Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

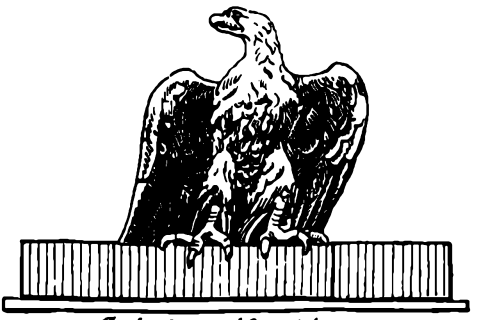

Coelestem adspicit lucem.

KØBENHAVNS

BIND I-XIV

Udgivet af Københavns Universitet
ved 500 års jubilæet

Hovedredaktion

Svend Ellehøj under medvirken af
Leif Grane · Knud Waaben
Johannes C. Melchior
Povl Johs. Jensen
Mogens Pihl · Torben Wolff

G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN

UNIVERSITET 1479-1979

BIND V

Det teologiske Fakultet

Redaktion

Leif Grane

G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1980

KØBENHAVNS UNIVERSITET 1479-1979 · BIND V
© 1980 by Københavns Universitet
I kommission hos G·E·C Gads Forlag

I Almindelig historie 1479-1788
II Almindelig historie 1788-1936
III Almindelig historie 1936-1979. Befolkning. Foreninger
IV Gods. Bygninger. Biblioteker, 1980
V Det teologiske Fakultet
VI Det rets- og statsvidenskabelige Fakultet
VII Det lægevidenskabelige Fakultet, 1979
VIII Det filosofiske Fakultet 1
IX Det filosofiske Fakultet 2, 1979
X Det filosofiske Fakultet 3
XI Det filosofiske Fakultet 4, 1979
XII Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 1
XIII Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 2, 1979
XIV Universitets- og videnskabshistorisk bibliografi

Om tegningerne på titelbladene:

Ørnen, der fra portalen på Københavns Universitets hovedbygning skuer mod det himmelske lys, blev opsat efter forslag af professor i teologi M. H. Hohlenberg, som i ørnens høje flugt og skarpe blik, der tåler og stræber imod solens lys, så et symbol på tanken og granskningen. For at angive betydningen af det usædvanlige universitetssymbol affattede han den ledsagende indskrift. Træsnit efter original blok. KU.

Københavns Universitets ældste segl, der kun kendes fra et brev af 8. juni 1531, viser Skt. Peder med nøgle og bog under en gotisk baldakin. Omskriften lyder: s(igillum) v(n)iuersitatis studii haffnensis. Tegning af Th. Bergh i Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886. Naturlig størrelse.

ISBN 87-87848-08-2

Trykt af Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
Reproarbejdet udført af F. Hendriksens Eftf.

Forord

Det teologiske studiums enhed på kandidatplan har gjort det muligt ved planlægningen af denne fremstilling af fakultetets historie at undlade opdeling efter fag. Trods fagspecialisering lader det sig stadig gøre i hovedtræk at skildre også de fag, som man ikke selv til daglig varetager. Derimod har opgavens omfang nødvendiggjort en opdeling i perioder. De tre af medarbejderne, Niels Knud Andersen, Knud Banning og Leif Grane, tilhører fakultetets kirkehistoriske institut. De har alle fra planlægningens begyndelse deltaget i arbejdet. Den sidste medarbejder, Jens Glebe-Møller, er velvilligt trådt til for to år siden, efter at en deltager i projektet blev forhindret. Han har udarbejdet afsnittet om ortodoksien, medens han var ansat ved Roskilde Universitetscenter. Nu ved udgivelsen er han imidlertid vendt tilbage til Det teologiske Fakultet som professor i dogmatik.

Den anvendte periodisering vil naturligvis altid kunne diskuteres, men den forekommer i hvert fald nu ved værkets afslutning at bekræfte sin anvendelighed. Niels Knud Andersen har taget sig af den katolske periode og af det lutherske fakultet i dets grundlæggelsestid, indtil den lutherske ortodoksi begynder at vinde indpas i landet (1479-1597). Skønt de skiftende teologiske retninger naturligvis overlapper hinanden, forekommer det naturligt at lade næste periode gå frem til den pietistiske universitetsreform af 1732. Jens Glebe-Møller har skrevet dette afsnit (1597-1732). Knap så indlysende er det, hvor man skal lade det følgende afsnit, forfattet af Knud Banning, slutte. Vi har valgt 1830. På dette tidspunkt forsvandt de lærere, hvis åndelige sammenhæng med oplysningstiden var åbenbar, og det nye århundredes strømninger, både internationale og danske, begyndte for alvor at sætte præg på det kulturelle og kirkelige liv (1732-1830). Mindre vanskeligt var det at afgrænse det følgende afsnit. Her måtte følgerne af første verdenskrig være afgørende (1830-1925). Både dette kapitel og det følgende, der fører fremstillingen op til vor egen tid (1925-1979), er skrevet af Leif Grane.

Inden for de givne rammer har det været nødvendigt at udvise en vis tilbageholdenhed. Fakultetets historie er så sammenvævet med landets almindelige kulturelle historie og med samfundsforholdene, at mange opgaver har meldt sig for forfatterne, uden at de har kunnet forsøge at løse dem i denne sammenhæng. Men forhåbentlig kan fremstillingen i hvert fald udgøre et første forsøg på at skabe overblik over væsentlige træk i fakultetets historie og på at udnytte fakultetsarkiv, hidtidig forskning og allerede udgivet kildemateriale til en skildring, der tilstræber helhed.

Til udgivelsen af værket har Københavns Universitet modtaget støtte fra

Amagerbanken, Andelsbanken, Arbejdernes Landsbank, Bikuben, Danmarks Nationalbank, Den Danske Bank, Handelsbanken, Privatbanken og Sparekassen SDS samt Reinh. W. Jorck og Hustrus Fond. Registrering af arkivalier og billedmateriale er udført med støtte fra Carlsbergfondet, Ny Carlsbergfondet og Statens humanistiske og samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Til trykningen af det foreliggende bind er der ydet støtte fra Jens Nørregaards og Hal Kochs Mindefond. Fremskaffelsen af billedmaterialet er sket med beredvillig hjælp fra De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg, Den kgl. Kobberstiksamling på Statens Museum for Kunst, Det kgl. Bibliotek, ikke mindst bibliotekets Kort- og Billedafdeling, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Københavns Bymuseum, Landsarkivet for Sjælland m.v., Nationalmuseet, Rigsarkivet og Universitetsbibliotekets 1. afdeling.

Til de nævnte institutioner og en lang række unævnte enkeltpersoner, som har vist projektet velvilje, retter værkets redaktion sin hjertelige tak.

København i september 1980.

Redaktionen

Indhold

Det teologiske Fakultet 1479–1597. *Af Niels Knud Andersen* 1
Indledning 1
Det katolske fakultet 3
Universitetets oprettelse. Det teologiske Fakultet 3
Fakultetets lærere 5
Paulus Helie 8
Universitet eller præsteskole 12
Fakultetet i ældre luthersk tid 14
Universitetets genoprettelse 14
Universitetsfundatsens bestemmelser om Det teologiske Fakultet 16
Det første fakultet 18
Forhandlinger med katolske kapitelmedlemmer 24
Første teologiske doktorpromotion 27
Jens Sinning 28
Christian III.s Bibel 30
Betænkning om Interim 32
Betænkning om Osianders teologi 35
Afvisning af Æpinus' lærestrid 37
Niels Hemmingsen 38
Nadvertavlen 42
Machabæus' og Palladius' død. Hans Albertsen 48
Filippismens periode 52
Niels Hemmingsen, præceptor universalis Daniæ 52
Niels Hemmingsens kolleger 59
Fakultetet og Kommunitetet 66
Niels Hemmingsens afsættelse 70
Afvisning af Konkordiebogen 79
Frederik II.s Bibel 81
Nye professorer 83
Niels Hemmingsens sidste år 88

Det teologiske Fakultet 1597-1732. *Af Jens Glebe-Møller* 93
Indledning 93
På vej til ortodoksien 94
Resen rykker op i fakultetet 94
Katolske fremstød 96
Resens bibeloversættelse 101
Resen fælder Dybvad 103
Eksorcismedebatten 107
Ivar Stubs fald 110
Resen i vanskeligheder 113
Pønitense-teologien 118
Professorer og bisper 121

Kort Aslaksen ... 122
Censuren over Niels Michelsen Aalborg ... 126
Ortodoksiens storhedstid ... 130
Jesper Brochmand ... 130
Brochmands undervisning og polemik ... 132
Brochmands system ... 136
Brochmands opbyggelige forfatterskab ... 138
Holger Rosenkrantz den Lærde og fakultetet ... 141
Opposition mod fakultetsteologien ... 144
Novellæ constitutiones og indførelsen af teologisk attestats ... 152
Enevældens teologer ... 156
Hans Svane i fakultetet ... 156
Statskirke og fakultet ... 162
Fakultetet lægger kursen om ... 164
Hans Wandals De jure regio ... 165
Opposition mod enevoldsteologien ... 170
Undervisning og polemik ... 177
En øl-dåb ... 184
Ortodoksiens forfald ... 185
Fakultetet overhales ... 185
Fakultetet og pietismen ... 186
Hedningemissionen begynder ... 195
Ortodokse i strid med ortodokse ... 200
Striden med Andreas Hojer ... 204
Fakultetets rutiner ... 206
Eksaminer ... 208

Det teologiske Fakultet 1732-1830. *Af Knud Banning* ... 213
Indledning ... 213
Pietismens periode (1732-1750) ... 214
Universitetsfundatsen af 31. marts 1732 ... 214
Professorer og andre lærere ... 219
Fakultetet ... 230
Undervisningen ... 232
Studenter, studier og eksaminer ... 241
Fra omverdenen ... 245
Oplysningen (1750-1788) ... 248
Professorer og andre lærere ... 249
Fakultetet ... 266
Undervisningen ... 272
Studenter, studier og eksaminer ... 278
Fra samtiden ... 282
Rationalismen (1788-1830) ... 283
Forandringer i åndslivet. Universitetsfundatsen af 7. maj 1788 ... 283
Professorer og andre lærere ... 289
Fakultetet ... 308
Undervisningen ... 311

Studenter, studier og eksaminer ... 315
Fra samtiden ... 320

Det teologiske Fakultet 1830-1925. *Af Leif Grane* ... 325
Indledning ... 325
Clausens og Martensens æra (1830-1854) ... 328
Det fornyede fakultet ... 328
Det teologiske studium ... 333
Undervisningen ... 338
Fakultetet som akademisk institution ... 345
Fakultetets placering i samfundet ... 349
Grundtvigianismen ... 355
Hegelianismen ... 360
Den historiske kritik ... 369
Syntesens sammenbrud ... 374
Den kirkehistoriske forskning ... 378
Fakultetet i defensiven (1854-1875) ... 381
Det aldrende fakultet ... 381
De kritiske studenter ... 385
Dannelsesteologien i knibe ... 393
Tro og viden ... 397
Flere stormvarsler ... 402
Grundtvigianismen og dens modstandere ... 405
Universitet og præstegård. Det teologiske arbejde ... 413
Menighedsfakultetet (1875-1900) ... 420
Peder Madsens fakultet ... 420
Fakultetets aktiviteter ... 425
Mellem kulturradikalisme og vækkelse ... 429
Erfaringsteologi ... 433
Andre forsøg ... 438
Kampen om Bibelkritikken ... 442
Udenfor murene ... 448
Mod strømmen (Otto Møller) ... 452
Teologi og praksis ... 455
Den liberale periode (1901-1925) ... 456
Det udvidede fakultet ... 456
Studieordning og studieforhold ... 463
Undervisningen ... 468
Fakultetet som institution ... 473
Den liberale teologi ... 476
Religion og videnskab ... 480
Fakultetet og liberalteologien ... 486
Historisk studium ... 493

Det teologiske Fakultet 1925-1979. *Af Leif Grane* ... 501
Indledning ... 501
Kriseteologi (1925-1945) ... 502

Embedsbesættelser ... 502
Studieforhold ... 505
Fakultetets virksomhed ... 510
Teologisk klimaskifte ... 515
Bibelen ... 523
Traditionen ... 531
Systematisk teologi ... 540
Fagspecialisering og pluralisme (1945-1979) ... 544
Fakultetets stillinger ... 544
Fakultetets udbygning ... 550
Studieordning og studieforhold ... 556
Fakultetet som akademisk institution ... 564
Forskningens vilkår og midler ... 570
Håndværk og håndbog ... 576
Tendenser og retninger ... 580

Personregister ... 589

Det teologiske Fakultet 1479–1597

Af Niels Knud Andersen

INDLEDNING

Det teologiske Fakultets historie i perioden fra universitetets oprettelse i 1479 indtil reformationsårhundredets slutning falder i to hovedafsnit, det katolske fakultet og det lutherske fakultet efter universitetets genoprettelse i 1537. Om fakultetet i det katolske tidsrum vides dog næsten intet. Det følgende afsnit omfatter fakultetets historie i ældre luthersk tid og i filippismens periode. Året 1597 er valgt som skæringspunkt mellem dette og det følgende afsnit af fakultetshistorien, fordi Hans Poulsen Resen, filippismens banemand og ortodoksiens førstemand, i dette år optages i fakultetet.

Universitetet omfattede fra dets stiftelse de fire kendte fakulteter, hvoraf det teologiske sikkert har været et af de mindste. Det var bestemt for videregående studier, præsteuddannelsen foregik normalt ved domskolerne. Antallet af faste lærere har sikkert været yderst beskedent. Fakultetsstatutter er ikke bevaret, men uden tvivl har bestemmelserne for det københavnske fakultets undervisning og øvrige funktioner fulgt de vanlige middelalderlige mønstre. Af fakultetets lærere kender vi bedst Peder Davidsen og Paulus Helie, begge markante repræsentanter for senmiddelalderens teologiske strømninger. Peder Davidsen, der var blandt de første universitetslærere i 1479, docerede ifølge bibelhumanisten Paulus Helie lige til sin død i 1530 den skolastiske teologi, som han i sin ungdom var blevet skolet i! Helie blev i 1519 forstander for det nye karmeliterkollegium og desuden lektor i bibelsk teologi. Han skabte røre og debat i den københavnske studenterverden i de få år, han fik lov at virke her. Men udviklingen skred hurtigt videre. Helies bibelteologi blev en uholdbar overgangsteologi, hans disciple sluttede sig til reformationen. Under de følgende års politiske og religiøse uro sygnede universitetet hen, og i begyndelsen af 1530'erne ophørte det at fungere. Også Det teologiske Fakultet afgik ved en stille død.

Ved universitetets genoprettelse i 1537 blev Det teologiske Fakultet det første og det vigtigste. Universitetets hovedopgave var at uddanne lutherske præster til de mange kirker. Fakultetet skulle have tre professorer, flere end de andre fakulteter (bortset fra det filosofiske), der alle skulle være doktorer, og de fik højere løn end deres kolleger. Sjællands biskop var fast medlem af fakultetet, et vidnesbyrd om den nære forbindelse mellem kirke og universitet.

Professorernes embedspligter er udførligt beskrevet i universitetsfundatsen, hvis hovedforfatter er Bugenhagen, der var indkaldt af kongen for at forestå arbejdet med kirkens og universitetets nyordning. For Bugenhagen var Wittenberg Universitetet forbilledet for et luthersk universitet.

Foruden undervisningen havde de teologiske professorer en anden vigtig opgave. De skulle fungere som rådgivere for kongen og hans regeringsembedsmænd i kirkelige, teologiske og moralske spørgsmål. Danmark havde nu brudt med den internationale katolske kirke. I den kirkelige og kulturelle nyorientering, der forestod, var universitetet og især Det teologiske Fakultet statsmagtens selvfølgelige støtte og vejleder. Da den tyske lutherdom splittedes i striden mellem filippister og gnesiolutheranere, søgte den teologisk interesserede Christian III at holde disse stridigheder ude fra Danmark, idet han ud fra sit lutherske lægmandsstandpunkt kun kunne betragte teologernes lærestrid som overflødig og skadelig. I disse bestræbelser for at bevare den lutherske læreenhed støttedes han af Peder Palladius, Sjællands biskop og den betydeligste af de teologiske professorer. Det teologiske Fakultet har derfor i Christian III.s og Palladius' tid (til 1560) et konservativt, »gammelluthersk« præg. Kongen greb ofte ind i universitetets forhold, bl.a. ved embedsbesættelser. Ved ledighed i Det teologiske Fakultet søgte han flere gange at kalde en anset tysk professor til den ledige post.

Palladius var ligesom de øvrige professorer discipel af Melanchthon, men han fulgte ikke sin lærer i dennes senere afvigelser fra Luther. Palladius var hverken filippist eller gnesiolutheraner, thi for ham var både Luther og Melanchthon den lutherske kirkes lærere. Det er Palladius, der sammen med Johs. Machabæus »tegner« fakultetet i denne periode. Machabæus udviklede sig i filippistisk retning, ligesom Niels Hemmingsen, der i 1553 optoges i fakultetet. Af vigtige fakultetsbegivenheder fra disse år kan nævnes udarbejdelsen af den danske nadverbekendelse 1557, der undertegnedes af alle universitetets professorer. Den gav udtryk for et moderat luthersk standpunkt og fremkom efter befaling af kongen, der forgæves søgte at mægle i den tyske nadverstrid.

Fakultetets historie i århundredets sidste halvdel, filippismens periode, domineres helt af Niels Hemmingsen, hvis arbejdsevne både som forelæser, administrator og forfatter har været helt enestående. Hans skrifter læstes i hele den protestantiske verden, og hans forfatterskab er i henseende til omfang og udbredelse ikke siden overgået af nogen dansk universitetsteolog. Allerede samtiden gav ham hædersnavnet Præceptor universalis Daniæ. Også Hemmingsen var discipel af Melanchthon, men han repræsenterede den form for filippisme, der nærmede sig calvinismen. Dette førte omsider til, at Frederik II, presset af svogeren, kurfyrst August af Sachsen, i 1579

suspenderede ham p. gr. a. calvinsk nadverlære. Iøvrigt var kongens politik uændret, han ville bevare den kirkeordning og det lærepræg, som den danske kirke havde fået i Christian III.s tid. Han afviste derfor alle svogerens forsøg på at få ham til at antage Konkordiebogen og dermed en strengere luthersk teologi, med front mod calvinismen og tilintetgørelse af filippismen. Som følge af denne konservative kirkepolitik havde en filippistisk lutherdom fortsat hjemstavnsret i Danmark. Niels Hemmingsens kolleger tilhørte alle denne retning.

DET KATOLSKE FAKULTET

Universitetets oprettelse. Det teologiske Fakultet

Københavns Universitets oprettelse markeredes ved en højtidelig indvielsesfest i Vor Frue Kirke d. 1. juni 1479. De foregående års forberedelser havde nu ført til det ønskede resultat, som universitetets grundlæggere med tilfredshed og stolthed kunne fejre.

Christiern I havde under sin romrejse i 1474 ansøgt paven om tilladelse til at oprette et universitet, sagen er formentlig pånyt blevet bragt på bane under dronning Dorotheas besøg hos paven i foråret 1475, og d. 19. juni 1475 udstedtes Sixtus IV.s bulle med den ønskede tilladelse. Bullen er stilet til ærkebiskoppen i Lund, der bemyndiges til at lade universitetet oprette. Han skal desuden udarbejde statutter, ligesom han selv eller vedkommende stiftsbiskop skal være universitetets kansler, idet det overlades kongen at udpege den by, hvortil det nye universitet skal henlægges.

I den følgende tid forhandledes om det nødvendige økonomiske grundlag, og endelig d. 4. okt. 1478 udstedtes Christiern I.s forordning om oprettelse af et universitet i København. Peder Albertsen, der snart udnævntes til vicekansler, bemyndiges til at antage et passende antal doktorer og magistre til de forskellige fakulteter, hvor de skal forelæse og promovere egnede studerende, svarende til ordningen ved udlandets universiteter. Det nye universitet får af kongen tillagt de sædvanlige universitetsprivilegier og rettigheder. Det får egen jurisdiktion, idet de fire konservatorer, biskoppen, dekanen og provsten i Roskilde, samt dekanen i det københavnske kollegiatkapitel, skal fungere som dommere i universitetsanliggender. Kort efter gav ærkebiskop Jens Brostrup, biskop Oluf Mortensen, Roskilde, og dekanen i København, mag. Jesper Henriksen til Sandagergård, i blomstrende vendinger deres samtykke til universitetets oprettelse.

Peder Albertsen, hvem det vigtige hverv at finde egnede lærere var

overdraget, havde tidligere studeret i Køln, og herfra hentede han nu de første akademiske lærere til Københavns Universitet. Hvor mange det drejer sig om, vides ikke, men blandt dem var skotten Peder Davidsen, der var teolog, og nederlænderen Tilemann Schlecht, der indtrådte i det juridiske fakultet. Desuden kendes af navn to andre, der dog snart atter drog bort.

Allerede d. 26. maj 1479 var Peder Albertsen tilbage i København med sit følge, og d. 1. juni afholdtes den højtidelige indvielse i Vor Frue Kirke, hvor kongen og en fornem forsamling af adelige og gejstlige kastede glans over festen ved deres nærværelse. Festdagen indledtes med en messe de spirito sancto, celebreret af universitetets kansler, biskop Oluf Mortensen. Derefter holdt Peder Albertsen som vicekansler indvielsestalen. Han talte om videnskabernes betydning og takkede kongen og de øvrige, der havde medvirket ved stiftelsen. Til universitetets første rektor valgte lærerforsamlingen dekanen i det københavnske kapitel, mag. Jesper Henriksen. Peder Davidsen valgtes til dekan i det filosofiske fakultet. Flere taler fulgte, afvekslende med liturgisk sang, indtil højtideligheden afsluttedes med et Te Deum.

Samtidig blev de første akademiske borgere indført i universitetets matrikel. Foruden de nye lærere og andre graduerede nævnes studerende fra Danmark, Norge, Island, Tyskland og Nederlandene, ialt 80 personer. Også flere af de fornemme gæster lod sig indskrive.

Ærkebiskoppen stadfæstede i et brev af 28. nov. 1479 universitetets statutter. De følger meget nøje statutterne fra moderuniversitetet i Køln. Af brevet fremgår, at de enkelte fakulteter skulle udarbejde egne statutter, men disse er kun bevaret for Det juridiske Fakultet. Ligesom universitetets almindelige statutter har de som grundlag de tilsvarende fra Køln.[1]

Om universitetets virke i det katolske tidsrum vides ikke meget, og om Det teologiske Fakultet endnu mindre. Kun få konkrete efterretninger er bevaret. Fakultetsstatutter kendes ikke, men formentlig har bestemmelserne om undervisningen i det københavnske fakultet - på grundlag af Bibelen og Peder Lombarderens *Sententiae* - og om baccalaur-, licentiat- og doktorgraderne fulgt de gængse middelalderlige mønstre, måske med fakultetet i Køln som forbillede. Universitetets ældste matrikel (for tiden indtil 1611) er tabt og kendes kun i uddrag. Vi ved derfor ikke, hvor mange lærere og studenter fakultetet har haft. Man har skønsmæssigt ansat den gennemsnitlige årlige

1. E. C. Werlauff: *Kjøbenhavns Universitet fra dets Stiftelse af Kong Christian den Første indtil Reformationen,* 1850, s. 1 ff. H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* (forkortes Rørdam) I, 1868-69, s. 7 ff. W. Norvin: *Københavns Universitet i Middelalderen,* 1929, s. 75 ff. *Universitas Studii Haffnensis. Stiftelsesdokumenter og Statutter 1479.* Udg. af Københavns Universitet ved Jan Pinborg, 1979. Jfr. Pinborgs indledning s. 7 ff.

studenterpopulation ved det middelalderlige universitet til mellem 40 og 60,[2] men kun et fåtal af disse hørte under Det teologiske Fakultet, der var et af de mindste. Det største fakultet var det filosofiske. Af de højere fakulteter var det juridiske det vigtigste p.gr.a. den kanoniske rets store betydning for den kirkelige administration. Det teologiske Fakultet var ikke en præsteskole, men bestemt for videregående videnskabelige studier. Præsteuddannelsen foregik normalt ved domskolerne, og de der studerede ved universitetet, begyndte som regel i Det filosofiske Fakultet og nåede sjældent længere.

Antallet af faste teologiske lærere har sikkert været yderst beskedent. Antagelig har der i tiden før de nye økonomiske donationer under Hans og Christiern II kun været én ordinarius i de højere fakulteter og 2-3 i det filosofiske. Hertil kom et antal »undervisningsassistenter«, idet de graduerede havde pligt til at undervise i en vis periode efter deres promotion.

I 1492 hører vi om oprettelse af en ny teologisk lærestol. Kong Hans, der efter Christiern I.s død stadfæstede universitetets privilegier og rettigheder og søgte at øge dets spinkle økonomiske grundlag, bestemte med rigsrådets samtykke i to enslydende gavebreve af 24. juni 1492, at indtægten af kronens kirker i Faxe og Sæby (Løve herred) ved embedsledighed skulle tillægges universitetet til aflønning af en juridisk og en teologisk doktor. De forpligtes til at holde en daglig forelæsning før middag i henholdsvis kanonisk ret og teologi, og skal iøvrigt være til rådighed for kongen, når denne måtte ønske det. Kirkerne skal de lade betjene ved kapellan. I brevet vedr. Sæby kirke, der tillægges den teologiske doktor, siger kongen, at han skænker kirken til universitetet, for at »de doktorer, som skulle læse in theologia for studenterne, skulle være desto velvilligere til at læse og arbejde for de personer, som søger til nævnte studium.« »Og Universitas skal skikke den doktor til at læse in theologia, som bedst bekvem og nyttig er dertil.«[3]

Fakultetets lærere

Vi kender nogle af fakultetets lærere. Thura nævner i sin universitetshistorie en Herman fra Nyenburg (Hermannus de Nyenburg, s. theologiæ professor), der som professor theologiæ deltog i rektorvalget i 1491.[4] Han er iøvrigt ukendt, og det samme gælder Peder Falster (Petrus de Falstria), der var

2. Pinborg s. 14.

3. Werlauff s. 18 f., trykt s. 83. *Danmarks Breve fra Middelalderen* 2. R. IV, 1932, nr. 7162-63. *Kirkehistoriske Samlinger* (forkortes KS) 4. R. I, s. 195 ff.

4. A. Thura: *Regiae Academiae infantia et pueritia sub tenebris pontificiis,* Flensburg 1734, s. 20, s. 57. Werlauff s. 60.

magister og teologisk baccalaur ved rektorvalget i 1498.[5] Den første af de teologiske professorer, som vi virkelig har kendskab til, er den ovennævnte *Peder Davidsen* el. Peder Skotte (Petrus David de Scotia). Han var født i Aberdeen og blev i 1467 immatrikuleret ved universitetet i Køln. Efter magistergraden i Det filosofiske Fakultet studerede han teologi og havde i 1479 baccalaurgraden. I København blev han først knyttet til Det filosofiske Fakultet, men fortsatte samtidig sin teologiske uddannelse. I 1487 var han licentiat, og i 1498 promoveredes han til doktor i teologi. Hvornår han er overgået til Det teologiske Fakultet vides ikke. Han var 6 gange universitetets rektor og døde i 1520, 70 år gammel.

Under sine ungdomsstudier i Køln må Peder Davidsen være blevet skolet i den konservative thomisme, som herskede her, og dette stemmer godt med det billede, som Paulus Helie tegner af ham i *Skibykrøniken.* Her fremhæves hans store lærdom i thomistisk teologi og aristotelisk filosofi. Det tilføjes, at han aldrig havde lært andet og lige til sin død stadig docerede dette. Hans troskab mod skolastikken (vetus eruditio) er naturligvis ingen ros i bibelhumanisten Paulus Helies mund, men udtryk for en forældet teologi. Men samtidig roses i høje toner hans fromme, forbilledlige livsførelse. Han var retskaffen og beskeden, tilfreds med udbyttet af sit arbejde og sine studier.[6]

Paulus Helies karakteristik af den gamle Peder Davidsens teologiske standpunkt er interessant. Desværre er det den eneste konkrete efterretning om den teologi, der doceredes ved universitetet i ældre tid.

Ligesom det ofte var tilfældet ved udenlandske universiteter, har vi også fra Københavns Universitet eksempler på, at ordensfolk fik ansættelse ved universitetet. Det gælder således Anders Christensen (Andreas Christierni) og Poul Helgesen (Paulus Helie), der begge tilhørte karmeliterordenen.

Anders Christensen var som ung indtrådt i et karmeliterkloster. Denne orden, der både i religiøs og kulturel henseende stod relativt højt, lagde stor vægt på studier og havde for egnede brødre anordnet en flerårig videnskabelig uddannelse. Den omfattede filosofi, bibelstudier og dogmatik og afsluttedes med lektorgraden, der gav jus docendi. Anders Christensen har gennemført denne uddannelse ved et eller flere af ordenens generalstudier (studia generalia) og har i 1492 titlen lektor. Han havde desuden studeret i Rostock og Greifswald og betegnes ved immatrikulationen som hjemmehørende i Roskilde stift, antagelig klostret i Helsingør, som han senere blev forstander for. I 1498 nævntes han første gang som prior for karmeliterklostrenes

5. Thura s. 23, s. 57 f.

6. *Skrifter af Paulus Helie* VI, 1937, s. 81 f. J. Oskar Andersen: *Paulus Helie* I, 1936, s. 51. *Dansk biografisk Leksikon,* red. af Povl Engelstoft (forkortes DBL) XVIII, 1940, s. 290 f.

ordensprovins Dacia. I denne stilling afløstes han i 1522 af Paulus Helie, medens han ved sin død ca. 1540 endnu var forstander i Helsingør.

Ved universitetet træffer vi første gang Anders Christensen i 1497, da han som »lector Andreas Christierni ord. Carm. s. theologiæ baccalaureus« deltager i rektorvalget. På dette tidspunkt må han altså have forelæst ved universitetet. Den teologiske baccalaurgrad og i hvert fald den senere doktorgrad er vel erhvervet her. Iøvrigt ved vi ikke, hvornår han er ansat eller hvor længe han var knyttet til universitetet. Christiern Pedersen omtaler ham i 1514, i brevet til biskop Lave Urne foran i Saxoudgaven, som »sacræ theologiæ doctor ac professor«, og i et samtidigt (1518) dokument kaldes han ligeledes »sacræ theologiæ professor«. Han har dog næppe haft et ordinært professorat, da et sådant embede vel ikke var foreneligt med stillingen som karmeliternes provincialprior. I *Skibykrøniken* kaldes han i 1519 »provincialmester, dr. theol., mag. A. C.«[7]

Anders Christensen var en betydelig og sympatisk personlighed, virksom på en række områder. Kendt er hans interesse for fædrelandets historie. Da Christiern Pedersen havde vanskeligt ved at skaffe et manuskript til brug for den planlagte Saxoudgave, tilbød han selv at foretage en afskrift. Vigtigt i denne sammenhæng er, at han for at fremme studierne og bedre præsteuddannelsen tog initiativ til oprettelsen af karmeliterkollegiet i København 1519.[8] Københavns Universitet fik herved sit første studenterkollegium. Disse kollegier spillede som bekendt en vigtig rolle i de gamle europæiske universiteters historie, og karmeliterkollegiet blev da også, i den korte tid det bestod, et lyspunkt i det københavnske universitetsliv.

Planen har sikkert været drøftet med kongen, og ved gavebrev af 3. august 1517 skænkede Christiern II »vort og kronens hospital, S. Jørgens kapel og gård her udenfor København« til et kollegium, »med hvilket universitetet her i staden kan forøges og forbedres«, og som »i alle måder kan være nyttigt for deres klostrebrødre og andre studenter, som her i København studere«. Det endelige gavebrev med de nærmere betingelser fulgte d. 8. dec. 1517. Karmeliterne skulle bl.a. »til evig tid holde her i universitetet en doktor eller en baccalaur i theologien, som idelig skal læse en lektie om dagen i theologien«. Derefter opførtes kollegiet, med støtte fra alle provinsens karmeliterklostre, i St. Pedersstræde (nu Valkendorfs Kollegium), og på provinskapitlet i Landskrona Midfaste søndag (23. april) 1519 valgtes de

7. Thura s. 22. *Aarsberetninger fra Geheimearchivet* III, 1861-65, Tillæg s. 22. *Skrifter af Paulus Helie* VI, s. 80. DBL V, s. 6 f.

8. H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen,* 1859-63, s. 290-97. KS 2. R. V, s. 772-79. *Skrifter af Paulus Helie* VI, s. 79 f.

første alumner samt kollegiets »regent«. Hertil udpegedes Paulus Helie. Foruden at lede kollegiet overtog han også den nævnte »daglige lektie«. Forelæsningerne, der dog ikke holdtes i universitetets lokaler (det gamle rådhus, nu bispegården), men i kollegiets rummelige auditorium, begyndte d. 6. juni og samlede en begejstret discipelskare.

Paulus Helie

Paulus Helie[9] er den interessanteste og bedst kendte blandt lærerne i det katolske fakultet. Han var født ca. 1485 i Varberg i Halland og blev som barn optaget i byens karmeliterkloster. Senere kom han til klostret i Helsingør. Om hans uddannelse og ungdomsstudier vides intet. Han nævnes første gang i 1519, da han blev det nye kollegiums forstander. Han havde ordenens lektorgrad og den teologiske baccalaurgrad, og denne må han have erhvervet før 1519, da de i kongens gavebrev nævnte forelæsninger jo skulle holdes af en dr. theol. el. baccalaur. Vi ved ikke, om Paulus Helie har studeret i København, eller om han, ligesom enkelte af sine universitetskolleger, ved studier i udlandet har stiftet bekendtskab med bibelhumanismen. Hans uddannelse som skriftteolog skyldes dog i første række karmeliternes studieordning, der krævede grundige bibelstudier, før man begyndte det dogmatiske studium. I alle tilfælde fremtræder Paulus Helie i sine talrige skrifter som typisk repræsentant for bibelhumanismen og reformkatolicismen. Han revser den verdsliggjorte gejstlighed, vulgærkatolicismen og det kirkelige forfald og ivrer i Erasmus' ånd for kirkelig fornyelse ved tilbagevenden til den ældste kristendom. Midlet hertil er en bedre præstestand gennem en fornyelse af studierne, især studiet af Bibelen og kirkefædrene. Hans ideal er foreningen »from lærdom« og »lærd fromhed« (pia eruditio og erudita pietas). Luther, som han i begyndelsen havde hilst velkommen, tog han bestemt afstand fra, da han forstod, at dennes lære førte til kirkebrud, thi »misbrug ophæver ikke brug«. Trods kritik af aktuelle kirkelige og moralske misforhold fastholder han dog de katolske institutioner og nedarvede fromhedsformer, der selvom de savner bibelsk begrundelse er fremstået under Helligåndens ledelse og desuden har stor pædagogisk betydning som »syndeværn«. Et brud med kirken og dens gejstlighed var ham for utænkeligt.

Det er ikke vanskeligt at forstå, at Helies forelæsninger i karmeliterkollegiet vakte stor interesse. Han docerede ikke traditionel skolastik, men den nye

9. J. Oskar Andersen: *Paulus Helie* I. K. Valkner: *Paulus Helie og Christiern II. Karmeliterkollegiets opløsning,* Oslo 1963. DBL IX, s. 630-36.

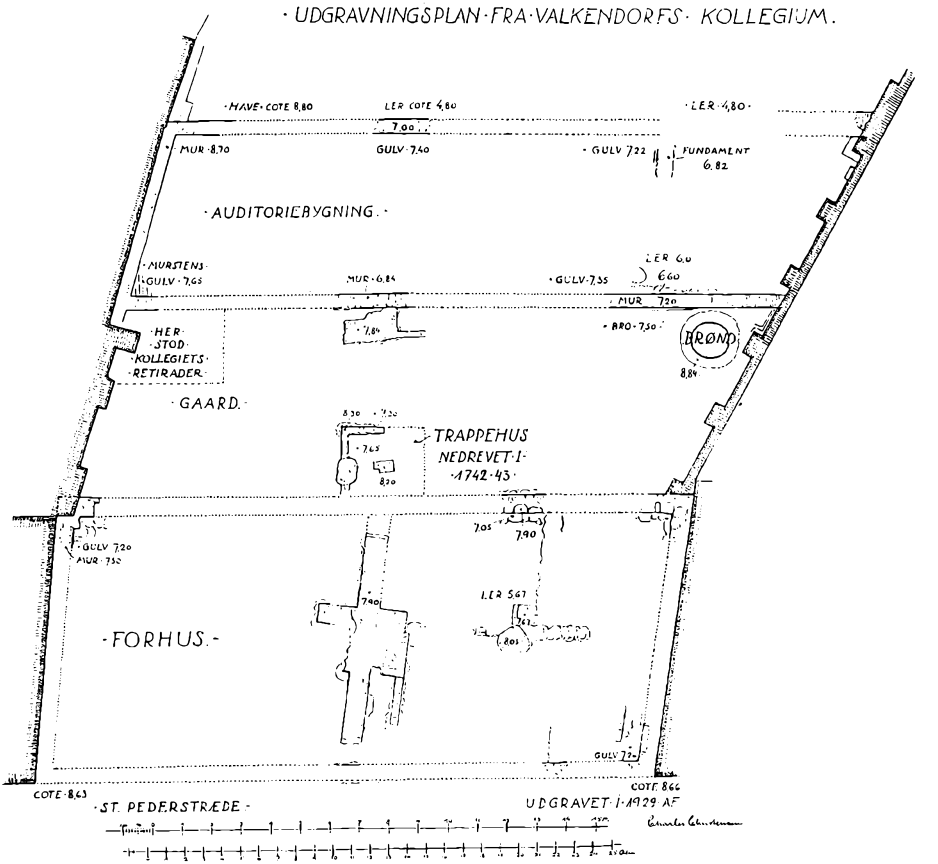

Fig. 1. De sidste synlige rester af karmeliterkollegiet i St. Pedersstræde (Valkendorfs Kollegium) forsvandt ved nedrivningen af den gamle kollegiebygning i 1865. Grundplanen kendes dog i hovedtræk fra en udgravning foretaget af Charles Christensen i efteråret 1929. Den 21 m lange hovedbygning lå ud mod gaden. Adskilt fra den ved en gård med brønd lå auditoriebygningen. Dennes udstrækning mod øst kunne ikke bestemmes, men murrester påvist af Steffen Linvald ved en udgravning i 1951 tyder på, at den oprindelige østgavl har stået ved Charles Christensens østligste markering af gulv, der næppe er det oprindelige. Bygningens længde mod gården har i så fald været ca. 16 m. Udgravningsplan i Nationalmuseet og beskrivelse i Københavns Bymuseum.

bibelteologi. Desværre kan vi ikke nærmere bestemme forelæsningernes indhold og forhold til den lutherske bevægelse, da der ikke er bevaret skrifter af Helie fra disse år.

Paulus Helies universitetskarriere fik en brat afslutning. Han havde i begyndelsen haft et godt forhold til Christiern II. Han sympatiserede selvsagt med kongens bestræbelser for at ophjælpe universitetet, hans interesse for kirkelige reformer etc. Christiern II.s lovgivning præges af de nye humanistiske strømninger. Omkring 1520 blev de første af humanismen påvirkede

professorer ansat ved universitetet. Men kongens brutale fremfærd overfor kirken og dens prælater, ligesom hans indkaldelse af folk fra Wittenberg forargede Paulus Helie, og i 1522 kom det til et endeligt brud. I en prædiken på slottet St. Hansdag udlagde han teksten således, at kongen følte sig ramt. I sin vrede tilbagekaldte han gaven til kollegiet, medens Helie flygtede til Jylland og sluttede sig til oprørsbevægelsen.

De politiske forhold efter Frederik I.s sejr blev en skuffelse for Helie. St. Jørgensgården blev ikke tilbagegivet, og selv blev han ikke genansat ved universitetet. Hertil kom, at den katolske reaktion nu begyndte at mistænkeliggøre Helies nye bibelhumanistiske teologi, ja han beskyldtes endog for hemmeligt at hylde Luthers kætterier. I flere breve til kendte mænd afviste han bestemt disse beskyldninger. Især må nævnes det udførlige brev til kanniken Peder Iversen i Lund, 1524, hvori han harmdirrende påtaler de løgnagtige bagvaskelser, denne havde sat i omløb. Også i en fortrolig, nu tabt skrivelse til Anders Christensen redegjorde han for sit forhold til Luther.

Om forholdene på universitetet efter Helies flugt vides ikke meget. Roskildebiskoppen oprettede i dec. 1522 en ny lærerstilling - måske som erstatning for den, der var bortfaldet ved annulleringen af Christiern II.s gavebrev – idet han henlagde Smørum og Ledøje kirker til et præbende i det københavnske kapitel. Det skulle fortrinsvis tillægges en gradueret teolog, der skulle holde forelæsninger ved universitetet og ved lejlighed prædike for folket.[10] I den følgende tid radikaliseredes udviklingen, og for at dæmpe gemytterne og mane til forsigtighed overfor den lutherske bevægelse indskærpede biskop Lave Urne som universitetets kansler i en skrivelse af 25. juni 1527, at kun baccalaurer og ordinerede præster måtte overvære de teologiske forelæsninger. Han havde erfaret, at helt unge, ja uvidende drenge fik adgang til forelæsningerne. Desuden måtte ingen indskrives ved universitetet uden sikre vidnesbyrd om tro og levned, og de studerende skulle efter lærernes skøn, ikke efter eget valg, henvises til sådanne studier, som kunne gavne mest og skade mindst, og hvortil de syntes bedst egnede.[11] Biskoppens indgriben kunne naturligvis ikke standse, men blot hæmme udviklingen, der for alvor kom i skred efter hans død i april 1529. Da brevet blev bekendtgjort på universitetet (8. juli 1527), var bl.a. Paulus Helie tilstede. Han må altså nu være blevet genansat, måske i 1526, men iøvrigt vides intet om hans virke ved universitetet i den følgende tid.

I slutningen af det ovennævnte brev til Peder Iversen fra 1524 havde Helie truende henvist til, at »jeg har unge mennesker, der er mig hengivne, de vil

10 Werlauf s. 27, trykt s. 88.

11. Brevet er trykt i Fr. Münter: *Den danske Reformationshistorie* I, 1802, s. 535-37.

ikke finde sig i, at min klædning, endsige da mit rygte og navn ustraffet sønderrives«.[12] Men netop i forholdet til sine disciple oplevede Helie sit livs største skuffelse. Få år senere begyndte frafaldet blandt karmeliterne, og i febr. 1530 stod kollegiet tomt. I *Skibykrøniken* raser Helie mod dem, »som han havde forfremmet ved sine anbefalinger, oplært i videnskaberne og skaffet hæder og anseelse«, men som nu havde svigtet ham, »alle faldt de ikke blot fra ham, men fra den lydighed, de skyldte kirken«.[13] Han nævner ved navn fire lektorer, blandt dem Peder Laurentsen og Frands Wormordsen, og tre menige brødre.

Lektor *Frands Wormordsen,* en nederlandsk karmeliter, der fra klostret i Helsingør blev overflyttet til kollegiet i København og muligvis efterfulgte Helie som dettes leder, nævnes i 1527 sammen med Helie og mag. Oluf Chrysostomus fra Det filosofiske Fakultet blandt de universitetslærere, der var tilstede, da biskoppens brev blev kundgjort. I forordet til sin udgave af *Davids Psalter,* 1528, »vort vigtigste vidnesbyrd om dansk reformkatolicismes bibelinteresse«, takker han lektor Poul, »min gamle mester«, for hjælp ved oversættelsen, da han selv ikke helt behersker det danske sprog, og han er forarget over, at denne nu udråbes som »Kristi evangeliums fjende«. Til udgaven er føjet *St. Athanasii Bog om Psalteren,* der er oversat af Helie.[14] Endnu samarbejdede de altså, men kort efter blev Frands Wormordsen, ligesom Peder Laurentsen og Oluf Chrysostomus, lærer ved den evangeliske præsteskole i Malmø, der oprettedes i 1529.

Paulus Helies disciple svigtede mesteren, fordi de fandt hans reformkatolske bibelteologi inkonsekvent. Skriftens autoritet var for dem det altafgørende, overfor Bibelens klare ord var kirkens senere tilføjelser blot »menneskelære«, hvilende på »menneskeautoritet«. Han forstod ikke deres brud med kirken, som han nu fra gammelkatolsk hold blev gjort ansvarlig for, men som for ham kun kunne skyldes kødelig frihedslyst. I de mange polemiske skrifter, der nu fulgte, overdængede begge parter hinanden med skældsord. Nu sang man visen om *Lektor Poul Vendekåbe.* Han holdt med bisperne og prælaterne, han som tidligere havde revset de høje herrers synder. Helie var ikke nogen vendekåbe, men det må tilføjes, at vi ikke kender hans tidlige undervisning, da han »en tid gav Luther ret«, som han senere indrømmer. »Han har utvivlsomt i disse år berømmet Luther så stærkt for eleverne, at de beskyldninger, som senere rettedes mod ham for at have »forrådt evangeliet«, ikke savnede et vist grundlag.«[15]

12. *Skrifter af Paulus Helie* I, s. 183.
13. *Skrifter af Paulus Helie* VI, s. 80 f.
14. *Skrifter af Paulus Helie* III, s. 35 ff.
15. J. Oskar Andersen s. 48.

Paulus Helies bibelhumanisme blev en kortvarig »overgangsteologi«, men den fik stor betydning som positiv forberedelse for reformationen.

Universitet eller præsteskole

Under de politiske og religiøse brydninger i slutningen af 1520'erne sygnede universitetet hen, og i begyndelsen af 1530'erne ophørte det helt at fungere. Det havde altid stået på svage fødder, uden tilstrækkeligt økonomisk grundlag, og Frederik I.s bestræbelser for at ophjælpe det førte ikke til noget resultat.[16] Også Det teologiske Fakultet afgik ved en stille død. Det er påfaldende, at ingen af fakultetets medlemmer, hvem de så har været, indlod sig i teologisk debat med de evangeliske prædikanter, Helie ene undtaget. At der ikke fandtes betydelige danske teologer, som prælaterne havde tillid til, fremgår af, at de måtte indkalde tyske lærde til mødet med prædikanterne på herredagen i København 1530.

I årene indtil universitetets genrejsning spillede præsteskolen i Malmø en vigtig rolle. Også i Viborg og Haderslev fandtes præsteskoler. I den såkaldte *Malmøbog,* 1530, hvori Peder Laurentsen redegør for reformationen i Malmø og dens årsager, angriber han flere steder universiteterne. De har tilsidesat bibelstudiet og docerer i stedet skolastisk teologi og aristotelisk filosofi. Det kunne Helie vel også have sagt, men tonen er her anderledes voldsom og radikal. Laurentsen bekæmper og latterliggør universitetsvæsenet og de akademiske grader: Vi har her tildags anset det for tilstrækkeligt, om vore bisper, sognepræster og kirkens andre forstandere havde været »til store skoler og studia udenlands og indenlands og fået store navne, mesternavn og doktornavn«, skønt de aldrig rettelig havde forstået en brøkdel af et kapitel i den hellige skrift. De har kun lært »Aristoteles' og hedenske poeters bøger« og »scolastica theologia«.[17] I kapitlet om præsteskolen (bl. 50-51) siges, at skolen er oprettet, for at fattige klerke og unge mennesker her kan lære at kende og skelne menneskers falske lære fra Guds rene ord og ret kristen lære. Ideligt gentages, at bibelstudiet er undervisningens indhold. Hensigten med »de andre boglige kunster«, som her læres, er ligeledes at hjælpe de unge til at forstå den hellige skrifts mening og »dybhed« og at agte på »hendes vilkår« efter det græske og det latinske mål. Thi p. gr. a. de tungemål, som hun er skrevet på, har hun hjælp behov fra andre mindre kunster. Undervisningen på præsteskolen synes altså begrænset til bibelstudier med de nødvendige

16. Rørdam I, s. 24 ff.
17. *Malmøbogen,* udg. v. H. F. Rørdam, 1868, bl. 7r.

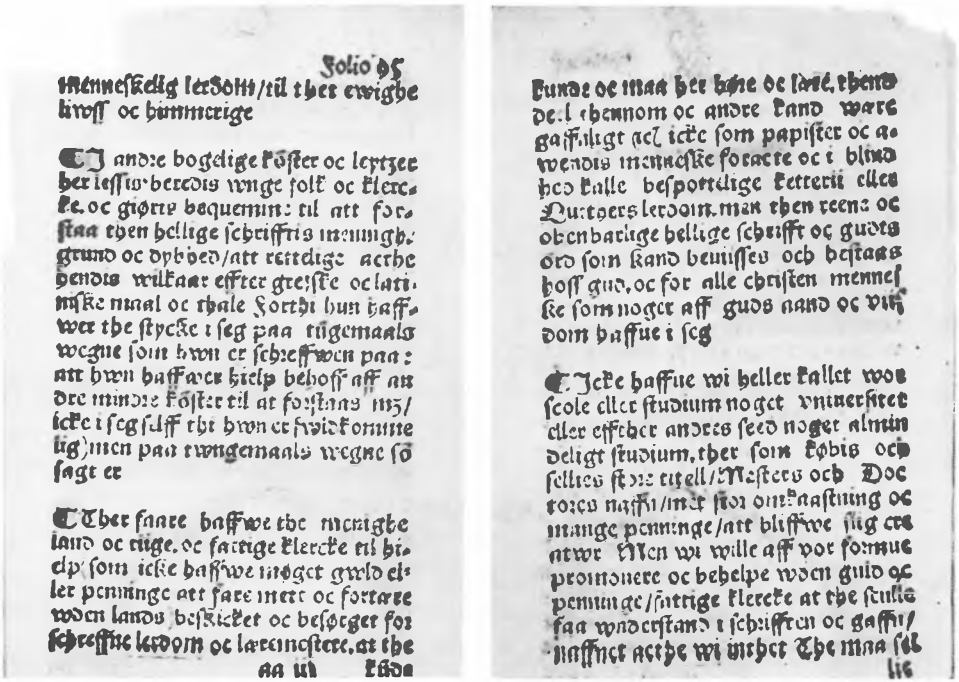

Fig. 2. Fra kapitlet om præsteskolen i Peder Laurentsens »Malmøbogen«, fol 95 r og v. Det unikke eksemplar af bogen findes på Universitetsbiblioteket i Lund. Fascimileudgave i anledning af Københavns Universitets 500 års jubilæum, Malmø 1979. Lidt formindsket gengivelse.

sprogkundskaber. Om forskellen mellem skolen i Malmø og et universitet siges til sidst: Vi har ikke kaldt vor skole eller studium et universitet eller »almindeligt studium« (studium generale) efter andres skik, hvor der købes og sælges store titler, mester- og doktornavn, med store omkostninger og mange penge. Vi vil efter vor evne promovere og hjælpe fattige klerke til at forstå skriften, »navnet agter vi intet«.

Trods Peder Laurentsens universitetsfjendtlige udtalelser i Malmøbogen ønskede prædikanterne dog, i hvert fald senere – de graduerede blandt prædikanterne anvendte i årene under reformationskampen ikke deres akademiske titel – universitetsuddannede præster. I brevet til Christian III, antagelig fra efteråret 1536, med deres forslag til den kommende kirkeordning, andrager de i punkt 2 om, at der her i København eller andetsteds i riget »må blive oprettet et godt drabeligt universitet og studium, hvor den guddommelige hellige bibelske skrift med andre flere frie kunster og fremmede sprog, nemlig græsk og hebraisk, må blive forelæst for ungdommen«, og at samme universitet må blive forsynet med lærde mænd, der har

deres rimelige underhold herfra.[18] Deres ønske gentages i udkastet til kirkeordinansen fra foråret 1537, hvor det endog hedder, at universitetet er nødvendigt af mange grunde »og sønderligt for kristendommen at holde ved magt«. Det tilføjes, at man er overbevist om kongens interesse for denne sag.[19]

FAKULTETET I ÆLDRE LUTHERSK TID

Universitetets genoprettelse

Om universitetets genoprettelse efter krigens afslutning og Christian III.s sejr vides ikke meget. En hovedrolle spillede Bugenhagen, der af kongen var blevet indkaldt for at forestå den kirkelige nyordning, hvori universitetet indgik som et vigtigt led. Forberedelserne skred hurtigt frem, og allerede d. 9. sept. 1537 kunne Christian III ved en højtidelighed i Vor Frue Kirke, hvor også rigsrådet og byens øvrighed var til stede, erklære universitetet for genoprettet. Den nye rektor og dekanerne blev indsat i deres embeder, og universitetets lærere og studenter fik tillagt de akademiske privilegier og rettigheder. Kongen overrakte med egen hånd rektorsceptret til Christiern Morsing, professor i Det medicinske Fakultet og tidligere rektor ved det gamle universitet.[1]

Kort efter udsendte rektor Morsing et lille skrift, *Ordinatio lectionum in Academia Hafniensi, nunc per Regiam Maiestatem instaurata,* der redegør for den nye universitetsreform, universitetets indretning, undervisning etc. Forelæsningerne skulle begynde d. 28. oktober. Derefter udarbejdedes den nye udførlige universitetsfundats, og på herredagen i Odense 1539 udstedte kongen og rigsrådet d. 10. juni *Fundatio et ordinatio universalis Scolæ Hafniensis.* Et vigtigt reformarbejde, grundlaget for universitetets kommende virke, var hermed afsluttet.[2]

Universitetet omfattede de fire kendte fakulteter. Af de højere fakulteter var det teologiske det vigtigste. Universitetets opgave var først og fremmest at uddanne præster til den nye lutherske kirke. Fundatsens hovedforfatter er Bugenhagen. Selvom han ikke har skrevet alle afsnit, kan der næppe være tvivl om, at kap. 2 skyldes ham. Det handler om lærerstillingerne og

18. W. Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* (forkortes Norvin) II, 1940, s. 2.
19. Rørdam I, s. 45. KS 1. R. I, s. 115.
1. Rørdam I, s. 44 ff.
2. Rørdam I, s. 75 ff. *Ordinatio lectionum* og universitetsfundatsen er optrykt hos Norvin II, s. 4 ff. og s. 9 ff.

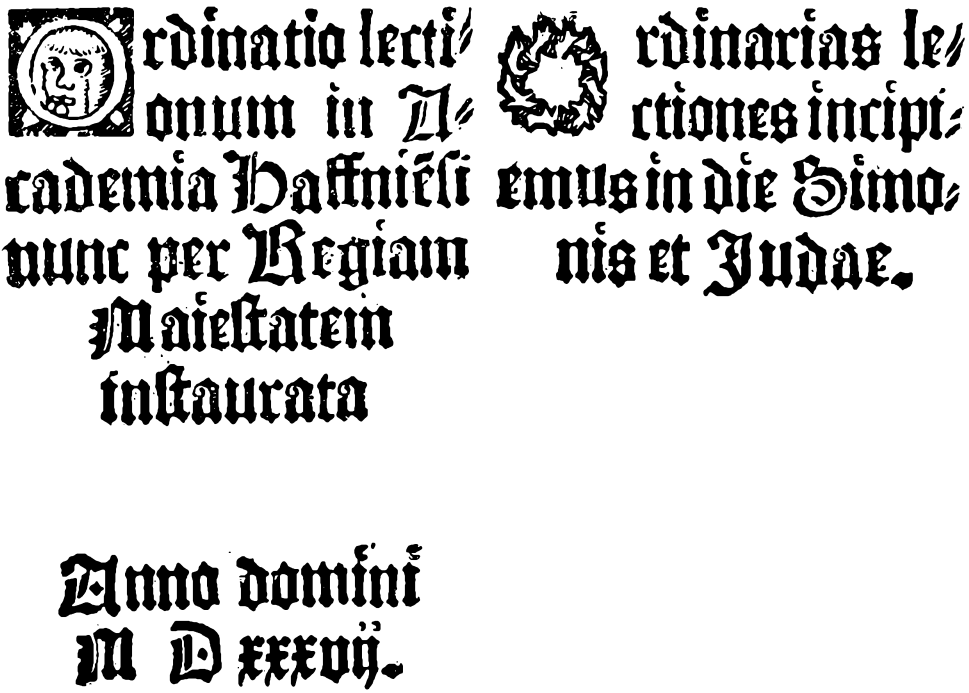
Ordinatio lectionum in Academia Haffniensi nunc per Regiam Maiestatem instaurata

Ordinarias lectiones incipiemus in die Simonis et Judae.

Anno domini M D xxxvij.

Fig. 3. Ordinatio lectionum 1537. Forside og bagside. Rektor Christiern Morsings lille skrift om det genoprettede universitet og dets forelæsninger, som ifølge oplysningen på bagsiden påbegyndes på Simon og Judas' dag, dvs. den 28. oktober, der i 1537 faldt på en søndag. Eksemplar på Det kgl. Bibliotek. Lidt formindsket gengivelse.

undervisningen: forelæsninger, disputationer og declamationer, og giver en udførligere fremstilling af det, som kort er omtalt i *Ordinatio lectionum.*[3]

Indledningsvis gives en række generelle bestemmelser, og derefter behandles de enkelte fakulteter. De ordinære forelæsningsdage er mandag, tirsdag, torsdag og fredag. Onsdag er repetitionsdag for Det filosofiske Fakultet og for de øvrige reserveret til disputationer. Desuden holdes denne dag fælles gudstjeneste med prædiken, »som alle går at høre«. Lørdag er fridag, dog skal lærerne i Det filosofiske Fakultet holde disputationer. Om søndagen efter gudstjenesten skal der holdes declamationer af professorerne eller af en student, der har lyst at prøve kræfter. Derefter følger bestemmelserne om de enkelte fakulteter.

3. Norvin II, s. 21 ff. Rørdam I, s. 80 ff., 114 f. Knud B. Christoffersen: *Bestemmelserne om Det teologiske Fakultet i »Fundatio et ordinatio vniuersalis scholæ haffniensis,* Dansk teol. Tidsskr. 1974, s. 33 ff.

Universitetsfundatsens bestemmelser om Det teologiske Fakultet

Det teologiske Fakultet[4] skal have tre professorer, der alle skal være doktorer i teologi. Til sammenligning kan nævnes, at Det medicinske Fakultet har to professorer, der ligeledes skal være doktorer, det juridiske kun en enkelt lærer, og her stilles ikke krav om doktorgrad. De teologiske professorer er også de højest lønnede. Kravet om, at de skal være doktorer, skal naturligvis sikre, at vedkommende har de fornødne faglige kundskaber, men den sjældne teologiske doktorgrad er dog først og fremmest garanti for rettroenhed.

Den ene af de tre teologiske professorer skal ifølge universitetsfundatsen være Sjællands biskop. Dog får han mindre løn, 100 daler, end sine to kolleger (150 daler), da han tre måneder om året må være bortrejst på visitats, men iøvrigt betones, at de alle tre er ligestillede. Denne bestemmelse om biskoppen som fast medlem af fakultetet findes ikke i *Ordinatio lectionum,* men i den latinske kirkeordinans 1537 siges, at da alting er dyrere i København end andetsteds, tillægges der biskoppen lønnen fra den tredie teologiske lærerstilling, som er mindre end de to andre.[5] Hermed indledtes den århundredlange (til 1830) forbindelse mellem Det teologiske Fakultet og Sjællands bispestol. Kirkeordinansens begrundelse er altså, at biskoppen skal have et stedtillæg! Denne forbindelse mellem universitet og kirke var dog ganske naturlig i betragtning af universitetets kirkelige målsætning, fra Tyskland kendes tilsvarende ordninger.

Om undervisningen i Det teologiske Fakultet giver Bugenhagen udførlige retningslinier. I *Ordinatio lectionum* siges blot, at der skal være tre daglige lektioner over den hellige skrift og undertiden over skrifter af kirkefædrene, der belyser de teologiske grundbegreber. I fundatsen er dette afsnit langt udførligere. Professorerne skal på de ordinære forelæsningsdage læse *ex sacra scriptura.* Dog skal den ene af dem på ugens to sidste dage bistå med undervisningen i hebraisk, hvorom der henvises til bestemmelserne under Det filosofiske Fakultet. Undertiden kan de også forelæse over Augustins *De spiritu et littera,* men de må ikke bruge tiden til at kommentere kirkefædrene på bekostning af skriften. Bibelforelæsningerne skal ikke blot fortolke skriftens ord, men samtidig hermed uddrage hovedpunkterne, *loci communes,* af den kristne lære. Især skal der lægges vægt på forskellen mellem lov og evangelium og dermed retfærdiggørelsen af tro alene for Kristi skyld. Det vil derfor være meget nyttigt ofte at gennemgå afsnit af Luthers sidste

4. Norvin II, s. 23-25.

5. Rørdam siger urigtigt, at biskoppen ifølge universitetsfundatsen skulle være første teologiske professor og først senere bliver »tertius Theologus«. Rørdam I, s. 80, s. 516 not.4. Jvf. hertil Christoffersen: anf. arb. s. 43 f.

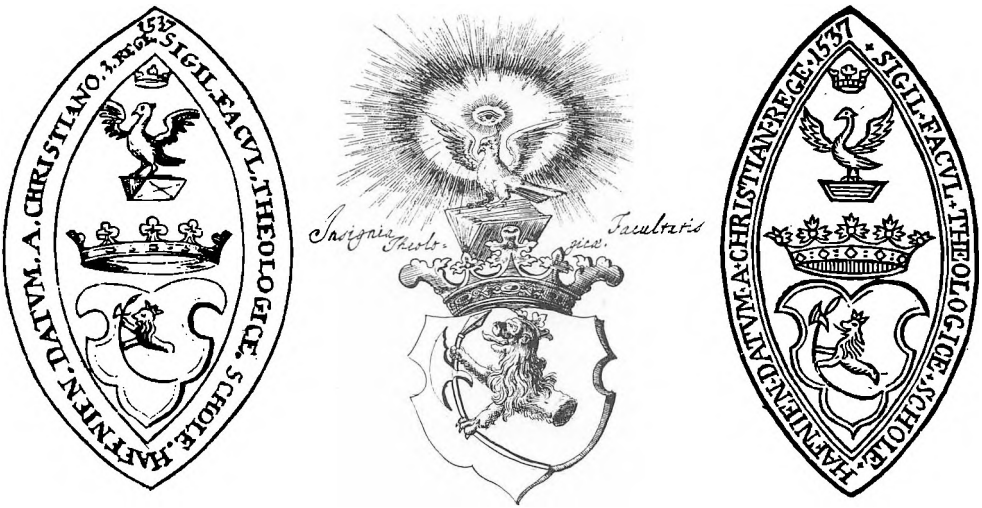

Fig. 4. Ved universitetets genoprettelse i 1537 skænkede Christian III hvert af de fire fakulteter et signet, bestående af et kronet våbenskjold og derover et motiv med relation til vedkommende fakultet. Som våbenskjold anvendtes dele af rigsvåbenet. Det teologiske Fakultet fik den norske løve med bilen. Et ubehjælpsomt udført kobberstik i Resens »Atlas Danicus« fra 1670'erne (t.v.) gengiver formentlig seglet i dets ældste udformning. Fakultetet symboliseres ved Helligåndsduen stående på en bog. Omskriften lyder: SIGIL. FACVL. THEOLOGICE. SCHOLE. HAFFNIEN. DATVM. A. CHRISTIANO. 3. REGE. 1537. – I bogsamleren Niels Foss' (d. 1751) afskrift af universitetsfundatsen 1539 (Gl. kgl. Saml. 3204, 4°) er de første sider udstyret med pennetegninger af de fire fakulteters insignier. »Insignia Facultatis Theologicae« viser Helligåndsduen i stråleglansen fra Guds øje, men det er tvivlsomt, om dette har hjemmel i det originale segl. – Under Københavns bombardement 1807 blev de gamle seglstempler ødelagt, men de fornyedes kort efter. Tegningen t.h., som stammer fra et fakultetsfestskrift i anledning af Regensens jubilæum 1823, gengiver Det teologiske Fakultets nye segl, hvor fuglen vanskeligt kan opfattes som en due og da også senere blev fortolket som en ørn. Om den videre udvikling se fig. 65.

kommentar til Galaterbrevet,[6] Melanchthons *Loci communes,* Romerbrevskommentaren og hans Apologi for Den augsburgske Bekendelse,[7] så de studerende kan lære at elske sådanne bøger og studere dem flittigt. Og glem ikke Luthers kommentar til Mathæusevangeliet kap. 5-7.[8] Professorerne skal ofte i deres forelæsninger gennemgå de teologiske grundbegreber og ikke være bange for, at de derved forsømmer bibeltolkningen, tværtimod, uden kendskab til dem forstår man ikke skriften.

6. Store Galaterbrevskommentar 1535. *Martin Luthers Werke,* Weimar Ausgabe 40, I, (1911) 1973.

7. Kendte skrifter af Melanchthon. *Loci communes rerum theologicarum,* her formentlig tredieudgaven 1535, anvendtes som dogmatisk lærebog ved alle lutherske universiteter. *Corpus Reformatorum,* ed. H.E. Bindseil, XXI, (1854) 1963.

8. Luthers kommentar til Bjergprædikenen, oprindelig en prædikenrække, oversat til latin og udgivet 1533, Weimar Ausgabe 32, (1906) 1970.

Endvidere skal professorerne holde fire disputereøvelser om året og declamere en gang. De skal vælge emner fra skriften, som er nyttige for universitetet, de må ikke prale med deres lærdom og skal undgå kontroversielle spørgsmål, med mindre forholdene kræver, at de gendriver modparten. Endelig påhviler det dem at fungere som rådgivere for kongen og hans embedsmænd i vanskelige kirkelige og moralske spørgsmål.

Bugenhagens retningslinier for den teologiske undervisning er interessante. Det er tydeligt, at det er Wittenbergteologien, han ønsker doceret, og ligeledes, at Luther og Melanchthon i fællesskab tegner denne, selvom Philip Melanchthons udvikling i »filippistisk« retning jo begynder at gøre sig gældende i Romerbrevskommentaren og 3. udgave af *Loci.* Det er ligeledes værd at bemærke, at Bugenhagen udtrykker sig i forsigtige og almindelige vendinger. Som vejledning for teologiske professorer forekommer hans anvisninger temmelig selvfølgelige, for ikke at sige banale. Overhovedet viser dette kapitel i fundatsen i flere henseender forskellen fra de tilsvarende forhold i Wittenberg. Her var der anderledes faste regler for lære og liv. I 1533 siger Melanchthon i statutterne for Det teologiske Fakultet, at her på universitetet må der være *præcipua gubernatio et censura doctrinæ,* her doceres den rene lære i overensstemmelse med Confessio Augustana.[9] Dette kunne Bugenhagen p.gr.a. de politiske og religiøse forhold i Danmark endnu ikke kræve her. Han måtte derfor nøjes med at lade professorerne holde eksegetisk-dogmatiske forelæsninger og angive nogle velkendte typiske Wittenbergskrifter som normgivende. Denne forskel er værd at bemærke, da man fra ældre tid stærkt har understreget, at universitetet i København blot var en »kopi« af Wittenberg.

Det første fakultet

Ved universitetets genåbning var de tre teologiske professorstillinger alle besat. *Bugenhagen* skulle ifølge *Ordinatio lectionum* midlertidigt være medlem af fakultetet, Sjællands biskop, *Peder Palladius,* var jo fast medlem, og det sidste professorat havde *Tileman van Hussen,* en indkaldt tysker.

For Bugenhagens vedkommende var der naturligvis tale om en rent midlertidig ansættelse. Trods sit store arbejde med kirkens og universitetets anliggender var han også en flittig forelæser, efter hans egne oplysninger at dømme, og tilmed modtog han ikke løn fra universitetet, så hans professorage kunne anvendes til andre formål. Han forelæste over salmerne, Paulus'

9. *Urkundenbuch der Universität Wittenberg,* hrsg. v. W. Friedensburg, I, 1926, s. 154.

Fig. 5. Johannes Bugenhagen. »Ein Meisterwerk Cranachscher Bildniskunst«. Detail fra Lucas Cranachs altertavle (1547) i Stadtkirche, Wittenberg. Efter Oskar Thulin: »Cranach-Altäre der Reformation«, Berlin 1955.

breve og især profeterne. Han anbefalede sine tilhørere at bruge Fader Luthers tyske bibeloversættelse, men da det viste sig, at de fleste af studenterne ikke forstod tysk, oversatte han i stedet salmerne og dele af profeterne til latin. Det var hensigten at udgive oversættelsen i København, det kunne ikke lade sig gøre (grunden kendes ikke), men flere af professorerne benyttede hans manuskript og afskrev efter det. Først i 1544 udkom i Wittenberg *Psalterium Davidis.*[10]

I forordet omtaler Bugenhagen sine forelæsninger på universitetet, der altid er i hans tanker. Han priser kongen for dets oprettelse, i sandhed en kongelig gerning (»hæc opera nostri regis sunt vere regia«), og vil i sine breve stadig påminde ham om at afhjælpe dets mangler. Efter forordet og Luthers fortale følger oversættelsen af salmerne, afsnit af profeterne, samt de bibelske cantica og endelig en række latinske sange og hymner, til sidst tre latinske sange af Melanchthon og én af Paul Eber. Bogen er tilegnet universitetets rektor,

10. G. Geisenhof: *Bibliotheca Bugenhagiana,* 1908, nr. 11. B. Münter: *Symbolæ ad illustrandam Bugenhagii in Dania commorationem,* 1836, s. 72 f. Rørdam I, s. 68 f., s. 502 f.

Fig. 6. Peder Palladius (1503-60). Maleri af ukendt kunstner. Frederiksborg.

konservatorer, professorer, doktorer og magistre. Universitetet kvitterede for æren ved at sende Bugenhagen en fin sølvkande.[11]

I marts 1539[12] forlod Bugenhagen universitetet, og efter herredagen i Odense i juni måned rejste han tilbage til Wittenberg. I sine mange breve til Christian III vedblev han at følge universitetet, ligesom han tog sig af de danske studenter i Wittenberg.

Peder Palladius[13] var sammen med Bugenhagen ankommet til København i begyndelsen af juli 1537. Ved den store bispevielse i Frue Kirke d. 2. sept. fik han overdraget det vigtigste embede i den nyordnede lutherske kirke, og ved universitetets officielle genåbning den følgende søndag var han blandt de teologiske professorer. Den unge mand, 34 år, ripenser af beskeden herkomst, der nu gik ind til denne krævende dobbeltstilling, var udpeget af kongen efter samråd med reformatorerne i Wittenberg og har sikkert været ganske ukendt herhjemme.

Siden 1531 havde Palladius studeret i Wittenberg; d. 3. sept. blev han

11. Danske Magazin 3. R. VI, 1860, s. 26. Rørdam I, s.150.
12. Münter: anf. arb. s. 100.
13. Rørdam I, s. 510 ff. DBL XVII, s. 583 ff.

indskrevet i universitetsmatriklen. I 1533 tog han den filosofiske magistergrad og fortsatte derpå i Det teologiske Fakultet. Det synes at være Bugenhagen, der har anbefalet ham til Christian III. Denne ønskede, at hans studier skulle krones med den teologiske doktorgrad, og d. 3. dec. 1536 svarer Bugenhagen, efter at have drøftet sagen med Melanchthon, at udgifterne vil beløbe sig til 100 gylden, men desuden måtte Palladius have yderligere 100 gylden til tøj, bøger og hjemrejse. Derpå disputerede Palladius d. 1. juni 1537. Luther, der var dekan, præsiderede og havde affattet teserne, hvori han som vanligt behandlede et aktuelt emne. En discipel af Melanchthon var blevet angrebet for at lære, at gode gerninger var nødvendige til salighed. Nogle dage senere, d. 6. juni, fulgte den højtidelige doktorpromotion ved universitetets rektor Justus Jonas, og til sidst doktorgildet. De mange bevarede kilder, Luthers 45 teser (»De opere legis et gratia«), opponenternes syllogismeformede *argumenta,* Palladius' svar, Luthers indlæg, Melanchthons *declamatio* m.m., giver et interessant og lærerigt indblik i universitetsmiljøet i Wittenberg. De seks ungdomsår Palladius tilbragte her, fik selvsagt afgørende betydning for hans kommende gerning.[14]

Trods bispeembedets byrde kom Palladius også til at spille en vigtig rolle i universitetets lærerkollegium. Han er fakultetets ledende skikkelse i denne periode. Han var en flittig forelæser, og studenterne, især de norske og islandske, gik ikke forgæves til ham. Palladius' latinske skrifter, der først udkom i hans senere år (jvf. nedenfor), er ofte bearbejdede forelæsninger. Ligesom Visitatsbogen viser hans pædagogiske evner som folketaler, fremgår det også af hans teologiske afhandlinger, at han har evnet at fremstille problemerne klart og anskueligt. Teologisk vidner de om hans discipelforhold til Melanchthon. Livet igennem bevarede han forbindelsen med sin tidligere lærer, men han fulgte ikke Melanchthon i dennes senere udvikling og afvigelser fra Luther. Palladius er stærkere præget af Luther end nogen anden af de københavnske teologer.

Tileman van Hussen stammede fra hertugdømmet Kleve i Køln stift. Efternavnet er antagelig efter datidens skik navnet på hans fødeby og betegner næppe, at han var af adelig slægt. Han studerede i Louvain og erhvervede her licentiatgraden, måske i retsvidenskab. Da han sluttede sig til reformationen og derfor måtte forlade sin hjemstavn, opholdt han sig en tid i Hamborg og kom her i forbindelse med Christian III. De nærmere omstændigheder kendes ikke, men kongen må på et tidligt tidspunkt have indledt forhandling med ham om ansættelse ved universitetet. Først skulle han dog godkendes af reformatorerne i Wittenberg, og i juni 1537 fik han den

14. N.K. Andersen: *Peder Palladius i Wittenberg,* Dansk teol. Tidsskr. 1945, s. 1 ff.

teologiske doktorgrad sammen med Palladius. Antagelig er han ankommet til København i følge med Bugenhagen og Palladius og har påbegyndt sin undervisning straks ved universitetets genåbning.

Vi har flere vidnesbyrd om, at Tileman van Hussen var velanskreven hos Christian III, bl.a. som lærer for den unge prinsesse Anna (f. 1531, senere gift med kurfyrst August af Sachsen). I 1539-41 var han i halvandet år universitetets rektor. Iøvrigt vides intet om hans universitetsgerning, der allerede afsluttedes i 1542, da han blev biskop i Slesvig. Gravskriften i domkirken fremhæver hans fortrinlige kundskaber i både hebraisk, græsk og latin.[15]

To af professoraterne i det ældste fakultet blev altså ledige i løbet af få år. Det lykkedes dog hurtigt at få dem besat påny.

Da Bugenhagens embede blev ledigt i 1539, og kongen forgæves havde søgt at kalde en tysker, lod man Oluf Chrysostomus, der var professor i retorik, rykke op i det teologiske fakultet – et af de meget få eksempler fra denne periode på ansættelse af en teologisk professor, der ikke var skolet i Wittenberg.

Oluf Chrysostomus (Gyldenmund)[16] var vendelbo og iøvrigt en lærd humanist og stiv latiner. Han hører til den gruppe af danske reformatorer, der via humanismen førtes til brud med romerkirken. Han træffes første gang i 1527 som magister og lærer ved det første universitet og gjorde sig især bemærket ved den versificerede latinske tale, *Lamentatio ecclesiæ* (»Kirkens Klagemål«), som han i forbindelse med rektorskiftet holdt i Frue Kirke 3. pinsedag (18. maj) 1529. I reformhumanismens ånd revsede han med største skarphed tidens kirkelige forhold, især munkene og de verdsligtsindede biskopper, der forsømmer præsteuddannelsen og ringeagter studierne. Også »de nye sekter« tager han afstand fra, men kort efter sluttede han sig til reformationen og blev lektor ved præsteskolen i Malmø og rektor for latinskolen.

Efter reformationens indførelse, da der var mangel på lærde mænd til de mange nye poster indenfor kirke og universitet, blev der i høj grad brug for Chrysostomus' evner og dygtighed. Han var medlem af den kommission, der udarbejdede den latinske kirkeordinans af 1537. Da Sadolin samme år blev biskop i Odense, efterfulgte han denne som sognepræst ved Frue Kirke. Ved det nyorganiserede universitet blev han som nævnt professor i retorik, og som universitetskvæstor (til 1540) førte han regnskaberne i de første vanskelige år. Yderligere havde han som de andre professorer unge mennesker i sit hus til

15. Rørdam I, s. 532 f. KS 2. R. IV, s. 520 ff. DBL XI, s.13 f.
16. Rørdam I, s. 485 ff. DBL V, s. 252 ff.

privatundervisning, blandt dem den senere rigsråd Jørgen Rosenkrantz, der i sine erindringer klager bittert over, at Chrysostomus forsømte undervisningen.[17] Da Chrysostomus rykkede op i Det teologiske Fakultet, manglede han den doktorgrad, som en teologisk professor ifølge fundatsen skulle have, og han fik derfor ikke fuld professorløn. Bugenhagen havde i 1542 foreslået Christian III at lade Chrysostomus og Sinning (jvf. nedenfor) promovere til doktorer, »thi de er så lærde som nogen vi kan sende fra Tyskland«.[18] Kongen lovede at drøfte sagen med Palladius, men først efter disputationerne med de katolsksindede kapitelmedlemmer i 1543-44, hvorunder Chrysostomus fik rig lejlighed til at vise sine teologiske og retorisk-polemiske evner, afholdtes i december 1544 den første doktorpromotion.

Da Tileman van Hussen i foråret 1542 forlod universitetet for at blive biskop i Slesvig, voldte det ingen vanskelighed at finde en efterfølger; Christian III havde allerede kaldet Machabæus.

Johannes Machabæus (MacAlpyne)[19] tilhørte en skotsk adelsfamilie og var prior i Perth, da han i 1534 p.gr.a. sin evangeliske tro måtte forlade landet. Efter nogle år i England blev han tvunget til at rejse videre. Han tog baccalaurgraden i Køln og kom i november 1540 til Wittenberg, hvor han blev velanskreven hos reformatorerne og sluttede venskab med Melanchthon. I breve til Christian III og kansler Johan Friis anbefalede Bugenhagen Machabæus til ansættelse ved universitetet. Efter kongens ønske måtte han dog først tage doktorgraden, hvilket skete i begyndelsen af februar 1542 med Luther som promotor, Melanchthon havde skrevet teserne.[20] Kort efter ankom han til København.

Machabæus blev godt modtaget på universitetet, der bevilligede 50 daler til hans rejseudgifter. I de følgende 15 år indtil sin død i 1557 virkede han som teologisk professor. Palladius og Machabæus er de to mest fremtrædende fakultetsmedlemmer i denne periode.

Machabæus fandt sig hurtigt til rette under de nye omgivelser. I et brev til en kollega i Wittenberg skriver han, at han og hans familie har det godt, der er roligt og fredeligt i Danmark og et hjerteligt forhold mellem studenter og professorer.[21] I kraft af sin stilling blev Machabæus inddraget i tidens mange

17. Danske Magazin IV, 1750, s. 197-99. Rørdam I, s. 332.

18. *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel,* hrsg. durch O. Vogt, (1888) 1966, s. 236.

19. Rørdam I, s. 587 ff. DBL XV, s. 130 f. H. Ilsøe: *Christian og Johannes Machabæus,* KS 7. R.V, s. 454 ff. F. Bredahl Pedersen: *Johannes Machabæus – John Mac Alpin – Scotland's Contribution to the Reformation in Denmark* (maskinskr. disp.), Edinburgh 1937.

20. Ilsøe: anf. arb. s. 20.

21. Brev til Paul Eber af 10. august 1544, Ilsøe: anf. arb. s. 458, optrykt s. 467 f. Jvf. Rørdam IV, s. 36.

kirkelige og akademiske forhandlinger, vi møder ham ofte i det følgende. Han var agtet og vellidt p.gr.a. sin dygtighed, sine praktiske og pædagogiske evner og sit vindende væsen. Christian III satte ham højt. Det samme gælder studenterne, han var en dygtig lærer, og mange adelsfamilier satte deres børn i huset hos ham. Også til sine kolleger havde Machabæus et godt forhold, omend hans holdning i nadverstriden (jvf. nedenfor), med sympati for calviniserende retninger, i periodens slutning bragte ham i modsætningsforhold til Palladius. Teologisk var Machabæus discipel af Melanchthon med et udpræget filippistisk standpunkt.

Forhandlinger med katolske kapitelmedlemmer

Om professorernes undervisning vides næsten intet fra de første år. Derimod hører vi om en række særlige opgaver, som de fik overdraget, og hvoraf de vigtigste skal omtales i det følgende. Forrest i rækken står forhandlingerne med katolske kapitelmedlemmer i årene 1543-44.

I domkapitlerne fandtes de bedst uddannede teologer fra den foregående tid, og adskillige af disse holdt fast ved den gamle tro. I 1543-44 afholdtes derfor en række disputationer på universitetet, landets højeste kirkelige domstol, med kanniker fra København, Roskilde og Lund.

Først kom turen til kanniker og alterpræster i København. Rygtet gik, at de hemmeligt ved nattetide holdt messe med tændte lys i private huse. Lederen af den katolske gruppe var kanniken, mag. Mathias Pedersen. Han havde været professor og rektor ved det gamle universitet og nød også efter reformationen en vis anseelse. Hans Tausen og senere Bugenhagen, der logerede hos ham under opholdet i København, havde søgt at omvende »gamle mester Mads«, men forgæves.

Da de ovennævnte rygter nåede kongen, greb han ind, og i sommeren 1543 holdtes de første disputationer på universitetet. Palladius, Machabæus og Chrysostomus havde affattet teserne, der behandlede messen, nadveren og præsteembedet. Om forhandlingerne, der overværedes af den teologisk interesserede Christian III, vides ikke meget, men omsider indvilligede kannikerne i at underskrive en luthersk lærebekendelse. Kun Mathias nægtede at underskrive og indkaldtes derfor til ny forhandling. Han forelagde nogle teser om transsubstantiationen (forvandlingslæren), messeoffer og hostiens tilbedelse, der alle blev gendrevet af Machabæus. Også den medicinske professor Morsing og den juridiske professor Fries opponerede, og Chrysostomus erklærede at ville udgive teserne med professorernes modargumenter, så alverden kunne dømme. Til sidst måtte Mathias give efter og

underskrive. Da han snart efter døde, forlød det, at han forinden havde sagt, at han var blevet tvunget til at underskrive. Dette afviste Palladius kategorisk: Han havde givet sit samtykke frivilligt og utvunget, overbevist af gode grunde fra skriften og kirkefædrene. Såvidt Palladius. En anden af kannikerne, mag. Jens Terning, der oprindelig havde underskrevet, men senere alligevel fastholdt sine meninger, blev atter indkaldt af universitetet for at blive helt overbevist, hvorefter han i Frue Kirke måtte oplæse en erklæring om sin tilslutning til den lutherske lære.[22]

Også Roskildekannikerne havde fået professorernes disputationsteser tilsendt til underskrift. Under et besøg af Palladius i Roskilde i juli 1543 var nogle af kapitelmedlemmerne villige til at underskrive, hvorefter det ved kongebrev af 31. juli blev pålagt dem, der ikke underskrev inden 14 dage, at tilkendegive de højlærde i København, hvad tvivl de har om »vor religion«, og »siden underskrive samme artikler«, senest d. 22. september.

Kannikerne affattede omgående en skrivelse til kongen: Af samvittighedsgrunde kunne de ikke samtykke i disse artikler, der var i strid med Guds ord og kirkefædrenes vidnesbyrd. I stedet for den påbudte mundtlige forhandling bad de ydmygt om at måtte forhandle skriftligt med professorerne.

Efter venners råd undlod kannikerne dog at afsende brevet for ikke at udæske kongen. I stedet henvendte de sig direkte til Palladius, Machabæus og Chrysostomus i en skrivelse af 31. august, hvori de bad om skriftlig forhandling. Samtidig vedlagde de en besvarelse af de tre emner, messe, nadver og præsteembede, som professorernes disputationsteser behandlede. Den udførlige og interessante afhandling, udarbejdet med teologisk dygtighed og samtidig holdt i en moderat tone, skyldes antagelig de tre ledere af den katolske gruppe, kantoren Jep Heje og kannikerne Hans Lauridsen og Niels Black.

Kannikernes forsøg på at undgå mundtlig forhandling, hvis resultat de nok anede, var dog forgæves. De tre professorer sendte d. 13. september et hånligt afvisende svar, skrevet med Chrysostomus' spidse pen. Især ankes over, at kannikernes brev var skrevet i kapitlets navn, som om alle tilsluttede sig det. Endvidere skulle deres svar efter kongens befaling stiles til universitetet, medens det nu var sendt som privatbrev til de tre professorer. Det var universitetet, der havde pålagt dem at affatte og forsvare teserne. De ville ikke forhandle privat, men hvis universitetet med kongens samtykke pålagde dem at svare, da ville de offentligt gendrive kannikernes usle argumenter.

22. Rørdam I, s. 151 ff. Mathias Pedersen, DBL XVIII, s. 110 f. Bjørn Kornerup: *Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie,* 1929-30, s. 221 ff. Ternings lærebekendelse, A.C.L. Heiberg: *Peder Palladius,* Theol. Tidsskr., udg. af Scharling og Engelstoft, 1840, s. 107-09. Palladius' brev til Sadolin, H.F. Rørdam: *J. J. Sadolin,* 1866, s. 137 f.

I et nyt brev pegede kannikerne på, at kravet om underskrift af teserne var i strid med alle velordnede universiteters praksis. Man kunne ved hvert fakultet frit opstille teser og disputere om dem, men det var uhørt, at man bagefter krævede teserne underskrevet og derved bandt menneskers samvittighed. Brevet blev dog ikke afsendt af frygt for repressalier, og resultatet blev, at de tre nævnte kanniker måtte indfinde sig på universitetet.

Forhandlingerne, i kapitelsalen ved Frue Kirke, fandt sted d. 12-13. december. Fra universitetet deltog de tre teologer, professor Morsing og professoren i dialektik Jens Sinning. Der afholdtes tre kollokvier. Den første dag drøftede man om formiddagen privatmesserne og hele eftermiddagen transsubstantiationen og hostiens reservation og tilbedelse, og næste formiddag, efter en gudstjeneste, præsteembedet og de katolske ordinationsgrader. Kannikerne vægrede sig til det sidste ved at underskrive teserne og foreslog forskellige former for betinget tilslutning, men professorerne stod fast på, at de skulle underskrives uændret og ubetinget. Det var kongens befaling. Omsider fandt kannikerne på en udvej. Kirkeordinansen var i 1539 blevet vedtaget med den reservation, at den kun skulle have gyldighed, indtil et almindeligt frit koncilium bestemte anderledes. Med denne koncilsreservation, som modparten ikke modsatte sig, var kannikerne villige til at underskrive.

Også professorerne var tilfredse med den sejr, de mente at have vundet. Palladius skrev straks glædesstrålende til Sadolin og meddelte resultatet: De var blevet overbevist ud fra skrift og kirkefædre og havde underskrevet af egen fri vilje og, »så vidt vi kunne skønne«, med god samvittighed.[23]

Til sidst kom turen til Lundekannikerne, der ligeledes havde fået professorernes teser til underskrift.

Forhandlingerne begyndte d. 12. november 1544, men forinden havde lundenserne appelleret til kongen i en udførlig skrivelse, hvori de klart og kyndigt gav udtryk for deres standpunkt. Den gamle kirkes enhed i lære og ceremonier er gået tabt, fordi menigmand nu selv må tolke den hellige skrift og dømme om alle ting. Luthers vilkårlige bibeludlægning fører til strid og uenighed. Erfaringen viser, at ulydighed mod den gejstlige øvrighed efterfølges af ulydighed mod den verdslige, hvad herrer og fyrster burde betænke. Hvad angår de tilsendte disputationsteser gør de opmærksom på, at efter almindelig universitetsskik kan man ved universiteterne disputere om alle emner, men skal noget antages som sandhed, må det først anerkendes af de fire hoveduniversiteter. Kannikerne vil dog efterkomme indkaldelsen, da den

23. Rørdam I, s. 157ff. Dänische Bibliothec VII, 1745, s. 96-148. Niels Black, DBL III, s. 216f.

er udsendt i kongens navn, men de beder denne tage vel imod deres »undervisning«.

Delegationen fra Lund bestod af kantoren, mag. Peder Seber og tre andre kanniker. Desuden var abbederne fra Herresvad og Esrom og læsemesteren fra Sorø indkaldt. Fra universitetet deltog teologerne og professor Sinning. Også en af hofpræsterne, Nic. Crage, havde ordet. Forhandlingerne strakte sig over 8 dage og vakte megen opmærksomhed. Kongen, flere rigsråder og andre standspersoner var blandt tilhørerne. Man disputerede om formiddagen i fire timer, og om eftermiddagen undersøgtes de talrige kirkefædrecitater, lundenserne påberåbte sig. Af disse skal især Peder Seber og mag. Peder Iversen hårdnakket have forsvaret det katolske standpunkt. Forhandlingerne kendes ikke, men også Lundekannikerne måtte underskrive.[24]

Første teologiske doktorpromotion

Efter sejren over kannikerne afholdtes d. 12. december 1544 i Frue Kirke den første teologiske doktorpromotion, sikkert under udfoldelse af det højtidelige ceremoniel universitetsfundatsen foreskriver. De nye doktorer var professorerne *Oluf Chrysostomus* og *Jens Sinning* samt hofpræst *Nic. Crage*.[25] Tildelingen af doktorgraden var vel en anerkendelse af deres indsats under den nu afsluttede teologstrid. For de to førstes vedkommende har sagen dog været forberedt i nogen tid. Chrysostomus skulle jo som teologisk professor ifølge fundatsen være doktor, og Sinning, professor i dialektik, rykkede året efter op i Det teologiske Fakultet. Ved et konsistoriemøde nogle måneder forinden var det da også bestemt, at de to skulle promoveres. Crage havde endnu ikke den første teologiske grad, men ved et senere konsistoriemøde forelå et brev fra kongen om, at han ønskede sin hofpræst promoveret til »baccalaureus theologiæ«. Kort efter, d. 15. september, kreeredes fire nye baccalaurer, blandt dem naturligvis Crage. De øvrige var professor Jørgen Boie fra Det filosofiske Fakultet og to københavnske sognepræster, provst Anders Madsen, Helligåndskirken, og Laurids Nielsen Riber, Nicolai Kirke. Boie var, med magistertitel fra Wittenberg, i 1540 blevet ansat ved universitetet af kongen. I 1548 blev han hofpræst og senere provst hos hertug Hans d. Ældre i Haderslev og kom til at øve en betydelig indsats i Slesvig.[26] Også de to

24. Rørdam I, s. 164 ff. Brevet til kongen, Danske Magazin V, 1751, s. 250-71. Gösta Johannesson: *Den skånska kyrkan och reformationen,* Lund 1947, s. 316 ff.

25. Rørdam, I, s. 169 f. IV, s. 24. Universitetet skænkede de to professorer hver 27 daler til deres »promotionskost«.

26. Rørdam I, s. 58 ff. DBL III, s. 385.

sidstnævnte stod kongen nær. Anders Madsen blev i 1545 biskop i Oslo og fik i forbindelse hermed vidnesbyrd fra universitetet om dygtighed og lærdom. Laurids Nielsen nævnes i 1541 som kongens prædikant på Københavns Slot, 1553 udnævntes han til biskop i Ålborg.[27]

Kun Crage gik altså videre til doktorgraden. Christian III fik dog ikke megen glæde af sin hofpræst. Han var en veltalende og begavet, men buldrende og trættekær verdsligtsindet herre, der havde haft skiftende stillinger i Tyskland, da han i 1543 på Johan Rantzaus og Bugenhagens anbefaling ansattes som hofpræst. Allerede 1547 afskedigedes han p.gr.a. anstødeligt levned. I et brev fra hans senere omtumlede skæbne forsikres, at han altid har forkyndt Guds ord rent og klart, »og ved min promotion på Kgl. Maj.s scepter lovet at blive ved det«.[28]

Der var således megen aktivitet i Det teologiske Fakultet i 1544. Om tidligere tildeling af teologiske grader vides blot, at Hans Tausen d. 12. juli 1538 blev baccalaur.[29]

Jens Sinning

I 1545 besluttede Palladius, træt af sin krævende dobbeltstilling, at trække sig tilbage fra universitetet. Alle kollegerne takkede ham for hans store arbejde, de ville stadig betragte ham som medlem af universitetet og også søge råd hos ham i vanskelige sager.[30]

Efterfølgeren blev den ovennævnte dialektik-professor *Jens Sinning*.[31] Han havde efter endt skolegang i Århus studeret i Wittenberg fra 1534, hvor han især knyttede sig til Melanchthon, der satte ham meget højt. I begyndelsen af 1537 tog han magistergraden og den teologiske baccalaurgrad og vendte derpå hjem, forsynet med anbefalingsbreve til Christian III fra Luther og Melanchthon, for at søge støtte til fortsatte studier. Men sagen trak ud, i København overværede han kroningen (12. august), og tilskyndet af Bugenhagen begyndte han at forelæse i dialektik ved universitetet, men håbede dog stadig at kunne vende tilbage til Wittenberg. Alt dette fortæller han Melanchthon i et brev af 5. september 1538, hvori han takker sin tidligere lærer for al dennes velvilje mod ham, samt for anbefalingen, der har åbnet

27. Bjørn Kornerup: *Helligaandskirken i København,* 1949, s. 240 f. KS 3. R. III, s. 403. DBL XIX, s. 481 f.
28. KS 2. R. IV, s. 62. DBL V, s. 445 f. Jvf. universitetsfundatsens promotionsceremoniel, Norvin II, s. 63 ff. Rørdam III, s. 409 ff.
29. KS 2. R. III, s. 26.
30. KS 2. R. I, s. 5.
31. Rørdam I, s. 553 ff. Bjørn Kornerup: *Danmark og Wittenberg,* KS 6. R. IV, s. 185 ff.

mange døre. Han kan ikke gøre gengæld, men beder til sidst Melanchthon som en beskeden tak modtage en lille guldmønt, der vedlægges brevet.[32]

Sinning blev antagelig allerede i efteråret 1537 professor i dialektik (logik), i 1541 tillige i hebraisk, i 1544 fik han som nævnt den teologiske doktorgrad, og i 1545 rykkede han op i Det teologiske Fakultet. Han var en dygtig lærer, afholdt af studenterne – flere forelæsningsafskrifter nævnes i kilderne – og af de unge han havde i sit hus. Jørgen Rosenkrantz, der var så utilfreds hos Chrysostomus, blev flyttet hen hos Sinning, og her blev han flittigt undervist og lærte meget.

I én henseende havde Sinning ikke lykken med sig. Han var i 1547 blevet gift, Palladius' vielsestale er endnu bevaret,[33] men snart efter blev det kendt, at hustruen allerede var gravid ved en anden. Stor skandale. Universitetet forlangte skilsmisse eller embedsnedlæggelse, kongen stod bag. Sagen forhandledes på flere konsistoriemøder i sommeren 1547. Sinning kviede sig, men lod sig omsider skille.[34] Kort efter, d. 30. november, døde han pludselig under en af de dengang hyppige epidemier.

For universitetet var Sinnings tidlige død et alvorligt tab, og fra alle sider lød længe klagen over denne fortræffelige mand, der blev kaldt bort i sin bedste alder. Melanchthon mindes endnu i 1560 sin tidligere, højtelskede elev, der overgik de andre danske Wittenbergstudenter ved sin lærdom, begavelse og flid, og især ved karakterens beskedenhed og retskaffenhed.[35]

Sinning har ikke efterladt sig teologiske skrifter. Han huskes især for sin *Oratio de studiis philosophicis theologiæ studioso necessariis,* en universitetstale fra 1545 (trykt 1591), hvori han som typisk Melanchthondiscipel påviser de humanistiske videnskabers betydning som grundlag for teologiske studier.[36]

Kort efter Sinnings død blev også *Chrysostomus'* professorat ledigt, da han i marts 1548 blev kaldet til biskop i Vendelbo stift. Som sognepræst ved Frue Kirke og fra 1545 tillige kirkens akademiske værge var han med sit skarpe og stridbare væsen kommet i klammeri med borgerne. Forholdet udviklede sig således, at en forandring blev nødvendig. Kollegerne ville nødigt miste ham, men på et konsistoriemøde d. 7. marts 1548 enedes man om, at han skulle modtage kaldelsen til Vendsyssel, da han ikke kunne blive ved universitetet længere »på grund af mange borgeres had og fjendskab«.[37]

32. Kornerup: anf. arb. s. 187 ff.
33. *Skrifter af Peder Palladius,* ved Martin Schwarz Lausten, 1968, s.140 ff.
34. Rørdam IV, s. 27.
35. Melanchthons brev til Frederik II i Erasmus Lætus: *Bucolica,* Wittenberg 1560. Rørdam I, s. 558 f. *Corpus Reformatorum* XX, (1854) 1963, s. 827.
36. Rørdam I, s. 306 ff. Oluf Friis: *Den danske Litteraturs Historie* I, 1945, s. 332 ff.
37. Rørdam IV, s. 28. Kornerup: *Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie,* s. 247 f.

Machabæus var nu ene tilbage i Det teologiske Fakultet. Palladius måtte atter træde til og blev senere påny medlem af fakultetet, medens Christian III, der havde en mærkelig mistillid til danskernes åndsevner, i årevis ledte med lys og lygte efter en lærd tysker. Han henvendte sig bl.a. til så kendte folk som Georg Major i Wittenberg, Martin Bucer i Strassburg og Johan Brenz i Württemberg.[38] Da også David Chytræus i Rostock havde afslået en kaldelse, valgte man omsider i 1553 den nærliggende mulighed at lade Niels Hemmingsen, der nu havde været professor i 10 år, rykke op i Det teologiske Fakultet. I de foregående år måtte altså Palladius og Machabæus i fællesskab bære dagens byrde.

Christian III.s Bibel

Til de mange opgaver, der i 1540'erne blev overdraget professorerne, hører også arbejdet med den danske bibeloversættelse.

I betragtning af Bibelens centrale betydning for evangelisk kristendomsforståelse måtte en dansk bibeloversættelse være en påtrængende opgave. Kirkeordinansen nævner Bibelen som den første af de bøger, præsterne skulle eje, men en dansk Bibel forelå endnu ikke. Ny Testamente var forlængst oversat, ligeledes Davids Salmer, Mosebøgerne og enkelte andre gammeltestamentlige skrifter, men først i 1550 udkom den første danske helbibel, *Christian III.s Bibel,* reformationstidens vigtigste litterære monument.[39]

Om det store arbejde, der er gået forud, vides ikke meget. I 1543 hører vi, at Christiern Pedersen har oversat hele Bibelen efter kongens befaling og med

38. Rørdam I, s. 188 ff. IV, s. 28.
39. Facsimileudgave ved Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1928.

Fig. 7. Christian III.s Bibel 1550. Titelblad. Den krævende opgave at fremstille den første danske helbibel blev overdraget den tyske bogtrykker Ludwig Dietz. Han anvendte det materiel, han tidligere havde benyttet ved trykningen af den første nedertyske foliobibel 1533-34, som derfor har samme titelbillede som den danske. Billedet er delt i to halvdele og illustrerer forskellen mellem livet under den gamle pagt og under den nye pagt, fortabelse og frelse, lov og evangelium. Øverst t.v. ses overrækkelsen af lovens tavler til Moses, derunder syndefaldet og nederst syndens straf, døden, repræsenteret af en benrad liggende på en kiste. Øverst t.h. bebudelsen: Jesusbarnet med korset glider på solstrålen ned mod den knælende Jomfru Maria. Derunder den korsfæstede, samt offerlammet med sejrsfanen. Nederst står Kristus op af graven, med sit triumfbanner gennemborer han dødens benrad. Foran i billedet sidder en fortvivlet, hændervridende mand, repræsentanten for den fortabte menneskeslægt. Ved hans side står en af profeterne og Johannes Døberen, der peger på den korsfæstede. – Træsnittene skyldes kunstneren Erhard Altdorfer. Motivet går tilbage til Lucas Cranach. Det kendes i mange variationer og vandt betydelig udbredelse (altertavler, epitafier, bogillustrationer, kunsthåndværk etc.). Cranach stillede sin kunst i reformationens tjeneste, men hans forsøg på at udtrykke den evangeliske kristendomsforståelse i kunstnerisk anskuelig form var for pædagogisk bestemt og blev ikke traditionsskabende.

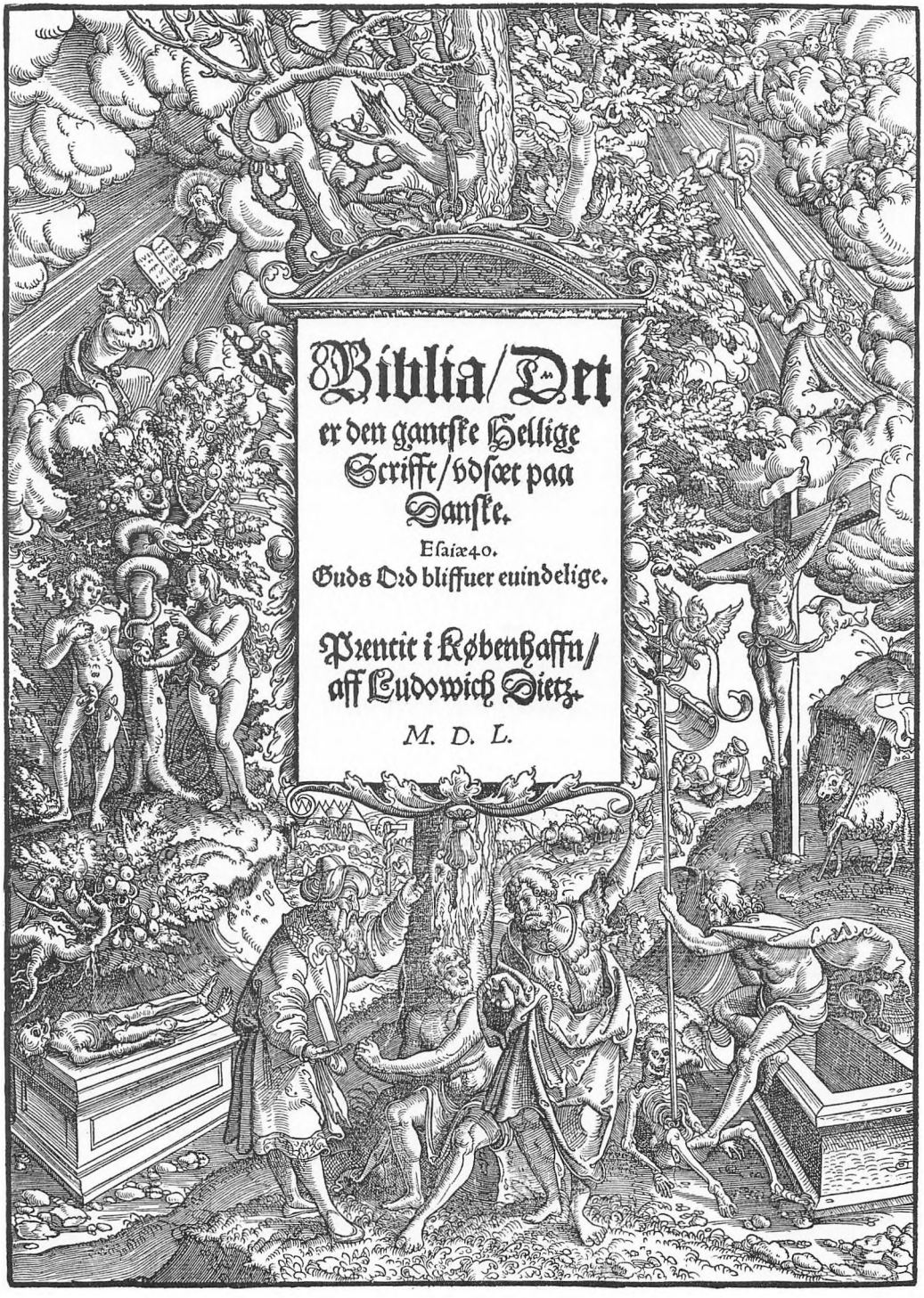

Biblia/ Det er den gantske Hellige Scrifft/ vdsæt paa Danske.

Esaiæ 40.
Guds Ord bliffuer euindelige.

Prentit i Københaffn/ aff Ludowich Dietz.
M. D. L.

universitetets billigelse, så den nu snart kunne blive trykt. Til at revidere Christiern Pedersens primæroversættelse nedsattes et udvalg, bestående af Palladius, Machabæus, Niels Hemmingsen, kanniken Hans Henriksen og præsten Peder Tidemand. I 1546 var papiret til det store bogværk indkøbt og ankommet med skib til Helsingør. I maj 1548 afsluttedes kontrakt med den kendte bogtrykker Ludwig Dietz i Rostock, der var blevet indkaldt for at forestå trykningen. Han havde i 1533-34 trykt den første nedertyske oversættelse af Luthers Bibel og medbragte det typemateriel og de træsnit, han havde anvendt hertil. Da bibelkommissionen havde afsluttet sit arbejde, påbegyndtes trykningen. Nogle studenter blev sat til at renskrive manuskriptet. I december 1548 kunne de første prøveark tilsendes kongen og i juni 1550 var det store bogværk på 1104 foliosider færdigtrykt. Forbilledet for den danske oversættelse er, efter kongens ønske, Lutherbibelen, især 1545-udgaven, men også den nedertyske oversættelse, Vulgata og de tidligere danske bibelarbejder er her og der benyttet. Oplaget var på 3000 eksemplarer. Morsing og Machabæus forestod bibelsalget og forsendelsen. Den danske kirkebibel kostede 5 daler, omtrent det samme som en okse eller 30 tønder rug.

Det vides ikke, hvorledes bibelkommissionens store og tidkrævende arbejde har været fordelt. Palladius fik for sin andel 300 daler, Machabæus og Hemmingsen hver 100 og Henriksen og Tidemand hver 80 daler. Heraf kan man dog ikke slutte til arbejdsbyrden, men uden tvivl har Palladius som kommissionens formand trukket et tungt læs. I 1547 meddelte han stiftets provster, at han for tiden ikke kunne mødes med dem, da han var optaget af bibelrevisionen og derfor måtte blive hjemme. Det er også Palladius, der har skrevet den udførlige fortale om skriftens rette forståelse, med talrige bibel- og kirkefædrecitater. Af det senere overskud fra bibelsalget fik Palladius yderligere 100 daler, og den unge Christian Machabæus ligeledes 100 daler til studierejse, og der blev endda penge tilovers til fattige studenter og andre universitetsformål.[40]

Betænkning om Interim

Fra årene da Machabæus og Palladius var ene om at varetage teologernes opgaver, stammer de vigtige betænkninger om *Interim* og om Osianders teologi.

40. KS 1. R. II, s. 394 ff. 2. R. I, s. 120 ff. Rørdam I, s.180 f., s. 201 f. *Peder Palladius' Danske Skrifter,* ved Lis Jacobsen, II, 1914-15, s. 45 ff. Bertil Molde: *Källorna till Christian III.s Bibel 1550,* Lund og København 1949, s. 1 ff., s. 233 ff. P. Skautrup: *Reformationsbiblens tilblivelse og forudsætninger,* i *Bidrag til Den danske Bibels Historie,* udg. af Aarhus Universitet, 1950, s. 42 ff.

Efter sejren i den schmalkaldiske krig søgte kejser Karl at gennemtvinge en løsning i religionsstriden på grundlag af det såkaldte Augsburgerinterim 1548. Rekatoliceringspolitikken vakte stærk harme og modstand blandt lutheranerne, men samtidig splittedes disse. Den kejservenlige Moritz af Sachsen lod sine teologer med Melanchthon i spidsen udarbejde Leipzigerinterim, der stillede sig imødekommende overfor interimordningen, især m.h.t. »ceremonierne«, der blot var *adiafora* (mindre væsentlige ting). Spændingen mellem filippisterne, Philip Melanchthons tilhængere, og gnesiolutheranerne, der efter Luthers død i 1546 hævdede at repræsentere den sande lutherdom, brød nu ud i lys lue. En omfattende stridslitteratur fulgte. Også de danske teologer fik snart anledning til at tage stilling til Interim.[41]

Hansestædernes præster var gnesiolutheranere. Hamburg-Lübeck-Lüneburgs Interim-judicium var skarpt afvisende. I den adiaforistiske strid bekæmpede Hamburgs prædikanter Wittenbergteologerne.

Allerede d. 29. juni 1548 henvendte superintendenten i Hamburg, Johan Æpinus, og byens præsteskab sig til biskop Palladius, professor Machabæus og de øvrige københavnske teologer for at advare dem mod Interim, som kejseren havde forlangt indført i Hamburg. De skulle tillige underrette kongen om dette farlige skrift, selv studere det nøje og snarest sende deres betænkning, thi det var nu nødvendigt at stå sammen.

Svarskrivelsen fulgte allerede d. 12. juli. Kejseren havde ikke tilsendt kongen Interim, men denne havde allerede på det skarpeste taget afstand fra dette skrift, der stred mod Guds ord, troen og retfærdiggørelsen. Selv havde de endnu ikke haft lejlighed til at gennemgå det i enkeltheder, men udtaler i de stærkeste, nærmest apokalyptiske vendinger deres afsky. De antyder, at en nærmere redegørelse vil følge.[42]

Christian III.s holdning var dog bestemt af hans fredspolitik overfor kejseren, ligesom han gennem datteren Annas ægteskab med hertug August, Moritz' bror, var knyttet til det sachsiske fyrstehus. Da Hamburg i juni 1548 havde modtaget kejserens krav om indførelse af Interim, henvendte man sig straks til kongen og hans brødre, de to hertuger, for at bede dem som byens landsherrer om råd og hjælp. Men Christian svarede stadig undvigende og anbefalede en henholdende politik overfor kejseren. Han afviste Hamburgs gentagne forslag om samarbejde mellem danske, holstenske og nordtyske lærde om Interim og ligeledes ønsket om at få det danske judicium tilsendt.

Selvom kongen afviste et dansk-nordtysk samarbejde, pålagde han dog sine

41. Martin Schwarz Lausten: *Religion og Politik. Studier i Christian IIIs forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559,* 1977 (citeres Lausten: *Christian III*), s. 102 ff.
42. Dänische Bibliothec V, 1744, s. 67-73.

Fig. 8. Christian III.s gravmæle i Roskilde Domkirke. Detail. Det imponerende, tempelformede monument i marmor og alabast er udført i 1574-75 af den nederlandske kunstner Cornelis Floris. Det er bestilt af Frederik II til kongeslægtens Helligtrekongerskapel i Roskilde, hvortil Christian III.s kiste i Gråbrødrekirken i Odense nu overførtes. – Foruden kongens liggende gravstatue under tempelopbygningen findes på monumentets tagflade en statue, der viser kongen knælende foran en bedepult, med blikket rettet mod den korsfæstede (krucifikset ses ikke på billedet). Otto Norn fot. 1949. Nationalmuseet.

egne teologer at udarbejde en betænkning. Det fremgår af Palladius' og Machabæus' brev til Christian III af 11. august 1548. De fremsender hermed efter kongens befaling vedlagte skrift, der kort påviser, at den bog som kaldes Interim, ikke bør antages, da den strider mod vor kristne tro og lære. De er overbevist om, at kongen aldrig vil vige fra Guds sandhed.[43]

Men desuden sender de til universitetets rektor »en wider forklaring oc vnderuisning«, med en udførligere begrundelse for det, som kort er fremstillet i skriftet til kongen. De to skrifter[44] har samme indhold, men det større er de danske teologers egentlige judicium om Interim. Det er en dygtig teologisk afhandling, der til forskel fra Leipzigerinterims forsigtige holdning skarpt afviser Interim fra først til sidst. De enkelte artikler prøves omhyggeligt på grundlag af skrift og kirkefædre. Udførligt behandles retfærdiggørelseslæren, kirkebegrebet og messeoffertanken. Læren om retfærdiggørelsen tager sit udgangspunkt i Interims falske anvendelse af Rom. 5,5 og giver en klar og

43. *Palladius' Danske Skrifter* V, 1925-26, s. 251 ff.
44. Dänische Bibliothec V, 1744, s. 76-160. VI, 1745, s. 195-212.

omfattende redegørelse for forskellen mellem den katolske og den evangeliske opfattelse.[45] Måske har Palladius og Machabæus ønsket deres betænkning udsendt af universitetet som det danske standpunkt i Interimstriden. Det skete dog ikke, og det ville heller ikke stemme med kongens politik.

Betænkning om Osianders teologi

Andreas Osiander, kendt som leder af reformationen i Magdeburg, en markant og særpræget teolog, forlod i 1548 Magdeburg i protest mod Interims indførelse og blev kort efter professor og præst i Königsberg. Hans udvikling af retfærdiggørelseslæren fremkaldte ny strid i den lutherske verden. Både filippister og gnesiolutheranere vendte sig mod ham (Flacius med 25 stridsskrifter). Men Osiander havde hertug Albrechts bevågenhed. Han var i sin tid blevet vundet for reformationen gennem Osianders prædiken i Nürnberg, og han ville nu gøre sit land til et nyt bolværk for protestantismen. Han sendte Osianders skrift om retfærdiggørelsen til de fyrster og stæder, der stod på Augsburgbekendelsens grund, og bad dem lade deres lærde tage stilling til det.

I november 1551 modtog Christian III, Albrechts svoger, dennes skrivelse, hvori han anmodede kongen om at lade landets førende teologer afholde en synode om Osianders retfærdiggørelseslære.[46] Kongen, der var velorienteret om Osiandersagen, svarede omgående. Han beklagede denne nye overflødige lærestrid. Albrecht burde forlængst have standset Osiander. En dansk synode afviste han, men lovede dog at sende Osianders skrift til sine lærde. Iøvrigt var læren om vor retfærdiggørelse jo fremstillet klart og tydeligt i Luthers skrifter og Confessio Augustana, hævder kongen udfra sit gammellutherske standpunkt.

Teologparret Palladius-Machabæus fik hermed et nyt hverv. De fordelte arbejdet således, at Palladius skulle »løbe bogen igennem oc beuise at den er bygget på en løss fundament oc grunduaal«, medens Machabæus skulle »tage d. Osiandri wildfarende artikler faar oc scriffue emod dem«. Dette fremgår af Palladius' brev til kongen af 5. januar 1552, hvormed han fremsender sin betænkning. Samtidig beklager han, at Machabæus p.gr.a. sygdom ikke er blevet færdig. Desuden meddeler Machabæus selv, at han stadig er »seer swack und krencklich«, med stærke hovedsmerter og »grote Swackheit des gantzen Lyves«. Så snart han begynder at skrive eller »van jennygem Dinge

45. Jvf. V, s. 79-106.
46. Lausten: *Christian III,* s. 223 ff.

scharp tho dencken«, kommer smerterne igen, men hans betænkning skal følge, så snart det er muligt.[47]

Kongen ventede derfor med at afsende Palladius' skrift. I februar 1552 kunne Andreas v. Barby, kongens tyske kansler, meddele, at Machabæus næppe foreløbig blev færdig med bogen om Osianders »ketzerej«. Han opfordrer derfor kongen til nu at afsende Palladius' betænkning. Dette skete dog først d. 11. maj. I følgeskrivelsen, hvortil der foreligger flere forskellige koncepter, påviser kongen atter Osianders afvigelser fra den lutherske retfærdiggørelseslære og håber, at Albrecht gennem læsning af dette og de øvrige judicier vil indse, hvor skadelig hans »fanatische opinion« er. Kongen vil senere sende Machabæus' betænkning, men uheldigvis nævner han ikke, at denne jo skulle være den egentlige gendrivelse af Osiander, og Palladius' arbejde en art indledning med påvisning af Osianders falske citatbenyttelse, tværtimod omtales dette som en »jnn der Heiligen schriefft wolgegrundt bedencken vnnd refutation wider des Osiandrj buech«. Herved fik man let spil i Königsberg, idet man med en vis ret kunne hævde, at Palladius ikke behandlede selve sagen. Hertugens udførlige (28 s.) svarskrivelse er én lang gendrivelse af Palladius' judicium, konciperet af Osiander![48]

Machabæus blev aldrig færdig, men Palladius' Osianderjudicium er bevaret.[49] Det er ikke et samlet opgør med Osiander, hvad det jo heller ikke skulle være, men en påvisning af, at de anførte citater fra skriften, kirkefædrene og Luther tolkes forkert. Herunder lærer vi naturligvis også Palladius' indvendinger mod Osianders teologi[50] at kende. Allerede i indledningen, der i apokalyptiske vendinger klager over de mange vranglærere der er fremstået siden Luthers død, sætter han fingeren på det væsentlige angrebspunkt: Den retfærdighed, hvorved mennesket retfærdiggøres overfor Gud, er den som Kristus under sit jordeliv har erhvervet os gennem sin lovopfyldelse, lidelse og død. Osianders adskillelse mellem forsoningen og vor retfærdiggørelse, ved hvilken Kristi guddomsnatur, hans »væsentlige« retfær-

47. *Palladius' Danske Skrifter* V, s. 258-60. Dänische Bibliothec VII, 1745, s. 168-70.

48. Lausten: *Christian III,* s. 233 ff.

49. *Skrifter af Peder Palladius,* ved M. Schwarz Lausten, s. 3-26, s. 150 ff.

50. Ved retfærdiggørelsen tager Kristus bolig i mennesket, der herved virkelig bliver retfærdigt. Syndstilgivelsen gennem Kristi historiske frelsergerning er blot forudsætningen. Osiander ville fastholde en side hos Luther (foreningen af retfærdiggørelse og helliggørelse), der blev prisgivet i Melanchthons juridisk-imputative (at Kristi retfærdighed »tilregnes« mennesket) fremstilling. Men hans betoning af ordets eller Kristi guddommelige naturs iboen i mennesket (»justitia essentialis«) var ny og tilsyneladende katolicerende og sammen med hans adskillelse mellem forsoning og retfærdiggørelse en opgivelse af den centrale reformatoriske tanke, at det er synderen Gud retfærdiggør.

dighed, tager bolig i mennesket og gør dette retfærdigt, afviser Palladius som falsk og uhørt lære. Kristi »essentialis iustitia« er ikke »nostra iustitia«, men den retfærdighed, hvorved Kristus fra evig tid har del i guddommen.

Afvisning af Æpinus' lærestrid

Den ovennævnte superintendent i Hamburg *Johan Æpinus,* der havde søgt at aktivisere de københavnske teologer i Interimstriden, lod atter høre fra sig. Han var en dygtig teolog og kirkeleder, der også politisk spillede en rolle. Dogmehistorisk blev hans navn knyttet til striden om betydningen af Kristi nedfart til dødsriget.[51] Hans udtalelser herom i en forelæsning vakte modsigelse blandt præsterne. En af disse, Tilemann Eppingius, søgte endog at vinde gehør i København, og Palladius sender i den anledning sin kollega, som han kendte fra studietiden i Wittenberg, et beroligende brev, dat. 16. september 1550. Han har formanet Eppingius til ikke at vække strid i denne mindre væsentlige sag, men i stedet være sin superintendent lydig. Iøvrigt forsikrer han, at Æpinus' gode navn og rygte ikke har lidt skade her.[52]

I Tyskland greb striden om sig, og senatet i Hamburg besluttede at indhente udtalelser fra universiteter og lærde. Gnesiolutheranerne støttede straks Æpinus. Wittenbergteologerne udtalte sig mere ubestemt og traf ikke nogen afgørelse i sagen. I København behandledes »den forargelige strid, der var udbrudt i Hamburg«, på et møde i november 1550, hvor alle professorerne, biskop Palladius og desuden byens sognepræster var til stede. Den forsigtighed, hvormed man gik frem, viser, at man for alt i verden ville undgå at få universitetet inddraget i denne nye strid. Det bestemtes, at da kun én havde underskrevet henvendelsen fra Hamburg, skulle også kun en af professorerne svare, for at man ikke, hvis skrivelsen afgik i universitetets navn, skulle give nogen anledning til at skrive mod universitetet eller vore kirker. Der henvises til, at Wittenberguniversitetet ikke har truffet nogen afgørelse i dette stridsspørgsmål, »at frelserens sjæl har lidt i dødsriget«, ligesom det heller ikke tidligere har været rejst indenfor kirken, hverken af kirkefædrene eller andre. Hvad man egentlig vil svare, siges ikke, men meningen må være, at universitetet, følgende Wittenbergs eksempel, ikke vil

51. Han opfattede denne som del af Kristi lidelse og fornedrelse, ikke som den ophøjede Kristus' triumftog. Kristi legeme blev i graven, medens hans sjæl for til dødsriget for at lide helvedkvalerne og derved fuldkomme forsoningen. F.H.R. Frank: *Die Theologie d. Konkordienformel* III, 1868, s. 397 ff. E. Vogelsang: *Der Äpinische Streit,* Archiv f. Reformationsgeschichte 38, 1941, s. 107 ff.

52. Brevet er trykt i J.H. v. Seelen: *Philoculia Epistolica,* Lübeck 1728, s. 24 ff.

Fig. 9. Niels Hemmingsen (1513-1600). Træsnit, dateret 1566 og signeret LHF, i den tyske oversættelse af »Pastor« (Leipzig 1569). Naturlig størrelse. I det firkantede felt øverst t.v. ses den tro hyrde, t.h. hyrden der dræber ulven. Herunder citater fra 1. Tim. 4, 12-13: »Esto typvs fidelivm« og »Attende lectioni«. I bogen på bordet læses ordene »scrutamini scripturas«. Skriftstedet i den opslåede bibel er Josv. 1, 8. KB. Billedsamlingen.

tage stilling i den nye lærestrid.[53] Endelig ville man svare Æpinus, der havde sendt nogle af sine skrifter for at få dem trykt i København, at dette ikke kunne lade sig gøre. For det første var her for tiden ingen bogtrykker, og for det andet skulle skrifterne inden trykningen forelægges kongen, og han var bortrejst.

Mere hører vi ikke om sagen. I Hamburg endte striden med, at Æpinus' modstandere året efter blev afsat.

Niels Hemmingsen

Som ovenfor nævnt blev det ledige professorat fra 1548 omsider besat ved Niels Hemmingsens udnævnelse i 1553. Herved kom da den mand ind i fakultetet, der skulle blive dets pryd og europæiske berømthed.

53. Rørdam siger, at man valgte den forsigtige udvej at erklære, at da skolen i Wittenberg »endnu ikke« havde udtalt sin mening om spørgsmålet . . . kunne de københavnske professorer ikke indlade sig på at afgive nogen betænkning. I, s. 207. Wittenbergs udtalelse forelå i september 1550, underskrevet af Melanchthon og Bugenhagen, *Corpus Reformatorum* VII, (1840), 1963, s. 666 ff, men den traf som nævnt ikke nogen afgørelse. Det er vel dette, referatet af konsistoriemødet d. 19. december sigter til: »præsertim cum schola Vitebergensis de hoc dissidio non tulerit sententiam«. Rørdam IV, s. 29.

Niels Hemmingsen[54] var fra Lolland, født 1513, og kom fra meget jævne kår. Faderen, en fattig bonde, døde tidligt, men en farbror, smeden Hans Nielsen, tog sig af drengen og satte ham i Nysted skole. Som det ofte var tilfældet med ubemidlede peblinge, måtte han i årevis vandre fra skole til skole. Hemmingsen besøgte en række latinskoler på Lolland-Falster og Sjælland og kom i begyndelsen af 1530'erne til domskolen i Roskilde, hvor den betydelige humanist og skolemand, mag. Niels Black, var rektor. Senere fortsatte han til Lund for at studere hos den græskkyndige rektor, mag. Bent Arvidsen. Endelig i efteråret 1537 kunne han med støtte af adelsfamilien Urne begynde universitetsstudier i Wittenberg.

Hemmingsen var nu 24 år. Sine bedste ungdomsår har han altså tilbragt ved de to domskoler. Her levede han i et humanistisk-katolsk miljø, og herfra betragtede han reformationsrøret. Både Niels Black og Bent Arvidsen holdt fast ved deres katolske tro og var blandt de kanniker, der indkaldtes til disputationerne med professorerne i 1543-44. I sin katekismeudlægning fra 1560, der er tilegnet Black, takker Hemmingsen i forordet sin gamle lærer, der har givet ham den grundlæggende undervisning i kristendommens hovedstykker. Alt tyder på, at hans udvikling er forløbet kontinuerligt fra reformkatolsk humanisme til protestantisk humanisme. Han synes at betragte reformationen som en konsekvens af bibelhumanismen og en tilbagevenden til den gamle kirkes lære. Vil man se Hemmingsens teologi i et historisk perspektiv, er det nærliggende at erindre om, at Paulus Helie, dansk bibelhumanismes førstemand, i beg. af 1530'erne (i hvert fald 1533-34) endnu levede og virkede i Roskilde. Det er sandsynligt, at Hemmingsen har mødt ham og måske hørt ham forelæse. Trods alle forskelle og omskiftelser er der også væsentlige fællestræk i deres kristendomssyn.[55]

At Hemmingsen efter reformationens sejr i Danmark valgte at studere i Wittenberg er ligetil, og ligeledes, at han især sluttede sig til Melanchthon. Han bevarede også senere forbindelsen med denne og omtaler altid sin »præceptor« med den største veneration. Om hans forhold til Melanchthon under studieårene vides dog intet nærmere. Vi hører aldrig, at denne eller Bugenhagen har anbefalet ham til Christian III. I 5 år studerede Hemmingsen i Wittenberg. Han støttedes lidt hjemmefra og tjente ellers til opholdet ved undervisning og skrivearbejde for mere velhavende landsmænd, der samtidig opholdt sig her, bl.a. adelssønner på deres Europarejse. I 1542 tog han magistergraden og vendte derpå hjem. Kort efter blev han professor i

54. Rørdam II, s. 425 ff. DBL X, s. 52 ff. K. Barnekow: *Niels Hemmingsens teologiska åskådning,* Lund 1940, s. 1 ff.

55. Barnekow: anf. arb. s. 3, s. 39. E. Munch Madsen: *Om Forholdet mellem Niels Hemmingsens Enchiridion Theologicum og Melanchthons Loci Communes,* Dansk teol. Tidsskr. 1942, s. 220.

CHRISTO
OPT. MAXIMO ASPI-
RANTE SEQVENTIA THEMATA
Vir Præſtans M. Nico: Hemmingius Sa-
cratiſſimæ Theologiæ Candidatus. pro
aſſequendo in eadem facultate gra-
du. Iohan: Machabæo. D.
T. præſidente inſtan-
tis menſis XXI.
publice de-
fendet.

DE TRADITIONIBVS, CAEREMONIIS
ac Ritibus humanis in Eccleſia.

I.

CHriſtianam Eccleſiam ab omnibus hominum figmentis ac traditionibus liberam eſſe uox diuina commonſtrat, Cum illam nō ex cuiuſlibet Sed Diuini dumtaxat uerbi auditu concipi, naſci & foueri affirmat.

II.

Hac etiam perpetua ſuos Dominus nota ſignauit ut ipſius uoci (in uniuerſo pietatis negotio) ſoli auſculentent, atq; ab ea ſola, & nequaq̄ ab ullis hominum quorumcunq; uerbis placitis aut opinionibus pendeant.

III.

Eapropter Eccleſiæ uniuerſæ interdictum eſt ne in uera pietatis doctrina ac religione quidq̄ doceat aut uſurpet quod uerbum domini non tradiderit.

IIII.

Quare nihil magis uel extinguit fidem, uel labefactat Eccleſiam, q̄ hominum in ferendis nouis dogmatibus audacia, & in ferendis legibus nouis licentia.

Fig. 10. Titelblad og første side af den ældste bevarede tesesamling som grundlag for en disputation, trykt af Hans Vingaard i København 1552. Eksemplar på Det kgl. Bibliotek. Niels Hemmingsen skal disputere for den teologiske baccalaurgrad under Machabæus' præsidium. Forsvaret finder sted d. 21. »i denne måned«. Det fremgår ikke direkte, at det drejer sig om baccalaurgraden. Andet billede viser de første af de ialt 45 artikler, hvis tema er: De traditionibus, caeremoniis ac ritibus humanis in ecclesia. Men disputationen synes ikke at være blevet afholdt, først i marts 1553 fik Niels Hemmingsen baccalaurgraden, og teserne behandlede nu nadveropfattelsen. Lidt formindsket gengivelse.

græsk, i 1545 overtog han professoratet i dialektik og desuden forelæsningerne i hebraisk.

Men samtidig vender Hemmingsen sig mod teologien, der jo hidtil ikke havde været hans fag. Fra sin første tid i København fortæller han, at han dengang spiste sammen med en lille kreds af akademikere, hvoraf han nævner nogle, mænd der senere fik fremtrædende stillinger indenfor kirken. Da nu vennerne opfordrede ham, der netop var vendt hjem fra Melanchthons »værksted«, til at gennemgå Davids Salmer for dem, påtog han sig dette, idet han efter sin store lærers forbillede og støttet til sine egne optegnelser fra dennes forelæsninger, viste, hvorledes dialektikkens regler kunne anvendes ved tolkningen af salmerne. Samværet med denne kreds fik stor betydning for Hemmingsen, og opmuntret af vennerne besluttede han at hellige sig teologien. Snart kom han også til at holde teologiske forelæsninger, idet han

som professor i dialektik, ligeledes efter Melanchthons eksempel, gennemgik Hebræerbrevet og påviste dialektikkens anvendelse i eksegesen. Fra 1547 begyndte han også at gennemgå søndagsevangelierne for de privatelever, han havde optaget i sit hjem. Eleverne optegnede disse prædikenudkast og heraf fremgik senere hans meget udbredte postille. Endelig var han fra 1547 i en periode efter menighedens opfordring sognepræst ved Helligåndskirken, ligesom tidligere Sinning, skønt universitetet var betænkelig ved denne dobbeltstilling.

Hemmingsen var nu vel forberedt til at rykke op i det ledige teologiske professorat. Det skete altså først i 1553. Grunden hertil kendes ikke.[56] I forbindelse med udnævnelsen fik Hemmingsen i marts 1553 den teologiske baccalaurgrad med Machabæus som promotor. Det ser dog ud til, at baccalaurpromotionen har været planlagt tidligere. Vi har fra 1552 en samling teser, som Hemmingsen ifølge titelbladet skulle forsvare »pro assequendo gradu«. Machabæus skulle lede handlingen og har affattet teserne, der vender sig stærkt polemisk mod papismen, dens traditioner, ceremonier og kirkeskikke, og ligeledes mod alle, der betragter dem som adiafora og tillader deres genindførelse.[57] Teserne synes at være et dansk indlæg i den adiaforistiske strid, og det er tænkeligt, at kongen eller andre har fået den planlagte disputation aflyst for ikke at aktualisere denne strid i Danmark.[58] I hvert fald fik Hemmingsen først graden d. 7. marts 1553. De 24 teser, der, ligesom i 1552, i forvejen var offentliggjort, er bevaret i afskrift. De handler om nadveren og er udformet af Machabæus, sikkert i forbindelse med Hemmingsen, der jo skulle forsvare dem.[59] Også Machabæus' taler ved den efterfølgende promotion er bevaret, og for første gang får vi her et indblik i den højtidelige handlings forløb.[60]

Machabæus indleder med at nævne de fire dele, hvoraf handlingen består. Efter universitetets sædvane holdes først en kort »oratio«. Machabæus' tale ved denne lejlighed er en udlægning af Rom. 14,23: »Quicquid ex fide non est,

56. Rørdam nævner foruden kongens kendte forkærlighed for lærde tyskere den mulighed, at hensynet til Hemmingsens ægteskabelige forhold har spillet en rolle (jvf. Sinning). Hemmingsen blev gift første gang i august 1547. Ægteskabet var ulykkeligt og opløstes. I august 1552 giftede han sig påny og blev viet af Palladius. Rørdam II, s. 430, s. 441 f. *Skrifter af Palladius,* ved M. Schwarz Lausten, s. 136-39, s. 189.

57. Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1551-1600,* 1931-33, nr. 1113. Rørdam I, s. 216.

58. Universitetet behandlede på denne tid en langtrukken sag mod to fynske præster, der blev afsat og idømt livsvarigt klosterfængsel p.gr.a. deres fanatiske angreb mod biskop Sadolin, som de fandt for eftergivende overfor resterne af katolicisme i stiftet. Rørdam I, s. 210 ff. Rørdam: *Sadolin,* s. 71 ff.

59. Rørdam IV, s. 57-60.

60. Dänische Bibliothec VIII, 1746, s. 257-78.

peccatum est«. Dernæst skal kandidaten aflægge regnskab for sin lærdom og rettroenhed. Om dette punkt vides intet, da kun Machabæus' taler er bevaret. Nu følger festens højdepunkt, hvor kandidaten får graden konfereret. Promotor anmoder højtideligt dekanen, biskop Palladius, om at den højtfortjente Niels Hemmingsen må få tildelt graden og titlen »Baccalaureatus in Theologia« med de tilhørende værdighedstegn. Machabæus overdrager ham »cathedra theologica« samt Bibelen og ringen og forklarer udførligt deres symbolske betydning. Inden modtagelsen af disse insignier har Hemmingsen ifølge fundatsens bestemmelser aflagt baccalaureden over sceptret, som en af pedellerne holder hen foran ham.[61] Endelig afsluttes handlingen med en takkebøn. Alt naturligvis på latin.

Større interesse har dog nadverteserne fra den forudgående disputation. Det var et aktuelt emne, der hermed blev taget op til offentlig debat i København. I 1552 havde J. Westphal i Hamburg angrebet Calvins nadveropfattelse. Efter Luthers overenskomst med Bucer og sydtyskerne i 1536 (Wittenbergkonkordien) var polemikken om dette spørgsmål forstummet, men med Westphals skrift indledtes en ny omfattende lærestrid. Machabæus' teser aktualiserede det danske standpunkt i nadverstriden.

Teserne er blevet forskelligt bedømt.[62] De afviser skarpt den katolske opfattelse, men også protestantismens venstrefløj. Sakramenterne er ikke tomme tegn, men meddeler de frelsesbringende goder, som de er tegn på. Machabæus har sikkert følt sig i overensstemmelse med Wittenbergteologerne, men med nadverstriden som baggrund måtte omtalen af realpræsensen (Kristi sande nærvær i nadveren) forekomme vag og utilfredsstillende for en luthersk opfattelse. Vi hører da også, at Palladius gjorde indsigelse mod Machabæus' nadveropfattelse, og at denne pånyt forsvarede sit standpunkt ved Hemmingsens doktordisputats i 1557. Det vides dog ikke, hvornår striden mellem de to kolleger om nadveropfattelsen er begyndt, måske først i forbindelse med affattelsen af nadvertavlen i foråret 1557.

Nadvertavlen

Danmark var hidtil blevet forskånet for de mange lærestridigheder, der i disse år forstyrrede freden i Tyskland, og hvoraf den nye nadverstrid var den alvorligste. Christian III, der ud fra sit gammellutherske lægmandsstandpunkt forargedes over teologernes overflødige og skadelige skolestrid, søgte i

61. Jvf. note 28.

62. Barnekow: anf. arb. s. 11, s. 17. J. Oskar Andersen: *Om Niels Hemmingsens Teologi,* Kyrkohist. Årsskr. 1941, s. 125 f.

sin ansættelsespolitik og på anden måde omhyggeligt at bevare freden. Han var velorienteret om forholdene i Tyskland fra sin korrespondance med Wittenbergteologerne, der med længsel så hen til de roligere forhold i Danmark. Men snart viste det sig, at teologfreden i Danmark ikke længere var stabil. Et modsætningsforhold mellem Palladius og Machabæus-Hemmingsen begynder at gøre sig gældende.

Om uenighed mellem Palladius og Machabæus hører vi første gang i januar 1554. I efteråret 1553 havde Jan Laskis calvinske flygtningemenighed forgæves søgt opholdstilladelse i Danmark.[63] Universitetet havde ikke direkte med denne sag at gøre, men af Machabæus' brev af 15. januar 1554 fremgår, at Palladius har ønsket, at han skulle afgive en fordømmende erklæring. I sit højtidelige brev til Sjællands biskop afviser Machabæus bestemt dette. Han kan af samvittighedsgrunde ikke gøre, hvad der forlanges af ham. Selv vil han blive ved skriftens sande lære til sin død, men han vil ikke være med til at fordømme personer, hvis meninger han ikke kender. Kan man ikke tolerere ham, er han villig til i fred og fordragelighed at forlade landet.[64] Det er uvist, om Palladius – måske efter ordre fra kongen, der i udlandet var blevet angrebet for sin »barbariske« behandling af flygtninge[65] – har ønsket en erklæring fra universitetets professorer. Efter at Machabæus havde sat sin stilling ind på sagen, synes den at være bortfaldet.

Medens kongen omhyggeligt vågede over, at vranglærere ikke sneg sig ind i riget og forstyrrede freden,[66] advarede Palladius på universitetet studenterne mod tidens kætterske retninger. Forelæsningerne udkom i Wittenberg i 1557 med forord af Melanchthon, *Catalogus aliquot haeresium hujus aetatis et earum refutatio.* Men det viste sig, at den fredselskende Melanchthon havde udeladt kapitlerne om anabaptister og sakramenterere, dog vel i forståelse med Palladius. I 1638 udgav Resen bogen påny efter Palladius' fuldstændige manuskript.[67]

Bogen giver et interessant indblik i Palladius' undervisning. Sakramenterernes nadveropfattelse opstilles efter dialektikkens regler som en syllogisme, som derpå gendrives. Sakramentererne (herunder Calvin, hvis navn ikke nævnes) siger: Et og samme legeme kan ikke samtidig og på en gang være

63. K.E. Jordt Jørgensen: *Jan Laskis Besøg i Danmark i Vinteren 1553,* Theol. Tidsskr. 5. R. VI, 1935, s. 81 ff. Rørdam I, s. 227 f.

64. Brevet er optrykt i D.G. Zwergius: *Det Siellandske Cleresie,* 1753, Harboes indledning s. 105 f.

65. Jordt Jørgensen: anf. arb. s. 94 f.

66. Både i 1553 og 1555 udstedtes forordninger mod »vederdøberes og sacramentereres« ophold i riget. *Danske Kirkelove,* udg. af H.F. Rørdam, I, 1883, s. 361 f., s. 485 ff.

67. Barnekow: anf. arb. s. 19. Rørdam I, s. 263 f.

flere steder. Kristi Legeme er et og samme legeme. Ergo kan Kristi legeme ikke samtidig være flere steder, men er »per consequens« ved faderens højre hånd i himlen og kan ikke »realiter« være i nadveren. Nadverordene kan derfor ikke forstås bogstaveligt (Resens udg. bl. 17v, 19v). Alt dette afviser Palladius. Meget er sandt i teologien, som ikke er sandt i filosofien, og omvendt. I åndelige ting må ratio vige for troen, der forlader sig på Kristi ord, medens sakramentererne følger deres blinde fornuft og har forladt troen.

Det anførte argument: Kristi legemes lokalbundethed, var calvinisternes og filippisternes standpunkt i nadverstriden. Gnesiolutheranerne udviklede heroverfor ubikvitetslæren: Kristi menneskelige natur har del i guddomsnaturens egenskaber, herunder allestedsnærværelse. Palladius argumenterer væsentlig ud fra skriften og afstår fra at forklare realpræsensen.

De danske teologer havde hidtil ikke været direkte involveret i den tyske nadverstrid, men i 1557 blev det i forbindelse med Hardenbergstriden i Bremen pålagt dem at udarbejde en dansk nadverbekendelse, den såkaldte *nadvertavle,* et af de interessanteste dokumenter i dansk kirkehistorie.

Albert Hardenberg var domprovst i Bremen, ven med Melanchthon og nærmest calvinist i nadverlæren, medens hansestædernes præster var gnesiolutheranere. Deres indbyrdes stridigheder skabte voldsom uro. I en skrivelse til rådet af 13. april 1557 forlangte Christian III kætteren afsat.[68] Også de øvrige hansestæder henviste til, at Bremen stod udenfor Augsburgerfredens (1555) beskyttelse, hvis Hardenberg ikke afskedigedes. Deres forslag om et nordtysk-dansk samarbejde til bilæggelse af striden blev efter forskellige forhandlinger ikke realiseret. Derimod pålagde kongen i marts 1557 de danske teologer at udarbejde en kort nadverbekendelse, som han med ilbud lod sende til Wittenberg. Åbenbart skulle den danne grundlag for en dansk-sachsisk fællesudtalelse i nadverstriden, men trods kongens gentagne, indtrængende henstillinger til Melanchthon, lykkedes det ikke at få denne til at udtale sig.

Den danske nadvertavle, *Tabella de cœna Domini,* er en »tavle« eller skematisk fremstilling i spalteform af forskellige nadveropfattelser.[69] Den er udarbejdet af Niels Hemmingsen og underskrevet af alle universitetets professorer samt biskopperne Peder og Niels Palladius, hver med en kommenterende tilføjelse.

Tavlen inddeler de forskellige nadveropfattelser i to hovedgrupper. For den første gruppe er nadverelementerne blot »nøgne tegn«, uden Kristi legemes

68. Lausten: *Christian III,* s. 250 ff.

69. Teksten kendes fra et håndskrift fra 18. årh., Rørdam IV, s. 78-86. I kurfyrst Augusts arkiv i Dresden har dr. Lausten fremdraget en samtidig afskrift, der stammer fra kurfyrstens ophold i København i sommeren 1557. Lausten: *Christian III,* s. 337. Fotokopi, Institut f. Kirkehistorie.

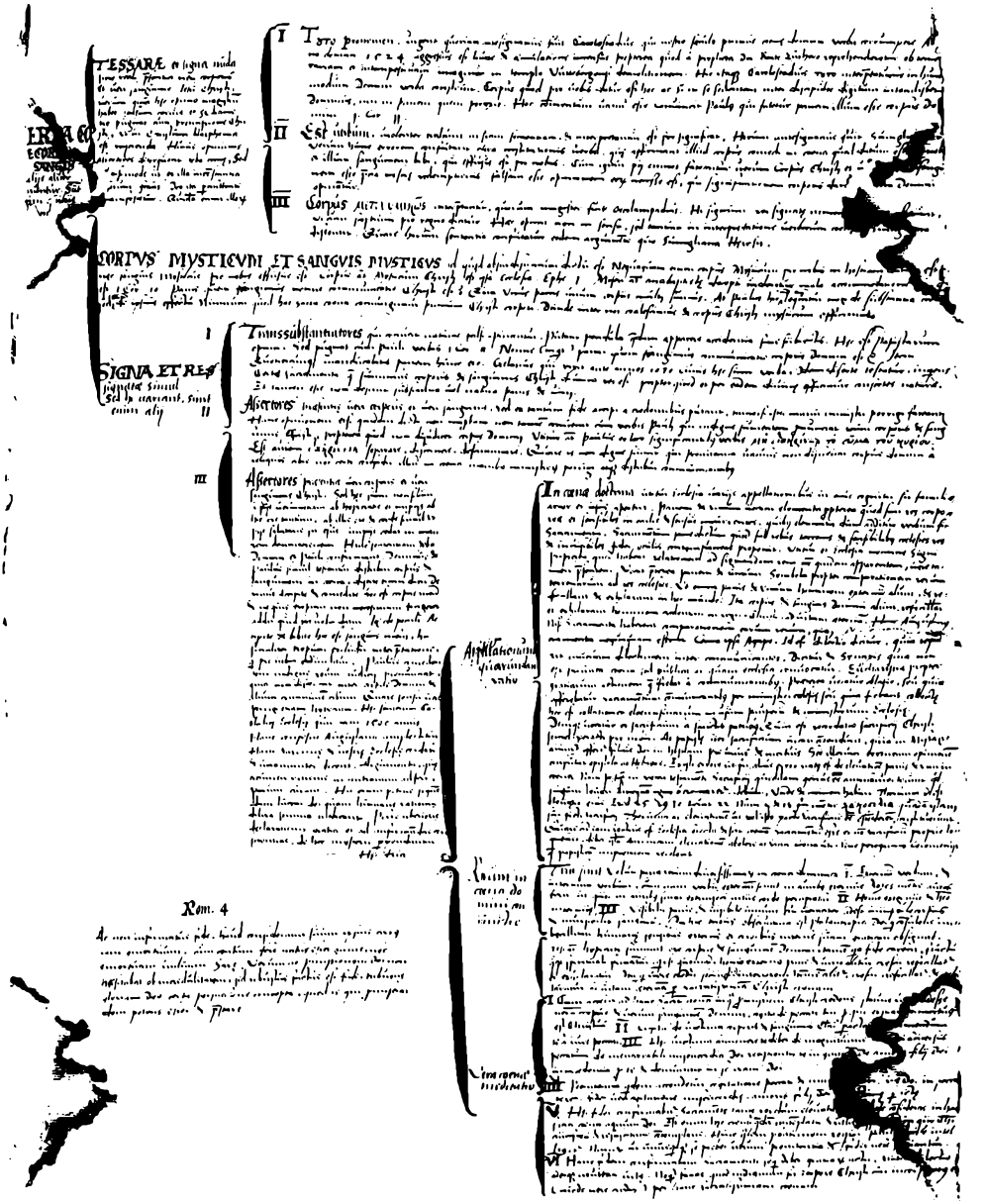

Fig. 11. Nadvertavlen 1557. Afskrift på folioblad (45 × 45 cm) i kurfyrst Augusts arkiv, Staatsarchiv Dresden. Kurfyrstens eksemplar – fra hans besøg i København i sommeren 1557 – er den eneste bevarede samtidige afskrift af den danske nadverbekendelse.

og blods sande nærvær. Som repræsentanter for denne falske ubibelske opfattelse nævnes Karlstadt, Zwingli, Øcolampadius og anabaptisterne. Den anden hovedgruppe hævder, at både tegnet og den betegnede virkelighed er tilstede i nadveren. Her nævnes først papisterne, hvis transsubstantiationslæ-

re forkastes. Dernæst omtales nogle, unavngivne, der lærer, at Kristi sande legeme og blod er tilstede i nadveren, men det modtages blot af de troende ved troen – altså ikke med munden, »manducatio oralis« – skønt det frembæres ved præstens hånd. Også denne opfattelse afvises som ubibelsk, »skønt nogle lærde ikke misbilliger den«. Endelig den sidste opfattelse: Kristi legeme og blod modtages både af de fromme og af hyklere og ufromme – »manducatio indignorum« – men af disse blot med munden, af de første både med mund og hjerte. Dette er Bibelens og den katolske (almindelige) kirkes lære i nu 1500 år, den som også Confessio Augustana lærer, og som kirkerne i Sachsen og Danmark endrægtigt prædiker.

Til sidst er tilføjet et længere afsnit om nadveren og dens rette brug, der næsten ordret er overtaget fra Hemmingsens dogmatisk-etiske lærebog, *Enchiridion theologicum,* 1557.

Det er tydeligt, at nadvertavlen er en kompromisformel, der skulle kunne underskrives af alle. Den hævder i luthersk klingende vendinger realpræsensen, med »manducatio oralis« og »m.indignorum«, omend i vag og afdæmpet form. De to nævnte udtryk forekommer ikke, og den fuldstændige lutherske formulering, at Kristi legeme og blod gives »i, med og under« brød og vin, er blot tilføjet af et par af underskriverne. Der er ikke tale om en »streng« luthersk opfattelse. Ubikvitetslæren omtales ikke, og heller ikke den calvinske nadverbegrundelse, Kristi legemes lokalbundethed. Afvisningen af calvinisterne – hvis det er dem, den ikke-navngivne gruppe sigter til – er meget moderat. De lærer ligesom lutheranerne realpræsensen. Uenigheden drejer sig om, hvorledes denne skal forstås.

Forståelsen af nadvertavlen og dens forhold til Hemmingsens sakramentlære i *Enchiridion* er endnu uafklaret. Er den et bestilt arbejde, som han kun tvunget af omstændighederne har lagt navn til?[70] Det er ikke muligt her at gå ind på denne interessante debat. I alle tilfælde havde Hemmingsen nu sikret den kirkelige borgfred og sin egen fremtid indtil videre. Han havde desuden

70. Således Barnekow: anf. arb. s. 14 ff. Da H.s nadverlære allerede i *Enchiridion* er calviniserende, kan han ikke med god samvittighed i tavlen hylde den lutherske nadverlære, omend det sker i mild form. Men han sikrede herved indtil videre freden og sin egen stilling. J. Oskar Andersen: anf. arb. s. 120 ff. hævder derimod, at opfattelsen i de to skrifter er den samme. H. lærer endnu luthersk om realpræsensen, men afstår fra at forklare dens »hvorledes« og fastholder indstiftelsesordenes ligefremme betydning. Om virkelig calvinsk indflydelse kan der først tales, da han optog læren om Kristi legemes lokalbundethed. Jvf. også E. Munch Madsen: *Niels Hemmingsens Etik,* 1946, s. 281 ff., Kornerup i Dansk teol. Tidsskr. 1941, s. 57 ff., Lausten: *Christian III,* s. 337 ff., samt J. Glebe-Møller: *Socialetiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab,* KS 1979, s. 19 f.: Der er ingen saglig forskel mellem tavlen og *Enchiridion.* Dogmehistorisk betragtet er H. her calviniserende, men han har sikkert selv ment at lære i overensstemmelse med den »almindelige« kirke og Confessio Augustana.

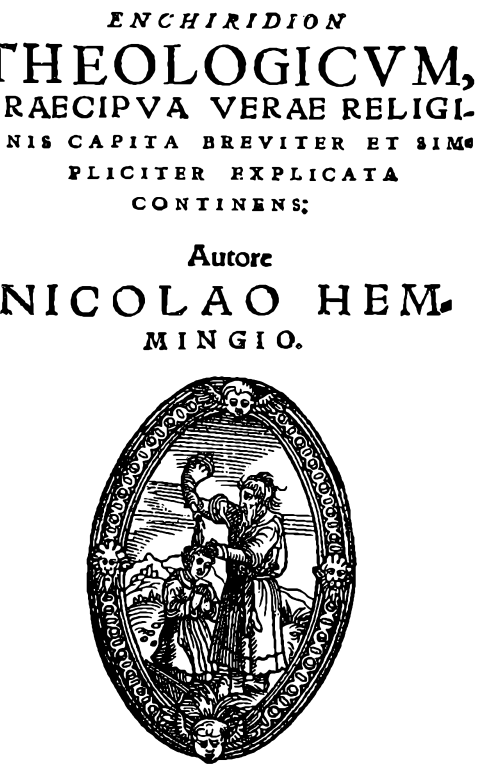

Fig. 12. Niels Hemmingsens »Enchiridion theologicum« 1557. Titelblad. Eksemplar på Universitetsbibliotekets 1. afd. Niels Hemmingsens »Enchiridion« var i adskillige årtier de teologiske studenters lærebog i dogmatik. Naturlig størrelse.

aflagt bevis for sin rettroenhed, så han nu omsider kunne promoveres til doktor.

I sensommeren 1557 besøgte Christian III.s svigersøn, kurfyrst August af Sachsen og kurfyrstinden familien i København, ledsaget af et stort følge med flere fornemme herrer og lærde mænd. Også universitetet måtte bidrage til festlighederne i anledning af besøget, og d. 27. september promoverede Machabæus i Frue Kirke Niels Hemmingsen til dr.theol., under megen festivitas og i nærværelse af kongen og hans fornemme gæster.[71] Ikke mindre interessant var den forudgående disputation, hvor Machabæus som tema havde valgt atter at drøfte nadverspørgsmålet, idet han benyttede denne lejlighed til at forsvare sig overfor Palladius, der havde rejst strid om hans standpunkt. Teserne kendes ikke, men det siges, at Machabæus forsvarede

71. Rørdam I, s. 266 f.

samme standpunkt som i nadverteserne fra 1553. Det var iøvrigt et aktuelt og farligt emne, der hermed blev taget op til offentlig diskussion. Den tyske nadverstrid, hvori kongen var stærkt engageret, var nu tilspidset. Han forhandlede herom med kurfyrsten under dennes besøg, og han var irriteret over, at Melanchthon endnu ikke havde fremsat en erklæring i nadverstriden eller taget stilling til den tilsendte danske nadvertavle.[72]

Kort efter promotionen blev Hemmingsen færdig med sin *Enchiridion,* fortalen er dateret 1. oktober, og endnu samme år udkom den i Wittenberg. Afskrifter af hans forelæsninger havde længe været i omløb, og han havde derfor besluttet at udgive dem. At han ikke nærede bekymring for sin nadverlære fremgår af, at bogen er dediceret Christian III! Han betegner den beskedent som en hjælp for studenterne til indførelse i Melanchthons *Loci,* hvoraf det meste er uddraget. Det er dog stærkt overdrevet. Bogen har kun et par citater fra Melanchthon, men lange citater fra Calvins *Institutio religionis christianæ.* Det siger han ikke noget om.[73] Af *Enchiridion* kendes 14 udgaver, og Resen siger et par menneskealdre senere, at den var i næsten alles hånd.

Begivenhederne i 1557 havde på afgørende måde styrket Niels Hemmingsens position. Hertil kom, at både Machabæus og Palladius snart efter faldt bort.

Machabæus' og Palladius' død. Hans Albertsen

Ved *Machabæus'* død d. 5. december 1557 led fakultetet et alvorligt tab, og det viste sig meget vanskeligt at finde en efterfølger. Det er Machabæus og Palladius, der »bærer« fakultetet i denne periode. I samarbejdet mellem de to mænd kom det vel til brydninger p.gr.a. Machabæus' standpunkt i den store nadverstrid, om åben strid dem imellem hører vi dog intet. Machabæus' mere tolerante holdning overfor afvigende synspunkter og retninger skyldes måske også, at han i højere grad end Palladius havde udsyn. Hans livsbane havde ført ham vidt omkring, og han havde mange kontakter. Gennem alle årene bevarede han forbindelsen med Skotland og virkede ved mange lejligheder som forbindelsesled og kulturformidler mellem Skotland og Danmark og mellem Danmark og Tyskland. Machabæus bevarede Christian III.s tillid til det sidste, hvad vi har flere vidnesbyrd om.[74] I 1554 fik han endog denne til at gå i forbøn for svogeren, den fængslede biskop Myles Coverdale, i et brev til den engelske dronning Maria, og endelig viste kongen ham den sidste ære ved

72. Lausten: *Christian III,* s. 274 ff.

73. Jvf. herom Munch Madsens i note 55 nævnte afh.

74. Lausten: *Christian III,* s. 339 f.

»til fods« at følge ham til graven. Machabæus' litterære produktion var ikke betydelig, men hans forelæsninger var stærkt påskønnede af studenterne, der sørgede over hans død og længe benyttede hans forelæsningsreferater. Nogle utrykte kommentarer til nytestamentlige skrifter er nu tabt. Det samme gælder hans *Enarratio in Deuteronomium,* der i 1563 blev trykt i London af sønnen Christian Machabæus, der studerede i Cambridge.[75]

Efter Machabæus' død søgte kongen og universitetet først at kalde *David Chytræus* i Rostock. Denne sympatiske og betydelige teolog og humanist havde utvivlsom været en gevinst for universitetet, ligesom hans medierende holdning i de tyske lærestridigheder faldt godt i tråd med det danske standpunkt. Trods gentagne henvendelser fra dansk side forblev han dog i Rostock, hvor han var professor i et halvt århundrede, men han kvitterede for den ære, universitetet havde vist ham, ved med faderlig omhu at tage sig af de mange danske studenter i Rostock. Om Chytræus' forbindelse med Danmark vidner desuden hans talrige breve til adelsmænd og lærde.[76]

Kongen søgte endnu et par gange at få en udlænding hertil, bl.a. Tilemann Hesshusen, stridsteologen med de syv exiler, der netop var blevet fordrevet fra Rostock.[77] Efter disse mislykkede forsøg måtte man ty til hjemlige kræfter og lod dialektikprofessoren Hans Albertsen rykke op i Det teologiske Fakultet, hvor Hemmingsen p.gr.a. Palladius' sygdom var ene om opgaverne.

Hans Albertsen[78] var københavner, født 1525, og et begavet ungt menneske. Han var kun en snes år, da han blev magister og omtrent samtidig professor i græsk efter Hemmingsen. Lærestolen i dialektik overtog han i 1554. Dialektikprofessoren vikarierede for biskoppen, når visitatserne hindrede denne i at forelæse, men da Palladius i sine sidste år var stærkt hæmmet af sygdom, har Albertsen sikkert overtaget en væsentlig del af hans forelæsninger. Det var da naturligt at lade indehaveren af dette professorat rykke op i Det teologiske Fakultet, ligesom i Sinnings og Hemmingsens tilfælde. Men Hans Albertsen havde kun studeret i København og var ikke skolet i Wittenberg, hvilket vel var grunden til kongens betænkelighed ved hans oprykning. I april 1550 havde han ansøgt universitetet om studieorlov, men af forskellige grunde blev ansøgningen ikke bevilliget. Endelig d. 31. maj 1558 udnævntes han efter at have taget baccalaurgraden til teologisk professor.[79] Af brevet til universitetet fremgår dog, at det er Palladius' professorat, som

75. Rørdam I, s. 595 f. Ilsøe: anf. arb. s. 462.
76. Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen* I, 1928, s. 66 ff., s. 73 ff. Rørdam I, s. 272 ff., s. 285 f. II, s. 277.
77. Rørdam I, s. 273. Lausten: *Christian III,* s. 317.
78. Rørdam I, s. 606 ff. DBL I, s. 227 f.
79. Rørdam IV, s. 28, s. 95 f.

denne ikke længere kan bestride, der overdrages Albertsen, og det pålægges professorerne at finde en lærd mand i den hellige skrift til det endnu ledige embede. I efteråret 1559 blev Albertsen Palladius' medhjælper i bispeembedet, og efter dennes død udnævntes han d. 29. maj 1560 til hans efterfølger.

Machabæus' embede var stadig vakant. Sagen vedblev at ligge Christian III stærkt på sinde. Fra sit sygeleje på Koldinghus lod han d. 27. december 1558, få dage før sin død, udfærdige en kaldelse til professor Victorin Strigel i Jena, som han havde fået anbefalet. I brevet giver han et tilbageblik over sit styre, omsorgen for kirkerne og universitetet, og beder indtrængende Strigel komme. Universitetet sendte et bud med kongens kaldelse til Jena, men også Strigel undskyldte sig. Det var det sidste brev, som kongen underskrev, siger Jac. Bording in sin tale ved Christian III.s bisættelse i Odense.[80] Det lykkedes ikke at få det ledige professorat besat i denne konges levetid.

Også *Palladius'* arbejdsdag var nu til ende. Han døde 3. nytårsdag 1560, just som en voldsom storm raserede Frue Kirkes tag. I sine sidste år havde han som nævnt været stærkt plaget af sygdom og ofte sengeliggende. Broderen, biskop Niels Palladius måtte ved flere lejligheder vikariere for ham.[81] At Palladius' fleste teologiske skrifter stammer fra disse år skyldes åbenbart, at han nu, tvunget af omstændighederne, fik lejlighed til at gøre sine forelæsninger færdige til udgivelse. I 1558 udkom hans vigtigste dogmatiske værk, *De pœnitentia et de justificatione,* interessant ved betoningen af henholdsvis boden og »det nye liv«, med anvendelse af Melanchthons tredeling »contritio«, »fides« og »nova vita«. Melanchthons lærebog, *Loci communes,* er grundlaget for Palladius' dogmatik, ofte afskriver han direkte.[82] Endvidere kan nævnes hans bibelfortolkninger til Mosebøgerne, 1559, Jeremias' Klagesang 1560, og Jesu yppersteprælestige bøn, Johs.17, 1558. Det er ikke vidtløftige udredninger, men korte praktiske kommentarer, der efter Melanchthons locimetode sammenfatter indholdet i nogle hovedpunkter. Størst udbredelse fik hans *Isagoge ad libros propheticos et apostolicos,* 1557. Efter en indledning om bibelautoriteten følger en kort indholdsoversigt og karakteristik af de enkelte bibelske skrifter. Palladius' *Isagoge* var den første isagogik i den protestantiske verden og blev længe anvendt som lærebog. Den blev optrykt talrige gange (12 udgaver i 16. årh.) lige til 1630 og desuden oversat til tysk, engelsk og polsk.[83]

80. Rørdam IV, s. 98 ff.

81. Martin Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius,* 1968, s. 39 f.

82. *Skrifter af Peder Palladius,* ved M. Schwarz Lausten, s. 174 f.

83. Lausten: anf. arb. s. 108 f., s. 176. – Fortegnelse over professorernes skrifter findes hos Rørdam (sammen med biografierne), samt i Lauritz Nielsens bibliografi og Ehrencron-Müllers forfatterleksikon.

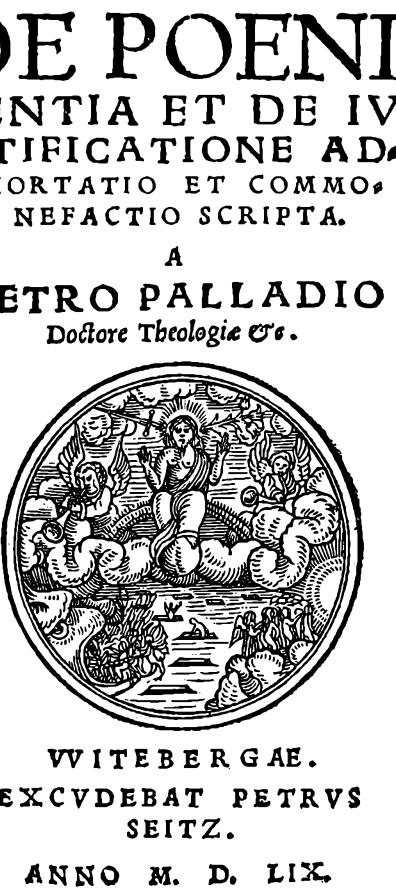
DE POENI-
TENTIA ET DE IV-
STIFICATIONE AD-
HORTATIO ET COMMO-
NEFACTIO SCRIPTA.
A
PETRO PALLADIO
Doctore Theologiæ &c.
VVITEBERGAE.
EXCVDEBAT PETRVS
SEITZ.
ANNO M. D. LIX.

Fig. 13. Peder Palladius: »De poenitentia et de justificatione«, Wittenberg 1558. Titelblad. Eksemplar på Universitetsbibliotekets 1. afd. »De poenitentia« er Palladius' dogmatiske hovedværk og vigtigt til forståelse af hans teologiske standpunkt. Det drejer sig om forelæsninger, som han holdt på universitetet i 1554, men først nu fik gjort færdige til trykning. Skriftet blev genoptrykt af H. P. Resen i 1638. Naturlig størrelse.

Palladius' latinske skrifter blev som regel udgivet i Wittenberg, ofte med fortale af Melanchthon. Således også det posthumt udgivne *Enarrationes lectionum euangelicorum,* 1560. Det indeholder optegnelser af Luthers prædikener fra de år, Palladius opholdt sig i Wittenberg. Forordet gengiver i apokalyptiske vendinger den melanchthonske kirkeopfattelse, kætternes påståede usynlige kirke og den sande synlige kirke, kendetegnet ved den rette lære.

Både Luther og Melanchthon kom således til at yde bidrag til Palladius' sidste skrift, typisk nok, thi han har lært af dem begge. Ligesom de andre danske Wittenbergteologer kan Palladius betegnes som Melanchthondiscipel, men der er hos ham mere af Luthers ånd og kraft, og han følger ikke Melanchthon i dennes senere udvikling. Da den tyske lutherdoms enhed opløstes i striden mellem filippister og gnesiolutheranere, søgte han ligesom Christian III at holde Danmark udenfor disse lærestridigheder, idet de ville fastholde den lutherske arv, som reformationens indførelse og kirkeordinan-

sen var udtryk for. Også Frederik II henviser i sin kirkepolitik stadig til traditionen fra Christian III.s tid og det lærepræg, som den danske kirke dengang havde fået. Det var dog urealistisk. Udviklingen lod sig ikke standse, og med Niels Hemmingsen som den førende personlighed var en udvikling i gang, der førte i anden retning.

FILIPPISMENS PERIODE

Niels Hemmingsen, præceptor universalis Daniæ

Andet hovedafsnit af fakultetets historie i reformationsårhundredet kan betegnes som filippismens periode. Det er nu *Niels Hemmingsen,* der »tegner firmaet«. Fra slutningen af 1550'erne var han ubestridt den ledende skikkelse i fakultetet og ved universitetet. Gentagne gange valgtes han til rektor, i 1572 udnævntes han endog til universitetets vicekansler. Han medvirkede i alle vigtige sager inden for universitet og kirke, og ofte var hans stemme afgørende. Han havde et godt forhold til regeringen og til mange af rigets førende mænd, var afholdt af studenterne, der med beundring så op til deres »præceptor«, og endelig vandt han sig europæisk berømmelse gennem sit imponerende forfatterskab. Hemmingsens betydning i disse år kan bedst sammenfattes i det hædersnavn, som allerede samtiden tillagde ham, *præceptor universalis Daniæ.*

Niels Hemmingsens arbejdsevne har været fantastisk. Han skulle for det første passe sin undervisning. Hans skrifter vidner om hans fremragende pædagogiske evner som forelæser, især evnen til skarpt og logisk at gennemtænke problemerne og derefter fremlægge stoffet i klar og prægnant form. Til forelæsningerne kom disputereøvelserne. Der klages undertiden over, at professorerne var mindre pligtopfyldende på dette område.[1] Det gælder dog ikke Hemmingsen, de talrige bevarede tesesamlinger viser, at han meget ofte holdt disputationer. Det er vidt forskellige emner, der her tages op til behandling, og ofte blev teserne forarbejder til hans større arbejder. Hertil kom endelig undervisningen af de studerende, som han ligesom de øvrige professorer havde optaget i sit hjem, »mange fine mænds børn, ædle og uædle, som han havde hjemme i sit hus«, siger Rerav i forordet til sin oversættelse af Hemmingsens postille, der som tidligere nævnt var en frugt af denne undervisning. Til professorernes undervisningspligter kom universitetets administration og økonomiske forvaltning, hvilket ofte medførte rejser til

1. Rørdam II, s. 119. IV, s. 238 f.

universitetsgodset og dets bønder. Desuden skulle professorerne iflg. fundatsen være regeringens konsulenter i religiøse og moralske spørgsmål. Ligesom tidligere får universitetet også i denne periode overdraget en lang række sager af denne art. Det drejer sig især om drabs-, ægteskabs- og troldomssager, samt om præsters lære og levned. Endelig var det pålagt de højlærde at censurere alle skrifter, der skulle trykkes. Denne censurordning, der var indført i begyndelsen af Christian III.s tid, blev gentagne gange fornyet og indskærpet. I alle disse sager, som vi her ikke kan omtale nærmere,[2] deltog Hemmingsen aktivt, men desuden fik han overdraget en række særlige opgaver. I 1557 affattede han nadvertavlen, i 1561 den ændrede udgave af kirkeordinansen,[3] i 1567 ordinansen for Herlufsholm (sammen med biskop Hans Albertsen), i 1569 »Fremmedartiklerne«, som alle udlændinge, der ville bosætte sig i riget, skulle underskrive. Endelig er Frederik II.s »Ordinans om Ægteskabssager«, 1582, formentlig konciperet af Hemmingsen. Han har haft hænderne fulde!

Men til alt dette kommer hans forfatterskab, der i omfang og udbredelse ikke er blevet overgået af nogen dansk universitetsteolog. Hemmingsen har udgivet omkring 100 latinske skrifter. De blev trykt i Danmark, Tyskland, Svejts, England og Holland. De vigtigste blev optrykt flere gange, nogle af dem oversat til tysk, engelsk og dansk, et par endog til svensk og islandsk.[4]

Hemmingsens forfatterskab omfatter alle de teologiske fag, ikke blot eksegese og dogmatik, men også – typisk for hans interesse for kristendommens etiske og praktiske side – etik og pastoralteologi, ligesom han tager aktuelle etisk-juridiske spørgsmål op til behandling. Kun det nye fag historie (kirkehistorie) leder vi forgæves efter i den lange række af bogtitler.[5]

En betydelig del af Hemmingsens produktion er bibelfortolkninger, især til Ny Testamente, de små profeter og nogle af salmerne. I 1562 kom hans første kommentar, til Romerbrevet, derefter fulgte enkeltvis kommentarer til de øvrige nytestamentlige breve og i 1572 en samlet folioudgave. Et hovedværk er den store kommentar til Johannesevangeliet, der først blev trykt i 1590-91 i to svære foliobind, men hvis grundlag er forelæsninger fra 1570'erne. Takket være deres pædagogiske og faglige kvalifikationer vandt Hemmingsens

2. Jvf. Rørdam II, s. 32 ff.

3. *Confessio et ordinatio ecclesiarum Danicarum.* Udg. af Bjørn Kornerup 1953. Om Hemmingsen som forfatter til dette skrift, jvf. Kornerups indledning s. XXXVII ff.

4. Til Niels Hemmingsens bibliografi, jvf. Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1551-1600,* 1931, nr. 744-929. H. Ehrencron-Müller: *Forfatterleksikon* IV, 1927, s. 6-17. IX, 1932, s. 328 f. Udførlig omtale af forfatterskabet findes hos Oluf Friis: anf. arb. s. 335-56.

5. Om et nu tabt skrift af Hemmingsen om universitetets historie, jvf. Rørdam I, s. III og s. 243.

kommentarer udbredelse i hele den protestantiske verden. En sammenligning med Calvins tilsvarende arbejder viser iøvrigt, at han ofte har benyttet disse.[6]

Hemmingsen var en dygtig ekseget, med solide sprogkundskaber, en uhyre patristisk ballast og dertil et smukt og enkelt sprog med en usædvanlig dialektisk evne til præcis og prægnant fremstilling. Til forskel fra datidens ofte vidtløftige udredninger er det hans mål at gengive bibelteksten så kort og sammentrængt som muligt. Hans kommentarer lægger naturligvis ikke hovedvægten på den historisk-filologiske eksegese, der hører en senere tid til, men er helt igennem logisk og dogmatisk orienteret. Ligesom Melanchthon analyserer han bibelteksten efter dialektikkens regler, belyser vanskelige tankegange og påpeger de elementer af læremæssig art, der indgår i teksten. Faren ved denne fortolkningsmetode er en efter vor opfattelse vidtdreven systematisering, hvorved de nytestamentlige skrifter, især brevene, mister deres historiske og personlige præg og bliver regelrette teologiske afhandlinger.

Hemmingsens egentlige felt var dog systematikken. Vi har allerede omtalt hans meget udbredte lærebog i dogmatik og etik *Enchiridion theologicum,* 1557. *Catechismi quæstiones,* 1560, en udførlig katekismeforklaring, tilegnet rektor Niels Black i Roskilde, var i første række beregnet for latinskolerne og domkapitlernes præsteuddannelse. Talrige dogmatiske enkeltspørgsmål er desuden behandlet i de mange disputationer fra disse år. Endvidere kan nævnes *Liffsens Vey,* 1570, med undertitlen »En vis og kristelig undervisning om hvad det menneske skal vide, tro og gøre, som det evige liv vil indgå«. Det er en udførlig troslære, beregnet for menigmand, idet Hemmingsen her mod sædvane skriver på dansk for også at undervise dem, der ikke forstår latin. Bogen blev dog snart oversat til latin, af Anders Sørensen Vedel, til glæde for den lærde verden, og desuden til tysk, engelsk og islandsk. Et vigtigt dogmatisk arbejde er *Demonstratio indubitatæ veritatis de domino Jesu vero deo et vero homine,* 1571, der behandler kristologien. Hemmingsen bekæmper her de tyske lutheraneres ubikvitetslære og argumenterer for, at Kristi menneskelige natur også efter himmelfarten bevarer legemlighedens egenskaber og derfor er begrænset til et bestemt sted. Det var da nærliggende at overføre dette til nadverlæren: At Kristus er nærværende i nadveren betyder ikke, at han efter sin legemlige natur er lokalt tilstede. Denne konsekvens drog Hemmingsen dog først i *Syntagma institutionum christianarum,* 1574. Dette betydelige værk, der nedenfor skal omtales, indeholder i form af disputationsteser den modne, gennemarbejdede fremstilling af hans dogmatiske opfattelse, men blev samtidig det værk, der bragte ham i ulykke.

6. E. Munch Madsen: *Er Calvin Niels Hemmingsens eksegetiske Forbillede?,* Dansk teol. Tidsskr. 1946, s. 1-10.

Som typisk Melanchthondiscipel interesserede Hemmingsen sig i udpræget grad for etikken, som han søgte at udvikle til en særlig teologisk disciplin, adskilt fra dogmatikken. I sine skrifter behandler han ofte etiske spørgsmål, der allerede i *Enchiridion* spiller en vigtig rolle.[7] I denne forbindelse kan nævnes sammenhørende disputationer fra årene 1561-73, der undersøger det etiske indhold i Moselovens ti bud. Vigtigst er dog *De lege naturæ apodictica metodus,* 1562, et af de interessanteste skrifter i forfatterskabet. Med sit arbejde om naturretten blev Hemmingsen en af forløberne for de store naturretslærere i det følgende århundrede, og skriftet har i moderne tid været genstand for megen interesse. I forordet til den lovkyndige rigsråd Erik Krabbe tager han sit udgangspunkt i Paulus' ord, at hedningerne af naturen har loven indskrevet i deres hjerte. Hensigten er at fremstille de etiske og retlige principper for samfunds- og familielivet, som er mennesket medfødt, og som det ved fornuftens hjælp kan finde frem til. Både antikkens forfattere og den højtfortjente Melanchthon har skrevet herom, men der mangler en sikker videnskabelig metode, som Hemmingsen nu opstiller ud fra logisk-analytiske overvejelser. Han begrænser konsekvent sin behandling af naturretten til de almene etiske principper og oplyser ikke ved eksempler dens anvendelse på den positive ret. Han understreger til sidst, at han med vilje har udeladt teologiske argumenter, idet hensigten er at vise, hvor langt fornuften kan nå ved egen hjælp, »uden profeternes og apostlenes ord«, altså uden Guds åbenbaring i skriften. Hemmingsen hævder altså på sin vis fornuftens selvstændige betydning overfor åbenbaringen, men samtidig påviser han, at naturretten stemmer overens med de ti bud. Guds bud er et kort begreb af naturretten, »epitome legis naturæ«.[8]

Niels Hemmingsen har ofte behandlet spørgsmål af socialetisk art, så at sige på embeds vegne, idet teologerne jo som skriftens fortolkere iflg. fundatsen havde pligt til at afgive betænkning til regeringen og embedsmændene. Det drejer sig især om tre områder: trolddom, rente og ægteskabssager. Fælles for dem er, at de tidligere hørte under gejstlig jurisdiktion og idømtes efter kanonisk ret, der jo bortfaldt med reformationen.[9]

I skriftet *Historia domini Jesu Christi,* 1562, en udlægning af Johannesevangeliets kap.1, har Hemmingsen, ret overraskende, en udførlig polemik mod trolddom og spådomskunst (ars magica), hvortil nogle vers af dette kapitel ofte benyttedes, oplyser han. Anledningen var, at »en berømt og fornem herre« (måske kansler Johan Friis) havde stillet ham spørgsmålet, om de som

7. Jvf. Barnekow: anf. arb. s. 42 ff.

8. E. Munch Madsen: *Niels Hemmingsens Etik,* 1946, s. 332 m. henvisn. Friis: anf. arb. s. 343 ff. J. Stenbæk i KS 1976, s. 90 ff.

9. Til det flg., jvf. J. Glebe-Møller: anf. arb. s. 21 ff.

øver trolddom, bør tåles i det kristne samfund. Senere behandlede han udførligt emnet i disputatser, der optoges i *Syntagma* (under 3. bud), samt i *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis,* 1575, der blev oversat til dansk og tysk og optrykt flere gange. Skriftet var foranlediget af nogle begivenheder, som han af hensyn til de implicerede ikke vil nævne, antagelig den meget omtalte sag om præsten i Jørlunde, Jacob Andersens »trylleri«. Sagen indankedes for universitetet, og præsten blev i 1574 afsat og idømt klosterfængsel for sin »ukristelige handel med trolddom, signelse og andet djævelskab.«[10] Bogen indeholder en detaljeret omtale af tidens overtro og spådomskunst, med mange interessante eksempler og historier. Hemmingsen er overbevist om, at de der øver trolddom står i pagt med djævelen og derfor bør straffes af øvrigheden. Hensigten med skriftet har åbenbart været at fremkalde lovgivning på dette område, men det skete dog ikke.

Et andet aktuelt samfundsproblem, som Hemmingsen måtte tage stilling til som ansvarlig teolog, var spørgsmålet om rentetagning. Luther betragtede ligesom middelalderkirken rente som åger (»usura« betyder begge dele), stridende med næstekærligheden og klart forbudt i skriften. Kirkeordinansen rubricerer ågerkarle blandt de besatte. Men en form for rentetagning, der også forekom i middelalderen i camoufleret skikkelse, var nødvendig i en tid, da pengeøkonomien som følge af byernes og handelens vækst spillede en stadig større rolle. Regeringen havde da også indført en officiel rentefod, der i 1547 blev fastsat til 6¼ % og ved en ny forordning fra 1557 til 5 %. Men mange var af religiøse grunde betænkelige, blandt dem Christian III selv, der henvendte sig til Melanchthon og en tysk jurist om vejledning. I *Enchiridion,* 1557, forkaster Hemmingsen rente som stridende med næstekærligheden. Efter anmodning fra kansler Johan Friis tager han nogle år senere spørgsmålet op til ny overvejelse. I sin kommentar til Jakobsbrevet, 1563, har han i forbindelse med ordene i kap. 5 om de riges mammontjeneste en udførlig udredning om rentespørgsmålet. Det enkle luthersk-reformatoriske standpunkt i *Enchiridion* slog nu ikke til som vejledning for regeringsembedsmændene. Han vil »ikke afvige fra Guds ord og ikke øve vold mod de politiske love, uden hvilke et samfund ikke kan bestå«. De fattige og trængende skal man villigt låne uden at vente noget til gengæld, men når det drejer sig om lån til rige, hvor en sådan forpligtelse ikke foreligger, har man lov at tænke på egen fordel. Der findes altså en form for rente, der ikke strider mod næstekærligheden, og resultatet bliver, at regeringens forordning om en rentefod på 5 % er tilladelig og med god samvittighed kan følges, medens højere rente er åger.

10. Rørdam I, s. 160 f. KS 2. R. III, s. 604 ff. J. C. Jacobsen: *Danske Domme i Trolddomssager,* 1966, s. 145 ff. (referat af H.s skrift).

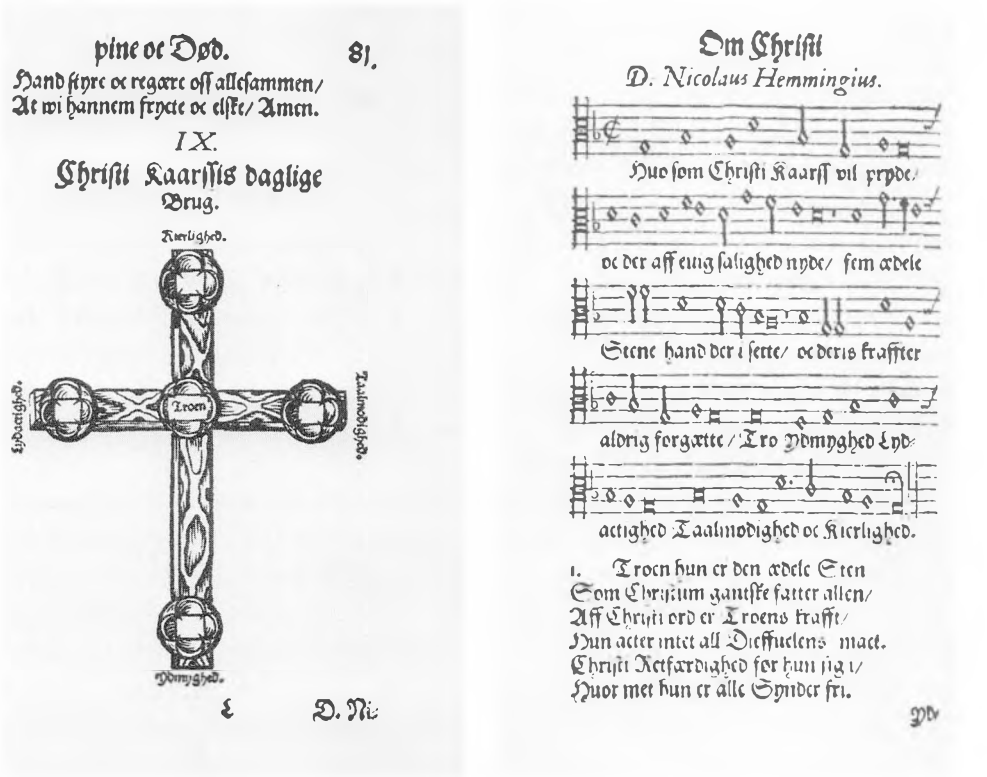

Fig. 14. Niels Henningsen var virksom på mange felter. Mindre kendt er det, at han også har forsøgt sig som salmedigter. De to salmer, der foreligger fra hans hånd, vidner vel ikke om digterisk begavelse, men udmærker sig ved klar disposition og levende fremstillingsevne og er desuden et godt udtryk for hans kristendomssyn. »Huo som Christi Kaarss vil pryde« skal sætte fem ædle stene deri: Tro, Ydmyghed, Lydactighed, Taalmodighed og Kierlighed. Salmen blev optaget i »Den danske Psalmebog«, den første »autoriserede« salmebog, udgivet i 1569 af sognepræsten ved Frue Kirke, Hans Thomissøn (her i lidt formindsket gengivelse efter facsimileudgaven ved Erik Dal 1968). Den er illustreret med et billede af korset med de fem stene. Det stammer formentlig fra et enkelttryk af salmen. I senere udgaver tilegnedes salmen Birgitte Gøye til Herlufsholm. Hemmingsens anden salme, »Adams store Ulydighed«, er skrevet i 1570 til hans elev jomfru Birgitte Rosensparre, og optoges straks i salmebogen.

Ægteskabssager, det sidste af de her nævnte spørgsmål, blev også efter reformationen behandlet af de særlige gejstlige retter, der bestod af domkapitlernes kanniker (tamperretterne). Også på dette område opstod et tomrum ved den kanoniske rets bortfald. Hemmingsen havde fra 1557 et kanonikat i Roskilde og har derfor været velkendt med ægteskabsproblematikken, som han behandlede udførligt i *Libellus de conjugio, repudio et divortio,* 1572, tilegnet »de brødre der er bestemt til dommere i ægteskabssager i rigerne Danmark og Norge«. Bogen blev udgivet af den kursachsiske superintendent Johan Stössel, der sammen med andre lærde var i kurfyrst Augusts følge ved

Frederik II.s bryllup i 1572. I forordet fortæller han, at han under sit tre måneders ophold i Danmark førte teologiske samtaler med den berømte dr. Niels Hemmingsen, bl.a. om ægteskabsproblemer, og opfordrede denne til at udgive et skrift herom. Stössel hørte til de teologer, som kurfyrst August kort efter lod fængsle, anklaget for kryptocalvinsk nadverlære.

Ægteskabsbogen blev optrykt flere gange og fik desuden betydning for lovgivningen. Store partier er benyttet i Frederik II.s »Ordinans om Ægteskabssager«, 1582, der er udarbejdet i foråret 1579 og antagelig konciperet af Hemmingsen. Som forlæg har han desuden benyttet *Les ordonnances ecclésiastiques de l'église de Genève,* 1561. Flere steder i sine skrifter ønsker Hemmingsen efter reformert forbillede indført et kirkeråd (senatus ecclesiasticus), hvis medlemmer som »sædelighedsinspektører« (censores morum) skal overvåge kirketugten.[11]

Samtidig med denne »videnskabelige« latinske behandling af ægteskabsproblematikken udsendte den meget produktive forfatter et populært dansk arbejde om samme emne, *Om Ectescab,* 1572, der ligeledes blev meget udbredt og optryktes sidste gang i 1653. Med sine talrige detaljerede oplysninger og praktiske leveregler tegner det et levende kulturbillede af det 16. årh.s borgerskab.

Hemmingsens pastoralteologi, *Pastor sive pastoris optimus vivendi agendique modus,* 1562, er et af de grundlæggende arbejder af denne art indenfor den protestantiske verden, og dets store udbredelse, også i tysk og engelsk oversættelse, viser, at det har været efterspurgt. Som titlen antyder, understreger *Pastor* »eller præstens rette måde at leve og virke på«, at præstens eksempel hører med til hans embedsgerning. Han skal som menighedens forbillede og hyrde i Kristi sted virke »med begge hænder«, både ved »sana doctrina« og »honesta vita«. I forordet klages over sædernes og kirketugtens forfald. Luther og Melanchthon har renset læren, men formåede ikke samtidig at forbedre sæderne. Bogens tre første kapitler handler om præstens personlige fromhedsliv, huslige forhold (om præstekonen, børneopdragelse og tyende) og om præstens »offentlige« liv i borgersamfundet. For præstens forbilledlige huslige forhold spiller naturligvis præstekonen en vigtig rolle, og Hemmingsen instruerer nøje sin pastor om at vælge den rette, med de fordærvelige følger af at tage sin hustru, »ikke fra Herren, men fra Bachus og Venus«. Sidste afsnit skildrer præstens opgaver som fårenes hyrde i Kristi sted: prædiken, sakramentforvaltning, kirketugt, fattigforsorg etc. Kirketugten har Hemmingsens særlige interesse, idealet er den calvinske menighedsordning. Hans vejledning i sjælesorg og skriftemålspraksis vidner om

11. V. A. Secher: *Corpus constitutionum Daniæ* II, 1889-90, s. 270-96.

usædvanlig psykologisk indsigt. Bogen indeholder iøvrigt talrige levende og konkrete træk til belysning af tidens kirke- og kulturhistorie.[12]

I denne forbindelse må også nævnes Hemmingsens postille, *Postilla seu enarratio evangeliorum,* 1561, en samling prædikendispositioner til hjælp for præsterne. Dens grundlag var som nævnt en gennemgang af søndagsevangelierne, som han i 1547 holdt for sine privatelever. Postillen er tilegnet Danmarks og Norges præster, der i forordet indtrængende formanes til at bevare fred og enighed i kirkelæren. Der kendes ialt 19 udgaver, foruden oversættelser til tysk, engelsk og dansk. Den danske oversættelse, med flere tillæg, kom i 1576 og skyldes Rasmus Hansen Rerav, der i forordet oplyser, at den latinske og tyske udgave nu var solgt i Tyskland i flere tusinde eksemplarer. Hemmingsens prædikenvejledninger er udarbejdet med stor omhu. De giver en grundig og overskuelig redegørelse for tekstens indhold, formaner til bod, personlig afgørelse og troslydighed. Særlig betydning tillægges prædikens udarbejdelse og formulering, der følger dialektikkens og retorikkens regler. Den tematiske prædikenform, som Hemmingsen har overtaget fra Melanchthon og udviklet i sin metodelære, *De methodis,* 1555, og i *Pastor,* anvender han nu i sine prædikener. Hver prædiken er opbygget efter et fast skema. Denne skematisering med divisioner og subdivisioner kan dog forekomme som en tung rustning, der giver prædikenerne et noget tørt og læremæssigt præg, sammenlignet med reformationstidens mere jævne og friske bibelforkyndelse. Det levende ord er blevet til et gennemtænkt foredrag. Det hindrer dog ikke, at Hemmingsens prædikener blev mønstre for præsterne. For disse var det vel i lige så høj grad postillen som *Enchiridion,* der gjorde Hemmingsen til »Danmarks almindelige lærefader«.[13]

De fleste af Niels Hemmingsens skrifter stammer fra årene 1557 til 1574. Efter udgivelsen af *Syntagma* fulgte en standsning i hans litterære produktion som følge af nadverstriden og hans senere afsættelse, men efter Frederik II.s død udsendte han fra sit otium i Roskilde endnu nogle betydelige arbejder, der nedenfor skal omtales.

Niels Hemmingsens kolleger

Selvom det så afgjort er Niels Hemmingsen, der »tegner firmaet«, er hans

12. J. H. Paulli: *Dr. Niels Hemmingsens Pastoraltheologie,* 1851. C. C. Jessen: *Embede og præst. Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi,* KS 7. R. VI, s. 532-52. M. Neiiendam i *Haandbog for Kristendomskundskab* V, 1943, s. 25 ff.

13. J. Oskar Andersen: anf. arb. s. 119. Paulli: anf. arb. s. 20 ff., s. 130 ff. Om den nye prædikenforms store udbredelse, se P. G. Lindhardt: *Til belysning af Niels Hemmingsens indflydelse på dansk prædiken omkring 1600,* i *Festskrift til Jens Nørregaard,* 1947, s. 131-145.

kolleger også værd at stifte bekendtskab med. Af disse har vi allerede mødt *Hans Albertsen,* Palladius' efterfølger som Sjællands biskop og som sådan medlem af fakultetet.

Da Hans Albertsen blev teologisk professor, havde han endnu ikke den krævede doktorgrad, men indhentede snart det forsømte. I marts 1558 havde han disputeret for baccalaurgraden, sammen med Poul Madsen fra Det filosofiske Fakultet, der senere skulle efterfølge ham som biskop. Hemmingsen havde affattet teserne, *De potestate clavium et disciplina ecclesiastica.* Dernæst tog Albertsen dagen før Mikkelsdag 1559 den sjældne licentiatgrad, der næsten ikke anvendtes i ældre tid,[14] og endelig blev han d. 28. jan. 1563 promoveret til dr. theol. af Niels Hemmingsen. Den højtidelige handling foregik som vanligt i Frue Kirke, der i anledning af biskoppens promotion var udsmykket med flamsk klæde.[15]

Hans Albertsen blev en nidkær biskop, og også på universitetet gjorde han udmærket fyldest i sit embede. Han nævnes ofte i Konsistoriums forhandlinger fra disse år,[16] ligesom han påtog sig flere særlige hverv. I 1567 udarbejdede han sammen med Hemmingsen den ordning for Herlufsholm, der for lange tider regulerede skolens forhold. I 1567 valgtes han til rektor, og efter rektoratets udløb opfordrede kollegerne ham til at fortsætte. Teologisk var Albertsen discipel af Hemmingsen, til hvem han også var knyttet i et nært venskab. Hemmingsen dedicerede ham i 1562 sin *Historia domini Jesu Christi* og karakteriserer ham i forordet som en fredens mand. Albertsen efterlod sig ikke videnskabelige arbejder, bortset fra et par tesesamlinger til disputationer. Hans arbejdsdag blev kort, han døde allerede i 1569, kun 44 år gammel.

Efterfølgeren blev den betydelige *Poul Madsen* (Paulus Matthiæ).[17] Han var i 1543 fra sin fødeby Køge blevet dimitteret til universitetet, hvor han fik Niels Hemmingsen som privatpræceptor, og livet igennem vedblev han at være nært knyttet til sin ungdoms lærer, både teologisk og personligt. I 1550 var han på studierejse og besøgte bl.a. Louvain. I 1554 var han atter hjemme og blev efter at have taget magistergraden professor pædagogicus og efter den sædvanlige oprykning endelig i 1560 professor i dialektik. To år senere valgtes han til Hans Tausens efterfølger som biskop i Ribe, hvorfra han i 1569 forflyttedes til Sjællands bispestol.

Den nye biskop overtog ikke automatisk det til embedet knyttede teologiske professorat, men ved kongebrev af 24. dec. 1569 blev det pålagt universitetet at antage ham som professor og snarest kreere ham til dr. theol. Desuden

14. Rørdam I, s. 608 note 2. III, s. 409. II, s. 754. Rørdam har overset sidstnævnte sted.
15. KS 2. R. III, s. 489. Rørdam IV, s. 151.
16. KS 2. R. I, s. 13-15.
17. Rørdam II, s. 455 ff. DBL XV, s. 178 f.

Fig. 15. Biskop Hans Albertsen (1525-69) og hustru (ældste bevarede portræt af en dansk bispinde!). Fra Resens Atlas (1670'erne) efter den nu forsvundne gravsten i Frue Kirke.

skulle en af professorerne i Det filosofiske Fakultet mod et passende honorar overtage biskoppens forelæsninger, når han var forhindret, og den som valgtes hertil, skulle tage den teologiske baccalaurgrad. Da sagen drøftedes på universitetet, mente professorerne først, at den pågældende så måtte opgive sit eget embede. Hemmingsen sagde, at man ikke på samme dag kunne forelæse både i teologi og filosofi, og hertil sluttede de øvrige sig. Senere enedes man dog om, at professoren i dialektik, Rasmus Katholm, på de fire ordinære forelæsningsdage skulle holde sine egne forelæsninger, og på ugens tre andre dage vikariere for biskoppen. Ved konsistoriemødet d. 23. jan. 1570 blev biskoppen, efter at have aflagt professoreden, antaget som tredie teolog. Han begyndte sine forelæsninger d. 7. marts, under stor tilstrømning, da alle rigets biskopper og mange provster og præster samtidig var samlet i København under rigsdagen. Doktorpromotionen fandt sted i Frue Kirke d.

29. juni under højtidelige former. En samtidig udførlig beretning om hele promotionsakten er bevaret. Niels Hemmingsen holdt som promotor indledningstalen, *De providentia dei,* og derefter fulgte gradens konferering efter det traditionelle ceremoniel med overdragelse af lærestol, Bibel, ring, doktorhat etc.[18] Biskoppens vikar, Rasmus Katholm disputerede for baccalaurgraden i juni 1572, sammen med sognepræsten ved Frue Kirke, salmedigteren Hans Thomissen og kongens tyske hofpræst Christoffer Knoff. Hemmingsen var promotor og havde affattet disputationsteserne *De justificatione.*

Poul Madsen blev en dygtig og virksom biskop, og også for universitetet, hvor han deltog i talrige forhandlinger og sagsafgørelser, fik han stor betydning, ikke mindst i de vanskelige år efter Hemmingsens afskedigelse. Da kong Jacob af Skotland i 1590 beærede universitetet med sit besøg, hilste biskoppen som dets rektor kongen velkommen med en latinsk tale. I sagen mod Hemmingsen forsvarede han denne, dog uden at dele hans calvinske nadveropfattelse, men kunne ikke hindre hans fald. Iøvrigt nød han kongens tillid og modtog flere gunstbevisninger. Hans forfatterskab er af praktisk-kirkelig art, teologiske afhandlinger blev der ikke tid til, men han har hovedansvaret for den reviderede bibeloversættelse af 1589, *Frederik II.s Bibel.*

Efter Machabæus' død i 1557 havde Christian III gentagne gange søgt at kalde en tysker, men endnu ved Kongens død var det ikke lykkedes at finde en efterfølger.[19] Universitetets afhængighed af statsmagten bliver ikke mindre under Frederik II end i Christian III.s tid, men dennes forkærlighed for tyske lærde hører nu op, og der udnævnes herefter praktisk talt kun danske.[20] Også det ledige teologiske professorat bliver nu omsider besat, idet dialektikprofessoren Erasmus Lætus, der havde vakt Frederik II.s opmærksomhed ved sin latinske mindetale ved faderens bisættelse i Odense, rykker op i Det teologiske Fakultet.

Erasmus Lætus (Rasmus Glad)[21] var en begavet humanist og latinpoet, som teologisk professor et særsyn og vistnok en misforståelse. Fra latinskolen i Aarhus kom han i 1542 til universitetet, hvor han fire år senere tog magistergraden. Han støttedes af domkapitlet i Aarhus, men universitetet søgte at vinde ham for juraen, for dog omsider at få en dansk mand i dette fakultet. I 1546 fik han et treårigt rejsestipendium med forpligtelse til at

18. KS 2. R. I, s. 36 f. Rørdam II, s. 112 ff. IV, s. 220 f., s. 222 ff.

19. Jvf. ovenfor s. 49 f.

20. Under Christian III ansattes 40 universitetslærere, heraf 16 udlændinge. Under Frederik II henholdsvis 30 og 2. Rørdam I, s. 292. II, s. 278.

21. Rørdam II, s. 462 ff. DBL XV, s. 84 ff. Oluf Friis: anf. arb. s. 446 ff.

22. Poul Johs. Jørgensen: *Retsundervisningen og Retsvidenskaben ved Københavns Universitet 1537-1736,* i *Festskrift i Anledning af tohundrede Aars Dagen for Indførelse af juridisk Eksamen,* 1936, s. 25.

Fig. 16. Biskop Poul Madsen (1527-90). Stik af J. Haas 1756. KB. Billedsamlingen.

studere retsvidenskab.[22] I 1548 kom han til Rostock, hvor han, skønt allerede gradueret, lod sig indskrive ved Det filosofiske Fakultet, der her oplevede en blomstring. Hans interesse var de klassiske digtere og historieskrivere. Endelig i 1554 blev Lætus ansat som professor i København. Han måtte begynde nedefra som pædagogus, men overtog i 1558 dialektikken efter Hans Albertsen. Året efter talte han som nævnt ved Christian III.s bisættelse i Odense d. 13. februar, vel i den sygemeldte biskop Palladius' sted, og få dage senere tildelte Frederik II ham en rejseunderstøttelse på 200 daler, for at han i et par år kunne studere udenlands.[23]

Lætus drog til Wittenberg for at kvalificere sig til det ledige teologiske professorat. Han befandt sig godt blandt de lærde. Allerede inden årets udgang var disputationen og doktorpromotionen vel overstået. Melanchthon lykønskede ham til at blive en ny Erasmus, og Georg Major, der var promotor, anbefalede ham varmt til Frederik II. Også Lætus skrev til kongen og sendte en lille bog om hele promotionsakten »med alle oratier og

23. Rørdam IV, s. 146.

ceremonier«. Samtidig beklagede han den store gæld, han herved havde pådraget sig, og modtog kort efter 200 daler.[24]

Inden afrejsen fra Wittenberg udgav Lætus sin første større digtsamling, *Bucolica,* en samling hyrdesamtaler efter Vergils mønster. Ligesom renæssancedigterne anvender han hyrdedigtet som politisk allegori. De to sidste digte handler om Christian III og Frederik II, og denne hyldes som en anden Augustus, der skal bringe Danmark fred og lykke. Bogen indledes med Melanchthons ovennævnte brev til Frederik II.[25] Melanchthon lovpriser Danmark som et lykkeligt land, hvor lærdommen og muserne har fundet gæstfrihed. Han nævner også, at Lætus ofte har fortalt om kongens velvilje mod lærde mænd, og at han derfor har besluttet at anvende alle sine kræfter for at blive en pryd for den danske kirke.

Vejen var hermed banet, og ved kongebrev af 9. juni 1560 udnævntes Lætus til teologisk professor. Samtidig fik han tildelt en af de bedste professorresidenser. Han nød i høj grad Frederik II.s velvilje. Som supplement til professorgagen fik han bl.a. et kanonikat i Roskilde og sognekaldet i Rødovre. Højdepunktet i rækken af begunstigelser var dog, at han i 1569 opnåede den sjældne udmærkelse at blive adlet, med tre hvide svanehalse og tre røde nelliker i våbenskjoldet![26]

Denne særprægede teologiprofessor, der forstod at omgås hoffet og rigets herrer, havde imidlertid et mindre godt forhold til sine kolleger på universitetet. Da han i 1561 valgtes til rektor, gjorde han sig med sit hovne og bydende væsen så upopulær, at professorerne klagede til kansleren, hvorefter han måtte fratræde som rektor. Om Lætus' teologiske forelæsninger hører vi næsten intet, men han forekommer ofte i Konsistoriums forhandlinger, og endelig bidrog han, efter hvad han selv oplyser, til Frederik II.s oprettelse af Kommunitetet i 1569.

Lætus har ikke udgivet teologiske skrifter, men en række større latinske digterværker. I 1572 søgte han orlov fra universitetet og påbegyndte en længere udenlandsrejse, dels af hensyn til sit helbred, dels for at øge sit navns berømmelse og fædrelandets ære, siger han selv. I Basel udgav han et stort digt om søfartens historie, tilegnet dogen af Venedig, og en samling »moralske samtaler« (colloquia moralia) mellem planter og naturting. Den sidste samtale føres mellem Tiberfloden og Gudenåen, der hver priser sit lands herligheder. Dernæst udsendte han i Frankfurt et digt i 10 bøger om dronning Margrethe, tilegnet dronning Elisabeth af England. Af hans øvrige værker fra

24. Rørdam IV, s. 164 f. A. Schumacher: *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemark* II, 1758, s. 250.

25. Jvf. ovenfor s. 29 note 35.

26. Rørdam IV, s. 168, s. 218.

disse år skal her blot nævnes *Rerum Danicarum libri undecim,* en versificeret Danmarkshistorie i 11 bøger fra syndfloden til samtiden, med en geografisk beskrivelse af Danmark, dets byer og landskaber. Værket indeholder værdifulde bidrag til Christian III.s og Frederik II.s historie med omtale af en række fremtrædende mænd indenfor stat, kirke og videnskab.

Med sine mange lærde digterværker, hvortil manuskriptet delvis må have foreligget inden afrejsen, ville Lætus bringe det dannede Europa kendskab til Danmark, dets historie, naturskønhed og rigdom. Trods den tunge poetiske sprogform bringer de mange ellers ukendte oplysninger om danske forhold.

Medens Lætus i udlandet kastede glans over Danmarks navn gennem sine lærde udgaver, uden småligt hensyn til, at hans orlov for længst var udløbet, klagede man på universitetet over embedsforsømmelse. Antagelig er det Niels Hemmingsen, der står bag disse klager. De resulterede i, at Lætus' embede ved kongebrev af 11. maj 1574 blev overdraget mag. Anders Lauridsen, lektor ved domkapitlet i Roskilde.[27] Rasmus Lætus mistede dog ikke af den grund modet eller kongens velvilje. Takket være dennes forleninger og gaver kunne han nu, fritaget for tyngende embedsforpligtelser, leve et ubekymret otium, om vinteren i København, hvor han købte en gård på hjørnet af Studiestræde, lige overfor Frue Kirke, og om sommeren i Rødovre eller på besøg hos venner på landet. Fra disse år stammer hans sidste, efterladte skrift, en latinsk prosaberetning om Christian IV.s fødsel og dåb, med interessante nærbilleder af tidens mænd og begivenheder, og af forfatteren.[28]

Efterfølgeren *Anders Lauridsen*[29] var en mand af en helt anden type, en trofast discipel af Melanchthons og Hemmingsens skole.

Han var født i Roskilde og blev i 1552 lærer ved latinskolen. I september 1554 immatrikuleredes han i Wittenberg, hvor han blev knyttet til Georg Major. Også Melanchthon kendte ham godt og giver ham et meget smukt vidnesbyrd i et brev (16. sept. 1555) til Christian III.s hofpræst, Henrik v. Bruchofen, hvem han beder anbefale den lovende unge mand til kongens understøttelse.[30] I 1557 er Lauridsen atter hjemme og bliver nu skolens rektor. I Hemmingsens ovennævnte katekismeudlægning fra 1560, hvori han omtaler sin tidligere lærer, rektor Black, er der også rosende omtale af den nuværende rektor, mag. Anders Lauridsen, og af lektoren ved domkapitlet, mag. Peder Poulsen. I 1566 bliver Lauridsen adjungeret den aldrende Peder Poulsen, der var hans svigerfar, og efter dennes død overtager han i 1572 lektoratet.

27. Rørdam IV, s. 254.
28. Udg. af H. F. Rørdam i *Monumenta Historiæ Danicæ* II, 1875, s. 595-712.
29. Rørdam II, s. 617 ff.
30. *Corpus Reformatorum* VIII, (1841) 1963, s. 539 f. Dänische Bibliothec IV, 1743, s. 168 f.

Da Lauridsen i 1574 udnævntes til professor, havde han endnu ikke de nødvendige teologiske grader, men i løbet af et års tid bliver han både baccalaur, licentiat og doktor.[31] Hemmingsen var promotor, og det er vel også ham, der står bag udnævnelsen. I sagen mod Hemmingsen hører Lauridsen til dennes ivrigste forsvarere blandt kollegerne, som vi nedenfor skal se, ligesom han antagelig også var enig med Hemmingsen i nadveropfattelsen. Om Anders Lauridsens akademiske virke er der iøvrigt ikke meget at berette. Han gjorde fyldest i sit embede, men hans teologiske produktion var ikke betydelig, nogle tesesamlinger og to nu tabte skrifter, *Commentarii in Locos communes Phil. Melanth.,* 1578, der fandtes i Resens bibliotek,[32] og en kommentar til Esthers Bog.

Fakultetet og Kommunitetet

Frederik II.s oprettelse af Kommunitetet i 1569 fik selvsagt skelsættende betydning i universitetets historie. Kommunitetet skal omtales her, både fordi tilsynet med stiftelsen væsentlig blev overdraget de teologiske professorer, og fordi universitetsstudier fra nu af blev betingelse for adgang til præsteembeder. I forbindelse med Kommunitetet oprettedes også det kgl. rejsestipendium, der især var beregnet for teologer. Også kongens forbedring af professorernes lønningsforhold hører hjemme i denne sammenhæng.

Fundatsen for Kommunitet, hvis forbillede formentlig er kurfyrst Augusts tilsvarende stiftelse i Wittenberg, blev udstedt d. 25. juli 1569 af Frederik II og 17 rigsråder.[33] Om de forhandlinger, der er gået forud, vides intet, men i Erasmus Lætus' Danmarkskrønike nævnes Peder Oxe, hofpræst Niels Nielsen Kolding og Lætus selv som de mænd, der har rådgivet kongen ved Kommunitetets oprettelse.[34] En væsentlig del af æren tilkommer dog formentlig kansler Johan Friis. I fundatsens indledning siges, at der her i riget fandtes mange, som flittigt havde påbegyndt deres studier, men hindredes i at fuldføre dem p.gr.a. fattigdom. Kongen havde derfor besluttet, for at der ikke

31. E. Vinding: *Regia Academia Hauniensis,* 1665, s. 136. *Peder Hegelunds Kalenderoptegnelser,* udg. v. Bue Kaae, I, 1976, s. 104.

32. Bjørn Kornerup: *Hans Poulsen Resen* I, 1928, s. 55. – Da Johs. Stephanius i 1603 som professor i dialektik skulle gennemgå Melanchthons *Loci,* benyttede han hertil Lauridsens forelæsninger, som han lånte af sønnen, rektor Laurids Andersen i Roskilde. Rørdam III, s. 339, s. 582 f. IV, s. 539, s. 549 f.

33. Rørdam II, s. 74 ff., s. 683 ff. III, s. 675. H. H. Beckmann: *Communitatis Regiæ Havniensis Historia,* 1785, s. 160-82. C. E. F. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen fra deres Stiftelse indtil vore Dage,* 1862. H. F. Rørdam i *Historiske Samlinger og Studier* III, 1898, s. 334 ff.

34. Rørdam II, 78 f.

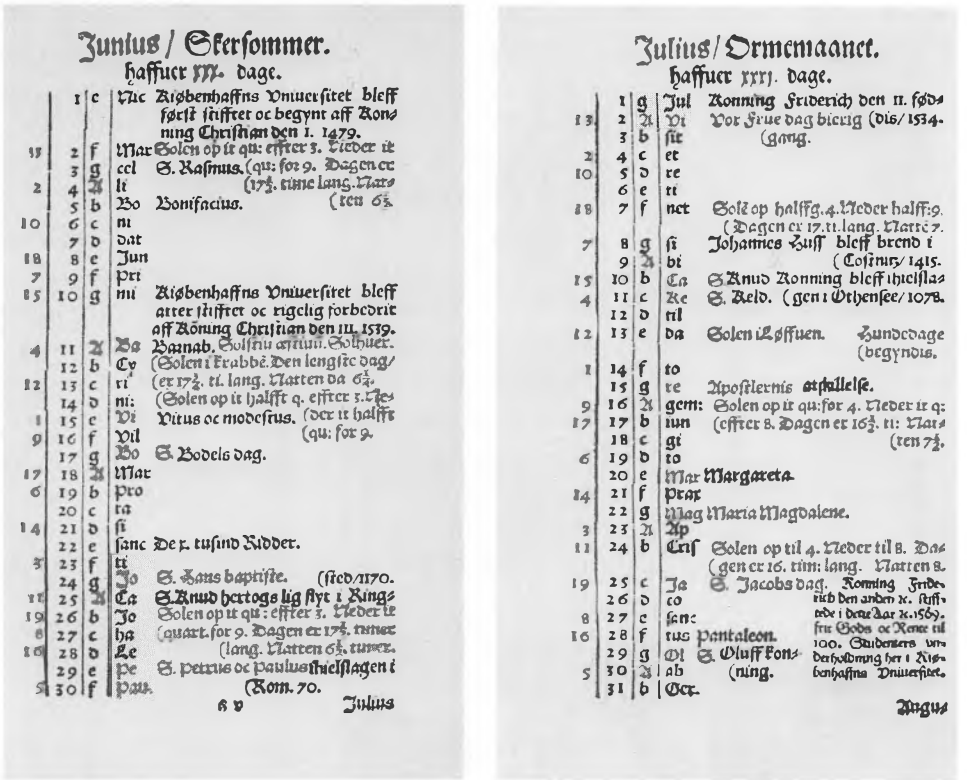
Junius / Skersommer.
haffuer xxx. dage.
Julius / Ormemaanet.
haffuer xxxj. dage.

Fig. 17. Månederne juni og juli i kalendariet i Hans Thomissøns salmebog 1569 (facsimileudgave 1968). De ældste danske salmebøger indledes med et kalendarium, en evighedskalender til beregning af kirkeårets rørlige fester, desuden findes her helgendatoerne, oplysning om solens op- og nedgang m. m. Hans Thomissøn indfører desuden vigtige historiske begivenheder og personer i kalenderen, især fra hans egen tid. Ved 1. juni nævner han universitetets oprettelse i 1479, og d. 10. juni dets genoprettelse ved Christian III i 1539 (universitetsfundatsen), og han når også at omtale Frederik II.s stiftelse af kommunitetet d. 25. juli »i dette år 1569«. Desuden nævnes Palladius', Bugenhagens, Sinnings, Machabæus' og Hans Albertsens dødsår ud for de respektive datoer, samt Niels Hemmingsens fødselsår. Hans Thomissøns kalendarium blev stående uændret i alle udgaver af salmebogen, så at folk her i mere end hundrede år kunne læse om universitetets start og om de første teologiske professorer. Lidt formindsket gengivelse.

skulle blive mangel på »lærde mænd, som kan være religionen og riget tjenlige«, at underholde 100 studenter ved universitetet (heri dog medregnet de 20, der siden Christian III.s tid daglig bespistes i Helligåndshuset). Til dette formål henlagdes nu en del strøgods samt kongetienden fra 92 sjællandske sogne. Den årlige indtægt af denne storslåede gave beløb sig til 4000 daler, og for dette beløb skulle 100 studenter bespises to gange daglig. Stipendiet kunne oppebæres i 5 år, dog med mulighed for forlængelse, og normalt blev det først tildelt efter ét års studium. Udnævnelsesretten havde de teologiske professorer, og disse skulle mindst fire gange årlig sammen med

dekanen for Det filosofiske Fakultet inspicere forholdene i Kommunitetet. Den daglige leder kaldes provst, præpositus communitatis, den økonomiske og praktiske forvaltning havde en særlig forstander, medens overtilsynet bestod af rigshofmesteren, kongens kansler, universitetets konservatorer og de teologiske professorer. En særlig bygning for Kommunitetet opførtes snart efter på universitetets grund mod Nørregade.

Den nye stiftelse havde et stærkt kirkeligt og teologisk præg. Ligesom universitetets hovedformål jo var at uddanne præster, siges det også i kommunitetsfundatsen, at man herved især tilsigtede »at Guds ord og det hellige evangelii ministerium kan forfremmes i disse lande«. Alumnerne forpligtes derfor til, uden at forsømme deres øvrige studier, flittigt at »læse og explicere den hellige skrift«. De skal altså især lægge vægt på teologiske studier. Fundatsens generelle synspunkter uddybes i Kommunitetets love fra 1573, som fastsætter nærmere regler for fælleslivet. Flere enkeltbestemmelser vidner om de teologiske professorers dominerende indflydelse, der iøvrigt senere ofte gav anledning til stridigheder og utilfredshed fra de øvrige professorers side.[35] Teologerne skal stadfæste valget af provsten, straffe eller bortvise genstridige alumner, eksaminere nye ansøgere etc. Iøvrigt skal der under måltiderne forelæses fra Bibelen og Luthers, Melanchthons og Hemmingsens skrifter. Fire gange om ugen afholdes borddisputationer, medens alumnerne de to andre hverdage skal eksamineres i et forelagt pensum. Af de øvrige betingelser for at nyde »kongens kost« kan nævnes, at der i kommunitetsbygningen kun måtte tales latin eller græsk. Hvis nogen efter gentagne irettesættelser vedblev at tale dansk, skulle de teologiske professorer bortvise ham.

Fundatsen for Kommunitetet indeholdt også bestemmelser af betydning for universitetet som helhed. Ingen måtte fremtidig blive immatrikuleret, med mindre han medbragte et vidnesbyrd (testimonium scholasticum) fra sin skoles rektor. Mest interessant i vor sammenhæng er dog forordningen om, at biskopperne ikke måtte ordinere nogen, som ikke havde studeret flittigt ved universitetet i nogle år og medbragte rektors testimonium publicum. De som havde studeret i udlandet, skulle først eksamineres af de teologiske professorer, for at disse kunne prøve vedkommendes lærestandpunkt.[36]

Kommunitetets oprettelse betød et vigtigt fremskridt for præsteuddannelsen. Man kunne nu kræve universitetsstudier af de vordende præster, medens størsteparten af disse sikkert hidtil har måttet nøjes med den undervisning, der blev givet af den teologiske lektor ved domkapitlet i deres stiftsby.

35. Rørdam III, s. 29 ff., s. 194 f.
36. Beckmann: anf. arb. s. 178.

Antagelig har det varet nogen tid, inden den nye ordning er blevet almindelig praksis. På landemodet i Roskilde i 1573 påminder biskop Poul Madsen provsterne om, at de ikke må give nogen kald til et sogn, med mindre han har studeret et år eller mere i København og har fået rektors testimonium. Ellers vil han ikke blive ordineret af biskoppen. Der henvises til forordningen i kommunitetsfundatsen, der også senere indskærpes.[37]

Endelig oprettedes ved fundatsen også det kgl. rejsestipendium (stipendium regium), hvorefter tre teologer og én mediciner hver skulle have 100 daler årlig til studier i udlandet. Det pålægges klostrene i Sorø, Antvorskov og Ringsted at udrede de 400 daler. Stipendiet måtte kun gives til virkelig lovende akademikere, der kunne forventes at ville disputere for doktorgraden og senere tjene deres land som professorer eller superintendenter. Det bestemtes, at teologerne kun måtte tage doktorgraden i København, vel af omsorg for deres rettroenhed. Også dette stipendium fik selvsagt meget stor betydning fremover ved at give dygtige unge videnskabsmænd lejlighed til at studere i det store udland.[38]

Efter at kongen og hans mænd således havde sørget godt for de studerende i økonomisk henseende – og herved også understreget studiernes betydning – agtede man også at forbedre professorernes økonomiske forhold. Dette skete ved Frederik II.s såkaldte nye fundats for universitetet af 11. september 1571,[39] hvorved en række kanonikater og vikarier i Roskilde og Lund nu blev fast knyttet til universitetets professorater.

I den udførlige indledning omtaler kongen fredens genoprettelse efter de langvarige krigsforhold. I taknemlighed mod Gud vil han af al magt fremme gudsdyrkelsen, den rene lære og god ordning i riget. Ligesom han nu har sørget for studenternes underhold, bør han også drage omsorg for, at de der skal undervise dem, ikke lider nød, for at der ikke skal blive brøst på flittige »lærdemænd« til at forestå universitetet. Tværtimod er det ham magtpåliggende, at universitetet må blive velforsynet med gode forstandige »lærdemænd«, som kan undervise og optugte studenterne i den hellige skrift og andre boglige kunster. For teologerne betød nyordningen, at de tre kanonikater i Roskilde, som de daværende professorer var forlenet med, fra nu af perpetueredes embederne.[40] Samtidig forhøjedes pengelønnen, der som følge af inflationen var stærkt forringet. Navnlig klagede de filosofiske professorer,

37. KS 2. R. IV, s. 365. Rørdam II, s. 342.

38. Rørdam II, s. 83 f., s. 694 f. III, s. 705 f.

39. Norvin II, s. 71-77. Rørdam II, s. 95 ff.

40. Niels Hemmingsen havde i 1557 fået et kanonikat i Roskilde, Erasmus Lætus i 1559 og Poul Madsen i 1561. Da Lætus i 1574 afskedigedes, måtte han korrekt aflevere sit kanonikat til efterfølgeren Anders Lauridsen. KS 2. R. IV, s. 289-91. Rørdam II, s. 456, s. 467, s. 480.

der jo var de lavest lønnede. Teologerne, der oprindelig fik 150 daler, senere forhøjet til 200, skulle nu have 300 daler årligt og var stadig de højest lønnede. Dog fik biskoppen ikke noget tillæg ved denne lejlighed, men kun »lønnet vikar«, idet det bestemtes, at professoren i dialektik, mod ekstra præbendeandel i Roskilde, skulle overtage biskoppens forelæsninger under dennes visitatsrejser. At professorerne nu blev medlemmer af Roskilde Domkapitel betød også, at de skulle fungere som dommere i kapitlets ægteskabsretter. Desuden skulle hver professor selv bestyre det jordegods, der var henlagt under hans præbende.

Endelig må tilføjes, at vi i fundatsen, formentlig første gang i kildematerialet, finder den senere velkendte »klassificering« af de teologiske professorater: De tre kannikedømmer, som de tre doctores theologiæ nu har i forlening, skal altid tillægges de teologiske professorer således, at »den øverste og primarius doctor« altid skal beholde det kanonikat, som dr. Niels Hemmingsen nu har og kaldes Hadstrup præbende. »Den anden doctor theologiæ« skal have det kanonikat, som dr. Erasmus Lætus nu er forlenet med og kaldes Værløse præbende. Det tredie præbende, som kaldes Gadstrup præbende, og dr. Poul Madsen, superintendent, nu har, skal altid blive hos den, som er biskop her i Sjælland og er »den tredie professor theologiæ«.[41] Det fremgår heraf klart, at biskoppen er tredie teologiske professor,[42] men også, at de to andre professorater ikke er ligestillede. Det som Hemmingsen har, er det fineste. Som bekendt blev det snart praksis, at dette embede ved ledighed blev besat ved oprykning (option) fra det andet embede. Hvornår denne ordning og dermed differentieringen mellem de to professorater er indført, fremgår ikke af det spredte kildemateriale.[43]

Niels Hemmingsens afsættelse

I ca. 15 år stod *Niels Hemmingsen* som universitetets førstemand, samtidig med at han gennem sine skrifter vandt anseelse i hele den protestantiske verden.

41. Norvin II, s. 73.

42. Jvf. ovenfor s. 16.

43. E. Slottved: *Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977,* 1978, s. 73 ff. fører konsekvent optionsordningen tilbage til 1537. I Hegelunds Kalenderoptegnelser (jvf. note 31) I, s. 141 meddeles under 1. nov. 1580: In Academia Hafniensi D. D. Andreas Laurentius suffertur in locum D. D. Nic. Hemmingij. Et M. Jacobus Matthias in locum D. Andreæ. Dette er vist det ældst kendte eksempel på option i Det teologiske Fakultet. Anders Lauridsen overtager som 2. teologiske professor Niels Hemmingsens ledige embede og efterfølges i sit embede af Jacob Madsen.

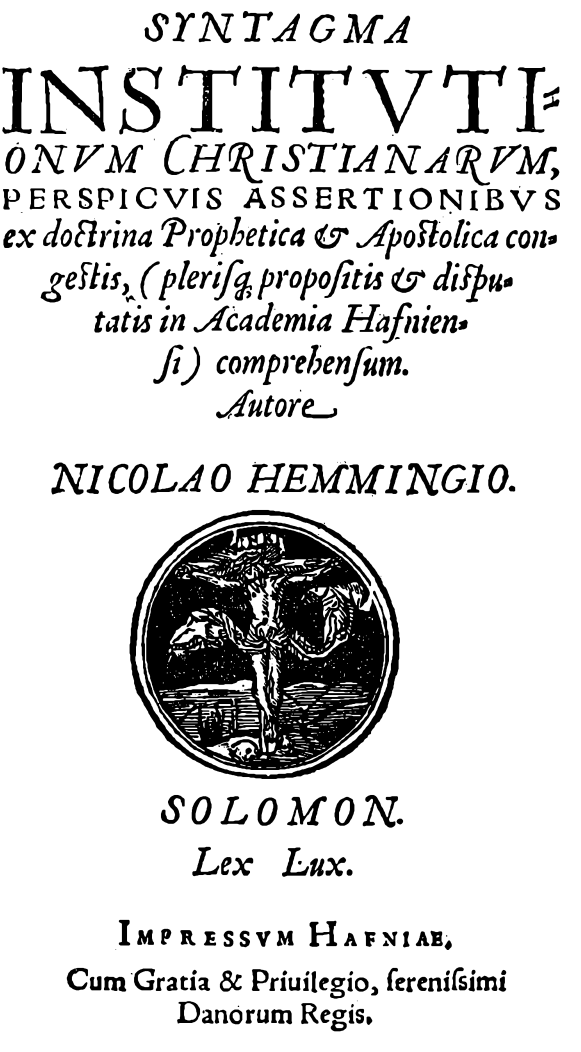

Fig. 18. Niels Hemmingsen: »Syntagma institutionum christianarum« 1574. Titelblad. Naturlig størrelse. Eksemplar på Det kgl. Bibliotek. Niels Hemmingsens navnkundige skrift, hvori han omsider klart gav udtryk for sin calvinske nadveropfattelse, blev også det skrift, der bragte ham i ulykke.

Men med udgivelsen af *Syntagma institutionum christianarum* (»Fremstilling af de kristne grundlærdomme«), 1574, kom vendepunktet og få år senere hans fald. I dette skrift gav han omsider uforbeholdent og konsekvent udtryk for en calvinsk nadveropfattelse, enten fordi han først nu var nået til klarhed, eller fordi han ikke længere anså det for nødvendigt at udtrykke sig i luthersk klingende vendinger. Ved nadveren forenes vi ved troen gennem Helligåndens formidling med Kristi sande legeme og blod, som virkelig er nærværende. Men Kristus er ikke nærværende »i henseende til stedet« (ratione loci), »thi ser du hen til stedet, er hans legeme i himlen«, men »for troen« (ratione fidei).[44] Det var især denne (calvinske) sætning om Kristi legemes lokalbun-

44. Barnekow: anf. arb. s. 282.

dethed, der vakte anstød, da *Syntagma* udkom i 1574. Herved afvises altså Kristi legemes og blods lokale nærvær i nadveren, bundet til elementerne. »Manducatio indignorum« er udelukket, de uværdige modtager blot brød og vin.

Niels Hemmingsen var Melanchthons discipel, gennem hele forfatterskabet lovpriser han i høje toner sin »præceptor« og citerer ham ofte. Men ligesom adskillige af Melanchthons disciple i Tyskland repræsenterer han filippismen i den skikkelse, der nærmer sig calvinismen (krytocalvinisme). Hvor tidligt og i hvilken udstrækning den calvinske indflydelse præger hans opfattelse, er omstridt. Ud fra Hemmingsens skrifter er det vanskeligt at afgøre, hvornår han begynder at anvende den filosofiske sætning, at sand legemlighed medfører lokalbegrænset tilstedeværelse, på nadveropfattelsen. Allerede i kommentaren til 1. Korinthierbrev 1564 afviser han, »ut humanitas Christi sit ubique«. I *Historia domini Jesu Christi,* 1562, forsvarer han sig overfor nogle brødre, der med urette beskylder ham for at nægte Kristi nærvær i nadveren, tværtimod har han altid lært, at »totus Christus« er tilstede.[45]

Måske har Hemmingsen i forelæsninger udtalt sig friere end i sine skrifter. Den slesvigske præst Johs. Oldendorph, der i 1562 besøgte København, fortæller i sin rejsedagbog om en samtale, som han om morgenen d. 17. juli havde med Hemmingsen i dennes æblehave.[46] Han foreholdt her Hemmingsen, at denne i sine forelæsninger lærte, at nadverens indstiftelsesord alene gælder de modtagende personer, ikke brød og vin.[47]

Syntagma, der iflg. undertitlen væsentlig består af disputationsteser fra de foregående år, indeholdt vel egentlig ikke noget, som Hemmingsen ikke havde sagt tidligere. Men hans opfattelse var her fremstillet så utilsløret og konsekvent, og nogle sætninger formuleret så skarpt og iøjnefaldende, at det

45. Barnekow: anf. arb. s. 290. Munch Madsen: *Niels Hemmingsens Etik,* s. 231.

46. Hemmingsen boede i den anden af de tre professorresidenser, der lå i St. Kannikestræde op mod universitetet, og hvis haver strakte sig helt til Skidenstræde (Krystalgade). R. Mejborg: *Borgerlige Huse, særlig Kjøbenhavns Professor-Residentser 1540-1630,* 1881, s. 72.

47. »Quod verba Christi in coena sua solummodo ad homines et sumentes spectarent, non ad elementum panis et vini«. Dette er, sagde jeg, zwinglianernes spidsfindigste argument til skade for Kristi kirke. Han svarede mig temmelig gnavent og barskt. Uden at tage hensyn hertil sagde jeg til ham: Bliv ikke ved med således at forstyrre Guds kirke i dette rige. Så skarp blev diskussionen mellem os, at han ikke kunne svare et ord på mine beviser, hentet fra Kristi ord, så studenterne, der boede i hans hus, undrede sig meget. Tilsidst gav han mig hånden og takkede »pro pia informatione«. *Johannes Oldendorphs Selvbiografi,* udg. ved A. Andersen, 1966, s. 74 f. Rørdam II, s. 21 f. Selvom Oldendorph i dagbogen stadig overvurderer sin egen betydning – nogle dage forinden havde han ved en disputats bragt Hemmingsen til tavshed, så alle professorerne undrede sig – er der vel ingen grund til at tvivle om det, han refererer fra forelæsningerne.

måtte vække opsigt. Hertil kom, at Frederik II nu var begyndt at vise kirkelige og dogmatiske spørgsmål større opmærksomhed. Fremmedartiklerne 1569 er ovenfor nævnt. På rigsdagen i København 1570 afgav han en højtidelig erklæring om at ville opretholde den religionsform, som var indført under Christian III. Samtidig havde han planer om at lade affatte en ny officiel bekendelse om den danske kirkes nadverlære, og i den forbindelse blev nadvertavlen fra 1557 atter taget frem. Af forskellige grunde blev planen dog ikke realiseret.[48]

Da Hemmingsens *Syntagma* udkom i 1574, må bogen straks have vakt opmærksomhed i regeringskredse. Forordet er dateret d. 1. april, men allerede i begyndelsen af juni blev Hemmingsen kaldt til Frederiksborg, hvor Frederik II i kanslerens nærværelse pålagde ham og hans medlærere ikke yderligere at skrive eller disputere om nadveren. Iøvrigt viste kongen sig nådig og lovede Hemmingsen, at der ikke skulle ske ham videre som følge af det, han havde skrevet. Kort efter (26. juni) udgik kongebreve til rigets biskopper. Kongen havde erfaret, at der allevegne i udlandet yppedes ny strid om nadveren. Det var hans agt at sikre den endrægtighed i religionen og lærdommen, som hidtil havde hersket her i riget. Biskopperne skulle derfor sørge for, at præsterne i deres prædiken og i samtaler med deres sognefolk lærte »på det allerenfoldigste om sakramentet efter Den augsburgske Konfession«, så der ikke rejstes »ny unyttig disputats« herom.[49]

Frederik II og regeringen ville altså hindre ny strid om nadveren ved kategorisk at forbyde al debat herom. Da kongen havde erfaret, at Christian III.s hofpræst Henrik v. Bruchofen, en gammelluthersk teolog, der nu levede i Lund som residerende kannik, agtede at skrive mod Hemmingsens bog, modtog denne i september 1574 et usædvanligt skarpt brev om enten at forholde sig rolig eller omgående forlade landet med kone og børn. Han valgte det første! Samme år blev nadvertavlen oversat til dansk med en indledning, hvori calvinismen nu fordømmes på linie med zwinglianismen.[50]

Udviklingen i Danmark fik dog ikke lov at forløbe isoleret. Kurfyrst August i Sachsen havde netop afsløret, at professorerne i Wittenberg og andre af hans teologer var kryptocalvinister ligesom Hemmingsen. Han greb ind med hård hånd, og da nogle af de fængslede påberåbte sig Hemmingsens skrifter, klagede han til Frederik II. I sit brev retter han voldsomme angreb mod Hemmingsen og opfordrer kongen til at udrense calvinismen, der i Danmark som i Sachsen truer den lutherske lære. Han vedlagde et eksemplar af

48. Rørdam III, s. 110 ff.
49. KS 1. R. I, s. 242 f. 2. R. IV, s. 299.
50. KS 2. R. IV, s. 296 f. 1. R. I, s. 224-41.

Hemmingsens bog og henviste iøvrigt til de oplysninger, som Jørgen Dybvad, der i foråret 1575 overbragte brevet, yderligere kunne meddele.[51]

Efter modtagelsen af kurfyrstens alvorlige anklage mod universitetet og Hemmingsen, måtte Frederik II lade foretage en undersøgelse, og d. 15. juni 1575 blev Københavns professorer og sognepræster kaldt op på slottet, efter datidens levevis kl. 5 om morgenen. Rigshofmester Peder Oxe, kansler Niels Kaas og rigsråd Jørgen Rosenkrantz var til stede på kongens vegne. Peder Oxe henviste først til, at det altid havde været Christian III.s og den nuværende konges højeste bestræbelse at opretholde kirkelig enighed, hvilket også hidtil var lykkedes. Dernæst omtalte han klagen fra kurfyrst August, der som yderligere bevis havde tilsendt kongen Niels Hemmingsens bog, »udi hvilken der skrives de Cøna Domini tvert imod Augustanam Confessionem, hvilket Hans Majestæt såre ilde behager«. Efter kongens ordre befalede han derfor teologerne og de øvrige lærde at prædike og lære om nadveren »simpliciter juxta Augustanam Confessionem«; ellers ville de blive straffet på livet. Henvendt til Niels Hemmingsen sagde han: »Eder, doktor Niels, lader min Herre befale, at I skal revocere den artikel de Cøna Domini«. Herpå begærer vi jeres svar. Kongen havde ikke ventet dette af Hemmingsen, der tværtimod skulle forsvare religionen.

Niels Hemmingsen tog derpå ordet. Han henviste til samtalen på Frederiksborg for et år siden og kongens løfte til ham ved denne lejlighed. Dette løfte holdt han sig til og håbede ikke, at han skulle påtvinges nogen tilbagekaldelse. Hvad han havde lært og skrevet, havde han gjort med god samvittighed. Han var nu 63 år og håbede ikke hans tid blev lang. Det var med urette, de sachsiske teologer påberåbte sig ham. Den sætning i hans bog, man især stødte sig på, var han villig til at slette, men kunne iøvrigt ikke sætte noget andet istedet. Da Jørgen Rosenkrantz derefter trængte ind på Hemmingsen, hævdede denne, at han ikke havde ændret sin lære om nadveren, som han havde fra Melanchthon og andre lærde, i alle de år han havde været ved universitetet, og da han i sin tid blev doktor, forsvarede Machabæus samme standpunkt.

Nu trådte biskoppen til og forsikrede, at der i kirkerne lærtes efter Bibelen og bekendelsen. Uenigheden drejede sig heller ikke om Kristi legemes og blods sande nærvær i nadveren, men blot om måden, hvorpå dette skulle forstås (modus præsentiæ), men da han nærmere ville udvikle dette, afbrød Rosenkrantz ham med ordene: »Det er alt for meget subtiligt«! Med denne lægmandsbemærkning endte forhandlingerne. Peder Oxe afsluttede derefter

51. Rørdam II, s. 135 f. Danske Magazin 4. R. II, 1873, s. 263 f. Om Jørgen Dybvad, jvf. nedenfor s. 86f.

mødet og sagde til sidst beroligende: »Ingen ulykke skal Eder tilkomme for min skyld«.[52]

Sagen skulle åbenbart afsluttes med en højtidelig forpligtelse, som professorerne og præsterne underskrev d. 9. juli 1575: Siden den sande evangeliske lære opkom i disse lande og riger ved Guds redskaber Martin Luther og Philip Melanchthon, har der hersket enighed og samdrægtighed, til forskel fra lærestridighederne i udlandet. Denne lære, som er sammenfattet i Luthers katekisme og Den augsburgske Konfession og som kongen og hans salig fader stedse har håndhævdet, har de hidtil lært og prædiket og forpligter sig nu til at gøre det herefter. Der henvises til den ed, de har svoret Gud og kongen på Den augsburgske Konfession. Endelig må intet teologisk skrift herefter prentes, før det er gennemset af professorerne og approberet af kongen.[53]

Denne erklæring, typisk for regeringens gammellutherske standpunkt, med Luther og Melanchthon som en enhed og med katekismen og Augustana som bekendelsesskrifter, blev nu tilsendt kurfyrst August som svar på hans klage. Den tilfredsstillede naturligvis hverken ham eller hans lutherske teologer. Den indeholdt jo ingen fordømmelse af Hemmingsens calvinisme. Kurfyrsten vedblev derfor at bearbejde sin svoger i Danmark. Endelig d. 23. februar 1576 meddelte kongen universitetet, at hans slægtninge i Tyskland påny havde erindret ham om, at den danske kirke var under mistanke for falsk nadverlære, navnlig fordi dr. Niels Hemmingsen endnu ikke havde tilbagekaldt den artikel i sin bog, der særlig stødte dem. Professorerne skulle derfor straks foranledige, at Hemmingsen affattede en tilbagekaldelse, hvorved den danske kirke blev renset for denne mistanke. Desuden skulle der udsendes en korrigeret, af kongen godkendt udgave af *Syntagma.*[54]

Der fulgte nu (februar-april) en række konsistoriemøder med meget vanskelige, undertiden pinlige forhandlinger, som det tydeligt fremgår af referaterne.[55]

Hemmingsen indsendte først en erklæring, hvori han kort tilbagekaldte, hvad der i hans skrifter måtte findes stridende med Confessio Augustana og Luthers katekismus. Der var dog enighed om, at en sådan tilbagekaldelse i almindelighed ikke var tilfredsstillende. Iøvrigt var meningerne delte. Nogle talte for, at Hemmingsen ikke måtte tvinges til at tilbagetage noget mod sin samvittighed. Andre krævede en klar fordømmelse af calvinismen og en tilbagekaldelse eller om muligt en forklaring af de tvivlsomme steder i bogen. Biskoppen, Hemmingsens ven og discipel, havde forudset hvad der ville

52. KS 2. R. IV, s. 297-300. P. H. Resen: *Frederich den Andens Krønike,* 1680, s. 287 ff.
53. KS 2. R. IV, s. 300-03, s. 744-46.
54. Rørdam IV, s. 267 f.
55. KS 2. R. IV, s. 278-86.

komme, men ikke kunnet hindre det. Nu måtte Hemmingsen udtale sig klart og »foruden svinker«. Det besluttedes, at biskop Poul Madsen sammen med professor Anders Lauridsen skulle gå til Niels Hemmingsen og forklare ham dette.

Derefter affattede Hemmingsen en ny udførlig erklæring.[56] Den indledes med en nadverbekendelse, og det betones, at dette har været den danske kirkes lære siden Christian III.s kroning, i overensstemmelse med Augustana og katekismen. Dernæst forklarer han nogle omstridte sætninger i *Syntagma,* især den ovennævnte, at Kristus er tilstede i nadveren, »non ratione loci, sed ratione fidei«. Han påberåber sig Luther og fra den oldkirkelige tradition anføres en lang række Augustin-citater. Til sidst tilbagekalder han, hvad der i *Syntagma* måtte stride med den her fremsatte nadverlære, og endelig foreslår han indkaldt en synode med repræsentanter for alle protestantiske fyrster og stæder til afgørelse af omstridte lærespørgsmål.

Trods de luthersk klingende vendinger var Hemmingsens erklæring ikke en tilbagekaldelse, snarere et selvforsvar. I Konsistorium fandt man den utilstrækkelig, og det besluttedes nu at forelægge sagen for den velinformerede hofpræst Knoff, der tillige var Hemmingsens ven. Denne tilrådede, at Hemmingsen lige ud skulle fordømme calvinismen, beklage at han havde udgivet sin bog uden de andre professorers vidende, og endelig tage afstand fra det i bogen, der havde vakt anstød. Dernæst fremlagde biskoppen udkast til en ny erklæring med disse tilføjelser. Anders Lauridsen og Hemmingsens øvrige venner blandt kollegerne mente ligesom biskoppen, at denne nye formulering måtte tilfredsstille kongen. Men en gruppe fra Det filosofiske Fakultet var ikke overbevist. Deres talsmand var den betydelige Jacob Madsen (senere Hemmingsens efterfølger). Det skulle tydeligere end i udkastet siges, at Hemmingsen i *Syntagma* havde skrevet i overensstemmelse med Calvins lære og nu tilbagekaldte dette. Desuden ønskede han indføjet, at alle nadvergæsterne, »værdige og uværdige«, modtog Herrens legeme. Jacob Madsen forsikrede, at han ikke forlangte disse tilføjelser af uvilje mod »præceptor«, men nu gjaldt det universitetets og professorernes sikkerhed, og han var overbevist om, at udkastet ikke tilfredsstillede modstanderne.[57] Herimod indvendte Anders Lauridsen, at det var unødvendigt at indføje »værdige og uværdige«, og da han stadig modsatte sig dette, spurgte Jacob Madsen, hvad han da havde imod denne tilføjelse. »Til dette spørgsmål tav Anders Lauridsen«, slutter referatet.

56. KS 2. R. IV, s. 303-09.

57. I sin erklæring (udateret) til kansler Niels Kaas om *Syntagma* tilslutter Jacob Madsen sig uforbeholdent Hemmingsens nadveropfattelse. KS 2. R. IV, s. 294 f.

På det følgende møde enedes man om en ny formulering med de ønskede skærpende tillæg. Da Hemmingsen kom til stede for at underskrive, erklærede han, at han opfattede tilføjelsen om »de uværdige« som »svage i troen«. Hertil indvendte professorerne, at således kunne ordene ikke forstås, og at han ikke kunne underskrive ét og mene noget andet. Mødet fik et stormfuldt forløb. Hemmingsen for op i vrede mod de filosofiske professorer, der stod fast på, at han udtrykkelig skulle erklære at have lært »anderledes« (aliter) i *Syntagma.* Ellers var det ikke en tilbagekaldelse. Hemmingsen måtte bøje sig. I den endelige formulering erkender han, at »da jeg har skrevet anderledes om sakramentet i min *Syntagma,* i overensstemmelse med Calvins lære« etc.

Sidste konsistoriemøde afholdtes d. 11. april. Knoff havde ment det nødvendigt endnu at tilføje, at bogen var udsendt uden kongens og rigsrådets billigelse. Da man også ville medtage ordene om de uværdiges nadvernydelse, modsatte Hemmingsen sig bestemt dette. »Således mener jeg ikke«. I denne vanskelige situation foreslog biskoppen, at man skulle udfærdige to eksemplarer af erklæringen, dels med og dels uden denne tilføjelse, og bede hofpræsten afgøre, hvilken udgave der burde overrækkes kongen. Resultatet blev, at man valgte den, som ikke medtog manducatio indignorum. Kort efter blev Hemmingsens tilbagekaldelse overrakt Frederik II af biskoppen.[58]

Endelig var den alvorlige krise for universitetet drevet over, og Niels Hemmingsen kunne fortsætte i sit embede.

Men kurfyrst August vedblev at mistænkeliggøre ham overfor Frederik II og foregav, at Danmark var på vej mod calvinismen. Kurfyrstinde Anna, kongens søster, beklagede ligeledes den calvinske sekts store udbredelse, det var ikke blevet tålt i hendes faders tid, salig ihukommelse. Kongen afviste bestemt disse beskyldninger. Hemmingsens sag var et isoleret tilfælde. Han overholdt de indgåede forpligtelser og var iøvrigt under streng opsigt. Også Frederik II.s svigermor, hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, søgte at påvirke ham. Da der i 1578 var udkommet en ny udgave af *Syntagma* i Genève (uden Hemmingsens vidende), sendte hun ham et eksemplar, med tysk oversættelse af de angribelige steder.[59]

Til sidst gav Frederik II efter. Et kongebrev af 29. juli 1579 til Niels Kaas meddelte kort, at han »af højvigtige årsager« havde besluttet »på en tid lang« at afsætte Niels Hemmingsen fra hans embede ved universitetet. Kansleren skulle befale ham straks at forlade byen for herefter at residere ved sit kannikedømme i Roskilde.[60] Tidspunktet står antagelig i forbindelse med, at

58. KS 2. R. IV, s. 309-10, s. 748-51. Rørdam II, s. 148-50.
59. KS 2. R. IV, s. 253-75.
60. KS 2. R. IV, s. 311.

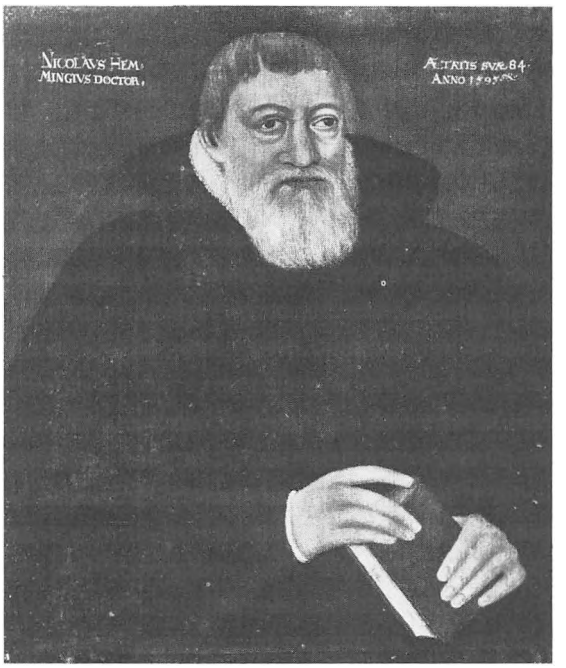

Fig. 19. Niels Hemmingsen. Maleri af Tobias Gemperle 1595. Frederiksborg.

kongen umiddelbart efter skulle rejse til Tyskland og besøge sine ivrigt lutherske slægtninge. Formelt er der i brevet tale om suspension, men da denne aldrig blev hævet, var Hemmingsen fra nu af afsat fra universitetet og levede sine sidste år i Roskilde.

Den berømte teologs fald var selvsagt et alvorligt tab for universitetet og vakte sorg hos hans mange venner og disciple. Hvis man ud fra moderne betragtning vil hævde, at sagen selv, forskellen i nadveropfattelse, var mindre væsentlig, må det tilføjes, at dette ikke var datidens opfattelse. Hvis man vil moralisere over Hemmingsens uærlige tilbagekaldelse – hans senere skrifter viser, at han ingenlunde ændrede standpunkt – og manglende martyrmod, må man samtidig betænke den fare, han ville bringe både sig selv og sine kolleger i ved at nægte at underskrive. Det var for datiden en selvfølge, at universitetet skulle tjene statsmagten. Da det var Frederik II.s politik, at Danmark skulle forblive luthersk, kan man ikke bebrejde ham hans indgriben overfor Hemmingsens nadverlære, men det var beklageligt, at dennes endelige fald skyldtes udenlandsk pression.

Hemmingsen blev afsat p.gr.a. calvinsk nadverlære. Det blev historiens dom. Den calvinske indflydelse er dog ikke begrænset til enkelte lærepunkter, men præger i vid udstrækning Hemmingsens hele kristendomssyn. »H.s teologiska totalkonception är influerad av calvinsk teologi«.[61] For Hemming-

61. Barnekow: anf. arb. s. 310.

sen som for Calvin er det helliggørelsen og det nye liv efter Guds lov (lovens 3. brug), der står i centrum, ikke retfærdiggørelsen. Melanchthons lære om lovens betydning ved omvendelsen ved at vække frygt for Guds vrede og samvittighedsangst (lovens 2. brug), har ikke samme betoning hos Hemmingsen, for hvem det principielt er evangeliet, der virker omvendelse. At han her følger humanistisk og reformert opfattelse og afviger fra den lutherske tradition, blev også bemærket af samtiden. I 1566 (kommentaren til sl. 25) og flere gange senere forsvarer han sig mod angreb, antagelig fra tyske lutherske teologer, gående ud på, at han i læren om lov og evangelium ikke tillagde loven dens rette betydning for omvendelsen og herved banede vej for antinomistisk vranglære.[62]

Anklagen mod Hemmingsen for calvinsk eller calviniserende opfattelse var altså sagligt berettiget og ikke begrænset til nadveren. Men han er ikke calvinist. I det afgørende spørgsmål om prædestinationslæren og dermed selve gudsbegrebet tager han bestemt afstand fra Calvin, som vi nedenfor skal se.

Afvisning af Konkordiebogen

Ved at afsætte Niels Hemmingsen havde Frederik II vist, at han ikke ville tolerere nogen afvigelse fra den danske kirkes læregrundlag i calvinsk retning. Han havde herved også strakt sig vidt overfor kurfyrst August, men iøvrigt var hans politik uændret, og han modsatte sig i de følgende år alle forsøg fra svogerens side på at få hans tilslutning til en højreorienteret lutherdom, repræsenteret ved Konkordieformlen og Konkordiebogen.

I Tyskland havde bestræbelserne for at overvinde lærestridighederne ved samling om det »ægte lutherske«, med front mod filippisme og calvinisme, omsider ført til affattelsen af Konkordieformlen, 1577. I 1580 udkom Konkordiebogen, der som et Corpus doctrinæ indeholdt den lutherske kirkes bekendelsesskrifter med Konkordieformlen.

Lederen for disse enhedsbestræbelser var den energiske og begavede Tübingerteolog Jacob Andreæ, der i flere år under flittige rejser havde virket for luthersk samling. I 1569 kom han også til Danmark, hvor han blev modtaget af hertug Hans i Haderslev og af enkedronning Dorothea på Koldinghus. Herfra skrev han til Hemmingsen for at vinde denne for sine planer. Svaret (19. dec. 1569) blev naturligvis en skuffelse. Hemmingsen tog ikke stilling til ubikvitetslæren, men fremsendte blot en kort nadverbekendel-

62. Barnekow: anf. arb. s. 164 f.

se. Denne blev samtidig i dansk oversættelse tilstillet kongen, hvilket tyder på, at forhandlingerne har haft officiel karakter.[63]

Andreæ måtte vende hjem med uforrettet sag, men han glemte ikke Hemmingsen. I 1576 blev han kaldet til Sachsen, og det er sikkert for en væsentlig del ham, der står bag kurfyrstens stadige mistænkeliggørelse af Hemmingsen. Der kom nu for alvor gang i arbejdet med Konkordieformlen. Ved henvendelse til sin svoger søgte kurfyrsten også at inddrage de danske teologer i dette arbejde, men hans gentagne, indtrængende henvendelser var forgæves.

Derimod stillede Frederik II sig tilsyneladende imødekommende overfor planerne fra reformert side om indkaldelse af en fælles protestantisk synode til afgørelse af stridsspørgsmål mellem lutherske og reformerte (jvf. Hemmingsens tilsvarende forslag). I 1577 (14. okt.) skrev dronning Elisabeth af England til ham herom og anmodede ham om overfor kurfyrst August at modarbejde vedtagelsen af Konkordieformlen, der blot ville føre til splittelse i den protestantiske verden, til glæde for papisterne. Kongen lod brevet gå videre til August. Hans syn på den nye lutherske enhedsformel fremgår også af hans brev (13. juli 1580) til Henrik af Navarra, den senere Henrik IV af Frankrig, der havde søgt at vinde ham for planerne om en fællesprotestantisk synode. Kongen stillede sig meget velvilligt, ja han havde allerede drøftet en sådan plan med kurfyrst August. Iøvrigt mener han, at denne bliver vildledt af Jacob Andreæ og andre teologer. Selv vil han ikke have med de nye tyske formler og bøger at gøre. Han vil blive stående ved den under Christian III indførte lære og kirkeordning og ikke tillade nogen teolog at reformere eller disputere om noget mod denne ordning.[64]

Da Konkordiebogen udkom i 1580, blev den da også straks forbudt i Danmark. Allerede d. 24. juli 1580 udgik kongebreve til universitetet og biskopperne af et usædvanligt strengt indhold.[65] Bogen indeholdt en lærdom, som var fremmed og uvant for vore kirker (ubikvitetslæren?). Man måtte derfor frygte, at den her i landet herskende fred og læreenhed kunne blive forstyrret, da der vel her som andetsteds fandtes folk, der havde lyst til nye påfund og ny strid. Professorerne skulle pålægge boghandlerne ikke at forhandle bogen, ellers ville de blive straffet på livet. Ligeledes skulle det indskærpes studenterne, at de ikke måtte være i besiddelse af den, i så fald ville de blive straffet uden al nåde. Bisperne skulle på samme måde straks tilskrive deres præster og skolernes rektorer og under trusel om embedsforta-

63. Rørdam II, s. 108 ff. Dänische Bibliothec I, 1738, s. 58-69. KS 2. R. IV, s. 743 f.

64. Rørdam II, s. 202 ff. KS 1. R. I, s. 245-50.

65. Rørdam IV, s. 306 f. *Danske Kirkelove,* udg. af H. F. Rørdam, II, 1886, s. 322 f. Rørdam II, s. 201 ff. Bjørn Kornerup: *Danmark og Konkordiebogen,* KS 7. R. III, s. 217 ff.

belse og straf forbyde dem at eje værket, og endelig stillede kongen bisperne i udsigt, at hvis forbudet ikke blev overholdt, ville der blive beskikket en anden »til den inspektion, hans embede udkræver«.

Frederik II viste som bekendt også ved sit eget eksempel, at han tog forbudet alvorligt. Da han af sin søster, kurfyrstinden havde modtaget to meget smukt indbundne eksemplarer af værket, kastede han dem på »en god skorstensild«.

Niels Hemmingsen og hans venner har sikkert glædet sig over den nidkærhed, hvormed kongen afviste Konkordiebogen med dens ubikvitetslære, den lære som Hemmingsen altid havde bekæmpet. Da biskop Poul Madsen gav Sjællands provster meddelelse om skrivelsen med Frederik II.s forbud mod bogen, opfordrede han dem samtidig til at bede Gud bevare kongen i dette fromme forsæt.[66]

Blandt de mænd, der har været kongens rådgivere, nævnes hofpræst Christoffer Knoff og den franske gesandt Charles de Dançay. Også regeringskredsen med kansler Niels Kaas i spidsen og naturligvis biskop Poul Madsen, Hemmingsens ven, har sikkert virket i samme retning.

Kongens og regeringens politik var konsekvent (omend urealistisk på længere sigt). Man ville undgå kirkelig strid ved at fastholde det fra Christian III.s tid overtagne læregrundlag og samtidig udelukke fremmed indflydelse. Filippismen havde derfor stadig hjemstavnsret i Danmark. Udviklingen forløb langsommere end i Tyskland, hvor den luthersk-ortodokse reaktion snart førte til filippismens undergang. Som følge af denne »gammeldags« danske kirkepolitik kunne den filippistiske skoleteologi leve videre ved universitetet – de nye teologiske professorer tilhørte alle denne retning – og blandt præsterne. Hemmingsens afsættelse betød ingen ændring i disse forhold. En calvinsk nadveropfattelse vovede sig naturligvis ikke mere åbenlyst frem, men iøvrigt skete der intet. Frederik II havde tilsyneladende ret, når han beroligende skrev til svogeren, at Hemmingsens sag var et isoleret tilfælde.

Frederik II.s Bibel

En af de vigtigste og vanskeligste opgaver, som de teologiske professorer fik pålagt i Frederik II.s tid, var revisionen af den danske bibeloversættelse.

Oplaget af Christian III.s Bibel var forlængst udsolgt, og langtfra alle kirker havde et eksemplar. Bogtrykkeren Lorentz Benedicht havde i 1577 fået

66. D. G. Zwergius: *Det Siellandske Cleresie,* 1753, s. 96 f.

kgl. privilegium til at trykke en ny, uændret udgave. Et års tid senere forespurgte han universitetet, om det ville være formålstjenligt at medtage Luthers marginalnoter. Professorerne ville åbenbart nødig have med sagen at gøre og henviste til, at privilegiebrevet lød på et korrekt, uændret optryk.[67]

Hermed gik sagen i stå, men en halv snes år senere (13. januar 1586) fik to københavnske boghandlere, mag. Hans Aalborg og Henrik Waldkirch, privilegium til at trykke en ny udgave af den danske Bibel, korrekt prentet og sirligt udstyret. Om professorernes medvirken siges intet, men senere må kongen være blevet opmærksom på, at den gamle oversættelse indeholdt fejl og mangler. Ved kongebrev af 30. april 1586 pålægges det de teologiske professorer sammen med byens tre sognepræster »at overlæse den gamle Bibel og med flid konferere den med den hebraiske tekst« og foretage rettelser. Det var en såre vanskelig opgave, den nye bibelkommission hermed fik overdraget. Christian III.s Bibel var jo oversat efter Lutherbibelen. Den havde en næsten kanonisk autoritet, så at rettelser efter den hebraiske, hvortil senere føjedes den græske grundtekst, i disse tider let kom til at tage sig ud som nye påfund, for ikke at sige calvinsk kætteri. Man nåede ingen vegne, først i slutningen af det følgende år blev de to første kapitler forelagt kongen, der var højst utilfreds med arbejdets gang. Det fremgår af hofpræst Knoffs udførlige brev (21. december 1587) til biskoppen. Han foreslog, at denne sammen med professorerne og præsterne ved daglige møder omhyggeligt konfererede den danske oversættelse med den hebraiske og den græske tekst og med den latinske og tyske oversættelse og foretog nødvendige rettelser. Man skulle gå forsigtigt frem. Kongen var mistroisk overfor alt nyt, især i disse tider. Det var en stor og vanskelig opgave, men det gjaldt om at fremskynde sagen mest muligt. Herved gav han underhånden udtryk for kongens indstilling. Få dage senere (26. december 1587) fulgte dennes skrivelse til biskoppen og det teologiske fakultet. I skarpe vendinger ankes over, at sagen trækker i langdrag, og det befales dem »straks med det allerførste« og »med allerstørste flid« at »overse« den gamle Bibel, samt føre tilsyn med, at den nye udgave bliver korrekt prentet.[68]

De mange bevarede breve giver et interessant indblik i revisionsarbejdets problemer og vanskeligheder. Det gjaldt om at ændre mindst muligt, men samtidig hører vi, at Niels Kaas og andre af regeringskredsen, som viste stor

67. KS 2. R. IV, s. 287. Rørdam II, s. 240 ff. Luthers marginalnoter findes ikke i Christian III.s Bibel, men er oversat i den separate octavudgave af Ny Testamente 1558. Efter kongens ønske er de optaget i Frederik II.s Bibel, og revisorerne har i flere tilfælde benyttet teksten fra 1558. Det samme gælder Luthers fortaler. Bertil Molde: *Nya testamentet på danska 1558,* i *Den danske Bibels Historie,* Aarhus 1950, s. 83 ff.

68. KS 2. R. I, s. 205-10.

interesse for den nye bibeloversættelse, klagede over, at man foretog for få rettelser i den gamle oversættelse. Efter Frederik II.s død har kommissionen vel fået friere tøjler, og hertil kom, at man nu ikke tog i betænkning at bede Niels Hemmingsen i Roskilde om assistance. Han reviderede hele Ny Testamente, biskop Poul Madsen Mosebøgerne, professor Anders Lauridsen profeterne, sognepræst Foss salmerne, og Jørgen Dybvad og dialektikprofessoren Peder Aagesen de øvrige gammeltestamentlige skrifter og de apokryfe bøger. Dette fremgår af en udtalelse af Resen i 1629 i forbindelse med den nye bibelsag.[69] Resen siger videre, at de foretagne rettelser »var ikke så meget efter Luthers tysk som efter den Zürigske Bibel og andre versioner«. Der kan dog ikke påvises calvinsk indflydelse, og det er sikkert heller ikke Resens mening, men derimod, at man som tekstgrundlag har benyttet Zürichbibelen og andre nye bibeludgaver og oversættelser fra den calvinske verden – som Resen også selv benyttede – da de stod grundsprogene nærmere end dem Luther anvendte.[70]

Endelig i 1589 udkom den nye danske bibeloversættelse på Mads Wingaards trykkeri, en statelig tospaltet folio med smukke træsnit og med en fortale af biskoppen. Teksten er en forsigtigt korrigeret nyudgave af 1550-bibelen. En gennemgribende revision har ikke fundet sted, og adskillige fejl i den gamle oversættelse er blevet stående. Ved udgivelsen var Frederik II død (4. april 1588). Han oplevede således ikke at se det værk afsluttet, som han havde vist så megen interesse, og som efter ham kaldes *Frederik II.s Bibel.*

Nye professorer

Efter Niels Hemmingsens afsættelse lod man hans embede stå ubesat i over et år, og i denne tid oppebår han endnu løn fra universitetet. Men ved konsistoriemødet d. 29. august 1580 meddelte rektor, at det var kongens vilje, at der nu skulle indsættes nogen i Hemmingsens sted. Biskoppen sagde, at Jacob Madsen var foreslået af kansler Niels Kaas, dog skulle Hemmingsen beholde sit kanonikat, medens Jacob Madsen foruden sin løn skulle have 100 daler årlig fra universitetet. Biskoppen og Anders Lauridsen havde forhandlet sagen med ham, han gik gerne ind på vilkårene, og de havde derpå underrettet kansleren. Efter at dette var meddelt, gratulerede professorerne Jacob Madsen, som takkede dem alle.[71]

69. KS 2. R. VI, s. 433 f.
70. Johs. Munck: *Hans Poulsen Resen og traditionen fra Christian III.s bibel,* i *Den danske Bibels Historie,* s. 136.
71. KS 2. R. IV, s. 288.

Jacob Madsen Aarhus[72] som vi ovenfor har mødt under sagen mod Hemmingsen, er en af de lærdeste og betydeligste af universitetets professorer i 16. årh., især bekendt for sin banebrydende indsats som filolog og fonetiker. Han stammede fra Aarhusegnen og var allerede 21 år, da han i 1559 immatrikuleredes ved universitetet, sikkert fordi han som ubemidlet havde flere års degnetjeneste og skolegang bag sig. I 1563 tog han den filosofiske baccalaurgrad, i 1565 blev han rektor ved sin gamle skole i Aarhus og fik desuden et kanonikat ved domkirken. Året efter påbegyndte Jacob Madsen en syvårig studierejse, der førte ham til Wittenberg, Leipzig og Heidelberg. Overalt traf han landsmænd. I Wittenberg, hvor han i 1567 tog magistergraden, var der på denne tid over en snes danske, af hvilke Anders Sørensen Vedel, Peder Hegelund og Anders Lemvig hørte til hans nærmeste venner. Her udgav han i 1568 sit første skrift, en versificering af Saxos 1. bog.

I de mange år, Jacob Madsen opholdt sig i udlandet, erhvervede han sig omfattende kundskaber indenfor teologi, filosofi, historie, ja endog medicin og retsvidenskab, men især blev han en lærd og skarpsindig filolog, med grundige studier indenfor de klassiske sprog med hebraisk, samt italiensk og fransk. Desuden påvirkedes han af den reformretning, der udgik fra den franske filosof Pierre la Ramée (Ramus). Herom vidner bl.a. hans interesse for studiet af modersmålet, samt hans kritik af den aristoteliske logik og betoningen af videnskabens praktiske værdi med opgivelse af alle »quæstiones inutiles«.[73]

I 1573 blev Jacob Madsen, der havde det kgl. rejsestipendium, hjemkaldt af universitet for at overtage en passende stilling indenfor kirke eller universitet. Han måtte dog nøjes med den beskedne stilling som professor i latin (pædagogus), året efter blev han professor græcus. At han allerede nu var en mand, hvis ord havde vægt, viser brevet til Niels Kaas og hans fremtrædende stilling under forhandlingerne om Niels Hemmingsens tilbagekaldelse.

Kort efter Jacob Madsens udnævnelse til teologisk professor, blev det ved kongebrev af 21. september 1580 pålagt universitetet »med det første« at promovere ham til doktor. Samtidig skulle også byens tre sognepræster, der var »skikkelige og lærde«, have graden tildelt, »boglige kunster og religionen til forfremmelse og ære«.[74] Den store doktorpromotion blev dog ikke afholdt, uvist af hvilken grund. Først d. 2. maj 1582 disputerede Jacob Madsen. Hans

72. Rørdam II, s. 309 f., s. 608 ff. DBL I, s. 39 ff. *Jacobi Matthie Arhusiensis De Literis Libri Duo,* hrsg. v. C. Møller u. P. Skautrup, I-II, Aarhus 1930-31.

73. Om ramismen i Danmark, jvf. Kornerup: *Hans Poulsen Resen* I, s. 157 ff.

74. Rørdam IV, s. 308 f., s. 309 f.

emne var forholdet mellem Gammel Testamente og Ny Testamente.[75] Af de tre præster fik kun Peder Winstrup graden mange år senere som biskop.

Jacob Madsen var en lærd og flittig forelæser med en klar, systematisk fremstilling. Af hans teologiske skrifter kan nævnes kommentarer til gammeltestamentlige bøger – *Ecclesiastes sive concionator, In Ioëlis prophetiam* og *Oseæ prophetia* – og skrifter om metodik og retorik, bl.a. *Ad scripturam sacram discendam et docendam introductio* og *Doctrina de concionandi ratione et caussis eloquentiæ.* Også som teologisk forelæser var hans hovedinteresse at øve studenterne i anvendelsen af logikkens og retorikkens regler. Han var mere filosof og filolog end teolog, men efter datidens universitetsordning var det en selvfølge, at det teologiske fakultet måtte være hans universitetskarrieres endemål.

Jacob Madsen Aarhus' tidlige død i 1586 var et stort tab for universitetet. Af hans mange utrykte skrifter blev nogle senere udgivet, medens de øvrige sammen med hans store udsøgte bibliotek (han var ugift) overgik til svogeren, professor Anders Lemvig, og senere til universitetsbiblioteket, hvor de gik til grunde ved branden i 1728.

Efterfølgeren blev *Hans Olufsen Slangerup.*[76] Han havde studeret i København og fra 1567 i Wittenberg, hvor han samme år blev magister. Han kastede sig især over studiet af græsk og gav undervisning i dette sprog. Senere besøgte han andre universiteter, i 1572 blev han indskrevet i Basel, hvor mange danske nu studerede. Her tog han doktorgraden med den kendte professor Grynæus som promotor.[77] Han havde det kgl. rejsestipendium, og da det var udløbet, vendte han hjem, hvorefter Frederik II i 1574 udnævnte ham til ekstraordinær professor i teologi og filosofi, indtil en ordinær tjeneste blev ledig. Hans løn, 100 daler, skulle udredes af rentekammeret. Ansættelsesbrevet af 24. august 1574[78] forbyder ham »under højeste straf« at vække unødig disput om sakramentopfattelsen, han skal enfoldigt blive ved det, som siden Christian III.s tid læres i vore kirker og skoler.

Efter Jacob Madsens død i 1586 blev Slangerup ordinær professor. Kort efter døde hans to ældre fakultetskolleger, professor Anders Lauridsen i 1589 og biskop Poul Madsen i 1590. Slangerup bliver nu ved option »theologus primus«, hvorefter Jørgen Dybvad rykker ind i fakultetet som anden teologiske professor, medens det tredie professorat besættes af den nye biskop Peder Winstrup.

Hans Slangerup roses af samtiden for sin store lærdom. Han var desuden

75. *Theses summam doctrinæ coelestis de novi et veteris testamenti consensione atque diversitate continentes.*
76. Rørdam II, s. 648 ff. DBL XXII, s. 207 f.
77. KS 3. R. I, s. 135. 5. R. II, s. 401.
78. Rørdam IV, s. 324 f.

en flittig og dygtig forelæser, afskrifter af hans forelæsninger benyttedes af studenterne længe efter hans død. Han udgav flere skrifter. *Oratio de initiis doctrinæ, religionis . . . in Daniæ et reliquorum septentrionalium regnis* (1591), hans tale ved Dybvads promotion i 1590, vidner om den begyndende interesse for nordisk kirkehistorie. Også mindetalerne ved universitetets sørgefest for Frederik II i 1588 og for kansler Niels Kaas i 1594 indeholder værdifulde historiske oplysninger. Endelig kan nævnes kommentaren til Prædikerens Bog, *In Ecclesiasten Salomonis* (1590), tilegnet Niels Kaas, samt flere tesesamlinger, der ligesom hans teser ved Winstrups promotion i 1591 vender sig polemisk mod den truende papisme. Hans Slangerup var både teolog og historiker, en sympatisk repræsentant for filippismens teologiske og humanistiske idealer. Han døde allerede i 1596, endnu ikke 50 år gammel.

Jørgen Dybvad[79] har vi allerede mødt. I foråret 1575 overbragte han Frederik II kurfyrst Augusts brev med klagerne mod Hemmingsen. Hvorledes han er kommet i forbindelse med kurfyrsten, vides ikke. Fra 1568 studerede han i Wittenberg, hvor han året efter tog magistergraden og udgav et par matematiske skrifter. Takket være det kgl. rejsestipendium kunne han fortsætte sine studier her i flere år. I 1572 holdt han som privatdocent teologiske forelæsninger. Senere var han en kort tid i Leipzig, men da rejsestipendiet nu var udløbet, vendte han i foråret 1575 hjem for at tilbyde universitetet sin tjeneste. Fra kurfyrsten medbragte han en varm anbefalingsskrivelse til Frederik II. Kort efter udnævntes han til ekstraordinær professor. Udnævnelsesbrevet (7. juli 1575) indeholder ligesom Slangerups forbud mod at vække strid om nadveren.

Han fik en skæv indgang ved universitetet. Det forlød, at han arbejdede på at fortrænge Hemmingsen og ved breve til Sachsen (Andreæ) stadig pustede til ilden. I 1578 udnævntes Dybvad til professor i matematik og eneberettiget almanakforfatter, idet den tidligere matematikprofessor afskedigedes. Kollegerne protesterede, men et strengt kongebrev bragte dem til tavshed. I Det teologiske Fakultet blev han forbigået et par gange, og først efter Anders Lauridsens død blev han i foråret 1590 medlem af fakultetet. I november måned promoveredes han til doktor af Slangerup. Han havde selv affattet disputationsteserne, hvis tema var det syndige menneskes retfærdiggørelse overfor Gud.

Jørgen Dybvad var både lærd og flittig og dertil en meget produktiv forfatter. Selvom han vel personlig var Hemmingsens modstander, tilhørte

79. Rørdam III, s. 197 ff., s. 499 ff. DBL VI, s. 151 ff. H. F. Rørdam: *Efterretninger om Jørgen og Christoffer Dybvad,* Danske Magazin 4. R. II, 1873, s. 105 ff., s. 211. Kornerup: anf. arb. s. 290 ff.

han dog teologisk filippismen, måske endog med hældning mod calvinismen, f.eks. i kravet om streng sabbatsoverholdelse. Han ligestiller Luther og Calvin og citerer ofte reformerte forfattere.

Dybvads stilling ved universitetet blev dog helt anderledes, end man efter hans udmærkede evner ville forvente. Det skyldtes hans udpræget kantede personlighed. Han havde et spændt forhold til sine kolleger, især biskop Winstrup, og han var upopulær blandt studenterne, overfor hvem han indskærpede universitetets love om akademisk tugt. Værst var dog, at han kritiserede aktuelle politiske forhold og angreb regeringens forordninger, hvilket førte til hans afsættelse i 1607.

Biskop Poul Madsen døde sidst i oktober 1590. Han havde været universitetet en god mand, både som rektor og professor. I den skrivelse, hvormed rektor og professorerne få dage senere meddelte kansler Niels Kaas biskoppens død, anmodede de da også om, at der ved valget af hans efterfølger måtte blive taget hensyn til universitetets tarv og ære.[80] Det skete dog ikke i synderlig grad. Efterfølgeren, biskop Winstrup i Aarhus, havde ikke tidligere haft akademisk ansættelse og blev heller ikke nogen betydelig professor.

Peder Jensen Winstrup[81] var født i København, faderen var sognepræst ved Nicolai Kirke. Efter baccalaurgraden i 1570 blev han af rigsråd Bjørn Andersen, befalingsmanden på Københavns Slot, antaget som lærer for dennes to sønner og ledsagede dem senere som hovmester på en studierejse til Tyskland. De besøgte bl.a. Wittenberg, hvor Winstrup i 1576 blev magister og som prøve på sin lærdom udgav et lille skrift på græsk med en fremstilling af Kristi lidelseshistorie i heksametre. Samme år hjemkaldtes han for at overtage stillingen som lektor ved domkapitlet i Aarhus. Han var en lovende ung mand, og ved gode venners hjælp gik det rask fremad. Allerede i 1578 udnævntes han, endnu ikke 30 år, til sognepræst ved Helligåndskirken i København. I 1587 vendte han tilbage til Aarhus som biskoppens medhjælper og senere efterfølger. Kort efter blev han kaldet til kirkens fornemste embede som Sjællands biskop. I udnævnelsesbrevet af 31. december 1590 pålægges det samtidig universitetet at antage ham som professor og ved første lejlighed at promovere ham til doktor.[82]

Winstrup havde åbenbart gode forbindelser, men han opfyldte næppe de forventninger, man havde stillet til ham. Hverken som biskop eller professor fik han synderlig betydning. Han tilhørte filippismen, men undgik de skarpe

80. Rørdam IV, s. 368 f.

81. Rørdam III, s. 562 ff. DBL XXVI, s. 114 f.

82. Rørdam IV, s. 373 f.

standpunkter, hvilket dog ikke hindrede, at han med sin fredelige passive holdning ofte løb ind i vanskeligheder. I universitetssager havde han flere sammenstød med den besværlige Dybvad.[83] Hans embedsførelse bar præg af en vis ladhed, han gad ikke skrive breve. Adskillige af de skrivelser, der udgik i hans navn, er affattet af svigersønnen, professor Johs. Stephanius. Skønt Winstrup havde solide teologiske og humanistiske kundskaber, er hans eneste videnskabelige arbejde det ovennævnte ungdomsskrift fra Wittenberg.

Vi er hermed nået til vejs ende. Efter Slangerups død bliver *Hans Poulsen Resen* i 1597 medlem af fakultetet. Resen, ortodoksiens førstemand og filippismens banemand, tilhører den følgende periode i fakultetets historie. Året 1597 er derfor et passende punktum for dette afsnit. Endnu skal blot tilføjes lidt fra Niels Hemmingsens otium i Roskilde.

Niels Hemmingsens sidste år

Efter sin afsættelse levede *Niels Hemmingsen* i Roskilde som en hædret og anset lærd.[84] Som kannik havde han gode økonomiske kår og modtog desuden forskellige gunstbevisninger fra regeringen. Selvom han ikke kom tilbage til universitetet, var han ikke i unåde, og vi har mange vidnesbyrd om den anseelse og ærbødighed, som den gamle professor nød i sit otium. Universitetskollegerne opretholdt forbindelsen med ham og sendte ham bl.a. vin til julen. Biskopperne anbefalede på landemoderne hans skrifter til præsterne. Han hørte stadig til de »seværdighheder«, som fremmede der kom til landet, måtte hilse på. Kong Jacob af Skotland besøgte under sit ophold i Danmark ikke blot Tyge Brahe på Hveen, men også den gamle navnkundige teolog i Roskilde. De drøftede nadveropfattelsen, og kongen skænkede til afsked et forgyldt bæger.[85]

83. Det gik endog så vidt, at han ved et konsistoriemøde i januar 1597 forlod Konsistorium i vrede, og da notaren blev sendt til bispegården for at hente ham, erklærede han, at sålænge Dybvad var rektor, ville han ikke mere have med universitetsanliggender at gøre. KS 2. R. I, s. 63.

84. Rørdam II, s. 431 ff. KS 2. R. IV, s. 311-26. J. O. Arhnung: *Niels Hemmingsen, Kannik i Roskilde* og *Professor, Dr. theol. Niels Hemmingsens Alderdom i Roskilde,* Aarbog udg. af Hist. Samfund f. Københavns Amt 1925, s. 84-106 og 1927, s. 1-36. Bjørn Kornerup: *To roskildensiske Skolelove fra det 16. Aarhundrede,* Danske Magazin 7. R. VI, 1954-57, s. 221 ff.

85. Under opholdet i Danmark har kongen antagelig også stiftet bekendtskab med Hemmingsens bog om trolddom. I sin *Daemonologie,* Edinburgh 1597 (Amsterdam 1969) nævner han i forordet Hemmingsen. Jvf. Christina Larner i *The Reign of James VI and I,* ed. by Alan G. R. Smith, London 1973, s. 74-90.

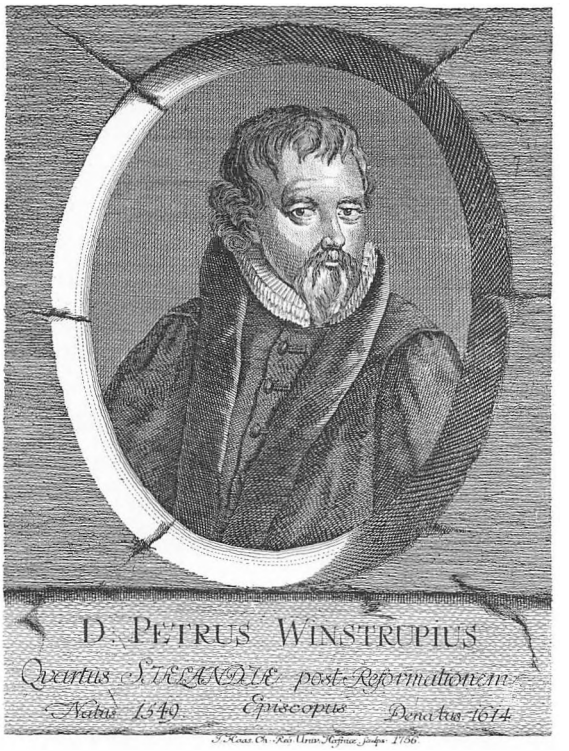

Fig. 20. Biskop Peder Winstrup (1549-1614). Stik af J. Haas 1756.

Også i udlandet havde Hemmingsen stadig et anset navn, men nu navnlig på reformert område. Hans skrifter kom i nye oplag i Svejts, Sydvesttyskland, Holland og England. Ikke mindst i dette land nød Hemmingsen betydelig anseelse og citeres som autoritet i engelske teologiske værker, ligesom han hører til de hyppigst oversatte forfattere.[86] En samlet udgave af hans skrifter, *Opuscula theologica,* udkom i Genève i 1586 ved præsten Simon Gulartius, med et interessant forord om Hemmingsens betydning. Af Hemmingsens brevveksling er kun ubetydelige rester bevaret. De viser, at han også korresponderede med kendte reformerte teologer, blandt dem Theodor Beza, Calvins efterfølger i Genève.

Sålænge Frederik II levede, afholdt Hemmingsen sig fra at udgive noget, men efter kongens død fulgte endnu flere betydelige værker. Vigtigst er den

86. »Writings by Beza, Bullinger, Hemmingsen, Vermigli and Viret may be mentioned among those most frequently appearing on the English bookstalls«. H. S. Bennett: *English Books and Readers 1558 to 1603,* Cambridge 1965, s. 88. – Da Frederik Hammerich under en studierejse til England i 1835 besøgte Edward Pusey i Oxford, havde denne Niels Hemmingsens kommentarer liggende opslået på skrivebordet; »han brugte dem jævnligt, fortalte han«. Fr. Hammerich: *Et Levnetsløb* I, 1882, s. 330.

store kommentar til Johannesevangeliet i to foliobind, Basel 1590-91, der foruden eksegesen indeholder hans afsluttende etiske opfattelse af en række vigtige spørgsmål.[87] Samtidig udkom en kommentar til salme 1-21. Det var forelæsninger fra begyndelsen af 1570'erne, der p.gr.a. »temporum iniuria« ikke blev fuldført. Også Johanneskommentaren stammer som tidligere nævnt fra disse år. Men endnu i sin høje alderdom var han igang med nye arbejder. *Immanuel sive catholica institutio de domino nostro Jesu Christo, vero deo et vero homine* behandler kristologien og afviser skarpt og indgående argumenterne for ubikvitetslæren. Han polemiserer heri også mod Luther, dog uden at nævne dennes navn, medens han omtaler reformerte teologer som Beza m.fl. som »højlærde mænd« og »sine kæreste venner«. Hemmingsen sendte i 1583 manuskriptet til sin ven biskop Poul Madsen. Skriftet blev først udgivet i 1615 i Frankfurt af englænderen Robert Alenson, der under en rejse til Danmark var kommet i besiddelse af det.[88] Endvidere kan nævnes nogle utrykte afhandlinger fra disse år om nadveren, hvori Hemmingsen klart hylder den calvinske opfattelse. På ét punkt tog han dog bestemt afstand fra calvinismen. Det gjaldt prædestinationslæren, som han altid havde afvist. Gennem hele forfatterskabet er det et hovedanliggende, at Guds nåde gælder alle, og at mennesket har en fri vilje. Han tog nu disse spørgsmål op til en afsluttende grundig undersøgelse i *Tractatus de gratia universali,* 1591, med en kortfattet bearbejdelse i *Brevis repetitio doctrinæ de universali gratia,* 1595, der begge blev oversat til dansk af Hemmingsens discipel, Viborgbiskoppen Niels Lauridsen Arctander.[89] Disse skrifter havde også et sjælesørgerisk sigte, at hjælpe mennesker i fortvivlelse og anfægtelse om deres sjæls salighed, og det samme gælder *Antidotum adversus pestem desperationis,* 1590, hvis mange udgaver, også på folkesprogene (dansk, tysk, svensk og islandsk) viser, at det imødekom et behov i tiden.

Hemmingsens lære om prædestinationen vakte opmærksomhed i den reformerte verden og blev taget til indtægt af den retning, der modsatte sig den strenge calvinske opfattelse. I april 1596 opfordrede den kendte engelske teolog, professor Peter Baro i Cambridge, i et langt brev indtrængende Hemmingsen til at behandle spørgsmålet i et særligt skrift. Baro gjorde opmærksom på, at fortalen til *Opuscula,* der åbenbart var skrevet »med Bezas pen«, havde til hensigt at tilsløre Hemmingsens afstandtagen fra Calvins prædestinationslære. Det var derfor nødvendigt, at han nu selv tog til orde;

87. På Kgl. Bibl. findes et eksemplar af værket med Hemmingsens egenhændige dedikation til Christian IV. Kornerup i KS 6. R. IV, s. 179 f.

88. Bjørn Kornerup: *Hans Poulsens Resen* II, udg. v. Vello Helk, 1968, s. 112 ff.

89. Kornerup: anf. arb. II, s. 73 ff. Om Hemmingsens prædestinationslære, Barnekow: anf. arb. s. 223-41.

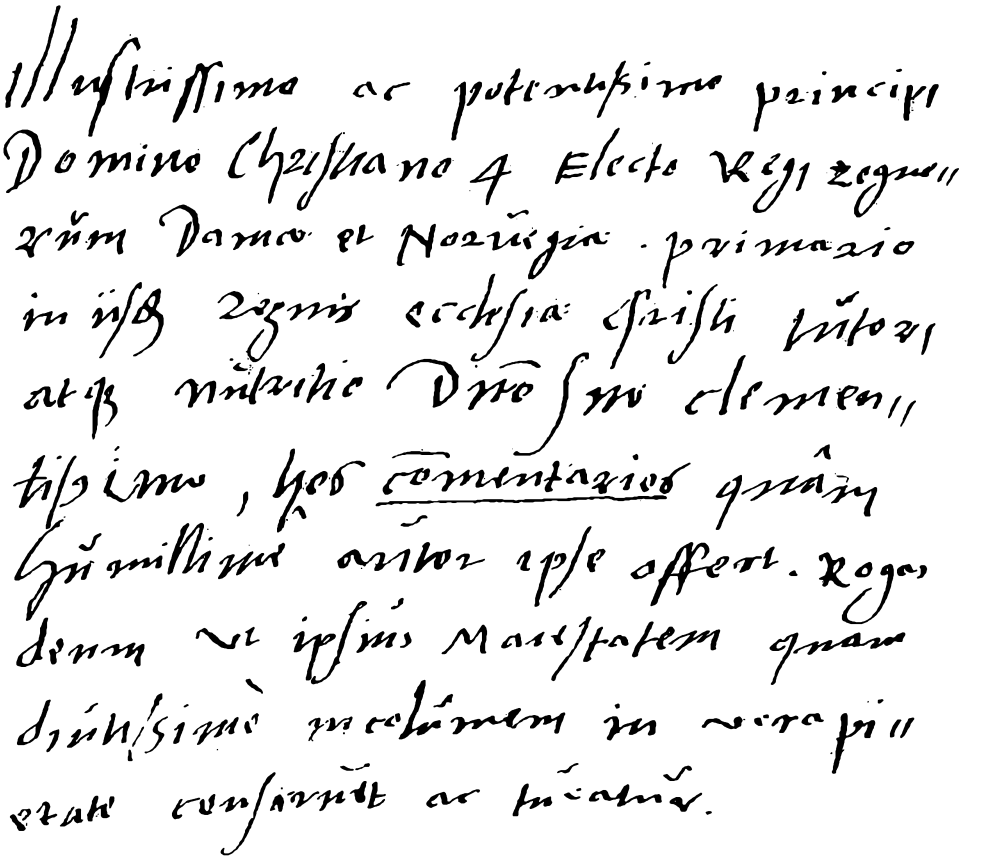

Fig. 21. I 1590-91 udkom i Basel Niels Hemmingsens store kommentar til Johannesevangeliet i to foliobind, »Commentarii in Domini nostri Jesu Christi evangelium secundum Johannem«. I et eksemplar af værket på Det kgl. Bibliotek findes en egenhændig dedikation fra forfatteren til den unge Christian IV. Teksten, der gengives ovenfor, lyder: »Illustrissimo ac potentissimo principj Domino Christiano 4 Electo Regj regnorum Daniæ et Norvegiæ. primario in iisdem regnis ecclesiæ Christi tutorj atque nutritio Domino suo clementissimo, hos commentarios quam humillime autor ipse offert. Rogam deum vt ipsius Maiestatem quam diutissime incolumen in vera pietate conseruet ac tueatur«. Dedikationen synes at være udtryk for en personlig forbindelse mellem den unge konge og den aldrende teolog i Roskilde, og den er således et interessant vidnesbyrd om den anseelse, som Niels Hemmingsen stadig nød.

alles øjne var rettet mod ham, skrev Baro, der åbenbart ikke kendte Hemmingsens to sidste skrifter om prædestinationslæren.[90]

Men Hemmingsens lange arbejdsdag var nu til ende. Hans seneste år blev svære, til sidst mistede han synet. Han døde d. 23. maj 1600, 87 år gammel.

90. Kornerup: anf. arb. II, s. 75 f. Også Hemmingsen mente, at fortalen i *Opuscula* var inspireret af Beza. Jvf. Kornerup: anf. arb. II, s. 93, s. 121. – Om den reformerte teolog Johs. Piscators senere angreb på Hemmingsens *Tractatus de gratia universali* og Resens udførlige gendrivelse, Kornerup: anf. arb. II, s. 80 ff.

På dødslejet nød han nadveren og bad med stor kraft og inderlighed salme 103. Universitetets professorer og Sjællands præster, der netop var samlet til landemode, fulgte ham til graven. Biskop Winstrup talte og fremhævede hans store betydning. Gravstenen i domkirken viser professoren på sit katheder, omgivet af en lyttende discipelskare.[91] På universitetet forberedte nogle af hans tidligere kolleger og disciple et mindeskrift, men af ukendte grunde blev det ikke udgivet.

Niels Hemmingsens afsættelse betød ingen ændring i det teologiske klima. Filippismen dominerede fortsat dansk teologi, tolereret af Frederik II.s konservative kirkepolitik, der efter hans død videreførtes af formynderregeringen og den unge Christian IV. Hvor udbredt Hemmingsens kryptocalvinisme har været, og hvor mange der i deres hjerte hyldede en calvinsk nadveropfattelse, kan selvsagt ikke afgøres. Adskillige tegn tyder dog på, at calvinske sympatier i århundredets to sidste årtier vandt udbredelse både i adelskredse og blandt de studerende. I samme retning peger også de mange studierejser til reformerte universiteter.[92] Udviklingen forløb i Danmark langsommere end i Tyskland, hvor Konkordieformlen begunstigede en strengere luthersk teologi, med front mod calvinismen og tilintetgørelse af filippismen. I Danmark fandt det store opgør mellem en calviniserende filippisme og luthersk ortodoksi først sted efter århundredskiftet.

91. J. B. Løffler: *Gravstenene i Roskilde Kjøbstad,* 1885, s. 40 f. *Danmarks Kirker,* udg. af Nationalmuseet. Københavns Amt IV, 1951, s. 789 f.
92. Kornerup: anf. arb. I, s. 189 ff.

Det teologiske Fakultet 1597-1732

Af Jens Glebe-Møller

INDLEDNING

Det teologiske Fakultets historie i perioden 1597-1732 handler i teologihistorisk perspektiv om udviklingen fra den gamle melanchthoniansk farvede lutherdom over ortodoksi til pietisme. Endnu i 1600-tallets begyndelse er *Niels Hemmingsen* den normgivende danske teolog. Men tiderne skifter, og en generation senere bliver *Jesper Brochmand* det førende navn. I periodens sidste del vælter problemerne ind over Det teologiske Fakultet med en sådan hastighed og styrke, at ingen dansk teolog når at opbygge nye teologiske normer, som efterfølgende generationer kan forholde sig til.

I et mere »profanhistorisk« perspektiv drejer det sig om de skiftende relationer mellem kirke, statsmagt og fakultet. Reformationen betød et væsentligt snit i Danmarkshistorien. Dels skete der det, at båndene til den eneste eksisterende internationale organisation, den katolske kirke, blev kappet over. Dels blev kongen uden konkurrence den største jordejer i landet. På denne økonomiske basis kunne han i de kommende år sætte ind på at udforme et nyt sæt normer for befolkningen til afløsning af de gamle katolske. Dertil benyttede han universitetet og i særdeleshed dets teologiske fakultet, som i lange tider var det toneangivende. Men efterhånden som dette reformarbejde var afsluttet – ca. i slutningen af 1500-tallet – begyndte teologien at omstille sig til andre opgaver. »Pønitense« – bod – blev et af de teologiske nøgleord i denne periode. Hvad det indebar vil fremgå af de følgende kapitler. Henimod århundredets midte begyndte teologien at lægge sig efter statsvidenskab med henblik på at legitimere den nye enevoldsmagt med teologiske argumenter. Og i den sidste del af perioden var det i høj grad kirkelige problemer, som kom til at beskæftige fakultetsteologerne. Helt generelt som et spørgsmål om, hvorvidt menigheden består af de døbte eller af de troende. Men samtidig blev også forholdet til den videnskab og tænkning, som ikke længere byggede på Bibelen, i stigende grad et problem.

Under en systematisk teologisk synsvinkel forekommer det afgørende mig at være, at etikken i løbet af denne periode rives løs fra dogmatik og eksegese med det resultat, kort sagt, at dogmatikken bliver intellektualistisk og eksegesen filologisk. Derved mistede teologien den normdannende funktion, som den havde haft i tiden efter reformationen, og for så vidt der stadig kan

tales om etik, bliver det nu en individualistisk, personcentreret som i pietismens vægtlæggen på »det fromme liv« (pietas).

Denne udvikling er naturligvis ikke enkeltpersoners værk alene. Og selv om den efter min mening fik katastrofale følger for teologien, kan man selvfølgelig ikke sige, at mænd som Bartholin, Trellund eller Steenbuch ved periodens slutning var ringere teologer end Niels Hemmingsen, fordi de diskuterede om forholdet mellem den sande tro og det fromme liv på en måde, som ville have været uforståelig i de første generationer efter reformationen. Men der var sket forskydninger i alle samfundets økonomiske og politiske og kulturelle institutioner, som fagteologerne bevidst eller ubevidst måtte tage ind i den teologiske refleksion. En af forskydningerne – blot som eksempel – lå i, at Danmark siden Niels Hemmingsens dage var blevet en kolonimagt. Det måtte naturligvis gøre spørgsmålet om hedningemission aktuelt. Mere fundamentalt var det, at normdannelsesprocessen efter reformationen i det væsentlige var blevet gennemført. Befolkningen var i det store og hele blevet disciplineret i det ydre. Altså var det nu det indre liv, som skulle bearbejdes!

Endelig må man også se Det teologiske Fakultet som en uddannelsesinstitution, hvis formål var at oplære og uddanne de præster og lærere, som skulle bruges til at betjene kirker og latinskoler. De skulle oplæres i bestemte dele af det korpus af viden, som datidens mennesker beherskede. Dette formål blev opfyldt hele perioden igennem – af nogle teologiske professorer med større flid og interesse end af andre. I et svagt stigende antal uddannedes præster og teologer, som siden kom ud i alle afkroge af rigerne og viderebragte det, de havde lært på universitetet, til alle befolkningsgrupper. Men der gik kun få veje tilbage til Det teologiske Fakultet. Mere og mere fik det sine egne normer og sin egen rekrutteringsbasis. Både blandt lærere og studerende fulgte søn på fader. Og i stigende grad isoleredes fakultetet.

PÅ VEJ TIL ORTODOKSIEN

Resen rykker op i fakultetet

Den 27. december 1596 døde den myreflittige teologiske professor Hans Olufsen Slangerup. En af hans sidste undervisningsopgaver på universitetet havde bestået i den 28. juli 1595 at lade forsvare teser »vendt mod fordærvelsen af den sande lære om den politiske øvrighed«.[1] I disse teser hævdede han med stor styrke – og vendt især mod døberne – at intet samfund

1. *Corruptelis veræ doctrinæ de magistratu politico theses oppositæ,* 1596.

Fig. 22. Fortællingen om den rige mand og Lazarus spiller en stor rolle i tidens forestillingsverden. Den viser, at rigdom ikke garanterer en plads i himlen. Men først og fremmest bruges den til at indskærpe de besiddendes kristne pligt til at tage sig af de nødlidende. Hvis blot den rige mand havde opfyldt sin kristne forpligtelse over for Lazarus, var det ikke gået ham så ilde! – Stik i Resen-bibelen fra 1607. Naturlig størrelse. Det kgl. Bibliotek.

kan bestå uden fyrste og øvrighed, »med mindre vi ønsker, at det skal være hovedløst, hvad der strider mod naturen«!

Lige efter nytår drøftede professorerne i Konsistorium spørgsmålet om Slangerups efterfølger. Man var usikker på, om man selv skulle foreslå en person eller overlade sagen helt til den politiske øvrighed, kansleren. Det blev besluttet at lade Sjællands biskop (og 3. professor i teologi) *Peder Winstrup* sammen med prorektor Anders Krag gå til rigshovmester Christoffer Valkendorf og spørge om råd. Valkendorf rådede til at overlade hele afgørelsen til kansleren, som så nogle måneder senere, den 3. april 1597, kaldte *Hans Poulsen Resen* til 2. professor i teologi.

Hidtil havde Resen været professor i dialektik, men just professoren i

dialektik var forpligtet til at vikariere for Sjællands biskop, der ifølge fundatsen skulle bestride det tredie professorat i teologi. Derfor var det rimeligt og sædvanligt nok, at det blev Resen, som fik den ledige post, som både socialt og økonomisk var eftertragtelsesværdig. På denne tid var det imidlertid en forudsætning for at kunne beklæde et teologisk professorat, at man havde disputeret for den teologiske doktorgrad og var blevet promoveret til doktor ved den efterfølgende højtidelighed i Frue Kirke. Skønt Resen hidtil kun havde offentliggjort filosofiske arbejder inden for logikkens område, kunne han den 15. juni samme år disputere over 57 teser om de gode gerninger, forfattet af universitetets rektor og 1. teologiske professor *Jørgen Dybvad.* Få dage senere blev han højtideligt kreeret til doktor i teologien. Doktorpromotionen fik iøvrigt et særligt præg ifølge rektor Dybvads senere beretning: da handlingen skulle begynde, indløb der efterretninger fra Norge om, at mange mennesker var omkommet af hungersnød, Dybvad selv var blevet så bevæget, at han ikke ville optræde i sit prægtige skrud, men i stedet anlagde en simpel klædning, der svarede til hans tale, hvori han nemlig opfordrede alle – og især de tilstedeværende rige – til at give til de nødlidende og hellere sælge deres guldkæder end tillade, at medmennesket skabt i Guds billede skulle dø af sult.[2] Dybvad har øjensynligt benyttet lejligheden til at fremføre et klassisk teologisk tema, som går igen og igen i prædikener og postiller helt fra middelalderen, men som havde fået særlig aktualitet efter reformationen, hvor der ikke længere var en kirke, som kunne påtage sig fattigplejen.[3] Og efter hans eget udsagn undlod hans appel ikke at gøre indtryk på kansler Christian Friis! Iøvrigt var hans tale naturligvis fint afstemt til de netop forsvarede teser.[4]

Katolske fremstød

Efter sin promotion har Resen naturligvis skullet holde forelæsninger og præsidere ved disputatser ligesom sine kolleger. De gamle lektionskataloger fra disse år findes imidlertid ikke længere, og først fra 1609 foreligger der trykte vidnesbyrd om hans undervisning i form af teser om den treenige Gud. Men Resen har jo heller ikke blot skullet undervise. De teologiske professorer var fødte medlemmer af Konsistorium, og derfor måtte Resen og hans kolleger deltage i alle de mange forhandlinger om universitetets økonomiske

2. H.F. Rørdam: *Kiøbenhavns Universitets Historie* IV, s. 576.

3. Jvnf. Jens Glebe-Møller: *Socialetiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab,* Kirkehistoriske Samlinger 1979.

4. Jvnf. gennemgangen hos Kornerup: *Hans Poulsen Resen* I, 1928, s. 203 ff.

anliggender eller behandle klager fra byens borgere over trættekære studenter – eksempler på den klassiske modsætning mellem »town« og »gown«, mellem universitetsbyens borgere og de kappeklædte studerende. Indimellem har Resen dog også skullet beskæftige sig med sager, hvor han direkte havde brug for sin teologiske fagviden. En sådan sag forekom i 1603. Under den 30. juli læser vi i Acta Consistorii, Konsistoriums forhandlingsprotokol: »En studiosus jesuviticus begierer att motte læse her y vniuersitetett, och begierede Rector Magnificus (d. Nic. Theophilus) consilium dominorum professorum. Conclusum, de wille icke tilstede dett, men will forbie, till magnificus dn. Cancellarius kommer hiem«.[5]

Med jesuiterne som spydspidser havde den katolske kirke allerede længe søgt at genvinde sin tabte indflydelse i Skandinavien. Et middel hertil var de jesuitiske skoler ikke mindst i Østersøområdet, som også tiltrak mange danske, og hvorfra der foregik en veritabel infiltration i Danmark og Norge.[6] En af disse katolske propagandister var den her omtalte student *Johannes Martinus Petrafontanus,* som søgte Konsistorium om at måtte forelæse på universitetet og senere om at måtte forelæse på loftet hos organisten ved Frue Kirke, Trude Aagesen, der selv var en af de herværende katolikker. Konsistorium vægrede sig, som rimeligt var, men manden vedblev at trænge sig på, og i konsistoriemødet den 17. december reciterede Resen, som da var prorektor, fundatsens ord om, at de, som kommer fra udenlandske akademier og skoler, skal overhøres af Det teologiske Fakultet, om de har den sande religion.[7] Og det måtte ikke mindst gælde for en, som ikke bare kom fra udlandet men oven i købet fra jesuitiske akademier. Resen og Jørgen Dybvad tilbød sig til at forsøge en sådan overhøring. Og mødet endte med, at Konsistorium besluttede, at der måtte indføres en officiel ordning for disse tidligere jesuiter-elever »på grund af den højaktuelle fare«. Men iøvrigt turde man som sædvanligt ikke foretage sig noget, før kansleren Christian Friis var vendt tilbage. Blandt andet takket være Resen blev universitetet mere og mere forsigtigt med at foretage sig noget på egen hånd. Resen gik fuldt og helt ind for sin forgængers syn på øvrighedens og fyrstens beføjelser. Samme fyrste, Christian IV, forsynede imidlertid faktisk den tidligere jesuiter-student med brev, der gjorde ham til hovmester for en søn af adelsmanden Godslev Budde til Gunderup i Nordjylland. Nu måtte der altså gøres noget for at få sagerne bragt i orden, og Petrafontanus blev kaldt for Konsistorium. Her forklarede Resen ham om professorernes mistanke til ham og forlangte, at han

5. Kirkehistoriske Samlinger 2.r.IV, s. 754.

6. Jvnf. Vello Helk: *Laurentius Nicolai Norvegus,* Kirkehistoriske studier II. r. nr. 22, 1966 og Oskar Garstein: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia,* Oslo 1963.

7. Det er uklart, hvad der her menes med »fundatsen«.

tog afstand fra den papistiske lære om menneskets egen formåen, om synden, prædestinationen, påkaldelse af helgenerne, om skærsilden, messen og sakramenterne og pavens ufejlbarhed. Petrafontanus erklærede, at han af hjertet tog afstand fra papisternes lære og blev så sendt ud. Lidt efter hentede man ham ind igen, og Resen spurgte ham nu, om han havde nydt nadveren under begge skikkelser, efter at han var kommet tilbage til landet. Det havde Petrafontanus ikke, men han ville dog gøre det, bare ikke her i landet. Resen forelæste da statutterne, som pålagde studenterne under bødestraf at gå til alters i løbet af semestret.[8] Johannes ville betænke sig – hvad der ikke kan undre: at nyde nadveren under begge skikkelser måtte have været temmelig pinligt for en af modreformationens udsendinge, som Petrafontanus jo i virkeligheden var. Men han blev nødt til det – i Nicolai Kirke gik han til alters og blev så optaget blandt de studerende den 5. juni 1604. Men Petrafontanus, der var begyndt med at ville forelæse på universitetet, meldte sig få måneder senere til eksamination for magistergraden, og på trods af modstand fra de to andre teologiske professorer, blev han dog magister og derefter udpeget til lærer ved latinskolen i Viborg. Skønt han ses senere at have haft forbindelse til Viborg, lykkedes det ham dog næppe at komme til at tiltræde stillingen dér. Den 6. oktober havde Christian IV nemlig udstedt et brev til de danske bisper om, at »efterdi vi ingenlunde er til sinds, at nogle sådanne personer, som udi så måde hos jesuiterne er opdragne, må stedes til noget kald enten udi kirker eller skoler, der med videre forargelse at forekomme, bede vi eder og ville, at I derudinden haver grangivelig indseende, at dersom der nogle sådanne personer forekomme, I da ikke steder dem til noget kald der udi eders stift, men for forbemelte årsagers skyld dem afviser«.[9] Det ser ud, som om Peder Winstrup og Jørgen Dybvad her har været klogere end Resen, der øjensynligt har protegeret Petrafontanus[10] – men nogle år senere dukker han alligevel op igen i København, hvor han åbenbart har holdt private forelåsninger bl.a. på Valkendorfs kollegium og skrev bryllupsvers til hebraisk-professoren Herman Nielsen, der hørte til Resens klienter. I 1611 drog han igen udenlands som hovmester, og i Tübingen tabes sporene af ham.[11]

Det er muligvis et spørgsmål, om Petrafontanus vedblev at være katolik. Dette spørgsmål kan man i hvert fald ikke stille om jesuiterpateren *Laurentius Norvegus,* kaldet »Klosterlasse«, som var hovedmanden bag de katolske

8. Rørdam: *Kiøbenhavns Universitets Historie* I, s. 366.
9. Kirkehist. Saml. 2.r.IV, s. 758.
10. Jvnf. Vello Helk i *Jyske samlinger,* ny række V, s. 11.
11. Jvnf. Helk: *Laurentius Nicolai Norvegus,* s. 355.

fremstød i Skandinavien, og som gav de københavnske professorer et og andet at tænke på. I 1603 udgav han et latinsk skrift, som senere blev oversat til dansk, hvori danske og norske studerende i udlandet fingeres at henvende sig til professorerne ved Københavns Universitet. Studenterne beder de københavnske professorer om at hjælpe dem til kundskab om den rette sandhed. De er blevet klar over, at den protestantiske lære er opdigtet af Martin Luther og fuld af gamle kætterier, og den opfattelse vil de gerne have professorerne til enten at gendrive eller bekræfte. Det andet værk fra Laurentius Norvegus' hånd udkom i 1604 og bar på latin titlen *Confessio christiana de via Domini.* Næste år kom også det på dansk. Indholdet af skriftet er et forsvar for den katolske lære og en opfordring til at lade vise og lærde mænd på såvel katolsk som protestantisk side forelægge en vurdering af fædrenes katolske tro. Forordningen fra oktober 1604 fik strømmen af danske og norske studerende til jesuiterkollegierne til at stilne af, og Konsistorium havde åbenbart ikke lyst til at beskæftige sig med den norske paters skrifter (en notits i Acta Consistorii tyder iøvrigt på, at Resen havde fået det første skrift tilsendt privat). Derfor besluttede Klosterlasse sig i 1606 til selv at indfinde sig i København, hvor han i juni måned fik arrangeret et møde mellem sig selv, kongens sekretær Jonas Charisius og Konsistorium. På dette møde fortalte Norvegus bl.a., at han havde foræret et eksemplar af sin confessio til kongen, et andet til kansleren og det tredie til Resen. Iøvrigt synes hverken Resen eller nogen af hans kolleger at have taget ordet. Mødet blev helt domineret af Charisius, som til slut på kongens vegne befalede Laurentius Norvegus at forlade landet. Denne stramning af kursen mod katolikkerne og specielt jesuitterne har formodentlig sin baggrund i tidens opfattelse af jesuitterne som potentielle kongemordere – en opfattelse, som havde fået ny næring ved en række samtidige begivenheder (»The Gunpowder Plot« rettet mod Christian IV's svoger James I fandt sted 5. november 1605). Der er næppe tale om, at Christian IV eller nogen anden for den sags skyld pludselig skulle være blevet mere antikatolsk. Laurentius Norvegus var iøvrigt selv meget optimistisk m.h.t. katolicismens muligheder i Danmark og Norge. Både han og Petrafontanus havde sat deres lid til Resen. Og det kan også nævnes, at en enkelt af professorerne i Det filosofiske Fakultet, som få år senere blev biskop i Stavanger, var overbevist katolik![12] – I et videre perspektiv kan man måske tolke jesuitternes fremstød også herhjemme som et symptom på, at der har været kredse især inden for adelen, som godt kunne tænke sig at vende tilbage til tidligere tider, hvor kongen ikke var meget mere end en godsejer blandt andre. I hvert fald var Klosterlasse meget betænkt på, at det først og

12. Helk: anf. værk, s. 287 ff.

Fig. 23. Hans Poulsen Resen blev »Theologus secundus« i 1597 og udøvede indtil sin død i 1639 en meget betydelig indflydelse. På trods af, at han i et og alt var det bestående mand og med stor brutalitet skaffede sig af med sine konkurrenter og modstandere, synes han at have haft en vis personlig hældning mod mystikken. Stik af A. Haelwegh. KB. Billedsamlingen.

fremmest gjaldt om at sikre sig adelens støtte, mens han til gengæld frygtede for den calvinske indflydelse.[13]

Skrækken for jesuitterne gav stødet til, at der i 1604 blev iværksat en skolereform. Den officielle start var kongebrevet fra 22. oktober 1604, hvori kongen erklærer, at da årsagen til, at man søger til jesuitternes skoler, er det danske skolevæsens forfald – både p.gr.a. dårlige og tilfældige pensa og slette lærere – så har vi »som en kristen øvrighed skyldig er« overladt til rektor og professorer ved universitetet »derpå at gøre en vis general forordning, hvorefter enhver sig efter denne dag kunne have at rette«.[14] Denne generelle forordning blev nedfældet i to dokumenter: nogle *Admonitiones necessariæ ad pietatem et profectum juventutis scholasticæ* og en *Tabella scholastica.* I de første »formaninger« understreges, at gudsfrygt er skolens hovedmål, og der indskærpes til den ende udenadslæren af katekismen, læsning i den latinske Bibel og flittig kirkegang under lærernes opsyn, men der gives desuden en række praktiske vink og råd. I »tavlen« fastsættes pensum fra første til sidste klasse. Også her er religion (og latin) fremhævet, men realfagene og dansk er også med på læseplanen. Til at følge skolereformen op krævedes nye lærebøger, og i de følgende år skrev Resen – der også var forfatter til generalforordningen – en række lærebøger i dialektik, retorik og udgav bl.a. Melanchthons latinske grammatik og en ny oversættelse af Luthers lille katekismus.[15]

13. Helk: anf. værk, s. 321 og 266.
14. Rørdam: *Danske Kirkelove* III, nr. 20.
15. Kornerup: anf. værk, s. 254 ff.

Man kan undre sig over, at det var den anden teologiske professor, som fik til opgave at forfatte disse lærebøger, der for størstedelen ikke havde noget med hans lærestol at gøre. Hvorfor blev opgaven ikke overladt til kollegerne i Det filosofiske Fakultet – f.eks. til professor i dialektik *Johannes Stephanus,* der faktisk i håndskrift har efterladt en lærebog i dialektik og retorik i form af en omarbejdelse af en af Resens?[16] På den ene side er de kgl. privilegier, som Resen skaffede sig på at udgive bøgerne – og som må have været ham en god indtægtskilde – vel vidnesbyrd om, at han sad så sikkert i sadlen, som en teologisk professor nu kunne i datidens Danmark. Og på den anden side kan man slutte, at skolevæsenet stadig opfattedes som et kirkeligt og teologisk anliggende, og derfor måtte det også være Det teologiske Fakultets opgave at frembringe de fornødne lærebøger, uanset fag. Under denne synsvinkel er det ikke så påfaldende, at netop Resen fik opgaven overdraget. Som Sjællands biskop har Peder Winstrup ikke haft tid – og Jørgen Dybvad var ikke dialektiker, men matematiker af uddannelse. Det blev imidlertid ikke den eneste opgave, Resen fik pålagt – og tog sig godt betalt for!

Resens Bibeloversættelse

Forlæggeren *Hans Aalborg,* som for få år siden (1589) havde udgivet Frederik II's Bibel, var gået i kompagniskab med den kongelige møntmester *Nikolaj Svabe* og havde henvendt sig til Christian IV for at få privilegium på en ny Bibeludgave. Denne gang skulle den være i oktav-format og til at købe for almindelige mennesker. Kongen tildelte dem allernådigst det ønskede privilegium på den planlagte billigudgave – og pålagde samtidig i et brev til universitetets rektor af 7. september 1603 de dertil egnede professorer at korrigere oversættelsen af 1589. Brevet blev oplæst i Konsistorium den 3. december og vakte ikke begejstring hos professorerne. I hvert fald måtte det lægges frem igen den 1. februar 1604, og rektor Klaus Theophilus gav ved denne lejlighed udtryk for professorernes angst for at blive udråbt til Calvins disciple, hvis de gav sig i kast med en revision af oversættelsen. På den anden side måtte han naturligvis indrømme, at man ikke kunne lade gamle fejl blive stående. – Angsten for at blive hængt ud som calvinister hører tiden til. Men professorerne har nok i særlig grad haft blikket rettet mod Kursachsen, hvor udrensningen af kryptocalvinisterne i sin tid havde ført til Niels Hemmingsens suspension (han var iøvrigt netop medarbejder på Frederik II's Bibel) – og hvor en ny udrensning bl.a. havde kostet kansleren Nicolaus Krell, der

16. Kornerup: anf. værk, s. 260 f.

også havde sat en ny Bibeloversættelse i gang, hovedet i 1601. Som sædvanligt udsatte man sagen, til man havde forhandlet med kansleren, og fandt også på, at man jo måtte høre biskopperne i rigerne, »for at ikke denne sags byrde og fare alene skulle falde på professorerne«.[17] Endnu i september næste år var der ikke sket noget i sagen, og i oktober blev Resen så kaldt op på slottet, hvor Christian IV spurgte ham, om det virkelig var nødvendigt med en ny oversættelse, siden nogle småtterier jo ikke kunne tage noget fra trosartiklerne! Christian IV's bemærkninger viser, at han var udmærket klar over, at den nye billigudgave af Bibelen i grunden var et rent kommercielt foretagende, og han var derfor tilbøjelig til at springe revisionen over, når professorerne trykkede sig sådan. Men Resen så nu anderledes på sagen. Han var nemlig i mellemtiden gået i kompagniskab med de to foretagsomme forretningsmænd, og det lykkedes ham nu at opnå privilegium på, at han i forening med Aalborg og Svabe skulle udgive Bibelen, sådan at han, Resen, alene påtog sig revisionen, der dog skulle gennemses af de øvrige professorer. Derved blev det – og i de to følgende år arbejdede Resen med stor energi på revisionen, som blev endelig fuldført og færdigtrykt Sankt Hansdag 1607. – Resens Bibeloversættelse er båret af det legitime videnskabelige ønske om at gengive tekstens mening så præcist som muligt.[17a] Dette princip – sammen med hans eget knudrede sprog – har nok betydet, at menigmand ikke fik nogen fornøjelse af den nye oversættelse. Den blev endda delvis skudt til side for et forbedret optryk af Frederik II's Bibel – den såkaldte »Christian IV's kirkebibel« fra 1633. Også denne gang var Aalborg og Svabe initiativtagere, idet de hævdede, at billedbogsudgaven var ved at være udsolgt. Men det viste sig nu, at kongen ønskede en folioudgave udstyret med »zirer og kobberstykker«, og det var åbenbart mere end private forretningsmænd turde binde an med. Den nye Bibeludgave blev da finansieret ved bidrag fra danske og – især – norske kirker, som dog skulle have pengene tilbage, efterhånden som værket blev solgt. Det skete selvfølgelig sjældent. Ovenikøbet blev det pålagt kirkerne at købe den nye udgave, hvis de ikke i forvejen havde Frederik II's Bibel. Men i hvert fald var de da med til at give den nye Bibel navn! – Det var universitetet, eller snarere Konsistorium, som faktisk stod som forlægger for denne nye udgave, og som måtte føre regnskab for den, indgå kontrakter med bogtrykkere, papirhandlere o.s.v. Resen synes at være blevet hægtet af, men han arbejdede ufortrødent videre på sin egen oversættelse, der efter hans død blev grundlag for »Den svaningske Bibel« (jvnf. nedenfor s. 158), som udkom i 1647 og blev fundamentet for de næste århundreders danske Bibeloversættelser.

17. Kirkehistoriske Samlinger 2.r.II, s. 303.

17a. Jvnf. Lars Kruse-Blinkenberg i Dansk teologisk Tidsskrift 2/1973, s. 102-32.

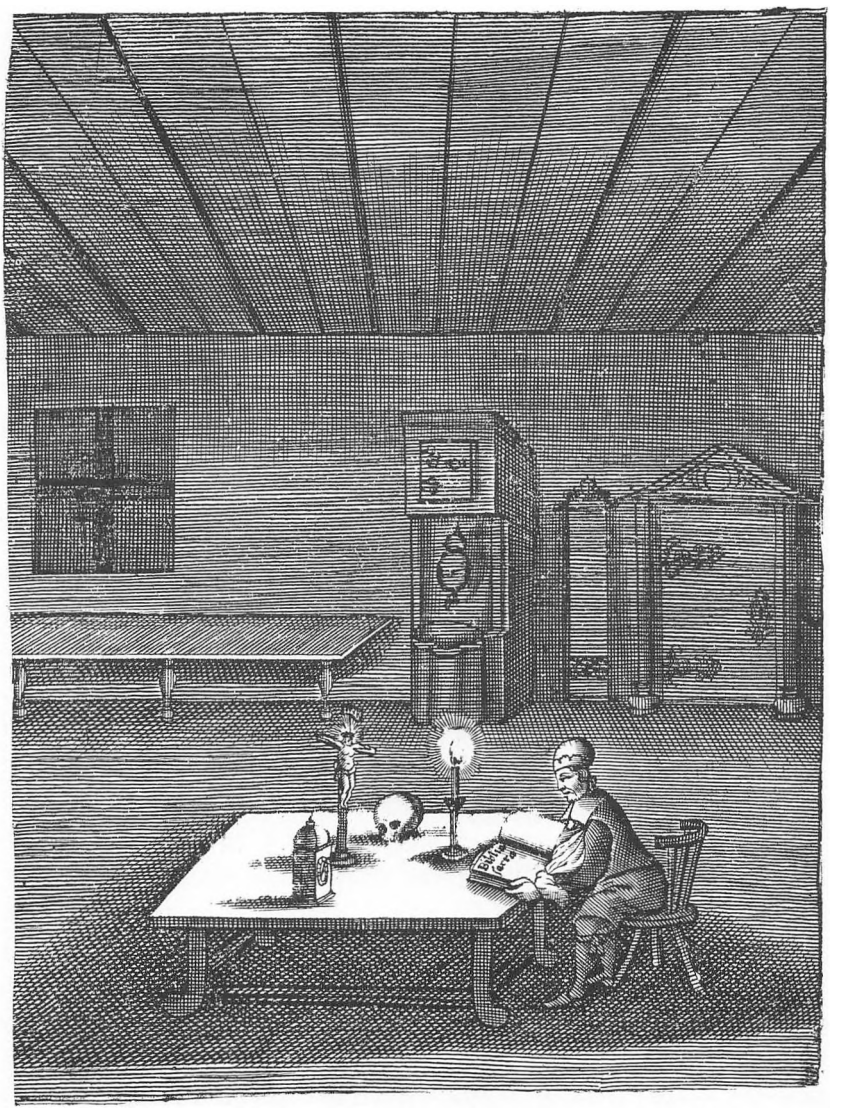

Fig. 24. Billedet af den ensomme bibellæser skal åbenbart illustrere fortalen til Resen-bibelen af 1607, hvori bod og omvendelse gøres til en betingelse for alle dem, »som ville ret befatte forstaa oc haffue Herrens rette sind oc mening i denne herlige og hellige Scrifft«. Naturlig størrelse. Det kgl. Bibliotek.

Resen fælder Dybvad

Den nære forbindelse mellem kirke og universitet gav sig i disse år også udslag i, at stillingen som 1. teologiske professor, »summus theologus«, blev springbræt til hvervet som Sjællands biskop. Resen var den første, som foretog springet, men derefter var det i en lang årrække en helt automatisk

oprykning. Imidlertid spærrede Jørgen Dybvad vejen for ham. Samtidig med, at Resen rykkede ind i fakultetet, var Dybvad nemlig rykket op i det første professorat. Det fortælles om Dybvad, at han selv i sin tid stod bag Niels Hemmingsens suspension i 1579. Noget kan der måske være om snakken, siden kurfyrst August af Sachsen øjensynligt har benyttet sig af ham og via ham gjort Frederik II opmærksom på de kryptocalvinske lærdomme i Hemmingsens *Syntagma* – men i første omgang drev Dybvad det nu ikke til mere end at blive ekstraordinær professor og derefter professor i matematik. Der gik 12 år, før han i 1590 blev anden teologisk professor og derefter – ved førnævnte Hans Olufsen Slangerups død – efter option blev summus theologus.

Jørgen Christoffersen Dybvad var en bondesøn fra Jylland, som med Peder Oxes og senere med kongelig støtte havde foretaget de obligate studier i Wittenberg og derpå i Leipzig. Hans meget omfattende forfatterskab falder i to skarpt adskilte dele: fra 1590 beskæftiger han sig udelukkende med teologiske emner, mens han indtil da hovedsageligt havde arbejdet med matematiske og naturvidenskabelige, herunder astronomiske. Dog har han i tiden fra sin ansættelse ved universitetet til oprykningen i Det teologiske Fakultet kun udgivet et enkelt sæt teser til en magisterpromotion i 1580. H.F. Rørdam mener, at det skyldes bitterhed over, at han måtte se andre springe foran sig ind i det efterstræbte teologiske fakultet[18] – det kan jo også være, at han ret og slet hørte til de dovne professorer, der ustandseligt klages over, fordi de bl.a. ikke gad disputere! – Dybvad synes at have været en stridbar og provokerende natur, men bag hans mange batailler skimtes ofte helt principielle standpunkter. Det gælder f.eks., da han efter at være blevet valgt til rektor i 1596 forlangte at få sæde over 3. teologiske professor, Sjællands biskop Peder Winstrup. Dybvad har åbenbart villet forsvare den akademiske uafhængighed af kirkelige eller politiske magthavere. Men de øvrige professorer erklærede, at universitetets rektor altid skulle indtage den plads, som Niels Hemmingsen havde haft som rektor – hvad der fortæller noget om, i hvor høj grad Niels Hemmingsen vedblev at være normgivende – og Dybvad måtte falde til føje. Episoden satte ondt blod mellem ham og Peder Winstrup: ved en senere lejlighed erklærede bispen, at han slet ikke ville have noget med universitetet at gøre, så længe Dybvad var rektor – og det var måske lige, hvad Dybvad ville opnå!

Iøvrigt fortsætter Dybvad i sit forfatterskab, som efter oprykningen i fakultetet bliver ganske flittigt, traditionen fra Niels Hemmingsen. Han udgiver en lang række eksegetiske skrifter fyldt med moralske anvisninger, og

18. Danske Magazin, 4. r. II, s. 111.

han afholder disputationer om de ti bud, som han – også ligesom Niels Hemmingsen – tæller reformert, d.v.s. han deler det første bud, men ikke det sidste. Iøvrigt må det selv for den tids mennesker have været påfaldende, at han lod sønnerne Jørgen eller Christoffer være respondenter ved samtlige sine bevarede studenter-disputatser. Men protektionen bar ikke megen frugt: Jørgen døde ung, og *Christoffer Dybvad* endte sine dage i livsvarigt fængsel på Kalundborg slot, dømt for gudsbespottelse, majestætsfornærmelse og fornærmelser mod rigsråd og den menige adel.[19] – I sine skrifter formaner Jørgen Dybvad både studenter og præster til at leve et retskaffent kristeligt liv, og ofte beskæftiger han sig med øvrigheden, hvis pligter over for kirken og undersåtterne iøvrigt han indskærper. Især slår han på, at øvrigheden ikke må ændre på mål og vægt – med henvisning til Leviticus kap. 19, vers 35.[20] Og i en tesesamling om eden fra 1605 opfordrer han øvrigheden til snarere at formindske målene end at forøge dem, for ikke at skatteydernes problemer skal blive alt for voldsomme. I teserne om helligholdelse af sabbaten fra den 28. januar 1607 fremsatte han ydermere en række betragtninger, som blev opfattet som kritik af øvrighedens – både kongens og adelens – dispositioner over for gejstligheden. Det drejer sig om en kritik af, at det var blevet forbudt præsterne at tage deres sønner til kapellaner, af at det var blevet dem forbudt at modtage sjælegaver, af at adelen ikke betalte tiende og endelig af en episode, hvor en præst var blevet straffet for at have begravet en afdød ven et andet sted end netop dér, hvor han var død. Et par måneder senere udgik der kongebrev til rektor og professorer om, at Jørgen Dybvad skulle indstævnes for Konsistorium og dér anklages af »vor tilforordnede agent« og dømmes af Konsistoriums medlemmer. Stævningen mod Jørgen Dybvad gik ud på majestætsfornærmelse, og agenten blev den senere kansler i Norge, *Jens Bjelke.* Dybvad forsøgte at bede om godt vejr, men forgæves. Den 11. april 1607 fremførte Bjelke anklagen. Han angreb teserne fra 1605, der blev opfattet som en kritik af en kgl. forordning om ens tøndemål over hele riget. Men desuden angreb han Dybvads kritik af paverne i samme teser med disse ord: »Og når han i den 119. thesis kalder kardinal Bellarmin pavens svorne træl og opregner en del romerske paver og tillægger dem øgenavnet uhyrer, efter hvis tilskyndelse kongen af Spanien søgte at rydde den engelske dronning af vejen, så har han dermed stødt an, ikke alene mod gode sæder og mod al dannelse og sømmelighedens love, men også mod den kgl. kirkeordinans, som ikke uden videre tillader en sådan ubegrænset og bitter dadel og nedrakning af papisterne eller andre fra os afvigende religionspartier«.[21] Her ser man med al

19. Se H.F. Rørdam i Danske Magazin 4. r. II, s. 211 ff.
20. *Enarratio psalmi CXXII,* 1607, bl. C 1.
21. Danske Magazin 4. r. II, s. 130 f.

ønskelig tydelighed forskellen på statsræsonen og det teologiske ræsonnement: det kan godt være, at den teologiske logik må fordømme pavemagten, men ingen professor kan tillade sig at tale ilde om en regerende fyrste! – Bjelke fortsatte med at angribe teserne om eden fra 1607, og efter udveksling af replikker og duplik faldt dommen, hvori det bl.a. hedder: »Da Christian III's kgl. fundats indskrænker teologernes disputatser til emner og skrifter af Guds ord, nyttige for højskolen, og byder dem at undgå stridsspørgsmål, især ved at føre sund lærdom, der er det bedste middel til bevarelse af kirkens fred, og ved at vælge emner, værdige for deres embede, ikke for dermed at prale, men for at gavne skolen; og da samme fundats begrænser deres embede med hensyn til besvarelsen af samvittighedsspørgsmål og byder dem i tvivlsomme sager ikke at give noget afgørende svar; og da det forøvrigt er af stor vigtighed for staten, at ingen selvkaldet angriber andre, især sådanne, der ere i højere værdighed, og ustraffet berøver øvrigheden noget af den ære og agtelse, der tilkommer den: så kender vi rektor og professorer, efter vel at have gransket sagen, for ret, at dr. Jørgen Dybvad . . . fortjener at afsættes fra sin bestilling og professorembede, med mindre hans kgl. Majestæt efter sin medfødte mildhed og nåde vil tilgive ham hans brøde«.[22] Kongen tilgav imidlertid ikke Dybvad, som døde i yderste fattigdom i Klædeboderne i 1612, og professorerne havde således, som statsmagtens lydige undersåtter, ofret en kollega – ganske som de i 1579 havde ofret Niels Hemmingsen.[23]

Spørgsmålet er så, om der var særlige grunde til, at Jørgen Dybvad skulle falde? Svaret må vel blive, dels at Jørgen Dybvad synes at have stået for en art opposition mod den stadigt voksende centralisering – jvnf. hans kamp mod ensartede mål – dels, at han fortsatte med at docere politisk etik som en del af teologien. I begge henseender udtrykte han sig mere djærvt, end øvrighedsrepræsentanterne kunne acceptere. Man har ofte fremstillet ham som en kryptocalvinist, en tilhænger i det skjulte af Calvins lære, men anklagen mod ham rummer intet i den retning. Han synes stort set blot at have videreført den hemmingsenske teologi med dens sammenkædning af dogmatik, eksegese og etik. Og forøvrigt har han også delt Hemmingsens rationalisme. Det er f.eks. typisk, at han har samme syn på eksorcismen (se næste afsnit) som en blot symbolsk handling.[24] Derimod er der grund til at tro – som nævnt ovenfor – at Resen med sin sikre fornemmelse for, hvilken vej vinden bar, har skubbet til den hældende vogn. At Resen var med til uden indskrænkninger at domfælde Dybvad siger måske ikke så meget. Men både Dybvads søn, Christoffer, og Resens sønnesøn, Peder Resen, antyder, at det var Resen, som

22. Rørdam: *Kiøbenhavns Universitets Historie* III, s. 204 f.

23. Jens Glebe-Møller: *Universitet og politik,* Dansk Udsyn 1978, s. 195-212.

24. Jvnf. Kornerup: anf. værk, s. 276.

stod bag Dybvads afskedigelse. I hvert fald er den kommet Resen udmærket til pas: allerede samme dag, som dommen faldt over Dybvad, rykkede Resen i kraft af den automatiske option op i det første teologiske professorat. Vejen til Sjællands bispestol var åben for ham.

Eksorcismedebatten

Omtrent samtidig med Dybvad-affæren måtte de teologiske professorer og i særdeleshed Resen tage stilling i en sag af en helt anden art.

Fra gammel tid har man i den kristne kirke haft en form for djævleuddrivelse eller eksorcisme ved en lang række handlinger, hvor gejstlige medvirkede. I særdeleshed blev dåben forbundet med en forudgående eksorcisme. Djævleuddrivelsen ved dåben blev fastholdt herhjemme efter reformationen, som man bl.a. kan se af Alterbogen af 1556, hvor det pålægges præsten at begynde dåbshandlingen med ordene: »Far her ud, du urene ånd, og giv den hellig ånd rum«. Derefter skal præsten gøre korsets tegn, bede to bønner og sige: »Jeg besværger dig, du urene ånd, i navn faders og søns og hellig ånd, at du udfarer og viger fra denne Jesu Kristi tjener«.[25] Bag denne djævleuddrivelse ligger naturligvis forestillingen om arvesynden, men uden tvivl også en god del folkeligt hedenskab. Der er derfor næppe tvivl om, at eksorcismen har tilfredsstillet et folkeligt behov – og netop af den grund blev den bevaret i de lutherske kirker, ligesom den iøvrigt stadig praktiseres i den katolske kirke. Samtidig var det et gennemgående træk i tiden fra reformationen og fremefter, at man søgte at komme denne folkelige hedenskab til livs[26] – velsagtens fordi man ikke kunne tillade, at befolkningen havde mulighed for at udfolde alternativer til den officielle ideologi eller teologi. Kampen mod den folkelige hedenskab og kultur i det hele taget blev en vigtig ingrediens i disciplineringen af undersåtterne og i udøvelsen af systemets sociale kontrol. I den protestantiske lejr finder man meget modstridende holdninger til eksorcismen: på den ene side stod de, som klart forkastede den som katolsk og hedensk, som ufornuftig og stridende mod skriften. På den anden side har vi dem, som åbenbart har kunnet se et formål i at lade befolkningen beholde noget af dens egen ældgamle tro og som derfor fastholdt eksorcismen, men naturligvis måtte omtolke den kraftigt. Til den første gruppe hørte i samtiden calvinister og kryptocalvinister. Til den anden de mere konservative Melanchthon-elever, de såkaldte »filippister«.

I Danmark havde der i løbet af 16. århundrede udspillet sig en række

25. Jvnf. Kornerup: anf. værk, s. 273.

26. Jvnf. Peter Burke: *Popular Culture in Early Moderne Europe,* London 1978.

debatter om eksorcismen, som havde ført til forskellige afskedigelser. Og nu blussede debatterne op igen, da kongen selv syntes stemt for at afskaffe den, som det fremgår af det brev, han skrev til de teologiske professorer og bisperne den 6. april 1606: »Wor sønderlige gunst tiilforne. Wiider, att efftersom wij wdaff nogle sønderlige lerde mend herudi rigett deris ideligh conversation nådigst heffue fornumitt, att dend exorcismus och besueringh, som skeer wdi dåben her udi wore kircker och menigheder, er ganske wnødigh och haffuer ingen sønderlige grund eller fundament udi den hellige schrifft; wi oc med dennem sellf nådigst kunde betencke och oss till sinde føre, samme ceremonia alleeneste att verre nogen igien beholdene reliquiæ och leffninger wdaff paffuedommit.« Men før han foretager forandringer på dette område, vil han høre professorer og biskopper og befaler dem derfor: »atti med allerførste leilighed eder indbyrdis emellom om samme forandringh schrifftligh eller mundtligh berådslår och siden der om samptligen eder emod oss wdførligen erklerer, indskickendis samme deres erklering wdi woris canzelie, att wij der effter nådigst kunde wide att lade forordne oc forandre, huis christeligt och forsuarligt verre kunde . . «.[27]

Kongen markerede selv udtrykkeligt sin holdning i sagen, da han gav Peder Winstrup ordre til den 11. maj 1606 at lade prinsesse Elisabeth døbe uden anvendelse af eksorcisme. Men for en gangs skyld rettede ikke alle sig efter kongen. Tre af professorerne, hvoriblandt nedennævnte *Kort Aslaksen,* afviste eksorcismen med argumenter som de ovenfor nævnte. Men fire bisper stod fast på eksorcismen – og det samme gjorde professor Resen. Resens betænkning i sagen bygger på en skelnen mellem en åndelig og en legemlig besættelse. Eksorcismen tager sigte på at udfri barnet af den åndelige besættelse, d.v.s. af mørkets rige og djævelens magt. »Far her ud, du urene ånd« betyder, at »du skal helt vorde udfriet af mørkets rige og djævelens magt, når du formedelst Guds uudgrundelige nåde, hvorom dåbens vand er et synligt vidnesbyrd, helt vorder befriet for den åndelige besættelse, som du efter din syndige natur er undergivet, og dette vil sandeligen ske, når du ret vorder døbt til Jesum Kristum«.[28] Resen kan derfor også tilslutte sig Hemmingsens ord om, at eksorcismen er et adiaforon (en ceremoni, der ikke har frelsesbetydning) og blot symboliserer, hvordan menneskets stilling er før nåden og efter.

Over for bispernes og Resens modstand syntes kongen at vakle. Ganske vist var de øvrige professorer som nævnt tilbøjelige til at følge kongen – og billigede en ny udgave af Kirkeordinansen for Norge uden eksorcisme. Men

27. Rørdam: *Danske Kirkelove* III, s. 25.

28. Citeret efter Troels Lund: *Dagligt liv i Norden* IV, 1969, s. 440.

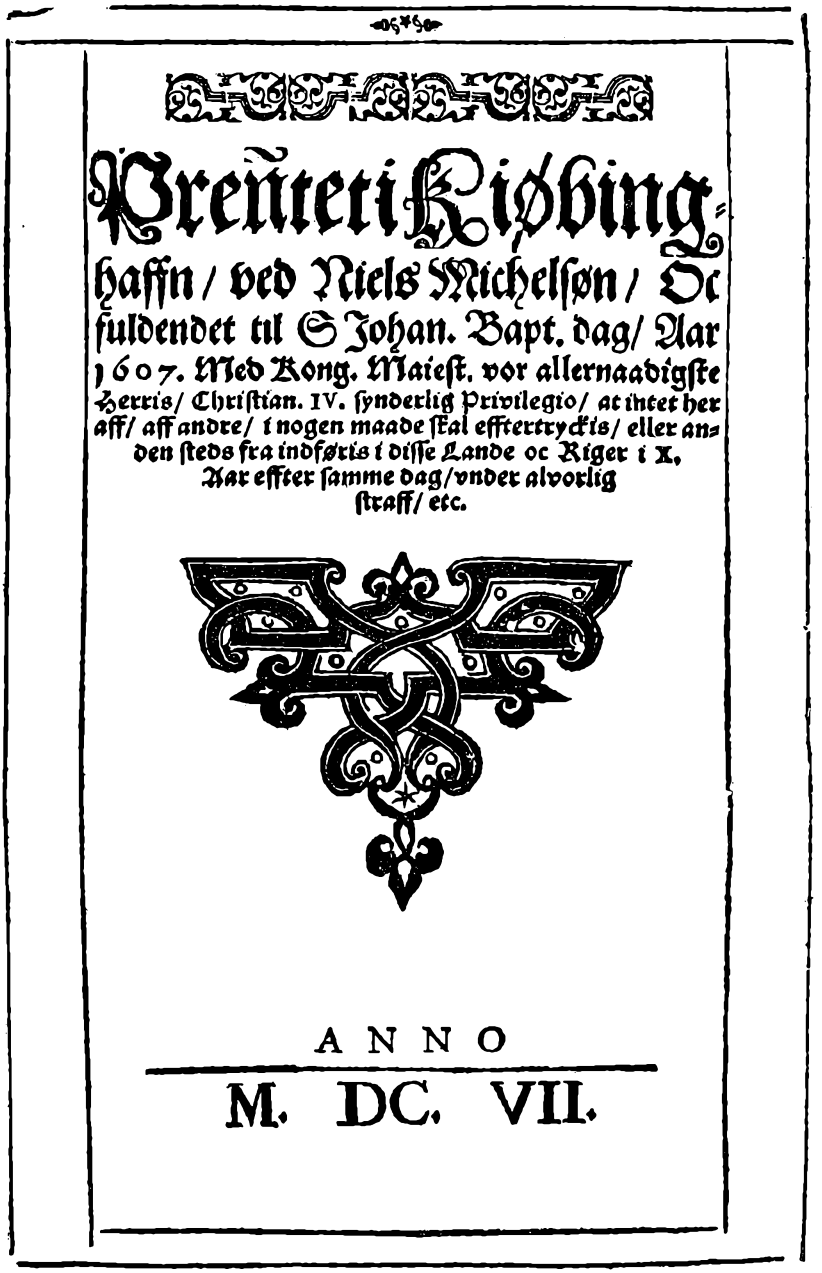
Prentet i Kiøbing-
haffn / ved Niels Michelsøn / Oc
fuldendet til S Johan. Bapt. dag / Aar
1607. Med Kong. Maiest. vor allernaadigste
Herris / Christian. IV. synderlig Privilegio / at intet her
aff / aff andre / i nogen maade skal efftertryckis / eller an-
den steds fra indføris i disse Lande oc Riger i X.
Aar effter samme dag / vnder alvorlig
straff / etc.

ANNO

M. DC. VII.

Fig. 25. Resens bibeloversættelse består af 4 dele, som synes at være udkommet på én gang, i hvert fald alle i 1607. Efter 3.delen er i eksemplaret på Det kgl. Bibliotek aftrykt det her gengivne privilegium. Bogtrykkeren er Niels Michelsen, som virkede i København fra ca. 1607 til 1619. Naturlig størrelse.

da Resen strittede imod, blev eksorcismen genindført i den trykte udgave af den norske ordinans. Selv holdt Resen åbenbart forelæsninger om eksorcisme og udsendte i 1608 en ny udgave af Luthers katekismus, hvori han indføjede en bemærkning om det udøbte barns åndelige besættelse, »idet det ansees oc actis som uden Guds nåde effter sin egen fordærffuede natur under mørkckheds mact«.[29] Resens modstand gjorde udslaget, og det blev igen strafbart at udelade eksorcismen ved dåben, som det bl.a. kan ses af et kongebrev fra 1610.[30] Først i 1783 afskaffedes eksorcismen endeligt herhjemme.

Det er svært at vurdere, hvorfor Resen i denne sag gik imod kongens åbenbare vilje. Da Dybvad, som vi har set, var blevet afsat, har han ikke haft andre i fakultetet end Winstrup at støtte sig til – og han havde jo, omend modvilligt, bøjet sig for kongen. Ingen af de tre professorer, som udtalte sig for afskaffelsen, tilhørte fakultetet, omend Aslaksen den 11. juli 1607 blev udnævnt til anden teologiske professor. Man plejer at udlægge Resens modstand mod eksorcismens afskaffelse som et led i hans angivelige kamp mod kryptocalvinismen. Men intet i hans udtalelse giver dækning for en sådan tolkning. Som Dybvad har han da blot fulgt den hævdvundne teologiske opfattelse herhjemme, der i det mindste havde det fortrin, at den ikke behøvede at skabe konflikt med folketroen. Men måske ligger der tillige i hans øjensynlige afstrejfning af dåbens og dåbsvandets mere materielle aspekter – dåbens vand er blot et synligt vidnesbyrd (testimonium visibile) om nåden – en antydning af, at Resen personligt ikke bare hentede sin teologiske inspiration fra lutherdommen i dens konservative filippistiske udformning (jvnf. videre nedenfor).

Ivar Stubs fald

Modsat Dybvad-sagen synes der i konflikten mellem Resen og professoren i hebraisk, *Ivar Stub,* virkelig at være tale om en dybtgående teologisk uenighed. – Ivar Stub var søn af en kgl. forvalter på Ribekanten og havde gennem sin moders andet ægteskab forbindelse til det københavnske handelsborgerskab. Denne solide baggrund har måske været med til at gøre ham mindre eftergivende og servil end så mange af sine kolleger af mere ydmyg afstamning! I hvert fald kastede han sig uforfærdet ud i en lang række stridigheder – bl.a. med universitetets foged, Niels Pedersen – hvor han næsten altid endte med at trække det længste strå. Sin skæbne mødte han først, da han tørnede sammen med Resen. Årsagen til sammenstødet var, at

29. Kornerup: anf. værk, s. 281.
30. Ibidem.

Stub, der siden 1594 havde været professor i hebraisk og altså egentlig ikke havde noget med Det teologiske Fakultet at gøre, i 1608 lod disputere over kapitlerne 4 og 5 i Jobs bog. Og bagest i den trykte disputats havde han i parallelle spalter ladet aftrykke sin egen og Resens oversættelse af de pågældende kapitler. Hans begrundelse var blot, at studenterne skulle have et grundlag for at kunne diskutere om detaillerne i teksten – men Resen blev rasende, og 6 dage før disputatsen skulle finde sted, fremførte han i Konsistorium et voldsomt angreb på den trykte disputats med tre hovedpunkter: 1. Stub havde overtrådt universitetets fundats ved ikke at have fremlagt disputatsen for Det teologiske Fakultets dekan. 2. Han havde i teserne udtrykt »den calvinistiske gudsbespottelige lære om forkastelsen«. 3. Han havde unødvendigt forklejnet Resens bibeloversættelse og iøvrigt aftrykt de to kapitler mod det kongelige privilegium.

Stub hævdede på sin side, at den hebraiske professor ikke var forpligtet til at fremlægge sine teser for den teologiske dekan, at han mente, Calvin på dette punkt var i overensstemmelse med skriften, og endelig, at han havde trykt de to oversættelser, »for at ungdommen bedre kunne oplæres i det hebraiske sprog«, og at han derfor ikke havde forbrudt sig mod det kgl. privilegium.

I de videre forhandlinger gentager begge parter stort set deres påstande, og som sædvanligt gik Resen af med sejren: enstemmigt besluttede professorerne, at Ivar Stub skulle afsættes fra sit embede. Men Konsistoriums endelige dom, dateret 15. august 1609, er interessant ved at bytte om på anklagerne. Stub skal afsættes, 1. fordi han har overtrådt fundatsen og sine embedsforpligtelser ved ikke at lade sine teser censurere, 2. »fordi han korrigerede den af den kgl. Majestæt og akademiet godkendte bibeloversættelse og mod det kgl. privilegium ikke tøvede med at lade sin egen oversættelse af to kapitler trykke, og 3. fordi hans bekendelse syntes at ville tjene til forstyrrelse af freden og roen i vore kirker«.[31] Konsistorium har altså klart trukket de formelle anklager i forgrunden. Om anklagerne så er holdbare, lader sig strengt taget ikke afgøre. Det fremgår af domsforhandlingerne, at Ivar Stub har villet hævde sin ret til som professor i hebraisk at efterprøve de forskellige oversættelsers korrekthed. Og deri kan vel ligge et vidnesbyrd om, at Det filosofiske Fakultet så småt begynder at emancipere sig fra teologien – selv om vi skal helt frem til periodens slutning, før skellet mellem de to fakulteter træder tydeligt frem (se her kap. IV). I hvert fald har Stub i 1608 disputeret over Kolossenserbrevets kapitel 2, vers 8: »Tag jer i agt, at ikke nogen skal fange jer ved verdslig visdom (philosophia) og tomt bedrag . . . «. Og i

31. Pontoppidan: *Annales Ecclesiæ Danicæ* III, s. 592.

teserne her understregede han, at teologi og filosofi er artsforskellige (diversa doctrinarum genera). Tager man Stub på ordet, har han altså selv været ude om det, når han så dristigt gav sig til at korrekse Resens oversættelse offentligt. Derimod kan man vanskeligt se, at han skulle have overtrådt noget privilegium, og på det punkt synes hans forsvar for sin handlemåde uigennemtrængeligt. Men Resen ønskede åbenbart – med kongen i ryggen – at få statueret et eksempel, og Stub måtte tilbringe sine sidste to leveår som omvandrende skolar i Tyskland, England og Holland.

Tilbage står spørgsmålet om Stubs teologiske anskuelser. Og her er det helt klart, at han har været en afviger. Hans pukken på skriften, og hans positive udtalelser om Calvin er ikke i sig selv anstødelige. Men det stred helt tydeligt mod den danske teologiske tradition at hævde læren om den dobbelte prædestination eller forudbestemmelse – nogle har Gud udvalgt til frelse, andre fordømt til fortabelse – sådan som Stub gjorde det i løbet af forhandlingerne. Allerede Niels Hemmingsen havde angrebet prædestinationslæren i flere skrifter og i stedet hævdet Guds almindelige frelsesvilje (gratia universalis), og Resen fortsatte traditionen med en serie disputatser vendt mod den calvinske professor Johs. Piscator.[32] Dommens forsigtige vendinger undgår imidlertid enhver detailleret stillingtagen og fastholder blot det synspunkt, som havde været det officielle siden reformationen: at der skulle ikke herhjemme føres teologiske diskussioner uden for ordinansens rammer. – Men var Stub da mere end en afviger på et enkelt punkt? Var han calvinist eller kryptocalvinist? Svaret må blive bekræftende. Der er ganske vist ingen spor af, at Stub forfægtede den type synspunkter, som man plejer at rubricere under betegnelsen »kryptocalvinisme«. Stub ses ikke at have vendt sig mod den fastslåede nadverlære eller at have hævdet, at Kristus efter sin opstandelse befinder sig på et bestemt sted i himmelen. Overhovedet mangler de sædvanlige rationalistiske træk hos ham. Det calvinske element i hans teologi, læren om den dobbelte prædestination, er jo på mange måder det mest anti-rationalistiske, man kan tænke sig – det calvinske modstykke til den lutherske lære om frelsen ved troen alene. På den anden side viser navnlig en tidligere disputats over Jobs bog kapitel 3 fra 1607 klart rationalistiske træk. Det er her, han skarpt afviser astrologien og kunsten at stille horoskoper bl.a. med henvisning til erfaringen (experientia) som alle videnskabers prøve – selv om han selvfølgelig påberåber sig skriften og endda den kanoniske og romerske ret. Man kan også nævne, at han i en større teserække om skriften fra 1597 ff. tager skarpt afstand fra den jødiske Kabbala, selv om han nok mener, at der i skriften kan findes mysterier, som ikke er tilgængelige for en

32. Se Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen* II, 1968, s. 67-126.

grammatisk fortolkning. F.eks. mener han, at »mærket« i Ezekiels bog kapitel 9, vers 4 og 6 kan tolkes som loven ud fra en regel om, at man med et enkelt bogstav (her det hebraiske t) kan mene et ord, som begynder med samme bogstav (lov = tora).[33] Alt i alt kan det derfor ikke være helt ved siden af at fremstille Resens kamp mod Stub som en kamp mod kryptocalvinismen – hvis man vel at mærke ikke forstår »kryptocalvinisme« i snæver konfessionel retning, men som en samlebetegnelse for en begyndende rationalisme eller endda sækularisering med mærkbare anti-autoritære træk. Men strømninger af den art måtte naturligvis slås ned i en tid, hvor konfessionel ortodoksi og politisk og økonomisk absolutisme og centralisering mere og mere kom på dagsordenen. Som systemets mand – og dygtig iscenesætter af sin egen karriere – bød Resen sig til her. Og med Stubs fald synes han efter 12 år som professor i Det teologiske Fakultet at have situationen sikkert under kontrol. Et par år senere måtte han ikke desto mindre føle lærestolen vakle under sig.

Resen i vanskeligheder

I årene 1611-13 disputerede Resen over kristologiske emner. Og i disse disputatser gav han sine spekulative tilbøjeligheder frit løb. Nu var det ham, som ganske afgjort gik ud over den danske teologiske tradition og fremførte synspunkter og brugte udtryk, som ikke havde hjemmel i ordinansen eller i Den augsburgske Bekendelse. Indholdet af Resens kristologiske disputatser er i hovedsagen en meget stærk understregning af Kristi guddommelighed, så stærk at menneskenaturen ikke kommer til sin ret. Og gang på gang hævdede Resen, at enhver »menneskelig« tale om Kristus i skriften skal forstås som en slags hensyntagen til vor svage og formørkede fatteevne. I den transcendente verden, hvor fornuften slet ikke kan trænge ind, er alt anderledes. Her viser det sig – for den troende – at tiden er ophævet, og at Kristus både som Gud og menneske har eksisteret i al evighed, sådan at Jesu jordiske eksistens i tiden kun er at forstå som en »fremtrædelsesform« (exhibitio) for hans evige midlervæsen. En konsekvens heraf er også, at Kristus, den evige midler, har kunnet frelse de fromme *før* sin jordiske eksistens, før sin inkarnation.

Over alle disse spekulationer – fremført på et yderst uklart og besværligt latin – er der et ubestrideligt fremmedartet præg. Og det spørgsmål rejser sig naturligvis, hvor Resen har hentet sin inspiration. Man har i forskningen især henvist til tyske teologer i Tübingen (Brenz og Andreæ) og til Konkordieformlen. Det sidste er ikke meget sandsynligt. Konkordieformlen var jo

33. *De doctrina christiana* VI, 1603, tese 330 ff.

klart blevet afvist herhjemme. Trods nok så megen pression stod Frederik II fast på, at han ikke ville vide af det værk. Og Resen var alt for meget kongemagtens og traditionens mand til, at han skulle lade sig påvirke af dette skrift. Men selvfølgelig har han været fortrolig både med dets indhold og forudsætninger – og herunder bl.a. også de teologiske opfattelser i Tübingen, som udgjorde en del af baggrunden for Konkordieformlen.

Jeg tror, man finder en nøgle til forståelse i Bjørn Kornerups henvisning til *Sebastian Franck*. Kornerup skrev: »Derimod vil man på flere punkter kunne påvise en tilknytning mellem Resen og Sebastian Franck. Særlig i denne forfatters *»Paradoxa«* træffes adskillige tanker om Kristi evige tilværelse og om alle tings simultane eksistens for Gud, som også genfindes hos Resen. Tilmed beviser Resens endnu bevarede håndeksemplar af denne bog, at han flittigt har studeret Franck. Men med god grund kunne han siden anføre, at de sætninger, som var fælles for ham og Franck, ikke var sat i omløb af denne, men byggede på beslægtede tankerækker i »Den tyske Teologi« og hos Luther, som forøvrigt havde godkendt dette skrift«.[34] – Sagen er nemlig den, at Sebastian Francks forfatterskab sammen med bl.a. Taulers, Schwenckfelds, Weigels og den unge Luthers indgik som en væsentlig del af den underjordiske mystisk-spiritualistiske tradition inden for den ældre lutherdom.[35] Når denne understrøm banede sig vej til overfladen var det oftest i form af oppositionel mystik, som vi skal se eksempler på i de følgende kapitler. Men Resens forfatterskab viser, at den også kunne dæmmes ind og nyttiggøres i kampen mod teologiske og politiske fritænkere. Vi har tidligere set, hvordan Resen gav en udlægning af eksorcismen og implicit af dåben, som bygger på den typisk spiritualistiske skelnen mellem det åndelige og det legemlige, som vi f.eks. finder hos Sebastian Franck. Resultatet af denne skelnen er naturligvis en nedvurdering af det legemlige, af materien. Tilsvarende betyder en guddommeliggørelse af Kristus, lige til kanten af de klassiske kristologiske kætterier, at Kristi menneskelighed afstrejfes. Inkarnationen bliver blot en fremtrædelsesform. Men denne afstrejfning af det materielle kender vi netop fra den mystisk-spiritualistiske tradition, hvor f.eks. Weigel siger – med allusioner til Hebræerbrevet kap. 13, vers 8, der også var Resens yndlingsskriftsted: »Christus ist heut und gestern und immerdar, auch in Abel, Noe, Abraham und Loth, dennoch wird er von der Jungfrau Maria gebohren . . . «.[36] For Resen betyder det, at den Jesus, som færdedes blandt mennesker og lærte dem at leve, forsvinder totalt ud af synskredsen. Og

34. *Hans Poulsen Resen* I, s. 354.

35. Jvnf. især Alexandre Koyré: *Mystiques, spirituels, alchimistes,* Paris 1955.

36. Koyré: anf. værk, s. 91, note 1. Jvnf. samme: *La philosophie de Jacob Boehme,* Paris 1929, s. 472.

Fig. 26. Det her gengivne naive billede fra Christian IV.s Bibel 1633 forestiller, at Paulus afleverer Romerbrevet til postbudet! Iøvrigt gælder det om illustrationerne (ifølge Laurids Nielsen: »Den danske bog«, 1941, s. 104 f.), at de er »fabriksmæssigt fremstillede billedserier, som i årevis var blevet benyttet til illustrering af bibler og postiller i Tyskland og andetsteds«. Kun de tre titelkobbere af Simon de Pas er nye. Det kgl. Bibliotek.

derved bliver der en slags indre logik i, at han måtte angribe enhver tendens til teologisk rationalisme, d.v.s. til vægtlæggen på Kristi menneskelighed. Calvinister eller kryptocalvinister holdt bl.a. fast på, at når Kristus havde inkarneret sig og var blevet et menneske, så måtte han også være begrænset i tid og rum, som vi alle er det. Følgelig måtte han befinde sig et sted i den øverste himmel og kunne ikke samtidig være fysisk til stede i nadveren. Resen måtte afvise den slags: sædet ved Guds højre hånd må ikke opfattes lokalt eller antropomorfistisk, men betegner den lige magt med faderen. Kristus befinder sig nu i en tilstand, som den menneskelige fornuft ikke kan fatte, netop ikke i rummet eller lokalt, og derfor kan han være til stede overalt i kirken. Et ejendommeligt udtryk fik denne tankegang, da Resen i sin nyudgave af katekismen fra 1608 rettede ordene i 2. trosartikel »deden han skal igjenkomme« til »som skal igjenkomme« – ordet »deden« er jo et stedsadverbium (derfra), som antyder en lokal placering.

Der findes en række samtidige skriftlige udtalelser om Resens teser – de fleste overordentlig kritiske. Men det blev sognepræsten ved Sankt Nikolaj Kirke i København, nordmanden *Oluf Jensen Kock,* som fra prædikestolen startede felttoget mod Resen så at sige på samtlige kryptocalvinisters vegne. Allerede nogle uger før Resens første kristologiske disputats blev udgivet, begyndte Kock fra prædikestolen at komme med »de underligste gloser«, og trods biskoppelige formaninger og endda en forhandling mellem Kock og Resen fortsatte Kock sin polemik. Et højdepunkt nåedes under ugedagsprædikenen i Vor Frue den 10. december 1613 – Københavns præster prædikede her på skift om fredagen – hvor Kock ud fra dagens tekst, Mattæusevangeliets kap. 25, bestemt forfægtede Kristi menneskelighed. Ifølge ørenvidner sagde han bl.a.: »I dette kapitel nævner evangelisten Christum mange steder menneskens søn, imod denem, som tør veddriste sig at sige, at Christus havde været et menneske af evighed, fordi han havde åbenbaret sig i menneskelighed for de hellige mennesker i Det gamle Testament. Skamme dig, skamme dig, og hold din sladder, din kåde og næsvise mund; du est ikkun for Gud en pebling og sinke, hvad heller du est mester og doktor«.[37] Og i samme prædiken fremførte Kock ganske klart den sædvanlige kryptocalvinske opfattelse af Kristi rumlige himmelfart og deraf følgende fornægtelse af hans legemlige tilstedeværelse i nadveren: »Derfor er det skam og løgn, som nogle sige, at Christus skulle være realiter til stede udi sin hellige Nadvere med sit legeme og blod, som er så langt derfra, som himlen er fra jorden; men aleneste med sit legems og blods kraft«.[38] Og det var også i denne prædiken Kock rettede et heftigt angreb på Resens ændring af ordlyden i 2. trosartikel om Kristi genkomst til dom, for – som han sagde – »Der laterer sofisteri under og ligger en skælm begraven«. Resen klagede nu til Sjællands biskop, som stadig var den gamle Peder Winstrup, over Oluf Kock. Og nogle dage senere lod denne ham suspendere. Kock var imidlertid ikke til sinds at rette sig efter biskoppen og fortsatte sin polemik fra prædikestolen i Sankt Nikolaj.

Nu greb Christian IV selv ind og forordnede afholdelse af en teologisk disputats mellem Kock og Resen på Koldinghus den 21. februar 1614. En kommissionsdomstol bestående af kansler Christian Friis, Manderup Parsberg og Jakob Ulfeld, alle rigets bisper og universitetets rektor, professor Hans Jensen Alan, skulle under kongens forsæde tage stilling i sagen. Til domstolen indleverede Oluf Kock sine anklager mod Resen. Klogeligt nok – måtte han tro – koncentrerede han disse anklager om at vise, at Resen var afveget fra den oldkirkelige tradition og fra de forfattere, som var anbefalet i

37. Kirkehistoriske Samlinger 3. r. I, s. 585.
38. Kirkehistoriske Samlinger 3. r. I, s. 586.

ordinansen. Resen selv indleverede en meget udførlig *Clavis theognosias* (nøgle til gudserkendelse), hvori han fremførte sine synspunkter i form af kritik af den nederlandske teolog Conrad Vorstius, som alle i samtiden angreb. Blandt de mange, som havde gendrevet Vorstius' angivelige rationalisme, var ingen ringere end den teologiserende engelske kong James I, Christian IV's svoger, og Resen forsømte ikke lejligheden til at slutte sig til ham. En af James I's vigtigste anklager mod Vorstius gik iøvrigt på, at Vorstius fremstillede Gud som et rumligt begrænset væsen.

Den 21. februar 1614 startede disputationen med kongen som en meget partisk ordstyrer. Det er bekendt, at da Kock påberåbte sig udtalelser af københavnske borgere – som iøvrigt i nogen udstrækning synes at have støttet ham – afbrød kongen ham med ordene: »Ja Søfren Tolder haver bedre forstand at smage en pot tysk øl end at judicere i sådanne sager«. Som man kunne forudse, faldt dommen ud til Resens fordel: Kock blev dømt til landsforvisning som en »løgner og calumniator«, der ikke havde kunnet bevise sit klagemål over Resen. Som tidligere Stub måtte Kock flakke om i udlandet, hvor han skal være død i Hamborg. Men Resen slap ikke uden skrammer. Rigets bisper havde nemlig allerede inden domfældelsen interveneret hos kongen og anmodet om, at Resen dels skulle gøre nærmere rede for sit standpunkt i et særligt skrift, og dels fremover aflægge sin dunkle og uvante stil, som så mange andre også klagede over. Skønt bisperne altså var med til at domfælde Kock, var de øjensynligt betænkelige ved Resens teologi, som forekom dem at indebære afvigelser fra den én gang fastslåede lære. Resen skrev det ønskede skrift, *De sancta fide,* hvori han udførligere gjorde rede for sine synspunkter på de omdiskuterede spørgsmål. Da det var blevet afleveret, blev bisperne indkaldt til et møde i København i begyndelsen af 1614. Her blev det nu meddelt, at kongen ønskede at bisper og professorer skulle træde sammen til én forsamling, læse og overveje Resens forsvarsskrift og skriftligt meddele kongen, om dette skrift var i overensstemmelse med Guds ord og de i ordinansen og fundatsen anbefalede forfattere. Forhandlingerne omfattede 13 møder, hvor der sporedes visse divergenser mellem professorer og bisper. De førstnævnte var nu mere positive over for Resen, mens det kneb for bisperne at acceptere skriftet – og til det sidste stillede man sig skeptisk til hans lære om Kristi menneskenaturs evighed. Men det lykkedes Resen at berolige bisperne, og da han samtidig lovede at holde sig til mere sædvanlige og accepterede formuleringer fremover, endte forhandlingerne i fryd og gammen. I slutningen af 1614 eller begyndelsen af næste år udkom *Den hellige tro* både på latin og i dansk oversættelse som et slags punktum for stridighederne. Resen bevarede sin position både teologisk og politisk – og dermed også sin bispekandidatur. Biskop Winstrup var død den 24. juni 1614, før forhandlin-

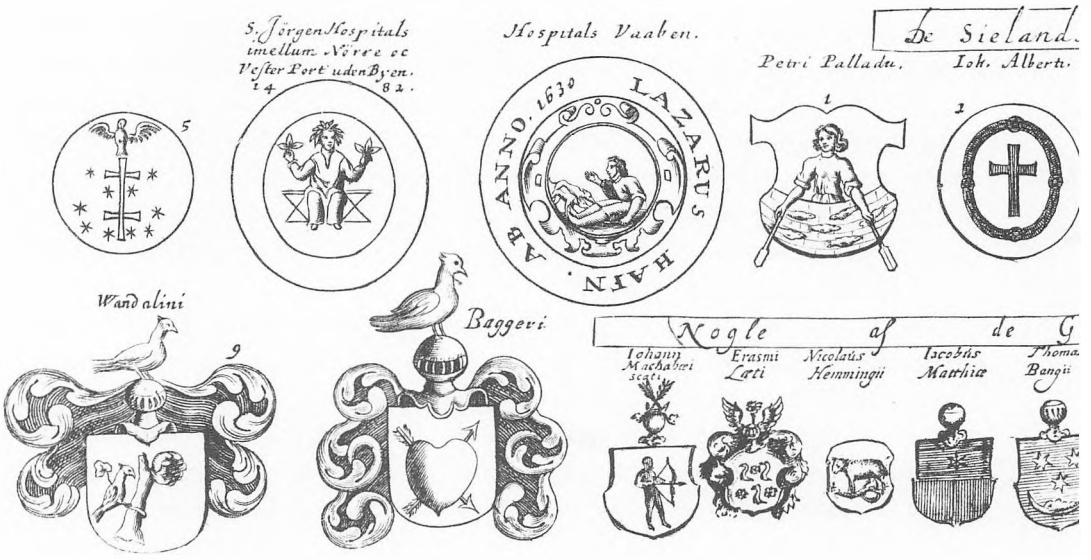

Fig. 27. Tegningen her – fra Peder Resens atlas – viser i øverste række de lutherske bispers våben indtil Resens egen tid. Bl.a. ses Resens (faders og søns) våben: et Kristus-Lam med en kvist i munden og 3 V'er, som står for: vera via veritas, sandheden er den rette vej. I nederste række vises enkelte professorers eller professor-slægters våben. Efter faksimile-udgaven 1974.

gerne om »Den hellige tro« tog deres begyndelse, og efter forhandlingernes afslutning blev Resen kongeligt udnævnt til Sjællands biskop den 29. april 1615. Dermed var hans rolle inden for Det teologiske Fakultet i det væsentlige udspillet, selv om han naturligvis bevarede sin post som 3. teologiske professor, satte sig på dekan-funktionen og endda i løbet af sin bispeperiode (til 1638) to gange blev valgt til universitetets rektor. Til gengæld har han især gennem sine mange bededagsprædikener ydet et på sin vis vigtigt bidrag til overgangen fra den gamle lutherdom til ortodoksien – foruden at han med dem har suppleret sin egen spekulative teologi.

Pønitense-teologien

Resens bededagsprædikener er beregnet på præsterne, og de er derfor forfattet på latin. Enkelte af dem er dog også blevet oversat til dansk. Det gælder bl.a. bededagsprædikerne fra 1631, som under titlen »Litani-Schole« blev fordansket af sognepræsten i Vigerslev og Kværkeby, Matthias Bredal, på Resens opfordring: »dend menige mand hos os med quinder oc unge folck til brug oc nytte/ ad di også kunde hiemme beredis/ som udi en ræt litaniskole til ad vide huorledis de retteligen bede skulle oc holde christelige bededage som det sig

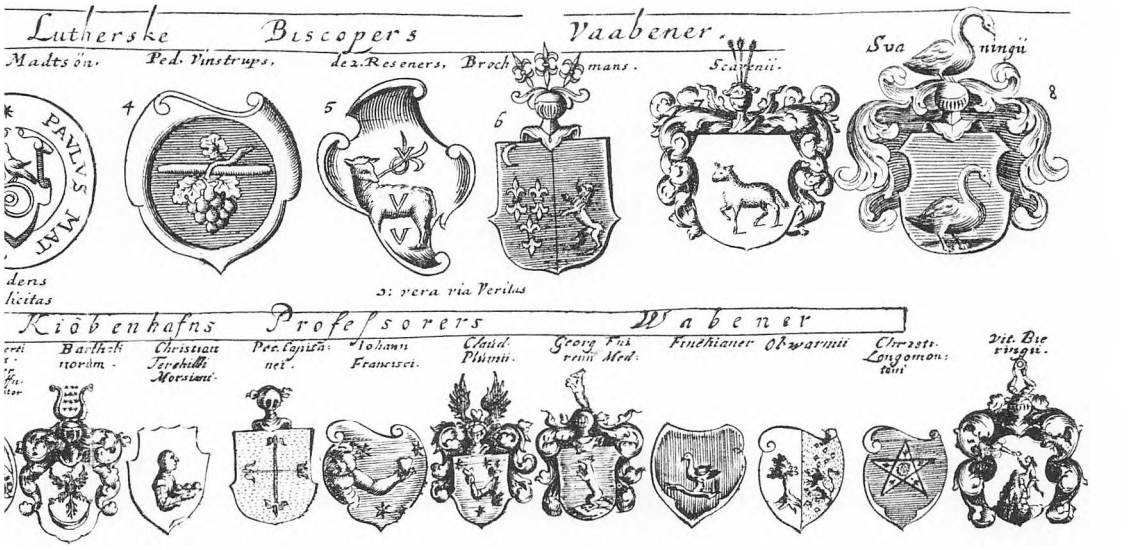

bør besynderligen/ når de påbuides oc det således giøris behof«.[39] Betegnelsen »litani-skole« hentyder her til, at de tre prædikener, som aftrykkes, formelt har form af en udlægning af »de trende versickler, eller små vers som efter huer andre siunges for alteret i vore kircker imellem litanien, der retted af d. M. Luther, og dend hosfølgende bøn/ efter huer tids leilighed«.[40] De tre »versickler« er komponeret af Davids salme 106, vers 6, salme 103, vers 10 og salme 102, vers 1 og giver tilsammen en slags syndsbekendelse, som meget svarer til den bekendte calvinske, der indleder enhver calvinsk gudstjeneste.[41] Denne syndsbekendelse kommenteres så i de tre mønster-prædikener, beregnet på 3 bededage i træk, hvori Resen indtrængende opfordrer tilhørerne til at gøre pønitense, d.v.s. til at bekende og aflægge deres synder. Det er ganske tydeligt, at med denne insisteren på syndens magt og nødvendigheden af at gøre bod supplerer Resen sin egen teologi og giver den det nødvendige tilskud, som både han selv og tilhørerne har kunnet lade sig opbygge af. Som Resens biograf, Bjørn Kornerup, skriver: »Med stor vægt indskærper Resen atter og atter, at det ikke er tilstrækkeligt at lade sig nøje med et udvortes

39. Anf. skrift bl. B VII.
40. Om litaniet og Resens litaniprædikener se iøvrigt Kornerup: *Hans Poulsen Resen* II, s. 227 ff.
41. Jens Glebe-Møller: *Om religion,* København 1977, s. 98 f.

forhold til de objektive faktorer – det gælder tværtimod om at stille sig i et personligt forhold til dem og i sin livsførelse vise troens frugter«.[42]

Imidlertid er det påfaldende, at prædikenerne er så lidt konkrete og giver så lidt konkret vejledning til at leve kristeligt i datidens Danmark. Synden specificeres ikke, men tilhørerne overdænges med skriftsteder fra Det ny Testamente: 1. Korinthierbrev kapital 6, vers 9-10: »Eller ved I ikke, at uretfærdige ikke skal arve Guds rige? Far ikke vild! hverken utugtige eller afgudsdyrkere eller ægteskabsbrydere eller de, der lader sig bruge til unaturlig utugt, eller de, der øver den, eller tyve eller havesyge, ingen drankere, ingen æreskrænkere, ingen røvere skal arve Guds rige«. Eller Efeserbrevet kap. 5, vers 3-8: »Men utugt og al slags urenhed eller havesyge bør end ikke nævnes iblandt jer, som det sømmer sig for hellige, ej heller skammelig færd eller tåbelig snak eller letfærdig skæmt . . . «. Hvis prædikener over denne læst har haft nogen virkning, må den nærmest have været af terroristisk art! Ikke med et eneste konkret eksempel viser Resen, hvordan skriftstederne skal appliceres. Tilhørerne skal øjensynligt hensættes i en tilstand, hvor de på forhånd afskriver sig selv enhver ret til at arve Guds rige – og kun ved Guds af præsten (eller af den kongeligt udnævnte biskop) formidlede nåde kan gøre sig håb om frelse. Man må næsten trøste sig ved, at det nok faktisk har knebet med virkningen af prædikenerne. Ellers havde det ikke været nødvendigt så ofte at proklamere bods- og bededage og at indskærpe deres overholdelse. Og ellers havde det ikke været nødvendigt med kongebrevet af 22. april 1645, hvori det hedder: »På det och den stoore usckickelighed, som med soffuen udj kiercherne begåis, kand forekommis och affschaffis, er woeris nådigste wilge, at der folck schal tilforordnes, som kand gåe om med lange kiepper til at slåe dennom på hoffuidet med, som soffuer vnder predicken«.[43]

Naturligvis ligger der også en ægte sjælesørgerisk interesse bag pønitenseprædikenerne. Og de mange kirkelige og teologiske reformer i 1620'rne og 30'rne stemmer godt overens med inskriptionen på Rundetårn: Fromhed styrker rigerne. Men samtidig udtrykker Christian IV's kirkelige lovgivning også statsmagtens forsøg på at stramme grebet om befolkningen. Man kan f.eks. henvise til hans store forordning af 27. marts 1629 »Om Kirckens embede og møndighed mod wbodferdige, sampt om atskillige geistlighedens forhold«, hvor man finder de karakteristiske forbud mod alle slags folkelige spil og forlystelser og selvfølgelig også mod fastelavnen. Forbud af denne art kendes overalt i Europa fra nogenlunde samme tid, både blandt katolikker og

42. Kornerup: anf. værk, s. 65.
43. Rørdam: *Danske Kirkelove* III, nr. 296.

protestanter.[44] Og når forordningen af 1629 i byerne indførte de medhjælpere for præsterne efter calvinsk forbillede, som bl.a. Niels Hemmingsen i sin tid havde været en varm fortaler for,[45] var der på ingen måde tale om en demokratisk nydannelse, men slet og ret om etableringen af et sædelighedspoliti. Og naturligvis var hensigten også her at disciplinere kønslivet og få styr på omfanget af velforsørget og velopdraget arbejdskraft. Men samtidig grundlægges måske allerede her den interesse for seksualiteten, som videreudvikledes i pietismen, og som efterhånden blev så karakteristisk for borgerskabet.[46] – Med sine mange pønitense-prædikener indledte Resen i alt fald den strøm af bodsfromhed, som prægede 1. halvdel af 1600-tallet, og som næsten alle fremtrædende teologer og kirkemænd i perioden var påvirket af eller bidrog til at udvikle. Men hvis teologer og kirkemænd, professorer og bisper, var enige om at lægge vægt på pønitensen, så var der meget andet, som skilte, og som undertiden førte til gnidninger mellem de to grupper.

Professorer og bisper

Da Københavns Universitet blev genoprettet efter reformationen var dets hovedformål at uddanne præster. I fundatsen siges, at der skal undervises i artes liberales, jura, medicin, teologi og i sprogene latin, græsk og hebraisk, »for at vi således kan forsyne vore riger og stater med lærde mænd, men især de mange kirker, hvoraf der i vore riger er adskillig tusinde«. Og sammenhængen mellem universitetets teologiske fakultet og den protestantiske statskirke var tydeligt markeret gennem Sjællands biskops dobbeltstilling samt – mindre formelt – ved at første teologiske professor som nævnt var designeret til at overtage bispestolen. Vi har i det foregående set eksempler på, at bisper og professorer sammen indgik i forskellige kommissioner. Bibeloversættelser og Bibelrevisioner var professorernes sag, men det kunne – som vi har set – ske, at kirkerne skulle betale udgivelsen, og under alle omstændigheder var de naturligvis beregnet til kirke- og menighedsbrug. På kryds og tværs var fakultetet altså forbundet med kirken, professorer med præster og bisper. Men alligevel er der på dette tidspunkt også et klart skel mellem de to grupper. Dette skel hænger ikke – som man kunne tro – sammen med det teologisk-filosofiske opgør mellem konservative Melanchthon-elever og de mere progressive kryptocalvinister-rationalister. En af bisperne, *Hans Knudsen Vejle,* som iøvrigt var Resens svoger, blev i 1615 afsat fra sit embede

44. Jvnf. den i note 26 nævnte bog af Burke.
45. Se mit i note 3 nævnte skrift s. 21.
46. Jvnf. Michel Foucault: *Seksualitetens historie* I, 1978.

efter at have manifesteret sig tydeligt som kryptocalvinist. Og – som vi har set – var der adskillige kryptocalvinister eller rationalister blandt universitetets lærere. Snarere må skellet ses i sammenhæng med bispers og professorers forskellige lokalisering. Bisperne residerede rundt omkring i landet, og Sjællands biskop tilbragte 3 måneder af året på visitatsrejse i sit store stift. Men professorerne måtte opholde sig i København og var altid i nær kontakt med kongen eller hans embedsmænd, især kansleren, der jo også var universitetets kansler. Derved har professorerne – hvadenten de nu stod som repræsentanter for den traditionelle lutherdom eller for forskellige afskygninger af kryptocalvinisme – i langt højere grad end bisperne haft fingeren på tidens politiske og økonomiske puls. Og det har betydet, at signaler om ændringer eller udviklinger først er blevet opfanget af de teologiske professorer, og de har først af alle teologer i protest eller – som regel – accept skullet indrette sig på de nye signaler. For bisperne har det været væsentligt at bevare de nedarvede og etablerede ordninger og traditioner – selv i Hans Knudsen Vejles tilfælde synes det at have været et hovedmotiv, i hvert fald efter hans eget udsagn at dømme.[47] Og de har haft svært ved at indrette sig på den omstilling af teologien, som med Resen som foregangsmand begyndte i 1600-tallets første trediedel og fuldbyrdedes med Jesper Brochmand – en omstilling, som tilpassede lutherdommen i dens danske udformning til den stadigt mere og mere ekspanderende fyrstemagt bl.a. ved at trække politik og moral ud af teologien. Men bisperne var alle uddannede i Hemmingsen-traditionen og havde netop som han lagt vægt på, at luthersk kristendom også, ja frem for alt, betød ganske bestemte adfærdsmønstre. Spekulationer som Resens var de helt ukendte med. Men Resens oprykning blandt bisperne, hvor han i hele 23 år var primus inter pares, har bidraget til at udviske skellet – selv om det af og til kunne markere sig igen, som vi skal se i det følgende. Trods alle individuelle forskelle – som der naturligvis har været – fik teologien i Danmark derved igen et enhedspræg, som den havde haft det i Niels Hemmingsens dage. Men der skulle rulle hoveder, før uniformiteten var genetableret. Og det krævede mere end sædvanlig smidighed i et feudalt samfund at indrette sig på omstillingen. En af dem, som klarede det, var Resens jævnaldrende kollega, nordmanden Kort Aslaksen.

Kort Aslaksen

Danmark og Norge hørte jo sammen, og fakultetets historie er derfor både dansk og norsk. Det bliver helt indlysende, når vi beskæftiger os med *Kort*

47. Kirkehistoriske Samlinger I, s. 499 ff.

Aslaksen (født 1564 i Bergen), som på mange måder var en typisk teologisk professor i denne periode. Ligesom f.eks. Jørgen Dybvad eller Resen selv, er han begyndt et helt andet sted end i teologien. Under sit studium blev han bl.a. protegeret af den kgl. livlæge, den internationalt berømte *Peder Sørensen,* der – som mange praktiserende læger i tiden – var stærkt påvirket af Paracelsus. Aslaksen opgav imidlertid studierne efter blot at have taget baccalaurgraden og begav sig til Hven, hvor han blev en af *Tyge Brahes* mange unge assistenter. Sørensen og Brahe kendte hinanden, og man kan derfor formode, at det var Sørensen, som havde anbefalet Aslaksen til den berømte astronom. På Hven er han i mere end to år blevet undervist af Tyge Brahe og har sikkert gået ham til hånde i observationsarbejdet. I Aslaksens naturfilosofiske skrifter kan man både se spor af påvirkningen fra Peder Sørensen og fra Tyge Brahe. Man finder hos ham den paracelsianske tanke om et psykofysisk princip, som gennemstrømmer alt, sådan at ikke bare »levende« væsener, men også døde, mennesker og dyr, sten og metaller i virkeligheden rummer det samme »liv«. Interessant er også hans udførlige diskussion af begrebet »himmel«. På grundlag af 2. Korinthierbrev kap. 12, vers 2, inddeler han himlen i tre sfærer eller himle, hvoraf Kristus befinder sig i den øverste. Men den nederste himmel er »lufthimlen«, og ifølge Aslaksen er det denne lufthimmel, der er tale om i 1. Mosebog kap. 1, vers 6. Det betyder, at regnvandet ikke befinder sig over stjernehimlen, som Luther og mange andre med ham fandt omtalt i vers 6. Aslaksen mente derfor, at det lutherske standpunkt måtte afvises, »da det syntes ikke blot at være i modstrid med Moses' mening, men også med andre skriftsteder og med al fornuft og erfaring«. Over lufthimlen hæver stjernehimlen sig, og den fandt Aslaksen omtalt i 1. Mosebog kap. 1, vers 17 (mens traditionen indentificerede de to »himle« i vers 6 og 17), og oven over den igen findes »Guds og de saliges himmel«. Aslaksen understreger, at denne himmel er legemlig eller rumlig. Argumentet er, at ifølge Bibelen er Kristi menneskelige natur i forklaret skikkelse optaget i himlen. Det samme er sket eller skal ske med de udvalgte. Da legemlig natur ikke kan indeholdes af noget ulegemligt, må de saliges himmel være legemlig og kan lokaliseres til et bestemt afgrænset område. Som man vil se, argumenterer Aslaksen yderst kontant og »common-sensisk« for sit standpunkt. I et teologisk perspektiv er det afgørende naturligvis, at der gøres alvor af Kristi menneskelighed og dermed også af hans faktiske jordiske eksistens.

Da Aslaksen udgav disse disputatser *De mundo,* hvorfra ovenstående er refereret,[48] havde han allerede i nogle år været professor i latin og græsk (1606

48. Se Oskar Garstein: *Cort Aslakssøn. Studier over dansk-norsk universitets- og lærdomshistorie omkring år 1600,* Oslo 1953.

vikarierede han tillige for Stub i hebraisk). Og efter Dybvads afskedigelse og Resens oprykning blev han 11. juli 1607 budt velkommen i Konsistorium af biskoppen og de øvrige professorer. Det siges dog udtrykkeligt i Acta Consistorii, at han var kaldet af kongen og kansleren og (kun) approberet af de teologiske lærere.[49] Åbenbart har Aslaksen været i kongegunst, selv om hele hans teologisk-filosofiske profil adskilte sig fra Resens.

Nogle måneder senere måtte Aslaksen disputere for den teologiske doktorgrad, som kun 12 mand siden reformationen havde erhvervet. Selve disputatsen handlede om den hellige skrift og var af traditionel anti-katolsk art. Derefter foregik doktorpromotionen efter det traditionelle mønster i Frue Kirke. Det var endvidere sædvane, at et barn – som regel en professorsøn – stod frem og forelagde den nybagte doktor et vanskeligt spørgsmål, som han skulle besvare på stående fod. I Aslaksens tilfælde var det rektor Stephanius' otte år gamle søn, som stillede et spørgsmål om det ondes årsag og arvesyndens problem. Aslaksens moderne biograf, Oskar Garstein, har formodet, at der med dette spørgsmål og den foregående disputation i virkeligheden var tale om en slags opposition mod Resen: Få år i forvejen havde Aslaksen som filosofisk professor stået på Venusins (hofpræstens) side mod Resen og bisperne i eksorcismestriden, og et af problemerne i denne strid var jo netop, om eksorcismen var begrundet i skriften eller kun i traditionen, og om børnene ved fødslen var at betragte som syndige og djævlebesatte. Hvis Garsteins tolkning er rigtig, så varede det i hvert fald ikke længe, inden Aslaksen slog retræten. Men at han i en række af de sager, vi her har behandlet, principielt måtte indtage en anden stilling end Resen er ganske klart. Aslaksen indstillede således i første omgang Stub til benådning, i anden omgang fulgte han Resen. I Kock-sagen solidariserede han sig med Kock, og han er muligvis forfatteren til et af de anonyme håndskrifter med skarp kritik af Resens teologi og terminologi. Han blev også inddraget i kommissionsforhandlingerne på Koldinghus i anledning af nogle breve, som han havde skrevet om sagen og sendt til udenlandske teologer. Men det lykkedes ham dog at klare frisag. Imidlertid udtalte han sig i et stort skrift *Physica et ethica mosaica, ut antiquissima, ita vere christiana, duobus libris comprehensa* (Mosebøgernes fysik og etik, som er både allerældst og sandt kristelig, i to bøger), som udkom i Hannover 1613, på en måde, som faldt Resen for brystet – eller som i hvert fald gav ham anledning til at give Aslaksen en forskrækkelse. Selve skriftet består hovedsageligt af en udlægning af de første tre kapitler i 1. Mosebog og indeholder i førstedelen en kristen fysik, som igen består af en »physica generalis« og en »physica specialis«. I den sidste udlægges skabelsesberetnin-

49. Kirkehist. Saml. 4. r. IV, s. 781.

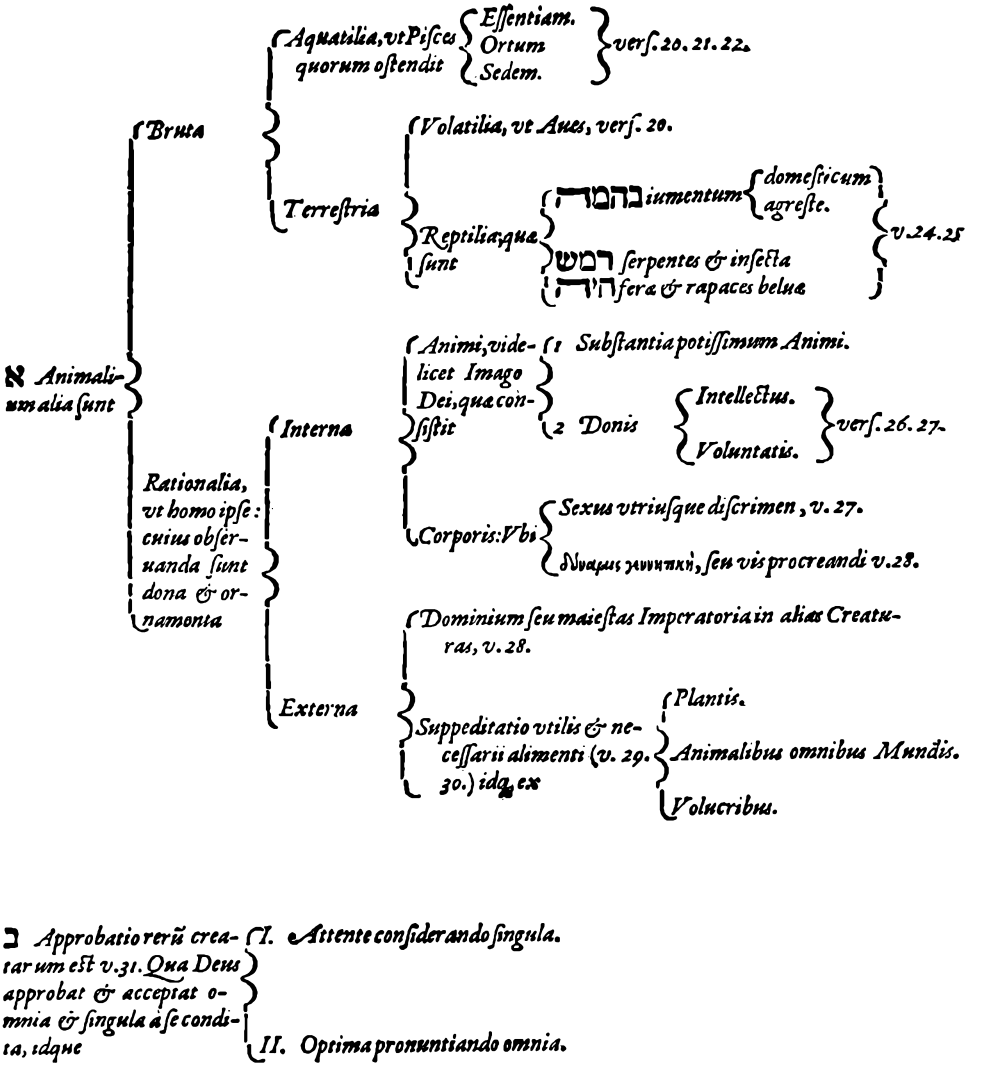

Fig. 28. Denne tavle fra Kort Aslaksens »Physica et ethica mosaica« viser, hvordan en ramist kunne systematisere zoologien og gøre det som en udlægning af bibelvers (1. Mosebog kap. 1, vers 20-31). De levende væsener inddeles i »bruta«, altså dyr, og »fornuftsvæsener«, altså mennesker. Derefter tvedeles begge kategorier yderligere. Naturlig størrelse. Det kgl. Bibliotek.

gen i overensstemmelse med det tidligere refererede. I andendelen har vi en udlægning af syndefaldsberetningen, hvortil er knyttet en afhandling, der hævder nødvendigheden af at udlede den kristne etik af skriften. Værket er udpræget ramistisk, d.v.s. lagt til rette efter de kendte ramistiske fremstillingsprincipper, som det bl.a. fremgår af de indsatte dikotomiske (tvedelte) tabeller. Alle ramistiske bøger er fulde af den slags tavler eller tabeller, som

egentlig blot er en slags indholdsangivelse, men hvor man ved hjælp af den typografiske teknik får det til at se ud, som om ethvert afsnit eller emne logisk genererer to nye afsnit eller emner og så fremdeles. Det ramistiske præg i Aslaksens bog er nu ikke bare formelt. Det kan man se af hans definition på teologi: »Theologia est doctrina bene beateque vivendi« (teologien er læren om at leve godt og saligt).[50] Eller: teologien er »unica illa bene vivendi ars« (den eneste kunst i at leve godt).[51] Disse definitioner er hentet direkte fra Petrus Ramus' egne skrifter, eventuelt via en af de utallige ramistisk prægede calvinske teologer. Ikke uden grund hed det i samtiden: »Ramismus est gradus ad calvinismum« (ramismen er et trin på vejen til calvinisme), og under alle omstændigheder udtrykker de en ganske håndfast måde at forstå teologien på – lige fjernt fra Resens og den senere ortodoksis spekulationer og pønitense-fromhed. – I selve skriftet havde Aslaksen iøvrigt refereret Resens kristologiske synspunkter temmelig nøje og loyalt, men det hjalp ham ikke. Det lykkedes Resen at finde vorstianske kætterier i bogen, og han meddelte det i et brev til Aslaksen, som på sin side måtte gribe pennen og i et længere brev bedyre sin afsky for Vorstius' evighedsbegreb og sin overensstemmelse med Resen.

Næppe havde Aslaksen redet også denne storm af, før han på ny kom i vanskeligheder. Denne gang drejede sagen sig både om dogmatiske afvigelser og professorernes embedspligter, og trods sin i grunden bagatelagtige karakter er den meget oplysende for tidens klima og for den situation, de samtidigt agerende befandt sig i.

Censuren over Niels Michelsen Aalborg

Sagen drejede sig om, at en ven af både Aslaksen og Oluf Kock, *Niels Michelsen Aalborg,* i 1611 havde udgivet en stærkt antikatolsk kommentar til Johannes Åbenbaring. Nu har Åbenbaringsbogen jo gennem tiderne været arsenal for mange oppositionelle bevægelser og strømninger. Men der er ikke noget oppositionelt ved Michelsen Aalborgs kommentar. Han udlægger nemlig Johannes Åbenbaring kirkehistorisk. Han lader alle billeder og figurer af Antikrist (det store dyr) og hans tjenere beskrive paven og den katolske kirke. F.eks. er græshopperne i kap. 9 ifølge Aalborg at forstå om munkene og specielt om jesuitterne. Og tusindårsriget (Johs. Åb. kap. 20, v. 2) lader han vare fra Kristi fødsel til kejser Otto III's tid, mens han udtrykkeligt afviser

50. Garstein: anf. værk, s. 572.
51. Smst., s. 579.

kiliasterne og meget eftertrykkeligt slår fast, »at Christus icke vil føre et politische og jordiske regement her i verden, men et åndelig«.[52] På Koldinghus havde Kock imidlertid også fremlagt breve fra Aalborg, og dermed var denne naturligvis kommet i søgelyset. Den 25. maj 1614 udgik der kongebrev til biskoppen i Lund, i hvis stift Aalborg var præst, om at lade Aalborg indstævne for Konsistorium og for sig selv, fordi der i kommentaren til Johannes Åbenbaring i det 8. kapitel skulle findes noget »om hedningers saliggiørelse uden throen thil Christum«, som ikke »offeuerens stemmer med voris kierckers bekiendelse«, samtidig med at det i bogens fortale hedder, at den har fået Det teologiske Fakultets godkendelse.

Spørgsmålet om hedningers frelse uden Kristus behandles i kommentaren til kapitel 1, vers 4-10. Egentlig vil Aalborg helst ikke drøfte det: »Thi huad gaffner det dig/at du veedst/den eller den bliffuer salig/oc den fordømt? Huad tien sådant dig til din salighed? Dette gaffner dig mere/at du veedst/huorledis du kant selff bliffue salig«.[53] Men skal det være, så fremfører Aalborg som lærde mænds mening, at Gud selv råder for at skænke saligheden, til hvem han vil. Derfor kan han også gøre hedninger, der levede før Kristus, eller som aldrig har hørt ordet, salige i kraft af »det Guds lam, som aff verdens begyndelse er slactet«.[54] Denne opfattelse fandt de lærde teologer, hvoriblandt naturligvis Resen, zwingliansk, selv om Aalborg bedyrede, at han aldrig havde læst Zwingli og iøvrigt havde overtaget argumentationen fra den engelske teolog John Fox, som selv havde udgivet en kommentar til Johannes Åbenbaring og var en af de lærde mænd, Aalborg påberåbte sig. Men her hjalp ingen snak. Aalborg var stemplet som en afviger i forhold til »vore kirckers uforfalskede (sincera) lære« og måtte fradømmes sit embede.

Var kætterdommen, som professorerne og bisperne åbenbart udtalte med betydelig ulyst, korrekt? Det er vanskeligt at svare på, fordi materialet er så spinkelt. Men sandsynligvis var den principielt korrekt. Selv om det ikke siges direkte, ville prædestinationslæren i hvert fald være en logisk konsekvens af det synspunkt, Aalborg fremførte. Og det er helt sikkert, at problematikken om hedningernes frelse overhovedet kun dukker op, når man lægger vægt på, at Guds søn blev født som et menneske i tiden, selv om Aalborg så også indfører en traditionel henvisning til lammet, som er slagtet fra verdens begyndelse. Resens kristologiske spekulationer ville ikke rejse den slags problemer. For ham havde Kristus jo været der i al evighed. Dertil kom, at brevene til Kock, som også blev fremlagt i Konsistorium, klart viste, at han tilhørte dennes »kryptocalvinske« parti.

52. *En kort og nyttig forklaring offuer S. Johannis Obenbaring,* 1611, s. 173.
53. Anf. skrift, s. 60 a.
54. Anf. skrift, s. 60b.

Men der var jo også det andet punkt i kongebrevet: om Det teologiske Fakultets godkendelse af dette skrift. I Kirkeordinansen og flere gange senere var det blevet indskærpet, at der ikke måtte udsendes bøger på dansk, før de var blevet gennemset og godkendt af de højlærde på universitetet, hvilket i praksis vil sige: af de teologiske professorer. Denne regelrette censurbestemmelse havde naturligvis – selv om den oftest blev formuleret som et forsvar for den sande religion – et klart politisk sigte. Og for så vidt professorerne i almindelighed var statsmagtens tro tjenere, har de næppe haft noget principielt at indvende mod censuren. Men på den anden side var det en byrde, som man efter bedste evne søgte at skyde fra sig. Og netop Aalborg-sagen viste det med al tydelighed. Først havde Niels Michelsen Aalborg i 1609 indleveret sin kommentar til Aslaksen. Denne havde imidlertid ikke på egen hånd turdet godkende manuskriptet, men ville først lade Resen se det. Aslaksen sendte altså manuskriptet videre til Resen, som ikke gad læse det eller ikke havde tid dertil og leverede det tilbage til Aslaksen, som så endelig i efteråret 1610 meddelte Aalborg, at kommentaren var approberet. I tillid hertil skrev Aalborg i den trykte udgave, at bogen var godkendt af Resen og Aslaksen og hele fakultetet.

Men på grund af kætteranklagen og kætterdommen måtte det jo undersøges nøjere, hvordan bogen kunne være blevet approberet. Og nu hævdede Resen, at han havde leveret manuskriptet tilbage til Aslaksen, for at han skulle gå det nøjere igennem, mens Aslaksen påstod, at Resen faktisk havde godkendt den. I dommen hedder det blot, at Aalborg ikke tilstrækkeligt havde bevist, at bogen var blevet approberet – og således lykkedes det begge d'herrer professorer at redde skindet ved at ofre Aalborg – omend åbenbart ikke med alt for god samvittighed, siden de hos kongens kansler søgte at få ham benådet. Iøvrigt lykkedes det faktisk Aalborg nogle år senere at komme i embede igen, efter at Resen havde underkastet ham et dogmatisk forhør om de 4 punkter, som rummede kryptocalvinsk sprængstof: prædestinationen, Kristi person, nadveren og dåben.

– Denne episode har været med til at skræmme Kort Aslaksen, og fra nu af og til sin død i 1624 holdt han sig smukt på den uforfalskede læres smalle vej. Han opnåede endda at rykke op som summus theologus efter Resen og havde altså Sjællands bispestol inden for rækkevidde, men desværre overlevede Resen ham. For sine studenter fremsatte han nu kun de autoriserede standpunkter, som det fremgår af en stor nedskrift af hans forelæsninger over Den augsburgske Bekendelse. Bl.a. hævder han nu, at Kristi nærvær ikke er lokalt begrænset til himlen, men han har magt til at stige ned til jorden og være reelt til stede ved nadveren! Under gennemgangen af eksorcismen fremfører han Resens og bispernes opfattelse, og modstandernes argumenter

Fig. 29. I »Kirkebibelen« 1633 er Johannes Åbenbaring kap. 11 illustreret med dette billede. Fabeldyret t.v. er »dyret fra afgrunden«, som traditionelt i den konfessionelle polemik identificeres med paven. KB.

gendrives med diverse syllogismer! Alligevel lykkedes det ham at fremsætte nogle synspunkter i kristologien, som Jesper Brochmand drog til felts imod, men uden at Aslaksen kom i alvorlige vanskeligheder. Til gengæld opnåede han at komme på den katolske kirkes liste over forbudte bøger i anledning af en ramistisk lærebog i dialektik og retorik, som han udsendte som teologisk professor i 1622. Og han har skabt sig en vis berømmelse i eftertiden på grund af sin tale ved reformationsjubilæet i 1617, som er et af de første eksempler på kirkehistorie-skrivning herhjemme. Talen blev oversat til dansk i 1622 med titlen: *Theologiske oc historiske beskriffuelse om den reformerede religion, ved d. Morten Luther.* I selve fremstillingen af reformationshistorien, der tolkes som en parallel til jødernes udvandring af Ægypten, nævnes Calvin eller calvinismen ikke med en stavelse. Og det hedder f.eks., at i Danmark findes ingen »papister, jesuiter, gendøbere, scwenckfeldianere, photinianer, sacramenterer, antinomi, rosenkreutzer, huberianer, vorstianer, armenianer eller andre sådanne spøgelser«![55] Alt var altså, som det skulle være, både uniformiteten og traditionen var bevaret!

55. Bl. G IV v.

Og det var selvfølgelig på sæt og vis rigtigt nok. I 1611 holdt den daværende professor i græsk, *Knud Bieske,* en tale om studenternes pligter. Heri indskærpede han, at alle studenter burde høre teologiske forelæsninger, men naturligvis især de teologistuderende og kommunitetsalumnerne. For når man betænkte det hellige kirkeembedes ophøjethed, så måtte det tilskynde til at studere den himmelske lære, for at man kunne lægge et solidt grundlag for den sande kristne religion, »i overensstemmelse med bøger som offentligt er anbefalet på det mest indtrængende såsom Luthers lille katekisme, de saksiske visitationsartikler, Den augsburske Konfession, apologien, Melanchthons Loci og Luthers kirkepostil«.[56] Hvis man ser på listen over bøger »landsbypræsterne« skal eje ifølge ordinansen,[57] er der stor overensstemmelse. Det er stadig det samme lærecorpus, studenterne skal stifte bekendtskab med. Alligevel er de studerende i de første årtier af 1600-tallet begyndt at få en anden type teologisk undervisning end tidligere. Ortodoksien har bemægtiget sig katedret. Og den, der bogstaveligt talt satte den nye teologi i system herhjemme, var *Jesper Rasmussen Brochmand,* der den 30. maj 1615 var efterfulgt Aslaksen som anden teologiske professor.

ORTODOKSIENS STORHEDSTID

Jesper Brochmand

Hvis Resen er den teologiske lærer, som indleder ortodoksien, så er det Jesper Brochmand, som hertillands er den mest typiske repræsentant for den fuldt udfoldede ortodoksi. I hans enorme forfatterskab – hvoraf en meget stor del er udsprunget af undervisningen på universitetet – har den lutherske ortodoksi fået sin danske udformning. Dansk og dansk – som alle andre teologiske professorer skrev og talte Jesper Brochmand latin og det er kun i den del af forfatterskabet, som direkte er beregnet på læsere uden for den akademiske verden, han benytter sig af modersmålet. Til gengæld er han altid en meget klar og pædagogisk forfatter og lærer – og man må formode, at studenterne har fået ulige mere ud af at følge hans forelæsninger og deltage i hans disputationer, end de har kunnet få gennem Resens undervisning, som naturligvis fortsatte efter udnævnelsen til Sjællands biskop. Vi har bevaret forelæsningskataloger fra 1618-19, som fortæller, at Resen, der dette år også var universitetets rektor, »vil efter at have fuldendt forelæsninger om Guds gratia universalis, forsøge en harmonisering af evangelierne, og, om tiden

56. *De officiis studiosorum regiæ academiæ hafniensis,* 1611, p. C 8 recto.
57. H. F. Rørdam: *Danske Kirkelove* I, s. 119.

tillader det, derfra gå over til fortolkning af Apostlenes Gerninger«.[58] Og fra 1618 til i det mindste 1637 læste Resen over Det nye Testamente uden at nå det igennem![59]

Jesper Brochmand er født i Køge i 1585 som søn af borgmesteren dér. Han tilhører altså et andet lag i samfundet end det, som hidtil – med enkelte undtagelser, jvnf. ovenfor om Stub – havde været rekrutteringsbasis for teologerne. I den første generation efter reformationen er det bondesønner, som bliver gejstlige eller universitetsteologer. Både Niels Hemmingsen og Hans Poulsen Resen kom fra landet og stammede fra bondeslægter. Men nu var det ofte indflydelsesrige købmænd fra byerne – tit borgmestre – som lod deres sønner studere eller giftede deres døtre bort til de højlærde. På denne måde kom både økonomi og slægtskab til at binde byernes borgerskab og de højlærde sammen. Samtidig var der jo hele tiden forbindelserne til hoffet og til kongen, som også var med til at præge Jesper Brochmands karriere – og hans teologi!

Brochmand havde fået en udmærket uddannelse bl.a. på universiteter i det reformerte Holland. Selv om hans studier dér fortrinsvis vedrørte østerlandsk filologi samt logik og metafysik, er det alligevel bemærkelsesværdigt, at når det gjaldt at tilegne sig lærdom, var der endnu ingen konfessionelle bindinger. De kom først med de nye universitetsstatutter, *Novellæ constitutiones* fra 1621, som jeg skal vende tilbage til om lidt. Heri siges det nemlig, at rejsestipendier for teologer kun kan gives til dem, der vil studere ved »visse« – d.v.s. ortodokse lutherske – højskoler i udlandet, og det slås ligeledes fast, at ingen teolog kan få kald, hvis han har opholdt sig ved de universiteter, »som for religionen suspekt erre«. Selv om denne bestemmelse strengt taget kun gælder for præster, har den i hvert fald også været vejledende for dem, som har tænkt på en karriere ved universitetet eller ved Akademiet i Sorø, som indrettedes i disse år.

Hjemvendt fra udlandet blev Brochmand straks udnævnt til rektor for Herlufsholm, efter at være blevet promoveret til magister i filosofien. Og den 19. juni 1610 fulgte udnævnelse til professor i latin ved universitetet. Tre år senere efterfulgte han Knud Bieske i græsk-professoratet, og i 1615 indtog han som nævnt Kort Aslaksens plads i Det teologiske Fakultet. Hans indsats i fakultetet begyndte dog først lidt senere, idet han nemlig allerede det følgende år blev udpeget til »tugtemester« for prins Christian og i næsten 4 år måtte varetage denne stilling. I hans fravær vikarierede bl.a. professor i hebraisk *Herman Nielsen.*

58. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. II, s. 626.
59. J. Oskar Andersen: *Holger Rosenkrantz den Lærde,* 1896, s. 198.

Brochmands undervisning og polemik

Ved sin tilbagevenden til fakultetet i 1620 – tillagt et præbende i Lund – gik Brochmand i gang med at afholde en serie disputatser om sakramenterne. Allerede hans første disputats fra 1616 handlede om dette emne – og typisk nok for den teologi, som nu var ved at udvikle sig, skulle disputatserne have front mod papister, socinianere, døbere og Schwenckfeld-disciple. Men i den anden disputats i serien, som altså først kom fire år senere, var tonen blevet noget anderledes. Bl.a. hævdede Brochmand her – ligesom de reformert ofte gjorde – at selve navnet »sakramente« var egnet til at vække unødig splid. Derfor skulle man hellere holde sig til skriftens egne ord, og den taler jo – i Efeserbrevets kapitel 4, vers 16 og Kolossenserbrevets kapitel 2, vers 19 – om »de midler og bånd, hvorved Gud ligesom rører ved os og binder os til sig«. Og ordet, dåben og nadveren er netop sådanne midler og bånd i Guds himmelske regimente. – Videre opstiller Brochmand teser om forholdet mellem Det gamle og Det nye Testamente. Det traditionelle synspunkt var det, at som Det nye Testamente havde sine sakramenter, således havde også Det gamle. Men Brochmands hovedpointe er her, at Det gamle Testamente var en særskilt pagt ved siden af den oprindelige, evige, som blev grundlagt umiddelbart efter syndefaldet med ordene til kvinden i 1. Mosebog kapitel 3, og at Det gamle Testamente aldeles ingen sakramenter havde. Når alligevel omskærelsen og påskelammet på traditionel vis kan fremstilles som sakramenter, skyldes det, at disse institutioner er sakramenter inden for den evige pagt.

Disse disputatser vakte betydelig opsigt i samtiden. Brochmands broder, *Hans,* der på det tidspunkt var blevet lærer i Herlufsholm og senere blev den første lærer i det 4. teologiske professorat – det blev oprettet som et professorat i dogmatik i 1630, og dets indehaver skulle »læse och til ende forklare locos communes sacros enngang huert år wden nogen forsømmelse«[60] – skrev begejstret, at »den slags akademiske øvelser er os her en nydelse, som ved deres sjældenhed får tænderne til at løbe i vand på os«.[61] Åbenbart har de været følt som virkelige akademiske sensationer – men den egentlige inspirationskilde til sakramentdisputatserne var ikke skriften, men *Holger Rosenkrantz den Lærde,* som Brochmand på forhånd havde rådført sig med. I virkeligheden var det altså Rosenkrantz' teologi, som Brochmand her havde præsenteret for den akademiske offentlighed. Selv fortsatte han i mere traditionelle baner. Dels startede han en større serie arbejder med antikatolsk

60. W. Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1940, s. 239.
61. J. Oskar Andersen: anf. værk, s. 252.

polemik. Dels begyndte han at bygge sit *Universæ theologiæ systema* op – et monument over den danske ortodoksi, som kan måle sig med de samtidige tyske som f.eks. Gerhards *Loci theologici* eller Hutters tilsvarende *Loci communes theologici.*

De antikatolske skrifter må ses på baggrund af fornyede katolske forsøg på at vinde fodfæste i Norden. I 1622 stiftedes i Rom »Congregatio de propaganda fide«, og det besluttedes at sende missionærer til Danmark. Den pavelige nuntius (udsending) i Bruxelles fik Danmark-Norge som missionsområde, og i det næste par år kom en række jesuitermissionærer til landet, hvor de dog ikke synes at have fået større succes – det nye styre og den nye ideologi havde forlængst sat sig fast. En enkelt af deres værter, en købmand i Malmø, måtte lade livet, men typisk nok blev han dømt for bedrageri og ikke for at have huset en katolik. Den 28. februar 1624 udstedtes så en kongelig forordning, hvori det forbydes »alle papiske munke, jesuiter, presbyteri seculares og andre sådanne gejstlige personer« at rejse ind i kongens riger og lande, og ifølge hvilken det endvidere blev forbudt at studere i Preussen, hvor jesuiterne stadig havde deres skole i Braunsberg. Året efter kastede Christian IV sig ud i 30-årskrigen, og Jesper Brochmand måtte naturligvis skaffe det kongelige felttog en slags legitimation. Han gav sig altså til at undervise de studerende om, hvad der skilte katolicisme og lutherdom. Det første trykte resultat af forelæsninger og disputatser om dette emne var skriftet *Controversiarum sacrarum pars I-II* (De hellige kontroversers første og anden del), som udkom i 1626 og 27 og drejede sig om skriften og om kristologien.

Forholdet mellem skriften og den kirkelige tradition var jo det springende punkt i diskussionen mellem katolikker og protestanter, hvor protestanterne hævdede deres »ved skriften alene«. Brochmand repræsenterer naturligvis her det ortodokse standpunkt, som han i *Systema* formulerede således: »Den hellige skrift er Guds ord, trofast meddelt i skriften af profeter og apostle, mænd, der umiddelbart var ledede af Guds ånd, for at vi kunne undervises om Guds væsen, vilje og rette dyrkelse og således sikkert lære den sande måde at opnå det evige liv«. Skriften er i sin helhed, både Det gamle Testamente og Det nye Testamenter, inspireret, og den er det i alle detailler. Teksten selv er inspireret. Derfor har skriften både »autoritet« (auctoritas) er »fuldkommen« (har perfectio) og er »klar« (har perspicuitas). Og når det gælder fortolkning af skriften, skal man hverken gå til fornuften eller til andre åbenbaringer og selvfølgelig slet ikke støtte sig til den pavelige autoritet. Skriften skal fortolkes ud af sig selv, eller »skriften er sin egen fortolker«.

I alt dette er der overensstemmelse mellem Brochmand og den samtidige eller endda lidt tidligere tyske ortodoksi – som det f.eks. kan ses i Gerhards dogmatik. Ja, noget af det karakteristiske ved ortodoksien er netop denne

Fig. 30. Jesper Rasmussen Brochmand (1585-1652) er den lutherske ortodoksis store navn herhjemme – og med ry langt ud over landets grænser. Hans »Systema«, fra hvis 1. udgave dette stik af Simon de Pas er hentet, var normgivende for al teologisk undervisning ved universitetet. Hans »Huspostille« blev genoptrykt langt op i 18. årh. Det kgl. Bibliotek.

ejendommeligt golde drøftelse af skriften og dens forskellige attributter. De ortodokse var fundamentalister om en hals. Alt skulle kunne udledes af skriften, som blev betragtet som et leksikon og en lovsamling på én gang. Og denne fundamentalisme blev yderligere accentueret ved brugen af den aristoteliske metafysik, som i begyndelsen af 1600-tallet rykkede frem over alt og slog den ældre humanistiske aristotelisme i traditionen fra Melanchthon eller Petrus Ramus ud. Herhjemme blev den aristoteliske metafysiks comeback markeret ved oprettelsen af det professorat i metafysik, som Ludvig Holberg kom til at beklæde 100 år senere! – Det er f.eks. ved hjælp af metafysikkens kategorier, at skriften (eller Guds ord) bliver gjort til teologiens »principium«, d.v.s. erkendelsesprincip – hvor en Ramus eller hans disciple (jvnf. ovenfor om Kort Aslaksen) kun interesserede sig for teologiens »finis«: meningen eller formålet med at dyrke teologi. Og mens det for den ældre generation af protestantiske teologer gjaldt om at erhverve sig saligheden ved

at leve, som det sømmede sig for en kristen – uden af den grund at forkaste læren om retfærdiggørelse af tro – så nås saligheden for den metafysisk orienterede ortodokse gennem den rette erkendelse eller den rette lære.

Denne udvikling inden for den protestantiske teologi, også som den blev doceret ved Det teologiske Fakultet i København, hænger sammen med statsmagtens stadigt strammere greb om befolkningen. De rationalistiske oppositionelle tendenser var ryddet af vejen. Nu gjaldt det om at indskærpe, at kun de statsligt uddannede teologer kunne fortolke skriften ret. Det var selvfølgelig kun dem, som havde kendskab til den aristoteliske metafysik. Men det var endnu mere afgørende, at skriftens autoritet i virkeligheden gjaldt grundteksten: Det gamle Testamente på hebraisk og Det nye på græsk. I overensstemmelse hermed kunne man se en stigende interesse for østerlandske sprog (en interesse, der selvfølgelig også havde mere kommercielle årsager, jvnf. nedenfor). I disse år blev der oprettet en særlig lærestol i østerlandske sprog med *Niels Pedersen Aurilesius* – forfatter til lærebøger i hebraisk grammatik – som sin første indehaver. Da han rykkede op i Det teologiske Fakultet, fik han som sin efterfølger *Hans Svane.* – Selvfølgelig skulle Bibelen oversættes og læses af menigmand. Men det sidste ord, når det gjaldt den rette fortolkning, beholdt teologen – i princippet, for i praksis var det nok så som så med sprogkundskaberne (jfr. s. 154)!

Med hævdelsen af skriftens auctoritas var der naturligvis givet et godt udgangspunkt for antikatolsk propaganda, som det også kan ses i Aurilesius' disputatser »Om den hellige skrift« fra 1631-33. Lidt sværere var det for Brochmand at indvende noget mod den katolske kristologi, som var emnet for anden del af »De hellige kontroverser«. Til gengæld kunne Brochmand fortsætte polemikken mod pavedømmet, som ikke alene mangler enhver støtte i skriften, men paven er ligefrem skriftens »Antikrist«. Beviset herfor er først og fremmest, at Johannes Åbenbaring, kapitel 17, handler om det katolske Rom. – Den antikatolske polemik fik ny grobund, da Christian IV's svoger, markgreven af Brandenburg, var konverteret til katolicismen, og da Christian IV selv pålagde Brochmand at udtale sig i sagen. Jesper Brochmand parerede ordre ved at gendrive jesuiternes forsvar for markgrevens konversion i en disputats, som blev forsvaret for den teologiske doktorgrad af *Martin Matthiasen,* biskop i Århus, og Jespers broder, førnævnte Hans, der netop var rykket op i det andet teologiske professorat. Det mest omfattende resultat af Brochmands antikatolske studier og undervisning er et mægtigt skrift på 2692 tekstsider foruden indekser og registre på flere hundrede sider, som først blev afsluttet kort før Brochmands død efter mange års forelæsninger. Skriftet hedder *Confutatio apologiæ ducis Christiani Wilhelmi quator partibus absoluta.* I det gendrives det (andet) jesuitiske forsvar for markgrevens konvertering i form af

en meget skarp og uforsonlig redegørelse for modsætningerne mellem katolicisme og lutherdom.

Brochmands system

Sideløbende med den konfessionelle polemik arbejdede Brochmand videre på sin store dogmatik, som udkom i to kvartbind i 1633. På trods af titlen, *Universæ theologiæ systema,* er den bygget op efter den gamle loci-metode, men indholdsmæssigt befinder Brochmand sig ikke længere på den særlige danske traditions grund. Endnu for Resen var Hemmingsen normgivende. Det er ikke tilfældet for Brochmand, som – hvor han overhovedet nævner Hemmingsen – polemiserer mod ham. Selvsagt fremfører han nu en nadverlære, hvor Kristi menneskelighed afstrejfes gennem læren om »communicatio idiomatum« (egenskabsmeddelelse), som betyder, at »det, som er mennesket Kristus ejendommeligt, tillægges i skriften virkeligt Gud Logos, og omvendt hvad der er Gud Logos ejendommeligt, tillægges virkeligt mennesket Kristus«. Kristus befinder sig derfor også lokalt i nadverelementerne, og også for de vantro er han til stede og »nydes med munden« (manducatio oralis). – Iøvrigt er de fleste af de ialt 49 artikler, som udgør systemet, delt i tre dele. Først diskuteres de relevante dogmatiske begreber, og Brochmand giver sin egen definition af den pågældende artikel. Dernæst – og meget mere omfattende – følger hans gendrivelse af samtlige dogmatiske afvigelser fra Oldkirken og op til hans egen tid. Ikke mindst tager Brochmand afstand fra calvinisterne, som korrekses for de sædvanlige vildfarelser med hensyn til prædestination, nadver, kristologi og dåben. Men hårdest skyder han nok på socinianerne, som – sådan som de fremstilles hos ham – står som kryptocalvinisternes arvtagere og i hvert fald øjensynligt repræsenterer den samme rationalisme, som allerede Resen kæmpede mod. At der virkelig har eksisteret folk i tiden med den slags rationalistiske, ja atheistiske opfattelser, er den tidligere nævnte Christoffer Dybvad et godt eksempel på. For så vidt var det logisk nok, at Brochmand sammen med Resen og flertallet af professorerne i Konsistorium i 1620 dømte ham til at udstødes af den akademiske stand, »for det, han haver handlet og skrevet imod Gud og den kristelige religion«.[62] – Endelig behandles ofte forskellige »casus conscientiæ« (samvittighedsspørgsmål) i en tredie del. Det er denne del, man plejer at kalde Brochmands etik. Men den har ikke ret meget med etik – forstået som læren om den moralske adfærd – at gøre. Det kan man f.eks. se af de casus conscientiæ, som drøftes i

62. Jvnf. Kornerup: anf. værk II, s. 137ff.

tredie del af artiklen om dåben: Kan man regne en dåb udført af kættere for lovlig? Item: skal de, som er døbte af papister eller calvinister, gendøbes? Om en lutheraner med god samvittighed kan lade sit barn døbe af en romersk præst eller en calvinsk? Om vanskabte børn bør døbes? Om børn af vantro må blive døbt? – I virkeligheden er der, som man vil se, snarere tale om en slags vejledning for præster i brug af den kirkelige lovgivning og i at løse de problemer, som kan opstå i den forbindelse.

Egentlig moralsk vejledning findes kun – og det endda meget sparsomt – i systemets artikel om loven (de lege) og i de casus conscientiæ, som behandles her. Endvidere i artiklen om øvrigheden (de magistratu politico) og i artiklen om ægteskab (de conjugio). Og det bliver sædvanen i eftertiden, som vi skal se. Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt, at Brochmand opgiver at identificere naturloven og dekalogen, sådan som den hidtidige tradition – bl.a. Niels Hemmingsen – havde gjort.[63] Det er nok delvis en reminiscens af hans begejstring for Rosenkrantz. Men det er samtidig en logisk konsekvens af opgøret med kryptocalvinismen: når man ikke helt kan opgive forestillingen om naturloven – selv om Brochmand nogle steder kun lader den gælde for hedenske samfund! – så kan man i det mindste hævde, at alt det, som mennesker kender til og kan udføre »af naturen«, er uden betydning for deres salighed. Her gælder kun åbenbaringens forskrifter – som de udlægges af ordets tjenere!

En enkelt casus conscientiæ i *Systema* er interessant i en tid, hvor hekseprocesserne florerede. Mens Niels Hemmingsen i sin tid havde accepteret eksistensen af hekse, som kunne skade mennesker og kvæg, men afvist tanken om, at de skulle være i stand til at flyve gennem luften, så hævdede Jesper Brochmand nu under udlægningen af lovens første tavle, at kun den, der kender lidet til djævelens magt, kan tvivle om, at hekse med vidunderlig fart kan føres gennem luften til fjerne steder for at holde selskab, danse m.v.[64] Forskellen mellem de to synspunkter er følgende: Niels Hemmingsens opfattelse tillader naturligvis forfølgelse af enkelte formodede hekse og er iøvrigt udtryk for en ældgammel folkelig tankegang. Brochmand forudsætter derimod en mere raffineret og intellektuel forestilling om en særlig heksesabbat, hvor heksene kommer sammen og lærer af hinanden og af djævelen. Og det er denne sidste forestilling, som har kunnet føre til de hekseprocesser, som nærmest fik karakter af epidemier, fordi den ene heks angav den anden som sin lærerinde eller elev.[65] Også på dette punkt er Brochmand altså mere intellektualistisk end den hidtidige tradition herhjemme og forresten på linie

63. Jørgen Stenbæk i Kirkehistoriske Samlinger, 1976, s. 84-97.
64. *Systema* 1633, II, s. 190.
65. Jvnf. N. Cohn: *Europe's Inner Demon,* London 1975.

med samtidige katolske teologer som doktoren fra Sorbonne Joannis Filesacus.[66] Og man kan forestille sig, at hans studerede elever har været med til at legitimere processer som den mod Maren Spliids i Ribe med dens mange udløbere.[67] At Brochmand selv erklærede, at man med god samvittighed kunne aflive hekse og troldkarle, kan ikke undre. Som han udtrykker det: »Ingen kan tvivle om, at de lader sig lede af Guds ord, som anvender dødsstraf mod troldkarle og hekse«. – Iøvrigt kunne universitetet udmærket komme ud for at skulle udtale sig om trolddomssager – som det f.eks. gjorde i 1635 i anledning af, at en skomager i Odense havde indgået pagt med djævelen. Efter Konsistoriums mening skulle han selvfølgelig henrettes. Men man fandt det dog kristeligt at forsøge at få ham omvendt, så han kunne få Guds tilgivelse, »at han glædeligen og gjerne bør at ville lide på legemet, på det sjælen kan blive bevaret«.[68]

Brochmands opbyggelige forfatterskab

Brochmands berømmelse som opbyggelsesforfatter er især knyttet til hans *Huspostille,* hvis vinterpart udkom i 1635 og sommerparten tre år senere i 1638. Helt op i det 19. århundrede var det en af de mest udbredte opbyggelige bøger i Danmark, og selv om den selvfølgelig ikke direkte har noget at gøre med Brochmands virksomhed som teologisk professor, har den det alligevel indirekte. Dels må man næsten forestille sig, at Jesper Brochmand har opfattet sig som et – på den tid – moderne modstykke til Niels Hemmingsen: hvad Niels Hemmingsen sagde og gjorde, det tager Brochmand stilling til på sin måde, som vi allerede har set eksempler på. Men Niels Hemmingsen havde udgivet en postille. Altså måtte Jesper Brochmand også gøre det. I Niels Hemmingsens postille såvel som i hans nytestamentlige kommentarer blev der givet mange konkrete anvisninger på den rette livsførelse, som jeg flere gange har fremhævet. Det er ikke tilfældet hos Jesper Brochmand. Der er ganske vist nok dele af hans udlægninger, som fortsætter traditionen fra Niels Hemmingsen og forresten helt fra middelalderen uden større variation. Der er ikke megen forskel på Hemmingsens og Brochmands udlægning af fortællingen om den rige mand og Lazarus. Og Brochmand må ligesom Hemmingsen indskærpe forpligtelsen til at tage sig af de fattige, sådan som vi også så Jørgen Dybvad gøre det. Dels var forpligtelsen jo overgået til de verdslige herrer efter

66. Se H. Trevor Roper i *Witchcraft and Sorcery,* ed. Marwich, Harmondsworth 1970, s. 123.
67. Jvnf. David Grønlund: *Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker,* 2. udg., Ribe 1973.
68. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. III, s. 453.

Fig. 31. En tysk kunstners forestilling om en heksesabat på Bloksbjerg Skt. Valborgs nat. For oven ankommer hekse, hidkaldt af blæsende herolder, og en sværlemmet djævel fører den lange procession, der består af både mænd og kvinder, rundt om bjergknuden. I billedets centrum sidder Fanden selv i en adstadig gedebuks skikkelse og modtager hyldestkysset, måske af en novice. Til højre er udskejelserne i fuld gang, og det uhumske festmåltid forberedes. Træsnit i Johannes Prætorius: »Blockes-Berges Verrichtung«, Leipzig 1669. Det kgl. Bibliotek.

Fig. 32. Caspar Bartholin (1585-1629) grundlagde et vertitabelt professor-dynasti ved universitetet. Selv var han oprindeligt teolog, men blev især kendt for sine filosofiske lærebøger. Han lagde sig efter medicinen og blev professor i dette fag i 1613. Men under indflydelse af Holger Rosenkrantz den Lærde vendte han tilbage til teologien og blev 2. teologiske professor i 1624. Han udsendte i denne egenskab en række opbyggelige skrifter, som også er stærkt påvirket af Rosenkrantz. Stik af Simon de Pas 1625. KB. Billedsamlingen.

reformationen, og det kunne de ikke få at høre tit nok. Dels var de fattige overhovedet et stort problem i samtiden. Man forsøgte at begrænse tiggernes antal, og kun de, som var helt ude af stand til at arbejde, fik tiggermærket. Man kan se, at en del af de kvinder, der blev udlagt som hekse, åbenbart var betlersker, som man ville af med. Men de fattige og tiggerne var der stadig i stort tal, og Brochmand må forlange af den kristne, at »hand skal uden ophold og med rund hånd bevise kierlighedsgierninger; han skal uden den fattiges foragt giøre miskundhed; han skal således bevise sin barmhjertighed, at han gør sin næste alt det, som han selv ville hende og have, om hand var i hans sted«.[69] Eller han gør i sin lille bog om pesten, *De peste,* fra 1625 uretfærdighed og undertrykkelse af de fattige til en af hovedårsagerne til, at Gud sender pesten over mennesker.[70] Men der lyder også toner hos

69. Udlægning af epistlen til 2. søndag efter Trinitatis.
70. Bl. C 4 verso.

Brochmand, som fortsætter melodien fra Resens prædikenforskrifter. Også hos Brochmand åndeliggøres den kristne etik. Når han taler om kaldet, så er det blevet til det kristne kald eller det hellige kald, som består i, at vi betænker »af ganske hierte« Guds kærlighed, og at vi er ydmyge, sagtmodige og langmodige.[71] Og saligprisningernes ord om, at »salige er de, som hungrer og tørster efter retfærdighed, thi de skal mættes«, udlægger Brochmand således: »Her taler Jesus til eder, som stunde og stræbe efter Jesu Christi retfærdighed, at I med den kunne opholde eders hierte og siel, at det ikke slet skal af åndelig hunger vansmægte«.[72] Den »åndelige« fortolkning er så selvfølgelig for Brochmand, at han kun kan forstå retfærdigheden i den objektive forsoningslæres kategorier: om Kristi tilregnede retfærdighed. Det er altså ikke sådan, at Brochmand i sit opbyggelige forfatterskab viser os en side af sin teologi, som kommer til kort i dogmatikken. De mange, mange menige kristne, som enten ved selvlæsning eller indirekte via præstens prædiken har stiftet bekendtskab med hans Huspostille eller de øvrige populære skrifter – de er utvivlsomt blevet opbygget, men det har kun været opbyggelse til eget, indvortes brug.

Holger Rosenkrantz den Lærde og fakultetet

Jeg har allerede nævnt, at Brochmand i sine sakramentdisputatser var under stærk påvirkning af den teologi, som den lærde Holger Rosenkrantz havde udformet. Og han var ikke den eneste teolog, som Rosenkrantz i disse år øvede stor indflydelse på. Man kan nævne medicineren *Caspar Bartholin,* som fra 1624 til sin død i 1629 var anden teologiske professor, eller *Georg Witzleben,* som via Sorø Akademi blev 4. teologiske professor så sent som i 1668.[73] Det var på den tid utænkeligt, at en adelsmand som Holger Rosenkrantz skulle kunne indtræde i universitetslærernes kreds. Men som rigsråd og i en periode en af landets mest indflydelsesrige mænd trak han ganske godt i de akademiske tråde. Først da han havde nedlagt sit hverv som rigsråd og formentlig også var faldet i unåde hos Christian IV, kølnedes professorernes begejstring for ham, og til slut afviste de helt hans ejendommelige teologi. Denne teologi var på mange måder et opgør med den ortodokse intellektualisme, men satte alligevel ikke noget nyt i gang. Dels fordi den trods alt var så bundet til den selvsamme ortodoksis forudsætninger. Dels fordi den ikke havde nogen basis i samfundets udvikling – og da slet ikke efter at Rosenkrantz havde trukket sig tilbage fra sit rigsrådsarbejde. I hovedtræk gik

71. Udlægning af epistlen til 17. søndag efter Trinitatis.
72. Evangelium på Allehelgens dag.
73. Jvnf. Jens Glebe-Møller: *Doctrina secundum pietatem,* 1966, s. 75, note 220.

Rosenkrantz' »Doctrina secundum pietatem« (lære i overensstemmelse med fromheden) ud på følgende:

Som de ortodokse fagteologer var Holger Rosenkrantz overbevist om, at skriften er inspireret af Gud og derfor kan oplyse os om den sande lære. Men samtidig hævdede han, at skriften ikke bare giver stof til diverse dogmatiske loci. Den fortæller nemlig historien om Guds regimente. Det er historien om, hvordan Guds styrelse, som i sig selv altid er én og uforanderlig, og hvorved livet i overensstemmelse med Gud altid har bestået og er blevet skænket mennesker, gennem århundrederne er blevet styrket og fortsat i forskellige »tider« eller »tidspunkter«. Når man nu skal fortolke skriften, må man naturligvis ikke komme med sin fornuft eller filosofi. Skriften er sin egen fortolker, som de ortodokse jo altid hævdede. Rosenkrantz drog imidlertid den videre konsekvens, at så må man også tale om kristendommen med skriftens egne ord – og det er bl.a. på grund af denne skriftbundne terminologi Rosenkrantz en tid lang var så populær hos fagteologerne. Som en god aristoteliker måtte Rosenkrantz videre spekulere over, hvad der kunne være lærens »form« – dens væsentlige indhold. Og svaret fandt han i en kombination af forskellige skriftsteder: lærens form er fromhed, hvilket vil sige, at vi gennem læren skal »formes« til fromhed, som dels består i, at vi tror på syndstilgivelsen, dels i at vi i vort liv efterfølger Kristi eksempel.

Det er indlysende, at der i denne teologiske anskuelse lå spirerne til et brud med den ortodokse intellektualisme. Alligevel kom Rosenkrantz og teologerne først på kant over endnu en pinlig censurhistorie. Denne gang var det den meget skrivende præst *Peder Wandal,* der havde været i huset på Rosenholm – Holger Rosenkrantz havde i lange perioder yngre teologer boende hos sig – som i 1631 havde udsendt en bog *Oeconomia Dei,* hvori han på dansk gjorde rede for Holger Rosenkrantz' synspunkter. Rosenkrantz blev rasende på teologerne, som havde ladet bogen passere censuren og gjorde så kraftige forestillinger over for fakultetet, at hele oplaget – 1000 eksemplarer – blev konfiskeret, og originalen nedlagt i universitetets »store kiste«. Det var åbenbart, at Rosenkrantz selv ønskede at udsende sin *Doctrina secundum pietatem* på tryk – værket synes at have været planlagt til at omfatte 22 bøger, altså på størrelse med Gerhard Loci communes, men kun en enkelt blev fuldført og eksisterer i håndskrift. Imidlertid havde fagteologerne opdaget, at Holger Rosenkrantz ikke længere færdedes på ortodoksiens smalle vej – og forresten heller ikke længere havde kongen bag sig. Hvad skulle Christian IV med en teologiserende adelsmand, som ikke ville passe sine pligter i statens tjeneste? Og da Holger Rosenkrantz i 1636 udgav en bog på tysk, *Fürstenspiegel,* brød stormen løs. Bogen, som bestod af en del traktater og breve skrevet af en tysk fyrste fra reformationstiden, havde Rosenkrantz nemlig

Fig. 33. Holger Rosenkrantz med tilnavnet »den Lærde« (1574-1642) drog efter tidens skik på en stor udenlandsrejse i 1590-95. I løbet af denne rejse grundlagde han den glødende interesse for teologien, som fulgte ham til hans dages ende og iøvrigt lod alt andet træde i baggrunden for ham. Om det så var regnskaberne, overlod han dem til sin kone Sophie Brahe, en niece af Tyge Brahe. Stik af Simon de Pas 1644. KB. Billedsamlingen.

forsynet med et forord, hvori han fremførte sin lære om den dobbelte retfærdiggørelse. Det er en ganske konsekvent videreførelse af hans teologiske system iøvrigt: når kristne både må have tilgivelse for deres synder og i kraft af Guds styrelse sættes i stand til at leve et nyt liv, så må de også i to henseender være retfærdige – i henhold til »skjulenåden« og »den tugtende nåde«, som Rosenkrantz sagde. Men ikke alene havde han med udsendelsen af bogen omgået censuren – hans lære var ikke i overensstemmelse med hverken ortodoksi eller tradition. Den slesvigske superintendent *Stephan Klotz* kastede sig over kætterierne – og kongen udbad sig via hofpræsten, *Peder Winstrup,* fakultetets udtalelse, som fulgte engang i slutningen af 1637. Fakultetet ytrede sig, med Brochmand som pennefører, meget forsigtigt. Man vidste åbenbart ikke rigtig, hvilket ben man skulle stå på. Men da Rosenkrantz udsendte et forsvarsskrift, og fakultetet igen blev bedt om et judicium sammen med Klotz og Winstrup, forstod de højlærde, hvilken vej vinden blæste. Og nu fik Rosenkrantz læst og påskrevet efter den konfessionelle polemiks bedste mønstre. Der er intet af Rosenkrantz' teologi, der kan holde vand, viser det sig nu, og hans lære om den dobbelte retfærdiggørelse er selvfølgelig papistisk. Vi mennesker kan intet bygge på vore gerninger.

Derom var den gamle Resen, hans søn Hans, som nu sad på den anden lærestol, og brødrene Brochmand aldeles enige. Til overflod udsendte Jesper Brochmand året efter, i 1640, en kommentar til Jakobsbrevet, hvori han gjorde rede for den ortodokse lære om retfærdiggørelsen: det er troen, som retfærdiggør, og kun fordi troen altid må være aktiv og ledsaget af gode gerninger, kan der samtidig tales om en retfærdiggørelse af gerninger. Hvad det så er for gerninger, troen skal ledsages af, fortæller Brochmand ikke med et eneste ord.

Brochmand brugte denne ortodokse redegørelse for forholdet mellem tro og gerninger som grundlag for en tredobbelt doktorpromotion i november 1640, da den teologiske doktorgrad blev tildelt den nye hofpræst, *Jakob Mathiesen* og de to nye teologiske professorer *Nikolaj Schandorf* og *Laurentz Martinius*. Siden stridighederne med Rosenkrantz tog deres begyndelse, var nemlig både Resen og Hans Rasmussen Brochmand afgået ved døden, og Jesper Brochmand selv blev Sjællands nye biskop.

Også fakultetets andet judicium var for så vidt uden egentlig konklusion. Man kunne jo ikke indstille den lærde adelsmand til afsked! Men man havde i hvert fald klart demonstreret ortodoksien – og forresten også viljen til at følge kongen, som nok er blevet mere og mere træt af sagen, der fortsatte med flere indlæg af Rosenkrantz og udtalelser af de højlærde, indtil han døde i 1642.

Opposition mod fakultetsteologien

Sådan som fakultetets teologer, med Brochmand i spidsen, tegnede teologien, bestod den af ortodoks dogmatik på den ene side og bodsfromhed på den anden – foruden af hæmningsløs konfessionel polemik i lange baner. Jesper Brochmand skrev endda ligefrem en lærebog i polemik med titlen *Vera de hæresi doctrina e verbo divina asserta et ab impugnationibus pontificiorum, calvinistarum, socinianorum, anabaptistarum, enthusiastarum vindicata* (Den sande lære om kætteri, bevist ud af Guds ord og forsvaret mod papisternes, calvinisternes, socinianernes, gendøbernes og sværmernes angreb), som udkom i København i 1636. Bogen dannede grundlag for doktorpromotion af *Johs. Buchard,* biskop i Ribe, *Hans Hansen Resen,* søn af den gamle biskop, samt af hofpræst, *Peder Pedersen Winstrup,* en søn af Resens forgænger, den 21. og 24. september samme år.

Men naturligvis stod fakultetsteologerne ikke uimodsagte. For det første løb de jo altid risikoen for at falde i unåde hos kongen eller andre i toppen af samfundspyramiden. Sammen med kollegerne Scavenius (4. professor ved Resens død) og Schandorf kom Brochmand selv i alvorlige vanskeligheder, da

de tre efter kongens anmodning havde udtalt, at den forskudte Kirstine Munks børn ikke måtte besøge hende. Korfitz Ulfeld gjorde, hvad han kunne for at hævne sig, men det lykkedes Brochmand at holde skansen. For det andet var der også en regulær teologisk opposition. Holger Rosenkrantz var i så henseende ingen ener, og Det teologiske Fakultet blev gang på gang tvunget til at måtte forholde sig til vranglære af forskellig slags.

Den første sag, jeg vil drøfte, drejer sig om præsten i Sevel ved Holstebro, *Jørgen Lauridsen Friis.* Han var i slutningen af 30'rne blevet sjælesørger for en adelsdame, Christence Juel, der gik højt op i sin religionsudøvelse og bl.a. havde anlagt sig en veritabel husgudstjeneste med bedetimer og ugentlig fastedag – måske efter forbillede fra Holger Rosenkrantz' Rosenholm. Friis forholdt sig imidlertid fuldstændigt afvisende over for den slags – og havde iøvrigt tidligere taget afstand fra Holger Rosenkrantz.[74] Den fromme adelsdame blev yderst opbragt og anklagede Friis for biskoppen. I flere omgange måtte Friis lade sig forhøre, og sluttelig blev han efter et landemode i Ribe i 1643 dømt til afsættelse, fordi han ikke havde »talt så varligt om sådan høj troens artikel«, som han burde – d.v.s. om Guds nåde i dåben, som efter Friis' mening ellers gjorde pønitense à la Christence Juel overflødig. Jørgen Friis havde nu lagt sig godt ud med adelen, men kunne stadig håbe på, at man i København ville vurdere hans sag anderledes. På kongelig befaling trådte Det teologiske Fakultets 4 professorer, Brochmand, Resen junior, Schandorf og Scavenius sammen med bisperne fra Odense, Ålborg og Viborg den 28. september 1643 for at tage stilling til den dom, der allerede var fældet.

Anklagepunkterne mod Friis var 9 i tallet, hvoraf de 7 drejer sig om Friis' hævdelse af, at vi én gang er blevet frelst i dåben og derfor ikke har brug for bod, faste o.s.v. Et 8. anklagepunkt går ud på, at Friis ikke skulle have brugt den sædvanlige dåbsformular, men det frafaldes. Og endelig anklages han specielt i anledning af, at han har udtalt sig fordømmende om Benedikt Thorsens *Åndelige Rustkammer,* en opbyggelig bog, som fru Juel satte højt, men Friis ikke fandt i overensstemmelse med den overleverede lære. Pointen er her sandsynligvis, at bogen havde fakultetets imprimatur og derfor måtte forsvares af de højlærde. Dommen over Friis falder i 5 punkter: 1. Han har doceret farlige fejltagelser, som strider mod fromheden. 2. Han har derved overtrådt den ed, hvormed han som præst har forpligtet sig på at forkynde den sande lære. 3. Han har ikke adlydt hverken adelsfruens, provstens eller bispens påmindelser. 4. Han har krænket mange ved sin falske lære. Og endelig hedder det for det femte: »Ved sin lære har han banet den brede vej til kødelig sikkerhed, og derfor i den grad forsyndet sig mod det hellige embede,

74. Jvnf. J. Oskar Andersen: anf. værk, s. 384 og min i note 70 nævnte disputats, s. 174.

som er blevet ham betroet, at han har gjort sig selv uværdig til nogensinde at få adgang til kirkens hellige læreembede. Det vil imidlertid være efter kirkens skik og heldigt til at afværge andre onder, at det ved kongelig befaling pålægges præsten i Sevel, at han alvorligt tilbagekalder de grove og krasse fejltagelser, som han dels mundtligt, dels skriftligt har offentliggjort, og bevidner offentligt, at han forbander dem, hvis han vil, at der ifølge de kongelige love skal tilstås ham ophold i disse riger«.[75]

Gennemgår man anklagerne mod Friis, får man et klart indtryk af, at det er dette 5. og sidste punkt, som rummer nøglen til forståelse af begivenhederne. Jørgen Lauridsen Friis' fald var en logisk og konsekvent følge af, at han satte sig op mod den permanente usikkerhed, som ortodoksiens talsmænd ønskede at hensætte befolkningen i. Det er en biomstændighed, at han rent teologisk synes at indtage den stik modsatte position af Holger Rosenkrantz, selv om han naturligvis ikke har kunnet klare at lægge sig ud med repræsentanter for højadelen.

En anden teologisk afviger, som de højlærde måtte tage stilling til, var lægen *Hartvig Lohmann* fra Sønderjylland. Han kom i klammeri med præsterne i Flensborg efter at have bekendt spiritualistiske anskuelser og var til sidst blevet landsforvist fra hertugdømmerne. I begyndelsen af 30'rne kom han til Odense, hvor han praktiserede som læge med stor succes og vandt borgernes tillid. Imidlertid synes en kollega, *Henrik Køster,* at have sat ondt blod for ham – måske for selv at bane sig en karriere (få år senere møder vi ham som livlæge for prins Frederik) – måske fordi Køster tilhørte den gamle medicinske tradition, der byggede på Hippokrates og Galén, mens Lohmann øjensynligt har været paracelsianer. Hvorom alting er: der udgik kongebrev om, at konsistorium i Odense (d.v.s. bispen, sognepræsterne og professorerne ved gymnasiet) skulle kontrollere Lohmanns konfession. Lohmann afleverede skriftlige redegørelser, som konsistoriet afviste, og i første omgang endte sagen med, at han for anden gang blev landsforvist på grund af sine »skændige, forgiftede, kætterske vildfarelser«. I konsistoriets sidste udtalelse fremhæves også den fare, som ligger i, at Lohmann »har medhold af mange, besønderlig gemene folk«.

Imidlertid havde Lohmann henvendt sig direkte til kongen, som han formentlig har truffet personligt i Kolding, og den 9. januar 1635 befalede majestæten Sjællands biskop og de øvrige teologiske professorer at undersøge affæren. Konsistorium, forstærket med Fyns og Lunds bisper, forhørte nu Lohmann, og det fremgik, at han havde hyldet en række kætterske meninger, som han nu alle afsvor eller tolkede i god ortodoks forstand. Det drejer sig om følgende 9 punkter (som allerede havde været kontroversielle i Flensborg): 1.

75. Pontoppidan: *Annales Ecclesiæ Danicæ* IV, s. 352.

Lohmann skulle have hævdet, at Kristus ikke havde antaget et jordisk legeme, men et himmelsk og åndeligt. 2. Den genfødte får et åndeligt, uforgængeligt legeme, svarende til Kristi legeme. 3. Kristus bor med kød og blod i de troende. 4. Enhver kristen har ret til at være lærer. 5. Videre har han talt om en indvendig belæring af ånden, indvendig hørelse af ordet og indvendige åbenbaringer om Guds rige. 6. Han har talt om »Gelassenheit, Ergebung undt Abgescheidenheitt; item von Verleugnung, Hassung und Lassung seiner selbsten«. 7. Han har forkastet den verdslige øvrighed og herunder rente, domstole og krig. 8. Han har hævdet, at de troende kan opfylde Guds bud. 9. Og endelig har han eller hans fælle *Nikolaus Teting* (også en bekendt sønderjydsk spiritualist) talt om »en almindelig reformation af verden med adskillelse af godt og ondt«.

Det er ikke helt let at danne sig et klart billede af, hvad Lohmann har stået for. Det hænger naturligvis sammen med, at de, som har forhørt ham, sandsynligvis har misforstået meget og i hvert fald kun fået de ting frem, som interesserede dem. Men det fremgår umiddelbart, at Lohmann har knyttet til ved den protestantiske mystik, ligesom vi har set Resen gøre det, men med helt andre konsekvenser: Lohmanns mystik eller spiritualisme fører til en klar understregning af det almindelige præstedømme. Samtidig ligger der utvivlsomt en spekulation bag, som knytter frelseslæren sammen med naturlæren i et omfattende kosmologisk system, der bl.a. opererer med flere slags legemer. Da Lohmann selv bekender sig som tilhænger af Paracelsus, har vi her en af hans inspirationskilder. Endvidere nævner han selv Arndt, Tauler, Luther og skriften. Men han har helt sikkert også kendt til nogle af de protestantiske mystikere, Böhme og først og fremmest *Caspar Schwenckfeld,* hvis lære om Kristi himmelske eller åndelige legeme, han synes at reproducere. Det er iøvrigt også et schwenckfeldsk træk, når han åbenbart ikke er gået i kirke eller til alters. Lohmanns spekulation har naturligvis været af en helt anden art end den kryptocalvinske, rationalistiske teologi, vi tidligere har mødt. Den er udsprunget af den eksperimentelle naturfilosofi, som var så indflydelsesrig gennem hele århundredet.[76] I sine redegørelser siger Lohmann, at han »meget hellere vil finde noget nyttigt og sandt i naturen end bruge mange ord«. Og det er interessant, at professor i medicin *Ole Worm* i et brev til Henrik Køster omtaler ham som »denne empiriker Lohmann«.[77]

Umiddelbart skulle man forvente, at de højlærde ville tage afstand fra en person som Lohmann, der allerede to gange var blevet dømt til landsforvisning. Men Lohmann må have vundet kongen for sig, og efter et 4 dage langt forhør kunne universitetets notar den 27. april 1635 skrive til kongen, at

76. Se f.eks. Allen G. Debus: *Man and Nature in the Renaissance,* Cambridge 1978.

77. *Breve fra og til Ole Worm,* oversat af H. D. Schepelern, I, 1965, s. 348.

Konsistorium havde fundet »at efterdi han sine forrige errores stykkevis har revoceret, og i alle måde med de 25 articulis, på hvilket peregrini (fremmede), som bevilges her udi landet at blive, skulle sværge, samtykt, og til vores kirkes lærdom sig udi alle måde med ed bekjendt har, jo med en god samvittighed her i riget kan tolereres«.[78] Derved blev det – og empirikeren Hartvig Lohmann har kunnet praktisere videre i Odense – som borgerne dér skrev: »oss fattige folck udi adschillige tilfällige siugdomb med hans cur och goede råd betiende«.

Den næste sag, vi skal se på, vedrører *Niels Svendsen Chronick,* som synes at have hyldet de samme böhmiske eller schwenckfeldske tanker som Lohmann, men slap adskilligt dårligere fra det. Niels Svendsen optrådte rigtignok også adskilligt mere udfordrende og aggressivt end Lohmann og anstiftede blandt meget andet et veritabelt lille studenteroprør. Og så havde han altså mistet Christian IV's bevågenhed. – Han stammede fra Kolding, hvor han blev dimitteret fra latinskolen. Han studerede østerlandske sprog i Holland og kom her åbenbart i kontakt med den schwenckfeld-inspirerede *Christian Hohburg* (= Elisa Prætorius) og sikkert med andre sværmere og disciple af Jakob Böhme. Nogle år var han rektor i Kolding, og i 1639 blev han udnævnt til lektor i teologi ved gymnasiet i Christiania. Her lagde han sig grundigt ud med præsteskabet, som han titulerede som »tyve, mordere, Mammons tjenere, Satans apostle, Baals præster, øjenskalke, sladrende papegøjer, hunde, som lader sig munden tilstoppe for et stykke brød, ulve, sorte præster, Kristi korses fjender, babyloniske bugtjenere«. Især stødte han gang på gang sammen med sognepræsten i Christiania, *Trugels Nielsen,* og der blev rejst sag mod dem begge. Men inden sagen begyndte, havde kongen skrevet til de højlærde og bedt dem om at tage Niels Svendsen Chronick for sig og forhøre ham om klagerne mod ham »så og af hannem erfarer, hvad han sig derpå erklærer, hvorom I og siden eders udførlige skriftlige relation til videre efterretning i vores kancelli har at indskikke«.[79]

Den 19. august 1651 mødte Niels Svendsen så op i Konsistorium »efter bispens d. Jesper Brochmands og de andre dmn. theologorum deres begjæring« og fik forelagt en række spørgsmål, som han svarede skriftligt på. Af disse vedrører mange forholdet til Trugels Nielsen, men så meget fremgår dog af Niels Svendsens besvarelse, at han har haft den opfattelse, at præsternes forkyndelse og deres forvaltning af sakramenterne var virkningsløs, hvis de ikke udviste streng kirketugt og selv var ulastelige i deres livsførelse. Konsistorium sendte imidlertid Svendsens sag tilbage til Christia-

78. Kirkehistoriske Samlinger 3. r. V, s. 51.
79. Kirkehistoriske Samlinger 3. r. III, s. 517.

nia, hvor der udtoges stævning både mod Trugels Nielsen og Niels Svendsen Chronick. Vi har ikke den endelige dom bevaret, men under alle omstændigheder fortrak Niels Svendsen fra Christiania, og i 1652 finder vi ham i København. Her synes han at have undervist i hebraisk på grundlag af steder i Jesper Brochmands dogmatik, men de studerende, han tiltrak, overbeviste han åbenbart også om statskirkens præsters ukristelighed og uansvarlighed. Tre af studenterne gik til angreb på de københavnske præster med stud. theol. *Esaias Fleischer* i spidsen. Da denne student skulle til skriftemål i forbindelse med altergangen i Helligåndskirken, nægtede han at skrifte, før sognepræsten, *Anders Hansen,* havde lovet at ville efterkomme 9 krav, som Fleischer havde formuleret skriftligt. Disse 9 krav drejer sig om præsternes selvprøvelse og udøvelse af kirketugt. De er tydeligt inspirerede af Niels Svendsen, selv om de er mindre gennemtænkte og mere studentikose end hans egne forskellige erklæringer. Ligeledes har Niels Svendsen Chronick øjensynligt inspireret studenterne til de pasquiller (skandskrifter), som de sendte til flere af byens præster, og hvori der rejses en voldsom kritik af deres livsførelse og falskhed. Også en vis social undertone spores: en af præsterne bebrejdes heftigt, at han har giftet sig med en adelsdame! Niels Svendsen blev kaldt for Konsistorium, men fralagde sig ethvert ansvar for pasquillerne. De tre studenter blev dels forhørt af Det teologiske Fakultet i bispens (nu Hans Svanes) hus den 17. februar 1655, dels formelt anklaget i Konsistorium og idømt strenge straffe: Esaias Fleischer mistede helt sin akademiske borgerret, mens de to andre blev relegeret for henholdsvis 3 og 1 år. Esaias Fleischer må dog være blevet taget til nåde igen, for 10 år senere sidder han selv som sognepræst ved Helligåndskirken! Imidlertid lykkedes det ikke Niels Svendsen at slippe for tiltale. I løbet af sommeren blev han indstævnet for Konsistorium og anklaget af hofprædikanten, som førte en række vidner mod ham blandt københavnske præster. Især var det en hovedanklage, at Niels Svendsen havde holdt sig fra nadverbordet og således vist foragt for nadverens sakramente. Niels Svendsen forsvarede sig med at sige, at foragt for nadveren består ikke i, at man en tid lang holder sig borte, men i, at sakramentet bruges »uden al sand poenitens og omvendelse fra daglige åbenbare og forargelige synder«. Som han også selv fremhævede, var han jo i bedste overensstemmelse med de officielle forordninger om kirketugt m.v., men af andre udtalelser fremgår, at hans baggrund ikke var ortodoksiens. Bl.a. ser man ham gentage Böhmes angreb på »den historiske, døde og kraftløse tro«,[80] og øjensynligt har også han hyldet schwenckfeldianske synspunkter på inkarnationen og haft kiliastiske sympatier. Hans angreb på præstestanden, som på overfladen er et forsvar for

80. Kapiteloverskrift i *Troens Erindring og Prøfuelse,* Christiania 1651.

kirketugt, må i virkeligheden tolkes som en principiel despekt for de autoriserede forkyndere. Ligesom Böhme går han ud fra, at den sande kristendom kan forstås og tilegnes af enhver uden alle etablerede formidlere – og derved var hans lære under alle omstændigheder farlig for ortodoksien. Og man kan vanskeligt overhøre den sociale brod, når man læser i det skrift, som han selv havde udsendt og bestandigt henviste til, *Troens Erindring og Prøfuelse:* »Huad er da denne gantske forgængelige verden/oc alle denne verdens jordiske og kiødelige keysere og konger/førster oc herrer med ald deris dignitæt, værdighed oc ære; oc med alle deris keyserlige/kongelige oc førstelige fæster oc slotte/guld/sølff oc andet jordisk liggendefæ/oc med alle deris aff menneskerne vittberømte store bedriffter oc gierninger/sc. at ligne mod de åndelig igienføde og sandelig troende christne/ihuor ringe disse kunde være actet og anseet udi denne verden . . .[81] Den tilslutning han formåede at vinde – først i Christiania[82] og siden i København – viser, at der faktisk var en opposition også i befolkningen mod den ortodokse statskirke og dens mænd. Derfor var det nødvendigt at statuere et eksempel – og her havde professorerne ikke brug for fyrstelige rygstød. De vidste godt, hvad det drejede sig om, og dømte Niels Svendsen Chronick til landsforvisning. Den blev af kongen ændret til statsfængsel på Dragsholm slot, hvor han var indespærret, til han i 1658 blev sat på fri fod af de svenske besættelsestropper. Professorerne frygtede ham stadig. Han blev offentligt bandlyst. Og den 4. november 1659 udstedte rektor en proklamation, hvori alle danske studerende advares mod enhver forbindelse med Niels Svendsen Chronick, dette djævelens sendebud. I modsat fald ville de miste retten til at opnå embeder i fædrelandet!

Fra denne periode i fakultetets historie skal jeg endelig nævne afvisningen af *John Durys* økumeniske bestræbelser. Dury (Duræus) var skotte, oprindeligt presbyterianer og senere anglikaner. Han havde som sin kongstanke at forene de protestantiske kirker – en idé, som lå på linie med, hvad spiritualister som Prætorius, Lohmann eller Chronick kunne tilslutte sig. Dury selv var iøvrigt interesseret i og beskæftigede sig med mange af tidens oppositionelle strømninger: naturfilosofiske, pædagogiske, teologiske o.s.v., og han gik ind for adskillelse af kirke og stat. – I flere årtier rejste han rundt til fyrstehoffer og universiteter i Nordeuropa og Skandinavien for at tale sin sag. I Danmark søgte han bl.a. kontakt med Holger Rosenkrantz den Lærde, som han havde hørt berømmet i udlandet. Og i 1639 udbad han sig tilladelse til at måtte forhandle med de danske teologer. Det teologiske Fakultet udtalte sig yderst

81. S. 465 f.

82. Jvnf. P. Coucheron i Teologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke i Norge, II, Oslo 1859, s. 47.

148. Det 5. Capitel om den Hiſtoriſke/

nitentze den Stund at Naadens Dag oc Tjd endnu varer / oc bed ſamme vor Aller-naadigſte Himmelſke Fader / at hand naadelig dig bevarer fra den Falſke/Løgnactige oc Bedragelige Tro / oc fra alt Gienſtridighed/Modſigelſe/Opſætzelſe oc Beſpotelſe mod Sandheds H. Aand / oc Sandheds Retſindige Tienere oc Trofaſte Biene. Huortil Gud forlene Naade / Styrcke oc Krafft/beſtandig Fremgang oc Salig Fuldkommelſe for JESU CHriſti H. Naffns ſkyld/Amen.

Det Femte Capitel.

Om den Hiſtoriſke Tro / oc den Krafftløſe / Liffløſe / Skinhellige oc Døde Tro ; Huad den monne være? Oc huordan den er? Oc huorledis itallige mange ved ſamme Hiſtoriſke Tro bedragis/oc bedrage baade ſig ſelf oc andre/de ophøye oc ophæffue ſig

Krafftløſe oc Liffløſe Tro. 149.

ſig ſelff / oc traadtze derpaa udi all deris Modvillighed oc Vbodfærdighed imod GUD oc hans Hellige Aand/ oc imod hans Hellige oc Sande Lærdom oc Vidnisbyrd.

MIne Allerkieriſte Medchriſtne / Brødre oc Søſtre udi CHriſto JESU ; Det kand icke med Tungen eller Ordene fuldkommelig udſiges / oc ey heller med Pennen eller Bogſtaffuerne nockſommelig beſkriffuis / huor megen ſkadelig Liſtighed oc Traadſkhed / oc huor mange Bedragelige Rencker oc Konſter alle vores Hoffuedfiende Diefuelen monne bruge oc drifue mod os arme Menniſker / oc huor mange Vildfarelſis oc Forførelſis Krogveye hand monne optænche oc bed til at os foregiſue / at hand kunde føre os fra den eene Sande / Hellige oc Chriſtelige Tro / vor HERRIS oc Frelſeris JESU CHriſti Leffuende oc Saliggiørende Tro / oc ſaaledis

Diefuelens ofuerflødige liſtige forføre os.

K iii

Fig. 34. Niels Svendsen Chronick skrev sin bog »Troens Erindring oc Prøfuelse« i 1649 midt under striden med Trugels Nielsen. Den udkom i Christiania i 1651 og er fuld af Böhme-inspirerede angreb mod den etablerede teologi og gejstlighed. – Opslag fra eksemplaret på Det kgl. Bibliotek.

forbeholdent. Men da Dury insisterede på muligheden af at finde frem til en fælles konfession for alle protestanter, afviste professorerne ham totalt. I en længere skrivelse hævdede de, at calvinisterne »ikke kender Israels Gud«, og de opregnede stribevis af dogmatiske kontroverser, »som er så vigtige for os, at hvis ikke modstanderne viger og fornægter de dogmer, som de indtil denne dag har forsvaret med ildhu, så ser vi ikke, hvordan vi med god samvittighed kan slutte religionsfred med calvinisterne«.[83]

Økumeni lå ikke inden for Det teologiske Fakultets horisont. Men det kan man heller ikke bebrejde professorerne. De politisk-økonomiske tendenser i tiden og da ikke mindst herhjemme gik jo i høj grad i retning af at gøre de enkelte stater selvforsynende gennem oprettelse af hjemlige manufakturer og

83. Pontoppidan: *Annales Ecclesiæ Danicæ* IV, s. 307.

kraftig toldbeskyttelse vendt mod udlandet. Hvordan skulle fakultetsteologerne, som kongens tro tjenere, så kunne stemme for, at de religiøse grænser mellem staterne blev ophævet!

Novellæ constitutiones og indførelsen af teologisk attestats

Det ville naturligvis være fortegnet, hvis fakultetshistorien i den periode, som her beskæftiger os – ca. fra 1615 til 1650 – alene blev fremstillet som en lang serie af dogmatiske stridigheder. Det vigtigste har trods alt været den daglige undervisning af de teologiske studerende, som sidenhen skulle varetage præsteembederne eller undervise på latinskolerne rundt om i rigerne. Og i perioden her skete der to ting af betydning for undervisningen. Den første var udstedelsen af den nye fundats for universitetet, *Novellæ constitutiones,* og den anden indførelse af teologisk embedseksamen.

Forud for den nye fundats, som blev underskrevet af kongen den 18. maj 1621, var der gået et hektisk kommissionsarbejde. Vi kender til flere udkast, som formentlig på en eller anden måde stammer fra dette arbejde. Deriblandt et, som er konciperet af Holger Rosenkrantz, der lægger an til en radikal reform af det teologiske studium. Studiet skal udelukkende bestå i arbejde med skriften, der skal gennemgås i løbet af 6 år (3 til Det gamle Testamente og 3 til Det ny). Denne plan var naturligvis fuldstændig urealistisk. Studietiden var dengang fra et til højst tre år. Og selvfølgelig kunne man ikke sådan afskaffe gennemgangen af dogmatikken eller af den konfessionelle polemik. Et andet udkast er betydeligt mere jordnært. Heri bestemmes, at bispen skal læse over Det gamle Testamente, første professor over Det nye, og anden professor skal give en lærefremstilling, altså læse over dogmatikken. Denne fordeling går igen i udkastet til en ny fundats i 1691, bortset fra, at det her er 4. professor, som skal have dogmatikken, og at 2. professor skal tage sig af »controversias in religione«. Kirkehistorie var der ikke tale om i 1621, og i 1691 er det kun oldkirkens historie (antiquitates ecclesiasticæ), som nævnes. Først i fundatsen fra 1732 er kirkehistorien med. Alle professorer med undtagelse af de to eksegetiske skal fuldføre deres pensa på et år, og både den hebraiske og den logiske professor skal afholde øvelser med teologiske emner.

Såvidt udkast og forarbejder. I selve »Novellerne« er der ikke kommet meget med vedrørende specielt det teologiske studium. Men det bliver generelt slået fast, at »effterdj vniuersitetet iche i synderlighed thil nogen professoris opholdt, meden allene Gud thil ære och wngdommen til forfremmelse er anstiffted, wille wy nådigste her effter sådan den wnøttige dicteren dennom befahlit haffue at indstille, deris professionem på it års thid

84. Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1940, s. 80.

forrette . . «[84] Og det hedder videre, at »schal een huer betiene den profession, hand kiendis dycktig til« – et fingerpeg om, at det traditionelle korpus af lærdom nu var ved at blive overhalet og erstattet af en stigende grad af specialisering. Vigtigt er det naturligvis, at fremover skal ingen kunne få embede i skole eller kirke uden at have studeret »thoe eller threi år her på vniuersitetet, eller oc it år i det ringgste, om de haffuer werridt på fremmede vniuersiteter wden rigitt«.[85]

Om de teologiske rejsestipendier siges, at man kun må benytte dem til at besøge et eller to universiteter, som fakultetet har udpeget. Og det forbydes som tidligere nævnt at besøge universiteter, »som for religionen suspect erre«, hvis man vil have kald i skole eller kirke. Dog er herfra undtaget de studerende, der rejser som hovmestre for adelsbørn, eller som studerer medicin. Åbenbart har man trods alt haft en fornemmelse af, at statskundskab – der var adelssønnernes studieobjekt – og medicinen vanskeligt kunne begrænses konfessionelt. – De rejsestipendier, som indstiftes i netop disse år af Peder Winstrup, Resen, Jesper Brochmand og Holger Rosenkrantz, var imidlertid fortrinsvis bestemt for teologiske studier. – Endelig indskærper »Novellerne« både studenters og professorers pligt til at disputere.

Hvor meget denne opstramning af studieforholdene har betydet er naturligvis svært at vurdere. Et blik på de bevarede forelæsningskataloger tyder ikke på, at forelæsningerne er blevet afsluttet på et år, som de skulle.[86] Men man kan formode, at indførelsen af en teologisk embedseksamen i 1629 har haft en virkning. Endnu i det næste århundredes begyndelse var Holberg i hvert fald meget stolt over at besidde teologisk attestats.[87]

Den 7. november 1629 udgik der kongebrev til de højlærde om, »at I studenterne herom advarer, at så mange af dennem, som er tilsinds at lade sig bruge på prædikestolen eller og til nogen fornem skolebestilling, skulle tage en attestation af trende professoribus i det ringeste, blandt hvilke skulle være en eller to af theologis: hvilke professores skulle give samme personer en underdanigst attestation, formeldende, hvorvidt de sig i lærdom og særdeles Guds ords kundskab og forfremmede have: nemlig at de så in lectione biblica øvede ere, og in locis communibus sanæ doctrinæ et confessionis så grundede, at man formoder, de med Guds ånds og nådes hjælp og bistand sig med god forhåbning hos superintendents til videre eksamen, og hos provsten og menigheden til at lade sig høre, hvor noget kald ledigt vorder, og ellers, kunne angive«.[88]

85. Anf. værk, s. 79.
86. J. Oskar Andersen: anf. værk, s. 198.
87. Th. A. Müller: *Den unge Holberg,* 1943, s. 80 f.
88. H. F. Rørdams gengivelse i Kirkehistoriske Samlinger 2. r. II, s. 622.

Kirkeordinansens bestemmelse om overhøring af biskoppen blev altså stående og blev ovenikøbet indskærpet i et kongebrev med samme dato. Men der var med indførelse af attestatsen for første gang givet nogle retningslinier for det akademiske niveau. – Ifølge den videre skrivelse skulle studenterne henvende sig til tre halvårligt udpegede aksaminatorer (»blandt hvilke altid skal være en theologus«), som så kunne give attestats, hvis niveauet var nået. Det fremgår iøvrigt af kongebrevet, at man uden attestation ikke kan få lov at »stedes på prædikestolen, eller de øverste lectier i de store skoler at forstå«. Dog gives der den mulighed for dem, »som sig således i ringe tjeneste have bruge ladet«, at de med biskoppens godkendelse og efter at have studeret ialt 2 år på universitetet, kan indstille sig til eksamen på Københavns Universitet. Den livslange uddannelse var ikke ukendt i hine tider!

Man skal næppe gøre sig særligt høje forestillinger om det niveau, de teologistuderende skulle nå. Lectio biblica har været en slags bibelkundskab, hvor man har benyttet en latinsk bibel eller eventuelt en dansk oversættelse (se ovenfor om Stubs disputation). Lidt kendskab har man dog haft til hebraisk og nogle enkelte også til græsk. Loci communes er naturligvis dogmatikken, heri indbefattet en gennemgang af de 10 bud. Rettesnoren for dogmatik-gennemgangen var Den augsburgske Bekendelse. Men nu havde man jo også fået deciderede lærebøger. Brochmands store system har man naturligvis ikke kunnet benytte, men måske en af de forkortede udgaver *Systematis theologici epitome* fra 1649 eller *Systema theologicum minus* fra samme år.

Studenterne fandt imidlertid, at denne attestats var for meget og forsøgte at knibe uden om. I hvert fald mente man ikke, at magistre i filosofi behøvede at lade sig eksaminere. Men centralmagten ønskede også på dette punkt orden i tingene og fastslog i et kongebrev fra 18. oktober 1636, at »efterdi philosophia og theologia ere tvende underskjedlige videnskaber, og ligeså vel magt påligger at erfare, hvad mening og forfarenhed magistri udi den hellige skrift haver, som andre, ville vi hermed således herefter nådigst forordnet have, at de magistre, som ikke have bekommet deres attestation, og herefter kaldet vorder til nogen kirke eller skolekald, skulle ligesåvel som andre forpligtet være at tage deres attestation, såfremt de nogen skole – eller kirketjeneste herudi vore lande Danmark eller Norge ville betjene . . . «[89] – Hvor strengt kravet om en attestats blev opretholdt, kan vi se af en episode, hvor præsten ved Sankt Petri, *Bent Meyer,* havde ladet et par tyske studenter prædike i kirken uden attestats. Resen forelagde sagen i Konsistorium og indstævnede studenterne, som dog slap med en advarsel. Bent Meyer måtte efter kongens og rigsrådets direkte indskriden over for Konsistorium forpligte sig skriftligt

89. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. II, s. 631.

Fig. 35. Titelblad fra »Systema« 1633. Kvinden til venstre betegner den gode samvittighed og kvinden til højre den dårlige. Den dårlige samvittighed er udstyret med et sværd og med æblet fra Edens have, mens den gode gudfrygtigt lægger hænderne sammen – et indirekte vidnesbyrd om, at etikken endnu ikke er gledet helt ud af dogmatikken! Det kgl. Bibliotek.

til at adlyde bispen, ordinansen og attestatsforordningen.[90] Noget andet var, at forordningen alligevel blev omgået – dels fordi man åbenbart kunne erhverve sig attestats på Sorø Akademi, men især fordi krigstider kunne gøre det umuligt at holde eksamen – og embederne skulle jo besættes.

Endnu en bestemmelse hører med til billedet af den teologiske eksamen. I 1635 indførte et kongebrev obligatoriske prædikeøvelser som betingelse for opnåelse af attestats.[91] I de temmelig detaillerede forskrifter for disse øvelser pålægges det teologerne og eventuelt andre professorer, »som dertil bekvemme findes«, at vise studenterne, hvordan prædikenerne skal bygges op, og derefter rette studenternes skriftlige udkast. De skal endvidere overvære prædikenen, »og det derhen dirigere, at alting både in gestibus, methodo, rebus et modo tractandi skikkeligen og en Guds tjener sømmeligen forrettes«. Prædikeøvelserne skulle finde sted i den kirke, som nu blev indrettet i Regensen – gården i Kannikestræde, som siden 1623 havde været bolig for kommunitetsalumnerne. Med dette kongebrev blev den disciplin, som i vore dage kaldes for »praktisk teologi«, faktisk indlagt i det teologiske studium – samtidig med, at regenskirken blev den første studenterkirke. Den afløstes i 1656 af den nyindviede Trinitatis Kirke, som har været studenternes kirke til i dag.

ENEVÆLDENS TEOLOGER

Hans Svane i fakultetet

I 1638 døde den gamle Resen, og kongen udnævnte direkte Jesper Brochmand til hans efterfølger. Men Brochmand insisterede på, at stiftets provster skulle vælge ham, som det var foreskrevet i ordinansen. Det skete, og året efter blev han indviet til biskop. Der er næppe grund til at gøre et nummer ud af Brochmands beskedenhed, som ældre biografer gerne har villet: Brochmand vidste jo, at med stillingen som summus theologus fulgte automatisk expektance på Sjællands bispestol. Som biskop var Brochmand stadig virksom i fakultetet både som dekan og som underviser og også med fortsættelse af sin antikatolske polemik.

Af de nye teologiske professorer i de nærmestfølgende år synes hverken *Laurits Mortensen Scavenius, Niels Poulsen Schandorph* eller Resens søn *Hans Hansen Resen* at have fået større betydning, selv om Resen jr. og Scavenius

90. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. III, s. 192.
91. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. II, s. 627-630.

efterfulgte hinanden på Sjællands bispestol. De sad også alle tre i forholdsvis kort tid i fakultetet. F.eks. blev Hans Hansen Resen som nævnt 4. professor i 1635, tre år senere efter automatisk option oprykket i 2. professorat, hvor han kun sad et år for så fra 1653 til 1655 at være summus theologus og derefter Sjællands biskop og dermed 3. professor i mindre end et år. Døden indhentede ham. Sammenlagt sad han altså i fakultetet i ca. 20 år, men det var ikke nogen påfaldende lang funktionsperiode. Karrieren førte i almindelighed umiddelbart fra studie- og udenlandsrejser til universitetet, hvor man så til sin dødsdag rykkede op fra professorat til professorat. Og de folk, der overhovedet var kommet igennem barndommen – i en tid, hvor børnedødeligheden var enorm – og klarede sig igennem pestepidemier og andre genvordigheder, ja, de må formodes at have været meget livskraftige og opnåede derfor ofte en høj alder. I hvert fald var den gamle Resen teologisk professor fra 1597 til sin død i 1638, altså i over 40 år. Brochmand var professor fra 1615 til 1652, næsten lige så længe. Kort Aslaksen døde tidligt, men nåede dog at være professor ved universitetet fra 1600 til 1624, heraf de sidste 17 år i Det teologiske Fakultet. Men Schandorph og Scavenius fungerede kun i henholdsvis 6 og 10 år i fakultetet.

I 1646 kom der nye kræfter til: *Hans Hansen Svane* rykkede op i fakultetet efter allerede i 1635 at være blevet ansat som professor i orientalske sprog (designeret professor i 1633). Det lader til, at kansleren Christian Friis ikke brød sig om ham,[92] men han havde kongelig opbakning. Svane kvitterede med sin berømte – og endnu ikke ganske opklarede – indsats omkring enevældens indførelse i 1660. I 1646 havde borgmestersønnen fra Horsens – som nogle år forinden var blevet giftet ind i den hovedrige københavnske Fuiren-slægt – endnu ikke beskæftiget sig med statsforetagender. Han havde derimod lagt sig efter det nymodens studium af semitiske og østerlandske sprog, som havde sine centre i Nederlandene. På trods af alle forordninger som f.eks. dem i Novellæ Constitutiones var det åbenbart stadig muligt at studere ved reformerte universitetr – i hvert fald, hvis det ikke direkte var teologi, det gjaldt, men altså f.eks. sprog. Når sprogstudierne blomstrede i Nederlandene, må det selvfølgelig ses i sammenhæng med hollændernes økonomiske foretagsomhed, der dels bragte dem i handelskontakt med arabisk talende lande, dels havde skabt en tålsomhed over for andre konfessioner, der allerede længe havde gjort Nederlandene til et fristed for bl.a. jøder. Og nu hvor den danske statsmagt var begyndt at optræde som kolonimagt, og handelskompagnier blev dannet, har det ikke været så aparte, at den fremadstræbende borgersøn kunne finde på at studere semitiske og

92. Johan Jørgensen i Kirkehistoriske Samlinger 7. r. VI, s. 90.

Fig. 36. Hans Svane (1606-68) er ved siden af Hans Poulsen Resen nok den mest farverige og dynamiske person i den periode af Det teologiske Fakultets historie, som her beskæftiger os. Foruden at være en habil ekseget, var han i høj grad politisk aktiv – og ligesom Resen drevet frem af en udpræget magtbrynde. Stik af A. Haelwegh efter maleri af Abr. Wuchters. KB. Billedsamlingen.

østerlandske sprog i Franeker og senere Paris. Men tiden var naturligvis ikke moden til, at sprogkundskaber direkte kunne nyttiggøres i erhvervslivet – man måtte stadig om ad teologien. Og for Svanes vedkommende blev de anvendt ved udarbejdelse af en række disputationer af filologisk art om bl.a. Danielsbogen samt til en Bibelrevision, der som før nævnt resulterede i den såkaldte *Svaningske Bibel* fra 1647. Efter oprykningen i Det teologiske Fakultet måtte Svane dog også disputere over Confessio Augustana, hvilket han gjorde i flere år. Hans mest imponerende værk var imidlertid en kommentar til Danielsbogen, som i to kæmpestore pragtbind udkom i 1654 og 1666. Den blev forsynet med mange hyldestdigte fra universitetskollegerne, og Svane dedicerede første bind til Frederik III og andet binds 1. del til grevinde Christiane (datter af Christian IV og Kirstine Munk) og andendelen til prins Jørgen.

Især i dedikationen til grevinden udbredte Svane sig om nødvendigheden af, at fyrsterne sørger for religionen og retfærdigheden, men formanede også til mådehold og orden i statsfinanserne. Iøvrigt består kommentaren af en

umådelig bred og vidtløftig gennemgang af samtlige 12 kapitler i Daniels bog med henvisning til en lang række kendte og anerkendte fortolkere af skriftet. De fleste af dem får dog læst og påskrevet – ikke mindst Calvin, som citeres meget ofte, men hvis fejltagelser synes at have været utallige! En af de få, som slipper ganske uden skrammer, er Svanes afdøde kollega Jesper Brochmand, til hvis dogmatik der henvises nogle gange i bind II.

Når kommentaren er blevet så omfattende – et par tusinde foliosider – skyldes det, at Svane fylder mængder af moralsk stof på. Det kan f.eks. ses i en mange sider lang omtale af, hvad en dom er og bør være (i anledning af kapitel 7, vers 9-10). Eller Svane giver en lang argumentation for, at man godt kan tillade sig at deltage i selskaber (convivia) (til kapitel 5, vers 1). Og hele værket igennem siges der meget om, hvordan kongerne bør være, især hvor Svane kommenterer Daniels udlægning af Nebukadnezars drøm (kommentaren til kapitel 2) på ikke mindre end 250 foliosider. Og naturligvis udbreder han sig også om, hvordan undersåtterne skal forholde sig over for kongen og bl.a. betale den pålagte skat uden vrøvl (til kapitel 6, vers 14-15). Denne genoptagelse af det moralske stof er interessant. Hermed tages tråden jo op fra Svanes forgængere Niels Hemmingsen og Jørgen Dybvad. Men det er rigtignok et spørgsmål, hvem Svane i grunden henvender sig til? Pragtværket har i hvert fald ikke været beregnet for menigmand og heller ikke for præster. Det må simpelthen have været ufatteligt dyrt. Så i en eller anden forstand er det nok kongefamilien, han opfatter som sine læsere. Og det stemmer godt med, at Svane snart efter oprykningen i fakultetet begyndte at dyrke politisk filosofi. Bl.a. gav han i sin tale i slotskirken ved Frederik III's kroning i 1648 udtryk for, at kongedømmet er guddommeligt indstiftet, hvorfor modstandsret ikke kan tillades. Men Svane var dog i denne tale mere moderat end Brochmand for ikke at nævne Wandal (jvnf. nedenfor). For ifølge ham er det udtrykkeligt det kongelige *embede,* som er guddommeligt indstiftet.[93] Og det var stadig god gammel tradition at beskrive de dyder, som kongen skulle være i besiddelse af, med bibelske ord som: consilium, sapientia, prudentia og robur (klogskab, visdom, forstand og styrke). Senere gik Svane dog langt videre (se nedenfor om Chønick).

Efter udnævnelsen til Sjællands biskop i 1655 ser vi Hans Svane optræde som politiker på stændermødet i 1660 og helt klart aktiv for indførelse af først arveregeringen og derefter enevoldsstyret. Om hans motiver og fortolkningen af dem er der stadig ingen enighed blandt forskerne. Den nyeste analyse slår fast, at »Svanes holdning over for universitetet, adelen og rigsrådet var stærkt fjendtlig. Han stillede sig i spidsen for understændernes sammenslutning, der

93. *Idea boni principis,* 1648, bl. D 3 verso.

var vendt mod adelen, og tog kongens parti i stridsspørgsmål mellem den og kongen. Gentagne gange fremstillede han adelen som den stand, der i modsætning til de konjungerede forfulgte egne særinteresser frem for landets vel . . .«[94] Men hvorfor skulle Hans Svane og gejstligheden som helhed pludselig ønske adelens magt svækket og kongens tilsvarende styrket? Svanes borgerlige afstamning og giftermål kunne måske give en antydning om bagvedliggende klassemodsætninger. Men i mere end hundrede år efter reformationen havde dog alle fakultetsteologer utrætteligt indskærpet kravet om undersåtternes lydighed mod øvrigheden – hvadenten den var repræsenteret af adel eller kongemagt. Når riget var et valgkongedømme, så fandt teologerne – f.eks. førnævnte Niels Pedersen Aurilesius – da også uden besvær ud af, at kongen skulle vælges og ikke succedere.[95] Og når Jesper Brochmand f.eks. i *De peste* gentager ordene i 1. Peters brev om at frygte Gud og ære kongen, så indbefatter »kongen« enhver form for øvrighed.

Skal man forstå Svanes og gejstlighedens optræden på stændermødet i 1660, er det nødvendigt at betragte det for dem centrale problem: problemet om *kaldsretten* lidt nærmere.

Ifølge ordinansen udøver kongen den kirkelige myndighed gennem lensmændene. Lensmændene har tre funktioner på det kirkelige område: 1. De skal være kirkernes forsvar, hvilket vil sige, at regnskabet og det økonomiske ansvar for kirken, kirketjener og kirkegods samt for præster og degne og deres gods påhviler dem. 2. De skal sidde til doms i ægteskabssager i kapitlet – den såkaldte »tamperret« – og give møde på landemodet. 3. De skal stadfæste de valgte præster. Det vil ifølge »den rette ordinans« fra 1542 sige, at enten vælger 7 af de bedste og mest agtede mænd i sognet præsten sammen med provsten, eller han vælges af dem, som har patronatsretten til den pågældende kirke: i byerne magistraten, på landet ofte herremanden. Efter valget sendes kandidaten til biskoppen, der eksaminerer og overhører ham (jvnf. ovenfor s. 153f). Derefter skal han videre til lensmanden, som stadfæster valget. Ved denne lejlighed aflægger præsten tillige en ed til kongen og lover ham troskab og at vogte sit embede. Med brev (konfirmats eller kollats) sendes han tilbage til biskoppen og ordineres. Dernæst indsættes han af provsten – og endelig skal lensmanden igen over for menigheden indskærpe, at dens præst er lovligt valgt og »alvorligt sige dem, at han (lensmanden) på kongens vegne vil straffe de ulydige«.

Denne ordning underløbes nu på en række punkter af adelen i de næste 100 år. Dels kan herremanden jo snildt tælles med blandt »de bedste mænd« eller

94. C.-J. Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660,* Odense 1974, s. 92.
95. *Enchiridion politicum,* Strassbourg 1625, s. 58 f.

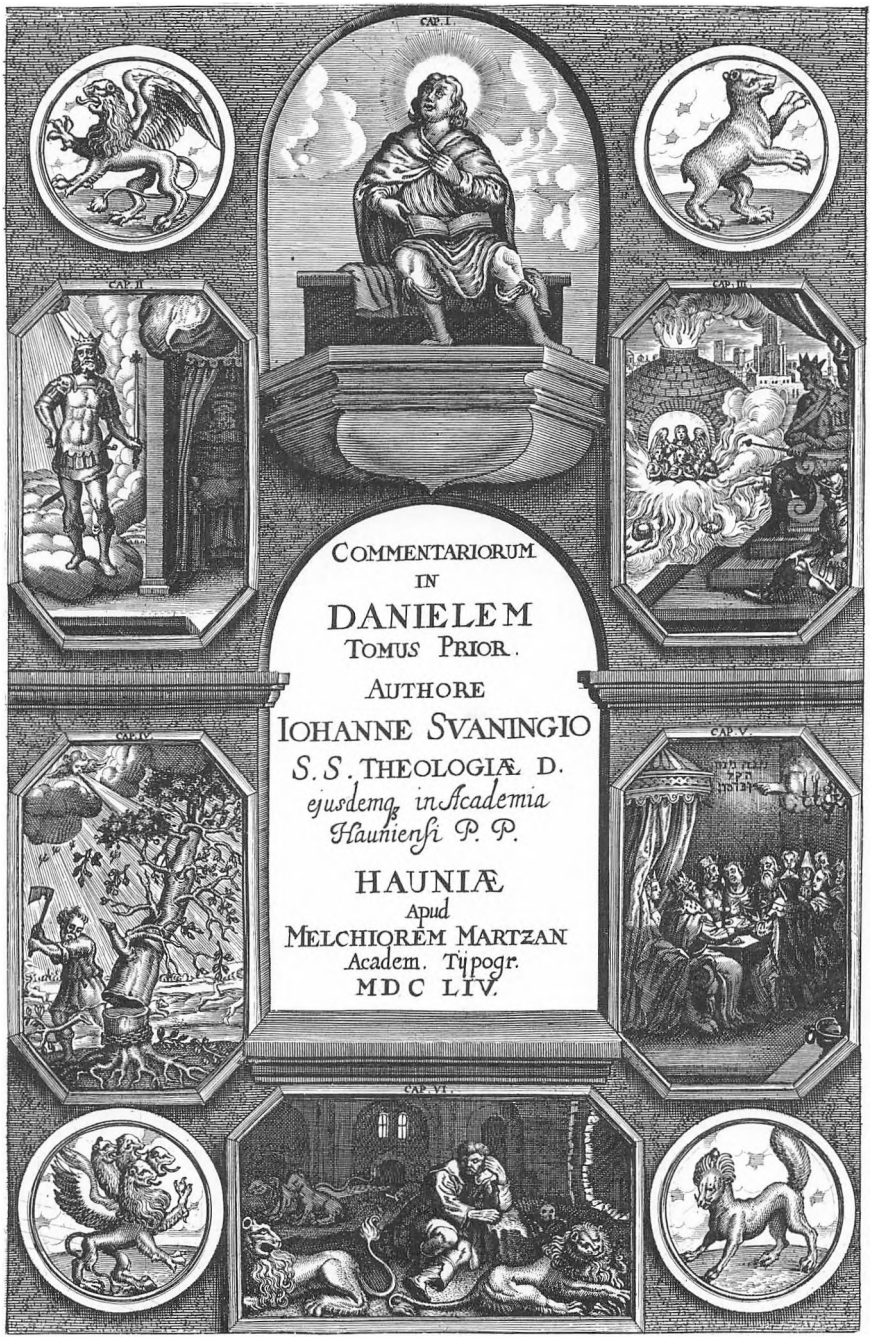

Fig. 37. Forsiden af førstedelen af Svanes Danielskommentar fra 1654. Pragtværket er trykt hos Melchior Martzau, som også trykte Kirkebibelen. Han var universitetsbogtrykker og »kongelig« bogtrykker. Andendelen udkom først i 1666 og blev trykt hos Matthias Jørgens Godiche. Det kgl. Bibliotek.

få indflydelse på valget af dem – dels udvikler adelen en »patronatsret«, som egentlig blot har økonomisk karakter og består i retten til at oppebære kirkens indtægter, men som kommer til både at omfatte valg af præst og stadfæstelse af valget. Man må forestille sig, at denne voksende afhængighed af adelen har svækket kirkeinstitutionen betydeligt. Præster, der vovede at sætte op mod herremanden eller mod hans enke, kom sjældent godt fra det – jvnf. ovenfor om Jørgen Lauridsen Friis. Der er ligeledes mange eksempler på adelige overgreb mod præsterne – som når præsten blev tvunget til at gifte sig med herremandens (aflagte?) elskerinde! Alligevel synes gejstligheden ikke at have næret noget specielt ønske om at slippe af med patronatsretten. Derimod forekom krav om afskaffelse af denne ret hos borgere (og bønder) i 1660. I disse kredse har man været opmærksom på, at en kirke i afhængighed af adelen også var mindre egnet til at fremføre centralmagtens budskaber. Og når Svane i spidsen for gejstligheden (en del af bisperne deltog dog faktisk ikke i stændermødet eller var rejst hjem inden de kritiske dage) så at sige kastede kirken i armene på kongemagten, har det sikkert mindre været ud fra fjendskab til adelen end ud fra en fornemmelse af, at det var den stærke centralmagt, som havde fremtiden for sig – og derfor måtte kirken alliere sig med den.

Statskirke og fakultet

Men på stændermødet i 1660 og i de efterfølgende forhandlinger viste det sig, at der var uenighed mellem gejstligheden på den ene side og universitetets mænd på den anden. Ja, egentlig var der tale om en uenighed inden for Det teologiske Fakultet! Universitetet var nemlig på stændermødet repræsenteret af to teologiske professorer, mens den tredie professor, Hans Svane, jo altså også deltog i sin egenskab af Sjællands biskop. Den ene af universitetets repræsentanter var *Hans Wandal,* der kort forinden var rykket op i 2. professorat og blevet valgt til rektor magnificus. Den anden var 1. teologiske professor *Thomas Bang.* Og disse to mænd befandt sig helt tydeligt i konflikt med kollegaen Svane. De forsvarede universitetets privilegier og fandt det rimeligt, at »der burde være forskel på en bonde og en adelig«, som en berømt replik fra mødet lyder. Svane skal have svaret, at der også burde være forskel på en bonde og en biskop, så hans standsfølelse var der heller ikke noget i vejen med. Men når universitetets mænd indtog denne holdning hænger det sammen med, at professorerne, ikke mindst de teologiske, som var de højst gagerede, havde rettigheder på linie med adelen. Universitetet havde sine bøndergårde, sine skove og sine kirker, ganske som adelen havde sine.

Universitetsprofessorernes indtægter stammede ligesom adelens fra bøndernes merarbejde. Hverken professorer eller adelsmænd var producenter i egentlig forstand. Ligesom adelen som lensmænd eller rigsråder gjorde statstjeneste, således gjorde professorerne og igen i særdeleshed de teologiske. Adelsmændene sørgede for administrationen, teologerne for ideologien. Og det i sammenhængen pikante er, at professorerne ligesom mange herremænd havde patronatsretten til en række kirker. Men 3. teologiske professor havde også andre interesser at varetage: sine egne, naturligvis – og dem glemte Hans Svane ikke, han samlede sig store godser og blev så rig, at han endog kunne forære Bogø til dronning Sofie Amalie og låne statskassen penge – men desuden netop gejstlighedens eller kirkeinstitutionens. Selv om universitetet, særlig Det teologiske Fakultet, og statskirken på dette tidspunkt hænger meget nøje sammen, så er der alligevel efterhånden tale om to forskellige institutioner. Det understreges også af, at man nok kunne gå fra fakultetet til Sjællands bispestol. Men der er i ældre tid praktisk talt ingen eksempler på, at man fra stillinger i kirken træder ind i fakultetet. Kun hofpræsterne kan foretage springet. Og konflikten mellem de to mere og mere adskilte institutioner fik netop ved denne tid et synligt udtryk i biskop Svanes lange strid med universitetet om retten til at kalde en degn ved Tårnby kirke.

Svane selv synes at have haft planer om at lægge universitetet ind under kirken. Og det kunne teoretisk lade sig gøre ved at oprette et kollegium, som både tog sig af universitetet, kirkens og skolernes affærer. Faktisk aflagde han selv i slutningen af oktober 1660 ed som ærkebiskop, assessor i statskollegiet og præsident for »Konsistorialkollegiet«. For dette kollegium, som aldrig blev oprettet, findes der en instruks,[96] hvori det bl.a. hedder: »Vdi dette collegio schal man deliberere om alt det, som kand komme til Guds æris forfremmelse, academiers, kirckers, scholers och hospitalers befordring, gudfrychtigheds øffuelse, sampt forargelige groffue synders afschaffelse«. Og specielt om universitetet siges: »I lige måder schal dette collegium haffue god indseende, at professores vdi vniuersitetet med flittig lesning och god tilsiun på studenterne, sampt udi alle andre måder, deris æed och embede troligen effterkommer, at studenterne deris tiid med tilbørlig vindschibelighed anuender . . «. Også indstillingen af professorer, stipendiater og forstanderen for Kommunitetet skal foretages af Konsistorialkollegiet. Svanes plan – hvis det da ellers var hans – blev af ukendte grunde ikke ført ud i livet, selv om han personligt opnåede at blive udnævnt til præsident i Konsistorium med sæde og rang over rektor. Universitetet og dermed Det teologiske Fakultet sorterede fortsat under Danske Kancelli, og den nye kansler var fortsat

96. Trykt i Kirkehistoriske Samlinger 2. r. V, s. 240-43.

universitetets særlige patron.[97] Det var nu som før ad denne vej statsmagten og Det teologiske Fakultet kommunikerede – og forbindelsen til kirken forblev altså indirekte.

Fakultetet lægger kursen om

Men fakultetet fik hurtigt taget bestik af den nye situation, som forelå med enevældens indførelse. Fra nu af bestræbte teologerne sig i tale og skrift på at legitimere enevoldskongen. I disse bestræbelser kunne de knytte til ved en gammel tradition som allerede nævnt. I 1596 holdt Sjællands biskop Peder Winstrup kroningstalen over Christian IV. Heri sagde han blandt meget andet: »Og for at lovens stemme ikke skulle være en tom lyd satte Gud som vogtere og udøvere af sin retfærdighed og vilje fromme, velgørende og heltemodige konger, fyrster og herskere, som han indgyder gode råd; han væbner deres højre hånd med enestående myndighed, lykke, visdom og styrke; han pryder dem med sejre og magt, skænker dem held og fremgang, gunstige resultater og lykkelige udfald«. Denne passage udtrykker klart den middelalderlige lære om kongen som Guds stedfortræder. Lidt senere – og efter opremsning af de pligter, som påhviler kongen, herunder ikke mindst til at tage sig af kirken og den sande religion – siger han: »På grund af denne guddommelige opgave giver Gud dem del i sit navn, idet han rundt om i den hellige skrift kalder dem guder og den ophøjedes sønner og smykker og værdiger dem med talrige andre såre ophøjede titler; thi med betegnelsen guder viser han, at de er hans hjælpere, der som et levende og besjælet billede af ham på jorden indtager hans plads og udfører guddommelige hverv og pligter«. Og talen slutter med en henvendelse til Christian IV, hvor Winstrup helt tydeligt fremstiller kroningen som en guddommelig magtoverdragelse – »Deres majestæt skal vide, at i dag overgives riget, folket, kronen, scepteret, sværdet og al kongelig værdighed til Deres majestæt fra kongernes konge og herrernes herre Jesus Kristus som fra hånd til hånd«.[98] Trods disse voldsomme formuleringer er det dog stadig kongens funktioner, det drejer sig om, ikke kongen selv. Winstrup forlader ikke den traditionelle protestantiske lære om øvrigheden som vogter af lovens to tavler, hvor bombastisk han end udtrykker sig. Brochmand går et skridt videre i »Systemet« og endnu mere i kroningstalen til Frederik III: »Høje konge, dig kalder Gud i dag til at tage del i hans værdighed; du vil ikke høre mig, men Gud selv tale til dig: jeg har

97. Jvnf. H. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* I, 1879, s. 153 ff.

98. Talen udgivet og oversat af Frede P. Jensen i Historisk tidsskrift 12. r. II, s. 375-94.

sagt: I ere guder . . .«.[99] Vi har allerede set, at Svanes tale i Slotskirken før kroningsakten var inde på det samme spor – men den egentlige udfoldelse af dette »teokratiske« syn på kongemagten tager *Hans Wandal* sig af, efter at han i 1663 har afløst afdøde Thomas Bang som »theologus primus« eller »summus theologus«.

Hans Wandals De jure regio

De jure regio udkom i 6 bøger fra 1663 til 1672 og er det grundigste og mest omfattende forsvar for enevældens principper på dansk grund. Selv om Wandal kender til tidens statsretslige navne og benytter deres værker, argumenterer han som teolog, d.v.s. ud fra Bibelen og ikke ud fra naturretten. Hans store arbejde – som også blev fremlagt i form af forelæsninger »i det øvre auditorium« – er derfor et typisk eksempel på læren om fyrsternes guddommelige ret og har alle denne teokratiske læres karakteristiske træk.

Om grunden til at skrive værket siger Wandal, at da Frederik III »ved sin meget store fortjeneste har opnået den kongemagt, som er underkastet Gud alene og ikke begrænset ved menneskelige love«, så vil han nu vise 1., »at denne magt passer udmærket til en kristen konge«, 2. »og i den hensigt at det må stå fast for alle, hvad man skal mene og dømme om den øverste majestæt og hans højhed«. Wandal vil argumentere ud fra følgende syllogisme: »Den ret, som i Det gamle Testamente var indrømmet kongerne af Gud, må også gælde kongerne under Det ny Testamente. Men kongerne i Det gamle Testamente havde netop uindskrænket magt. Ergo . . .« 1. bog fortolker da den klassiske teokratiske begrundelse for fyrsternes guddommelige magt, nemlig 1. Samuelsbog kapitel 8, vers 10 ff. 2. bog fortsætter med skriftsteder, men nu også fra Det nye Testamente, hvor det især er Romerbrevets 13. kapitel og 1. Peter 2, 13 der tages frem. 2. bog er iøvrigt bemærkelsesværdig ved at rumme nogle af de mest højstemte udtryk for lærens syn på kongen og kongemagten, som endog overgår Peder Winstrups. Ved salvingen får kongerne en »character Dei« (guddommelige egenskaber), og den himmelske majestæts stråleglans skænkes dem. Gud er alene kongedømmets ophavsmand. Derfor kan der højst være tale om, at stænderne er Guds redskaber. Og på embeds vegne er kongerne guder. Eller der tales om den Guds nåde, som gør kongen til Guds stedfortræder og til Gud. Skarpere kan det teokratiske syn på konge og kongemagt vanskeligt udtrykkes! – 3. bog viser, hvorledes staten både under Det gamle Testamente og Det nye Testamente blev styret monarkisk. Det understreges, at Judas konger havde den højeste autoritet

99. K. Fabricius: *Kongeloven,* 1920, s. 96.

over de hellige ting og bygninger (sacra) og over religionen. Karakteristisk er udlægningen af fortællingen om kong Uzzija i 2. Krønnikebog kapitel 26, vers 16 ff. Denne fortælling brugtes nemlig af datidens »kongebekæmpere« (monarkomaker) som bevis på, at konger både kunne straffes og fordrives. Men Wandal hævder med stort eftertryk, at kong Uzzija blev straffet af *Gud* – ikke af præsterne. Og han måtte forlade templet på grund af spedalskhed, men blev ikke drevet ud med magt. Og endelig vedblev han at herske. Wandal vil her også vise, at den rabbinske fabel om at de hebraiske konger stod under det store jødiske råd, synedriet, er tåbelig. Det understreges dog også, at hvis kongen er god, skal han underkaste sig sine egne love. Og han må vide, at han ikke kan forlange lydighed, hvis han befaler mod Gud, fromheden eller den guddommelige lov. 4. bog behandler de enkelte majestætsrettigheder. 5. bog omhandler pligterne mod fyrsten med en lang ekskurs om katolikkernes (jesuitternes) og calvinisternes syn på øvrigheden og alle deres deraf følgende skændselsgerninger. Bl.a. fordømmes naturligvis henrettelsen af Charles I. Endelig hævdes det i 6. bog, at Danmark oprindelig var et arverige, og der gives regler for arvefølgen. Kongernes pligter til at udøve majestætsrettighederne »recte« indskærpes.

Den egentlige aktualitet i samtiden har knyttet sig til 4. bog om majestætsrettighederne, som vi vil se lidt nøjere på. Her bestemmes »majestæt« (med den franske teoretiker Jean Bodin) som det højeste herredømme og den højeste magt. Den tilkommer fyrsterne med rette, fordi Gud har den. Heraf udspringer majestætsrettighederne, og som den første af dem anbringer Wandal kongens »jus circa sacra«. For når kongerne har magt over alt (givet dem af Gud), så har de naturligvis samme ret i hellige som i profane ting. Videre: staten er én, men i staten er kirken. Den, som har den højeste magt over staten, har derfor også den højeste magt over »himlen«. Wandal understreger så kongens forpligtelse til at vogte lovens tavler og giver en række eksempler på fromme kongers kirkestyre. Bl.a. nævnes kejser Konstantin, som dyrkede og beskyttede den sande religion, bilagde trosstridigheder, udnævnte biskopper og kirkens tjenere etc. og derfor med rette kunne kalde sig biskop uden for kirken. Det er nemlig det ydre styre af kirken og de kirkelige ting, som tilkommer kongen. Den åndelige magt tilhører alene præsterne. Ikke desto mindre har kongen også afgørelsen i religionsspørgsmål. Det er dog en forudsætning, at han rådspørger teologerne. Og indtil trivialitet understreges kongens ret og pligt til at vogte »den ene ortodokse religion«. Alligevel kan Wandal gå så vidt, at han hævder kongens ret til at skifte religion! – Endelig understreges naturligvis kongens forpligtelse til at sørge for skoler og akademier. Derved kan kongen vise sin omsorg for kirken: han skaffer dens fremtidige tjenere en god uddannelse.

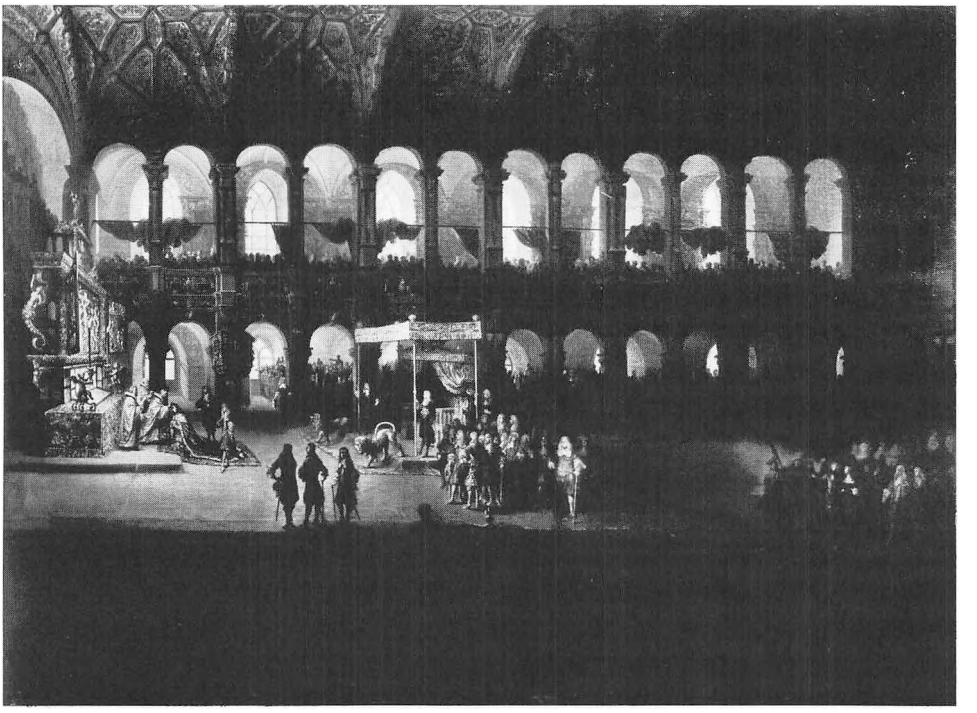

Fig. 38. Michael van Havens maleri af Christian V.s salving giver et meget godt indtryk af den mysteriøse og ophøjede aura, som fra enevældens indførelse kom til at omgive de regerende konger. Teologerne gjorde deres til, at enevoldsstyret fik den fornødne religiøse legitimation. Rosenborg.

I alt dette har Wandal nu nærmest bestemt majestætsrettighederne som *pligter.* Men han lader også kongen få vidtgående *rettigheder* over for kirken. Det viser sig særligt tydeligt, når talen er om kongens magt over kirkelige personer og kirkeligt gods. Her forklares det med henvisninger til Det gamle Testamente, til 1. Peter 2, 13 og Rom. 13, at et hvilket som helst menneske, ligegyldigt af hvilken stand, er underkastet øvrigheden – altså også gejstlige personer. Kongen har autoritet til at kalde præster og sørge for, at det går rigtigt til med valget af dem, hvad enten han selv udøver valget eller overlader det til andre. På dette punkt: embedsbesættelsen, når Wandal til samme konklusion som den samtidige »profane« *Kongelov.* Dog synes han at hævde, at kongen bør høre gejstligheden, når det gælder præstevalget. Dermed menes åbenbart, at gejstligheden – biskoppen eller eventuelt fakultetet – skal have lejlighed til at prøve kandidaten, sådan som det jo hele tiden havde været skik. Videre har kongen ret til at lønne præsterne og påse, at de lever efter Kristi forskrifter. Gør de ikke det, kan han straffe dem og afsætte dem, ja, lade dem henrette. Og han kan også kræve troskabsed af dem. Kongen har

selvfølgelig også ret over det kirkelige gods, men Wandal fremhæver de gode kongers eksempler: de brugte deres kongelige ret fromt og forsigtigt, og kun i nødsfald brugte de kirkegodset til andre formål end det oprindelige!

Derefter følger så den næste majestætsret, som består i retten til at give love og til at udnævne embedsmænd. Gud har jo selv kaldt kongen »legislator«, og denne lovgivningsret omfatter også kirkelige love. For det tredie har kongen domsmagt og udøvende magt. Han skal straffe kættere og atheister – dog ikke med dødsstraf. Til gengæld skal sabbatsbrydere straffes på livet. Dette krav om sabbatens helligholdelse, som vi jo bl.a. også kender fra de engelske puritanere, dukker hyppigt op i disse år. Det har noget at gøre med disciplineringen og undertrykkelsen af den folkelige kultur i denne disciplinerings anden fase.[100]

Som den 4. majestætsret kommer retten til at føre krige og slutte forbund. Og endelig drejer den 5. og sidste sig om retten til at opkræve skatter og afgifter m.v. Kongen har selvfølgelig også ret til at pålægge gejstlige skat, men det understreges kraftigt, at han bør udøve denne ret med »fromt mådehold«.

Det syn, som Wandal i *De jure regio* anlægger på statsmagten og på forholdet mellem den og kirken, går igennem alle hans bevarede skrifter og andragender. Det er også det, han fremfører i sin salvingstale ved Christian V's kroning – og det har dannet skole længe efter ham. Den ene præst og teolog efter den anden fremsætter i de følgende år tilsvarende synspunkter – selv om der også rejser sig røster mod det omsiggribende kirkesalg og fremkommer forskellige forslag om at fjerne kaldsretten fra patronatsejerne og lægge den over i et centralt kollegium eller tilsvarende instanser. Så sent som i 1689 hævder hofpræst og (fra 1683) teologisk professor *H. G. Masius* øvrighedens guddommelige oprindelse og afviser, at folket kan vælge kongen med den berømte sætning: »Hvordan kan man give en anden, hvad man ikke selv har?«. Eller han kan sige, at det ikke er mere absurd, at præsternes værdighed skulle afhænge af folket, end at kongernes majestæt i grunden skulle være i hoben og overgives til dem efter forgodtbefindende! Modstandsretten må Masius naturligvis også forkaste. Hele hans argumentation er imidlertid bygget på tesen om, at ingen religion i verden gavner den politiske øvrighed så meget som den lutherske. Og derfor hedder hans skrift meget præcist *Interesse principum circa religionem* (fyrsternes interesse i religionen). For er der noget som teologerne er betænkte på, så er det at bevare den lutherske ortodoksi og afvise alle andre konfessioner som vranglære. Det er ganske ejendommeligt, som billedet her har skiftet siden Niels Hemmingsens dage. Dengang var det kongemagten som ønskede at opretholde den religiøse

100. Jvnf. Burke: anf. værk, s. 234 ff.

Fig. 39. Hans Wandal d. ældre (1624-75) var søn af den lærde biskop i Viborg af samme navn. Gennem faderens undervisning og en 4-årig studierejse til udenlandske universiteter blev han sporet ind på universitetskarrieren. 1668 efterfulgte han Hans Svane som Sjællands biskop. Stik af J. Haas. KB. Billedsamlingen.

uniformitet i landet og bl.a. af den grund ikke ønskede konkordieformlen indført. Under den merkantilistiske enevælde, hvor handel og industri spiller en stadig større rolle, ønsker statsmagten i høj grad at drage driftige calvinister, jøder, ja, selv katolikker til sig. Og fra politisk hold plæderer man flere gange for religionsfrihed, for, siges det: »det schulde wære till commerciernes flor og optagelse en stor anledning, dersom liberum exercitium religionis bleff tilladt«. Men teologerne stritter imod af alle kræfter. Da Commercekollegiet i 1671 igen foreslår religionsfrihed, skriver Wandal en voldsom »remonstration« mod forslaget. Ja, under forhandlingerne om *Danske Lovs* 2. bog i 1680 foreslår de gejstlige kommissionsdeltagere endda at få konkordieformlen indført med den begrundelse: »eftersom det er hans majtt. ville, at her ickun skal være en religion, til hvilken at forklare Lutheri cathecismus icke er nok«.[101] Men her var teologerne blevet rent anakronistiske og fik selvfølgelig ikke noget ud af deres forslag. Det var da også kun spørgsmålet om forholdet til andre konfessioner, der kunne få teologerne til at

101. Secher og Støchel: *Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov* II, 1894, s. 464.

opponere. Ellers gav de alle det nye styre den fornødne legitimation. Og selvfølgelig fordømte de den opposition, som af og til viste sig.

Opposition mod enevoldsteologien

Den 6. august 1663 fremlægger præsten ved studenterkirken, magister *Jens Justesen Berg,* i Konsistorium et kgl. brev om, at han skal »gå i rette imod den studiosum Jesper Kiim, som på nogen tid har på tårnet her været fangen og anholden og derudi at gjøre og forrette, som forsvarligt eragtes«.[102] I de følgende augustdage er de teologiske medlemmer af Konsistorium og ganske særligt Hans Wandal travlt beskæftiget med at forhøre og diskutere med *Jesper Baltzersen Chønick* eller *Kiim,* som sjældent blev de højlærde svar skyldig. Den 19. september faldt afgørelsen: Konsistorium fandt, at Chønick burde relegeres og indstillede ham iøvrigt »udi Hans kgl. Majestæts nåde og unåde« – hvorefter majestæten i slutningen af oktober landsforviste ham.

Hvad var der da i vejen med Chønick, som havde taget teologisk attestats og været i huset hos Jesper Brochmand og iøvrigt synes at være en højt begavet teolog? Ifølge Konsistoriums udtalelse af 19. september »før middag« havde han næret lærdom, der stred imod Den augsburgske Bekendelses artikel XIV og XVI samt mod artikel XX i Frederik II's »Fremmedartikler« fra 1569 – Chønick lader til at have været af indvandret tysk familie og derfor forpligtet på fremmedartiklerne.

Den første af de nævnte artikler drejer sig om den kirkelige orden og siger, at ingen må lære offentligt i kirken eller administrere sakramenterne uden at være retteligt kaldet (nisi rite vocatus). Og denne artikel havde Chønick faktisk været meget på kant med. I flere tilfælde havde han under eller efter prædikenen taget ordet i københavnske kirker og bl.a. gjort det i slotskirken. Da oversekretær Erik Krag fra Kancellikollegiet kaldte ham for sig og truede ham med Blåtårn, hvis han oftere afbrød gudstjenesten, svarede han, at hr. oversekretæren også burde tale, da alle kristne er åndelige præster. Chønick hævdede altså med stor konsekvens det almindelige præstedømme, men desuden argumenterede han i Konsistorium med, at han faktisk var kaldet til at prædike – både af Guds ord med den åndelige kaldelse og mere specielt, fordi han havde taget attestats og desuden var blevet kaldet flere gange til præsteembede. Dr. Wandal spurgte ham da: »Eftersom Guds ånd selv distingverer doctores ecclesiæ datos, Eph. 4, 11, da spørges I ad, til hvilken af de samme ordinibus I holder Eder, enten I er apostolus eller propheta eller

102. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. III, s. 229.

evangelista eller hyrde eller lærer«. Og Chønick svarede rapt: »Jeg tror ikke, at Paulus recenserer dem alle der, og jeg refererer mig ikke til nogen af dem; men jeg er en påminder, en discipel, en vægter. Skulle jeg føre mig til nogen af dem, da ville jeg føre mig til det slags propheter, som udlægger Skriften, ikke at jeg er det endnu, men at jeg stræber derefter«.[103] I den følgende samtale hævder han til Wandals store forargelse, at når forkynderne ikke lever efter deres egen forkyndelse, er ordet »ikke tilstrækkeligt virksomt«. Wandal tager heraf anledning til at spørge Chønick, om han har haft omgængelse med Niels Svendsen Chronick, hvortil »Jesper«, som studenten konsekvent kaldes i Acta Consistorii, svarer bekræftende, men tilføjer, at det nu mere var Chronick, der søgte hans omgængelse end omvendt. – Det er klart, at vi her har den samme opposition mod præsterne, som vi mødte i Niels Svendsen Chronicks tilfælde. Det fremgår også af forhørene, at inspirationskilderne i alt fald delvis har været de samme – bl.a. har Chønick også læst Hohburg. For de ortodokse teologer var det klart, at Chønicks meninger var kætterske – f.eks. lader han genkærligheden til Kristus være en nødvendig del af den retfærdiggørende tro. Og gang på gang måtte de korrigere hans skriftfortolkning, som de fandt utilstedelig. Jesper begrunder bl.a. sin påstand om kærligheden som en del af troen med henvisning til salme 2: »Kysser Sønnen« (v.12). »Og endog D. Wandal sagde ham, at det er en metaphorica locutio, hvoraf ingen argumenter om en articulo fidei kan tages, blev Jesper dog ved sin egen opinion og sagde, at han sin mening ikke kunne fragå eller forlade«.[104] Man må imidlertid indrømme Chønick, at hvis man tolker salmen kristologisk – og ingen i samtiden kunne forestille sig nogen anden tolkning – så er der ingen som helst grund til at lade netop ordet »kysse« være en metafor. Samtidig viser Chønick med sin stærkt erotisk farvede opfattelse af troens væsen, at han faktisk hører til i den lange mystiske tradition, som senere blomstrede op igen i pietismen. Det er typisk, at han også har gendigtet Salomons Højsang til brug for nygifte under titlen *Een aandelig brudesang om Jesu den himmelske brudgom* (trykt 1653).

Imidlertid spiller disse kætterier ikke den afgørende rolle under forhørene og er heller ikke nævnt i Konsistoriums endelige stillingtagen. Hovedsagen er nemlig Jespers politiske filosofi, som står i grel modsætning til Wandals. Allerede under Københavns belejring havde han forsøgt at få borgere og studenter til at nedlægge våbnene med henvisning til, at al krig er de kristne forbudt ifølge Det nye Testamente. Under forhørene spurgte professor *Rasmus Hansen Brochmand,* en nevø af Jesper Brochmand, som på dette tidspunkt var

103. Smst., s. 245.
104. Smst., s. 238 f.

2. teologiske professor, om en fader da ikke måtte forsvare sine børn. Til dette klassiske problem i den kristne etik svarede Chønick: »Jo, når han bruger lovlige midler, nemlig først at bede Gud om beskærmelse over sine børn, dernæst høre sig til rette, hvad årsag der er til, at børnene overfaldes, for det tredie, kan han intet med ord udrette, da at råbe på medhjælp hos sine naboer eller dem, som han er undergiven, nemlig øvrigheden, og så for det sidste befale alt i Guds vilje, hvad han vil tilstede, der skal ske«. Wandal, som jo ellers ikke var nogen naturrets-tænker, spurgte ham ikke desto mindre, »om det ikke var naturens lov, vim vi repellere (afvise magt med magt)«. Det indrømmede Jesper gerne, »men lagde til, at derfor var det ikke kristendommens lov«.[105]

Det er i det hele taget Chønicks standpunkt: som kristne er vi forpligtet på Det nye Testamente og ikke på noget som helst andet. Når der i artikel XVI i Den augsburgske Bekendelse står, at det er de kristne tilladt at dømme efter kejserlige og andre love, så – tilføjede han under forhøret – gælder det kun, »for så vidt de er konforme med Kristi lov«. Og det, Kristi lov byder, er kort sagt underkastelse og højest passiv modstand. Det følger heraf, at Chønick nærede store betænkeligheder ved at lade kristne beklæde politiske embeder – og her var han selvfølgelig i største uoverensstemmelse med det klassiske lutherske og med Luthers eget syn, men i god overensstemmelse med traditionen fra døberne. Denne forståelse af Det nye Testamente førte ham videre til at hævde synspunkter på øvrigheden, som skurrede slemt i Svanes eller Wandals ører: I en kirkebøn i anledning af den årlige takkefest for den tilbageslåede storm på København i 1659 havde ærkebiskop Svane brugt Salme 20, vers 7 om kongen: »Nu ved jeg, at Herren frelser sin salvede«. Chønick protesterede offentligt og hævdede, at man ikke måtte tillægge de jordiske konger prædikater, som tilkom Kristus alene. Det blev den direkte anledning til, at han indstævnedes for Konsistorium. Og her hævdede han, da Wandal spurgte, om han da ikke ville anerkende anden kongelig magt og regering blandt kristne end det åndelige og kongelige præstedømme, som apostlen Peter taler om, – at kongetitlen rettelig (de jure) kun tilkommer Kristus. I et skriftligt indlæg gik han med til, at »al øvrighed visseligen (er) Guds særordning«, men fortsatte i samme åndedrag: »derimod kan øvrighedens actiones, som sker i og ved samme myndigheds administration og frimagts usurpation, ikke altid siges at være Guds ordning eller ordnede af Gud, uden såvidt de følge Guds ord og ordre«.[106] – I princippet måtte teologerne jo give Chønick ret, for også de mente naturligvis, at selv en

105. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. III, s. 233.
106. Smst., s. 256.

enevoldskonge var bundet af Guds lov.[107] Men det kunne ikke falde dem ind at tolke Guds lov sådan, at den kunne komme i konflikt med enevoldskongens love og rettigheder – f.eks. retten til at føre krig, henrette o.s.v. Og når Wandal sætter kongen over både det verdslige og det gejstlige regimente, så kan han naturligvis ikke acceptere, at Chønick siger: »Thi der er ingen samfund mellem salvede og Belial, og verdens fyrster og øvrighed haver intet del i Jesu (sc. mer end ammen haver til sin hustrus barn), og hvo som ikke bliver i den salvedes lærdom, sc. såsom han haver lært os, den har ikke fader eller søn, er derfor ikke heller en christen, og en ret christen er en discipel, og en discipel bør at følge sin mesters måde etc.«.[108] Bestyrtet spørger Wandal: »Holder I da for, at de konger, som lade sig kalde unctos domini (Herrens salvede) ere pseudochristi?« Og Jesper svarer konsekvent: »Ja, om de ikke rette sig efter Christi eller den salvedes lærdom«.[109] – Da det ikke lykkedes at få Chønick på bedre tanker, måtte teologerne nøjes med at fordømme hans lære om øvrigheden med henvisning til Fremmedartiklernes artikel XX, som både hævder, at øvrigheden er Guds ordning og må bruge våben og straffe, og at et kristens menneske »må oc kand være vdi øffrigheds befaling met en god samvittighed«.[110]

Sværmeren Jesper Baltzersen Chønick blev landsforvist, og efter endnu en visit i Danmark og endnu en landsforvisning endte han sine dage i Lübeck, til det sidste i strid med præster og teologer.[111] Han er interessant ved at repræsentere en klar teologisk opposition mod det nye enevoldsstyre og navnlig mod enevældens teologer. Det turde i denne sammenhæng være af mindre betydning, hvorfra han har hentet sin inspiration. Men det forekommer mig sandsynligt, at vi i ham igen har en discipel af Jacob Böhme, der bl.a. indtog en lige så afvisende holdning til krig og lige så kompromisløst forlangte Kristi lære praktiseret.[112] Og han må have haft betydelig opbakning i den københavnske befolkning, siden han gennem flere år uantastet kunne fremføre sine meninger i byen og i dens kirker.

Men var der også opposition mod enevælden blandt de højlærde selv? Et par episoder kunne pege i den retning! Den første vedrører hofpræsten *Mathias Foss,* som blev anklaget for at have behandlet statssager på prædikestolen i 1662 og taget i skole af den holstenske grev Christen Rantzau,

107. Jvnf. Jørgen Stenbæk i Kirkehistoriske Samlinger 1975, s. 58.
108. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. III, s. 254.
109. Smst., s. 236.
110. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. IV, s. 240.
111. Dänische Bibliothec VIII, s. 668-72.
112. E. H. Pältz: *J. Boehmes Hermeneutik, Geschichtsverständnis, und Sozialethik,* Habilitationsschrift, Jena 1961.

Fig. 40. Christian Nold (1626-83) blev efter at have studeret filosofi og østerlandske sprog i Holland og England udnævnt til 4. professor i teologi og få måneder senere til 2. Han kom på tværs af den herskende ideologi og af kollegaen Hans Wandal d. ældre, men reddede sig i land igen. Iøvrigt var han en dygtig lærer. Stik af Brühl. KB. Billedsamlingen.

som i 1661 var blevet førsteminister, og kansleren Peder Reedtz. Foss skrev imidlertid et ydmygt brev til kongen, hvori han bedyrede, at det ikke kunne falde ham ind at tale »uden efter loven og vidnesbyrdet, som er prøven på en præsts tale«[113] – og han klarede frisag. Han blev endda tre år efter udnævnt til 4. teologiske professor og var allerede i 1668 fakultetets førstemand som efterfølger af Wandal, der nu rykkede op i bispestolen. Selv blev Foss imidlertid ikke biskop over Sjællands stift, men derimod biskop i Ålborg i 1672. Og fra nu af var 1. teologiske professorat ikke længere springbræt til posten som den danske kirkes primas. Derimod optoges Sjællands biskop helt indtil 1830 stadig i Det teologiske Fakultet som tredie professor.

Værre end Mathias Foss gik det professor *Christian Nold,* som ellers hidtil havde gjort en glimrende karriere. Efter at have studeret østerlandske sprog i Holland og England blev han lærer for rigshofmester Joachim Gersdorffs sønner. Med Gersdorff i ryggen blev han i 1664 – efter at have sendt en underdanig ansøgning til kongen[114] – kaldet til 4. teologiske professor og endda straks kongeligt udnævnt til rector magnificus! I 1666 var han nået op i

113. Pontoppidan: *Annales Ecclesiæ Danicæ* IV, s. 492.
114. Personalhistorisk tidsskrift 2. r. I, 1886, s. 33 f.

det andet professorat, da hans fortrædeligheder begyndte. Han havde i dette år udgivet en logik, *Logica recognita,* som skulle afløse Caspar Bartholins lærebøger til brug for kommunitetssalumnerne. Men i denne logik forekom der sætninger, man ikke længere kunne skrive. Bl.a. havde han som eksempel på sandsynlige slutninger, »som de fleste anser for sande«, anbragt følgende: »eligi quam nasci meliores principes« (bedre fyrster vælges end fødes). Og et andet sted i bogen havde han som eksempel på argumenter, som han ganske vist selv forkastede som ugyldige, anført: »Ehud dræbte kong Eglo, altså er det tilladt undersåtterne at gøre det af med øvrigheden«. Disse og andre mere stricte teologiske udsagn i bogen førte til en henvendelse til Det teologiske Fakultet. Wandal afgav en meget skarp erklæring,[115] hvori han angriber de anstødelige sætninger og gør opmærksom på, at de strider mod »min lære«, som han både fremfører skriftligt og især i forelæsninger for de studerende, »for at de kan vide, hvad de engang skal lære deres tilhørere i de to hele riger, til Guds ære, det ophøjede kongehus' sikkerhed og statens og kirkens ro, for at de frækkes optøjer og anslag kan afvendes«.

Nold forsvarede sig mod sin kollega, men uden held: den 27. februar blev han suspenderet og kort efter afsat. I 9 år boede han nu i et kammer i Studiestræde i stor fattigdom. Han trøstede sig med at »smage tobak« og brugte iøvrigt tiden til at udarbejde et mægtigt værk *Concordantiæ particularum Ebræo-Chaldaicarum Veteris Testamenti,* som er en slags leksikon eller konkordans over alle partikler i Det gamle Testamente (ord med betydningen: til, fra, før, hos, omkring o.s.v.), forsynet med et par tusinde noter, hvori en lang række oversættelser af de pågældende partikler opregnes fra Septuaginta over Luther til Nolds egen tid. Det meget flittige værk er ifølge Nolds egne angivelser skrevet, for at vi kan forstå *alle* skriftens ord og således forstå dens mening, for at fjerne tvivl og opløse indviklede trosstridigheder. Men selv om sigtet altså er klart ortodoks-dogmatisk, er selve værket udelukkende filologisk og opnåede i 1734 et optryk i Tyskland, hvor dets kvalitet synes værdsat.[116] Bogen udkom første gang i 1679 – og da var den lærde herre på vej ind i varmen igen. Ifølge et kongebrev af 18. maj 1676 blev det tilladt Nold på ny at undervise på universitetet – dog uden løn, indtil et teologisk professorat blev ledigt. Heldigvis for Nold døde *Georg Witzleben* samme år, og nu gik det hastigt opad igen. I 1678 blev Nold doctor theologiæ ved at disputere mod Niels Steensens *Scrutinium reformatorum* (undersøgelse af reformatorerne). Konkordansen synes at have givet ham gode indtægter – og desuden giftede han sig med en rig guldsmedeenke – så han fik råd til at købe herregården

115. Trykt Pontoppidan: anf. værk, s. 516-28.

116. Personalhistorisk tidsskrift 2. r. I, s. 40 (H. F. Rørdam).

Vibygård i nærheden af Roskilde og til at testamentere 600 rigsdaler til fattige studerende. I 1680 og 82 blev han igen universitetets rektor og fik sæde i flere vigtige kommissioner – bl.a. deltog han i revisionen af udkastet til Danske Lovs anden bog i 1680.

Hvis man spørger, om der her virkelig foreligger en opposition mod enevoldsmagten og den herskende teologi, må svaret vistnok blive benægtende. Den første af de anstødelige sætninger fra logikken må være en lapsus. Den anden findes – som Nold selv gør opmærksom på – netop i en gendrivelse af jesuitterne og som eksempel på en ikke-gyldig slutning. Alt tyder på, at det er Hans Wandal, som har forsøgt at skaffe sig af med en besværlig kollega i kongegunst – og efter Wandals død i 1675 steg Nolds stjerne atter. Hans skrifter viser ham som en lærd og meget flittig teolog, men uden noget særligt særpræg. I håndskrift er bl.a. bevaret hans *Collegium theologicum* fra slutningen af 70'erne,[117] hvor dogmatikken gennemgås i 40 artikler. Han udfolder her den ortodokse lære om skriften med anvendelse af alle kategorierne fra metafysikken, og han hævder en eksklusiv retfærdiggørelse af tro. Artikel 33 om øvrigheden slår fast, at den politiske øvrighed er en magt, som er forordnet af Gud, der altså er causa efficiens (virkende årsag). Dens causa materialis er mennesker, som er lovligt kaldede – og det kunne i det gamle Israel godt betyde, at kongerne blev valgte. Men altså i det gamle Israel! I meget forsigtige vendinger hævdes retten til at nægte lydighed, hvis øvrigheden ligefrem befaler synd (peccata). – Et andet håndskrift[118] rummer optegnelser fra Nolds forelæsninger over moralteologi (theologia casualis seu moralis) og viser, hvordan han indordner den i sit teologiske system: den didaktiske teologi behandler de sande dogmer, den polemiske de falske, den eksegetiske fortolker skriftens mening, og theologia casualis tager sig af adfærden (mores), som den leder til retskaffenhed (honestas). Dens objekt er ikke skriften, men samvittigheden, som til gengæld skal være belært af skriften. – Et tredie arbejde, *Collegium philosophico-theologicum*, som skulle tjene til at vise metafysikkens brug i teologien, blev udgivet så sent som i 1717 af Matthias Plade, en alumne på Borchs Kollegium. Den teologiske brug af metafysikken viser sig at bestå i, at man ved hjælp af de metafysiske kategorier kan gendrive alle tænkelige kætterier. F.eks. kan man ved den rette forståelse af kategorierne »nødvendighed« og »tilfældighed« gendrive den reformerte prædestinationslære, den socinianske om syndefaldet, den katolske om gode gerninger, den reformerte (og muhammedanske) lære om livets afslutning o.s.v. Det skal iøvrigt bemærkes, at alle Nolds skrifter virker meget

117. Thott 238, 4°.
118. Thott 236, 4°.

pædagogiske – han har sikkert været en dygtig underviser, selv om han kun har lagt vægt på, at studenterne lærte at reproducere den etablerede teologi.

De ortodokse teologers opslutning om og forsvar for det nye styre lader sig altså ikke betvivle. Lejlighedsvis kom de også til at udtrykke deres loyalitet mod enevoldskongen i andre sammenhænge. H. G. Masius havde som nævnt afvist folkets ret til at vælge kongen og overdrage ham majestas med det argument, at man ikke kan give en anden, hvad man ikke selv har. I en anmeldelse af *Interesse principum* i sit månedsskrift *Lustige und ernsthaffte Gedanken* gjorde den berømte tyske jurist og oplysningsfilosof, *Christian Thomasius* i Leipzig, nar af dette argument. I decembernummeret af tidsskriftet, i 1688, som med eftertryk havde titlen »Ernsthaffte Bedancken über etliche Ernsthaffte Bücher und Fragen«, lod han to personer udveksle følgende replikker: »A: Hvorledes skal folkets samtykke kunne give kongen majestæt, da det dog for mig er uomstødeligt, at folket ingen majestæt har? Det, som man ikke har, kan man ikke give. B: Kan min herre se eller tælle, hvor mange ørefigener, jeg har i min pose? A: Hvorfor spørger min herre så underligt? B: Herren kan se mig an, hvor han vil, han vil ikke finde nogen ørefigen hos mig. Alligevel er jeg i stand til at levere så mange, man vil«.[119] Masius, som havde forbindelser i Leipzig, blev dybt krænket og skal have opnået, at den danske majestæt lod månedsskriftet brænde af bøddelen. En lang strid udspandt sig, hvorunder Masius fik kongen til at intervenere ved hoffet i Dresden. Enden på det hele blev, at Thomasius i 1690 måtte forlade Kursachsen og drage til Halle i det reformerte Brandenburg. Herfra gik der så til gengæld klageskrivelser til den danske konge over Masius! Men Masius' stjerne hos det danske kongehus var usvækket til det sidste – og hans børn blev endda adlet efter hans død i 1709.

Undervisning og polemik

Ved siden af denne politiske filosofi, baseret på Bibelen, varetog de teologiske professorer naturligvis deres sædvanlige undervisningsopgaver og underviste i dogmatik og eksegese. Vi ser f.eks. Christian Nold forelæse over Den augsburgske Bekendelse i sædvanlig ortodoks stil med dens strenge sondring mellem tro og gerninger og uafladelige polemik især mod de reformerte. Masius disputerede ofte og ordrigt, og den samlede udgave af hans disputatser (udgivet af Søren Lintrup i 1719) fylder over 1400 store sider. Samme Masius udviklede sig efterhånden til en kontroversteolog af format.

119. Anf. skrift, Halle 1688, s. 764.

Fig. 41. Hector Gottfried Masius (1653-1709) hører til de tyske teologer, som via hoffet kom til at spille en stor rolle i Det teologiske Fakultet under den ældre enevælde. I faglig og videnskabelig henseende adskiller han sig ikke fra sine danske kolleger, men var nok lidt mere lydhør over for tidens strømninger. Stik af C. Fritzsch 1718. KB. Billedsamlingen.

Han lod 40 af sine disputatser sammenfatte til en *Theologiæ polemicæ summa,* som udkom i 1687 og blev genoptrykt i ovennævnte samlede udgave. Skønt han havde været legationspræst i Frankrig og efter eget sigende støttet de reformerte i deres vanskelige situation omkring ophævelsen af Nantes-ediktet, synes han at have haft særlig travlt med at bekrige de reformerte. De privilegier, som de havde opnået herhjemme, hvor dronning Charlotte Amalie selv var reformert, blev indskrænket noget i 1690, og det tilskrev de Masius. Bl.a. skulle børn af blandede (d.v.s. reformert-lutherske) ægteskaber herefter opdrages luthersk. Masius' årelange polemik mod forskellige reformerte – såvel som mod lutheraneren Thomasius – var af politisk art. Den gjaldt spørgsmålet om, hvorvidt de reformerte principielt var mindre majestætstro end lutheranerne. Det hævdede Masius – og det blev bestridt af de reformerte deltagere i pennefejden. Men ved siden af denne politisk prægede polemik førte Masius også en rent dogmatisk, som det f.eks. kan ses i skriftet *Kurtzer Bericht von dem Unterschied der Wahren Evangelisch-Lutherischen und der Reformirten Lehre* fra 1691, som så sent som i 1874 blev oversat og udgivet i Christiania! Ud af kontroversteologien voksede imidlertid det kirkehistoriske

studium. Foreløbig var det kun de kirkelige »antiquitates« man beskæftigede sig med på universitetet. Men f.eks. Masius måtte i sin polemik mod de reformerte gribe til kirkehistoriske argumenter for at vise, at Danmark aldrig havde været reformert – og i flere af sine skrifter aftrykte han som bevis bl.a. Fremmedartiklerne eller Niels Hemmingsens tilbagekaldelse af sin nadverlære fra 1576.[120]

Masius' umiddelbare forgænger i embedet som 4. professor, hans jævnaldrende kollega *Hans Wandal* junior, udgav ligeledes et populært kontroversteologisk skrift, *Underretning om den calvinske lærdoms urigtighed* i 1690. Heri behandler Wandal den calvinske lære om prædestinationen og, hvad han kalder, »den u-tilbørlige dristighed de tage sig/ at udmaal Guds hemmelige tings dybhed med deris menneskelige fornuft«, d.v.s. den calvinske kristologi og nadverlære. Synsvinklen er altså heller ikke her politisk, men fremstilles i fortalen på denne måde: »Vi veed vel/ hvad her vil møde os; og vore ørne ere allerede fulde af den diskurs som høris iblandt os: at vor christendom skal bestå meere i et reent lefnet/ end i en reen lærdom/ meere i gierninger/ end i meeninger. Men vi må sige her til: Hvorledis kand man lefve vel/ hvor mand icke troer vel? er S. Augustini ord. Intet kand behage Gud uden troen«.[121]

Når Hans Wandals søn i 1686 rykkede ind i Det teologiske Fakultet, hvor han avancerede til 1. teolog og fungerede indtil 1710, er det ganske typisk for professorbestanden i almindelighed og den teologiske i særdeleshed: professorerne blev efterhånden rekrutteret fra en meget snæver kreds, hvor det var sædvanligt at søn fulgte på fader eller broder, som vi f.eks. har set med Resen, Brochmand og nu med Wandal.

Perioden fik iøvrigt en ny dogmatisk lærebog, forfattet af *Jens Bircherod,* mens han endnu var professor i græsk (fra 1661, 1668 rykkede han op i Det teologiske Fakultet). Den har titlen *Synopsis locorum communium theologicorum* og udkom med kongeligt privilegium i 1662 og blev efter få års forløb også autoriseret til brug i gymnasierne, hvor den konkurrerede med Brochmands *Epitome* og formentligt konkurrerede denne ud. Selve bogen er ikke væsentligt forskellig fra Brochmands, hvad Bircherod da også udtrykkeligt nævner. Det nye er opstillingen, eller »metoden«, som han siger: I 44 artikler præsenteres først »den sande mening«, de relevante skriftsteder citeres på græsk og hebraisk i marginen og nederst på siden fremstilles stridspunkterne (controversiæ), og modstanderne gendrives. Det er stadig den ortodokse intellektualisme, der fører ordet, det etiske indhold er endnu mere udtyndet end i Brochmands dogmatikker, og bogen som helhed altså ganske uoriginal. Man

120. F.eks. i *Dania orthodoxa, fidelis et pacifica,* 1689.
121. Blad A 5 verso.

finder kun en smule moralsk belæring under gennemgangen af Dekalogen, og i artiklen om ægteskabet, som efter Den augsburgske Konfessions forbillede stadig har sin særskilte rubrik, og endelig i afsnittet om den politiske øvrighed. Nu skulle bogen jo først og fremmest anvendes i gymnasierne, hvad der selvfølgelig satte grænser for originaliteten, men Bircherod havde også tænkt sig den brugt på universitetet. Tilsyneladende gik den godt, og i 1682 søgte Bircherod om nyt privilegium (som han også fik) og ny autorisation. Hans breve i anledning af »Synopsis« viser, at forsvaret for den sande tro gik fint i spand med kolde finansielle beregninger. De bragte ham endda i strid med universitetets bogtrykker, *Joachim Moltke,* der så sit salg af Brochmands »Epitome« truet ved privilegiet til Bircherod.[122]

Vender vi os til eksegesen i denne periode synes den filologiske interesse dominerende. Enkelte skriftsteder behandles i disputatser af f.eks. den ældre Wandal eller Masius, og Wandal skriver også en filologisk indledning til Ezras bog. Dogmatikken og kontroversteologien får naturligvis også deres, som det kan ses i Hans Wandal juniors posthume *Prælectiones in epistolam ad Romanos* (forelæsninger over Romerbrevet) fra 1736. I perioden forekommer to større kommentarværker. Det ene er biskop Svanes ovennævnte Danielskommentar, der som nævnt fastholder et etisk eller politisk sigte. Det andet er Lund-biskoppen *Peder Pedersen Winstrups* kæmpestore kommentar til de første 10 kapitler af Mattæusevangeliet, som udkom i Lund i 1666-74. Selv om den altså strengt taget tilhører den svenske teologis historie, og selv om Peder Winstrup aldrig nåede op i Det teologiske Fakultet ved Københavns Universitet – ved sin udnævnelse til hofprædikant i 1635 var han endnu »kun« professor i fysik – skal den dog nævnes kort her. Hvert af de 10 kapitler i kommentaren er delt i to dele. I den første gennemgås teksten uendeligt bredt og synoptisk. I den anden uddrages dens »usus«, som deles i 5 kategorier: 1. Hvad teksten lærer os – altså dens dogmatiske indhold. 2. Hvilke kætterier den gendriver. 3. Hvad den formaner os til at holde os fra. 4. Hvad den formaner os til at holde os til. 5. Hvorledes den opbygger og trøster os. I afsnittene om, hvad vi skal holde os fra og holde os til, har vi Peder Winstrups etik. Mattæus kapitel IV (Jesu fristelse) skal f.eks. lære »dig« at vende dig fra og afsky »djævelens bjerge«, nemlig hovmod (superbia), øjnenes begær, menneskenes dumhed, satans løfter, tidens utaknemmelighed mod Gud og nyfigenhed »især i religionen og frelseslæren«. Til gengæld skal »du« af teksten lære at »omfavne« mådehold og soberhed, årvågenhed, Guds ord, den trængende næste, gudstjenesten og frem for alt Jesus selv. Og hvis du er øvrighed, skal du værne om gudsdyrkelsen: kirke og skole, og sørge for, at

122. Bjørn Kornerup: *Jens Bircherods »Synopsis«,* Kirkehistoriske Samlinger 7. r. III, s. 407-39.

Fig. 42. Johs. Lassenius (1636-92) kom i 1676 til Kbh. som »Hauptprediger« ved St. Petri Kirke. 2 år senere blev han 4. teol. professor og havde ved sin død i 6 år beklædt det første professorat. Som fakultetslærer underviste han på god ortodoks vis i »theologia polemica«. Som prædikant og opbyggelsesforfatter nød han overmåde popularitet i samtiden. Stik i opbyggelsesskrift fra 1692. KB. Billedsamlingen.

Jesus bliver tilbedt i landene. – Som man ser, er der tale om moralske anvisninger, der er så abstrakte, at de er uforpligtende. Hvad vil det sige at afsky hovmod eller Satans løfter? Hvad vil det sige at omfavne den trængende næste? Ifølge Winstrups egen forklaring betyder det, at en sand kristen ser mere på andres legemlige behov end på sine egne.[123] Men en sådan anvisning må dog gøre læseren eller tilhøreren forvirret og usikker. Og det er just også hensigten, for du skal afsky sikkerheden.[124] – Iøvrigt er også her de polemiske afsnit langt de mest omfattende.

Endelig kan man som en særlig genre nævne de rent opbyggelige udlægninger af skriftsteder. Her var den tyske hofpræst og præst ved Sankt

123. *Commentarii locupletissimi in historiam domini et servatoris Jesu Christi ab evangelista Matthæo descriptam* I, s. 650 f.
124. Anf. værk, s. 643 f.

Petri, *Johannes Lassenius,* en sand mester. Fra 1678 var han tillige teologisk professor, og fra hans skrivebord udgik der en strøm af bøger, som var umådeligt populære og kom i oplag efter oplag på tysk eller i danske oversættelser. Et af de mest udbredte hedder *Sionitische Erquickstunden.* Det udkom i to dele i Hamburg i 1676, forsynet med en krybende dedikation til dronning Charlotte Amalie. Skriftet er en huspostil, som bringer læsestykker til hver dag i året. Stykkerne er meget velskrevne, med korte prægnante sætninger og formuleringer – ofte i jeg- eller du-form – og altid meget appellerende og alligevel uden konkret indhold. Lassenius fortæller i forordet udtrykkeligt, at hans bog også skal kunne bruges af teologer. Derfor har han et noteapparat på latin, som viser et forholdsvis omfattende kendskab til kirkefædre og ortodokse teologer. Ind imellem tager han også stilling til nogle af tidens naturvidenskabelige problemer. Således afviser han i noterne til stykke 51, at jorden skulle bevæge sig: »Thi vi er af Prædikerens bog kapitel 1, vers 4 belærte om, at jorden står stille«![125]

Det mest bemærkelsesværdige ved periodens teologiske undervisning er vel i grunden Nolds forelæsninger over *moralteologi,* selv om de bevarede nedskrifter er for fragmentariske til at give et sikkert billede af indholdet. De viser nemlig, hvordan etikken eller moralteologien nu faktisk kan doceres som *en særlig teologisk disciplin* ved siden af dogmatik og eksegese. Og Nold har åbenbart draget den logiske konsekvens, selv om det intet steds foreskrives, at der skal forelæses over moralteologi – og heller ikke bliver det i udkastet til en ny fundats af 1692, der bl.a. har Wandal junior og Sjællands biskop (og derfor 3. teologiske professor) *Hans Bagger* til forfattere. Heri hedder det nemlig blot: »Superintendenten ofuer Sjællands stifft, som er theologus III. skal forklare Vetus Testamentum cum antiquitatibus ecclesiasticis. Theologus I. skal forklare Novum Testamentum. Theologus II. skal examinere controversias in religione. Theologus IV. skal forklare locos communes sacros secundum Augustanam confessionem in thesi«. Til gengæld optræder der udtrykkeligt – og for første gang i universitetets fundatser – en »Ethices professor«, som »skal foruden præcepta ethica viise dennem (studenterne) moralia ved exempler af autoribus sacris et profanis«.[126]

Der blev forelæst og disputeret – og der blev eksamineret: *Jens Bircherod,* en nevø af førnævnte professor, skriver i sin dagbog fra sin egen studentertid under den 4. august 1675: »Holdtes både denne og næstfølgende dag examen theologicum på consistorio hafniensi; examinatores vare dr. J. Bircherod og dr. Christopher Schletter. Candidaterne, hvilke sig samme examini submitte-

125. Anmerckungen til Teil I, s. 17.
126. Norvin: anf. værk, s. 86.

rede, vare 74. Og var så denne, hvad candidatorum mængde angår, den største theologiske attestats, som i universitetet nogen tid er holdt»«.[127] Man kan nok fristes til at spørge med H. F. Rørdam, hvorledes det overhovedet var muligt for to professorer at prøve så mange kandidater på så kort tid, hvis der virkelig skulle ydes nogen garanti for deres kundskaber.[128] Men med den karakter undervisningen havde, kan det nok ikke have været så svært endda. Forelæsninger og lærebøger viser, at det mest kom an på at lære en slags standardiseret minimalteologi. Og det behøver ikke at have taget mange minutter at checke af, om en teologisk student f.eks. kendte de calvinske hovedvildfarelser! – På den anden side var dette store tal ekstremt. Jens Bircherod, som selv i 1693 blev teologisk professor, fortæller i sine dagbøger om attestatser med deltagelse af 17 eller 31 kandidater, og flere gange er han selv med til at eksaminere enkelte kandidater. F.eks. fortæller han, at han den 15. maj 1693 sammen med Hans Wandal junior eksaminerede en vis Johannes Storck, »som havde fået kgl. vocations-brev på et præstekald i Jylland, og derfore ikke den offentlig attestats kunne oppebie, men måtte for sin tilstundende ordinations skyld bortreise«.[129] Med det antal studerende universitetet havde, og hvoraf de fleste havde travlt med de filosofiske studier, kunne der normalt heller ikke blive mange til den halvårlige attestats. – I Ole Borchs rektoratsår 1675/76 immatrikuleredes knap halvandet hundrede studerende.

Ved siden af eksaminationerne spillede de offentlige magister- og doktorpromotioner en vigtig rolle i fakultetets liv. Bircherod fortæller f.eks. om den store doktorpromotion i 1675, hvor hele ti lærde teologer disputerede – deriblandt Hans Bagger, førnævnte Christopher Schletter og Bircherods fader, som var professor ved gymnasiet i Odense. Hans Wandal den ældre havde forfattet teserne, som blev trykt i stateligt udstyr, og hvoraf det ene sæt var vendt mod et skrift af jesuitten *Heinrich Kircher* med titlen *Nordstern/Führer zur Seligkeit,* som var udkommet i 1672, mens Kircher var legationspræst hos den franske gesandt i København. Heri bestred Kircher bl.a. den lutherske præste- og bispevielses ægthed. På Wandals foranledning var Kircher iøvrigt for længst sendt ud af landet. Det andet og mest omfattende sæt var vendt mod den medicinske professor *Thomas Bartholin,* som med bibelske og kirkehistoriske argumenter, men på linie med traditionen fra Paracelsus-van Helmont, havde frarådet, at man spiste blod, livsprincippets element. Da Wandal døde kort før promotionen, måtte Witzleben på Griffenfelds befaling præsidere forsvaret i sin egenskab af første teologiske professor og prodekan.

127. *Bircherods Dagbøger,* ved C. Molbech, 1846, s. 167.
128. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. II, s. 634.
129. Anf. værk, s. 269.

Og det gjorde han så godt, at »han betog skrupelen for alle, som ere liebhaber af blod-pølse og i snører qvalde kramsfugle«.[130] Diskussionen standsede dog ikke her. Der udkom det følgende år et anonymt forsvar for Bartholins opfattelse, som Wandal junior tog sig på at gendrive – ligesom faderen med henvisning til det kristne menneskes frihed fra loven – i skriftet *Vindiciæ libertatis christianæ circa sanguinem escarium* (Hævdelse af den kristne frihed m.h.t. blod-spisning), Wittenberg 1678.

En øl-dåb

Det teologiske Fakultet skulle ikke bare sørge for præsteuddannelsen, men som tidligere og senere bestyre Kommunitetet, uddele rejsestipendier og til stadighed udtale sig i en lang række sager, som hørte ind under det samtiden kaldte for »casus conscientiæ« (jvnf. omtalen af Jesper Brochmands dogmatik ovenfor). F.eks. afgav Hans Svane sammen med Hans Wandal og Rasmus Brochmand den 3. november 1663 en erklæring om, at ægteskab mellem stedforældre og stedbørn ikke kunne tillades.[131] Og på foranledning af samme Hans Svane måtte Facultatis theologicae professores den 14. maj 1666 efter kongelig befaling udtale sig om en ejendommelig sag i Skævinge. Her havde en jordemorder forrettet en nøddåb med øl »och undskylder sin gierning med dette at barnet var så siug, hun ey troede det så lenge at skulle hafue lefuid, indtil de kunne hented vand«.[132] Fakultetet trådte straks sammen og overvejede sagen. Man nåede til det resultat, at dåben var aldeles ugyldig, »efftersom den quoad materiam (hvad materien angår) gantske affviger fra sacramentets indstifftelse, som med blott oc bar vand, uden nogen mixtur, hvor ved det oc mister det indsatte ememtis naffn, at det icke lenger kaldis vand, er befallit i ordet at skal forrættis, oc derfåre holde rådeligste, at barnet med allerførste efter Christi indstifftelse ved et vandbad udi ordet indlemmis udi sin frelsere Christo«.[133] Fakultetets begrundelse for, at der skal foretages gendåb af barnet, er åbenbart alene, at dåben quoad materiam ikke har været rigtig. Nu skulle man jo tro, at for trænede metafysikere, som fakultetsteologerne var, måtte det være *formen,* d.v.s. dåbens ord og troen på dem, som var det afgørende. Det var det jo også for Resen godt halvtreds år tidligere (se her s. 110 om eksorcismedebatten). Men allerede Brochmand slog i »Systemet« fast, at dåbens »materia externa« skal være og kan kun være vand, »fordi

130. Giessing: *Jubellærere* II, 1., 1781, s. 72.
131. Kirkehistoriske Samlinger 7. r. VI, s. 581.
132. Kirkehistoriske Samlinger 2. r. II, s. 813.
133. Smst., s. 814.

Johannes Døberen døbte med vand, fordi apostlene døbte med vand, og fordi Helligånden forbyder at bruge andet end vand«.[134] Og Brochmands efterfølgere fortsatte troligt i hans spor. Nu bliver det vigtigste, at ritualerne overholdes til punkt og prikke – i overensstemmelse med de bibelske forbilleder. Og den stakkels jordemoder, som virkeligt havde handlet pr. konduite, skulle efter professorernes mening skrifte sin store forseelse offentligt. – Sagen her er ikke enestående. Den er som nævnt rejst af Hans Svane, og netop fra hans biskoppelige virksomhed er der mange eksempler på, at han kræver en helt mekanisk overholdelse af gældende regler og forskrifter – og så snart der forekommer afvigelser henvender han sig til oversekretæren i Danske Kancelli, som så i nogle tilfælde via kongebrev rådspørger fakultetet og formentlig i andre selv afgør sagerne. Uniformitet er bestemt noget karakteristisk for denne tid – også når det gælder casus conscientiæ.

Til alle disse mangfoldige opgaver kom så, at man jo – somme tider nødtvungent – måtte sørge for at holde sig gode venner med magthaverne under det nye styre. En af dem var i en periode Peder Griffenfeld, hvis teologiske interesser er velkendte. Jens Bircherod skriver i sin dagbog nogle dage efter den store doktorpromotion: »Et nyt guldbæger på 69½ lod, som novi doctores theologiæ lode forarbeide til at forære grev Griffenfeldt, havde vi, nu det vår færdigt, i min farbroders huus til at beskue. Det var et meget propre bæger, og en grif stod ovenpå loget. Nogle af de gode mænd havde ikke agtet at bringe sig i denne unødvendige omkostning. Men bemeldte herres svoger, dr. Hans Bagger, havde med ivrige motiver foreholdt dem, at det kunne ikke andet være. Og, dersom de andre ville have forstået sig dertil, skulle det efter hans tykke og sigelse, have våren flux større, nemlig på 100 lod i det mindste«![135]

ORTODOKSIENS FORFALD

Fakultetet overhales

I sidste fjerdedel af den her behandlede periode kommer Det teologiske Fakultet ud for større rystelser end nogensinde tidligere, rystelser, som det kun for en overfladisk betragtning klarede sig helskindet igennem. Meget forblev tilsyneladende ved det gamle, megen rutine fortsatte – men ved

134. Tom. II, s. 2008.
135. Anf. værk, s. 161.

periodens slutning var Det teologiske Fakultet blevet en anden institution end før. Det var ikke længere det fakultet, som ofte i praksis var identisk med universitetet. Konsistorium og Det teologiske Fakultet var blevet klart adskilte enheder. Derfor nævnes det nu udtrykkeligt om en teologisk professor, at han er »assessor in consistorio«. Og fakultetet bliver blot et fakultet ved siden af andre, som det allerede fremgår af udkastet til en fundats af 1691 og igen af fundatsen af 1732. Fakultetet var ikke længere det øverste fakultet, som man stræbte efter at rykke op i. *Matthias Anchersen,* som et halvt års tid i 1731 beklædte den 4. lærestol i teologi, inden han blev befordret videre til bispeembedet i Ribe,[136] var den sidste professor, som rykkede op fra Det filosofiske Fakultet. Og han havde endda, hvad der også var nyt, været en tur om ad et almindeligt præsteembede (i Tårnby på Amager) først. Baggrunden for denne udvikling er under én synsvinkel, at kritikken fra de såkaldte sværmeriske pietister og de nye institutioner, som i forbindelse med hedninge-missionen opstod *uden for* fakultetet, simpelthen havde undermineret dets position. Under en anden synsvinkel drejer det sig om, at den kumulerede vidensmængde nu havde nået et sådant omfang, at en specialisering uundgåeligt måtte sætte ind. Matthias Anchersen var professor i matematik og fik som 4. professor i teologi dogmatikken (loci communes) som særligt område (jvnf. her s. 152). Springet fra matematik til dogmatik var med de nye naturvidenskaber og deres matematiske metoder blevet for langt for eftertiden.

I det følgende skal vi nu se nøjere på nogle af de nye problemer som rejste sig for Det teologiske Fakultet og dets ortodokse professorer. Jeg må dog understrege, at der kun kan blive tale om udvalgte eksempler, fordi materialet er så omfattende og så lidet udforsket.

Fakultetet og pietismen

Vi har set, at Det teologiske Fakultet uden større besvær kunne finde sig til rette med enevælden. De forskellige offentlige tilløb til kritik af »enevoldsteologien« havde man forholdsvis let kunnet knække. Men mod slutningen af århundredet tager kritikken til og vokser i omfang. Det er pietismen, som baner sig vej – sat i gang af *Ph. J. Speners* lille skrift fra 1675 *Pia desideria* (fromme ønsker) eller som den fuldstændige titel lyder: *Pia desideria oder hertzliches Verlangen nach Gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirchen sampt einigen dahin einfältig abzweckenden christlichen Vorschlagen.* Spener skriver

136. Jvnf. Kirkehistoriske Samlinger 4. r. I, s. 428-29.

som præst til præster, men han har også meget at sige om, hvad teologistuderende og teologiske professorer bør gøre for at bedre kirkernes tilstand. De teologi-studerende skal f.eks. i deres første studieår lære, at det gælder om at afdø fra verden og føre et liv, der kan tjene til forbillede for den fremtidige hjord. Professorerne skal f.eks. holde kollegier, hvori de studerende skal øves i at anstille gudelige betragtninger og prøve sig selv. Og de skal sørge for, at studenterne får bøger som de klassiske mystiske skrifter – Theologia Deutsch og Taulers bøger – i hænde. Speners tanker vandt genklang langt ind i de ortodokse rækker, men samtidig blev mange tidligere former for kirke- og teologi-kritik kanaliseret ind i den pietistiske bevægelse. Teologisk talt blev vægten i den pietistiske dogmatik flyttet fra syndstilgivelsen til genfødselen. Og i et mere sociologisk perspektiv rykkede det enkelte individ ind i centrum og skubbede kirke- og teologi-institutionen tilsvarende i baggrunden. Hertil kom så, at pietismen kunne optage tidligere strømningers socialrevolutionære interesse for tusindårsriget (kiliasme) og omdanne den til visioner om jøders og hedningers omvendelse – som så igen via *A. H. Francke* i Halle blev til hedningemission.

Til Danmark kom pietismen dels gennem hertugdømmerne og fristæder som Altona, dels via det tyskprægede hof. Pietismen sydfra satte sig spor i mere radikale og folkelige bevægelser. Pietismen ovenfra resulterede bl.a. i, at hedningemissionen blev taget op og institutionaliseret. Men i begge sine former gav pietismen de teologiske professorer nok at bestille. I dette afsnit vil vi se på nogle af konflikterne mellem fakultetet og den radikale pietisme.

I 1704 kom en sønderjydsk præst til København. Det var *Otto Lorentzen Strandiger,* som først havde været præst i Odersbölle på Nordstrand og derefter en slags hjælpepræst i Flensborg. I Flensborg blev han udsat for en temmelig kontinuerlig forfølgelse og chikane fra sin svoger, præsten *Heinrich Braker,* og fra superintendenten *Josua Schwarz.* Efter flere forhør m.v. blev han i 1703 udelukket fra prædikestol og nadverbord. Strandiger besluttede at drage til København og tale sin sag. Meget fik han ikke ud af ekspeditionen. Masius skal have behandlet ham dårligt, mens de kgl. hofprædikanter *Peter Jespersen* og nedennævnte *Lütkens* tog lidt bedre imod ham. Tilsyneladende havde hans forseelser indtil da bestået i, at han drev meget på kirketugt – og måske gik det flensborgske borgerskab lidt for nær. Han fortæller selv: »Ich habe die Abscheulichkeit der Sünden/ und die schreckliche Gefahr der Sünder fleissig aus H. Schrifft und mit Exempeln/ auch so zu unsern Zeiten sich zugetragen/ gezeigt zu dem Ende/ dass man Busse thun/ von Sünden los werden/ dieselbe/ wie auch zeitlich und ewig Verderben meiden/ und entgehen/ und es uns hier und dort ewig wohl seyn möchte. Insonderheit habe ich vermahnet zur Gerechtigkeit und Billigkeit im Handel und Wandel/ Item:

dass man gerne gebe/ behülfflich wäre den Armen und Unvermögen/ und den Seegen GOTTES nicht auf Pracht und Hoffart verwendete/ so würde GOTT uns mehr bescheren/ und seinen Seegen uns nicht durch Schiff Brüche/ Krieg/ Brand etc. wieder nehmen/ Item: dass man wahre Hertzens-Demuth von Christo lernete/ sich selbst erniedrigte/ damit man Gnaden bey GOTT und Frieden mit Menschen haben möchte«.[137]

Denne klart pietistisk sindede præst gav imidlertid stødet til, at en række borgere og studerende og et par soldater af »garden til hest« begyndte at holde sammenkomster i København. En deltager, *Peter Svane,* fortæller om møderne: »Som nu enhver for sig havde de andre dage i ugen med sine forretninger at skaffe, på det enhver i sit ansigts sved, sin næste utrænget, kunne æde sit brød, kom vi sammen med hinanden hver søndag efter aften sang, en times tid, hvor da, dog ikkun discursive, blev af enhver andraget adskillige bibelske sprog, som man vidste enten selv eller andre til trøst, undervisning og opmuntring«.[138] Det virker jo meget fredeligt, men der har nok også lydt andre toner i disse konventikler. En tysk student, *Johan Otto Glüsing* (senere udgiver af Böhmes værker), lader til at have overtaget forsamlingen, og hans teologiske oppakning stammede dels fra Böhme-tilhængeren *Gichtel,* og dels fra den særdeles kirke- og præstefjendske tysker *Johan Konrad Dippel* (1673-1734), som hævdede, at den sande religion ikke var afhængig af nogen institution eller kirke, som mente, at præsterne ikke var nødvendige og sakramenterne lige så lidt, og som forkastede en række teologiske læresætninger – fra alle konfessioner – heriblandt læren om Kristi fyldestgørelse for vore synder. Senere vendte han sig endda mod pietismen og de pietistiske konventikler! Dippel optrådte iøvrigt som læge, kemiker og alkymist og var stærkt påvirket af Paracelsus gennem den førnævnte hollandske kemiker van Helmont. Og naturligvis forkastede han på traditionel mystisk vis det ydre ord til fordel for det indre. – Som det vil ses, var han en åndsfrænde til mænd som Lohmann, Chronick og Chønick, som vi har mødt i det foregående. Og selv om han ikke selv optrådte i København – han kom først nogle år senere til Altona og blev iøvrigt på grund af injurier en årrække holdt i fangenskab på Hammershus på Bornholm – så var det altså hans vidt udbredte tanker, der via Glüsing blev fremført i de københavnske konventikler. Det er forståeligt, at biskop Bornemann (Sjællands biskop og teologisk professor siden 1693) slog alarm til kongen. Bl.a. skrev han: » . . . der fornemmes iblandt os adskillige særsindede personer, som, ved en falsk indbildt oplysning om et menneskes egne kræfter til at opnå nogen

137. Fra fortalen til hans *Bekänntnüss,* 1708, s. 4a.

138. O. Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* VI, 1892, s. 130 f.

fuldkommen hellighed her i verden, føre en særlig lærdom, der aldeles ikke stemmer overens med den hellige bibelske skrift og vores uforandrede Augsburgske bekendelse, hvortil de også fordriste sig til at holde deres egne forsamlinger og samkvemme, nu i et nu i et andet hus«.[139] Og Bornemann sluttede med på embeds vegne at opfordre kongen til at forbyde »alle slige fortænkelige og utilladelige konventer og samlinger«.

Der skete dog foreløbig ikke noget – heller ikke da der i 1706 udkom en bog med en fortale af Dippel og forfattet af Glüsing, hvori der gjordes tykt nar af det ortodokse præsteskab. Det blev karikeret i skikkelse af en falsk apostel med det velklingende navn »Homileticus«![140] Men samme år udkom endnu et anonymt skrift, i virkeligheden forfattet af en tysk præst og af den radikale pietist *Gottfried Arnold,* med titlen *Lutherus ante lutheranismum, oder die uhrälteste evangelische Wahrheit aus Dr. Martin Lutheri Schriften und eigenen Worten wiederholet von Jeremia Heraclito Christiano.* Her opereres med den karakteristiske sværmeriske skelnen mellem Luther og lutherdommen: den unge Luther føres i felten mod tidens kristelige og kirkelige forfald. Nu råbte hofpræst Lütkens gevalt til kongen. Der blev nedsat en kommission bestående af politimester Ole Rømer, de teologiske professorer Hans Wandal og nedennævnte Hans Bartholin samt af den tyske præst i København dr. Botsack. Kommissionen fik til opgave at finde ud af de nærmere omstændigheder vedrørende skriftet. Man bemærker, at nu drages politiet med ind i efterforskningen. Det er ikke længere tilstrækkeligt at sætte Det teologiske Fakultet i gang. Men det fik dog også befaling til at udtale sig om bogen. Og den 24. august 1706 meddelte fakultetet, »at samme skrifft iche alleenigste grofveligen calumnierer den sl. dyre Guds mand Doctor Luther, som den der skal hafve viget fra den reene lærdom og rette nidkerhed for Guds kierckis reformation, huilchen hand i begyndelsen beteede og på ligemåder beskylder vore meninger for affald (og) apostasie fra Lutheri første og reenigste lærdom, mens endog ofveralt ved nogle egensindig og underlig formerede quæstioner og adskillige på dennem, enten uden sammenhæng eller i andre måder, vrangeligen applicerede passager af Lutheri første skriffter, søger at omstøde gandske voris kirchers reene lærdom . . .«[141] Derfor måtte fakultetet naturligvis indstille en fordømmelse af bogen til kongen, underskrevet af Bornemann, Wandal og Botsack, der åbenbart er blevet regnet med til fakultetet, skønt han kun var designeret teologisk professor og aldrig blev det ordinært. – Resultatet af det hele blev en reprimande til bogfører Paulli, en nevø af nedennævnte Holger, som havde

139. Anf. værk, s. 133 f.

140. Om dette skrift se Johs. Pedersen: *»Forsamlinger« i København 1704-1706,* Teologisk tidsskrift 5. r. VII, 1936, s. 266 ff.

141. Kirkehistoriske Samlinger 3. r. I, s. 234.

trykt og oplagt bogen, Glüsing fortrak i tide til Christiania, en anden tysk student, Eberhard, blev landsforvist, og den 2. oktober 1706 udstedtes den såkaldte »Konventikelplakat«, som følger Bornemanns oprindelige brev til kongen og fakultetets indstilling, og hvori konventiklerne forbydes: » . . . ville Vi hermed have alle deslige conventer og forsamlinger alvorligen forbudne, og så fremt nogen skulle underståe sig sådanne sammenkomster i sit huus og værelse her i staden at tilstede eller holde, eller og sig derudi at indfinde, skal de, som i så måder betrædes, ansees og straffes som vores mandats modtvillige overtrædere, og være vores general-fiscals tiltale undergivne«.[142] Plakaten, som altså ejendommeligt nok kun gjaldt for København, blev oplæst fra prædikestolen, og således havde man takket være Bornemanns årvågenhed for en tid sat en stopper for oppositionen. Men kampen måtte jo fortsætte, og fakultetet havde endnu ikke afregnet med Strandiger.

Da Strandiger kom hjem til Flensborg igen, slog han ind på en mere radikal kurs. Han afviste vel ikke direkte den »ydre« gudstjeneste, men i hvert fald kunne han kun anbefale den, som blev administreret af »unsträfliche treue Hirten und Prediger« – og dem var der jo ikke mange af i disse dage, måtte han konstatere. Egentlig var han også tilbøjelig til at forkaste barnedåben. Derfor måtte Strandiger nu opfordre til at holde sig væk fra den offentlige gudstjeneste – han var altså blevet separatist. Sine synspunkter og sin udvikling har han gjort rede for i en udførlig *Bekänntnüss,* hvorfra også ovenstående er refereret. Senere sluttede han sig til mennonitermenigheden i Eiderstedt. Men da han tilsyneladende vendte tilbage til Flensborg og dér udspredte sin bog, udgik der kgl. befaling den 19. februar 1716 om, at han skulle udstødes af den evangelisk-lutherske kirke og landsforvises. Samtidig fik Det teologiske Fakultet i København pålæg om at gendrive hans »bekendelse«, »damit er (Strandiger) nicht den Vorwand behielte/ man wolle nur mit dem brachio seculari (wie es heisst) hindurchdringen/ ohne seine vermeinte Gründe mit einer gründlichen Antwort umzustossen«.[143]

I fakultetet overdrog man opgaven til *Johs. Trellund,* der siden 1711 havde været 4. teologiske professor. Han skrev nu en udførlig gendrivelse af Strandiger, som var disponeret således, at han først gendrev hans forkastelse af barnedåben på grundlag af Den augsburgske Bekendelses artikel IX og dernæst hans opfattelse af den rette gudstjeneste på grundlag af artikel VIII. Med mange skriftsteder forsvarer Trellund barnedåbens nødvendighed, og selv om han godt vil indrømme, at prædikanternes livsførelse desværre kan

142. Kirkehistoriske Samlinger 5. r. II, s. 319.

143. Fra Trellunds *Schriftmässige Wiederlegung der so genanten Bekentniss Hrn Otto Lorentzen Strandigers,* København u.å., fortalen s. b2b.

Fig. 43. Johs. Trellund (1669-1735) var trods sin lærdom og letflydende pen ikke nogen betydelig teolog. Hans standpunkter var de traditionelle ortodokse, dog afpasset nogenlunde til de nye tider. 1725 blev han biskop i Viborg, hvor stiftsprovsten, C. L. Tychonius, gjorde ham livet surt! Maleri i Viborg Domkirke.

lastes, så er det dog ingen grund til at afholde sig fra at deltage i gudstjenesten og de gudstjenestelige handlinger. Det havde været noget andet, synes han at mene, hvis de slette prædikanter også havde været falske lærere. Men det er de jo ikke – det er Strandiger, som blander kategorierne sammen! Samtidig polemiserer Trellund naturligvis mod, at gerningerne på Strandigers manér sættes før troen – det er at spænde hesten bag vognen. – Trellunds skrift er som venteligt ikke originalt og ganske uforstående over for Strandigers anliggende. På den anden side er dets eksegese betydeligt solidere end Strandigers, i hvert fald i andendelen. – Strandiger svarede igen, og han og Trellund fortsatte endnu et par år debatten, som begribeligvis ikke kunne føre nogen steder hen. – Strandiger døde 1724 i nærheden af Hamburg, hvorfra hans senere skrifter er udsendt. Han satte i modsætning til de ortodokse livet over læren, men hvad der gjorde ham farlig var, at han drog separatistiske konsekvenser. Derved kom han på linie med folk som Dippel, med hvem han ellers kun har det fælles, at begge er meget betænkte på at vedføje en tysk oversættelse til alle de latinske eller franske ord, de betjener sig af – åbenbart fordi de bevidst ønskede at vinde gehør hos menigmand. Den slags betænksomhed udviser Trellund ikke. Når han skriver på tysk, så er det kun, fordi Strandiger gjorde det.

Samme Trellund var i en halv snes år (indtil han i 1724 blev biskop i Viborg) en af fakultetets mest fremtrædende mænd. Ustandseligt var det ham, som måtte gribe pennen. Hans universitetskarriere begyndte med, at han blev designeret professor i Det teologiske Fakultet i 1695. I 1699, da han var ansat som lektor i teologi i Christiania, forelagde han en *Exercitatio historico-theologica* om Felix Urgelitanus' og Elipandus Toletanus' adoptianske kætteri, d.v.s. et kætteri, som gik ud på, at Kristus blev adopteret af Gud og altså ikke oprindeligt var Gud. Bornemann forsynede værket med en begejstret approbation, som sluttede med, at Trellund med dette værk havde gjort sig fortjent til at »adopteres blandt kirkens ortodokse doctores«! Skriftet ses ikke at have nogen aktuel adresse eller anledning, men er bortset fra sin ortodoksi et smukt vidnesbyrd om forfatterens belæsthed og bevandrethed i den ældste dogmehistorie – de to kættere hører til i Spanien omkring år 800. Med en nevø af den yngre Hans Wandal som respondent præsiderede Johannes Trellund igen i 1716 over teser om adoptianismen. Heller ikke her er fronten tydelig – det ser ud, som om Trellund blot vil vise, at han kan sin ortodokse dogmatik, og måske for sin bekvemmeligheds skyld nøjes med at genoptage en af sine gamle specialiteter.

Men en baggrund for, at kristologiske spørgsmål bliver så aktuelle på denne tid, må søges i, at pietismen med sin vægtlæggen på den enkeltes omvendelse og genfødelse mistede interessen for den ortodokse forsoningslære – en mand som Dippel bekæmpede den jo ligefrem – og dermed i grunden også for den ortodokse kristologi. Også fra anden side – fra rationalister af forskellig art, som de ortodokse rubricerer under etikketten: socinianere – var det overleverede kristologiske dogme naturligvis trængt. Og så greb de ortodokse til det eneste våben, de havde: de gentog og udviklede, hvordan den ortodokse teologiske logik ikke kunne gå op – med alle dens komplicerede spekulationer over egenskabsmeddelelsen mellem de to naturer og dens forskellige modi – hvis ikke Kristus såvel efter sin menneskelige som sin guddommelige natur var både Gud og menneske. Omvendt var det naturligvis på disse punkter en ortodoks kunne gøre sig til grin blandt sine egne. Når *Morten Wolfburg*, som vi skal møde igen i et følgende afsnit, skulle have ram på Trellund, var det derfor oplagt at vise, at Trellund ikke havde orden i sine dogmatiske begreber og kunne komme til at bytte om på faderens og sønnens roller i forsoningsværket. Trellund udsendte en *Exercitatio biblica* over 2. Korinthierbrev, kapitel 5, vers 19 og blev angrebet anonymt med 16 teser af Wolfburg, hvorefter han svarede igen i en ny afhandling i 1721, og Wolfburg duplicerede med på små 100 sider at demonstrere sin egen ortodoksi og sluttede med at udråbe til Trellund: »Lev vel og gør bod!« (vale et resipisce).

Det skal nævnes, at Trellund ikke ydede noget bidrag til etikken. Et skrift

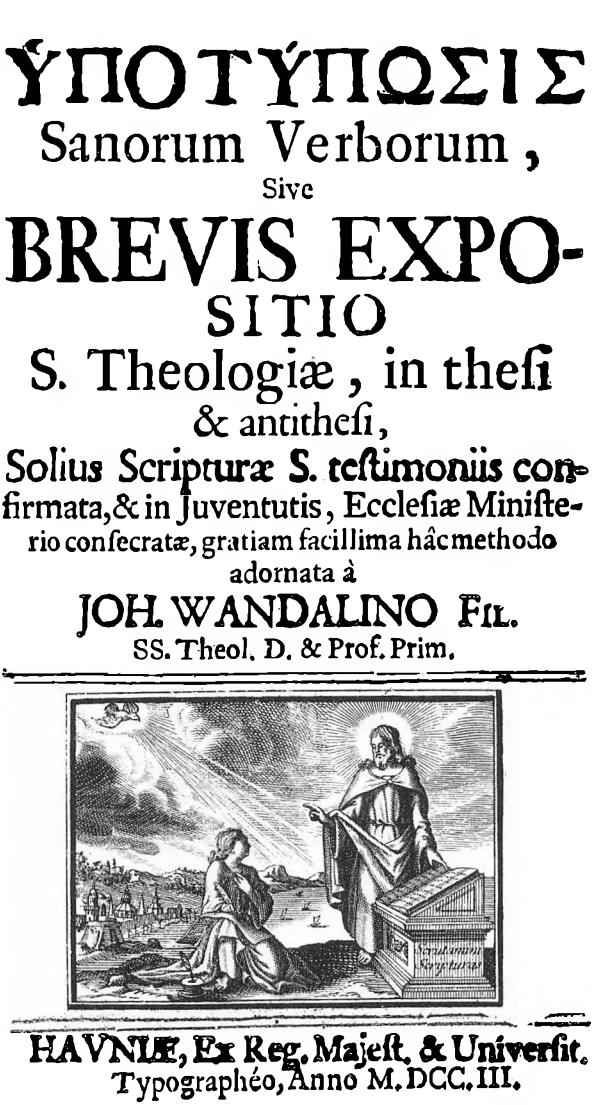
ΥΠΟΤΥΠΩΣΙΣ
Sanorum Verborum,
Sive
BREVIS EXPO-
SITIO
S. Theologiæ, in theſi
& antitheſi,
Solius Scripturæ S. teſtimoniis con-
firmata, & in Juventutis, Eccleſiæ Miniſte-
rio conſecratæ, gratiam facillima hâc methodo
adornata à
JOH. WANDALINO Fil.
SS. Theol. D. & Prof. Prim.
HAVNIÆ, Ex Reg. Majeſt. & Univerſit.
Typographéo, Anno M. DCC. III.

Fig. 44. Titelbladet til Hans Wandal den yngres meget benyttede lærebog i dogmatik viser Jesus, som peger på Bibelen og siger: Ransag skriften (Johs.ev. kap. 5, vers 39) – et meget godt udtryk for den ortodokse fundamentalisme. Det kgl. Bibliotek.

med den lovende titel *Reformationis evangelicæ ad vitæ reformationem fidelis directio* (Den evangeliske reformations trofaste vejledning til reformation af livet) er forfattet og udsendt i anledning af reformationsjubilæet i 1717. Det viser sig at indeholde en fuldstændig abstrakt hævdelse af, over for katolikker, at den lutherske retfærdiggørende tro skam skal efterfølges af gode gerninger.

Men de stiveste ortodokse professorer i perioden er dog nok *Hans Wandal* og hans efterfølger som summus theologus siden 1710, *Hans Bartholin* (teologisk professor siden 1693). Hos disse to afvises alle nye tanker totalt. Wandal bekæmpede bl.a. energisk ideen om jødernes forestående omvendelse, som hørte til Speners og pietisternes yndlingsforestillinger. Og hans lærebog i

dogmatik fra 1703, *Hypotyposis sanorum verborum,* som kom i flere oplag i århundredets begyndelse, reproducerer i det væsentlige Brochmand. Vi finder de samme dogmatiske definitioner og kontroverser, men casus conscientiæ er faldet ud, og der er ingen gennemgang af de 10 bud. Målsætningen for lærebogen var efter Wandals egne udtalelser i forordet rent pædagogisk, og den gør da faktisk også et overskueligt og overkommeligt indtryk.

Hans Bartholin, der i 1731 af egen fri vilje nedlagde sit professorat og trak sig tilbage til herregården Kongsdal, var ikke anderledes. Hans lærebog fra 1710 (og senere oplag), *Elementa theologica* er endnu en Brochmand-baseret fremstilling af den rette tro. Her er de dogmatiske definitioner og kontroverser slået sammen i fremstillingen, og den sidste rest af etik er udryddet: de sædvanlige loci eller artikler om øvrigheden og ægteskabet findes ikke længere. Men de forstod nok at få noget ud af deres skriverier, de gode ortodokse! I gamle dage blev det ikke anset for god tone at tjene på sine skrifter, og man måtte nøjes med diverse erkendtligheder.[144] Nu gjaldt det om at komme ind på bogmarkedet og hente fortjenesten hjem. Hans Bartholin udgav typisk nok en forkortet udgave af sine »Elementer«, som var beregnet til gymnasiebrug: *Epitome erotematica circa fundamentales christianae fidei articulos in usum scholarum* fra 1716. Og »Elementerne« blev fulgt op af et tillæg, hvori diverse jødiske, socinianske, calvinske og katolske vildfarelser blev taget ved vingebenet: *Positiones anti-judaicæ, anti-socinianae, anti-calvianæ et anti-papisticæ,* 1716.

Selvfølgelig kunne Bartholin ikke lade det pietistiske endsige sværmeriske røre passere forbi uden sværdslag. I det mindste i to håndskrifter går han løs på pietisterne. Det ene er åbenbart et manuskript, der ligesom »Positionerne« skulle supplere *Elementa: Observationes antipietisticæ nonnullis sectionibus in elementis theologicis annectandæ.*[145] Det andet er på dansk og hedder *Kort Undervisning om eendel Pietisternes Vildfarelser, for hvilke de eenfoldige i disse Tider må tage sig vare.*[146] Det er sikkert en bevidst pendant til Wandals skrift om den calvinske religion (jvnf. her s. 179). Bartholin skelner mellem de radikale pietister og de milde pietister. De førstnævnte vil ikke anerkende øvrigheden, de symbolske bøger, præsteembedet eller gudstjenesten. Dem kan han overhovedet ikke stille noget op med. Men de milde pietister kan Bartholin forstå, for så vidt som deres kætteri jo er, at de nedvurderer troen. Men uden en ret tro kan der hverken findes kærlighed eller gudsfrygt. Og troen virkes af

144. Jvnf. mit i note 3 nævnte skrift s. 37.
145. Thott 347, 4°.
146. Samme signatur.

det ydre ord, som præsten forkynder. Talen om, at Kristus skal tage bolig i os eller fødes i os, må Bartholin naturligvis også afvise med henvisning til satisfaktionslæren – og han slutter det danske skrift med at afvise den pietistiske (spenerske) kiliasme med dens forhåbninger om jøders og hedningers omvendelse.

Denne ortodokse skolastiker er iøvrigt mest berømt for sin strid med nedennævnte *Jakob Lodberg,* om englene var skabt i de 6 dage eller før dem. Bartholin holdt på det første.[147] En sådan diskussion har naturligvis en vis principiel interesse. Bag den ligger spørgsmålet om, hvorvidt verden er skabt eller evig, eller om forholdet mellem, hvad fornuften kan ræsonnere sig til, og hvad åbenbaringen hævder. Men den var ikke ligefrem egnet til at aktualisere teologien eller dogmatikken. Bartholin, og dermed hele ortodoksiens, position over for det sværmeriske og pietistiske røre var i realiteten ganske defensiv. Kun når statsmagten selv var ængstelig for det nye, kunne de ortodokse notere nogle små triumfer.

Hedningemissionen begynder

Sammen med pietismen kom også tanken om hedningemission til landet. I første omgang var det som allerede nævnt jødernes omvendelse, man diskuterede. I *Pia desideria* skrev Spener: »Sehen wir die heilige Schrifft an/ so haben wir nicht zu zweifflen/ dass GOTT noch einigen bessern zustand seiner Kirche hier auff Erden versprochen habe. Wir haben 1. die herrliche weissung S. Pauli und von ihm geoffenbahretes Geheimnuss/ Rom. 11/25. 26. Wie/ nach dem die fülle der Heyden eingegangen/ gantz Israel solle selig werden«.[148]

Denne tanke blev afvist af alle ortodokse teologer, bl.a. som nævnt Hans Wandal i flere skrifter. Men den blev grebet af købmanden *Holger Paulli,* som efter eget sigende var opkaldt efter Holger Rosenkrantz, der i sin tid havde studeret hos hans oldefader i Rostock, professor i teologi Simon Paulli. Hvordan det nu end forholder sig dermed – Holger Paulli forlod kone og børn og drog omkring i Europa for i et utal af små skrifter at udbrede sin særprægede teologi, som er baseret på en udlægning af Jesu ord på korset ifølge Mattæusevangeliet kapitel 27, vers 46: »Eli! Eli! Lema sabaktani?« (Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig). Han får ordene til at handle

147. Jvnf. Giessing: anf. værk, s. 83, og Johs. Bartholin: *De creatione angelorum intra Hexaëmeron Socinianis præprimis opposita,* 1711.
148. Anf. værk, s. 43.

om, at Gud vil forherlige os og gøre os, og Paulli i særdeleshed, lige med Kristi billede. Og til Paulli har Jesus Kristus overgivet den »kommission« (købmandssproget slår nu og da igennem!) at forkynde for jøderne, at de også skal være Messias-lige. Karakteristisk nok godkender ovennævnte Johan Konrad Dippel i et brev fra 1702 Paullis udlægning af Jesu ord på korset – og også hans særlige kald som forkynder for jøderne.[149] Paulli er opfyldt af forventningen om, at tusindårsriget står for døren, indledt af jødernes omvendelse. Og han forkaster alle de etablerede konfessioner: katolske, lutherske, reformerte, ja, selv kvækerne. Til gengæld nærer han sympati for mennoniterne, som med deres forkastelse af barnedåben er nærmest ved »den messianske dåb«. Derfor var det ham en stor skuffelse, at nogle mennonitiske ledere i Holland afviste ham. Endvidere ses Paulli at hævde en slags kærlighedskommunisme, baseret på Jesu ord om at dele med næsten. Trods en vis løssluppen skriftbundethed hævder han selv, at han uden Bibelen fandt det lys i os, som gør os til mennesker, og som vi skal følge – for derefter at få helligånden og skriften, der i os bliver til et levende ord. Paulli vil altså fremtræde som en, der selv er inspireret og direkte udvalgt, og det gør det naturligvis vanskeligt at efterspore hans inspirationskilder. Men i hvert fald har han haft en eller anden forbindelse med kabbalaen,[150] den jødiske (eller eventuelt kristne) mystiske spekulation, som han gerne efterligner, og hvis centrale begreb »Schechina« (guddommelig nærhed) dukker op i hans skrifter. Det er ikke usandsynligt, at Paullis kontakt med kabbalaen er formidlet via Jakob Böhmes skrifter.

Den 14. december 1706 skrev biskop Bornemann til kongen og beklagede sig over, at Paulli omgikkes de københavnske jøder, »ja, fordrister sig endnu her iblandt os at sammenskrive slige forargerlige skrifter, så han hverken kan eller vil lade sig af nogen fra slig narreri og ugudelighed bekeres eller omvendes«.[151] Samme år opfordrede Paulli bl.a. Det teologiske Fakultet til at skrive en erklæring om den rette udlægning af Mattæusevangeliet kapitel 27, vers 46. Fakultetet reagerede klogeligt ikke. Bornemann kaldte Paulli til sig og formanede ham og henvendte sig igen til kongen om at give ham forbud mod at omgås jøderne og udgive skrifter. Derefter har Paulli tilsyneladende holdt sig i ro, men hans begravelse i 1714 gav anledning til diverse trakasserier mellem familien og den strengt ortodokse præst ved Sankt Petri.

»De bedre tider for kirken« indbefattede også hedningernes omvendelse, og pietisterne begyndte, især fra Halle, at sætte ind på hedningemission. De

149. *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte,* 2. Reihe, Bd. 17, 1959/60, s. 71 f.

150. Jvnf. Walter Rustmeister i nævnte serie, Bd. 19, 1963, s. 72.

151. O. Nielsen: anf. værk, s. 100.

Fig. 45. Holger Paulli (1644-1714), en forhenværende bogholder og købmand, udsendte det ene skrift efter det andet om jødernes nært forestående omvendelse, hvori han præsenterede sine egne fortolkninger af enkelte skriftsteder. Sandsynligvis var han påvirket af den jødisk-kristne mystik: kabbalaen – og iøvrigt rablende gal! Stik. KB. Billedsamlingen.

ortodokse mente, at nåden var universel, det var de alle enige om – og havde været det siden Resens, ja siden Niels Hemmingsens dage (jvnf. her s. 112). Men at den var universel betød først og fremmest, at så var den calvinske lære om den dobbelte prædestination altså forkert. Den betød ikke, at så påhvilede det den kristne kirke at få evangeliet forkyndt overalt. Tværtimod! Apostlene havde forkyndt for alle folk, som skrevet står – f.eks. i Romerbrevet kapitel 10, vers 18: »deres røst er nået ud over den hele jord, deres tale til jorderigs ender«. Og ikke nok med det. Evangeliet havde lydt til alle to gange før Kristi komme – nemlig efter syndefaldet og efter syndfloden. Efter syndefaldet lød det såkaldte »protevangelium« i form af forjættelsen til Eva, om at hendes sæd (Kristus) skal knuse slangens (djævelens) hoved (Genesis, kapitel 3, vers 15), og efter syndfloden i pagt-ordene til Noah (kapitel 9, vers 8 ff). Der var altså ikke nogen som helst grund til at drive hedningemission. Og Hans Wandal d. y. polemiserede voldsomt mod calvinister, som kunne bruge hedningenes faktiske uvidenhed om evangeliet som bevis på, at Gud havde forudbestemt nogle mennesker til fortabelse. I det før nævnte skrift om den calvinske lærdoms urigtighed skrev Hans Wandal med adresse til en reformert teologisk professor: »Fordi heele nationer blandt hedningene som endnu ere i verden/

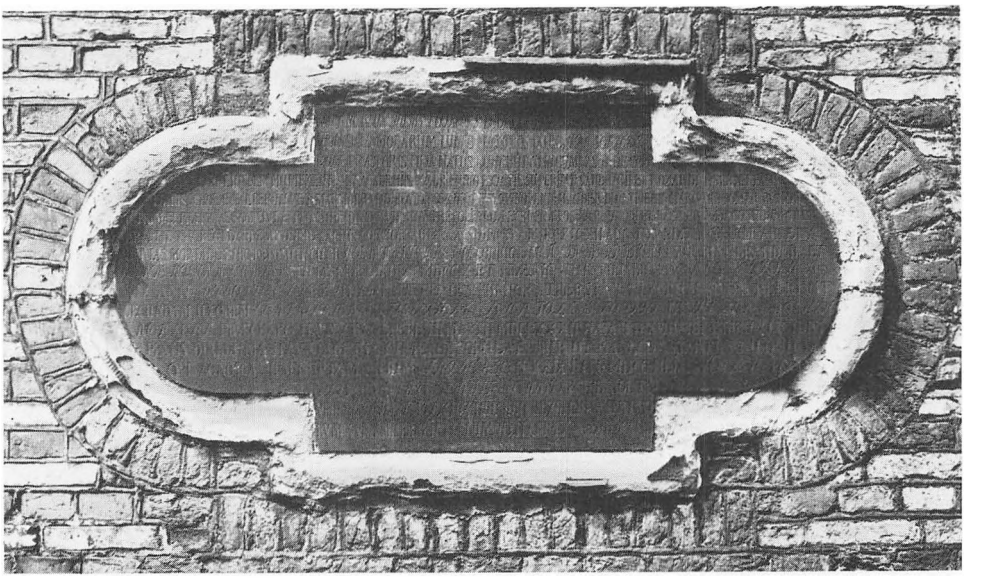

Fig. 46. En af de drivende kræfter bag starten på den danske hedningemission var den tyske hofpræst og præst ved St. Petri Franz Lütkens (1650-1712). Her ses hans gravmonument i St. Petri »urtegård«. Hans Christensen fot. 1980. KU.

intet veed om den sande Gud og Christo at sige, har derfor Gud aldrig åbenbaret noget om sig og Christo for dennem? Ingen theologus kunne hafve giort sådan slutning/ hafvde hand icke været intagen af sin kirckes hofvetgrille«.[152]

Men nu kom missionstanken til København – måske med prins Jørgens sekretær *Heinrich Ludolf*[153] – måske med hofpræsten *Franz Lütkens.* Den blev i alt fald lanceret fra oven. Og i et brev fortæller Lütkens om, at Frederik IV havde bedt ham om at finde nogle unge mænd »welche gen Trankebar gehen sollten/ alda einen Versuch zu thun zur Bekehrung der blinden Heyden«.[154] To tyske studenter fra det pietistiske universitet i Halle, *Ziegenbalg* og *Plütschau,* blev udpeget, og i oktober måned 1705 nåede de til København. Bornemann skulle nu prøve de to mænds rettroenhed ved den sædvanlige bispeeksamen, men selv om Lütkens var godt tilfreds med dem, var Bornemann det ikke: han lod de to dumpe som pietister! Kongen forlangte imidlertid reeksamination, og nu bestod de to med glans. Derefter blev de

152. S. 280, jvnf. J. Oskar Andersen: *Fra Trankebarmissionens begyndelse,* 1906, s. 9.
153. Det mener J. O. Andersen i anf. skrift. Skeptisk er P. G. Lindhardt: *H. W. Ludolf, S.P.C.K. og Trankebarmissionen,* Dansk teologisk tidsskrift, 1940, s. 1.
154. Johs. Pedersen: *Fra brydningen mellem orthodoksi og pietisme* I, 1945, s. 63.

ordinerede, og den 17. november fik de kongelig bestalling til at være missionærer i Ostindien. Trankebarmissionen var begyndt, under majestætens allernådigste auspicier.

Dermed måtte de ortodokse teologer i fakultetet tage bestik af en helt ny situation. Bornemann svang over og havde pludselig ikke længere indvendinger mod at ordinere pietister. Professor Johs. Trellund blev sammen med sognepræsten ved Frue Kirke, *Jakob Lodberg,* udnævnt til missionsinspektører i 1712, og Trellund udsendte i 1714 en latinsk disputats, hvori han berømmede kongens omsorg for de ikke-kristne undersåtter. Samme år oprettedes Missionskollegiet. Missionen havde nu fået sit eget ministerium, som også beskæftigede sig med mission blandt samerne og få år senere stod bag Hans Egedes ekspedition til Grønland. I dette kollegium var fakultetet repræsenteret ved professor *Hans Steenbuch,* som var teologisk professor fra 1709 til sin død i 1740. At det netop var ham, som fik sæde i missionskollegiet, var rimeligt nok. Bartholin kunnne man jo ikke bruge, og Trellund havde altid så travlt med blækhuset. Men desuden synes Steenbuch at have været af en lidt anden holdning til de nye tider end kollegerne. Han holdt bl.a. en lang række disputatser over kristologiske emner, hvor han f.eks. drøfter Kristi brug af Det gamle Testamente. Han mener, at Kristus ikke sjældent »fulgte den regel, stiltiende at tage nogle ord fra Det gamle Testamente frem og lede blikket derhen uden nogen tydelig og klar benævnelse af dette eller hint sted, hvorhen han for undersøgelsens og efterprøvelsens skyld ville føre de lidt handicappede læsere«.[155] Og som eksempel herpå finder han i Johannesevangeliet kapitel 10, vers 7, en stiltiende henvisning til salme 118, vers 20. Selv om eksemplet ikke er overbevisende, antyder det nok en lidt mere avanceret skriftbehandling end hos hans ortodokse kolleger. Og han er ydermere betænkt på, hvordan man i sin prædiken bruger eller misbruger skjulte citater. Til brugen hører bl.a., at man giver agt på tilhørernes humør og forstand. Til misbrugen, at »man leger med ordenes lighed i stedet for at bevise noget solidt«. Adskillige af tidens førende pietister har da også udtalt sig rosende om Steenbuch, der personligt synes at have været et behageligt menneske. Som medlem af Missionskollegiet kom Steenbuch også til at sidde i direktionen for Vajsenhuset, som blev oprettet i 1721. Det var jo i det hele taget tiden for oprettelsen af skoler af forskellig slags: kirkeskoler, rytterskoler og altså Vajsenhuset.

Nu var det selvfølgelig ikke den rene opportunisme, der fik de ortodokse teologer til at ændre signaler. Det lå allerede i den gamle opfattelse af, at

155. *Christum veteris in novo foederis interpretem qua allegationes tacitas dictorum S. Scripturæ exibet dissertatione theologica Joh. Steenbuchius,* 1717, tese 2.

kongen var »vogter af begge lovens tavler«, at han også måtte sørge for, at evangeliet blev forkyndt i hans kolonier. Selv en mand som Masius havde været inde på denne tanke. Men man måtte jo forlange, at de, der forkyndte evangeliet i kolonierne, gjorde det på kongens befaling og vegne. Han havde jo »jus circa sacra«, og den kunne han selvfølgelig delegere videre. Idet de første missionærer faktisk rejste ud med kgl. kaldelse, og idet missionen blev styret via statsmagtens bureaukrati, havde de ortodokse fået deres krav honoreret. Men initiativet udgik ikke fra dem. Det teologiske Fakultet var kun *repræsenteret* i Missionskollegiet eller gennem det i andre institutioner. Dets betydning og indflydelse var i disse år i mærkbar tilbagegang.

Medvirkende hertil var nok fakultetsteologernes stadige og sterile frygt for andre konfessioner end deres egen. Eksempler herpå har man i deres gentagne afvisninger af de forslag, der via det fællesprotestantiske »Corpus evangeliorum« i Regensburg fremkom om forening af de lutherske og de calvinske eller bare om tilnærmelser mellem dem. Med forskellige variationer slog Det teologiske Fakultet gang på gang fast, at »vi bør derfor iche blive lunchene i at forsvare sandheden, fordi dend af dennem (de reformerte) icke er modtaget«.[156]

Men mest svækkede professorerne måske fakultetets anseelse ved de stridigheder, de bestandigt indviklede sig i med hinanden og med andre ortodokse. Striden med Morten Wolfburg kom således til at optage meget af fakultetets tid og kraft.

Ortodokse i strid med ortodokse

Morten Wolfburg (1686-1729) må have været et sproggeni. Da han knap ti år gammel blev dimitteret til universitetet, talte han flydende latin og græsk og beherskede flere græske dialekter. Bekendt er anekdoten om, at han talte græsk til biskop Kingo, da denne var på visitats hos Mortens fader – og faderen måtte afbryde ham med ordene: »Tal mere jævnt, min søn, at biskoppen kan forstå dig«! Men den akademiske karriere stod alligevel ikke åben for ham – måske fordi han ikke hørte til en af de etablerede professorslægter. I hvert fald blev han sognepræst på Avernakø i 1712. Herfra indlod han sig nu i voldsomme pennefejder og førte sig selv frem som en sand ortodoks modsat alle tidens vildfarende ånder. Den eneste, som han kunne med og omvendt, var selvfølgelig professor Hans Bartholin.

Det første stridsskrift fra hans hånd hed *Kurtze und wahrhafte Relation von dem Ursprung und Fortgang der Dänisch-Malabarischen Missionarium aus Liebe zur reinen*

156. Johs. Pedersen: *Fra brydningen mellem ortodoksi og pietisme* II, 1948, s. 110.

Fig. 47. I anledning af tohundredårs jubilæet for Den augsburgske Bekendelse frembragte den tyske kobberstikker J. J. Kleinschmidt dette gevaldige billede af den ostindiske mission. KB. Billedsamlingen.

Wahrheit ausgefertiget og blev udgivet under pseudonymet Christianus Alethophilus i 1715. Heri angreb han de udsendte missionærer for at være pietister, men tillige Johs. Trellund for at have påtaget sig hvervet som missionsinspektør i 1712. Da han gjorde det, faldt han ifølge Wolfburg fra Brochmand og dermed fra den danske ortodoksi.[157] Trellund forsvarede sig vidtløftigt og argumenterede for, at han ikke var i modstrid med Jesper Brochmand. Brochmand havde jo ikke fordømt mission overhovedet, men kun tanken om at missionere i hele verden. Og hans angreb på den katolske mission var et angreb på dens metoder, ikke på selve målet: hedningenes omvendelse.[158] Nu er det sikkert, at Brochmand faktisk ikke kunne forestille sig mission – og at altså Wolfburg havde retten på sin side. Trellunds egen missionsopfattelse går ikke ud over den gængse ortodokse: at kongen naturligvis har ret og pligt til at sende kristelige lærere ud til sine hedenske undersåtter. Missionærerne er ikke apostle, men kaldede af kongen til at virke inden for hans imperiums grænser, »selv de fjerneste«.[159] Så for så vidt var han blot et hanefjed længere fremme i forståelse af den nye tid end Wolfburg. Striden fortsatte med flere skrifter fra begge sider, men blev standset af et kongeligt reskript, som bød, »at alle nærgående bøger og skrifter, som mod Missionskollegium nu ere eller efterdags vorde trykte og udgivne, skal være konfiskerede«.[160]

Man kan ikke undre sig over, at professorerne spejdede efter en lejlighed til at få lukket munden på Wolfburg. Og den gav sig allerede midt under striden med Trellund, da Wolfburg i Flensborg i 1717 udgav sit store græske leksikon til NT – nærmest en slags teologisk ordbog. Denne bog, *Observationes sacræ in Novum Testamentum,* fik imprimatur (trykketilladelse) af Hans Bartholin. Men da Wolfburg kom til København med bogen i hånden for på den at disputere for den teologiske licentiatgrad, blev han mødt med den største kølighed: man fandt, at bogen burde undersøges nærmere. Den 1. september 1717 trådte fakultetet – minus Bartholin – sammen. Efter oplæsning af de teologiske vildfarelser, man havde fundet i bogen, enedes man om at foreslå kongen, at forfatteren skulle tilbagekalde sine fejltagelser og lade tilbagekaldelsen trykke i bogen, inden den kom i handelen. Skrivelsen til kongen er ført i pennen af *Christen Worm,* som i 1711 havde efterfulgt Bornemann som Sjællands biskop, men er underskrevet af Steenbuch, Trellund og Søren Lintrup. Den 29. januar næste år fik fakultetet besked om, at Wolfburg skulle tilbagekalde, og hans bog konfiskeres. Endvidere skulle fakultetet udsende en offentlig

157. Se optrykket af skriftet i J. F. Fenger: *Den Trankebarske Missions Historie,* 1843, s. 329-57.
158. Johs. Trellund: *Vindiciæ Veritatis . . .,* 1717, s. 12 ff. og J. O. Andersen: anf. værk, s. 15 f.
159. Trellund: anf. skrift, s. 17 f.
160. Kirkehistoriske Samlinger 3. r. IV, s. 57.

gendrivelse af hans vildfarelser. Wolfburg forsøger på en ny Københavnsrejse at vinde gehør, men uden held. Og fakultetet, eller rettere Christen Worm, går i gang med at udarbejde gendrivelsen. Worm havde iøvrigt studeret i England og måske derfra fået inspiration til at starte et par af de københavnske kirkeskoler,[161] men ellers har han ikke sat sig bemærkelsesværdige teologiske spor. Og heller ikke i Wolfburgsagen udviser han originalitet: hovedanklagen mod Wolfburg går nemlig på, at han har fremsat calvinske lærdomme! Det er en ganske ejendommelig anklage at fremsætte mod en mand, der bl.a. benytter sin eksegese til at drive polemik mod calvinister.[162] Et andet anklagepunkt lyder (med henvisning til sidetallet i værket): »Pag. 196, b. Gjør hand forskiel på troe og håb, at troen består udi forstanden, men håbet udi villien, da dog troens fornemmeste deel, nemlig dend saliggiørende tilliid, ligeledes består udi villien, som vi og påstår imod dend romerske kirke«.[163] Dette er en reminiscens af en gammel strid om, hvori troen består – om alene i tro på frelseskendsgerningerne (fides-notitia) eller også i tillid til, at frelsen angår en selv (fiducia-voluntas). Brochmand har f.eks. i »Systemet« gjort rede for det ortodokse standpunkt, som er, at troen både består i intellekt og vilje, at den både er fides og fiducia.[164] Det er også Wolfburgs mening – som det kan aflæses s. 478 i *Observationes sacræ,* hvor han aftrykker en skematisk fremstilling af troens bestanddele, hentet fra den bekendte ortodokse teolog Dannhauers *Hodosophia.* Men han har åbenbart ikke rigtig fået gennemredigeret sin bog, siden han altså på det af Worm anførte sted tilsyneladende holder viljen ude af troen. Og fakultetet udnyttede enhver blottelse – ligesom Wolfburg senere gjorde det over for Trellund, som vi har set (her s. 192). Striden omkring bogen bølgede frem og tilbage, og bl.a. rykkede Bartholin ud til Wolfburgs forsvar. Men han skulle jo samtidig have sin egen ryg fri og måtte derfor kraftigt understrege, at Wolfburg havde lagt adskilligt til, som ikke stod i det manuskript, han oprindeligt havde censureret.

Ind i striden kom der økonomiske momenter, fordi bogtrykkeren i Flensborg, B. O. Bosseck, ville have erstatning for det tab, han havde lidt ved bogens konfiskation – og mente, han burde have den af Det teologiske Fakultet! Der blev nedsat en kommission, som skulle træffe afgørelse i sagen, og efter godt et års tid fandt den ud af, at Wolfburg skulle betale erstatningen. Men samtidig foreslog man, at Bosseck kunne få lov at genoptrykke bogen på betingelse af, at der i det nye oplag blev tilføjet en erklæring fra Det teologiske

161. Michael Neiiendam: *Københavns kirkeskolers krønike,* 1941.
162. F.eks. s. 188.
163. Her efter Johs. Pedersen: anf. værk, s. 86.
164. Tom. II, s. 426 f.

Fakultet om de angribelige sætninger i bogen. Endnu i flere år løb Bosseck myndighederne på dørene for at få erstatning – men åbenbart uden resultat. Og da bogen endelig udkom igen i 1738, var det hos Joachim Moltke i København. Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke er rettet en stavelse i denne udgave, ligesom den heller ikke indeholder nogen erklæring fra Det teologiske Fakultet eller nogen tilbagekaldelse fra Wolfburg. Den eneste ændring fra førsteudgaven består i, at Bartholins approbation og fortalen til Frederik IV er udeladt. Ellers er bogen den samme og trykt med samme sats. Åbenbart har sagen helt mistet interessen, hvilket dels viser, at den ikke på noget tidspunkt har haft principiel karakter, dels at man nu faktisk var trådt ind i en periode, hvor spørgsmålet om ortodoksi – rettroenhed – ikke længere stod i forgrunden.

Striden med Andreas Hojer

Endnu en debat i denne periode viser fakultetets manglende evne til at følge med de nye tider. Juristen og historikeren *Andreas Hojer* havde i 1718 ladet et lille latinsk skrift trykke, en afhandling *De nupitiis propinquorum jure divino non prohibita* (om ægteskaber mellem nært beslægtede, som ikke er forbudt efter guddommelig lov). Dette problem havde betydelig praktisk relevans, fordi tamperretterne i stiftsbyerne og fra 1681 Konsistorium som tamperret for Sjællands stift[165] ustandseligt skulle tage stilling til spørgsmål om, hvorvidt beslægtede personer kunne indgå ægteskab. Allerede Niels Hemmingsen havde måttet beskæftige sig udførligt med emnet og havde konciperet Frederik II's ordinans om ægteskab m.v.[166] Og endnu i kapitlet »Om ægteskab« i Danske Lovs 3. bog finder vi en udførlig gennemgang af »forbudte grader«, til dels efter Frederik II's ordinans af 1582.

Hojer hævder nu i sin afhandling, at naturretten ikke kender til forbudte ægteskabsgrader. Dernæst, at bestemmelserne i 3. Mosebog kapitel 18 om forskellige typer forbudte ægteskaber ikke har universel gyldighed. Og endelig indrømmer han, at ægteskab mellem nært beslægtede, i særdeleshed mellem forældre og børn, strider mod »den kristne renhed og fuldkommenhed«. Men hvis et sådant ægteskab er indgået, skal det stå ved magt. Alligevel bør ægteskaber mellem nært beslægtede principielt forbydes, fordi det tjener det borgerlige samfund bedst, at relationerne mellem borgerne spredes mest muligt.

165. Matzen: anf. værk I, s. 226.

166. Jvnf. min i note 3 nævnte afhandling afsnit 5.

Som bekendt kastede *Ludvig Holberg* sig over Hojer, i hvem han øjnede en farlig konkurrent. Og det var Holberg, som gjorde teologerne opmærksomme på skriftet. Hojer henvendte sig i efteråret 1719 til professor Trellund og biskop Worm og bad om at få sit skrift undersøgt af Det teologiske Fakultet. Fakultetet fandt naturligvis hans synspunkter højst anstødelige – dels svækkede de jo den bibelske og dermed ortodokse autoritet, dels var tanken om et sækulariseret samfund, baseret på positive love, åbenbart helt ubegribelig for det. Fakultetet kan ikke have vidst, hvad det skulle stille op, for der kom ingen erklæring fra det, som det ellers var blevet det pålagt. Og Hojer henvendte sig så til majestæten og bad om, at også »fornuftige jurister« fik lejlighed til at se hans fremstilling af sagen. Det skete. Der udgik kongebrev om, at universitetets jurister og teologer sammen skulle gennemgå den fremstilling, som Hojer havde indsendt, og afgive en fælles erklæring. Senere ændredes ordren til, at juristerne skulle udtale sig særskilt, og teologerne og Lintrup, som efter at have været overtallig professor i teologi, nu var blevet biskop i Viborg, skulle udtale sig hver for sig. Hans Bartholin påpeger ganske skarpsindigt, at Hojer modsiger sig selv, når han kan tage afstand fra ægteskab mellem nært beslægtede og alligevel kan sige, at det ikke er imod naturretten. Hvorfra, kunne man spørge, henter Hojer sine begreber om en klog og retfærdig borgerlig lovgivning? – Men iøvrigt fandt Bartholin det højst betænkeligt, hvis lovene kun bestod i kraft af samfundet. – En anden teolog, Lintrup eller Trellund,[167] fremhæver, at Hojer i samtaler og i sin skriftlige redegørelse har erklæret, at han finder ægteskab mellem børn og forældre både i modstrid med fornuften og med kristelig renhed og fuldkommenhed. Altså må det være tilstrækkeligt, hvis bogen trykkes om, og forfatteren i en fortale forklarer læserne sin mening – og det hele skal naturligvis først forelægges både Det teologiske Fakultet og Det juridiske Fakultet til censur.

En interessant udløber af sagen er et brev fra ovennævnte Johan Konrad Dippel til Hojer. Åbenbart havde Hojer sendt sit udkast til en ny og forbedret udgave af skriftet til Dippel, som nu var fange på Hammershus. Dippel går imidlertid ikke direkte ind på Hojers synspunkter, men fremstiller sine egne: Lovene skal være i overensstemmelse med ret og retfærdighed. Men det rette og retfærdige er det, som tjener til de lovlydiges salige liv eller er til nytte (commodum) for dem. Og hvad der er nyttigt for mennesker kan de godt forstå eller »belæres om ved forskellige eksperimenter« – hvadenten det er Gud eller en anden, der fortæller dem det.[168] Som man ser er Dippels yderst pragmatiske og positivistiske holdning i overensstemmelse med Hojers. Det er

167. Johs. Pedersen: anf. værk II, s. 77.
168. H. F. Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier* II, 1893-96, s. 356.

med god grund, Dippel til slut i brevet udtrykker håb om, at de to kan blive enige.

Som Wolfburg-sagen døde også denne affære hen. Der er ingen tvivl om, at havde Hojer fremført sine synspunkter 75 eller bare 50 år tidligere, ville Det teologiske Fakultet have krævet, at han blev landsforvist. Selv om han måske ikke er ganske konsistent i sine argumentationer, hverken i selve skriftet eller i det senere forsvar, var hans principielle holdning klart i modstrid med den samlede teologiske tradition siden reformationen. Men Det teologiske Fakultet havde sat sig selv uden for indflydelse. Efter min opfattelse begyndte dets isolering og deraf følgende afmagt, da man i Resens dage skilte etikken ud fra resten af teologien og derpå omdannede den til en »pønitense-skole«, som et af Resens bededagsskrifter hedder. Men naturligvis spiller en lang række ydre og indre faktorer en rolle. Naturvidenskabens fremmarch, både i dens empiriske udformning som hos Dippel eller i dens matematiske,[169] de nye filosofier og den nye retstænkning har altsammen været med til at sætte teologien og Det teologiske Fakultet ud af spillet.

Fakultetets rutiner

Uanset de forskellige strømninger i tiden skulle studenterne jo stadig undervises og eksamineres. Der skulle uddeles rejsestipendier og fripladser på Kommunitetet. Og begge dele gav anledning til spektakler. I et anonymt skrift klages bl.a. over, at familien Bartholin satte sig på rejsestipendierne ved at indskrive sønnerne til dem, når de blot var et par år gamle.[170] De bevarede fakultetsprotokoller fra denne periode bugner med forespørgsler og erklæringer i ægteskabssager o.l. Og kongen lader jævnligt diverse casus sende til udtalelse hos fakultetet. Selv om disse udtalelser ikke på nogen måde var bindende (jvnf. her s. 106), har de vel haft en vis vejledende funktion. Det må man i hvert fald håbe, når man f.eks. ser på følgende sag: Den 11. maj 1708 sender kongen fakultetet en dom over en musketer, Nicolaus Wächter, som ved en krigsret er blevet dømt til at få tungen revet ud og hovedet bagefter skåret af og sat på stage, fordi han har lastet Gud og bespottet hans hellige navn. Kongen ønsker fakultetets »betenckende« tilstillet »med forderligste«.[171] Fakultetet svarer udførligt 10 dage senere med en erklæring, som er underskrevet af samtlige professorer plus igen dr. Botsack: »Om dend musqueterer Nicolaus Wächter, som for krigs retten er dømt til, at hannem

169. Jvnf. Thomas F. Kühn: *The Essential Tension,* Chicago 1978, s. 31 ff.
170. P. G. Lindhardt: *Peder Hersleb,* 1939, s. 44, note 1.
171. RA. KU. 31. 03. 02. Fakultetets kopibog 1699-1717, s. 435.

tungen levendis skal afskiæres og så at miste sit hovet, fordi han groveligen skal have bespottet Guds hellige navn, kunde med en good samvittighed på livet pardoneris, er denne . . . voris allerunderdanigste theologiske betenkende: at, skiønt delinquenten har begået sådan en græselig synd, som er Guds bespottelse, og derved og effter dend lov som bleev given Guds folk fordum, fortient døden Levit. XXIV 16. Så dog efterdi det befindis af acterne at hand har været beskenket, da hand talte disse ugudelige ord, og derudover var sig ei selv megtig, os og ikke noget er bevist om hans forrige liv og levnet, om hand haver holdt sig til Gud og hans ord, eller om hand tilforn har ladet sig merke med slig udgudelighed: skulle vi holde det fornødent, at derom bleev inquireret og hvis da ingen sådan Guds bespottelse tilforn var hos ham befundet, hand og nu bekiendte sig til nogen ret fortrydelse over denne sin ugudelige formastelse, og loved bedring hereffter i sit forhold, kunde hand allernådigst denne gang på livet pardoneres, dog med sådan vilkor at hand først bad Gud som hand haver fortørnet og menigheden som hand haver forarget, offentlig om forladelse ved et åbenbare skriftemål, dernæst at hand blev anseet med en høy straf enten på Bremerholm eller i andre måder, med forbud, at hvis hand hereffter i sådan måde, skulle formaste sig, da hans liv uden ald nåde at være forbrudt . . .«[172]

Det er svært at få øje på teologiske ræsonnementer i denne indstilling, men Det teologiske Fakultet har da i hvert fald syntes, at den arme soldat burde slippe med livet – selv om det offentlige skriftemål og navnlig opholdet på Bremerholm ikke ligefrem kunne være muntre udsigter.

Men der var også begivenheder, som lyste op i fakultetets liv. F.eks. når der var folk, som erhvervede licentiatgraden, der egentlig blot betød retten til senere at kune disputere for doktorgraden. I Dekanatsprotokollen læser vi: »Den 24. oktobris a. 1712 in plena facultate blev Matthias Bloch, lector theologiæ udi Christiania, som tilforn af facultate var bevilget, at antage gradum licentiati theologiæ (. . .) klokken 3/4 til ni om formiddagen indkaldet på konsistorium og satte sig tvert over for facultatem ved bordet. Og som hannem efter sædvane forhen var tilkiendegivet, ihvad materie enhver vilde eksaminere: begyndt plur. venerab. dn. Episcopus sin samtale med hannem ex articulo de justificatione, dnus d. Bartholinus continuerede dette examen ex articulo de renovatione; dr. prof. Steenbuch tracterede med hannem de glorificatione, og siden prof. Trellund de persona Christi; og som hand hafde givet enhver good fornøyelse, aflagde hand, efter dni decani gratulation, til slutning den sædvanlige eed . . .«.[173] – Eden gik ud på, at man altid ville

172. Smst., s. 435.

173. RA. KU. 31. 01. 01. Dekanatsprotokol 1684-1776, s. 91b. Om Bloch se *Dansk biografisk Lexikon,* 1. udg. II, s. 408.

forsvare den sande lære og gendrive den falske, leve et liv, som sømmer sig for en lic. theol. og endelig, at man ikke uden fakultetets tilladelse ville søge at opnå doktorgraden ved andre universiteter.[174]

Nogle måneder senere, den 15. december, læser vi så, at Matthias Bloch har forsvaret sin disputats om den anden Adams mangel på synd til forskel fra den første under Bartholin som promotor fra kl. ni til et kvarter efter 12.

Eksaminer

Som tidligere nævnt skulle der med jævne mellemrum afholdes eksaminer. Imidlertid har der åbenbart været meget at udsætte på attestatsen – især har de private eksaminer, som vi har set Jens Bircherod holde flere af, været med til at bringe attestatsen i vanry. Der skulle altså strammes op, og i 1705 udgik der kongebrev til biskop Bornemann, den kgl. konfessionarius og hofprædikant Peder Jespersen og professor Hans Wandal om hver for sig at gøre forslag til en forbedring både af eksamen og af kaldelsen. De tre lærde herrer indgik snart efter i en kommission sammen med Masius og Lütkens. Resultatet af deres overvejelser blev forhandlet i Geheimekonseillet, og enden på det hele blev forordningen af 1. august 1707, som hvad den teologiske eksamen angik indeholdt følgende vigtige bestemmelser: »Ville vi at professores theologiæ ved vores universitet, som nu ere og herefter kommende vorder, og til dennem, som sig på prædikestolen ville lade bruge, in theologicis at examinere ere beskikkede, skulle være forpligtede, en gang hver månet i det ringeste, sådan examen at anstille publice på consistorio for så mange studenter, som sig dertil ville angive; dog at de icke ere fleere end otte i det høyeste, på det de theologi som det, efter den skik og orden hidindtil har været brugelig, tilkommer, kunde have tiid nok at overhøre dennem, en om formiddagen og en anden om eftermiddagen, in articulis fidei fundamentalibus & lectione biblica, og må intet examen theologicum herefter privatim tilstædes, under hvad prætext det og være kand . . . «. Vi ser altså, at hverken masseeksaminationer som den i 1675 eller private eksaminationer herefter er tilladte. Men ikke nok med det, det forordnes videre, at der skal føres protokoller over spørgsmål og svar og karakterer, og disse protokoller skal underskrives af eksaminatorerne og af notarius, som er Kommunitetets provst. Dernæst bestemmes det, at professorerne for fremtiden skal aflægge en højtidelig ed, hvori det bl.a. hedder: »Jeg underskrevne N.N. s.s. theologiæ doctor og professor på det kongelige universitet udi Kiøbenhavn, sværer en

174. Norvin: anf. værk I, s. 270.

Fig. 48. Hans Steenbuch (1664-1740) udgav som sit første arbejde en disputats om hanegalet i Markusev. kap. 13, vers 35 – ganske typisk for tidens filologiske studier af skriften. Men selv var han en forholdsvis tolerant mand, der kunne omstille sig til de nye tider. Hans universitetstilknytning var usædvanligt langvarig: fra han i 1693 blev professor i hebraisk (designeret allerede i 1689), til han døde (som ungkarl) i 1740. Maleri tilskrevet d'Agar. Gaunø.

eed til Gud . . . at jeg i synderlighed, hverken af misgunst eller vrede, nogen som af mig bliver examineret, vil forurette, ey heller nogen favorisere for gunst og villie, mindre for skiænk og gave (den jeg hverken directe eller indirecte, under hvad prætext det og skee kunde, nogensinde vil tage eller vente) ey heller vil jeg examinandis eller nogen på deres vegne tilforn lade vide, hvad quæstioner jeg dennem in examine vil proponere: så vil jeg og uden persons anseelse og uden medynk rejicere alle dem, som så grove befindes, at de icke kunde giøre nøyagtig beskeeden for vor christelige troes nødvendige lærdom (i det mindste in tesi) og den med skriftens ord retteligen stadfæste, eller icke befindes med nogen skiellig fliid at være verseret i lectione biblica«.[175]

Bortset fra, at de tidligere misbrug jo tydeligt lader sig aflæse af bestemmelserne her, bemærker man, at det stadig er den rette lære, man skal prøves i. Der er ikke tale om nogen fordringer til kandidatens videnskabelighed i moderne forstand, men heller ikke til hans moralske eller filosofiske indsigt. Det var rettroenheden, det først og fremmest kom an på, selv om der hist og her i forordningen tales om, at de vordende præster skal være

175. Citaterne fra *Kong Frederik den Fierdes Forordninger 1707-1708,* 1708.

»ustraffelige i liv og levnet« eller lignende. Dog gentages de tidligere bestemmelser om, at de, som vil søge præstekald, skal »give en prøve fra sig om deres gaver på prædikestolen« i Trinitatis Kirke i overværelse af en teologisk professor. Forordningens videre bestemmelser om, hvordan kaldelse skal finde sted, vedkommer os ikke her. – Iøvrigt fik indførelsen af en fast karakterskala til resultat, at studenterne læste til en bestemt gennemsnitskarakter. Og jo højere karakter, jo federe embede sidenhen! Men vi kan slå fast, at der ikke er noget som helst grundlag for at sætte forordningen af 1707 i forbindelse med pietismens indtrængen eller med den samtidige interesse for at forbedre og udvide skolevæsenet. Der er alene tale om at forhindre nogle oplagte misbrug og derigennem garantere, at det faktisk var kandidater med en ortodoks tro, man fik ud i embederne.

Efter denne forordning gik man nu til værks i de følgende år. Jeg vil slutte min fremstilling af Det teologiske Fakultets historie i perioden fra 1597 til 1732 med at invitere læseren med til en offentlig eksamen den 20. marts 1727. Vi følger nordmanden Theodor Drejer fra Tinvold sogn i Nidaros provsti, som agter at vende tilbage til sit hjemland efter attestatsen, og som nu går op sammen med syv kammerater. Om formiddagen eksamineres han af professor Steenbuch, som bl.a. spørger ham: »Hvad har du noteret af bemærkelsesværdigt i Pauli omvendelse?«. Theodor svarer: »Et himmelsk lys ombølgede ham«. Stenbuch: »Hvor fortælles dette af Paulus?«. Theodor: »I 1. Korinthierbrev«. Steenbuch: »Næh, men i Apostlenes Gerninger?«. Theodor: »Kapitel 9 . . . . kapitel 26«. »Hvor hører vi om kvinden, der blev opvakt af Petrus?«. Intet svar. »Kender du hendes navn?«. »Tabita«. »Af hvilken grund roses hun?«. »På grund af gavmildhed mod de fattige«. »Er det kun Petrus, som har opvakt af døde?«. »Paulus opvakte også Eutychius«. »Hvor står skriftstederne om de dødes opstandelse?«. »Daniel, kapitel 12 og Johannesevangeliet kapitel 5« . . . Til slut bliver Steenbuch mere dogmatisk: »Hvilke er de kristne i dette liv?«. Theodor: »De, der med troen har grebet Kristi fortjeneste«. »Hvori består Kristi fortjeneste?«. »I satisfaktionen«. »Men ikke i lydigheden?«. »Jo«. »Hvad fortjente Kristus os?«. »Det evige liv«.

Efter denne overhøring om formiddagen fortsætter Drejer og hans syv kammerater om eftermiddagen hos professor Lintrup, som var vendt tilbage til fakultetet fra bispestolen i Viborg. Mens den første eksamination nærmest må være gået på studenternes bibelkundskab, er det nu tydeligvis dogmatikken eller den nødvendige lærdom som skal prøves. Vor norske student har ikke altid let ved at svare. Det går galt allerede ved det andet spørgsmål: »Om overvejelse af Kristi lidelse hører til evangeliet alene?«. Lintrup borer i problemet og spørger: »Om Kristi lidelse er en virkning af barmhjertigheden eller retfærdigheden?«. Nu er Drejer ude at svømme. Først svarer han:

»Barmhjertigheden«. Og bagefter »Retfærdigheden«. Lintrup fortsætter: »Hvor mange slags guddommelig retfærdighed er der?«. Drejer: »To. Den straffende og den fortjenende (vindicativa et meritoria)«. Lintrup stønner: »Hvilken teolog har nogensinde sagt sådan« – og gentager sit spørgsmål. Nu svarer Drejer: »den straffende og den gengældende (remunerativa)«. Og Lintrup fortsætter: »Kan den gengældende retfærdighed bringes i anvendelse i forholdet mellem Gud og skabningen?«. »Nej«, svarer den norske student korrekt – og Lintrup slår så fast, at der slet ikke er tale om nogen gengældende retfærdighed her . . . . Eksaminationen humper videre. Sommetider svarer Theodor galt, og sommetider svarer han slet ikke. Ikke desto mindre finder vi i karakterprotokollen, at Lintrup har givet ham »ikke urosværdigt« (haud illaudabilis), mens Steenbuch har nøjedes med den lavere karakter »ikke at foragte« (haud contemnendus).[176] Og med disse to karakterer i lommen kunne Theodor Drejer såmænd være godt tilfreds. Vi andre, som 250 år senere læser i de gamle protokoller, bliver snarest lidt triste. For det er forstemmende at se, hvordan ortodoksien, som dog i en periode havde haft ganske bestemte funktioner både inden for teologien selv og i samfundet, nu er endt i blot og bar reproduktion af skriften og af dogmatiske distinktioner. Overhøringen ved eksamensbordet er nemlig et ganske godt billede af, hvad studenterne faktisk lærte og fik forelæst i deres studietid – som det fremgår af en sammenligning med Lintrups dræbende skolastiske forelæsninger,[177] der ikke rummer mindste forståelse for pietisme, for protestantisk mystik (Jakob Böhme) eller for den begyndende historisk-kritiske forskning (Richard Simon, Johs. Clericus).

176. RA. KU. 31. 09. 01. Det teologiske Fakultet Karakterprotokol 1707-1754 og 31. 10. 01. Eksaminationsprotokol 1726-36.

177. Se hans *Collegium exgeticum* fra 1729 i nedskrift, Thott 29, 4° og hans *Collegium theologicum* u.å. i nedskrift, Thott 259, 4°.

Det teologiske Fakultet 1732-1830

Af Knud Banning

INDLEDNING

Dette afsnit af fakultetets historie begynder naturligt med den nye universitetsfundats af 1732, og det slutter lige så selvfølgeligt omkring 1830 med nogle markante forandringer i fakultetets lærerstab.

I disse hundrede år er det naturligt at skelne mellem tre perioder: pietisme, oplysning og rationalisme. Naturligvis er disse betegnelser andet og mere end kapiteloverskrifter, men de må ikke presses så hårdt, at de tre epoker isoleres fra hinanden og fra den udvikling, der er skildret i det foregående. Den fortsætter naturligvis. Det kritisk-filologiske bibelstudium udvikles stadigt efter sine egne love og selvstændiggøres derved. Kirkehistorien indføres nu som særligt fag, men en historisk betragtning af tilværelsen og dens mangfoldighed kommer overhovedet ikke til at spille nogen rolle i dette filosofiske århundrede. For etikken og dens problemer er vedblivende i forgrunden og får op mod år 1800 et klart antikt, nærmest stoisk præg. Derved isoleres den endnu mere fra den klassiske lutherske dogmatik, der nok dyrkes og forsvares udadtil, men som indefra udsættes for så mange fortolkninger og

De teologiske lærere og andre hovedpersoner i det følgende er biograferede i C. F. Bricka: *Dansk biografisk Lexikon* I-XIX, 1887-1905, i Poul Engelstoft og Svend Dahl: *Dansk biografisk Leksikon* I-XXVII, 1933-1944 samt i de to bibliografiske hovedværker om denne periode: H. Ehrencron-Müller: *Forfatterleksikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* I-XII, 1924-1935 og Th. Erslew: *Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande fra 1814 til 1840* I-III, 1843-1853, med supplement I-III, der går til 1853, 1858-1868. Af hovedværker om Københavns Universitet og Det teologiske Fakultet i denne periode skal her kun nævnes Ole B. Thomsen: *Embedsstudiernes Universitet,* 1975, der behandler tidsrummet 1732-1788, og diverse afsnit i L. Koch: *Oplysningstiden i den danske Kirke 1770-1800,* 1914, samt i *Den danske Kirkes Historie* (redaktører Hal Koch og Bjørn Kornerup) bd. V og VI, 1951 og 1954. Hvor intet særskilt er oplyst i det følgende om anvendte arkivalier, er Det teologiske Fakultets kopibøger i RA. KU benyttet for årene 1732-1830 under de anførte datoer. Hvert bind af kopibøgerne er gennemgået efter registrene, hvor sådanne findes. Følgende forkortelser er anvendt: Georg Hansen (*Præsten på Landet i Danmark i det 18. århundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse,* 1947), KS (Kirkehistoriske Samlinger), Koch 1770-1800 (L. Kochs nævnte værk), OBT (Ole B. Thomsens nævnte værk), Tauber (*Blade af Joh. Henr. Taubers Dagbøger, Memoirer og Breve,* udgivet af Julius Clausen og P. Fr. Rist, bd. XXXVIII, 1922), Reinhardt (C. E. F. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen fra deres Stiftelse indtil vore Dage,* Historisk Tidsskrift 1862-1864, s. 1-416), Selmer (Kjøbenhavns Universitets Aarbog 1837, red. af H. P. Selmer).

forklaringer, at den går i opløsning. Nu er det først og fremmest forholdet mellem åbenbaring og fornuft – mellem Bibelens udsagn og menneskers egne iagttagelser og overvejelser – der trænger sig på som et åbent spørgsmål, der besvares ud fra forskellige positioner. Tilliden til fornuften vokser til det utrolige. Ved dens hjælp når man til at bestemme, hvad der er væsentligt og uvæsentligt i kristendommen, nemlig en livsførelse til gavn for almenvellet, som en driftig borger måtte opfatte det. Denne naive optimisme tilintetgøres ved Immanuel Kants kritiske filosofi, der ved at vise fornuftens egenart og begrænsninger rydder marken, så andre livsholdninger og livstolkninger efterhånden kan spire og sætte frugt, også i Det teologiske Fakultet.

Det hører dog den følgende periode til. Men man skal ikke forfalde til den antagelse, at de tre nævnte epoker nu bliver til forbilagte stadier. Tværtimod, universitetet var et led i den almindelige udvikling. Herfra transmitteredes en væsentlig del af tidens nye ideer til de vordende præster og fra dem gennem kirke og skole ud til den øvrige befolkning. Pietisme, oplysning og rationalisme levede fortsat i det 19. århundrede, ofte i nye former og med andre udtryk. Uanset hvad der senere føjedes til af nyt, er der fra disse bevægelser bevaret så mange træk i vor egen tids almindelige tankegang og indstilling, at det understreger periodens betydning og fakultetets indflydelse.

PIETISMENS PERIODE (1732-1750)

Universitetsfundatsen af 31. marts 1732

Den 20. oktober 1728 udbrød der brand i den vestlige del af København. Hjulpet af en kraftig blæst fik den snart et katastrofalt omfang, og omtrent 40% af alle stadens bygninger blev ildens bytte, før branden døde hen. Universitetet var da meget hårdt ramt. Auditorierne, Universitetsbiblioteket med alle bøgerne og de ganske uerstattelige håndskrifter, kollegierne, Regensen og professorboligerne var blevet til murdynger og aske. På Frue Plads stod kun Konsistorium, universitetets administrationsbygning, tilbage. Det var et omfattende og kostbart genrejsningsarbejde, der forestod. Det viste sig at være en selvfølge, at universitetet skulle genopføres i residensstaden, til trods for flere velmente forslag om at henlægge det til andre stæder i riget – et af dem kom fra grev Zinzendorff, der i universitetet så en bastion, hvorfra den rette tro kunne udbredes, og som ønskede den henlagt til Flensborg, altså til hertugdømmerne. Hans forslag blev mødt med kulde og afvist i Geheimerådet. Men det akademiske liv på det nedbrændte lærdomssæde havde også fra andre sider været underkastet en indgående og rammende kritik. Det var ikke

blot murene, der skulle genrejses, også ånden skulle fornys. Et forbillede havde man i den lutherske verdens ypperste lærdomssæde på den tid, universitetet i Halle. At den pietistiske kong Christian den VI havde besteget tronen i efteråret 1730 gjorde det kun lettere at tage ved lære af livet i den tyske pietismes højborg.[1]

Universitetet i Halle var oprettet i 1694 i tilslutning til et ridderligt akademi. Dets ånd og studier var bestemt af de tanker, som filosoffen *G. W. Leibniz* havde gjort sig, nemlig at alt skulle drives til gavn for statsforvaltningen og næringslivet i videste forstand. Dette blev udført i praksis af juristen og statsfilosoffen *Chr. Thomasius,* den første af en række betydelige lærde, der i det 18. århundrede til stadighed skulle tiltrække studenter fra mange lande, også Danmark. De mest navnkundige af lærerne er vel filosoffen *Chr. Wolff* og teologen *A. H. Francke,* men vigtigere end personerne er den nye ånd, der bestandigt tog hensyn til det nutidige og praktiske som f.eks. moderne historie, politiske videnskaber og praktisk teologi, hvad der stemte godt overens med de nye og nyttige institutioner, der også grundedes i byen: det højere skolevæsen, det første vaisenhus, et apotek osv.[2] Initiativet til en teologisk uddannelse i Halle var taget af *Philip Jacob Spener,* den tyske pietismes fader, og fra en beskeden begyndelse med et teologisk seminar med en enkelt lærer udviklede der sig hurtigt et egentligt fakultet, der domineredes og prægedes i bund og grund af sin ubestridte førstemand, filologen og eksegeten A. H. Francke.[3] Han har i flere skrifter udviklet sit præsteideal og den uddannelse, der fører dertil, især *Idea Studiosi Theologiae* (1712) og det meget udførlige *Methodus Studii Theologici* (1723). For Francke er det teologiske studium personlighedsdannende før noget som helst andet. Personligheden formes og dannes under Helligåndens vejledning og ved indtrængende bønner, så man opnår en præcis og levende indsigt i den guddommelige sandhed. Den udledes af den hellige skrift, og man tilegner sig den gennem en særdeles bevidst og markant omvendelse. Man må dagligt forny sig bl.a. gennem meditation, dvs. teologisk studium. Heri er studiet af Skriften på dens to grundsprog det vigtigste, men også kirkehistorie og dogmatik, kasuistik, polemik og homiletik spiller en rolle i denne teoretiske uddannelse. Vigtigere end den er dog nok for Francke den praktiske – såkaldt kateketiske – for alt i det teologiske studium skal udvikles med henblik på den gejstlige løbebane, der venter forude. Ingen af de teologiske videnskaber skal have lov til at

1. Jvf. Birgit Løgstrup: *Københavns Universitet 1732-1788,* ms. til nærværende værks bd. I, s. 1 f.
2. Om Friedrichs-Universitetet i Halle, se især W. Schrader: *Geschichte der Friedrichsuniversität zu Halle* I-II, 1894.
3. Om A. H. Francke, se især E. Beyreuther: *August Hermann Francke,* 3. udgave, 1969. E. Hirsch: *Die Geschichte der neuern evangelischen Theologie* II, 1960, s. 156-79.

drives, uden at der bestandigt agtes på menighedens tarv. Derved omformes det traditionelle teologiske studium radikalt, og den praktiske teologi bliver ikke en enkelt disciplin blandt flere, men omfatter simpelthen samtlige fag under Det teologiske Fakultet.[4]

Universitetets nye fundats blev underskrevet af majestæten den 31. marts 1732. Af dens 104 paragraffer angår mange universitetet og dermed Det teologiske Fakultet i almindelighed, og en del af dem fastsætter bestemmelser for professorerne i teologi og det teologiske studium – de sidste vil her blive refereret udførligt. Det fastslås i § 1, at der ved Det teologiske Fakultet skal være fire professorer, af hvilke den ene offentligt skal læse over kirkehistorien, men de andre over den hellige skrift, Den augsburgske Bekendelse og vor rene, evangeliske lærdom. Ved embedsledighed er det kongen, der beskikker en lærd og dygtig mand, som ikke må forlade sin profession og vælge en anden. Straks efter sin udnævnelse skal han disputere på det øverste auditorium med kolleger som opponenter – først herefter kan han erholde sin løn (§§ 6 og 7). Professorerne skal forelæse to gange om ugen og helst mandag, tirsdag og torsdag. Om lørdagen skal de repetere, hvad de har gennemgået i de to forelæsninger. Disputationer skal holdes om onsdagen (§ 10). De må kun læse en time om dagen, ikke bruge for megen tid til at diktere, og deres forelæsninger skal tilrettelægges således, at de inden for et år kan afslutte, hvad de er begyndt på (§ 11). Hver professor skal disputere en gang om året, og disputationerne tilrettelægges således, at de fordeles jævnt på året (§ 13).

Forelæsningerne fordeles året rundt i fire terminer, hvoraf efterårssemestret er det længste og mest sammenhængende. Undervisningen begynder 1. september og skal i hvert fald være tilendebragt senest 1. august det følgende år. Disse forelæsninger må professorerne ikke lønne andre til at holde; Sjællands biskop, der er tredie professor i teologi, samt universitetets rentemester er de eneste undtagelser fra denne regel (§§ 14 og 15). Foruden forelæsningerne, der skal annonceres i et lektionskatalog, skal det være tilladt professorerne at holde private kollegier i deres boliger, og det skal de bemidlede studenter betale for – de ubemidlede skal nyde dette uden vederlag (§§ 16 og 17). Dog er det kun de offentlige forelæsninger, studenterne skal have indfundet sig flittigt til for at kunne stedes til eksamen (§ 20).

Denne eksamen skal holdes en eller flere gange hver måned, alt efter behov. Dog må der ikke eksamineres flere end otte på én gang, og denne prøve, der holdes i konsistoriebygningen, skal være offentlig, aldrig privat. De tre professorer – Sjællands biskop er undtaget – skal flittigt overhøre dem, der

4. KS 1976, s. 107-09.

eksamineres, ikke blot i dogmatik og polemik, men i særdeleshed i den hellige skrift, for kandidaterne skal forstå Det gamle og Det nye Testamente på de sprog, hvori de er skrevet. De skal også kunne kirkehistorie, og kan man ikke traktere disse discipliner kan man ikke opnå første karakter (laudabilis). Anden karakter må ikke gives, dersom kandidaten ikke grundigt forstår teologien og godtgør, at han flittigt har læst i den hellige skrift samt viser, at han uden hjælp af leksika er i stand til at læse og forklare i det mindste de historiske bøger i Det gamle Testamente på grundsproget samt hele Det nye Testamente. De, der slet ikke kan udrede noget om Guds hellige og åbenbarede ords indhold må ikke kunne bestå eksamen, selvom de ikke er ganske ukyndige i dogmatik og polemisk teologi (§§ 38 og 39).

Efter bestået eksamen skal kandidaten aflægge prøveprædiken for en af professorerne. Han får udleveret et sprog af den hellige skrift, som han skal prædike over, og når prædikenen er udarbejdet, skal han aflevere den til gennemsyn otte dage, før han går på prædikestolen for at holde den. Professoren skal så gennemgå den med ham i detailler, især for at kontrollere, at den er affattet af kandidaten selv og ikke af nogen anden. Ændringer kan også anbefales, og når prædikenen derpå er renskrevet, holdes den i menighedens nærvær – vist oftest i Regenskirken – og professoren overværer den også for bagefter at kunne påtale fejl og mangler i foredraget, som bør ske »med sømmelig og sådan hellig forretning passende andagt«. Endnu en gang bør professoren høre ham for at påse, at han retter sig efter anvisningerne. For en sådan prædiken gives der karakter (§ 40), og overhovedet gælder det, at majestæten vil vise sin særlige bevågenhed mod dem, der har været flittige under studierne og udmærket sig ved lærdom, dygtighed og kristeligt levned (§ 95). Om den teologiske doktorgrad bestemmer fundatsen, at den kun kan erhverves af dem, der beklæder fornemme gejstlige embeder som biskopper, professorer og lektorer i teologien samt stiftprovster og sognepræster ved stifternes hovedkirker (§ 49).

Det fremgår tydeligt af fundatsen som helhed, at universitetets liv skulle lægges i faste og velordnede rammer og indføjes i samfundet under opsigt af den enevældige majestæt og hans regering. Monarken tager nu sit ansvar for denne vitale institution i de to riger, og han søger også at højne dens niveau med de detaljerede forskrifter om undervisning og forskning, levned og studier. Alt i alt er det duelige embedsmænd, der skal uddannes til de forskellige ansvarsfulde hverv, og teologerne er både dem, der nævnes først og fylder mest af fakulteterne.

Formodentlig har dette været et ganske afgørende synspunkt for majestæten og hans rådgivere, ja måske det vigtigste overhovedet. Man behøver ikke at kende meget til kong Christian den VI's forvaltning af sit ophøjede,

gudgivne hverv for at se, at det netop var det samfund, der var grundfæstet i Kongeloven af 1665 og Danske Lov af 1683, kongen søgte at udvikle og om muligt at skærme mod trusler og farer. Skulle det lykkes, måtte han have et fast greb om sine embedsmænd ud over landet, og det kunne han begynde at skaffe sig gennem en ensartet, kontrolleret uddannelse. Det hører også med, at de med iver og nidkærhed skulle røgte de poster, de var sat på, så lovene virkeligt kunne efterleves. Derfor kommer embedsmandens person også med ind i billedet – og dermed pietismen for teologernes og præsternes vedkommende.

Det er let nok at se, at man med fundatsen ikke kopierede forholdene i Halle. Ved dette universitet var juraen og statskundskaben sat i højsædet, det teologiske fakultet blev aldrig lige så stort og væsentligt, selvom dets lærere hurtigt formåede at gøre sig kendte langt ud over landets grænser. De danske forhold var andre, man var bundet til en tradition, hvor gejstligheden spillede en fremtrædende rolle i den del af lokalforvaltningen, hvor man havde mest at gøre i det daglige med den lokale befolkning – jurister, magistre og læger var fremmede og fjerne personer, som ikke kunne fremskaffes i hast, også fordi man ikke formåede at skaffe dem det nødvendige underhold. Men det er tydeligt nok, at selvom man ikke har kopieret forholdene i Halle, så har man i det teologiske studiums tilrettelæggelse været inspireret heraf. Bestemmelserne er åbenbart ikke udformet af en teolog, der betragtede de hallensiske forhold som et mønster, men man mærker et pust af ånden derfra først og fremmest i den meget udtalte, negative holdning, der, som refereret fra § 39, kommer til udtryk over for dogmatik og polemik. Denne aversion er formodentligt ikke rettet mod de to discipliner som sådanne – også i Halle var de naturlige led i den teologiske uddannelse – men mod en tendens til at gøre dem til de teologiske hovedfag og mod den måde, de kunne drives på, nemlig som spidsfindige ordkløverier om subtiliteter og mærkværdigheder. Det er ikke disputatserne, som man så ofte fejlagtigt har påstået, man ønsker at komme til livs, for de var også herefter et naturligt led af Det teologiske Fakultets liv. Det var en bestemt disputatsform, man ville af med, fordi den var så lidet frugtbar for fagets udvikling og studenternes uddannelse.

Andre træk, der tydeligt peger i retning af Halle, er den vægt, der nu lægges på at læse skriften på dens to hovedsprog, hebraisk og græsk. Dette havde naturligvis også været krævet før, men nu beskrives det detaljeret, at man for at få anden karakter i det mindste skal kunne læse og forklare Det gamle Testamentes historiske bøger og hele Det nye Testamente på grundsprogene og uden leksika – et ganske betydeligt krav – og som bestemmelserne i § 39 er formet, må de antageligt forstås således, at for overhovedet at komme igennem eksamen, må man have nogen eksegetisk indsigt. Hertil kommer et

nyt fag, der ikke havde været doceret før, nemlig kirkehistorie. Også dette var krævet i Halle, og selvom indholdet af denne disciplin var et ganske andet dengang, end det er nu, så viser lærebøgerne, at den har et meget nært og umiddelbart forhold til det kirkelige liv – men åbenbart var det kun kandidater, der indstillede sig til første karakter, der skulle befatte sig hermed. Hvad man ikke genfinder fra den hallensiske teologi, som den kendes fra Franckes studievejledninger, er den skarpe sondring mellem den teologi, der doceres, og den, der tjener til undervisning af andre. Også den ret så positive holdning til andre åndsvidenskaber som f.eks. antik, stoisk filosofi fattes i den københavnske fundats.

Professorer og andre lærere

Nu var det én ting for majestæten og hans høje embedsmænd at få udstedt en forordning for universitetet. En ganske anden var det at skabe det liv i institutionen, man tilsigtede. Her var det af væsentlig betydning, at man formåede at skaffe de rette lærere, der kunne omsætte forordningens ord og ånd i praksis.

Fra det gamle universitet sad endnu Sjællands højt ansete biskop *Christen Worm* (1672-1737) som tredie professor. Han havde i sin ungdom udsendt en samling disputatser over den omtale af hebraiske antikviteter, man kunne finde hos romerske forfattere, og en såre lærd afhandling om det sabellianske kætteri i oldkirken. Han havde studeret i Nederlandene og England og var tydeligt præget af den såkaldte »engelske retning« inden for datidens ortodoksi med dens prægnante, tematiske prædikener og store interesse for praktiske reformer, ikke mindst i undervisnings- og skolesager. Han fik udrettet meget herfor, men stod meget kritisk over for den frembrydende, tysk inspirerede, pietisme. Hans forhold til kongehuset var vedvarende dårligt, hvad der begrænsede hans indflydelse meget, men alligevel blev han ofte brugt i store og betydningsfulde regeringskommissioner, således også den, der udarbejdede den nye universitetsfundats. I kommissionen arbejdede han med oversigter over tidligere fundatser og udarbejdede projekter til genrejsningen og en del af driften. Det var også ham, der udfærdigede det endelige udkast. Men han underviste ikke, hans videnskabelige produktion var forlængst ophørt. Alligevel fortsatte han ihærdigt sine studier og fulgte også nøje, hvad der skete ved Det teologiske Fakultet. Det følgende skal vise et eksempel herpå.

Også *Hans Steenbuch* (1664-1740) havde været professor ved fakultetet i mange år, siden 1709. I sin ungdom havde han været på lange studierejser i

Europa, og havde først været lærer i filosofi, siden 1693 i hebraisk. Han var en anset underviser, og indtil 1738 udsendte han årligt en disputats. De, der udkom efter universitetets genopbygning, er kun en del af et større, tildels sammenhængende corpus, som har et højst personligt præg, når de læses sammen med andre fra datiden. De allerfleste af dem handler nemlig om Kristus, dvs. at Steenbuch tager sit udgangspunkt i et væsentligt tema fra Kristi liv og gerning (hans blod og død, 1732,1733, hans genkomst, 1734, forvandlingen på bjerget, 1735, hans ophøjelse, 1737), og dette belyser han udelukkende eksegetisk. Han rendyrker det princip, at Bibelen forklarer sig selv, for han inddrager ikke forskellige kommentatorer, og han udelader aldeles konfessionel polemik. Hans disputatser slutter med en formaning, en trøst eller med en anvisning på, hvorledes man enkelt og enfoldigt skal omsætte det foredragne i praksis. I *Menoza,* (III, 1747, s. 409-37) har Erik Pontoppidan skildret ham som den, der forsvarer den pietistiske vækkelse, fordi den rusker folk op af deres usalige sikkerhed, men alligevel kan se bevægelsens forskellige farer. Dette indtryk svarer aldeles til det, man får ved læsning af hans disputatser: han distancerede sig fra selve opgøret, fordi han var en tilbageholdende og irenisk natur og nu også en ældre mand.

Professor *Marcus Wøldike* (1699-1750) studerede i sin ungdom også i Wittenberg og Jena. Efter sin attestats arbejdede han på Det kongelige Bibliotek, og lagde her grunden til en omfattende, næsten polyhistorisk lærdom. Særligt filologi og hebraisk havde hans interesse. Han blev medlem af forskellige kommissioner og direktorater, der skulle undersøge og føre tilsyn med det kirkelige liv, som pietismen havde vakt, og nye institutioner som f.eks. Missionskollegiet og Waisenhuset. Han var her ortodoksiens og statskirkens tro tjener, og fordi han ikke betragtede pietismen med blide øjne, pådrog han sig også majestætens mishag. Han var professor fra 1732 til sin død, indtil 1738 i hebraisk. I sine unge år disputerede han seks gange (sidst 1733) over Moses Maimonides' skrift om forbudte spiser. Disputatserne er rent eksegetiske arbejder med oversættelser til latin og med kommentarer, hvori han lejlighedsvis inddrager andre jødiske lovfortolkere og enkelte samtidige kommentatorer, og de fremtræder som lærde og omfattende afhandlinger.

I to af Wøldikes afhandlinger fornemmer man hans indstilling til nye strømninger sydfra. I *De unctione fidelium* (Om de troendes salvelse, nemlig af Helligånden), der blev afholdt, da han i 1732 tiltrådte som professor, behandler han to skriftsteder, nemlig 2. Korinthierbrev 11,21 og Davids Salme 45,8. Også her viser han sit kendskab til Talmud, desuden inddrages flere kirkefædre, og han polemiserer udførligt mod katolske fortolkere og spiritualister, især kvækerne (f.eks. §§ 28 og 33). To år senere udsendtes på

Fig. 49. Marcus Wøldike (1699-1750), professor fra 1731. Maleri af ukendt kunstner. Frederiksborg.

dansk hans *Om daglig Pønitences Fornødenhed.* Der fejdes her bravt for den rette lutherske lære, som den hviler på skriften, udtrykkes i Den Augsburgske Konfession og støttes af flere kirkefædre, hans fjender er katolikker og navnlig socinianere. Især belyses den opfattelse, at også mennesker i nådens stand skal gøre daglig anger og bod, hvormed han dog ingenlunde vil fornægte troens frugt, den åndelige glæde. Alligevel stilles boden lige med dåben, fordi den er virket af Gud, og gør, at den faldne pånyt står i hans nåde (kap. xvii). Det er en kendt og anerkendt betragtningsmåde fra bodsortodoksiens dage omkring år 1700, og der er ikke meget af pietismens holdning, praktisk og psykologisk, heri. I hans latinske *Compendium Theologiae Theticae* (1742, beregnet til skolebrug, som disputats 1740), sporer man den næppe nok. I den lange kæde af stadier, som fører til menneskets frelse, fylder afsnittene om omvendelsen, boden og det nye liv ganske vist mest, men uden at han går ud over den senortodokse ramme. Kun i indledningen møder man i et lille stykke (10) en distinktion, som også Francke benytter, nemlig mellem den acromatiske teologi (den, man hører forelæst) og den kateketiske (den, man bruger til sin undervisning). Men for Francke er den fundamental, her spiller den absolut ingen rolle for det teologiske studium.

En særlig interesse havde Wøldike for kirkehistorien, især den danske reformationshistorie. Han behandlede de ældste danske Bibeloversættelser i

Fig. 50. Jeremias Friedrich Reuss (1700-77), professor 1732-49. Sortkunstblad af J. E. Haid 1773 efter maleri af Maier. KB. Billedsamlingen.

særlige skrifter (begge 1744); hans hovedværk i denne del af forfatterskabet er dog udgaven af den bekendelse, de københavnske præster udsendte i 1530 (Confessio Hafniensis), et omfattende arbejde på 308 sider. Det viser tydeligt nok, at han hører til i en svunden tid med dens tydelige interesse for at tage parti i konfessionelle konflikter. I værket er det foruden skriften, symbolerne og en del kirkefædre næsten udelukkende de stridende parter fra det 16. århundrede, han inddrager for at belyse opgøret. Han vil naturligvis vise, hvor velbegrundet det lutherske standpunkt er, men der sondres ikke mellem nuancer inden for grupperne. Værket er polemisk-apologetisk, ikke historisk.

Skulle der skabes en ny ånd på det nye universitet, var det åbenbart, at der måtte nye lærere til. De skulle kaste glans over det akademiske liv i residensstaden, og det er måske grunden til, at kongen ikke vedstod et løfte om at kalde pastor M. Anchersen ved Trinitatis Kirke til professor – han blev i stedet biskop i det fjerne Ribe – men søgte at få Franckes berømte efterfølger i Halle professor Johann Rambach til København. Rambach var lige navnkundig som ekseget, prædikant og sjælesørger, men hans landsherre ville ikke af med ham, og det lykkedes heller ikke majestæten at overtale to andre tyske berømtheder, den kritiske ekseget og kirkehistoriker Lorentz von Mosheim og den senere bekendte apologet J. W. F. Jerusalem. Disse navne

viser, at man på højeste sted ikke kan have været for godt underrettet om udviklingen i tysk teologi, for ingen af de nævnte stod inde for anskuelser, der kan betegnes som hallenserpietistiske i Franckes ånd. Det var mere på den pietistiske linie, at man i 1740 søgte at kalde den skarpe og formående publicist og pædagog professor Joachim Lange fra Halle til København.[5] Men også det slog fejl, og det blev en anden tysker, der kom til som den første at tegne en pietistisk linie i dansk teologi.

Jeremias Friedrich Reuss (1700-77) var født i Württemberg, uddannet på tyske latinskoler og i 1723 magister i teologi i Tübingen på en afhandling om »den tilstrækkelige grunds princip« (*De principio rationis sufficientis*), hvad der tydeligt nok viser, at han var præget af Wolffs interesse for naturlig teologi og dermed af fornuftens rette brug. Han opholdt sig derpå i Halle, men blev på anbefaling af grev Zinzendorff kaldet af kongen til tysk hofpræst og tillige til at være professor i teologi ved det nye universitet.

Da Reuss tiltrådte i 1732 holdt han en disputats over den åndelige erfarings betydning ved fortolkning af skriften (*De usu experientiae spiritualis in scripturarum interpretatione*). I den udfoldede han først og fremmest et eksegetisk program. De enkelte udsagn i skriften skal først udlægges, dernæst sammenholdes med andre, der udtrykker det samme. Derpå uddybes de ideer og dogmer, der kommer til udtryk heri, og endelig sammenfattes alt til et system. I dette arbejde er eksegeten inddraget med hele sin person, fordi han skal forstå og opfatte, hvad han uddrager, og endvidere skal han tilslutte sig det. Her kommer erfaringen ind, og Reuss har de bedste fortalere for dens betydning, bl.a. Luther selv. Men al viden beror først og fremmest på sansning og derpå på fornuftens brug, for det er fornuften, der sorterer og vurderer sanseindtrykkene. I egentlig forstand er erfaring opfattelse af de ting, vi har for os, og kan ikke være andet. Men fordi erfaringen spiller en sådan rolle, er den åndelige erfaring nødvendig for at forstå skriften, og skriftfortolkeren må altså være sig bevidst, om han er påvirket af Helligånden. Reuss går altså ind for, at teologi kun kan drives af et genfødt menneske – grammatik og filologi slår ikke til, men videnskaberne skal ingenlunde foragtes. En række hermeneutiske og etiske problemer behandles i tilslutning hertil, og det så indgående og udførligt, at det står klart, at det akademiske niveau havde vundet adskilligt ved Reuss' ansættelse.

Af dette skrift fremgår det tydeligt, at Reuss er pietist, og det var vel kun naturligt, at han af kongen blev brugt til at afgive erklæringer om kirkelige anliggender. For pietister måtte det naturligvis være betænkeligt, at alle og

5. Om disse forsøg, se Historisk Tidsskrift IV, 1843, s. 275-76. Nyt Theologisk Bibliotek XVII, 1830, s. 89. H. F. Rørdam: *Historiske Samlinger og Studier* III, 1896, s. 62, 67, 71, 76.

enhver – også åbenbare syndere og ubodfærdige – kunne modtage tilsigelsen af deres synders forladelse ved skriftemålet og derved opnå adgang til nadveren. I 1733 opnåede et par københavnske præster at få ordninger, hvorefter de blev fritaget for denne ubetingede tilsigelse. Reuss havde på kongens befaling forhandlet med den ene (Enewold Ewald) og søgte selv det følgende år at opnå en tilsvarende dispensation, hvad der naturligvis blev ham tilstået. Men på universitetet var det hverken hans pietisme eller mulige wolffianisme, der faldt i øjnene – man søgte i ham at se det forargeligste af alt, nemlig en socinianer. At man netop søgte at stemple ham som medlem af dette fornuftsbetonede, unitariske kirkesamfund viser tydeligt, hvor traditionelt man endnu tænkte. For det var netop socinianerne, der gang på gang var blevet lagt for had af de luthersk ortodokse. Formodentligt var det biskop Worm selv, der stod bag angrebet.[6]

Professor Reuss forsvarede sig dygtigt i endnu en disputats fra 1734 om Helligåndens eget vidnesbyrd i menneskets hjerte (*Meletema de testimonio spiritus sancti interno*), der naturligt fortsætter linien fra den tidligere refererede. Den begynder han netop med at påpege, hvor utilstrækkeligt mennesket er udstyret til at fatte det himmelske riges mysterier. Alt derfra ligger ganske uden for den menneskelige fornuft og forstand, som er fordærvet og forstyrret. Når der alligevel på forunderlig måde findes mennesker, som tror på Kristus og følger ham efter i ydmyghed, skyldes det Helligånden, at de gør det med så megen fasthed i sindet, at den overgår indlysende påvisning af sandheden og tilmed indfanger fornuften. Det er nemlig Gud selv, der uden hørlige ord virker gennem sin Ånd. Under behørig, men mådeholden polemik mod katolikker og reformerte udvikles nogle hovedtræk i skriften om Helligånden, hvor hovedvægten ligger på, at den både ved en naturlig og en overnaturlig kraft får mennesker til at anerkende de kristne sandheder og tilslutte sig dem. Derved undgår han en spiritualisme, der grænser til det ekstatiske, og fører sig frem på det intellektuelle plan. Hvad han i virkeligheden vil opnå derved, viser et træk, han fortæller om en engelsk greve, der omvendte sig fra atheisme og et letfærdigt levned blot ved at høre profeten Jesajas kap. 53 og Jesu lidelseshistorie læst op. Denne oplevelse var så intens, at den bragte ham til at tro på Kristus som sin frelser.

Men interessen for naturlig teologi var åbenbar hos Reuss, hvad man ser af den disputats fra 1739, hvori han søgte at klarlægge dens egenart ved at vise den rette og nyttige metode, hvorpå man fra de nære og enkle forhold kunne nå at fatte de himmelske (*Specimen theologiae naturalis, justa et utili methodo ab Inferioribus ad Superiora progredientis*). I kap. I slår han fast, at hedninger har

6. Se herom Nyt Theologisk Bibliotek XVII, 1830, s. 84-155 (om Worm s. 101).

forsimplet og ødelagt, hvad man naturligt kan vide om Gud; mest påfaldende er det, at de aldrig har indset, at der kun er én Gud til, og at han er det mest fuldkomne væsen. Det rette gudsforhold opnår man kun gennem Kristus, men der findes en naturlig teologi såvel som en åbenbaret, og her har Reuss tydeligt nok gjort sig flid med at samle og at ræsonnere filosofisk over den naturlige, der arbejder med demonstrationsmetoden som sit hjælpemiddel. Det er især om, hvad han ad den vej kan godtgøre om Guds eksistens og om hans egenskaber, interessen samler sig, men snart derpå blandes den åbenbarede religion alligevel ind. Reuss indleder nok med at gennemgå det argument, at vel indses det uden vanskeligheder, at alt i den kendte verden er afhængigt af noget andet, men oprindelsen til alt dette må naturligvis søges i det, der ikke er afhængigt af noget, altså Gud. Straks derpå hedder det dog, at dette godtgøres langt bedre af den hellige historie (historia sacra), nemlig af miraklerne og profetierne, da disse må være fremkaldt af en almægtig og alvidende Gud. Man ser altså, at der ikke opretholdes noget skel mellem naturlig og åbenbaret teologi i dette stykke. De knyttes tværtimod nært sammen på den måde, at åbenbaringen lettere og mere virkningsfuldt giver, hvad man umiddelbart kan slutte sig til.

At Gud virkelig er til, ses let af verdens afhængighed og orden, af forestillingen om et højeste væsen, som også involverer, at det må være til, af hedningers enstemmige vidnesbyrd og af samvittighedens røst. Hvad hedninger ikke har fattet, og hvad kristendommen giver, er forståelsen af, at Gud må være den fuldkomne ånd, som er udelelig. At der kun er én Gud til, demonstreres ved, at hvis der var to eller flere uendelige væsener til, måtte det ene være afhængigt af det andet, hvad der netop ville forårsage, at ingen af dem kunne være uendelige og oprindelige. Heraf sluttes, at der kun kan være et højeste væsen til, men det må til gengæld være fuldkomment, dvs. uafhængigt, evigt og uden mangler og fejl. Reuss gør meget ud af at påvise, hvorledes dette træk kan godtgøres, men han fremhæver udtrykkeligt, at han heri følger gamle og velbetrådte stier, altså åbenbart ikke nye og farlige (§ xxiii). Ganske påfaldende er det i denne afhandling, at Guds alvidenhed (kap. III) udarbejdes udførligt i den retning, at Gud er »beatus« (salig/lyksalig), fordi han er fyldt med et mærkbart velbehag ved at vide sig i besiddelse af alt godt og fuldkomment i al evighed. Man kan næppe læse dette uden at erindre, hvor væsentligt det var også i samtidens stoiske filosofi at fremhæve netop denne salighed og lyksalighed som et stort gode, måske det største.

Reuss har tildels ret i sin påstand om, at han her følger de gamle og anerkendte veje i sine filosofiske overvejelser. Alligevel viser han sig som en elev af tidens store modefilosof Chr. Wolff, fordi han også kan bruge demonstrationsmetoden. Og den interesse, der har drevet ham til at skrive

om dette emne, er så åbenlyst mere filosofisk, end den er teologisk. Nu føres den naturlige gudserkendelse ikke frem, fordi skriften lærer, at der findes en sådan, men fordi det rent rationelt er muligt at godtgøre den, og man samler argumenterne sammen til et ganske udførligt skrift derom. Og det er vel at mærke en tydeligt pietistisk teolog, der gør det. Hans baggrund er indlysende nok: han var påvirket af, hvad der havde udviklet sig i Halle, og det såvel i teologien som i filosofien. Da kong Christian den VI døde i 1746, var Reuss' tid i København ved at være til ende. I 1749 udnævntes han til generalsuperintendent i Slesvig og Holsten, og i 1757 vendte han tilbage til Tübingen som primarius i teologi og universitetets kansler.

Peder Jakobsen Holm (1706-77) var nordmand. I 1727 disputerede han over et logisk emne, hvori han gjorde op med P. J. Speners ungdomslærer, professor C. J. C. Dannhauer i Strassburg. Disputatsen er så speciel, at nutiden vil finde den kuriøs – et hovedpunkt i argumentationen er en undersøgelse af, om verber står i nutid eller førnutid – og en produktiv forfatter blev Holm aldrig. Noget indtryk af manden får man dog af hans disputatser fra 1737 og 1739 om evangeliet. Heri viser han sig som en fuldblods ortodoks teolog, der skærper dogmatikken til et træfsikkert våben, hvormed man forsvarer læren og angriber afvigere, ikke mindst når det gælder om at sondre mellem lov og evangelium. Dette er just ikke epokegørende, påfaldende er dog, at han kan vende sine våben mod to fremtrædende englændere, filosoffen John Locke og kvækernes teologiske leder, Robert Barclay. Navnlig den sidste må holde for, fordi han opfatter loven som ydre og tvingende, men evangeliet som Guds tale til det indre menneske. Også reformerte teologer kritiseres skarpt, og Holm håndterer Luther og enkelte, lutherske fædre fra det 16. århundrede med megen kyndighed, men uden at læseren kan ane det mindste om, hvad der siden er sket i den lutherske kirkes teologi. Hvis man kan kalde nogen af fakultetets daværende lærere for en forbenet reaktionær, må dette prædikat tildeles Holm, og denne indstilling var naturligvis ikke egnet til at skaffe ham yndest hos majestæten. Det fik han også at føle. Han var hele sit liv knyttet til universitetet og dets institutioner, fra 1735 som provst for Kommunitetet og vikar for biskoppen, i 1738 blev han ekstraordinær og 1746 ordinær professor. Til trods for alle de fortjenester, han indlagde sig i administrationen af alle de praktiske sager, Det teologiske Fakultet bebyrdedes med, var det dog åbenbart, at han ved professor Steenbuchs død blev forbigået til fordel for en teolog, der bedre havde forstået at vinde kongens gunst.

Manden var pastor *Søren Bloch* (1696-1753). Han var præstesøn fra Elleshøj ved Ålborg, student fra 1712 og kandidat tre år senere. I adskillige år virkede han som lærer og hushovmester hos flere adelige familier og fik her rig

lejlighed til at læse og dyrke poesi, også i egne oversættelser fra latin. Hans mest kendte værk er da også *Søren Knudsens Helden Geschichte* (udgivet 1755) en nærmest holbergsk satire over dueller og unægteligt mere iøjnefaldende end de ganske få og jævne disputatser, hvormed han dog viste, at han var akademiker. I 1730 blev han sognepræst til Barrit og Vrigsted; han kaldtes 1739 til at deltage i en revision af Bibeloversættelsen, disputerede mod Reuss og prædikede for kongen, hvis øre han åbenbart vandt. For da J. Lange i 1740 ikke ville bytte Halle med København, fik Bloch befaling til at disputere – det var om »Åndens og Bogstavens tjeneste« – og udnævntes derpå til ordinær professor. 1745 var han universitetets rektor, men allerede året derpå blev han stiftsprovst i Ålborg og i det følgende år i København. Nogle få efterladte manuskripter, udgivet af sønnen, biskop Tønne Bloch, i 1756, viser hans afhængighed af luthersk ortodoksi, men også en ganske irenisk indstilling over for moderate pietister, herrnhuter dog undtaget.

Til de ordinære professorer kom de ekstraordinære, der ikke underviste, men deltog i fakultetets arbejde, bl.a. i censur af bøger. *Johann August Seydlitz* var født 1704 i Kursachsen, studerede fra 1721 i Jena hos Johs. Fr. Buddeus, for hvem fornuften og den naturlige åbenbaring spillede en ganske fremtrædende rolle. Tre år var han huskapellan i Estland. Men en ven anbefalede ham til grev Chr. E. Stolberg i Wernigerode, der havde en meget nær forbindelse med den danske monark og stor indflydelse på ham. Derfor er der intet overraskende i, at Seydlitz, efter at han i 1734 havde prædiket for kongen til hans tilfredshed, fire år senere blev kaldet til tysk præst på Vallø og samtidig gjort til ekstraordinær professor. I hans produktion, udgivet i Danmark, er der ingen decideret videnskabelige arbejder, det er alle prædikener og opbyggelige taler, hvori han fremtræder som overbevist pietist, der lagde megen vægt på en bevidst omvendelse og et personligt kristenliv. Som censor skal han have været såre nidkær over for herrnhutere. Han døde 1751.

Pastor *Christian Langemach Leth* (1701-64) blev i 1736 kaldet fra et norsk præstegæld til at være sognepræst ved Trinitatis kirke i København og tillige professor i kateketik. Han var dimitteret til universitetet i 1719, lå på Borchs Kollegium 1721-26, hvor han gjorde sig kendt som latinist og disputator. Han var fra sin ungdom en ivrig pietist, og hans virke i Norge fremkaldte en større folkevækkelse i sognet. Samme dag, som pietisternes bitreste modstander blandt præsterne i København, magister Mossin, blev forflyttet fra sit embede ved Trinitatis, kaldtes Leth til sit dobbeltembede, tillige med pligt til at deltage i censuren – man mener, at det ikke mindst skyldtes, at Erik Pontoppidans pietistiske katekismusforklaring måtte sikres et imprimatur. Af et senere brev fremgår, at det var med ulyst, Leth forlod Norge, og sin

modvilje mod at overtage de nye embeder begrunder den før så ivrige disputator nu med, at han har vanskeligt ved at tale, ja stundom rent ud mister mælet, når det var mest fornødent! Desuden var flytteomkostningerne store og det nye embede dårligt lønnet.[7] Ved universitetet gjorde han sig ikke bemærket, hans udnævnelse må sættes i forbindelse med kongens interesse for at udvikle det nye kateketembede i kirken. Men ved universitetet undervistes der ikke i kateketik før 1792, og hans tilhørerskare blandt de ofte dårligt stillede studenter kan næppe have været stor. Og den videnskabelige drift fra ungdomsårene blev nu omsat til opbyggelige traktater, oftest oversat af andre fra fremmede sprog. Herrnhutterne gav ham et smukt eftermæle.

Så var den tredie ekstraordinære professor af et ganske andet format. *Erik Pontoppidan* (1698-1764) var født i Århus, blev student 1716 og teologisk kandidat to år senere. Derefter virkede han et par år som huslærer hos en morbroder, der var godsejer i Stormarn, og her fik han kendskab til reformerte opbyggelsesbøger fra samtiden, der ofte havde haft stor betydning for den pietistiske vækkelse i de lutherske kirker. Efter endnu et år som huslærer i Christiania rejste han med en ung adelsmand til lærde institutioner i England og Holland. I Utrecht traf han personligt den mest indflydelsesrige teolog i den reformerte verden, tyskeren Fr. A. Lampe, hvis sikre, næsten håndfaste fremhævelse af stadierne i frelsens vej fra at være en forstokket synder til en helliggjort kristen gav den unge teolog et indtryk for livet. Det er fra dette kontante, reformerte kirkeliv, at Pontoppidan har sin vækkelse, og altså ikke fra de tyske pietister og deres danske lærlinge. Han oplevede ikke selv nogen bevidst omvendelse, der skulle gentages dagligt. Men han var ivrig for at overvinde den døde rettroenhed, han drev på kirketugten, og da han snart efter sin hjemkomst blev præst på Als, tog han ivrigt fat med bibellæsninger og husbesøg og stiftede også et præstekonvent, hvor medlemmerne især drøftede deres opgaver som sjælesørgere. Efter at have udgivet et opbyggeligt skrift, hvori der også var citeret reformerte teologer og engelske frikirkefolk, kom han i en ubehagelig konflikt med sognepræsten i Nordborg. Hans rettroenhed blev draget i tvivl, og han måtte både erklære sig som ortodoks lutheraner og give en undskyldning.

Allerede da Pontoppidan var præst på Als, viste han sin flid, sin alsidighed og sin samlernatur. Han udgav bl.a. *Onde ordsprog, som fordærver gode sæder,* optegnelser om København *Memoria Hafniæ* samt en gennemgang af Kongeriget og Slesvig *Theatrum Daniæ veteris et modernæ* og en kortfattet reformationshistorie. Alt dette blev udsendt på fire år, og da han tillige var kendt for sin nidkære præstegerning i pietistisk ånd, blev han af kongen, der gerne så store

7. C. L. Leth til J. L. Holstein 3. nov. 1752, Ledreborgarkivet, Det kongelige Bibliotek, fol. 479.

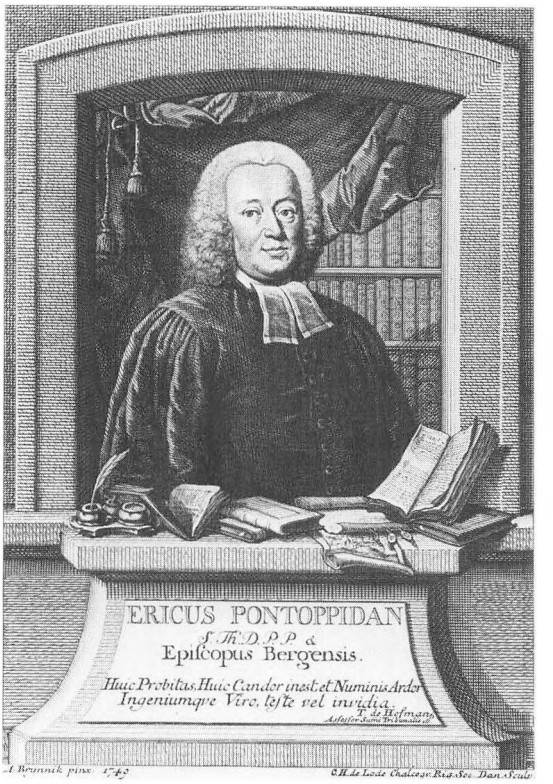

Fig. 51. Erik Pontoppidan (1698-1764), ekstraordinær professor 1738-47. Universitetets prokansler fra 1755. På dette billede er åbningen, som Erik Pontoppidan er placeret i, forsynet med karm, hvor de mange bøger viser, at han var en flittig skribent, der åbenbart studerede gamle pergamenter, behængt med segl. På papiret nedenunder dokumentet kan man tydeligt se tegning af en by, bogen er altså hans berømte »Atlas«, og i den åbne, stående bog ses både afsnit og årstal, formodentlig hans »Annales«. Stik af O. H. de Lode efter maleri af A. Brünniche 1749. KB. Billedsamlingen.

embeder beklædt med pietistiske præster, i 1734 forfremmet til slots- og sognepræst i Hillerød, og allerede året efter til hofpræst i København. Blandt de mange store tillidsposter og offentlige hverv, han modtog, var også det ekstraordinære professorat i teologi i 1738.

Pontoppidan blev i København, indtil han i 1748 drog til Bergen som biskop, og han udfoldede et kirkeligt og historisk forfatterskab, der i modsætning til fakultetskollegernes arbejder har bevaret hans navn til vor tid. I 1737 udsendte han sin grundige og brede forklaring til Luthers lille Katekismus *Sandhed til Gudfrygtighed,* der befaledes indført overalt i Danmark-Norge, og som skulle blive den folkelige pietismes grundvold i næsten hundrede år. I 1740 udgav han *Den nye Salmebog* (»Slotssalmebogen«), der ikke blev påbudt og derfor ikke fik den samme udbredelse. Af videnskabelige arbejder står fortsat hans *Marmora Danica* (I-II, 1739-41), der gengiver indskrifter på ligsten og andre kirkelige monumenter. Hans udforskning af, hvad danskere har udrettet uden for landet i *Gesta et vestigia Danorum extra Daniam* (I-III, 1740-41) er et vidnesbyrd om hans belæsthed, samlerglæde og nationale stolthed, men også om svigtende, historisk metode. Af Jacob Langebek blev han offentligt kritiseret for det sidste i anledning af den langt

lødigere samling af kilder til den danske kirkes historie *Annales Ecclesiæ Danicæ diplomatici* (I-IV, 1741-52), hvor man også bemærker hans tilbøjelighed til at foretrække kirkens martyrtid fremfor mere statskirkelige ordninger. I den kryptiske nøgleroman, bygget op som breve, *Menoza* (I-III, 1742-43) kan man også læse sig til Pontoppidans skøn over tidens og kirkelighedens forfald og hans bedømmelser af personer og begivenheder i samtiden.

I den daglige undervisning har de lærere, der vikarierede for Sjællands biskop, naturligvis betydet mere end de ekstraordinære professorer. *Christian Nold* (1699-1748) bestred hvervet indtil 1735, da han blev sognepræst i Karrebæk. Han havde været flittig til at disputere over logiske, gammeltestamentlige og dogmatiske emner, i de sidste tog han lutherdommen kraftigt i forsvar, også som værn mod fortvivlelse og håbløshed. Han efterfulgtes 1735 af senere professor *P. J. Holm,* og denne igen i 1738 af *Hermann Peter Nielsen Gudme* (1713-74), der 1754 blev stiftsprovst i Ålborg efter to år forinden at være blevet teologisk doktor på en indledning til den polemiske teologi. Den er et ganske lærd værk, som uden påfaldende polemik mod navngivne teologer fra andre konfessioner søger at definere den polemiske teologi gennem et sæt logiske definitioner og distinktioner. Påfaldende er det her, at han i § 7 gør modsigelsens grundsætning til det afgørende i sin udredning. Det er ganske i Chr. Wolffs ånd, og holder man sig til disputatsen – han havde også tidligere udsendt andre – kan man se et eksempel på, at i den del af filosofien, som følte nært beslægtet med teologien, glider man uden større problemer over fra ortodoksien til den begyndende oplysningstid.

Fakultetet

I 1732-fundatsen findes der ingen forskrifter om fakulteterne og fakultetsmøder. Det forudsættes åbenbart, at de lærde samles for at tage sig af de foreliggende opgaver. Teologerne havde såvist også nok at gøre med at tage stilling til universitetets og fakultetets egne problemer samt til, hvad øvrigheden ønskede udtalelser om. Protokollerne med de behandlede sager og de afgivne decisioner og responsa er store og sagerne så talrige, at man ikke undrer sig over, at der knap nok blev tid til læsning og studier. De administrative opgaver var mange. Man måtte tage stilling til økonomiske problemer om bestyrelsen af universitetets gods og af Regens og Kommunitet. Man måtte arbejde sammen om en revideret oversættelse af Bibelen og på at skaffe nye lærebøger til de forskellige fag.[8] Man blev hørt om den separatisme, der i begyndelsen af 1730'rne var under udvikling i København, og ved kgl. reskript af 7. september 1736 blev den teologiske bogcensur nyordnet, og den

blev så omfattende, at også de ekstraordinære professorer blev inddraget heri.[9] Den pietistiske vækkelse satte sig spor i mange slags religiøse skrifter, og naturligvis var det kongen om at gøre, at herrnhutere og sværmere af alle slags ikke fik deres læsere til at falde fra den rette lutherske tro.

Men midt blandt alle disse tyngende og traditionelle opgaver findes der sager, hvor interessante modsætninger mellem professorerne kommer tydeligt frem, og en enkelt af dem skal refereres. Den angår en arrestant, Siur Svendsøn Biøe, der i afsindigt raseri har stukket sin søn ihjel med en kniv. Han er imidlertid så ustyrlig, at man må overveje, om henrettelsen uden videre skal eksekveres, eller om manden skal indsættes på Bergenshus for at få så megen ro i sit sind før henrettelsen, at han kan få et højst tiltrængt kendskab til Frelserens store forsoningsværk.

M.Wøldike og P. Holm svarer under ét. I deres votum i fakultetets kopibog under 2. april 1743 henviser de til 5. Mosebog kap. 21,21. Her tales der om en vanartet og genstridig søn, der ikke vil adlyde sine forældre, og som derfor skal stenes til døde, således at den onde bliver udryddet. Derfor finder de, at straffen over en så unaturlig og umenneskelig misgerning skal eksekveres omgående, også fordi man ikke af de tilsendte oplysninger fra sognepræsten kan se, om mandens galenskab er ægte eller forstilt. Er det første tilfældet, er der ingen ende på hans vanvid, fordi han ellers selvfølgelig kunne se, at henrettelsen vil finde sted. Og er hans vanvid ikke ægte, vil det sige, at han viser sig ubodfærdig. Hans død kan i det mindste være et afskrækkende eksempel for andre, og hans hjerte er åbenbart så hårdt, at kun dødsangsten kan blødgøre det! I skriften findes intet, som forbyder eksekutionen, selv om den medfører timelig og evig død. Tværtimod er der eksempler nok på gode og fromme folk, som er taget så hurtigt og ubarmhjertigt af dage, at de ikke fik tid til omvendelse. »Gud give ham nåde til omvendelse! Men omvender han sig ikke, da være hans blod over hans hoved«!

Modstykket hertil er J. F. Reuss' votum, som er langt udførligere. Hovedvægten ligger hos ham på, at et skriftsted som det anførte slet ikke kan anvendes, fordi det handler om noget ganske andet end det foreliggende tilfælde. Endvidere hævder han, at sålænge man ikke kan få klarhed over

8. Om Bibeloversættelsen, se Det teologiske Fakultets dekanatsprotokol for 3. april 1739 (RA. KU. 31.01.01) og Oversættelseskommissionens protokoller i fakultetsarkivet (RA. KU. 31.06.02), jvf. KS 4. R. III, s. 547-49. Om de påtænkte lærebøger, hvoraf kun Wøldikes udkom, se fakultetets kopibog for 25. feb. og 15. mar. 1737 samt 4. mar. 1741 (RA. KU. 31.03.04).

9. Om Separatismen i 1734 og fakultetet, se bl.a. fakultetets kopibog for 23. apr. 1734 (RA. KU. 31.03.04) og KS 6. R. I, s. 594-615 (med talrige henvisninger). Om senere sager KS 5. R. III, s. 343-46 og 5. R. IV, s. 444-64. Om fakultetets censur især KS 7. R. IV, s. 12-48.

arten af mandens vanvid, må tvivlen komme den anklagede til gode, så han ikke tages af dage. Reuss kan ikke se, at det har nogen afskrækkende virkning at ombringe et sindsforstyrret menneske. Han har også større tillid til lægers indsigt og voksende viden end sine to kolleger, og han betragter ikke et afsindigt menneske som et udskud, men som et umyndigt barn. Han har – modsat sine to kolleger – en udtalt medfølelse med anklagede, men først og sidst er det implicit overalt i hans udtalelse, at muligheden for omvendelse ikke må fratages noget menneske. Derfor må han søge at holde delinkventen i live så længe som muligt.

Naturligvis er dette ikke en spænding mellem et par blodtørstige, ortodokse teologer og en anderledes mild og forstående, pietistisk sindet kollega. Teologisk er det af interesse at se, i hvor høj grad Det gamle Testamente med Moseloven fortsat er bestemmende for disse professorers indstilling til hverdagens juridiske problemer. Af mere almen interesse er den fundamentale og religiøst betingede modsætning i opfattelsen af forholdet mellem individ og samfund, der afspejler sig i stort og småt til trods for alle forsøg på at markere en enighed om den rette, evangeliske lære. Man mærker skellet mellem fortiden og vor egen tid og tænkemåde. De samme forskelle kom også til udtryk i de indviklede ægteskabs- og samlivssager, som fakultetet til stadighed fik forelagt til udtalelse. En nærmere omtale heraf opsættes til næste kapitel.

Undervisningen

Universitetsfundatsen af 1732 var ikke det eneste skridt, kong Christian den VI tog til at forbedre oplysningen her i landet. Som man måtte vente det af en pietist, der naturligt så hen til den fornyelse, der udgik fra Halle i August Hermann Franckes tid, måtte majestæten virke for at forbedre ungdommens oplæring og opdrage den i en bevidst, kristen tro. Dette kom til udtryk i et meget omfattende reformværk, der først omfattede almueskolen. I den kommission, der forberedte den afsluttende forordning herom af 23. januar 1739 – og den dermed sammenhørende instruks for degne og skoleholdere – var professorerne Wøldike og Steenbuch medlemmer, og også dette arbejde lagde beslag på deres tid.[10]

Et par måneder senere, nemlig den 17. april 1739, udstedtes *forordningen om de højere skoler i Danmark og Norge* – i kommissionen, der forberedte den, repræsenteredes Det teologiske Fakultet af biskop og professor Worm. Et

10. Om fakultetet og undervisningsreformerne, se KS 5. R. VI, s. 253, 293. Jvf. OBT, s. 121-32.

større antal latinskoler nedlagdes; som tegn på kongens personlige interesse skulle rektorer og konrektorer nu udnævnes af ham og ikke af stiftets biskop. Alt remseri skulle modarbejdes, og de næsten bestialske straffe afskaffedes, men nok så vigtigt var skolens sigte og selve undervisningen.

Iflg. § 24 skulle disse skoler være »Helligåndens værksteder«, og derfor måtte lærerne ikke alene indplante lærdom i eleverne, men frem for noget sand gudsfrygt i deres hjerter. Og de skal ikke blot lære dem sandhederne i Guds åbenbarede ord samt salighedens vej og orden, men i enrum tage sig af den enkelte. Alt efter vedkommendes sjælstilstand, så de unge bliver redelige mennesker, der afskyr falskhed og hykleri. Lærerne må forstå, at selv den største visdom og dyd ikke er noget uden at være helliget af nåden. Derfor hører bøn, skriftlæsning og salmesang til hver eneste skoleklasse, og det er en selvfølge, at lærerne følges med deres klasser til kirke på søn- og helligdage.

For at blive optaget i en latinskole kræves før noget andet i § 16, at eleven skal have lært sin danske katekismus vel samt kunne læse dansk trykt og i håndskrift og selv være i stand til at skrive nogenledes. Også i latinskolen er katekismen, som den er udlagt i Erik Pontoppidans forklaring, sammen med bibelhistorie hovedsagen i de nederste klasser. Og i de to øverste afdelinger udbygges den til et sammenfattende læresystem på dogmatisk grundvold, hvori behandles de karaktertræk hos mennesket, der afslører dets åndelige tilstand – i tidens sprog: et »compendium theticae et characteristicae«, og det var her, professor Wøldikes lærebog kom til anvendelse. Derfor hedder det også i forordningen, at katekismus og teologi skal læres dagligt, samt at der onsdag eftermiddag katekiseres med eleverne – stundom ved de ældste disciple – og at de unge desuden deltager i de ordinære katekisationer i sognekirken.

Ellers skal eleverne lære både geografi og geometri, men sprogene er vigtigere, og naturligvis især latin med latinsk stil og poetiske prøver. Derfor læser man både latinsk poesi og prosa, af Cicero især nogle af hans taler samt på det mellemste trin hans stoiskprægede »De officiis«. På dette niveau begyndte man også med græsk og læste Johannesevangeliet, derpå læste man hele Det nye Testamente – på græsk også nogle taler af Isokrates – og tillige hebraisk grammatik og de fire første kapitler af 1. Mosebog på hebraisk. Hertil kom i de sidste skoleår filosofi i forskellige former, hvoraf den moralske naturligvis er den første og den vigtigste.

Undervisningen skal være lagt således til rette, at disciplen ved afslutningen af sin skolegang kan studere ved universitetet. Hans kundskaber skal i henhold til § 30 være således, at han kan ekstemporere en latinsk øvelse uden større fejl samt læse og nogenledes tale latin. Han skal forstå Det nye Testamente på græsk og kunne analysere de fire nævnte kapitler af 1.

Mosebog eller de tilsvarende af 1. Samuelsbog. Desuden skal han kunne aritmetik og geografi, bibelhistorie samt verdens- og danmarkshistorie, logik og moralfilosofi, men især dog teologiens hovedstykker og grundvold. Rektor skal redegøre for elevens evner og det læste pensum i det testimonium, der følger ham til universitetet, og tillige medsende hans stilebog for de to sidste skoleår.

Testimoniet om den enkelte discipel er også omtalt i de paragraffer i universitetsfundatsen af 1732, hvor de andre bestemmelser om optagelsen på universitetet forefindes, nemlig §§ 26-34. Her hedder det, at såfremt testimoniet ikke er godt nok, skal vedkommende bortvises, og det hvad enten manglerne viser sig i slet opførsel eller utilstrækkelige kundskaber – i det sidste tilfælde skal eleven henvises til på ny at søge skolen. De, der skønnes værdige og egnede, skal underkaste sig en prøve på universitetet, hvor en af de teologiske professorer og alle professorer ved Det filosofiske Fakultet medvirker. De skal først præsentere et arbejde på latin, som nøje granskes og kritiseres over for disciplen af en professor, der også må sikre sig, at det er kandidaten selv, der har affattet det. Ved selve eksamen artium må der højst eksamineres 16 personer på en enkelt dag. Den holdes i Konsistoriums sal, men er offentlig. Og når de unge har vist deres kundskaber samt ved prøven gjort professorerne »fornøjelse«, skal de have adgang til universitetet. Det anføres udtrykkeligt, i § 31, at alle »private depositiones« herefter skal være afskaffede – man kunne altså ikke få adgang til den høje læreanstalt uden at have aflagt den omtalte prøve, en bestemmelse der skulle vise sig svær at overholde. Særlige eksaminer kunne dog holdes for studenter fra Island, Færøerne og Norge, som havde svært ved at nå ned til København og blive eksamineret sammen med de danske disciple.

Karakterprotokollen for examen artium viser, at der på universitetet blev eksamineret i følgende fag: katekismus, dogmatiske hovedpunkter (loci communes), hebraisk, græsk, latin, metafysik, fysik, etik, historie, geografi, geometri, aritmetik og astronomi. De fleste af ansøgerne består med en almindelig god karakter i alle fag, nogle får dog karakterer, der viser, at deres indsigt kun er middel eller derunder, enkelte karakteriseres som svage, og et nul i astronomi ud for disciplene fra en enkelt skole viser antagelig, at der slet ikke er blevet undervist i dette fag. Af de unge, der var til eksamen på en tilfældigt valgt dato, den 17. juli 1741, fik 5 nul i hebraisk, hvad der viser, at de ikke havde benyttet sig af skolens undervisning heri, fordi de ikke ville studere teologi. Tre havde læst fire kapitler af 1. Mosebog, en enkelt ni, tre kunne præsentere 10 kapitler, en havde læst intet mindre end seksten kapitler. Desuden havde to læst nogle kapitler af 2. Samuelsbog. Der synes at være tale om en reel forbedring på nogle få år, for sammenligner man med protokollens

angivelser for eksamensdage i 1739, kan man se, at man da nøjedes med at opgive nogle enkelte vers af et kapitel i 1. Mosebog. Det samme gælder formodentligt græsk, hvor man omkring 1740 først og fremmest hører kandidaterne i Apostlenes Gerninger, stundom i Matthæusevangeliet eller et af de små Paulusbreve. Det er ganske interessant at se, at det er alene ved de to sprog hebraisk og græsk, at pensum angives – det er åbenbart disse sprog, der har interesseret eksaminatorerne mest.

Når eksamen var bestået på universitetet, var skoletiden afsluttet. Om kong Christian den VI's foranstaltninger til forbedring af undervisningsvæsenet – ikke mindst latinskolerne – kan man med rette udtale sig kritisk. Idealerne og målene var sat alt for højt, og i eftertiden blev det opgaven at gøre det hele mere praktisabelt. De lærebøger, som kongen havde befalet udarbejdet til støtte for de enkelte fag, kom først længe efter, at forordningen var udstedt eller udeblev ganske, og man måtte så hjælpe sig med andre, bekvemme værker, som måske ikke var afstemt efter ånden i den nye skoleforordning. De, der har gået i latinskolerne, som var indrettet efter 1739-forordningen, kan berette om en råhed og ondskab i omgangen med lærerne og mellem disciplene indbyrdes, der står i grel modsætning til den pietistiske sjælepleje, kongen ønskede.[11] Nogle vil sikkert blive så forskrækkede ved at læse det, at de ganske glemmer, hvad de selv har været udsat for eller været vidner til i deres egen skoletid. Men til trods for alle disse meget mærkbare mangler spillede årene i latinskolen en afgørende rolle for dem, der ville studere teologi ved universitetet. Skoleårene var for dem ikke blot forberedende eller grundlæggende – de var i sig selv en del af et teologisk studium, som man så afsluttede med nogle års ophold på læreanstalten i København. At det forholder sig således, kan man simpelt hen læse sig til i forordningerne, og det var da også ganske i den pietistiske konges ånd at opfatte undervisningen i den højere skole på den måde. At skoleårene var en del af det teologiske studium er også med til at forklare, at det ikke var nødvendigt at tilbringe så mange år med studierne på selve universitetet, før man kunne bestå en teologisk embedseksamen med et acceptabelt resultat, der gjorde det muligt at opnå et præsteembede. Og man skal nok være varsom med at forklejne den rolle, som skoleårene fik for dem, der senere gik ud i gejstlig virksomhed. Hvad enten man nåede lidt eller meget af det pensum, der var foreskrevet, gav det i det mindste en horisont og et indblik i ret så bred en fagkreds, der kun kan have været den vordende præst til nytte.

1732-forordningen afskaffede i § 33 den skik at hælde vin over hovedet på de nye studenter og give dem salt i munden. I stedet skulle dekanen holde en

11. Se f.eks. OBT, s. 133-83, især s. 140 f., 149 f.

alvorlig erindringstale til dem, hvori han formanede dem til gudsfrygt, flid og lydighed samt at føre et skikkeligt og anstændigt levned. Den hidtil brugte ed, som studenterne skulle aflægge, blev det samtidig befalet at ændre således, at der intet var i den, som de unge ikke kunne eller burde holde. Endvidere blev det i § 34 bestemt, at den nye student af rektor skulle indføres i universitetets matrikel samt angive, hvilken professor uden for Det teologiske Fakultet, han ønskede som sin privatpræceptor, der skulle føre tilsyn med hans studier.

Såfremt den studerende ikke forlod byen umiddelbart efter artium – hvad der ofte synes at have været tilfældet – måtte han i gang med studierne til den filosofiske eksamen, der i henhold til fundatsens § 36 tidligst kunne tages otte måneder efter, at man var indskrevet ved universitetet. Men efter eksamensprotokollerne at dømme var den væsentligste forskel på denne prøve og examen artium, at man nu ikke hørte studenten i katekismus og dogmatiske hovedbegreber. De to sæt protokoller ligner hinanden til forveksling, og åbenbarer en mangel i tilrettelæggelsen af studieårene, som må have været yderst følelig for en student med tørre lommesmerter.

Herefter kunne de studerende så gå i gang med deres egentlige hovedstudium, teologien. Undervisningen heri blev naturligvis bestridt af universitetets lærere, men foruden den offentlige undervisning i auditorierne, var det tilladt dem at meddele privatundervisning i de såkaldte »collegia privata«, og i henhold til fundatsens § 17 var det dem tilladt at kræve betaling herfor af formuende studenter, hvorimod de ubemidlede skulle have den gratis. Udover den undervisning, der blev meddelt af de kongeligt udnævnte lærere, har de teologiske problemer været vendt og uddybet under måltiderne på Kommunitetet, og naturligvis har de, der var så heldige at oppebære denne ydelse, haft gavn af at disputere og lytte til indlæggene i debatten. Med Kommunitetet og de andre stipendier gjorde man det muligt for den studerende ungdom at opholde sig i København, men når man læser fundatsens §§ 18-20, ser man, at det dels kunne være vanskeligt at få de unge til at deltage i den tilbudte undervisning – man måtte true stipendiaterne med repressalier – dels at man søgte at binde dem til at blive ved universitetet. Baggrunden for det sidste påbud er naturligvis, at nogle af de unge af økonomiske grunde var nødt til at rejse hjem eller søge kummerligt lønnet arbejde uden for hovedstaden, så de forhindredes i at følge forelæsninger og kollegier. De var henvist til et decideret selvstudium, måske støttet af en velvillig præst eller en lærer ved latinskolen i en nærliggende købstad.

Af disse grunde er det naturligvis betænkeligt at give en oversigt over den udbudte *undervisning i de teologiske fag* i disse år. Den er ikke identisk med, hvad de studerende i realiteten blev præsenteret for. Fra den følgende periode ved man, at fremmødet i de uopvarmede auditorier, hvor lærerne ofte dikterede

pedantisk, kunne være særdeles beskedent. Næppe alle professorer kom til at holde de annoncerede forelæsninger. Men det var først senere, at de mislige forhold trådte mere åbent frem, og at man blev nødt til at råde bod på de værste mangler. Men intet forhindrer, at de også har rådet i kong Christian den VI's dage.

Lektionskatalogen viser, at hver enkelt af de teologiske professorer har undervist i flere teologiske discipliner. De havde sandsynligvis ikke fordelt dem mellem sig, men der dannede sig en vis tradition for, hvilke discipliner enhver af dem underviste i. Undertiden ligger emnerne så tæt på hinanden, at man tvivler på, at der har været truffet nærmere aftaler i fakultetet om, hvorledes undervisningen i de forskellige fag skulle fordeles – det var så nogenlunde givet med, hvem der var ældste professor, og hvem der var yngste. Eet var dog sikkert: i *dogmatik* blev der undervist tidligt og silde, navnlig Peder Holm har været ihærdig til at holde den klassiske, ortodokse dogmatik frem for de unge semester efter semester. Til dogmatikken sluttede sig til stadighed konfessionskundskab og polemik samt lejlighedsvis etik og moral. Men kun en enkelt gang, nemlig i 1743-44, synes man at have nærmet sig endnu en systematisk disciplin, da J. F. Reuss forelæste over den nyere filosofis forhold til teologien. Og i 1746-47 foredrog H. P. Gudme logik og metafysik, antageligt det traditionelle element for ortodoks dogmatik.

I *Bibelfortolkning* blev der naturligvis undervist til stadighed, såvel i Det gamle som Det nye Testamente. Orientalisten *J. Chr. Kall* (1714-75), der hørte til i Det filosofiske Fakultet, tog sig indtil sin død af Esajas, de små profeter, Job, Samuelsbøgerne, Davids Salmer, Jeremias, Højsangen og Ezekiel. Dog kunne også Wøldike lejlighedsvis gennemgå de fem Mosebøger og tilføjede så i katalogen: med sproglige iagttagelser. Man må formode, at undervisningen i denne disciplin først og fremmest har bestået i en analyse af enkelte ord og deres betydningsnuancer. Det synes eksamensprotokollen at vise, og det var også hovedelementet i tidens almindelige eksegese. Undervisningen i Det nye Testamente har sikkert overvejende været systematisk orienteret, omend naturligvis med tilsvarende filologisk udgangspunkt. Typisk for det sidste er det sikkert, at filologen *C. F. Munthe,* der også underviste ved fakultetet, i 1743-44 annoncerer, at han med udgangspunkt hos Matthæus vil gennemgå prægnante vendinger og sproglige konstruktioner samt mere sjældne udtryk. I den periode, der behandles her, er det stort set alle nytestamentlige skrifter eller uddrag deraf, der er blevet gennemgået. Professor Steenbuch foretrak Johannesskrifterne, og i læseåret 1734-35 overkom han ifølge lektionskatalogen at nå igennem Johannesevangeliets første kapitel. De øvrige lærere har fortrinsvis holdt sig til de paulinske breve, uden at det kan ses, at et enkelt eller nogle af dem har været foretrukket.

Til eksegesen slutter sig naturligt *hermeneutikken,* principperne for skrifttolkningen. Undertiden annonceres den under sit rette navn, men Steenbuch har antageligt også været inde på den, når han i 1735-36 gennemgik parallelismen mellem Det gamle og Det nye Testamente, og det næste år udredte, hvorledes profetierne fra den gamle pagt blev opfyldt i den nye. Det må være den hævdvundne filologisk-grammatiske hermeneutik, der behandles ud fra det traditionelle princip, at skriften er sin egen fortolker og således, at det er de lutherske standpunkter, der begrundes og bekræftes. I 1738-39 var det den ortodokse Wøldike, der læste over hermeneutik, og måske er dette grunden til, at den pietistiske Reuss næste år foredrager forskrifter for bibelstudiet og deres anvendelse i udlægningen af søndagenes evangelie- og episteltekster. Her er hermeneutikken altså appliceret på præstens prædiken, og dette minder påfaldende om August Hermann Franckes hermeneutiske metode og princip (Prælectiones hermeneuticae. Delineatio doctrinae de affectibus, 1717), der var epokegørende i datiden ved at hævde en strengt filologisk analyse, men løste disciplinen fra polemikken om det lutherske læresystem og i stedet lagde vægt på, at sindene blev sat i bevægelse hos tilhørerne. For dem, der fulgte disse forelæsninger, fortsatte Reuss næste år med at behandle alle de talemåder og udtryk, der i skriften er særegne for Helligånden, thi dette er teologiens rygmarv! Men en mere pastoralteologisk undervisning var ret sjælden. I 1741-42 behandlede Wøldike dog homiletik, og Gudme tog i 1748-49 Luthers lille Katekismus op til behandling.

Faget *kirkehistorie* var som omtalt nyt i 1732-fundatsen, og det var først og fremmest Wøldike, der tog sig af denne disciplin. Til grund lå det såkaldte *Compendium Gothanum,* en ældre lærebog, udsendt første gang i 1660 på foranledning af hertug Ernst den Fromme i Gotha. I første udgave bestod værket kun af to dele om tiden før og tiden efter Kristi fødsel. Men udgaven, udsendt fra Halle i 1723, er forøget med et tredie bind, der fører fremstillingen op til samtiden. Af lektionskatalogen og kompendiet fremgår, at man dengang beskæftigede sig med »Det gamle Testamentes kirkehistorie« og »Det nye Testamentes kirkehistorie« og naturligvis også noget med, hvad der er sket senere i kirken. Wøldike forelæste år efter år over den nytestamentlige kirkehistorie, kun enkelte gange over den gammeltestamentlige. Disciplinen har formodentlig haft til formål at forhindre, at de bibelske skrifter aldeles opløstes i skriftsteder, som kunne bruges til at bygge dogmatikken op med. Men den ortodokse Wøldike har sikkert vidst at forhindre, at der kom alt for rørende historier ud af skrifterne om de hellige mænds omvendelse og det derpå følgende gudelige levned.

Lærerne var ikke synderligt ivrige efter at tage nye emner op. Det er hovedsageligt det samme, der foredrages år efter år, selv om titlerne skifter

LECTIONES PUBLICÆ
PROFESSORUM IN REG. UNIVERSIT. HAVNIENSI
A CALEND. SEPTEMBRIS ANNO MDCCXLIII. AD CALEND.. AUGUST. AN. MDCCXLIV.
RECTORE
GEORGIO DETHARDINGIO.

HORA IIX.

IOH. PETR. ANCHERSEN, J. U. D. Philoſ. & Eloqv. P. P. *Faſtorum* opus Ovidianum, locupletem *Antiqvitatum Romanarum* penum, publice recognoſcere & enarrare, Scholis vero privatis *Hiſtoriam Romanam* ipſis Autorum veterum verbis docere ſiqve freqvens & adjutans nobilisſim. Dn. Auditorum acceſſerit ſtudium. *Juris Publici & Feudalis antiqviſſimi*, ut in *Obſervationibus de Solduriis* interlucent, primas lineas ducere, ut & Menſem Octobr. D. B. E. F. Diſputationi anniverſariæ conſtituit.

HORA IX.

PETRUS HOLMIUS, SS. Theolog. & Phil. Prof. P. Theologiam Dogmaticam explicare perget. Menſe Decembri V. D. diſputabit.

JOACHIMUS FRIDERICUS RAMUS, Philoſ. & Mathem. P. P. Fontes Matheſeos puræ Novitiis Academiæ aperiet; Matheſeos vero Candidatis, ulterius ad Mathematicæ & Naturalis Philoſophiæ adyta penetrare cupientibus, promptam inprimis operam lubentisſime pollicetur. Diſputationem (ſi Deo & Regi placuerit) habebit menſe Junio.

JOH. CHRISTIAN. KALL, LL. OO. PP. Propheras minores explicare aggredietur; privatas lectiones alio tempore ſignificabit. Diſputabit menſe Februario.

HORA XI.

MARCVS WÖLDIKE, SS. Theol. D. & Prof. P. Hiſtoriam Eccleſiaſticam V. T. exponet. Diſputabit menſe Julio.

GEORGIUS DETHARDING, Med. D. & Prof. Publ. Qvæ ad Medicinæ dogmata capienda & ad ſcientiam naturalem ſibi comparandam facere poterunt, publice & privatim Auditoribus iſthæc ſitientibus inſtillare porro ſedulus erit. Ad Diſputationem annuam habendam menſem April. D. V. deſtinavit.

M. CASPARUS FRIDER. MUNTHE, Senioris Academiæ Vicarius, ſelecta N. T. Vocabula rariora magisqve emphatica, item loca difficiliora, inprimis qva phraſeologiam & conſtructionem, exponet, initium a Matthæo facturus. Die autem Jovis Chreſtomathiam Græcam Geſneri brevi commentatione enucleabit, & qvalibet data occaſione, qvomodo ad ſacros uſus accommodari qveant omnia, monſtrabit, diſputaturus menſe Januario.

HORA II.

JEREMIAS FRIDERICUS REUSS, SS. Theol. D. & P. P. O. indolem Sermonis Chriſti & Apoſtolorum rectamqve eum *interpretandi* rationem pro ea, qvam DEUS impertietur, Gratia exponet. Die jovis autem de Philoſophiæ recentioris habitu ad Theologiam diſſeret. Diſputabit V. D. menſe Aprili.

CHRISTIANUS THESTRUP, Primus Ordinarius Juris & Philoſ. P. P. Baumeiſteri Philoſophiam Definitivam explicabit, Hora ſeqvente Logicam & Ontologiam docebit, & ad praxin in Jure per exempla, ubi è re fuerit, ſingula applicare allaboret. Menſe Februario V. D. diſputabit.

CHRISTIANVS LVDOVICVS SCHEIDIVS, J. V. D. & P. P. Eam partem Philoſophiae Practicae, quam *Ethicam* dicimus, illuſtraturus, theſes breuisſimas ſuis in hoc ſtudio commilitonibus calamo excipiendas dabit, ac vbiuis iuſtos virturis internae ac iuris cogentis externi limites, & curarum in reliquis, quas practicas vocamus, ſcientiis finium regundorum iudicium inculcabit. Caeterum priuato Collegio iuris publici Romano Germanici doctrinam ex genuinis ſuis fontibus, Legibus publicis ſcilicet & hiſtoria imperii, exponet. Diſputabit V. D. Menſe Nouembri.

JOH. PETR. ANCHERSEN, Bibliothecarii muneri ſibi impoſito ſatisfacturus, diebus Mercurii & Saturni, Lectiones in Bibliotheca publicas, ex præſcripto Fundationis Regiæ, obibit.

HORA III.

SEVERINUS BLOCH, SS. Theol. P. P. Confeſſionem Auguſtanam explicabit. Menſe Septembri diſputabit.

BALTHASAR JOH. de BUCHWALD, Med. D. & P. P. per hyemem data occaſione Anatomiam, per æſtatem vero vegetabilium indigenarum vires docere continuabit. Volupe ipſi qvoqve erit deſiderantibus ſimplicium ex triplici regno deſumtorum virtutes & doſes enodare. Diſputabit in Majo.

BERNHARDUS MÖLLMANN, J. U. D. & Antiqvitatum Patriæ P. P. Hiſtoriam Univerſalem publice, Scholis vero privatis Danicam genuinis Antiqvitatum Patriarum præſidiis inſtructam, Geographiam Obſervationibus ſelectioribus illuſtratam, & Differentias Juris Romani, Germanici atqve Patrii ex domeſticis, undiqve principiis erutas commoda Auditoribus methodo ediſſeret, menſe Martio diſputaturus.

HORA IV.

PETRUS KOFODIUS ANCHER, J. U. D. & P. P. Librum ſecundum Codicis Chriſtianei, qvi rem eccleſiaſticam perſeqvitur in lectionibus publicis interpretando explanabit; in collegiis privatis jus civile patrium æqve ac Romano Germanicum commentabitur, principia Juris Civilis univerſalis tradet ſingulisve hebdomadis, theſibus juridicis in conflictu diſputatorio ventilandis horam impender. Diſputabit menſe Martio.

PETRUS HORREBOVIVS, Mathem. Superior. Prof. P. Elementa ſua Matheſeos enodabit; Menſe vero Majo diſputabit.

HENRICUS STAMPE, J. U. & Phil. D. & Prof. P. Lectionibus Publicis explicabit Philoſophiam Practicam. Lectiones Privatas in Struvii Jurisprudentiam, Jus Civile Danicum, &c. inceptas continuabit & novas, volente Deo, in Jus Naturæ & Jus Feudale aperiet.

HAVNIÆ, Ex Typographeo Regiæ Majeſtatis & Univerſitatis Joh. G. Höpffneri.

Fig. 51a. Engang var universitetets lektionskatalog en smuk og overskuelig tryksag. Den bestod af en enkelt side. Og så omfattede den tilmed et helt år, her tiden fra september 1743 til august 1744, da medicineren Georg Detharding var rektor. Professorerne oplyser, hvad de vil forelæse over offentligt, og i hvilken måned de vil disputere. Flere af dem er så forsigtige, at de til det sidste føjer et »V.D.« – Volente Deo, om Gud vil – måske i det stille håb, at det vilde han ikke. Den første forelæsning begyndte kl. otte om morgenen, de sidste kl. fire om eftermiddagen. Ejendommeligt nok nævnes det ikke, på hvilke ugedage de anførte forelæsninger holdes. 1732-fundatsen § 10 bestemte herom, at professorerne skulde forelæse offentligt en time to gange om ugen og det mandag, tirsdag eller torsdag. Om lørdagen skulde de repetere, hvad der var gennemgået. Onsdag og fredag kunde således anvendes på kollegier, disputatser og Konsistorium. UB 1. afd.

noget. Det er også forsvarligt, ja nødvendigt at samle sig om det væsentlige, når studenterne ikke tilbragte mere end den højst fornødne tid ved universitetet. Eet var dog sikkert, at professorerne altid var omhyggelige med at angive, hvad de læste over offentligt, og hvad de foredrog privat. For den private undervisning måtte de som nævnt tage betaling af de studenter, der havde råd til at yde et honorar. Det er vel naturligt, at professorerne har lagt vægt på at få studenterne til at komme til den særligt betalte undervisning. Det må være den, professor P. J. Holm sigter til med sine ord til en student: »Man skal gå til mans kollegier, så kan man lige så snart hjælpe Dem som nogen anden«![12] Dette minder betænkeligt om princippet: noget for noget, og undertiden kan lektionskatalogen læses som en skjult reklame for, hvad lærerne kunne påtage sig at læse over privat.

Ud over professorernes undervisning findes der i fundatsen ret så vidtløftige bestemmelser om *undervisningen på Kommunitetet*. De, der nød kosten her, skulle hvert år forfatte en latinsk afhandling, og yderligere var der foreskrevet samtaler under måltiderne ved de ti borde, hvor der ved hvert spiste ti alumner. Under bordformanden (dekanens) tilsyn skulle der disputeres på latin, og man skiftedes til at være forsvarer og opponent. Emner for disputationerne blev opslået hver lørdag, og det tillodes også studenter, som ikke fik kosten, at overvære dem. Der skulle disputeres ved alle måltider, dog altid sømmeligt, da ingen må »med latter og bulder forårsage mindste uro« (§ 64). Grundlaget for disse disputationer var dog ganske antikveret, helt indtil 1777 holdt man fast ved Jesper Brochmands *Systema* fra 1633.[13] Desuden skulle alumnerne disputere (evt. kun deklamere) én gang årligt i Regenskirken, og havde man ikke råd til at trykke disputatsen, skulle den afleveres i håndskrift. Over et teologisk emne måtte der kun disputeres i nærvær af en teologisk professor.

Emnerne for disse unge menneskers udgydelser er ofte blevet latterliggjorte, og de virker mildt sagt ofte kuriøse: hvilken træsort var kundskabens træ af? Hvilken art af slanger tilhørte den, der fristede Eva? Hvad kan den fortabte søn have sagt, da han vendte hjem til faderen, der modtog ham så overstrømmende? Hvad er det for et suk, som hele skabningen udstøder i henhold til Romerbrevet kap. 8,22?[14] Men dette viser kun, at hovedvægten ikke lå på emnet, men på selve debatten og argumentationen, hvor de unge mennesker fik lejlighed til at være andet end tilhørere. Man forstår naturligvis, at fornuftige folk som Holberg var lede ved denne disputatsform,

12. Tauber, s. 89.
13. Reinhardt, s. 232.
14. Reinhardt, s. 242-46. OBT, s. 83 f.

og at teologer som senere N. E. Balle tog afstand fra at anvende Skriften til den slags nonsens. Men retfærdigvis bør det anføres, at der også var adskillige disputatser, der handlede om langt mere lødige og relevante emner, og at studenterne havde et forbillede i de disputatser, som professorerne skulle afholde ved deres tiltrædelse af embedet og senere en gang om året. Også de høje gejstlige, der som de eneste kunne opnå den teologiske doktorgrad, skulle disputere i den anledning og fik derefter lejlighed til at udfolde sig igen, når de ønskede det (§ 49). Overhovedet var disputatsformen altså en væsentlig del af undervisningen og af de muligheder, Københavns Universitet gav for at lære teologi.

Studenter, studier og eksaminer

Af en statistik, udarbejdet på grundlag af Wibergs Præstehistorie og omfattende hele det 18. århundrede, fremgår, at af 136 statistisk udvalgte studenter var 4% under 17 år, da de blev studenter, 60% var mellem 17 og 20, 35% mellem 21 og 23 og 1% over 24 år. Af 111 kandidater, der afsluttede studiet, var 14% under 22 år, 35% mellem 22 og 24, 34% mellem 25 og 27 og 16% over 28 år. Af 147 undersøgte kandidater havde 14% en studietid under 3 år, for 61% var den mellem 3 og 6 år, for 16% mellem 7 og 9 år. 9% anvendte mere end 10 år på at få deres eksamen. Studietiden kunne altså være ganske kort, men den blev ikke altid tilbragt ved universitetet. Ved reskript af 22. juli 1746 måtte der dispenseres fra et krav om, at studenterne skulle have opholdt sig mindst to år ved universitetet. Endnu et fingerpeg om studier og studieforhold viser bl.a. to statistikker over eksamenskaraktererne ved embedseksamen: laudabilis (rosværdigt), non illaudabilis (ikke urosværdigt) og non contemnendus (ikke at foragte). Forud for 1732 udgjorde laud'erne regelmæssigt noget over halvdelen af alle afgivne karakterer, men efter dette år vokser antallet af non'er støt, så de næsten altid overgår antallet af laud'er. I tiden 1732-43 udgør laud'erne ofte kun 1/10 af de afgivne karakterer. For 10-året 1743-54 fik 71,5%, nemlig 953 af 1333, der bestod embedseksamen, kun et non. Ifølge den anden opgørelse over 2000 kandidater i tiden 1743-60 fik 12% af dem laud, og 4% dumpede. Resten, altså 84% fik mindre gode karakterer.[15]

Det kan unægtelig diskuteres, hvad sådanne karakterer og oversigter viser. Men ét er dog sikkert, at de studerendes ambitioner om at få en god karakter ikke just har været store. Det gjaldt først og fremmest om at bestå eksamen og

15. Georg Hansen, s. 238, bilag A. Samme, s. 26. OBT, s. 207.

ikke om at få en så god karakter som overhovedet muligt. At det væsentlige var at få eksamen viser vel en sammenligning med studietiden. Som ovenfor anført var det muligt at gennemføre studiet på mindre end 3 år. Større var kravene altså ikke, og når de fleste brugte længere tid, skyldes det utvivlsomt vanskeligheder ved at opretholde en nødtørftig eksistens som student i hovedstaden. Heldigst stillede var naturligvis sønner af velstående forældre med bopæl i København – andre måtte bjerge sig, som de bedst kunne.

Trængsel har der altså næppe været i auditorierne, når professorerne forelæste. Men de har ikke altid formået at værne om studierne. I hvert fald kunne det gå ret så uformelt til med at få eksamen overstået. Herom fortæller senere provst Henning Hansen i Skelby, hvis fader i 1748 var blevet provst, så han trængte til sønnens assistance med at bestride embedet. Henning Hansen indtegnede sig omgående til undervisning hos professorerne Holm og Wøldike i den hensigt at forlade universitetet så hurtigt som muligt. Derpå hedder det i hans erindringer om disse år:»Og da jeg engang af den Hendelse hørte, at en Person var allerede antegnet for at komme op til Attestatz i December Maaned 1748 og jeg kiendte ham, og vidste, at vi paa een Tid var kommen til Academiet, men jeg fik og tillige at vide, at han ei kom, men blev forhindret, at han ei i den Maaned kunde indfinde sig, saa overkom mig med et Lyst til at lade mig tegne i hans Sted, hvilket og den gode sal. Doctor Wøldike accorderede mig, at saafremt den anden, som var tegnet, ikke mødte, skulde det være mig tilladt at møde. Saaledes gik jeg da op paa den bestemte Dag, ikke saa vel bereed som jeg burde, men i Ungdoms Hidsighed, som dog ved Guds Naade gik lykkeligt af. Jeg hafde hværken ladet min Fader eller nogen af mine Venner vide noget deeraf, og saaledes stiltiende absolverede jeg Examen theologicum under Doctor Wøldicke og Holm. Jeg var og saa lykkelig, at jeg fik den Character, som jeg gav an til, nemlig haud illaudabilem. Min sal. Fader blev vel forundret!«[16]

Sådanne hændelser var ikke enestående. Den omtalte eksamen indledtes med, at kandidaterne indkaldtes til Konsistoriesalen, hvor den ældste eksaminator formaner dem til at takke Gud for den nåde, han har vist dem ved at fremme deres studier så vidt(!). Derpå opfordrer han dem til at fremme deres studier yderligere og forestiller dem, at de er forpligtede til at forblive i den sande og saliggørende lærdom, som indeholdes i kirkens symbolske bøger samt at smykke deres studier med et kristeligt og sømmeligt levned. Det aflægger hver enkelt da ed på, og eksamen kan tage sin begyndelse, efter at man har erlagt 2 rigsdaler til sognepræsten ved Trinitatis Kirke – når der senere prædikes til dimis, skal der erlægges endnu et beløb.[17]

16. Personalhistorisk Tidsskrift, 1882, s. 309.

17. RA. KU. 31.03.04. Det teologiske Fakultets kopibog for 8. og 22. feb. 1736.

Ved eksamen eksamineredes der på latin. Eksamensprotokollerne viser, at to professorer skiftedes til at eksaminere formiddag og eftermiddag, og alle kandidater blev eksamineret af dem begge. Eksamen afholdtes hver måned, og kundskaberne undersøgtes ved hjælp af en lang række spørgsmål fra alle de krævede fag, men flest stilledes der i systematik. De kunne være ret specielle, men dog ikke mere kuriøse, end at man kunne konstatere, om kandidaten var nogenlunde fortrolig med den teologiske verden og forstod at argumentere – eller rettere: at gengive en argumentation. Værdien af en sådan prøve kan man naturligvis stille sig såre skeptisk over for, men det skal blot erindres at en sådan »spot«-prøve langtfra er ukendt i vor egen tid. I 1732 var der 32 kandidater, der på denne måde bestod eksamen. Antallet voksede kendeligt, men ikke ganske jævnt og kulminerede med 168 teologiske kandidater i 1745. I det følgende femår var der færrest i 1747, nemlig 137. Gennemsnittene for femårene fra 1732 til århundredets midte er 68,8 – 105,8 – 137,2 – 150,8.[18]

Herefter stod der endnu tilbage at prøveprædike, før man kunne forlade universitetet og gøre sig håb om at få et præsteembede. Ofte blev denne prædiken holdt i næsten umiddelbar fortsættelse af eksamen, men undertiden kunne der også gå adskillige år.[19] Man aner, hvor svært det har været for en hel del kandidater at få ansættelse i statskirken. Når det var nået, skulle de ordineres, og forud for ordinationen skrev kandidaten da sit vita.[20] De er alle ret stereotype. Mange af kandidaterne var præstesønner, og fra barndommen har det været en selvfølge, at en søn skulle gå i faderens fodspor. Derfor fremhæves forældrenes, især faderens betydning for deres første læsning i hjemmet, for deres valg af skole og stadige støtte under studierne – slog pengene ikke til, kunne man som nævnt vende hjem til præstegården og få hjælp der. Naturligvis er sønnernes indstilling på den måde blevet farvet af den ældre generations teologi, og en undersøgelse af en lille pietistisk studenterkreds (næsten alle fra Slesvig, Holsten eller Nordtyskland) viser, at den traditionelle interesse for systematik og polemisk teologi fortsat var stor.[21] Det samme viser de nævnte vitæ. Det hører til undtagelserne, at Janus Zeuthen Skårup den 10. august 1735 og Frederik Monrad den 17. januar 1739 kan skrive om de pietistiske omvendelser, de har oplevet i studietiden.

Men ikke alle studerende nøjedes med, hvad de kunne høste af teologisk viden i København eller fædrenehjemmet. Nogle drog til udlandet, en hel del

18. Selmer, 1837, s. 9.

19. Oplysninger om dimisprædikener er indført i fakultetets eksamensprotokoller (RA. KU. 31.10.).

20. Efter Vitæ candidatorum, Diverse Dokumenter, Sjællands Bispearkiv, Landsarkivet for Sjælland.

21. KS 1976, s. 107-21.

til Halle. Mellem 1731 og 1744 blev ialt 35 danskere og nordmænd indskrevet ved det berømte universitet i denne by, heraf otte i 1740 og det samme antal næste år. Kongen havde gerne set, at de fulgte professor Franckes opfordring til at deltage i hans katekisationer, men hofpræst Bluhme frarådede det af frygt for, at studenterne skulle blive til latter![22] I 1741 skrev professor Joakim Lange i Halle til Sjællands biskop og beklagede sig vidtløftigt over den nye, wolffianske filosofi, der vender op og ned på forholdet mellem åbenbaret og naturlig teologi, samt over, at næsten ingen af de danske og holstenske studenter i Halle følger hans forelæsninger – hans undervisning var dog også berygtet for sit pauvre indhold. En tilsvarende henvendelse rettede Lange til universitetets patron, og den blev ikke uden frugt.[23] Under 25. august 1741 udkom der et kongeligt reskript, der befalede alle danske studerende i teologi i Halle at følge de pietistiske professorer Lange og Francke og komme hjem med attest for, at de har gjort det.

I fakultetets protokoller kan man finde en del oplysninger om enkelte teologiske studenter, som i en eller anden anledning har tiltrukket sig særlig opmærksomhed. Til de mere usædvanlige hører sagen om stud. theol. Michael Bloch, der i 1749 ansøger om at måtte indstille sig til teologisk embedseksamen, uagtet at han i seks uger har spillet komedie ved v. Quotens tyske teater i København. Professor Holm vil ikke give ham adgang til prædikestolen. M. Wøldike mener dog, at det bør tillades, når han et år har hørt forelæsninger flittigt og opført sig således, at man kan antage, at han har omvendt sig fra sin letsindighed, og dette bifaldes.[24] Ellers er det mest sager om studenter, der mistænkes for separatisme, eller som har været drevet af pietistisk iver til at tage usædvanlige initiativer.[25] Mere væsentligt er det, at kongen i 1734 måtte tale dunder til studenter i anledning af deres delagtighed i de uroligheder, det pietistiske røre i hovedstaden havde forvoldt. I en skrivelse til rektor og professorer beordrer han dem til at lægge sig efter et helligt og modest levned ved at afholde sig fra bemærkninger om de stridigheder, der huserer blandt stadens præster. Hverken privat eller offentligt må de ræsonnere eller rapportere hadsk om personer, meninger og skrifter fra de implicerede. Sker det alligevel, vil deres legater blive inddraget, og de trues med relegation samt med aldrig at blive befordret til embeder, hvis de antaster folk på gaden, skriver pamfletter eller aflægger urigtige

22. KS 4. R. IV, s. 126-32.
23. KS 4. R. I, s. 184-86, 3. R. II, s. 647.
24. KS 4. R I, s. 305.
25. Se f.eks. fakultetets kopibøger for 6. og 12. dec. 1740, 2. dec. 1742, 5. mar. 1743 (RA. KU. 31.03.04).

attester og vidnesbyrd. Og hermed skal professorerne føre tilsyn både hemmeligt og offentligt. Heller ikke dengang har studenterne altså tilbragt al deres tid med næsen i deres lærebøger.[26]

Fra omverdenen

Af de mange uden for Det teologiske Fakultet – lægfolk såvel som akademikere – der beskæftigede sig med teologiske problemer, skal her kun nævnes en enkelt. *Ludvig Holberg* har bevaret sit navn, hvor de teologiske læreres virke og skrifter nu er så godt som glemt.[27] Når man har beskæftiget sig med dem og søgt at skildre deres standpunkter og holdninger, er det temmelig let at få øje på nogle af de væsentlige træk, der adskiller fader Holberg fra dem. For det første er hans horisont en ganske anden, vel især fordi han i sin ungdom søgte ophold og lærdom i lande som Holland, England, Frankrig og Italien, hvor fakultetets teologer – med Erik Pontoppidan som noget af en undtagelse – har bevaret den gamle, konfessionelle tilknytning til det lutherske Tyskland. Hans orientering er også en anden. Fakultetets teologer arbejdede med og ud fra deres discipliner, de var fagfolk og ud over studier og undervisning var deres tid hårdt beslaglagt af administrative opgaver. Holberg havde langt flere strenge at spille på. Han var litterær forfatter, en tid også administrator af universitetets pengevæsen, og desuden professor, først ulønnet i filosofi, senere i metafysik og fra 1730 i historie. Det er nok naturligt, at han især huskes for sit geni som komedieforfatter, men han var også såre virksom som filosofisk, ræsonnerende og satirisk skribent samt som forfatter af historiske værker. Fra hans sene år, hvorom det her drejer sig, stammer bl.a. *Niels Klims underjordiske rejse* (1741), *Moralske tanker* (1744), *Epistler* I-V (1748-54) samt hans tre *Levnedsbreve* (1727, 1737 og 1743). I Niels Klim skildrede han med barok ironi et idealsamfund, og i de øvrige værker søgte han at ræsonnere moralsk og med sund fornuft over mange forhold i tilværelsen. Det gælder også Levnedsbrevene, navnlig i de sidste dele.

Holberg spændte i disse breve lige så vidt, som han havde rejst i sin ungdom. Flere har forsøgt at redegøre for Holbergs opfattelse af kirke, teologi og religion, måske i håb om at finde et fundament, evt. et religiøst system i hans forestillingsverden. Det sidste kan ikke lade sig gøre, fordi fundamentet er hans aldrig hvilende og altid kritisk overvejende fornuft, der udmøntes i

26. KS 4. R. I, s. 564-70, 5. R. IV, s. 414-15, 5. R. V, s. 726-29, 6. R. I, s. 595-615.
27. Der henvises til artiklen om Ludvig Holberg og religionen i *Humanitet og Eksistens. En artikelsamling tilegnet Børge Diderichsen,* 1976, s. 225-31.

korte ræsonnementer, og ikke et system, der er evigt rigtigt og omfatter alt. Den korte og personlige form, han benytter i de nævnte værker, er fortrinligt egnet til at gøre læserne bekendt med hans overvejelser. Hans synspunkter kan næppe adskilles fra de litterære genrer, han benyttede.

Af de mange ræsonnementer i Levnedsbrevene skal følgende fremdrages. Omkring 1726-27 kom han formodentlig ind i en religiøs krise. Han var modstander af overtro, men vendte sig også mod troens fjender, når de angreb den. Guds eksistens havde han aldrig tvivlet på, men læsningen af forbudte bøger, som han skaffede sig mange af, affødte alvorlige skrupler hos ham. Det var i hans øjne den frie tanke, der hævede mennesket over dyrene, og derfor måtte også de nedarvede trosforestillinger efterprøves. Tvivlen forstærkedes af skrifter, der vanskeliggjorde en historisk tolkning af Bibelen, og af katolikkers angreb på dens guddommelige ufejlbarhed. Tvivlen blev dog overvundet ved fornyet læsning hos forfattere, der forsvarede åbenbaringen, navnlig franskmænd og nederlændere af kalvinistisk(!) observans.

Polemisk og systematisk teologi var han ganske ukyndig i, men fortsat ransagede han skrifter af kættere og rettroende. Tidens kritiske modelitteratur, de engelske deisters skrifter, opfattede han som fræk og skamløs. Og han begreb ikke, at der stod så lidt respekt om dem, der udforskede vejen til den sikre, men ukendte havn efter døden. Men hvordan kan man tro, hvis man aldrig undersøger, hvad det er, man skal tro? I religionen vil han intet antage, der strider mod sanserne og går ud over den almindelige fatteevne. Men på den anden side vil han ikke tilslutte sig noget dogme, der strider mod den lære, han bekender sig til, og han vil forkaste alt, der benægter Guds egenskaber. I sine latinske formuleringer heraf viser Holberg sig som en såre præcis og belæst academicus, og i Epistel 17 tillige som en meget forsigtig herre, der vil gå den gyldne middelvej mellem herrnhuterne, der alene holder sig til skriften, og deisterne, der udelukkende bygger på fornuften – begge parter var lige ildesete i datidens Danmark.

Holberg har ikke svært ved at gøre forholdet op mellem fornuft og åbenbaring, fordi troen for ham ikke er andet og mere end en særlig form for viden og erkendelse. Og hvad moralen angår, vil han nok – som i Epistel 130 – sondre mellem en naturlig moral, der grundes på naturens lys, og en teologisk, der alene er funderet på det kristelige. Men umiddelbart efter hedder det, at grundvolden for Kristi moral er naturens lys, blot er den mere fuldkommen! Hans væsentlige anliggende er dog her et ganske andet, nemlig at nærme navnlig stoisk filosofi over moralske emner til kristne forestillinger, hvad han kan godtgøre med adskillige citater. Men, spørger han, hvad hjælper det altsammen med disse ord, hvis folk ikke lever efter forskrifterne og lader det være nok at være optegnet i kirkens matricul?

I mine øjne forbigår Holberg ganske, hvad der er specielt for kristendommen, nemlig Kristus, hvis plads i hverdagen overtages af moralen, dvs. lydighed, gode gerninger og levnedsforbedring. Bønner og salmesang havde ikke hans sympati, thi den slags kan ikke alene være et skalkeskjul for hykleri, men også udarte til mekanik. Og Holberg nærer åbenbart ingen tvivl om, at han med sit fornuftige ræsonnement kan forudsige de domme, Gud vil fælde herover. Om gudsfrygt kan han udbrede sig vidt og distingvere smukt mellem det hykleriske og det tilvante i den falske, hvor den sande udtrykkes i dyderne, både sjælens og de praktiske gerninger.

Man fornemmer i de anførte skrifter, at det er til individet, Holberg henvender sig for at ægge hver enkelt læser til kritik og fri og fornuftig argumentation. Men i et af skrifterne, nemlig *Niels Klims underjordiske rejse,* har han udviklet sine tanker således, at de også bliver grundvold for borgernes liv i staten. Hos Potuanerne (kap. 6) består religionen kun af få kapitler. Man bliver forvist, hvis man indlader sig på at forklare de hellige bøger, og skal årelades, om man disputerer om Guds væsen og hans egenskaber. Alle indbyggere dyrker et højeste væsen, hvis almagt og forsyn de ophøjer. Om denne gudsdyrkelse må enhver tænke, som han vil, dog er offentlige angreb på den forbudt. Potuanerne beder sjældent, men såre indtrængende, de synger ikke salmer tidligt og silde, og de fordømmer ikke andre, thi det er det samme som at fordømme sig selv og et udtryk for hovmod. Samvittighedens bud skal følges, da alle stridigheder derved udelukkes. Den sande gudstjeneste er det samme som at følge Guds lov. Den højestes almagt er indlysende for potuanerne, der godtgør den ud fra det skabtes storhed, men iøvrigt har de ophøjede begreber om hans egenskaber, fordi de indser, at de overgår almindelig fatteevne.

Potuanerne har kun fem helligdage om året, alle møder da frivilligt frem til de hellige forsamlinger, hvor der ikke bedes for andre enkeltpersoner end fyrsten samt for staten. Ofringer og processioner er for længst afskaffede, thi denne gudsdyrkelse gør folk lastefulde og til dagdrivere. Den ægte fromhed viser sig ved at undertrykke vellyst og laster og ved at fremme dyderne. Men en naturreligion er dette ikke. Den holdt potuanerne sig til engang i fortiden. Men den var ikke tilstrækkelig for mængden, fordi den udslettede den moralske følelse hos folk, som desuden kunne henfalde til grublerier. En skreven lov var nødvendig, og den havde Gud da også givet dem.

Blandt værkerne fra Holbergs alderdom var hans *Almindelig Kirke-Historie* fra 1738, hvori han fremhævede oldkirkens ægte kristendom, behandlede middelalderen såre kritisk og klogt nok standsede sin fremstilling med reformationen. Den efterfulgtes i 1742 af hans *Jødiske Historie* i to svære bind, hvori han priste Guds langmodighed, kærlighed, almagt og strenge retfærdig-

hed. Men mere væsentligt er det nok, at man i skrifterne fra hans sene år mærker en tydelig inspiration fra Cicero og Seneca, hvis samlede skrifter han erhvervede sig i 1730'rne. Også hos A. H. Francke i Halle kan man notere sig den samme respekt for den stoiske filosofi hos den Cicero, som i *Tusculanae disputationes* fremhæver den visdom, sapientia, der lægger sig for dagen i dyder som bestandighed, troskab og oprigtighed.[28] Ganske det samme – og tilmed fra det samme skrift – kunne en lille kreds af studerende henvise til i en disputats, hvori de sammen beskrev det rette studium ved universitetet.[29] Det udkom i 1739, og åbenbart er det tidens klassiske modefilosofi, der her fremhæves. Den praktiske, stoiske etik var en inspiration for mange, og den nye tid med dens ændrede indstilling kommer til udtryk såvel hos Holberg som hos den pietistiske professor Reuss i hans citerede votum om den afsindige delinkvent. Opfattelsen af mennesket og hele tilværelsen er ved at ændre sig.

OPLYSNINGEN (1750-1788)

I denne periode levede universitetet og dermed Det teologiske Fakultet fortsat under de retningslinier, der var afstukket i fundatsen fra 1732. Men nu blev det pinligt klart, at den langt fra var blevet efterlevet, hverken i ånd eller bogstav. Man måtte den ene gang efter den anden forsøge at råde bod på de alvorlige brist, men det lykkedes først med fundatsen af 7. maj 1788, som blev fundamentet for universitetslivet i den tredie og sidste periode, der behandles i dette afsnit.

De forskellige forslag til forbedringer var præget af, at det simpelthen var nødvendigt at gribe ind for overhovedet at bevare en teologisk uddannelse af blot nogenlunde kvalitet. Men desuden mærker man, at opfattelsen af, hvad et universitet og et teologisk fakultet skulle yde, undergik markante forandringer. Den statspietistiske ånd, der havde dikteret kong Christian den VI's undervisningsreformer, tabte snart sin magt, og nye politiske og teologiske strømninger kom til at dominere. Kong Frederik den V (1746-66) havde ikke faderens interesse for at fremme det akademiske liv, men til gengæld bevarede f.eks. den pietistisk prægede statsminister Johan Ludvig Holstein (1694-1763) sin levende interesse for universitetets ve og vel og Det teologiske Fakultets trivsel. Statsminister J. H. E. Bernstorff (1712-72) samlede en tysk kreds om sig, og til den hørte professorerne J. A. Cramer og Hector Janson samt det

28. KS 1976, s. 108.
29. *De primis juventutis Academiæ Studiis Aphorismi,* 1739, se Aphor IV.

Münterske præstehjem ved St. Petri Kirke. Efter Bernstorffs fald i 1770 nåede Struensee i sin korte regeringstid – september 1770 til januar 1772 – også at beskæftige sig indgående med universitetets og Det teologiske Fakultets problemer. Efter at Struensee var fjernet, vandt Ove Høegh-Guldberg (1731-1808) en stadigt voksende og til sidst afgørende indflydelse på landets styre og tog sig varmt af kirke og skole, universitet og teologi. I den kreds af adelige og høje embedsmænd, der efter hans fald i 1784 kom til magten, var især A. P. Bernstorff (1735-97) toneangivende, og både hos ham og andre i kredsen – f.eks. skole- og landboreformatorerne J. L. og C. D. Reventlow – rådede en vis mystisk religiøsitet, der fik dem til at forsvare kristendommen mod fritænkeri og naturalisme, men som ikke affødte nogen forståelse hos dem for dogmatiske og konfessionelle problemer. Denne religiøsitet var imidlertid forbundet med megen praktisk sans for nyttige og effektive reformer, og det var i dette styres første år, at Hector Janson kunne forberede den nye universitetsfundats, der trådte i kraft 1788.

Man kan kun ane, men vanskeligt fatte fuldt ud den forandring i tænkemåden, der i løbet af knap 40 år skabte et helt andet klima her i landet. Der er langt fra kong Christian den VI's enevældige og institutionsprægede samfund, hvor befolkningen gennem kirke og skole – og dermed gennem universitet og fakultet – skulle ledes til den sande kristentro, og til en religiøs og reformvenlig kosmopolitisme med aristokratisk præg, som tilkender kristendom og kirke, præstestand og teologisk undervisning en helt anden rolle end den traditionelle. Men forskellene til trods må man ikke overse, at alt, hvad der hed reform, forandring og intensivering, allerede var begyndt i kong Christian den VI's dage, selv om det i århundredets slutning tog en retning, som lå meget fjernt fra udgangspunktet. Naturligvis var det kun enkelte dele heraf, der kom til udtryk i den teologi, der doceredes ved universitetet. Den nye tid mærkedes især i en ændret opfattelse af forholdet mellem teologi og filosofi og i den rolle, tekstkritikken og dermed bibelfortolkningen fik ved fakultetet.

Professorer og andre lærere

Af de lærere, der er omtalt i foregående afsnit, fortsatte professor *P. J. Holm* sit virke helt til 1777. Han forelæste som tidligere over systematisk teologi, især dogmatik, af og til også over skrifter i Det nye Testamente som Johannesevangeliet og Kolossenserbrevet. Enkelte gange gav han en indledning til det teologiske studium. – I 1770/71 annoncerer han sin undervisning med tilføjelsen »hvis alder og svækkede kræfter tillader, og såfremt han endnu er

blandt de levende«. Af forelæsningstemaerne fremgår det overhovedet ikke, at han har modereret sine anskuelser eller på anden måde føjet sig efter tidsånden. Han publicerede intet i sine sidste leveår og disputerede vistnok heller ikke. Alligevel var han såre produktiv med de talrige og udførlige vota, som han måtte være med til at udarbejde, og uden mindste tøven lagde han sig ud snart med den ene, snart med den anden af sine kolleger, ikke mindst når det gjaldt de institutioner, der var hans store kærlighed, Kommunitetet og Regensen.

I 1759 havde *Erik Pontoppidan*, der var vendt tilbage til universitetet som dets prokansler, forlangt at få en fortegnelse over de alumner på kollegierne, der disputerede eller deklamerede – og dermed også over de teologiske studenter, der ikke efterkom denne forpligtelse. Dette tog Holm ham såre ilde op, og det kom til en så heftig meningsudveksling, at universitetets patron, grev Holstein, måtte gribe ind og forlange de nærgående beskyldninger slettet af fakultetets forhandlingsprotokol, da de »ikke alene er deres stand og embede uanstændigt, men endog til forargelse for efterkommerne, når de skulle se, at sådan uenighed har været mellem brave folk, som med deres fredelige og sagtmodige væsen burde gå andre for med et godt eksempel« – og i protokollen synes der da også at være udrevet nogle blade.[1] Også med den tyske professor Cramer fik han strid om et dogmatisk emne på grund af en disputats af Cramer, som Holm ikke ville give sit imprimatur.[2] I 1774 må det være ham, der forsøgte at forhindre den nyudnævnte professor Hector Janson i at få sæde og stemme i fakultet og Konsistorium, og rent galt blev det senere samme år ved en stort anlagt doktorpromotion, som Holm nægtede at foretage, da han havde et svagt helbred, og fordi en af de nye doktorer, nemlig hans kollega professor N. E. Balle, havde injurieret ham og senere havde nægtet at give ham oprejsning, hvorfor Balle levede i synd. I kabinettet tog man strengt på sagen: inden 24 timer måtte Holm meddele, om han ville forestå promotionen eller ikke, og åbenbart har han fortsat vægret sig, thi biskoppen af Ribe, der var doktor i teologi, blev indkaldt til at forestå handlingen. Og nu kunne det være nok. Fra kabinettet indløb en skrivelse, hvori Holm måtte svare på, om han havde opfyldt sine fundatsmæssige forpligtelser, om han hvert år havde forelæst over den hellige skrift, og hvad han havde udgivet til værn for kirken og dens hårdt angrebne sandheder.[3] Det var netop de ømme punkter i Holms virke, man satte fingeren på, men han gav et værdigt svar, og man lod den gamle mand forblive i sit embede, hvor

1. RA. Danske Kancelli, Oversekretærens Dagbog, 1759, nr. 319 og 332. Jvf. KS 4. R. I, s. 325.
2. KS 4. R. I, s. 331.
3. Koch 1770-1800, s. 50-51.

han må have været en belastning for kollegerne og nærmest en forstening fra en svunden epoke.

Indtil 1775 fortsatte *Johann Christian Kall* sine forelæsninger over adskillige skrifter fra Det gamle Testamente, men hans studier var også i den sidste del af hans virke eksklusivt filologiske. Og i 1755 dukkede *Erik Pontoppidan* op igen på Københavns Universitet, denne gang som dets prokansler, et embede grev J. L. Holstein havde fået oprettet for at bringe læreanstaltens forhold i bedre orden.[4] Naturligvis var Pontoppidan stadig ihærdigt optaget af at samle og publicere, og af det hovedværk, der har bevaret hans navn til vore dage, nemlig *Den danske Atlas,* nåede han selv at udsende to bind (1763-64). Han var usædvanlig åben for nye impulser i sin tid og kom nu også ind på at beskæftige sig med økonomiske emner for at åbne folks øjne for nationens naturlige hjælpemidler og fremme dansk arbejde. Hans eget *Eutropii Philadelphi Oeconomiske Balance eller Uforgribelige Overslag på Danmarks naturlige Formue til at gøre sine Indbyggere lyksalige* fra 1759 blev dog overgået af de afhandlinger af forskellige forfattere, han offentliggjorde i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* (I-VIII, 1757-64).

Pontoppidan var også som teolog først og fremmest samler og publicist. Det satte sit præg på nogle teologiske arbejder, vendt imod nye strømninger i tidens filosofiske og religiøse tænkning, som Pontoppidan naturligvis ikke kunne lade upåagtet. Men de hører langtfra til de lødigste i hans rige produktion. Titlen på et enkelt af dem: *Sandheds Kraft til at overvinde den ateistiske og naturalistiske Vantro, forestillet i adskillige historiske Eksempler på sådanne Religionsspottere, som enten have vendt om og givet Gud Æren, eller taget en Ende med Forskrækkelse* er nok til at vise, hvorledes Pontoppidan arbejdede også i denne alvorlige sag, nemlig ved at samle udvalgte eksempler til opmuntring og advarsel. I andre skrifter indrømmede han fornuften en betydelig plads, men Skriften gav dog de stærkeste argumenter og Historien de mest overbevisende. Filosof var Pontoppidan overhovedet ikke, hans værker herom er mere traktater end videnskabelige arbejder, og i hvert fald evnede han ikke hermed at vende strømmen mod kirke og kristendom.

Også Pontoppidans pastoralteologi *Collegium Pastorale Practicum* (1. udgave 1757) er et samlearbejde, og dog fremtræder det som et homogent og stringent værk, mere praktisk end egentligt videnskabeligt orienteret. Men der er næppe nogen anden dansk vejledning i pastoralteologi, der har nået tilsvarende højder, og også blandt Pontoppidans øvrige arbejder indtager det på grund af sin sluttethed og velafbalancerede, meget indgående behandling

4. Om dette afsnit af Erik Pontoppidans liv, se M. Neiiendam: *Erik Pontoppidan* II, 1933, s. 188-231 og note 15.

Fig. 52. Peder Rosenstand-Goiske (1705-69), professor fra 1749. Han er her placeret i en åbning, hvad der bringer en udbredt middelalderlig tradition i erindring, nemlig at mesteren eller autoriteten blev placeret i et vindue, hvad enten han var håndværksmester eller profet. Bag ham trækkes et forhæng til side og afslører en reol fyldt med bøger, altså hans lærdom. At han var forfatter, ser man nederst af skrivefjer, papir og bog. Det tændte røgelseskar og krucifikset ligger hen over disse remedier og viser vel, hvem han vilde tjene med sin flid. Stik af J. D. Philippinn 1757. KB. Billedsamlingen.

en særstilling. På 740 sider og i 58 kapitler giver han en indgående vejledning for præster i, hvordan de skal forestå deres embede. Anledningen til, at han skriver værket, er kirkens beklagelige tilstand, hvis årsager han kan påvise, men som der allerede er rådet delvis bod på. For Pontoppidan er præstens person, hans medfødte og erhvervede egenskaber og hans karakter afgørende for, hvorledes hans embedsførelse vil blive. I den er det før noget andet prædikenen, der er afgørende, og derfor behandles den mest udførligt. Derpå følger katekisationen, sakramentforvaltningen, skriftemål og afløsning og præstens virke ved begravelse og bryllup og endelig hans gerning som sjælesørger for menigheden, hvor han vil møde adskillige specielle forhold, som Pontoppidan kan give nogen vejledning i. Han slutter med de farer og fristelser, en præst udsættes for, men udelader ganske at orientere om alle de praktiske og administrative hverv, det også påhviler en præst at udføre. Et

årti efter at kong Christian den VI's statskirkelige pietisme havde mistet sin magt, kunne de studerende ved Københavns Universitet altså høre de forelæsninger, som ifølge forordet lå til grund for værket, og få en pietistisk indføring i, hvorledes en præst bør forestå sit embede. Og en bedre introduktion til præstegerningen er måske ikke blevet givet ved Københavns Universitet.

Pontoppidan var altid samler og publicist. Han blev aldrig kritisk historiker og principielle, filosofiske overvejelser lå ham fjernt. Men der er en ejendommelig hovedlinie i hans forfatterskab. I den berømte forklaring til Luthers lille katekismus fra 1737 *Sandhed til Gudfrygtighed* begynder Pontoppidan som bekendt med spørgsmålet: »Mit Barn, vil du ikke gerne være lykkelig på Jorden og salig i Himlen?« Akkurat den samme vished om at kunne vejlede i økonomien og derved gøre indbyggerne »lyksalige« møder man i hans anførte økonomiske skrift fra 1759. Lyksaligheden er jordisk og praktisk, og Pontoppidan nærer ingen tvivl om, at han kan vejlede sine læsere til at nå den, både religiøst, socialt og økonomisk. Ved denne optimisme og sin vide horisont adskilte han sig aldeles fra sine pietistiske kolleger og indvarslede en ny tid.

I 1749 havde fakultetet fået en af sine mest ejendommelig professorer nogensinde, nemlig *Peder Rosenstand-Goiske* (1705-69), der var præstesøn fra Vestervig, dimitteret fra Ålborg 1722 og teologisk kandidat to år efter. Derpå blev han huslærer og lærer ved forskellige skoler, sidst i Viborg, hvor han avancerede til at blive stiftsprovst i 1747. Her havde han haft lejlighed til at benytte forgængerens store bibliotek, og han skaffede sig en omfattende lærdom, så de klassiske sprog og hebraisk forekom andre at være mere naturlige sprog for ham end dansk. At denne opfattelse er berettiget, vil enhver kunne nemme, der forsøger at begribe, hvad han har fået trykt på modersmålet, både hans *Betragtninger over alle Søn- og Hellige Dages Evangelier udi Prædikener* (holdt som stiftsprovst i Viborg, udgivet 1766-69) og det tidsskrift, der før noget andet har bevaret hans navn *Billige Frie-Tanker over ubillig Frie-Tænkeri* (begyndt 1753, afsluttet som bog). Nogen sproglig analyse skal ikke forsøges her, men på mærkelige måder lykkes det Rosenstand-Goiske at få beskrevet og trakteret selv velkendte forhold i teologien således, at de nærmest går i opløsning under fremstillingen, og læseren snart ikke ved, hvor forfatteren vil hen, eller hvad man overhovedet beskæftiger sig med. Men dette er formodentlig skyggesiden af den atomisering, som Rosenstand-Goiske drev vidt, og som var en del af hans arbejdsmetode. Den kommer også frem i hans anførte opbyggelsesbog, der er ejendommelig derved, at betragtningen aldrig når ud over det første vers i det anførte stykke. Metoden er da den, at først inddeles teksten, derpå uddrages der læresætninger af hvert

enkelt led eller vers, og af dem kan der dannes et tema. Denne metode kaldes »analytico – synthetica – aphoristica«. Men dannes der færre sætninger, som forenes til et fælles tema, benævnes metoden »analytico – aphoristico – synthetica«, og dette system finder Rosenstand-Goiske er lettest og enklest fatteligt for tilhørerne. Af hvert enkelt led viser han, at der kan uddrages mindst 10 læresætninger på denne måde, og derfor kan man holde sig til et enkelt vers, men iøvrigt inddeles prædikenerne herover i hoved- og småstykker, hvoraf der kan være op til 50.[5]

Dette kan have betydning for at forstå Rosenstand-Goiskes undervisning i de 20 år, hvor han vel var den mest hørte lærer ved fakultetet – han forelæste i årevis over det samme mini-tema. Fremgangsmåden hviler på den forudsætning, at ethvert vers i skriften, ja endog et endnu mindre stykke deraf, er Guds ord og altså en »sandhed«, og det er disse »sandheder«, der optager ham tidlig og silde, hvorledes de opstår, hvordan de kan skjules og atter træder frem i erfaringen, såvel som i fornuften og i skriften. Som universitetslærer var han en ganske flittig disputator, og hans hovedværk er utvivlsomt en lang række disputatser over et og samme emne, *Theologiæ characteristicæ sive diagnosticæ lineamenta* (Hovedtræk af den teologi, hvorved man bestemmer et menneskes åndelige tilstand, 1757-68). I hele denne disputatssamling går han også ud fra to enkelte vers af 1. Johannesbrev, kap. 2, 15 og 16. Her er det først og fremmest den kristne kærlighed, han behandler, og lydigheden mod budet derom. Umiddelbart påfaldende er det, at i sammenligning med så mange andre disputatser fra samtiden er denne befriet for at argumentere ud fra de positioner, som de lutherske fædre havde indtaget, og mod dem, som lærde fra andre trossamfund holdt sig til. Det polemiske islæt savnes ganske, selv om en del citater og henvisninger godtgør, at Rosenstand-Goiske er både lærd og belæst, ikke mindst i engelsk teologi. Her er det Bibelens egne udsagn, der først og fremmest træder tydeligt frem – og dernæst en række antikke filosoffer, ofte blandt dem Seneca, og uden subtil logik udformes efterhånden et kristeligt-etisk system, som må anerkendes, fordi alt i det simpelthen er fornuftigt og rimeligt. Det er formodentligt heri, at man skal finde afhandlingernes styrke, og tillige det nye i tiden. Men argumenter savnede den lærde professor naturligvis ikke, og de er mere fremtrædende i hans anonyme, af ham selv censurerede *Billige Frie-Tanker over ubillig Frie-Tænkeri* (1753 og fortsættelsen 1754). Her udfoldes den kirkelige tro således, at den i det omfang, det er muligt, er i overensstemmelse med fornuften, og hvor den ikke kan godtgøres at være det, fordi den indeholder hemmeligheder, som kun kan

5. Efter hans fortale til hans nævnte Betragtninger 1766-1769. Jvf. hans *Lineamenta Theologiæ Exegeticæ Homileticæ,* 1759-64.

tros, er den i hvert fald ikke imod fornuften. Det er tydeligt nok, at Rosenstand-Goiske hertil anvender Wolffs bevis udfra modsigelsens grundsætning, og at den wolffske filosofi hermed for alvor bringes ind i dansk teologi, men det sker uden lærefaderens naive og noget bombastiske demonstrationer. Rosenstand-Goiskes bevisførelse er irenisk og imødekommende ud fra den opfattelse, at fritænkerne, d.v.s. naturalister og deister, der benægter åbenbaringen, er bragt på afveje ved en falsk og forvildet brug af fornuften. Og når den retledes og udfoldes systematisk, er det muligt, ikke blot i enkeltheder at forstå og tilslutte sig kristne sandheder, men at acceptere hele den traditionelle kristne forestillingsverden. Det er næsten nødvendigt at skildre hans system i så positive vendinger, fordi senere så fremtrædende teologer som Christian Bastholm og Ove Høegh Guldberg har udtalt sig positivt om det, der for os må stå næsten som et vildnis, hvori det knap er muligt at ane nogle banede veje.[6]

I 1754 blev *Hans Otto Bang* professor ved fakultetet. Han var født 1711 og havde efter sin eksamen opholdt sig et par år i Halle med kongelig understøttelse. Han blev Kommunitets- og Regensprovst i 1746, dr. theol. 1752, og sit professorat beklædte han til sin død i 1764. Hans disputatser fra 1752 og 1756 om Judas' brev er sandt at sige ikke opsigtsvækkende hverken ved tema, debat eller lærdom. Det gennemgås vidtløftigt, hvem nævnte Judas kunne være, hvad der var anledning til affattelsen, og hvornår det kan være skrevet. Det er vanskeligt at se skriftets kvaliteter, men om muligt fløj ånden endnu lavere i Bangs næste og sidste disputats (1759), en kritisk og historisk udredning af den systematiske teologi, især dogmatikken. De store typer står i kontrast til det såre beskedne indhold – Bang argumenterer især for, at den hellige skrift hverken er et kompendium eller teologisk system, men et levende ord, der strøs ud som en sæd – helt forgæves havde det åbenbart ikke været at sende ham til Halle.

Det må have været en mærkbar omvæltning, at tyskeren *Johann Andreas Cramer* (1723-88) blev Bangs efterfølger. Han var præstesøn fra Erzgebirge, studerede i Leipzig og gjorde sig allerede her kendt som kommentator og essayist. Han blev præst i 1747 og blev snart berømt for sin store, ligefremme veltalenhed og for sin åndelige digtekunst – også prædikener og mindre skrifter af Chrysostomos fik han tid til at oversætte, ialt 10 bind. Ved sit bekendtskab med digteren Klopstock opnåede han at blive stærkt anbefalet til statsminister J. H. E. Bernstorff, der i 1754 fik kong Frederik den V til at kalde ham til København som tysk hofpræst. Også heroppe vakte han stort

6. O. H. Guldberg: *En omvendt Frietænkers Levnets-Beskrivelse,* 1760, s. 156. Chr. Bastholm i Selvbiografien, *Lahdes Samlinger af Portraiter,* 1806, s. 9.

behag ved sin frie talekunst og sit imødekommende, åbne væsen. Hans hovedværk fra årene som præst i København er det velkendte *Der nordische Aufseher* (I-III, 1758-61), en blanding af ræsonnerende og moraliserende artikler, essays og breve, ofte også digte, hvori han godtgør sit poetiske geni. Det mest påfaldende i disse samlinger er den positive og engagerede holdning til hverdagen og dens store og små problemer – her er det borgerlivet og ikke kirkelige forhold, der skrives om. Disse var dog ingenlunde fremmede for Cramer, hvad man kan se i hans *Vermischte Schriften* fra 1757, hvor det er abstrakte og mere principielle problemer, der beskæftiger ham. Det er tydeligt, at han er langt mere fremmed over for historiske og eksegetiske. Alle afhandlingerne i denne samling er fælles om det, der efter tidens opfattelse forener det kirkelige og borgerlige liv, nemlig dyder og pligter og afsky for laster, deriblandt dem, der følger af overtroen, og som uberettiget forleder folk til at blive fritænkere (s. 101-114). Og i hele dette system er det ganske naturligt, at han må tage stilling til stoikerne og Seneca (s. 265-280).

I sådanne værker og skrifter samt i talrige udgivne prædikener fornemmer man, at Cramers litterære og poetiske begavelse kan komme til udtryk. Da han var blevet professor i teologi, måtte han naturligvis vise sig kvalificeret og disputerede derfor for doktorgraden over Arvesynden (*De Peccato Originali,* 1766, 1767). Han følger den velkendte polemiske model, og ofret er her en samtidig engelsk presbyterianer, John Taylor, og hans arvesyndslære især i forhold til de handlinger, enhver må foretage og bære ansvaret for. Her har Cramer øjensynlig intet besvær med at påvise, hvorledes Taylor ligner pelagianere, socinianere, arminianere og katolikker, men der knytter sig det pikanteri til Cramers demonstrerede rettroenhed, at slet så stor var den i virkeligheden ikke. P. Holm var nemlig censor på afhandlingen, og skønt man sædvanligvis lod fagfællers værker passere uden at gribe ind, så P. Holm sig nu nødsaget hertil, fordi Cramer i sit manuskript havde påstået, at Augustins bestemmelse af arvesynden var urigtig, og at det var denne fejlbestemmelse, der fik Pelagius til at reagere, som han gjorde. I manuskriptet skal det ifølge P. Holm også være påstået om omvendelsen, at den nok skyldes Guds ords kraft, men iøvrigt har Gud intet dermed at gøre. Cramer må have indvilliget i at rette adskilligt, for de påviste brist findes knap nok i den trykte disputats.[7] Naturligvis har P. Holm vogtet over den lutherske ortodoksi med skånselsløs nidkærhed, og Cramer viser sit ireniske og imødekommende sind ved at tage kritikken til efterretning. Men man fornemmer også i hans imødekommenhed, at problemerne i den klassiske dogmatik nu ikke mere føles så presserende, og iøvrigt var Cramers tid forbi, da Struensee kom til magten.

7. KS 4. R. I, s. 331.

Han skal frimodigt have prædiket mod de mange adspredelser, der nu fandtes i fastetiden, og om de voksende laster. Han fik sin afsked som hofprædikant, og derpå fortrak denne åbne og tiltalende personlighed fra København. Han blev superintendent i Lybæk og endte sine dage som prokansler ved universitetet i Kiel, hvor han også sammenstillede den salmebog, der skulle blive brugt i landsdelen i netop hundrede år.

Efter Peter Rosenstand-Goiskes død 1769 blev *Christian Beverlin Studsgaard* (1727-1806) udnævnt til hans efterfølger. Efter embedseksamen havde han studeret nogle år i Jena og Halle. I 1758 var han en kort tid bispens forelæsningsvikar, men kaldtes snart til sognepræst i Herlufsholm, hvor han også blev provst. Iflg. J. H. Tauber skyldes det et besynderligt indgreb fra universitetets patron, grev Otto Thott, at han overhovedet blev kaldet til professor – han var mindst tredive år tilbage i sine litterære interesser.[8] Vist er det i hvert fald, at han kun havde nogle ubetydelige og ufuldførte disputatser bag sig om sektdannelsen hos jøderne. I sit nye embede kunne han overhovedet ikke gøre fyldest, sygdom kom til, og universitetet måtte skille sig af med ham. 1773 blev han da også stiftsprovst i Ålborg, hvor han fem år senere overtog bispeembedet.

I Struensee-perioden stod det altså såre ringe til med de faste lærere ved fakultetet – der var kun P. Holm og C. B. Studsgaard til at holde det oven vande. Der måtte gribes ind snarest; det skete også, som det senere skal fortælles, og resultatet blev, at der i 1772 og 1773 ansattes tre nye professorer. Den ene af dem, *Hermann Treschow,* gik allerede året efter over i gejstligt embede, og også den anden, *Lorents Ancher,* forlod i 1775 universitetet for at blive stiftsprovst i Odense. Den tredie fortsatte og udfyldte sin plads så godt, at han uden sammenligning blev fakultetets betydeligste lærer i denne periode.

Nicolai Edinger Balle (1744-1816) var søn af en armodig degn og skoleholder i Vestenskov ved Nakskov. Elleve år gammel kom han i Nakskov lærde skole, men efter faderens død i 1758 søgte han selv til Slagelse Latinskole, som var kendt for sine gode legater og havde en stiv latiner som rektor. I 1762 dimitteredes han til universitetet med gode karakterer i alle fag, og tre år senere udmærkede han sig ved teologisk embedseksamen. Åbenbart har han været en lovende student og forstået at holde sig nær til formående folk ved universitetet – i hvert fald fik han så gode legater, at han ikke behøvede at søge ud som huslærer i sin studietid. Efter eksamen prædikede han til dimis og ved en latinsk disputats i Regenskirken talte han så vel for sig, at han også af den grund fik tillagt gode rejselegater.

8. Tauber, s. 118.

For dem rejste han først til Leipzig, hvor han opholdt sig i mere end tre år. Her hørte han især den fremragende nytestamentlige skriftfortolker Johann August Ernesti. Hos Christian Fürchtegott Gellert læste han moral og deltog i praktiske øvelser, hvorved han erhvervede sig kyndighed i tysk sprog. Men først og fremmest var han Ernestis elev; på hans opfordring skrev han en afhandling til forsvar for magistergraden, men da han sendte et eksemplar til København, besluttede man sig til at tildele ham graden heroppe. Herefter begyndte Balle i Leipzig at holde latinske og tyske forelæsninger over kirkehistorie, herunder også patristik.

Under dette ophold i Tyskland studerede Balle nogle måneder i Halle hos en anden af tidens store skriftfortolkere, Johann Salomo Semler, der netop i disse år forberedte og udgav sine banebrydende kritiske værker over Det nye Testamentes brogede tilblivelseshistorie og sine kildestudier over oldkirkens historie. Og som hovmester for to unge grever fik Balle lejlighed til at fortsætte studierne i Göttingen, hvor han kunne følge endnu to af tidens højt ansete lærde, nemlig Christian Wilhelm Franz Walch, der læste over adskillige discipliner, deriblandt den nyeste tids kirkehistorie, og tekstkritikeren Johann David Michaelis, som navnlig kommenterede og oversatte Det gamle Testamentes skrifter, men tillige trakterede indledningsvidenskaberne til Bibelens to dele.

Også i Göttingen ønskede man at holde på den unge dansker, men i 1770 vendte han tilbage til Danmark, som han aldrig senere forlod. Man havde skaffet udvej for, at han kunne forelæse og udmønte sin viden, men opholdet i København varede kun kort. Efter overleveringen fik hans kæreste ham overtalt til at søge til Kettrup og Tøttrup menigheder i Ålborg stift, for at de kunne blive gift. Hans hu stod dog til universitetet, hvor han efter ansættelsen som professor i teologi 1772 avancerede hurtigt. Ved P. Holms død i 1777 opnåede han at blive primus theologus. I 1782 blev han – 38 år gammel – udpeget til at efterfølge Sjællands biskop, og dette embede overtog han det følgende år. Han fortsatte dog med at undervise ved fakultetet, omend i mere begrænset omfang.

Da Balle tiltrådte som ung professor, holdt han fem forelæsninger – fire på dansk og en enkelt på latin.[9] De viser, hvorledes han betragtede teologien og dens discipliner. Der er for ham ingen tvivl om, at skriftstudiet er det fornemste værk, en teolog kan drive. Det er kilden til alle vore sunde begreber om Gud, hans væsen, fuldkommenheder, vilje og husholdning med skabningerne. Det er den eneste grundvold, hvorpå man kan bygge sit håb, visheden om en evigtvarende lyksalig tilstand efter døden (s. 4). Lærebøger i religion og

9. *N. E. Balles Taler ved sine theologiske Forelæsningers Begyndelse,* 1772.

dogmatik kan ikke erstatte dette studium, thi disse værker er skabt af mennesker, som påviseligt har kunnet fejle, fordi de har manglet indsigt og tilstrækkelig skarpsindighed. At man ikke har søgt til selve kilden og prøvet forskellige lærdomme med dens hjælp, er en af årsagerne til vantroens rasende udbredelse (s. 7). Med denne kritik ved han, at han følger i Luthers og Melanchthons fodspor, og han vender sig bittert mod den tid, ortodoksien, hvor stridsånden og den skolastiske læremåde med dens mange subtile fejder bredte sig. Det var Spener, der gjorde op med denne epoke, Buddeus og Mosheim fulgte i hans spor, og på deres veje bør man selv vinde frem (s. 6),[10] først og fremmest ved læsning i Det nye Testamente, hvor lærdommene om den forventede Messias og hele hans værk er tydeligt beskrevet. Balle sætter sig da for at gennemgå alle testamentets afdelinger i løbet af to år, men først efter at have givet en indledning om sproglige ejendommeligheder, håndskrifter og læsemåder, ældre oversættelser, udgaver og kommentarer. Og sammen hermed en indføring i jødefolkets historiske forhold på Jesu tid. Han vil – hvad han understreger – gennemgå teksten på dansk.

Dogmatikken behandles naturligvis meget indgående. Om dens nytte er Balle ikke i tvivl, og han vil ikke på mindste måde formindske dens mægtige anseelse. Hvad som helst der overhovedet er nødvendigt for menneskets frelse er så ordentligt udviklet i dogmatikken, at det kan overses, forstås og antages med bifald og ringe umage. Det er dogmatikkens fortjeneste, at den giver en lettere indsigt i religionen, end hvis man på egen hånd skulle samle disse forestillinger sammen fra skriften, hvor de findes spredt og ofte er indviklede i ubekendte og vanskelige udtryk – på mindre end et år giver dogmatikken flere kundskaber end læsning af Bibelen over længere tid. Alligevel er det skriftstudiet, der står i forgrunden, og forbundet med sædelæren, rimelig kritik samt kirkehistorie er det vigtigere end dogmatikken. En »dogmatist« adskiller sig kun ved sin større færdighed og sin latin fra en oplyst bonde eller borger – de er fælles om systemet. Den naturlige fornuft, naturens lys, bør ikke foragtes, om den ikke strider mod åbenbaringen. Det er i de kritiske udredninger af skriftordene i dogmatikken, at teologen skal gøre sig bemærket og søge at vinde tydelige og klare begreber, så Bibelens sandhed kan stå fast vers for vers, og det er dels sammenhængen, dels den sædvanlige brug af ordene, der vil blive opklaret, og vanskeligheder og modsigelser vil han så vidt muligt opløse. Hovedbeviserne for religionens lærdomme vil han naturligvis ikke undlade at befæste i muligste korthed.

Kirkehistorien (kaldes »Det ny Testamentes kirkehistorie«) nævnes dernæst (s. 16), dels på grund af dens nytte, dels for dens behagelige indhold(!).

10. Der hentydes til de tyske professorer Joh. Franz Buddeus (1667-1729) i Jena og Joh. Lorentz von Mosheim (1694-1755) i Göttingen.

Den viser nemlig rørende eksempler på Guds besynderlige omhu for sandheds vedligeholdelse og afbilder dyd og udyd i levende farver samt deres følger. Og uden den er ingen student i stand til at forstå den specialiserede teologiske terminologi. Men disciplinen er især polemisk og apologetisk, fordi så mange vildfarelser og sekter skal bestrides, og fordi så mange positioner og anskuelser skal forsvares. Altså er kirkehistorien ikke blot prisværdig, men nødvendig. Og så præsenterer man os i kirkehistorien for en lang række banebrydende ånder, som det vil være gavnligt at kende – endog Lessing nævnes, omend med et vist forbehold. Balle vender sig på det bestemteste mod den påstand, at forstanden intet vinder ved at lære kirkehistorie. Det nytter intet at opregne navne og årstal, for i historien skal forstanden oplede årsagerne til begivenhederne, »de hemmelige drivfjedre«, som får folk til at handle, som de gør, og træffe beslutninger. Men kritik er ikke identisk med tvivlesyge, og naturligvis skal dømmekraften udvikles efterhånden.

Den fjerde forelæsning (på latin) handler om dogmehistorien, som det er vanskeligt at håndtere af flere grunde. Mange og store primære kilder kræves til dette studium, de er tilmed ofte fragmentariske og bevaret i modstandernes gengivelse, så de lærde nu kan strides bravt om fortolkningerne. Dette skal ikke virke afskrækkende, for disciplinen har mange fordele, bl.a. kan man se, hvor forskelligt dogmerne kunne opfattes, hvilke der især optog sindene, hvorledes forsynet nådigt har bevaret sandheden gennem tiderne etc. Han vil gerne behandle denne videnskab sammen med studenterne, nemlig således at man først sammenligner konfessioner og sekter, dernæst ridser baggrunden i fortiden op for de enkelte dogmer og belyser skiftende standpunkter i en senere tid. Han er sig bevidst, at det er et stort værk, han har sat sig for at gennemføre, men drister sig alligevel til at udmale de herlige kundskaber, der kan hentes fra de største af oldkirkens fædre. Til trods for denne lovprisning mærker man dog mellem linierne, at Balle er ikke så lidt ængstelig ved at anbefale dogmehistorien til nærmere studium – den er naturligvis også vanskelig at forene med en så urokkelig tro på den lutherske læres sandhed, som Balle bekender sig til.

Den sidste af forelæsningerne er holdt ved begyndelsen af prædikeøvelserne. Prædikantens opgave er ikke den letteste. Han skal bibringe tilhørerne rigtige begreber om den sande lyksalighed og måden at erholde den på. Han skal vække afsky for laster og lyst til dyder, hvorved landets velfærd vedligeholdes. Enhver menneskeven og retsindig borger – for slet ikke at tale om en retskaffen kristen – vil derfor begribe, hvor vigtig denne gerning er for rigernes gavn og folkets vel. Men menneskehjertets naturlige fordærv gør prædikantens opgave vanskelig. Systemerne i de dogmatiske lærebøger, konkordanserne med de mange skriftsteder, kommentarerne og postillerne

må man skamme sig ved blot at skrive af. I stedet lægger Balle et godt ord ind for de studenterselskaber, hvor man øver sig i prædikekunsten og kritiserer hinanden. Han vil selv gerne kommentere disse forsøg og lade de gode foredrage fra katederet, så praksis kan forenes med teori. Efter hans opfattelse bør prædikenerne først og fremmest være en rimelig forening af dogmatik og moral, så kristenlæren føres ud i livet, og moralen grundes på skriftens egne lærdomme. Kontroverser og dybsindige analyser af detaljer bør man afholde sig fra og i stedet samle sig om alle hovedstykker i det kristelige system. Man skal således lægge vægt på sakramenternes rette brug, så de ugudelige afskrækkes, og de gudfrygtige opmuntres af forsynets vise beskærmelse her og hisset. Religionens ophøjede sandheder skal forandre menneskene, og det samme formål har talen om dyderne og lasterne, hvorom der skal tales konkret for almuen. Balle er ikke nogen ven af foreskrevne tekstrækker, og søndagens evangelium bør sammenfattes i en enkelt maxime, som belyses af tanker og beviser fra hele Bibelen, ikke blot fra søndagens evangelium. Allegorier og lignelser ynder han ikke, beviserne er vigtigere. Skriftstederne skal være få og velvalgte, så man umiddelbart kan uddrage den rette sandhed ved en fornuftig slutning. Hele foredraget skal være indrettet på at belære og røre folk, sproget skal derfor være enkelt og kortfattet, sætningerne korte. Svulst og kunstfærdighed er bandlyst.

Disse forelæsninger er væsentlige for at kunne forstå Balles forestillingsverden. Da de blev holdt, havde han udsendt en del afhandlinger, og hele sit virksomme liv igennem blev han ved med at producere på grundlag af indgående studier og med en ufattelig flid. Men de tanker, der ligger til grund for indledningsforelæsningerne, ændrer han ikke – allerede på et tidligt tidspunkt i sit liv har han altså vundet sig et sikkert fodfæste. Man ser før noget andet, at Balle er skriftteolog, og det er næppe for meget at påstå, at det er ham, der har ført den kritiske og metodiske bibelfortolkning frem til den førende position, den siden har haft i dansk teologi. Den spores overalt i hans store forfatterskab – fra videnskabelige oversættelser og kommentarer bl.a. til Paulus' breve (1777-1784/85) til hans holdte og trykte bibellæsninger (1794, 1797-1800), og hans religionsblad, der typisk nok hedder *Bibelen forsvarer sig selv* (1797-1802). Han ved, at han her er i overensstemmelse med Luther, og at han følger Luther efter i dennes afsky for skolastiske fejder, der underkender skriftens betydning. Skriften er for Balle åbenbaringens eneste kilde, hvoraf al kristendom skal øses, og ikke blot en rettesnor, hvorpå selv de mærkeligste lærdomme kan prøves. Ganske som samtidens kritikere af kirke og kristendom afskyede han den ortodokse lutherdoms syllogistiske bevisførelse og hidsige polemik mod fjerne eller for længst isolerede modstandere. At han vedkendte sig alle den lutherske ortodoksis hovedlærdomme, er derimod kun

naturligt, for de er jo netop udledt af skriften, som Balle vil lægge til grund, og for ham – som for de ortodokse – er den et magasin, fyldt med sandheder, som skal forbindes rigtigt. Han var også på linie med kritikerne, når hans interesse forskød sig fra dogmatik til etik, altså fra ideer og forestillinger til den praktiske livsførelse, hvor enhver – også en kristen – må vælge mellem dyd og last og følge pligtens bud. Man kan bebrejde ham, at han trænger læren om Helligånden og kirken i baggrunden, men årsagen er naturligvis, at et andet samfund, nemlig det borgerlige, næsten overtager kirkens rolle.

I indledningen til sin store latinske dogmatik *Theses theologicae* (1776) underkender han ikke den naturlige religion, men kan dog affærdige dens og den naturlige fornufts betydning på nogle få sider (s. 3-7, 67-68). Det er alligevel ham, der senere, nemlig i sin berømte *Lærebog i den evangelisk-kristelige Religion* (1791), kan præge de uforglemmelige sætninger om syndefaldet og dets følger: »Erfaring viser, at mennesker ikke er så gode, som de burde være . . .« og »den almindelige fordærvelse hos mennesker består fornemmelig deri, at de ikke bruger deres forstand til sund eftertanke . . .« (kap. 3, §§ 1 og 2). Erfaring og praktisk, ufilosofisk fornuft spiller altså dog en rolle, og det beror på, at iflg. Balle har mennesket også efter syndefaldet sin handlekraft og tillige samvittigheden, der sætter det i stand til at skelne mellem dyder og laster (Lærebogen, kap. 3, § 7, Theses theologicae, s. 221); i disputatsen fra 1774 om menneskets gudbilledlighed er dette et hovedpunkt (*Doctrina de imagine Dei secundum scripturas,* s. 72-75). På dette humane grundlag, som altså ikke er skabt af filosofiske og teologiske distinktioner, bliver Balle i stand til at omskrive de ti bud til pligter mod Gud, sig selv og næsten, som det sker i Lærebogens udførlige kap. 6, og således kan han forene den velkendte lutherske dogmatik med en aktiv og nyttig borgermoral. Dermed mente han at have behandlet teologiens og kirkens væsentlige problem og at have givet den et forsvar, som kun vantro og ubesindige ville trodse. Apologet var han hele sit liv, også som kirkehistoriker. Hans *Magasin for den nyere danske Kirkehistorie* (I-II, 1792-96) er vel først og fremmest en dokumentation af, hvad den alt for godtroende og ængstelige biskop har afgivet betænkninger om, og dermed et forsvar for ham selv.

Efter at Lorents Ancher havde taget sin afsked, blev *Hector Frederik Janson* (1737-1808) i 1774 udnævnt til hans efterfølger. Han var præstesøn fra Oldenburg, havde studeret i Göttingen og blev efter eksamen hushovmester hos grev D. Reventlow, først i Holsten, derpå i København. Han gjorde sig godt i den tyske kreds, blev først tysk slotspræst, senere hofprædikant, og herfra var vejen ikke lang til professoratet, som han bestred indtil 1789, da han blev biskop i Århus. 1783 blev han fakultetets primarius og 1786 universitetets prokansler.

THESES THEOLOGICAS

CUM

OBSERVATIONIBUS

ET

COROLLARIIS

SCRIPSIT

D. NICOLAUS EDINGER BALLE

THEOLOGIÆ PROFESSOR P. O. ET IN AULA REGIA SACRORUM MINISTER.

LIPSIÆ,

IN COMMISSIS APUD F. C. PELTIUM

Ao. MDCCLXXVI.

Fig. 53. Vignetten på titelbladet til N. E. Balles »Theses Theologicae« fra 1776 viser øverst Helligånden som en due. Fra den falder lyset ned over et stenalter, hvorpå ligger Moselovens to tavler og en bog, altså Det gamle og Det nye Testamente. Op mod duen spejder tre putti'er ved alterets sider. De holder anker, kors og fakkel, symbolerne for håbet, troen og kærligheden. Den ene af putti'erne har strakt sig på et underlag, formodentlig en pergamentrulle eller torarulle, og på den ligger et par bøger og en væltet, osende fakkel. Symbolikken er da ret klar. Det naturlige lys – den osende fakkel – har nok kunnet kaste lys over de hellige tekster, den skrevne på pergamentrullen og den trykte i bøgerne. Men det er for intet at regne mod det åbenbaringslys, som Helligånden kaster over Bibelens to dele, når de lægges på kirkens alter. Symbolsproget virker søgt og konstrueret, men betegner ganske godt den teologi, Balle udvikler i værket.

Om H. F. Jansons fortjenester ved universitetsreformen i 1788 vil der senere blive fortalt. Han var en anset prædikant, og flere af hans prædikener er udgivne. Som teolog kender man ham fra de to disputatser, hvormed han godtgjorde sine kvalifikationer til professoratet. Den ene handler om retfærdiggørelsen, altså fundamentale forestillinger i en kristen og ikke mindst luthersk tro, men samtidig ganske kontroversielle artikler for en tid, hvor man tænkte så moralsk, at man fandt det umoralsk at lade Kristus dække over moralske brøst og ikke blot være moralens vogter. Men Janson bøjer ikke af for sådanne nye strømninger. Han repeterer i et behageligt sprog og i en urban, upolemisk fremstilling, hvad han står for i den lutherske kirke. Det er ganske klart, at det er skriftens egne og tydelige ord, der lægges til grund herfor, og ikke kætterske meninger, som bekæmpes af talrige teologer med den rette tro.

Større interesse har Jansons *Compendium theologiae naturalis* fra 1778. Janson er ganske som Balle af den mening, at den naturlige teologi drives for at få ret indsigt i den åbenbarede. De kan altså ikke adskilles, og den åbenbarede teologi skal ikke leve af, hvad der bliver tilovers fra den naturlige og heller ikke drives på dens præmisser. Det er i hvert fald Jansons påstand. Men ser man nærmere til, er det i virkeligheden det omvendte, der er tilfældet, nemlig at den naturlige teologi har trængt sig stærkt ind på den åbenbarede teologis gebet. Og den naturlige er ikke aldeles blottet for et indhold, som kommer til at præge den åbenbarede. Således indgår læren om forsynet som en særligt fremtrædende del deraf (sect. I, kap. III), thi at verden ikke er evig, og altså må være skabt, medfører, at den må opretholdes og styres, hvorfor det skabte menneske både må bruge sine åndsevner og de gaver, det har, for at opnå den moralske fuldkommenhed ved at overholde love, som giver den højeste lyksalighed, hvortil mennesket er skabt. Det er altså mennesket som et fornuftigt og moralsk væsen, der fremhæves i denne form for naturlig teologi. Men også om åbenbaringen selv kan mennesket forud vide besked: At den er nødvendig og mulig og sandsynlig, og endvidere kan man forud opstille kriterier, hvorefter den kan bedømmes ret. Denne åbenbaring findes i skriften, hvis sikkerhed ikke kan bestrides, og har et så fortrinligt indhold, at det alene er Gud værdigt. Mirakler og opfyldte profetier er garantien for skriftens autoritet og for dens guddommelige inspiration. Heraf kan man slutte sig til hovedpunkter i ortodoksiens syn på Bibelen, at hvert enkelt skrift i den er autentisk og korrekt bevaret gennem tiderne, og en fordel ved Bibelen er, at den lærer adskilligt i den naturlige teologi bedre end noget som helst andet skrift (s. 288), hvad der naturligvis ikke må forlede nogen læser til at påstå, at dette er det væsentlige, og at der ikke også i skriften findes en åbenbaret religion. Men det er tydeligt nok den naturlige, der optager ham.

Andreas Christian Hviid (1749-88) fik kun få år at virke i ved universitetet. Han blev baccalaur i 1772, og derpå rejste han over Kiel til Göttingen, hvor han især lagde sig efter klassiske og orientalske sprog. Rejsen gik videre til Rom, hvor han kollationerede håndskrifter. Her har han også fuldført manuskripterne til et par lærde, filologiske studier, det ene over et håndskrift til Det nye Testamente. Efter hjemkomsten i 1781 blev han provst ved Kommunitetet med titel af professor. Han underviste navnlig i eksegese og hermeneutik. Fra hans hånd foreligger *Udtog af en Dagbog, holden i Årene 1777-80 på en Rejse* (1787-88) med flere uforbeholdne vurderinger af forhold ved lærde institutioner, bl.a. Københavns Universitet.

Endelig var *Jacob Christian Adler* (1756-1834) i nogle få år knyttet til fakultetet som ekstraordinær professor og forelæser, nemlig fra 1788 til 1792, da han blev generalsuperintendent i Slesvig, hvor han skulle skabe sig et navn ved sin berømte »agende«.[11] Adler var slesviger af fødsel. På Guldbergs foranledning fik han stipendier til studierejser til Tyskland, Frankrig og Italien, hvor han studerede håndskrifter. 1783 var han blevet professor i syrisk her ved universitetet, og hans filologiske værker er unægteligt mere betydende end den disputats fra 1790 om de gammeltestamentlige profetier vedr. Kristus, hvormed han ville begrunde sin ansættelse i Det teologiske Fakultet.

I 1776 udnævntes C. F. Hornemann (1751-1830) til professor, og i 1783 D. G. Moldenhawer (1753-1823), men begge var især virksomme i den følgende periode og vil blive behandlet der. Nordmanden *Nicolai Engelhardt Nannestad* (1730-82) forelæste som bispens vikar fra oktober 1754 til september 1755, men nåede naturligvis ikke at gøre sig gældende i dette korte tidsrum. Han blev præst på Herlufsholm ved at bytte embede med en anden nordmand *Johan Ernst Gunnerus* (1718-73), en lægesøn fra Christiania, der efter at være blevet indskrevet ved Københavns Universitet i 1737 måtte vende tilbage til sin fødeby, hvor han tjente til føden som informator og samtidig studerede filosofi og teologi. 1741 tog han baccalaurgraden i filosofi; det følgende år rejste han på kongelig bevilling til Halle. Her blev han i to år, fortsatte til Jena, hvor han blev magister og 1748 begyndte at holde forelæsninger. Han afslog flere tilbud om at slå sig ned i denne by. Som kommunitetsprovst fra 1754 og vikar for bispen var han en flittig og meget hørt forelæser i teologi, logik, metafysik, matematik og natur- og folkeret. Han præsterede et opbud af lærdom, som var aldeles overvældende og ikke mindst i en periode, hvor Det teologiske Fakultet stod meget svagt. Han havde vist sine videnskabelige evner i en lang række værker – særligt et større om folkeretten falder i øjnene –

11. Se herom f.eks. Koch 1770-1800, s. 236-46.

men under årene i København kom han næsten ikke til at udfolde denne side af sit talent. Allerede i juli 1758 kaldtes han uden varsel til bispestolen i Trondhjem, og herfra kom han til at gøre sig kendt som en nidkær stiftsadministrator og en fremragende naturiagttager, der til videnskabernes fremme fik dannet det særlige norske selskab herfor. At han ikke var glemt i København, viste sig, da Struensee i 1771 tilkaldte ham for at udarbejde en plan til universitetets reform.

Gunnerus' efterfølger blev *Jørgen Leth Schiønning* (1730-1808), der virkede i stillingen indtil 1769, da han blev sognepræst i Kallehave, og i den periode var en ganske flittig forelæser. Han var student fra 1745, blev teologisk kandidat fire år senere og magister i 1755. Fra hans hånd haves flere gode disputatser, men en egentlig problembehandling savnes. De er først og fremmest flittige samlerarbejder med et deklamatorisk islæt – han har altså ikke kunnet hæve fakultetets niveau i nogle trange år. Hans eftermand blev *Christian Gotthold Seydlitz* (1738-96), en søn af den tidligere nævnte professor. Som dekan på Kommunitetet fra 1758 skal han kun have haft ganske få tilhørere, men han skal have været en meget søgt manuduktør, efter at han i 1769 var blevet regensprovst. Nogle få bevarede disputatser fra hans hånd viser, at hans interesser overvejende var filosofiske, og i 1774 blev han da også ekstraordinær professor i dette fag. Tre år senere forflyttedes han til Odense.

Fakultetet

Fakultetet blev fortsat bebyrdet med mangfoldige opgaver, som ikke vedrørte det teologiske studium og forskningen. Talrige besvarelser måtte professorerne afgive på økonomiske og administrative spørgsmål, som blev stillet af universitetet, og også regeringen afæskede dem ofte erklæringer, som blev affattet med megen omtanke og grundighed. En enkelt af sagerne blev endog behandlet særdeles udførligt. Ved forordning af 27. december 1770 havde Struensee tilladt, at søskendebørn og næstsøskendebørn måtte indgå ægteskab, og dette udvides kort efter til at omfatte alle slægtskabsgrader, som ikke udtrykkeligt var forbudt i Guds lov. Kancelliet protesterede, og i 1773 begyndte man arbejdet på at vende tilbage til den hidtidige praksis. Fakultetet blev spurgt, og navnlig P. Holms votum er udførligt – det fylder ikke mindre end 41 foliosider og består af to større stykker, som er opdelt i talrige underpunkter. Heri påberåber han sig Moseloven, Det nye Testamente og en hoben autoritative jurister og teologer fra reformationen og indtil hans egen tid. Men ikke nok hermed. Året derpå kunne han udbrede sig i en endnu større udtalelse om næsten det samme emne, og i 1775 kom hans sidste

Fig. 54. Johannes Ernst Gunnerus (1718-73), ekstraordinær professor 1755-58. På bogrullen i hans hånd læses et citat fra Romerbrevet kap. 5,5: spes non confundit – håbet beskæmmer ikke. På reolen bag ham ser man øverst en af dyderne, nemlig Prudentia, klogskaben, for i sin hånd holder hun et spejl (»kend dig selv«), om hvis håndtag en slange har snoet sig (»vær kloge som slanger«, Matth.ev. 10,16). I sin højre hånd holder hun to kirkelige symboler, et tændt lys og et røgelseskar, hvorfra røgelsen søger ind i den halvt åbne bog bag hende. Nederst et kranium, symbol på forkrænkeligheden. Stik af J. Haas 1756. KB. Billedsamlingen.

og udførlige votum om ægteskabssagerne. Han var særdeles reaktionær i sin holdning, men delte med de øvrige teologer og jurister den opfattelse, at Moseloven skulle lægges til grund for lovgivning og administrativ praksis i disse sager. Den såre restriktive holdning til ægteskaber mellem nært beslægtede kom til udtryk i forordningen af 14. december 1775, som kun tillod dem, hvis der forelå særlig bevilling. Det ville uden tvivl have ærgret de agtværdige professorer, at det ikke var deres så grundigt overvejede og begrundede anskuelse, der gjorde udslaget. Det gjorde en ekstraordinær kommission for finanserne, som henledte opmærksomheden på, at kongens kasse ikke kunne undvære de penge, der kom ind for dispensationerne.[12]

12. RA. KU. 31.03.07. Det teologiske Fakultets kopibog 1773, s. 1197 f., 1774, s. 1247 f., 1775, s. 1425 f. Jvf. Koch 1770-1800, s. 28, 38.

I Struensee-perioden ophævedes *censuren* ved en kabinetsordre af 4. september 1770. Selv om fakultetet dermed befriedes for en overflødig byrde – ophævelsen gav ikke anledning til mange angreb på kirke og kristendom – måtte professorerne dog lejlighedsvis afgive erklæringer om forskellige skrifter. Sørgeligt berømte er Holm, Balle og Janson blevet på deres votum fra 1776 om Goethes »Die Leiden des jungen Werthers«. Såsnart de havde modtaget Kancelliets befaling om at udtale sig »sendte en af os bud på bogladerne efter dette skrift, af hvilket i tre boglader alle eksemplarerne efter beretning var bortsolgt, men af en fjerde fik man et, hvilket i muligste il er blevet gennemset og befundet sådant, at for de få, som kan læse det uden skade for deres religion og gode sæder, er det en så kedsommelig tidspilde, at vi formode de fleste af sådanne vil lægge det bort, såsnart de af de fjorten ark har læst en ganske liden del, ej udstående at spilde mere tid på en så modbydelig og aldeles unyttig læsning«. Dette betagende værk kommenteres som om det var en disputats, hvori det gjaldt om at finde falske lærdomme om tro og moral. For dets litterære kvaliteter har ingen af de tre professorer den mindste sans, men regeringen fulgte den teologiske sagkundskab, og først i 1832 kunne værket udsendes i en dansk oversættelse.[13] Men naturligvis var professorerne også mere fortrolige med teologiske og andre akademiske problemer. I fakultetet skulle man få rig lejlighed til at arbejde på en forbedring af det teologiske studium, som det vil fremgå af det følgende.

I en skrivelse af 27. februar 1754 meddelte universitetets patron, at det var kongens vilje, at de matematiske og især de fysiske studier skulle være mere almindelige og dyrkes mere ihærdigt end hidtil. Midlet er enkelt: de studerende i teologi skal med eller mod deres vilje drives til at studere og aflægge eksamen i fysik mod til gengæld at få løfte om en hurtigere befordring. Imidlertid viste det sig, at der manglede penge til denne nye undervisning. Sjællands biskop og professor P. Holm var også imod dette udslag af en ny tids ånd, den sidste fordi undervisningen allerede var for omfattende, og fordi fysik var teologien uvedkommende. Erik Pontoppidan var nu tiltrådt som prokansler og finder også i sit votum, at man ikke bør indføre en almindelig regel herom, og forslaget blev derpå henlagt.[14]

Grev Holsteins forslag var antagelig fremkaldt af bekymring for tilstanden på universitetet, og for at få rettet op på de misforhold, der åbenbart rådede i mangt og meget, var det, at Pontoppidan blev udnævnt til prokansler den 2. maj 1755. Instruksen for hans virke er såre vidtløftig. Han skal påse, at fundatsens bestemmelser overholdes, og sker det ikke, kan han henvende sig

13. KS Bd. II, 1853-56, s. 130-42, 7. R. I, s. 261.
14. Cf. KS 4. R. I, s. 314-15.

Fig. 55. Allerede i 1779 havde den lærde theolog, sognepræsten ved Trinitatis Kirke (senere biskop i Trondheim), dr. theol. J. C. Schønheyder vakt opsigt ved en meget skarp anmeldelse af juristen A. Hennings' digt om den spanske oplysningshelt, Olavides, der fremmede landbruget, men blev dømt af inkvisitionen. Det blev til den navnkundige »Olavidesfejde«. Af dette satiriske stik fra samtiden kan man skønne om dr. Schønheyders og theologernes anseelse. Fra venstre angriber den veludrustede A. Hennings med Platons dialoger ved sine fødder, sekunderet af den nøgne sandhed med den oplysende fakkel og den tusindbrystede Magna Mater i sit skjold. Troens skjold med alter, bibel og alterkalk, hvorover et lidet lys, føres frem af den tilhyllede religion, der over den anden skulder holder Jesu kors, som var det et gevær. Hun beskytter dr. Schønheyder i brystharnisk over præstekjolen. Han kan ikke få megen hjælp fra det hylende fruentimmer i baggrunden, og hans kampfælle (titulær professor L. Smith) er nok rustet til strid og har kastet et løveskind over skuldrene, men intet kan skjule, at han er et æsel. Over scenen krigsgudinden og Discordia, uenigheden, der river sig i håret. Bagest en fæstning. KB. Billedsamlingen.

til Holstein som universitetets patron. Han skal deltage i Konsistoriums møder og forelægge forslag til forbedringer. Han skal deltage i censuren og have indseende med Universitetsbiblioteket og universitetets trykkeri. Han skal give forslag om forbedring af de stiftelser, der henhører under universitetet og hvert år afgive beretning om universitetets forhold. I processer for Konsistorium fungerer han som justitiarius, og han erstatter rektor i dennes fravær. Han er tillige professor ved Det teologiske Fakultet, men skal dog kun undervise i pastoralteologi.[15]

15. Om Erik Pontoppidan som prokansler, se M. Neiiendam: *Erik Pontoppidan* II, 1933, s. 188-231. KS 3. R. VI, s. 721-42, 6. R. I, s. 34-52.

Med denne instruks var det givet, at prokansleren ville få talrige vanskeligheder med sine universitetskolleger, og efter ni års virke i stillingen måtte Pontoppidan da også erkende sin skuffelse og sine nederlag. Men han gik ind til sin nye stilling med sin sædvanlige ufortrødne iver. Den fik ham til at foreslå, at hvis en professor forsømte en disputats, som han i henhold til fundatsen var pligtig til at holde, skulle han straffes med en bøde på den uhørte sum af 30 rigsdaler! Naturligvis var dette vanskeligt at gennemføre, og da sagen til sidst skulle cirkulere i Konsistorium, tog rektor den til sig, og prokansleren gik sin vej. Med P. Holm havde Pontoppidan som omtalt en så heftig og lidenskabelig debat, at referatet på patronens befaling blev udslettet af Det teologiske Fakultets forhandlingsprotokol. Under prokanslerens inspektion af den arnamagnæanske samling, hvor der viste sig at mangle nogle manuskripter, kom det til en så heftig ordveksling med lederen, at Pontoppidan truede med at tilkalde sin kusk, hvorpå lederen lovede at sætte dem begge på porten. I sin iver foreslog Pontoppidan også, at om nødvendigt kunne to professorer forelæse samtidigt i det eneste auditorium, der kunne opvarmes, nemlig Kommunitetets – tilstrømningen har åbenbart ikke været stor, men det var til gengæld professorernes forbitrelse over forslaget, som naturligvis faldt til jorden. For dem var Pontoppidan »det dyr, som var indkommet i Vorherres Have« og unægteligt fik han på universitetet »med hårdere halse at skaffe end Bergens præster«. Sit alvorligste nederlag blandt kollegerne led Pontoppidan, da han forsvarede et kommissionsforslag om bl.a. at få fællesskabet ophævet på universitetets store godser, der gav professorerne deres indtægter, men også skaffede Det teologiske Fakultet mange administrative bryderier. Modstanden var bastant og enstemmig blandt de lærde – pengepungen måtte ikke antastes.

Alt var dog ikke nederlag. Det var i Pontoppidans tid, at de akademiske prisopgaver indførtes ved reskript af 4. maj 1759, og samme år fik Kommunitetets dekaner forelæsningspligt ved reskript af 27. juli. Mange tilhørere fik de dog ikke, de tre nye teologiske lærere havde kun 4, 10 og 7, og fem af de sidste var tilmed så frimodige at forlange at få denne undervisning gratis – det var nemlig kun de fire yngste dekaner, der hver fik 50 rigsdaler årligt for deres møje. Og den uheldige lærer (S. Gudme) aflyser derfor en planlagt fortsættelse og vil i stedet holde »collegia privatissima«, som åbenbart var mere indbringende.[16]

Det teologiske Fakultet havde ikke kunnet anbefale ordningen med de nye lærere, da studenterne ikke kunne være så vel tjent med at høre dem som

16. Rasmus Nyerup: *Historisk-Statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider* III, 2, 1805, s. 354 f.

professorerne. Men naturligvis var dette et forsøg fra Pontoppidans side på at få blæst nyt liv i universitetet, og samme formål havde hans forslag om at få alle præsteembeder delt i to klasser, som skulle besættes under hensyntagen til kandidatens karakter ved embedseksamen. Bl.a. skulle man af laudabilister kræve gode kundskaber i eksegese og moralteologi. Men det »synes at være så stor en fordring, at jeg ikke ved, om den vel kan have sted« svarede P. Holm – en bemærkning, der unægteligt afslører de rådende forhold ved Det teologiske Fakultet.[17] Samtidig var det foreslået, at der skulle oprettes et »seminarium teologicum« d.v.s. en fortegnelse over de teologiske studenter, hvoraf man kunne udlede, hvem der var særligt egnede til at søge præsteembede. Men heller ikke dette forslag blev realiseret, antagelig fordi Det teologiske Fakultet derved ville få for stor indflydelse på besættelsen af præsteembeder.[18] En følge af Pontoppidans nederlag var det, at grev Holstein foreslog oprettelsen af et snævert forretningsudvalg (»et aparte konsistorium«), men kort efter afgik han ved døden, og over for den nye patron, grev Thott, havde professorerne held med deres protest. Pontoppidans forsøg var så godt som alle strandede på deres modvilje.

I Struensees korte regeringstid blev der endnu en gang udfoldet bestræbelser på at få forbedret forholdene. Efter kongelig befaling udarbejdede universitetet selv et forslag, sammenfattet af J. A. Cramer og afgivet 23. marts 1771. Det var temmeligt intetsigende, men i flere skrifter diskuterede man åbenlyst den forældede læreanstalt. Der klages over for megen udenadslæren og eksamensterperi, over at antallet af universitetslærere var for ringe og forelæsningerne for få, over studenternes frygt for professorerne, hvorfor eksaminer burde afholdes af andre autoriteter, over kommunitetsøvelsernes forældede indretning og over, at dogmatik stadig var så fremherskende i det teologiske studium. For at få mere samling over reformbestræbelserne blev J. E. Gunnerus tilkaldt fra sit bispeembede i Bergen og fik til opgave at udarbejde et udkast, der afleveredes den 16. december 1771, men aldrig realiseredes in extenso.[19]

I Gunnerus' forslag anføres, at lærerne bør sættes på fast løn, og at der skal indrettes fire fakulteter, det teologiske, det historiske, det juridiske og det filosofiske, som inddeles i seks klasser, hvoraf den ene er medicinsk. Om Det teologiske Fakultet foreslås særskilt, at Treschow, Ancher og Balle skulle ansættes og Studsgård forflyttes. P. Holm skulle sættes på pension. Fakultetet skulle ikke have forrang for de andre, forelæsningerne skal være halvårlige og

17. RA. KU. 12.05.01. Consistorii Circularia, 10. april 1756, s. 489.
18. KS 4. R. I, s. 316 f. Nyerup III, 2, s. 356 f.
19. *Den danske Kirkes Historie* V, 1951, s. 327-29. OBT, s. 478-531. Tauber, s. 123-30. Nyerup III, 2, s. 375 f.

ikke helårlige – de kan nemlig uden skade halveres. Forelæsningerne begrænses altså stærkt, og der indføres en approberet betaling for privatkollegier. Diktat efter egne manuskripter afløses af en gennemgang på dansk af trykte skrifter. Mange tidskrævende eksaminer skal afskaffes eller begrænses, og disputatsvæsenet på Kommunitetet forandres helt. Det hedder derpå i en oversættelse fra tysk: »– man kan aldrig håbe, at professorerne bliver upartiske og ganske tilforladelige eksaminatorer. De fleste holder alt for meget af deres egne tilhørere, til at de kan eksaminere dem tilstrækkeligt objektivt, især når deres kollegier er blevet godt betalt – – – jeg gør mig slet ingen forhåbninger om blomstrende tilstande på Københavns Universitet, hvis ikke eksaminerne fratages professorerne og overlades til andre personer«! Derfor mener Gunnerus, at teologisk embedseksamen bør afholdes af biskoppen i det stift, hvor vedkommende skal ansættes, og af de syv dueligste præster i stiftet. Væsentligt skal det også være, at ingen student må befordres uden at have været tre år ved universitetet.

Struensees fald forhindrede, at en forandring på grundlag af disse nøgterne iagttagelser og reformideer blev ført ud i livet. Men flere enkeltheder blev taget ad notam og realiseret i de nærmest følgende år.

Undervisningen

Erik Pontoppidans reformiver var stor, og den nåede også ud til de latinskoler, der var så afgørende for det grundlag, disciplene fik for deres akademiske studier og hele senere virke. Han er hovedmanden bag forordningen af 23. juli 1756, men det var Sjællands biskop *Peder Hersleb,* der blev den mest fremtrædende, og hans tanker om tilstanden på universitetet var ikke just præget af optimisme og tillid. »Hvorfor antager de dog så mange slette personer ved akademiet? Hvorfor rejicerer de ikke nogle til advarsel for andre? Slige drog, som har ingen ære eller skam er de mest ublu til at løbe, storme, betle indtil de blive kapellaner, Kina-præster etc. og omsider kommer til kald. – – – Både rektorerne ved skolerne i mit stift og mange andre klager over studenter, som bliver immatrikuleret ved universitetet uden eksamen, og over professorer, som antager dem. For når rektorer vil holde på deres disciple, for at de ikke skal komme til akademiet, før de er modne, så løber de af skolen, får et vidnesbyrd af en student og bliver indskrevet. Salig rektor Clod spurgte hos dekanen på 3 à 4 studenter, som var løbet bort fra skolen, men alligevel var blevet antaget«.[20] Forordningen af 1756 skabte ingen akademisk reform, men skulle især hindre, at der dannede sig et underbetalt, akademisk proletariat.[21]

Først i 1774 tog man skridt til en forbedring af det højere skolevæsen, som åbenbart var tiltrængt. I kommissoriet for den kommission, der blev nedsat, hedder det bl.a., at da de fleste studenter kommer til at studere teologi, men på grund af deres fattigdom straks må tjene til føden og prædike, skal der indføres en mere fuldstændig lærebog i religion og det på dansk. Endvidere skal latinen påny bringes i »livlig drift« – den har været skammeligt forsømt – og græsk og hebraisk skal der også lægges megen vægt på. Særligt fremhæves nu, at ungdommen skal øves i dansk tale og skrift og læse nogle af de bedste forfattere. Om geografi og almindelig historie samt »doctrina sphærica« skal de unge have et rigtigt og fast begreb. Herved kan skolen standse og overlade det øvrige til universitetet, »Ved det meget adspredes ungdommen og taber tiden til det, som ved universitetet bør forudsættes at være lært ved skolerne«.[22]

I indledningen til *forordningen om skolevæsenets reform af 11. maj 1775* bemærkes det også, at studenterne i de senere tider er kommet til universitetet mere rå og udannede end forhen, fordi de gældende forordninger er blevet tilsidesat, og nu må der forandringer til. Man bemærker, at § 14 fastholder den opfattelse, at skolerne er »Helligåndens værksteder«, men ellers er der påfaldende ændringer i dette stykke, og de er ganske i tidens ånd. Nu pålægges det ikke mere en lærer at tale med en discipel i enrum om hans sjæls tilstand; man nøjes med at påbyde, at lærerne ikke alene skal have indseende med disciplens faglige dygtighed, men også med hans levned. Til det første hører, at de unge skal vejledes til at forstå den kristne religions højvigtige sandheder, i særdeleshed Jesu forsoning, samt omvendelsen og troen. Til det andet, at lærerne iagttager, hvorledes de unge forholder sig til disse sandheder og anvender dem til deres egen forbedring. Næst troens lærdomme skal de undervise de unge om pligterne, deriblandt offervillig kærlighed til konge og fædreland. I sædelæren fastholdes som tidligere, at selv den største visdom og dyd intet er værd, uden at den er helliget af nåden.

I faget religion går et kort udtog af den naturlige og åbenbarede teologi forud for gennemgangen af Luthers lille Katekismus, og derpå lærer man selve O. H. Guldbergs bog om de to slags teologi. I latin læses fortsat Ciceros stoiske »De officiis«, og i græsk skal der (foruden Det nye Testamente) nu læses endnu en stoisk forfatter, nemlig Epiktet, naturligvis hans berømte håndbog. I hebraisk, som alle kan fritages for, der ikke vil studere teologi, læses grammatik og 1. Mosebog. Ellers er navnlig historieundervisningen fremtrædende, og værker om Danmarks historie skal udtrykkeligt bruges til at

20. KS 4. R. II, s. 729-31.

21. *Den danske Kirkes Historie* V, 1951, s. 280.

22. Til dette og det følgende, se f.eks. L. Koch: *Biskop Nicolai Edinger Balle,* 1876, s. 24-26.

lære eleverne dansk. Det kirkelige præg fastholdes med kirkegang, katekisationer i kirke og skole, morgenandagt med skriftlæsning, daglig gennemgang af katekismus og naturlig og åbenbaret teologi samt forberedelse til skriftemål og altergang. Om adgang til universitetet og dermed til det teologiske studium bestemmes også 11. maj, at studenter nu kun optages en gang om året mod tidligere to, og at ingen må få adgang uden at have de fornødne kundskaber. Filosofi, fysik og matematik udgår nu ved eksamen artium og overføres til filosofikum, der afholdes ni måneder senere. For at blive lærer i filologi ved en skole må man først være cand. theol., og for at kunne studere i udlandet må man mindst have opholdt sig på Københavns Universitet i to år.

For selve den teologiske undervisning var det af betydning, at *forordningen af 6. oktober 1773* præciserede bestemmelser i universitetsfundatsen af 1732 og føjede nogle enkelte nye til. I § 1 foreskrives, at enhver, der vil opnå første karakter må kunne forklare et af evangelierne og et af brevene i Det nye Testamente samt enten nogle af de vigtigste Davidssalmer, en del af profeten Esajas eller mere lærerige steder hos de mindre profeter. Til anden karakter kræves kun de nævnte kundskaber i Det nye Testamente og til tredie et enkelt af skrifterne heri, dog med undtagelse af dem, der kun består af et enkelt kapitel. Ny er bestemmelsen i § 2, at der skal eksamineres i moralteologi, efter at studenten i forvejen har fået lagt en god grund i teoretisk og praktisk filosofi. Grunden er naturligvis den, at når man senere skal undervise heri, må man som lærer have de fornødne kundskaber. § 3 udvider kravet om kendskab til kirkehistorie til at gælde alle kandidater, ikke blot dem, der ønsker laudabilis. Fordringerne er dog beskedne: man skal i det mindste have almindeligt kendskab og begreb om de vigtigste tildragelser og forandringer i kirkens historie samt til de symbolske bøger.

Til eksamen bør der i henhold til § 4 ikke fordres andet og mere, end hvad professorerne har forelæst over. Det er åbenbart for at komme nogle mangler til livs, som tidligere var tydelige, at professorerne og de »læsende dekaner« ved Kommunitetet får pålæg om at aftale og koordinere deres undervisning. Det er navnlig skriftstudiet, der skal fremmes ved, at der hvert år afholdes og afsluttes to kollegier heri, et kursorisk og et kritisk. Desuden skal lærerne affatte eller dog i det mindste udvælge de kompendier, der skal lægges til grund for undervisningen – dette er formodentligt vendt mod lærernes tilbøjelighed til at bruge forelæsningerne til at diktere. De få øvrige bestemmelser vedrører eksamen og tilsyn med studenter, der af økonomiske grunde tvinges bort fra hovedstaden, samt den fortrinsstilling studenter med gode eksamenskarakterer bør opnå, når de søger deres første embede.

Først og fremmest afslører denne forordning, hvor mådeligt det i virkeligheden stod til med studenternes kundskaber ved eksamen. Alle de højtflyvende

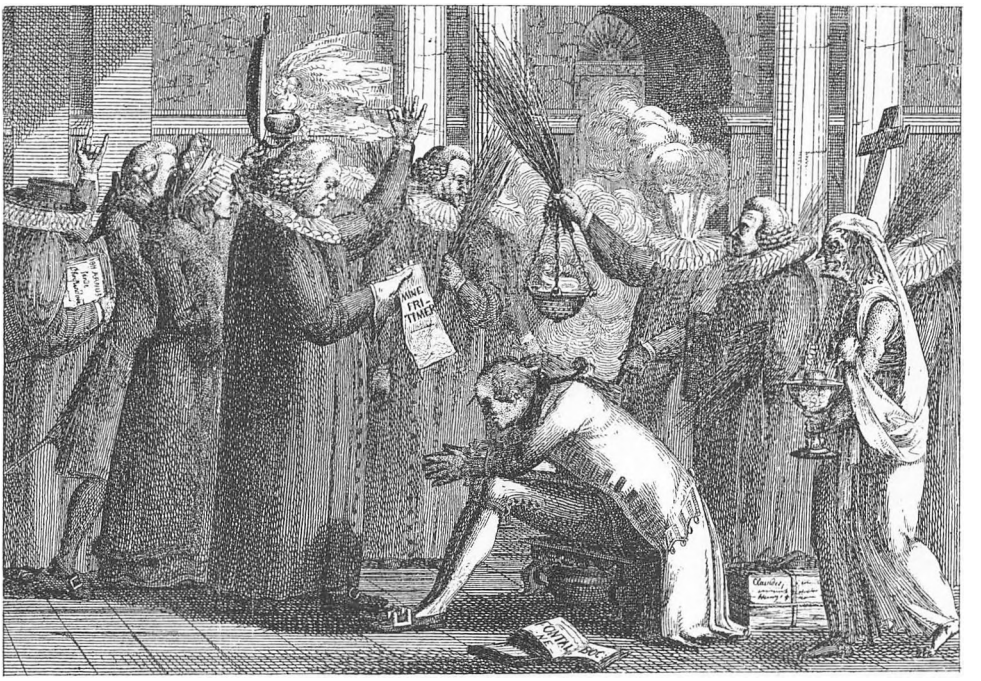

Fig. 56. Den senere professor i engelsk T. C. Bruun udgav i 1783 en frimodig bog efter Fontaine og Boccaccio, »Mine Fritimer«, som straks blev konfiskeret. Efter kgl. kabinetsordre måtte han møde til religionsundervisning hos biskop Balle og to andre præster. På denne radering, kaldet »Verbesserung der Sitten«, ses den formastelige som bodgører hos biskop Balle. Bruun sidder på en skammel, under den en kammerpotte, foran bøger af de to forfattere, han havde benyttet. Bispens positur forklarer sig selv, ved hans hoved et spejl med en lampe. Heri kan den lille præst t.h. for Bruun kende sig selv – det er endnu en gang dr. Schønheyder, for ved hans fødder ligger pakker med stridsskrifter fra Olavidesfejden. Den ukendte kunstners følelser for theologer fremgår af præster, som vises uden hoved, men alligevel kan komme i udbrud som en vulkan og bruge tugtens ris. Den interessanteste figur er kvinden t.h., nemlig Religionen med kors over skulderen og alterkalk i hånden. Men skikkelsen, det hærgede ansigt, det uredte hår og de blottede bryster viser med al tydelighed, at hun tillige er Discordia, uenigheden. KB. Billedsamlingen.

krav i 1732-forordningen er her anskuet mere nøgternt. Åbenbart har det været uoverkommeligt at honorere dem. Med den vægt, der lægges på skriftstudiet og moralteologien, er det naturligt at anse forordningen for at være navnlig N. E. Balles værk. Men af forelæsningskatalogen kan man se, at den kodificerer en faglig udvikling, som havde været mærkbar i flere år. I undervisningen blev der fortsat lagt vægt på systematisk teologi, og som før kunne hver af professorerne forelæse i de fleste discipliner. I dogmatik og symbolik var P. Holm hovedkraften indtil sin død i 1777, H. F. Janson blev hans afløser, og med ham kom studiet af den naturlige teologi – altså ikke den konfessionelt lutherske – i højsædet. Men fra 1760 gav P. Holm sig hyppigt af med etik, og det efter tidens traditionelle tredeling: pligterne mod Gud, mod

sig selv og mod næsten. Nytestamentlig eksegese var P. Rosenstand-Goiskes hovedfag, og han var så detailleret, at han fra 1749 til og med 1755 nåede igennem de fem kapitler i 1. Johannesbrev! Man må kende til hans specielle teologi, som den er skildret her, for at ane noget rimeligt heri. Men hans langsommelighed må åbenbart have vakt anstød, for i det følgende år nåede han gennem hele to kapitler, nemlig 2. og 3. Johannesbrev. Efter ham var det navnlig N. E. Balle, der underviste i disciplinen, men det ser ud til, at den med hans tiltræden og den ovennævnte forordning fik et almindeligt opsving. I hvert fald var H. F. Janson og C. F. Hornemann ihærdige til at læse over Det nye Testamente. Hornemanns særlige område var dog Det gamle Testamente, og det ser ud til, at også undervisningstilbudene i denne disciplin forbedredes med hans tiltræden, efter at den havde været varetaget af H. O. Bang, J. L. Schiønning og L. Ancher. I hermeneutik meldte den nye tid sig i 1785, da A. Chr. Hviid annoncerede at ville læse efter en lærebog af Joh. Ernesti.

Navnlig i sine første undervisningsår lagde N. E. Balle en utrolig flid for dagen og underviste samtidig i de fleste discipliner, Det gamle Testamente vistnok undtaget. Han var flittig til at gennemgå kirkehistorien helt op til den nyeste tid, efter at C. G. Seydlitz og J. A. Cramer ofte havde behandlet flere perioder af den i de foregående år efter nye og anerkendte tyske kompendier. Polemisk teologi dyrkedes fortsat, men trivedes nu side om side med sin mere yndede pendant, apologetikken. Betegnende er det måske, at Balle i 1780-81 kunne undervise i begge disse discipliner. Af oplysningerne i lektionskatalogen fremgår, at polemisk teologi er nært knyttet til dogmatikken og altså til det konfessionelle opgør. Apologetikken har med dens overvejelser om religionens uundværlighed og kristendommens ubestridelige fortrin nærmere forbindelse med den naturlige teologi.

Af de nye fag havde dogmehistorien svært ved at vinde indpas. Balles lovprisning var ganske forbeholden, og faget blev ikke en hovedsag for ham. Den naturlige teologi var nu en selvfølgelig disciplin, enten alene eller sammen med den åbenbarede, og i 1785-86 påtog Balle sig at forsvare dem begge. Samme plads havde nu undervisningen i homiletik. Det er P. Rosenstand-Goiske, der har æren af at have indført de studerende i prædikekunsten. Fra 1755 til sin død gennemgik han troligt søn- og helligdagenes evangelietekster, naturligvis efter de principper, som tidligere er omtalt. Man ved, at J. A. Cramer førte forsædet i et privat prædikeselskab på Regensen, som den senere rektor Joh. Henr. Tauber havde taget initiativet til.[23] Men det var efter lektionskatalogen N. E. Balle, der med homiletikken

23. Tauber, s. 107.

som udgangspunkt lagde grunden til en egentlig pastoralundervisning af de teologiske studenter. I 1775 oprettede han »Det danske og norske teologiske Selskab«.[24] Af dets pretentiøse protokol fremgår, at Balle havde tænkt sig arveprinsen eller selveste O. H. Guldberg som protektor, men begge undslog sig. I selskabet, som kun optog studenter med laud eller haud til de første eksaminer, skulle der prædikes og katekiseres samt udsendes trykte skrifter. Det var uden tvivl tænkt som et videnskabeligt selskab, men tillige med en noget frimureragtig karakter. Bl.a. skulle medlemmerne påminde og advare hinanden i fortrolige samtaler, men udadtil skulle de stå last og brast og ganske undgå gensidig kritik. Alt dette måtte dog med det samme reduceres til en mere jordnær skikkelse, og selskabet levede kun i tre år. Men indtil da havde en snes medlemmer været samlet en gang om ugen og navnlig drøftet to eller tre hovedlærdomme, som kunne uddrages af søndagens evangelium. Også H. F. Janson afholdt homiletiske øvelser, og de studerende har formodentlig følt, at afstanden mellem den abstrakte universitetsteologi og præstegerningen hermed formindskedes.

Ved *forordningen af 25. juni 1777* fik Regensen og Kommunitetet en ny, udførlig fundats.[25] Derved åbnedes – til P. Holms græmmelse og snarlige død – adgangen også for jurister og medicinere, selv om Det teologiske Fakultet fortsat skulle være ene om at bestyre den. Hensigten med den nye fundats var vel at skabe et kollegium efter engelsk mønster, og navnlig for bordformændene (dekanerne) fik den betydning. Seks af de tolv skulle være teologer, og hver dekan skulle føre indgående tilsyn med de alumner, han fik tildelt. Han skulle besøge hver af dem mindst en gang om ugen og i en særlig protokol rapportere om sine indtryk af vedkommende. Alumnerne skal flittigt søge kirken og høre forelæsninger på universitetet samt under bødestraf komme til de daglige øvelser på Kommunitetets gamle spisesal mellem kl. 11 og 12¼. Her skulle fire alumner hver dag redegøre for, hvad de havde tilegnet sig ved læsning af en aftalt forfatter og spørge dekanen om råd – for at han ikke skulle blive bét, måtte de aftenen forinden angive ham, hvad de ville foredrage. Disse »Klosterøvelser« var de tre første år filologiske, og først derpå hengav man sig til den disciplin, man havde valgt, f.eks. teologi. Fundatsen opregner i § 32, hvilke bøger der skal læses og drøftes i patristik, eksegese og kritik, dogmatik og moral samt kirkehistorie og teologiens historie for teologernes vedkommende. Hvor det er muligt, henvises der til moderne, kritisk litteratur, og til støtte for denne læsning oprettes et særligt bibliotek. Disputatserne var altså nu

24. Protokollen findes i Sjællands Stifts Bispearkiv, Landsarkivet for Sjælland, VII: Diverse Dokumenter.

25. OBT, s. 422-35. Reinhardt, s. 273-76, om øvelserne især s. 294-303.

afskaffet, men populære blev disse øvelser aldrig. De kritiseredes, begrænsedes og ophørte ganske i 1795.

Studenter, studier og eksaminer

Fra 1732 til 1788 bestod ialt 5455 studenter teologisk embedseksamen ved Københavns Universitet. Antallet af kandidater udgjorde i alle fag i denne periode 6160, når man ikke regner de såkaldte »danske jurister« med. Dette viser, hvor stor en rolle, teologien spillede for universitetet.[26] Fra 1750 var antallet af kandidater faldende, det årlige gennemsnit indtil 1754 var 102,7. Omtrent her holdt det sig en halv snes år, da det så faldt brat på ny. Femårstallene fra 1755 til 1788 er: 108,4 – 118 – 100,6 – 44,8 – 55,8 – 75,2 – 54,2. Faldet kommer brat, nemlig fra 127 i 1768 til 73 i 1769, og her holdt det sig i de fleste af de følgende år. Færrest var der i 1775, nemlig 20, flest i 1787, nemlig 101. Laud'erne er stadig den sjældneste karakter; i 1780 og 1785 er der kun en enkelt af henholdsvis 57 og 68 kandidater, der opnår denne karakter – i det sidste år var der tilmed 10 studenter, der rejceredes.[27] Ærgerrigheden var altså ikke stor hos de studerende, det gjaldt fortsat om at komme igennem eksamen, altså om at få et levebrød og dermed at kunne kvittere de kummerlige forhold, som studenterne fortsat måtte leve under. Om de trange vilkår under studietiden kan interesserede læse i den anonyme pjece fra 1771 *Studenternes Skiæbne,* der tydeligt nok er skrevet af en, der selv har prøvet at bjærge sig igennem studierne uden synderligt håb om at få støtte.[28] Naturligvis gjorde det faldende studentertal indtryk på fakultetet. Det ville gerne skyde skylden på eksamen, hvor tre eller fire professorer eksaminerede, og de spurgte alle på forskellig måde. N. E. Balle foreslog derfor, at kun to skulle eksaminere hver dag, og O. H. Guldberg var tilbøjelig til at gå ind herpå. Men man mente i Kancelliet, at det ikke var eksamensformen, men de nye og skærpede fordringer (!), der reducerede antallet af kandidater, og forslaget blev ikke gennemført.[29]

Biskop Peder Hersleb var såre kritisk over for de studenter, der udgik fra universitetet. I 1755 fortæller han: »Jeg kender et eksempel, at en hestgardist, som aldrig har studeret, lod sig informere et halvt år af en student eller lærte nogle gloser, fik testimonium, gav god datum, blev privat eksamineret, blev student, blev indskrevet og straks derpå degn. Både degnen og dekanen, som

26. Efter Selmer, s. 9-12.
27. Således efter fakultetets eksamensprotokoller (RA. KU. 31.10.).
28. Refereret hos OBT, s. 209 f.
29. Efter Koch 1770-1800, s. 53 f.

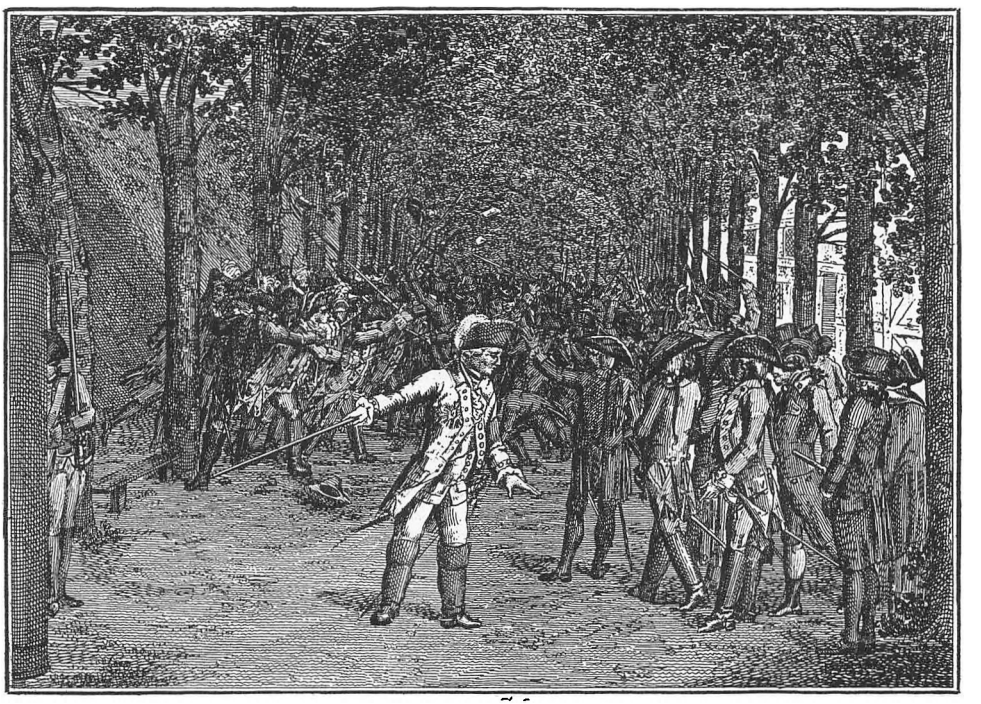

Fig. 57. En juliaften i 1787 havde en soldat formastet sig til at besørge »et naturligt, vådt ærinde« i lommen på et af de talrige mennesker, der promenerede i Filosofgangen. Sådan fortalte rygtet. Det bragte studenterne – blandt dem utvivlsomt adskillige theologer – i harnisk. Det kom til optøjer flere aftener i træk, folk holdt med studenterne mod soldaterne. Københavns kommandant og politimesteren søgte uden held at dæmpe gemytterne. Husarerne måtte tilkaldes for at genoprette roen. Fra Adresse-Contoirets Efterretninger, 20. juli 1787. KB. Billedsamlingen.

eksaminerede, lever endnu! – – – N. B. Datum er de kroner eller dukater, som lægges ind i testimoniet fra skolens rektor, hvoraf dekanen gør regnskab for to rigsdaler, resten tilhører ham selv«.[30] Denne tidligere gardist må her repræsentere de studenter, der aldrig fik embedseksamen, men måtte ernære sig som degne og skoleholdere.

Senere rektor Joh. Henr. Tauber har fortalt livligt og indgående om sine studieår 1768-72. Han stod først J. A. Cramer og senere J. E. Gunnerus nær, lagde sig ud med »Holmianerne«, når de »om fredagen havde udlosset deres ballast af teologiske ubevisligheder i dogmatikken«, disputerede med fynd og klem og skrev et stærkt satirisk *Lykønskningsbrev til N. E. Balle fra Philomusus* (1772).[31] Om Provst Troels Smith, der blev kandidat i 1766, fortæller sønnen:

30. KS 4. R. II, s. 733.
31. Tauber, s. 106-32.

»da han tog attestats, lagde man mindre vægt på karakteren, de bedste læste kun til haud (et vist pensum), resten til non contemnendus, et meget ringe pensum og et studium på nogle uger. Kun de egentligt lærde læste til laud. Derfor havde flere ansete bisper kun non, der ikke som nu var et mærke på en stymper, men kun på fattigdom og hastværk«.[32] Senere professor L. Smith fortæller i sin selvbiografi om sine studieår fra 1773: »Balle havde trykt sine theses, og da jeg kunde forstå dem ved at læse dem, så blev jeg ked af at gå på kollegierne, da jeg i timen ikke fik nyt nok. Holm hørte jeg et par gange, gik een gang på hans eksaminatorium, og da han blev vred over en definition, jeg gav på profetier og skændte på noviteterne i teologien, kom jeg ikke mere på den galej; men desuagtet forblev han mig dog gunstig. Professor Ancher hørte jeg også nogle gange, men da hans kollegium ofte blev ordnet med et »Der læses ikke i dag« så syntes jeg ikke, at det kunde lønne sig at slide mine støvler op og blev borte. Treschow hørte jeg en time over indledning til moralen, men vilde ligeså nødig som nogen anden have mavepine – – – og betakkede mig for fremtiden. Jeg hørte også noget af pater Janson over naturlig teologi. Det var god mad. Men jeg fik en elev i den time, og altså måtte ånden sulte, for at legemet kunde æde. – – – Fra mikkelsdag 1775 til august 1776 hørte jeg uafbrudt et kollegium af Janson over den åbenbarede teologi, og det var herligt. Min hovedlyst var at prædike og disputere, jeg var opponent ved alle mulige lejligheder, og derved blev mange vrede, så de kaldte mig: Smith ex auditorio«.[33] Kedet sig har han altså ikke, og for ham som for Tauber var det disputatserne, der var det oplivende moment for unge studenter i den ellers trælse undervisning – Smith fortæller, at ved et eksaminatorium hos Janson var der oftest kun to og sjældent mere end tre deltagere.[34] Vil man læse en principielt kritisk holdning til den overfladiske kompendiekundskab, som studenterne sugede til sig, kan der henvises til A. Chr. Hviids dagbog, ført under en udenlandsrejse i 1777-80.[35] For ham er det åbenbart, at de teologiske kandidater mangler de nødvendigste kundskaber i alle fag, og derfor ender med at holde monstrøse prædikener og usle katekisationer.

Af studenterne er der også i denne periode nogle, der i særlig grad har tiltrukket sig fakultetets opmærksomhed, og en enkelt skal nævnes, nordmanden Ivar Ullensvang, født 1737 og student 1753. I 1766 blev han stævnet for fakultetet, fordi han havde påtaget sig at recensere udenlandske, lærde værker i Berlingske Tidende, og bl.a. dér omtalt en af tidens mere radikale pædagoger, der måtte forsvare sig over for gejstligheden i Hamburg. Det

32. Personalhistorisk Tidsskrift, 2, 1, s. 169.

33. Sorø Akademis Indbydelsesskrift, 1874, s. 16 f.

34. Smst., s. 19.

35. *Udtog af en Dagbog holden i Aarene 1777-1780,* 1787-88, s. 71-73.

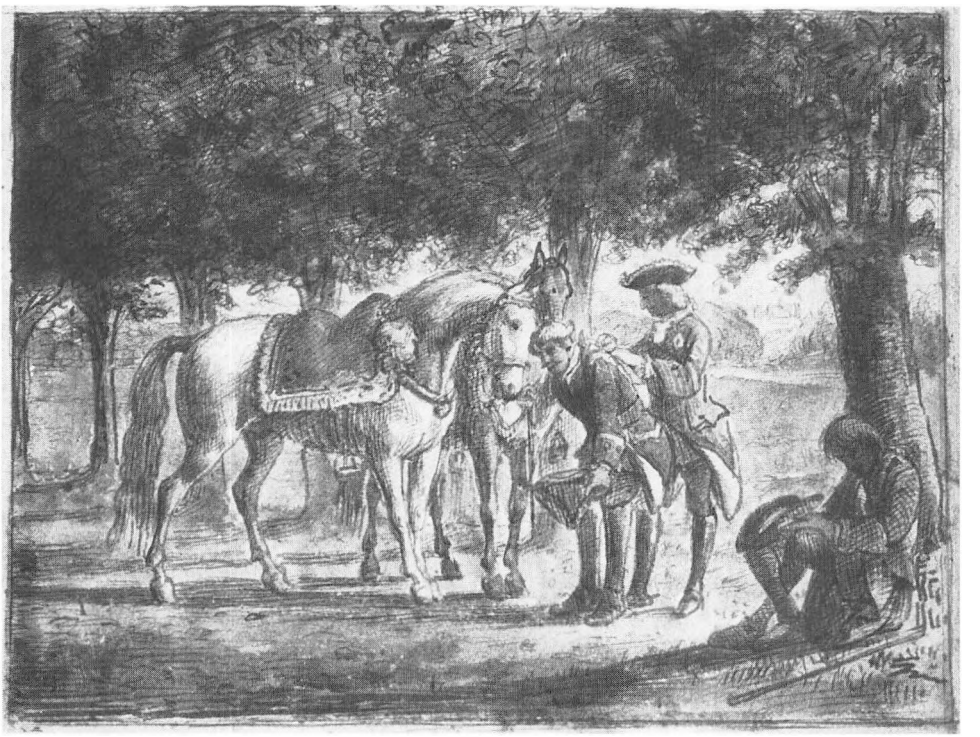

Fig. 58. Det fortælles, at en yderst fattig kandidat i theologi engang begav sig til kong Frederik d.V på Fredensborg for personligt at fortælle kongen om sin nød og på ny søge et embede. Overvældet af sommersol og sult faldt han i søvn under et træ nær slottet. Lidt efter kom kongen og hans kammertjener ridende forbi. På kongens befaling visiterede tjeneren den sovende og fandt både klageskrift og ansøgning. Den sidste blev imødekommet på stedet, uden at kandidaten blev vækket. Naturligvis var hans forundring grænseløs over at være kommet sovende til et embede. Den udførlige beretning herom er meddelt af forfatterinden Charlotte Dorothea Biehl, hvis pålidelighed har været bestridt, og kan læses i Historisk Tidsskrift 1865, side 322-326. Episoden, der senere blev illustreret af W. Marstrand på ovenstående billede, viser, hvor godt man kendte til nøden blandt theologer, som var uden embede. Frederiksborg.

københavnske fakultet finder det forargeligt, anstødeligt og uanstændigt, at en student, som endnu ikke har bestået sin eksamen, på den måde udtaler sig offentligt og mod den nævnte gejstlighed, skønt det i 1. Timoteusbrev 5,17 pålægges menigheden at ære sine ledere. Ullensvang kan ikke følge professorerne i deres opfattelse, at de, der anmelder et strafværdigt skrift, gør sig skyldige i den samme brøde som forfatteren. Teologerne kommer rent i uføre, da de tillægger Ullensvang anskuelser, som han slet ikke har og har let ved at afvise kort og klart. Det hele slutter ynkeligt med, at Berlingske Tidendes anmelder overhøres i de ti bud.[36] Fakultetet søgte altså fortsat på den måde at

36. RA. KU. 31.03.07. Det teologiske Fakultets kopibog 1766, s. 625 f.

være en autoritet i samfundet, ganske som det var det ved embedseksamen og dimisprædikener. Om de sidste skriver Joh. Henr. Tauber i sine erindringer: »Mængden af studenter tiltroede mig flere indsigter end sig selv, og derfor gik endog nogle så vidt, at de anmodede mig om at skrive deres dimisprædikener for dem. Når Cramer var censor, vilde jeg ikke forfærdige den for andre, da jeg anså det for et skændigt bedrageri at lede en så kyndig dommer bag lyset; men skulde nogen prædike under dr. Holm var jeg ikke så samvittighedsøm«.[37]

Fra samtiden

I 1775 kunne N. E. Balle skrive, at »teologien nu igen har vundet alt det bifald, som man kunde ønske«. Disse ord er udtalt med ikke ringe selvfølelse af den 31-årige, nytiltrådte professor. Men det er tydeligt nok, at det besynderlige og lave niveau i 1750'erne og 1760'erne nu følte som fortid på grund af dødsfald, afskedigelser i form af forflytning og ved de indførte forbedringer. Struenseeperioden var betragtet med afsky, og så længe *O. H. Guldberg* styrede staten, var der kun få, der vovede sig frem med en radikal kritik af kristendom, kirke og teologisk fakultet. Guldbergs usædvanlige karriere, hans politiske virke i den oplyste enevældes tjeneste og hans bratte fald fra magten er ofte skildret og skal ikke gentages.[38] Her skal der blot mindes om, at han var teolog af fag, og at han også på højden af sin magt fandt stunder til at arbejde med teologiske sager. Hans bøger om den naturlige og den åbenbarede teologi (1765 og 1773) var oprindeligt udarbejdet for arveprins Frederik. De kom i flere oplag, for bøgerne er de første, der populariserer de velkendte tanker fra Chr. Wolffs og Rosenstand-Goiskes filosofi, at der ikke kan være strid mellem den sunde fornuft og kristendommen, og at fritænkeri opstår, når fornuften er bragt på afveje. Sammen med Sjællands biskop Ludvig Harboe udsendte han i 1778 *Psalmebog eller en samling af gamle og nye Salmer* med 438 numre. Den fulgte kirkeåret og bevarede en stor del af de ældre og værdsatte salmer. Men madam B. C. Boye (1742-1824) fik fortrin med 123 svulstige poesier i tidens smag. Salmebogen vandt ikke indpas i menighederne og kunne ikke afsættes. I 1791 lå Waisenhuset inde med 60.000 usolgte eksemplarer, som Københavns brand fire år senere gjorde det af med. Man mærker dog mere til Guldberg selv i nogle store skrifter, han

37. Tauber, s. 107.

38. Om Guldberg, se f.eks. *Den danske Kirkes Historie* V, s. 266-71 (s. 268 Referat af Guldbergs *Breve over vigtige Sandheder,* 1761), s. 341-83. (Guldbergs Salmebog, s. 378-83).

udsendte som stiftamtmand i Århus, nemlig *Tidsbestemmelse for Det nye Testamentes Bøger* (1785) og *Det nye Testamente oversat med tilhørende bemærkninger. Et Forsøg* (to bind, 1794).

I disse værker er der ikke noget originalt. Guldberg har studeret en del af samtidens bedste skriftfortolkere, som han følger i mangt og meget, men ikke uden selv at tage stilling. I kronologien lader han Apostlenes Gerninger være udgangspunktet for dateringen af Paulus' breve. De andre skrifter tidsfæster han efter deres særpræg og oplysninger om dem hos forfattere fra oldkirken. I oversættelsen sætter han brevene i den kronologiske orden, han har fundet rigtig. Man ser, at det ikke altid har været let for ham at gengive den græske tekst på et nogenlunde naturligt dansk, for sproget fornemmes undertiden som unødigt tungt. Anmærkningerne er beregnet på ulærde læsere, og i dem finder man kun oplysninger, som er hentet fra Skriften selv. Ved brevene har han vist, at der findes den lære i dem, som Jesus selv var den første til at fremføre. På mere vanskelige steder redegør han for argumentationens forløb, for beviserne og deres rækkefølge og undertiden også for det iøjnefaldende og skønne, der findes. Han kan forklare svært tilgængelige dele, men er overbevist om, at det er Jesu og Guds egen lære, han fremdrager. Under de stadige forandringer af filosofi og teologi har man dog den ene og samme guddommelige bog, hvor enhver, der er udstyret med sund sans, selv kan læse sig til de kristne lærdomme.

Guldbergs arbejder var typiske for udviklingen i denne periode. Han begyndte med de abstrakte udredninger af naturlig og åbenbaret teologi og sluttede som bibelfortolker i N. E. Balles historisk-eksegetiske ånd. Både på højden af sin magt og i sine mere beskedne stillinger arbejdede han ufortrødent med teologi til kirkens gavn. Dermed har han sikret sig selv et smukkere eftermæle som teolog, end eftertiden har givet ham som statsmand.

RATIONALISMEN (1788-1830)

Forandringer i åndslivet. Universitetsfundatsen af 7. maj 1788

I denne periode skulle den franske revolution, Napoleonskrigene og reaktionen herpå komme til at sætte sine tydelige spor i hele Europa, og altså også i Danmark. Det var mange dele af vort samfund, der kom til at mærke forandringerne, og de er meget tydelige også i det akademiske liv ved Københavns Universitet. Her gjorde særlige forhold sig gældende, og ved Det teologiske Fakultet mærker man, hvor stærkt sindene var optaget af de nye tanker og forestillinger i *Immanuel Kants* filosofi.

Kants banebrydende værker – bl.a. *Kritik der reinen Vernunft, Kritik der praktischen Vernunft, Kritik der Urtheilskraft, Metaphysik der Sitten* og *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* – udkom netop i 1780'erne og 1790'erne, og de er et enestående opgør med mange af de ideer, der var traditionelle og selvfølgelige i oplysningstiden. Erkendelsen er for Kant begrænset af den måde, fornuften arbejder på, og derfor findes der ikke nogen egentlig videnskabelig metafysik, der kan udtale sig sikkert om det ubetingede, d.v.s. Guds eksistens, viljens frihed og sjælens udødelighed. Man kan argumentere såvel for som imod disse opfattelser, og dermed er det for Kant godtgjort, at man er uden for den egentlige videnskabelige erkendelses område. Ved fornuftens hjælp kan man altså ikke udarbejde en spekulativ teologi, men ved den rene fornufts hjælp kan man heller ikke bestride Guds eksistens, og herefter har de traditionelle gudsbeviser mistet deres betydning. Dog skal al tale om Gud ikke forstumme, men Kant går fra moralen til religionen. Det, der iflg. Kant skal kunne antages for en moralsk grundsætning, skal være almengyldigt og altså kunne gælde ethvert fornuftigt menneske. Denne moral skal – for at være moralsk – hvile i sig selv og må ikke være et middel til at opnå noget andet, f.eks. lykke og lyksalighed. Den kan heller ikke udtrykkes i handlinger, som Gud har påbudt, for så ville den for Kant netop være et middel og ikke et mål. Moralloven er rent formal og kan formuleres i den sætning, at man skal handle således, at grundlaget for handlingerne kan være princip for en almengyldig lov. Dette er et kategorisk imperativ, men det var for Kant selv sammenvævet med troen på Gud og en anden verden. Mennesket er nemlig et endeligt og begrænset væsen, der ved at blive stillet over for det ubetingede i det kategoriske imperativ tvinges til at søge ud over grænserne for sin egen erkendelse. Kant postulerer derfor, at Gud virkelig er til, at sjælen er udødelig og viljen fri. I sin opfattelse af kirke og kristendom lægger Kant naturligvis også vægt på moralen, og han kræver, at det historiske og dogmatiske skal underordnes det indre og etiske. Derfor bliver han en ganske mærkværdig bibellæser, der f.eks. i striden mellem Kristus og Satan ser en kamp, der føres i ethvert menneskes indre. I beretningen om syndefaldet øjner han »det radikale onde«, nemlig at der altid spores en ubændig trang hos mennesker til at sætte sanseligheden over fornuften. Dette var udfordrende nok for samtiden, der helst ville forbigå myterne fra Det gamle Testamente, og som så optimistisk på menneskets muligheder for at forbedre sig.

Kants filosofi kom til at skabe epoke. For dem, der fulgte hans eller hans elevers tanker om fornuftens begrænsning, det nye syn på moralen, hvor eudaimonismen fordømtes, og sammenhængen mellem moral og religion, havde kirken og teologien fået et andet fundament at bygge på end

oplysningstidens ukritiske fornufttro og nyttemoral. Adskillige følte dette som en frigørelse, og selv om studiet af Kants værker aftog i begyndelsen af det 19. århundrede, havde de været med til at forandre tidens åndelige klima. I Danmark som i andre lande havde man set, hvad der var sket under den franske revolution i fornuftens navn, og at mange overalt døjede under de ulykkelige følger. Næsten fra det nye århundredes begyndelse mærker man, at tilliden til fornuften er brudt, og at man arbejder bedre og friere, når man har kastet dens åg af sig. Naturligvis skal den fortsat bruges, men den skal ikke begrænse udsynet og arbejdet på gennem seriøse studier at komme virkeligheden nærmere. En langt større tillid til åbenbaringen i skriften breder sig i gejstligheden og spores endog hos nogle af dem, der var oplysningstidens ægte børn. Denne udvikling mærkes også i Det teologiske Fakultet, hvor man siden 1788 havde arbejdet under den nye fundats for Københavns Universitet.

I 1785 havde *H. F. Janson* udkastet en vidtløftig plan til en forandring af universitetets struktur, »Studeringernes Indretning ved de offentlige Skoler og ved Københavns Universitet«.[1] Universitetet skulle fortsat uddanne embedsmænd, og han foreslår oprettelsen af et enkelt nyt studium, »kameralistik«. Det var beregnet på dem, der ville skabe sig en fremtid inden for statens økonomiske forvaltning. Artium skulle opretholdes, men studenterne skulle vise, at de havde forstået fagene og ikke blot, at de havde en god hukommelse. Fagene ved filosofikum skulle indskrænkes, den særlige filologiske eksamen skulle ophæves, og de filologiske fag samt historie føres tilbage til filosofikum. Eksamen for dem, der ville arbejde i skolen, skulle nu også omfatte teologi. Særlig vægt lagde Janson på naturvidenskaber som naturhistorie, naturlære eller fysik og på matematik på grund af deres nytte for det almene vel – det var det, der førte til forslaget om indretning af kameralvidenskaben. Ved eksamen skulle der altid medvirke to udefra kommende censorer, så præstationerne kunne få en pålidelig bedømmelse. Forud for den mundtlige eksamen burde der gå en skriftlig prøve, og teologernes ordning, hvorefter man kunne læse til en bestemt karakter, skulle forandres, så selve eksamensresultatet blev afgørende for, hvor velaflagte embeder kandidaten måtte søge. Universitetet skulle først og fremmest være et undervisningssted – ikke et studie- eller forskningscenter – hvor studenterne fik det rette begreb om deres videnskab, fik besked om, hvad det var nyttigt at læse og træning i at benytte den relevante faglitteratur. Derfor bliver forelæsningerne så væsentlige, og Janson udtaler sig mod at give håbefulde unge videnskabsmænd løfter om ansættelse i universitetsembeder og mod, at professorer kan anvende vikarer. Af hensyn til undervisningen er han også imod, at den afbrydes i semestrets

1. OBT, s. 535-42.

løb f.eks. af eksaminer, der kun bør afholdes to gange om året, nemlig ved afslutningen af hvert semester. Lærerne skal forpligte sig til at afslutte den tillyste undervisning inden for et semester, og undervisningen i et enkelt fag eller emne må ikke udstrækkes unødigt langt. Det er nemlig nødvendigt for studenterne at få et godt overblik over deres fag, der af den grund ikke bør opdeles i for mange underdiscipliner. Men de bør til gengæld alle foredrages inden for den normerede studietid. Mere væsentligt er det dog, at Janson foreslår, at der skal være mindst to lærere i hvert fag. Det er studiefriheden, der hævdes hermed. Studenterne skal ikke lægge vægt på at følge en enkelt lærers opfattelser, men have mulighed for at bearbejde kritisk, hvad to eller flere professorer kan foredrage om det samme emne.

Jansons forslag skulle åbenbart afhjælpe nogle af de væsentlige mangler, der tidligere var konstateret, og modernisere universitetet, men det var tilbageholdende med nye forslag. At netop naturfagene bør fremmes til gavn for almenvellet, var ikke andet, end man kunne vente sig af oplysningstiden. Den praktiske, moderate holdning var velegnet til at vække opmærksomhed hos regeringen efter Guldbergs fald i 1784, og i august 1785 blev der da også nedsat en kommission til at overveje universitetets forhold.[2] En ny patron (J. O. Schack-Rathlou) blev udpeget; i juni 1786 udfærdigedes en udførlig instruks for en prokansler, som foresloges genindført, og H. F. Janson var selvskreven til at overtage dette høje embede. Han beholdt det, indtil en anden patron med større handlekraft og en helt anden indstilling, nemlig hertug Frederik Christian af Augustenborg, i 1788 fik til opgave at tage sig af universitetets forhold. Det fik til følge, at Janson i juni 1789 fortrak til bispeembedet i Århus.

Kommissionen arbejdede flittigt og indhentede udtalelser fra fakulteterne. Det kan næppe undre, at den teologiske erklæring synes at være affattet af Janson. Det var den udførligste, og den fulgte naturligvis stort set hans oprindelige forslag. Enkelte ændringer var der dog, bl.a. gik man ind for, at der af hensyn til studenter fra Norge og Island blev afholdt fire og ikke to årlige eksaminer.[3] Fra sagens behandling i Konsistorium og kommissionen mærker man sig bl.a., at antallet af professorer ved universitetet, der var bestemt til 15, foresloges forøget med ikke mindre end 8 i alle andre fakulteter end det teologiske, at kandidater til ledige professorater skulle have godtgjort deres særlige kvalifikationer, og om fornødent skulle der holdes konkurrence mellem ansøgerne, og at studietiden nu beregnedes til tre år. Antallet af ugentlige læsedage skulle forøges, så der læstes alle ugens dage, og de private

2. OBT, s. 543-47.
3. OBT, s. 551.

kollegier bibeholdtes – betalingen skulle være 5 rigsdaler, der dog nedsattes til almindeligvis 4. Studenterne bør have pligt til at følge forelæsningerne, dog bør det også være muligt at dispensere herfra. Det var kommissionens hovedsynspunkt (men ikke Jansons), at der burde være fri adgang til universitetet. Men da tildelingen af stipendier skulle være afhængig af de indledende eksaminer og deres udfald, var det kun velstillede studenter, der kunne tillade sig en sådan luksus. De afsluttende eksaminer skulle nu være embedseksaminer, og betydningen af censorers medvirken understregedes. Endvidere foresloges den filologiske prøve opretholdt – Janson fremkom da med det forslag til ændring, at den mere almene del af prøven skulle opretholdes og lægges sammen med filosofikum, hvad der også blev resultatet. Universitetets patron og og regeringen behandlede sagen grundigt – bl.a. foresloges, at også Det teologiske Fakultets lærerstab blev udvidet med en professor, og efter adskillige overvejelser og genvordigheder blev de ovenfor nævnte tanker og forslag ført ud i livet med *den nye fundats af 7. maj 1788.*[4]

Om Det teologiske Fakultet bestemmes særskilt i kap. I, § 1, at der som hidtil skal være 4 ordinære professorer i teologi, og desuden en ekstraordinær. § 3 fastslår, at professorerne skal dele forelæsningerne mellem sig således, at der altid læses over den hellige skrifts »kritik og exegese«, over den naturlige teologi og den åbenbarede religions vished, samt over dogmatik, moral og polemik, over kirkehistorie og de symbolske bøger og endvidere over prædikekunsten, hvori der også skal være lejlighed til at holde praktiske øvelser. Undervisningen gives i offentlige forelæsninger over de dele af videnskaberne, som hører til det nødvendigste for alle studerende. Til videre »erudition« holdes der »collegia privata« og »collegia privatissima« (§ 7), alt i to semestre, fra maj til oktober og november til april, efter det lektionskatalog, som udsendes to gange årligt (§ 9). Professorerne, der skal bekende sig til Den augsburgske Konfession (§ 15), skal holde de annoncerede forelæsninger samt to kollegier i hvert semester (§ 16).

Kapitel II og III handler om de studerendes pligter, universitetets jurisdiktion og de indledende eksaminer, kap. IV om embedseksaminerne. I de sidste findes der først nogle bestemmelser om censorerne – ved Det teologiske Fakultet skal kgl. konfessionarius eller en anden hofpræst alternere med en af stadens sognepræster (§ 1) – derpå forskrifter om eksaminatorerne, blandt hvilke nu også er de ekstraordinære professorer (§ 2), om eksamenspetitum (§ 3), om skriftlig og mundtlig eksamen, hvor to eksaminatorer skal medvirke (§ 5) og om andre, mest praktiske sager (§ 6-9). Særdeles

4. OBT, s. 558-73.

detaljerede er bestemmelserne om, hvad kandidaterne skal kunne til eksamen. Der gøres ikke nu forskel på opgivelserne, alle skal kunne det samme. Først skal de vise, om der er lagt en god grund i den teoretiske og praktiske filosofi samt i hebraisk og græsk. Sammen med det sidste hører, at de kender til principperne for skrifttolkningen, skriftens ord- og sprogbrug samt til kilder og hjælpemidler for eksegesen. Teologiens teoretiske (dogmatiske) del skal de have fattet så godt, at de har rigtighed og nøjagtighed i begreberne samt indsigt i sandhedernes sammenhæng og kan bevise dem efter skriften. Hertil hører også kendskab til teologiske debatter og religiøse stridigheder samt apologetik og polemik. I moral skal de have rigtig og fuldstændig kendskab til den kristelige forbedring og de enkelte pligter, og de skal kende til reglerne i prædikekunsten. Desuden skal de have indsigt i religionshistorien efter Det gamle Testamente, til kirkens første tid og de vigtigste tildragelser i den senere historie, hvoriblandt fremhæves reformationen (§ 10). Dimisprædiken skal holdes senest en måned efter, at eksamen er bestået (§ 11), og herefter kan kandidaterne gå til deres første embeder. De, der har fået bedste karakter, kan melde sig til kald, der er aflagt med 300 rbd. eller mere, næstbedste karakter giver adgang til embeder på mellem 150 og 200 rbd., og tredie karakter til de endnu ringere. Vigtigt er det naturligvis, at de også efter eksamen holder sig i øvelse med at prædike og katekisere (§ 13).

Kap. V handler om de akademiske værdigheder, kap. VI om stipendier og legater og kap. VII om Universitetsbiblioteket og andre praktiske forhold. Alt i alt er det en meget detaljeret og udførlig fundats, der hermed blev lagt til grund for det akademiske liv. Den forekommer mere gennemarbejdet end den tidligere, og uanset de forskellige vurderinger, der er givet af den, er der to forhold, der falder i øjnene. For det første, at hele det pietistiske præg, som kong Christian den VI og hans betroede folk formåede at sætte på fundatsen af 1732 og på administrationen heraf, er forsvundet. Nu er det en af universitetets egne folk, en teolog, der tager initiativet til at reformere landets højeste undervisning efter tidens ånd og magt. Dernæst, at man søger at uddanne duelige embedsmænd ved at vække den kritiske eftertanke hos dem i studieårene. Fremtiden kom ganske vist til at vise, at det fortsat var svært at undgå en forfladigelse af det akademiske studium. Den nye patron fra 1788, hertug *Frederik Christian af Augustenborg* (1766-1814) var såre nidkær i sit arbejde for universitetets vel. Han var også optaget af teologiske problemer, men øvede ikke nogen direkte indflydelse på forholdene i Det teologiske Fakultet, heller ikke som første medlem af »Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler« (1805-48), der afløste patronatet, og hvori først D. G. Moldenhawer og fra 1817 dr. theol. J. P. Mynster repræsenterede teologien.[5]

5. Matzen I, s. 171-82.

Fig. 59. I 1798 skænkede en kreds af borgere denne medaille til biskop Balle som tak for nogle meget søgte bibellæsninger, han havde holdt gennem flere år til forsvar for religionen. Henvisningen på reversen til Matthæusevangeliet kap. 10,32 er derfor meget velvalgt. Det samme er indskriften, for i Balles øjne skulle religionen netop befæste det borgerlige liv i staten. Billedet er mindre harmonisk. Det danske statsskib har rebet sejlene under den faretruende storm, og her er det Religionen med kors og åben Bibel og altså ikke den nøgne sandhed, der løfter den lysende fakkel højt og redder statsskibet fra forlis på det farlige skær. Medaillen i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Lahdes stik i KB. Billedsamlingen.

Professorer og andre lærere

Af de lærere fra den foregående periode, der endnu virkede ved universitetet, var biskop *N. E. Balle* uden tvivl den betydeligste. Den nye universitetsfundats tillod ikke, at lærerne brugte vikarer ved deres undervisning, og som tredie professor måtte Sjællands biskop derfor selv varetage sin undervisning. Af praktiske grunde holdt Balle – og efter ham biskop Münter – kun deres forelæsninger og øvelser i vintersemestret, da de om sommeren skulle på visitats i det store stift. Efter lektionskatalogen at dømme har Balle med sin enestående flid varetaget denne pligt, lige til han tog sin afsked i 1808. Netop i 1790'erne udgav han sine mest kendte apologetiske skrifter, og dem lagde han også til grund for mange af sine forelæsninger. Desuden foredrog han især kirkehistoriske emner og holdt kateketiske og homiletiske øvelser. Betydnin-

gen heraf skal man ikke undervurdere, for den troskab mod Skriften, som Balle altid udviste, skulle gå i arv til den nye generation. Men naturligvis har den nye tids opgør med oplysningstiden ikke vundet indpas hos stiftets travle administrator.

Professor *Daniel Gotthilf Moldenhawer* (1753-1823) kom til at spille en rolle som underviser ved Det teologiske Fakultet, men hans hovedinteresser var alt andet end teologiske. Han var præstesøn fra Königsberg, voksede op i Hamburg, studerede i Göttingen fra 1773, og her blev han tre år senere repetent ved det teologiske fakultet. På anbefaling af en af sine lærere blev han i 1777 ekstraordinær professor i filologi i Kiel og tillige adjunkt ved det teologiske fakultet, som han lidt senere gik helt over i. Han tiltrådte en vidtstrakt udenlandsrejse til store biblioteker i Europa, og under denne blev han i 1783 udnævnt til professor i teologi ved Københavns Universitet. På ny begav han sig udenlands, denne gang til Spanien, og kort efter sin hjemkomst blev han udnævnt til tillige at være overbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek. Op mod århundredskiftet var han ivrig for at få oprettet et seminarium til uddannelse af lærere ved de lærde skoler. Dette »Seminarium Pædagogicum« blev han selv direktør for i år 1800, men det blev ingen succes.[6] I 1805 tog han sin afsked fra professoratet og indtrådte som tredie medlem af den nyoprettede direktion for universitetet og de lærde skoler.

Moldenhawer var filolog og historiker, tillige frimurer, og med sin tidligt udviklede sans for manuskripters betydning var det derfor ikke mærkeligt, at hans eneste værk med lidt teologisk relevans er et værk om tempelherrerne (*Process gegen den Orden der Tempelherren. Nach den Originalacten der päpstlichen Kommission in Frankreich,* Hamburg 1792), der netop optog frimurerne, og til hvis historie Moldenhawer altså kunne bidrage med originale studier. Han lærte aldrig at tale dansk, men latin blev til et levende sprog på hans læber, og til sine forelæsninger skal han derfor have haft mange tilhørere. Men en nøgtern student som senere biskop J. P. Mynster kunne i hans forelæsninger ikke finde andet, end hvad man kunne læse sig til i håndbøger og kommentarer.[7] Han var først og fremmest biblioteksmand og manuskriptsamler, og der knytter sig den omstændighed til hans virke, at han på sine store udenlandsrejser ganske simpelt hen stjal manuskripter i de spanske og franske samlinger, han brugte. Det var ikke ukendt i tiden, og hans biograf (Ada Adler) forsvarer det med, at samlingerne ikke var godt bevogtede, og at han ikke havde særlige forpligtelser over for de folk, han på den måde

6. Se Curt Hahn Kristensen: *Seminarium Pædagogicum,* 1962.

7. J. P. Mynster: *Meddelelser om mit Levnet,* 1854, s. 66. Jvf. H. N. Clausen: *Optegnelser om mit Levneds og min Tids Historie,* 1877, s. 35.

svigtede![8] Det er naturligvis ganske pikant for Det teologiske Fakultet (og Det kongelige Bibliotek), at man blandt sine embedsmænd har haft en almen agtet bogtyv, som skal have været Danmarks dygtigste overbibliotekar.

Claus Frees Hornemann (1751-1830) var købmandssøn fra Næstved, student fra Herlufsholm 1766 og teologisk kandidat to år derpå. Herefter studerede han under nogle af tidens mest ansete lærere i Göttingen, og tre år senere vendte han hjem for at blive alumne på Borchs kollegium og dekan på klostret. Han søgte i 1776 præsteembede, men Guldberg fik ham gjort til ekstraordinær professor, og i 1777 blev han ordinær professor. Dette embede beholdt han i 53 år.

Hornemanns første skrifter behandlede den jødiske historiker Philo og den gammeltestamentlige teksthistorie. Med undtagelse af en forklaring til Efeserbrevet (1794) beskæftigede han sig indtil århundredskiftet næsten udelukkende med at oversætte og kommentere profeter (Micha 1777, Joel 1787, Esajas 1803, hvortil kommer Davids salmer 1789-95). Det var næppe tilfældigt, at han foretrak at skrive om dem – i indledning til Esajaskommentaren finder han det rigtigt at gå middelvejen mellem dem, der gør profeterne til nærmest guddommelige og ufejlbare personer, og dem, der i dem ser enfoldige sværmere eller snedige bedragere. For ham er de mennesker, som af Gud er begavet med ualmindelig kundskab og retsindighed. De er opflammede af iver for sandhed og dyd, og med Guds støtte står de frem blandt lastefulde mennesker for at udvirke oplysning og moralsk forbedring. Dermed har Hornemann taget afstand fra verbalinspirationen og bekendt sig som ætling af oplysningstiden. Derfor kan det ikke undre, at han i virkeligheden gør profeterne til antikke moralfilosoffer.

Hornemanns oversættelser af profeterne er stærkt præget heraf, og han kunne møde velfortjent kritik.[9] I Esajaskommentaren er kap. 5,20 oversat tendentiøst med: »Ve dem, som ingen forskel vil gøre mellem godt og ondt og lys og mørke og mellem dyders løn og lasters straf«.[10] I udlægningen heraf udbreder han sig over mangt og meget af, hvad man i den anledning kan komme ind på som folkelig kristelig religionslærer, for hvem religion og moral er lige vigtige. Det gælder f.eks. problemet om forholdet mellem det rette (honestum) og det gode (utile, det hensigtsmæssige!). Det kommer han nærmere ind på i de to tillæg om menneskets moralske natur (og retsbegrebet i moralen) samt om forholdet mellem de stoiske begreber, »summum bonum«

8. Ada Adler: *D. G. Moldenhawer og hans Håndskriftsamling,* 1917, s. 160, 271, 276.

9. Koch 1770-1800, s. 80-81. En behandling af C. F. Hornemann som oversætter og ekseget af Knud Jeppesen vil blive offentliggjort i KS 1979.

10. Oversættelsen i 1931-udgaven lyder: »Ve dem, der kalder ondt for godt og godt for ondt, gør Mørke til Lys og Lys til Mørke, gør beskt til sødt og sødt til beskt«.

(menneskets højeste gode) og »honestum« og »utile«. I begge disse afhandlinger beskæftiger Hornemann sig ret indgående med eudaimonismen, og det sker ved at belyse lykke- og lystbegrebet i de store, græske filosoftraditioner: den stoiske, den epikuræiske og den peripatetiske. Han vil åbenbart værge sig mod, at lystbegrebet tolkes alt for vulgært – ved siden af den fysiske lystfølelse findes der også en intellektuel og moralsk (se f.eks. s. 216), og han har vanskeligt ved at affinde sig med Kants teoretiske bestemmelser i *Metaphysik der Sitten* af ret, pligt og dyd (s. 213); når han ikke afviser dette aldeles, skyldes det, at Cicero i sit stoiske skrift *De officiis* siger omtrent det samme. Han må bestride, at man bør skelne mellem praksis og teori, og dermed bliver netop problemet om forholdet mellem det rette og det hensigtsmæssige aktuelt for ham. I Kant kan han næppe se andet end en indigneret moralfilosof, der aktualiserer konflikter, som allerede var kendt blandt græske tænkere (s. 216-17).

Men hele eudaimoniproblemet er først og fremmest væsentligt for ham selv, hvad man tydeligt ser i den sidste afhandling om religionens store betydning for mennesker, når man skal handle moralsk (s. 238-98). Thi menneskets højeste lyksalighed består i velbegrundet og varig tilfredshed, som nås ved dyd og moralsk fuldkommenhed. Og det er da Hornemanns påstand, at religionen er af største betydning for at fremme dyd og moralitet hos mennesker. Den er ikke ene om at kunne dette; ja, var moralen ikke til, fandtes der ikke hos mennesker nogen modtagelighed for religion (s. 238-39). Ved religionens hjælp erkender mennesket stærkere og mere intenst de grunde, der skal bevæge det til alle slags former for dyd (s. 256). Religionen tjener også til »fornuftig beroligelse« midt i en omskiftelig verden ved altid at henvise til Guds forsyn og til belønningen i det liv, der følger efter døden (s. 258-70), og uden den står borgersamfundet i fare for at gå til grunde. Men hvor den sande, rette tro holdes i live, vil »borgerdyd og borgerheld, velstand og magt, enighed og fred« (s. 270) holde samfundet oppe.

Man spørger unægteligt, om Hornemann ikke repræsenterer den deisme, der var blevet så heftigt bekæmpet af ortodokse og pietister. Det er næppe tilfældet, for hans kristelige tilknytning er om muligt endnu løsere. For ham er det et problem, at Bibelen indeholder så mange usandsynlige og umoralske fortællinger, og han skelner derfor strengt mellem denne bog på den ene side og den sande religion på den anden (s. 270-85). Men han henleder samtidig kritikeres og spotteres opmærksomhed på, hvor god moralsk vejledning der kan hentes fra selv det mest anstødelige skrift, Det gamle Testamente. Det viste Kristus selv ved at citere f.eks. fra profeten Hoseas, kap. 6,6: »Dyd forlanger jeg, siger Jehova, ikke slagtoffer« – det er Hornemanns omskrivning af Mathæusevangeliet kap. 9,13: »Barmhjertighed vil jeg, ej slagtoffer«. For

ham er det givet, at Jesus og hans apostle, som man i dag ikke hører meget om, arbejder »på menneskenes åndskultur, forstands oplysning og viljes forbedring« (s. 245). De søgte at fremme deres sag både ved at fremhæve rent moralske grunde og ved at appellere til en »fornuftig eudaimonisme« (s. 188-89). Jesu morallære har det fortrin fremfor Kants, at den ikke er teoretisk, men praktisk og derfor lettere af virkeliggøre (s. 285-98). Men stort set vil de det samme. Hvor meget Hornemann så end har læst af bibel- og religionshistorie, er han altså aldeles uhistorisk, og det vedkender han sig åbenlyst (s. 279). Historien beskæftiger sig nemlig med for længst tilbagelagte stadier i fortiden, hvor megen overtro og uvidenhed kunne herske, og ikke med det eneste væsentlige: det almengyldige.

Hornemann er vel et af de sidste skud på en stamme, der fra oldtiden og op gennem middelalderen skulle behandle religion og åndsliv ud fra positioner som de anførte.[11] For at forstå ham ret, må man fastholde, at han langt snarere var moral- og religionsfilosof end ekseget og teksthistoriker. Ved fortrinsvis at behandle gammeltestamentlige emner i sin tidlige produktion har han formodentlig følt, at han udfordrede de kredse i samtiden, der foragtede dette skrift. Hans skrifttolkning er ofte – som de anførte eksempler viser – tendentiøs og uholdbar. Det skulle gå helt galt, da han valgte at beskæftige sig med Det nye Testamente.

Fra århundredskiftet offentliggjorde Hornemann kun mindre afhandlinger over spredte emner. Men fra 1817 og indtil sin død var han på ny virksom og udgav adskilligt, både værker og artikler, som han havde offentliggjort før. Det gælder dem i første bind af *Afhandlinger, henhørende til Philosophie, Moral og Theologie,* der netop udkom i 1817, det år, man fejrede 300-års jubilæet for reformationen. Det fremgår med al ønskelig tydelighed, at en tiltagende senilitet nu præger, hvad han skriver, og at han naturligvis fortsat tager sit filosofiske udgangspunkt hos antikkens tænkere og stadig beskæftiger sig indgående med stoikerne uden dog at give en principiel redegørelse for sin opfattelse af dem. I afhandlingerne vil han følge klassikerne og gerne gå den gyldne middelvej mellem rationalisme (Leibniz) og empiri (Locke), og netop dette er for ham den kritiske filosofis opgave (I, s. 38). At hans sympati fortsat er – og må være – på den rationale filosofis side, viser hans negative behandling af Kants påstand, »at fænomenerne ikke er således beskafne, som de forekommer os at være« (I, s. 15). Nu har han altså fået øje for den betydning, erkendelsesteorien har i Kants system, og fortsat er han

11. Problemet om forholdet mellem summum bonum og utile samt honestum har f.eks. været debatteret også i middelalderen. Se herom Gustav Ehrismann: *Geschichte der deutschen Litteratur,* 1927, s. 23 f. og udstillingskataloget *Die Zeit der Staufer* III, Stuttgart 1977, s. 197 om Walter von der Vogelweide.

Fig. 60. Claus Frees Hornemann (1751-1830), professor fra 1776. Lithografi fra Em. Bærentzen og Co. KB. Billedsamlingen.

afvisende over for Kants etik, når han betragter sig som en sand kristen eudaimonist, der handler af hensyn til almenvellet (I, s. 142-43). For ham har gudsbeviserne stadig deres gyldighed, og naturligvis er det især det, der går ud fra naturens hensigtsmæssige indretning, der er væsentligt for ham (II, s. 1-130). Også Schelling og hans bestræbelser på at forbinde filosofi og poesi har han fået øje på, men han kan kun polemisere derimod ved principielt at tage afstand fra dem, der vil fordunkle og mystificere begreber, som må være klare i al slags filosofi (I, s. 195). Men måske har også det religiøse røre i tiden og den retning, det tog, gjort indtryk på den aldrende professor. I det sidste bind af afhandlingerne, der udkom i 1823, hedder det nu om religionen, at den er det eneste middel til at befordre dyd og moralitet blandt mennesker (II, s. 228) – i afhandlingerne fra 1790'erne havde religionen kun været et enkelt blandt flere midler. Det er tragisk, at hans åndsevner nu ikke tillod ham at begrunde dette synspunkt mere principielt.

Hornemann fik at føle, at tiden var blevet en anden, og han udfordrede den også selv. Det nystiftede Bibelselskab arbejdede på at få udsendt en ny oversættelse, men Hornemann var ikke blevet medlem af den kommission, der arbejdede på den. Det var en åbenlys forbigåelse. Han svarede igen ved at udsende sine egne oversættelser af nytestamentlige skrifter eller dele deraf,

nemlig Hebræerbrevet og Romerbrevet (begge 1818) og Johannesevangeliet (1820-21). Her kommer hans rationale og moraliserende overbevisning endnu en gang til udtryk, f.eks. i oversættelsen af det berømte vers i Romerbrevet kap. 1,17: den retfærdige skal leve af tro – Hornemann gengiver det ved: den retfærdige skal vorde lykkelig ved sin retskaffenhed og dyd! Den slags skal være blevet kollegerne P. E. Müller og Jens Møller for meget, åbenbart skred de ind, for der kom ikke flere af den slags oversættelser.[12]

Men i København var der et voksende røre omkring de præster, der gjorde op med de tanker og forestillinger, som bl.a. Hornemann stod for.[13] Grundtvig var kun en enkelt af dem; størst opmærksomhed vakte en anden af »skrålerne« – for at bruge J. P. Mynsters smagfulde udtryk – nemlig pastor *Jørgen Thisted* ved Trinitatis Kirke, der kunne tiltrække flere mennesker, end kirken kunne rumme, og som i påsken 1823 måtte have politi til at holde orden på mængden uden for kirken. Netop i det år udsendte Hornemann det andet bind af sine nævnte afhandlinger, og desuden tre kommentarer til nytestamentlige skrifter (Hebræerbrevet og Romerbrevet 1824, Galaterbrevet 1825), hvori han tog afstand fra forsoningslæren, hævdede akkomodationsteorien og gjorde hele sin skrifttolkning afhængig af hensynet til moralen. Det var naturligvis en brand i næsen på den nye tids folk. Den 18. december 1824 forelæste Hornemann i auditoriet på Regensen, og pastor Thisted indfandt sig med en ligesindet kollega i den åbenbare hensigt at erklære krig. Dette stod også Hornemann klart, og da han så de to træde ind, skal han have råbt: »Der er de!« og meget ironisk budt dem velkommen. Under forelæsningen overrakte han pastor Thisted det første bind af sine afhandlinger, der blev modtaget med ordene: »Denne bog er tåbelig nok, hr. professor!«. Dermed var der udløst en forrygende fejde, der snart kom til at dreje sig om professorernes forpligtelse til at lade deres undervisning være i overensstemmelse med kirkens bekendelse, Den augsburgske Konfession. Hornemann var dog ikke uden forsvarere blandt studenterne. 32 af dem, der havde hørt den omtalte forelæsning, sendte en klage til Konsistorium over pastor Thisted. Hornemann ønskede dog ikke at rejse tiltale, men da studenterne derpå offentliggjorde deres klage, affattede pastor Thisted i foråret 1825 *Hovedsummen af den Vranglære, som fremdrages af den øverste Theolog ved Kjøbenhavns Høiskole, Dr. og Prof. Claus Frees Hornemann, uddragne af hans trykte Skrifter og fremlagt for det danske Folk.* Heri hævdedes, at Hornemann ikke holder sig til sin symbolforpligtelse, men til stadighed har bestridt Kristi guddommelighed, forløsningen og forsoningen, den yderste dom, arvesynden, retfærdiggørelse

12. Kaj Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg,* 1958, s. 43.
13. Samme værk, s. 72-80.

ved tro, Helligåndens personlighed og dens nådevirkninger. Karakteristikken er træffende, men skriftet blev standset af censuren, og Hornemann måtte nøjes med at forsvare sig over for kongen og regeringen i et skrift, som kun blev trykt i fem eksemplarer. I de følgende år var Hornemanns skrifttolkning blandt de selvfølgelige mål for de angreb, der fulgte slag i slag i Grundtvigs og Rudelbachs Theologisk Månedsskrift. Oldingen forsvarede sig ikke. Et værk i tre bind om de Apostolske Fædre (1829) blev barmhjertigt forbigået af kritikken. Da han døde, fulgte ingen af hans kolleger ham til graven. Det var en epoke i fakultetets historie, der var afsluttet.

I 1788 udnævntes *Friedrich Christian Carl Heinrich Münter* (1761-1830) til ekstraordinær professor i teologi. Han var opvokset i et højt kultiveret præstehjem ved St. Petri Kirke, hvor faderen selv gav sønnen en god og meget alsidig undervisning og i 1780 kunne dimittere ham til universitetet. Da det lå så nær ved hjemmet, havde drengen hørt adskillige historiske, filosofiske og filologiske forelæsninger, længe før han blev student, for på den måde at få tilfredsstillet sin umættelige lære- og læselyst. Også poesi havde han dyrket – han kendte Johs. Ewald personligt og oversatte nogle af hans værker til tysk – og en kobberstikker gav ham de første indtryk af kunstens egenart og betydning.

Münter studerede først til filologisk eksamen på universitetet. Det varede to år, og året efter var han tillige teologisk kandidat. I de følgende syv år var han på en vidtstrakt studierejse, der først førte ham til Göttingen, hvor han især dyrkede bibelsk og profan filologi samt historie, kirkeret og palæografi. Han søgte forgæves efter upåagtede håndskrifter til Det nye Testamente i Dalmatien, og tilbragte derpå nogle frugtbare år med studier i biblioteker og privatsamlinger i Rom, navnlig sysselsat med ældre ægyptiske bibeloversættelser og studier over tempelherreordenen. Også han var frimurer og havde derved let ved at opnå gode kontakter – i 1794 blev han selv »ordførende mester« i »Friedrich zur gekrönten Hoffnung«. I Rom traf han selveste Goethe, som dog ingenlunde fandt behag i den unge lærde dansker.[14] Rejsen gik videre til Napoli, og sine mange indtryk heraf udgav han umiddelbart efter hjemkomsten i 1788 i *Efterretninger om begge Sicilierne* (I-II). Også hjemturen gennem Norditalien og Tyskland gav ham et godt udbytte, og det var nærmest en selvfølge, at den berejste og begavede filolog og historiker måtte ansættes ved Københavns Universitet.[15] Han vandt i 1788 professoratet, der var blevet ledigt efter H. F. Jansons forflyttelse til bispestolen i Århus.

14. Se A. Rasmussen: *Frederik Münter, Et Mindeskrift* I, 1925, s. 72.

15. Faderen anholdt dog direkte hos kongen om at få sønnen gjort til professor, se KS 4. R. II, s. 620 f.

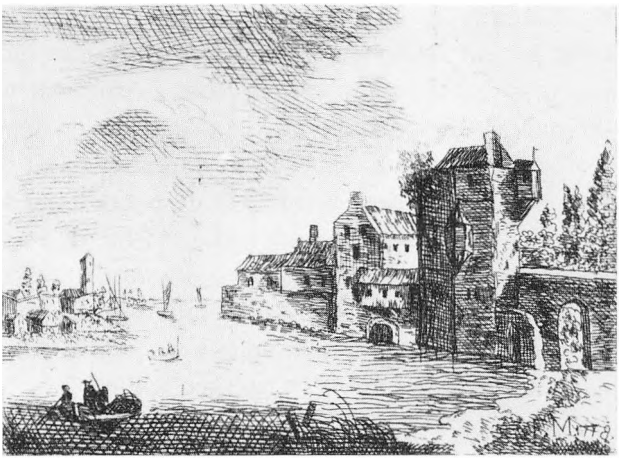

Fig. 61. De fleste theologiske studenter voksede vel op under beskedne kår. En undtagelse var professor Fr. Münter (1761-1830), der fra sit barndomshjem i København, den tyske præstegård ved Sct. Petri Kirke, fik en vid kulturel horisont og bl.a. lærte at stikke i kobber. Fra hans ganske unge år er bevaret dette landskabsbillede, som iflg. underskriften er en fødselsdagsgave til hans moder. Orig. størrelse. Den kgl. Kobberstiksamling.

Men først måtte han gennem en konkurrence, hvor man efter en enkelt uges forberedelse måtte forelæse seks gange over alle teologiens hoveddiscipliner.

I 1790 blev Münter ordinær professor, og dette embede bestred han indtil 1808, da han blev N. E. Balles efterfølger som Sjællands biskop. Men bispeembedet begrænsede kun hans undervisning. Forskningen fortsatte han fra professorårene, og den var af et sådant omfang og kvalitet, at den hurtigt gav ham en international placering. Han spændte forbavsende vidt, men hans hovedfag var kirkehistorie og arkæologi, hvortil kom bibelsk filologi, kirkeret og numismatik – fra sin rejse havde Münter foruden bøger også hjembragt adskillige mønter og medaljer, som han gerne foreviste de studerende. Han bevægede sig lige sikkert i oldtidens og den danske kirkes historie (f.eks. i *Religion der Karthager,* 1816, *Christinden i det hedenske Hus før Konstantin den Stores Tid,* 1827, *Den danske Reformationshistorie* I-II, 1802-06, og *Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht des Nordens* I-II, 1792-96) og blandt »monumenter« som gravsten, antikke kunstværker og mønter, hvis betydning for historieforskningen han skattede højt (f.eks. *Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen* I-II, 1825, *Undersøgelse om de Persepolitanske Inscriptioner* 1800, hvor han behandler kileskriften, *Religion der Babylonier,* 1827). Særlig interesse nærede han for Ægypten og lærte sig da også koptisk så godt, at han kunne undersøge og udgive fragmenter af koptiske bibeloversættelser (Daniels Bog 1786, Nytestamentlige Skrifter 1789, 1790). Naturligvis kan kvaliteten ikke altid være lige fremragende. Men niveauet er altid meget højt, og der er intet af oplysningstidens til tider kaotiske publikationstrang heri.

Et ofte bemærket og meget velkendt værk af Münter er hans store *Haandbog i den ældste christelige Kirkes Dogmehistorie* (I-II, 1801-04, tysk udgave Göttingen 1802-06), som iflg. forordet er en fyldigere udredning af, hvad han forelæste

for studenterne. Det er fortsat værd at studere, ikke mindst fordi man tillige får et levende indtryk af, hvorledes samtidens indstilling farver hele fremstillingen og værkets opbygning. I indledningen udreder han, hvorledes den »kristelige religionsteori«, d.v.s. dogmerne og den samlede dogmatiske lære er opstået. De første kristne måtte forklare, hvad de tænkte og mente over for dem, der foretog det ukendte skridt at bryde med en religion for at gå over til en anden. Det blev en nødvendighed for de kristnes præster at kunne give troen udtryk i begreber, og derved kom platonismen med Origenes (ca. 200) til at få en stærk indflydelse gennem skolen i Alexandria. En blanding af filosofi og religion var uundgåelig, og stedse vil religionsteorien modificeres i overensstemmelse med den herskende filosofi (s. 33). Men deraf følger ikke, at den sande gudsfrygt, som den udtrykkes i dyderne, udslettes. Religionen og teologien adskiltes dog under denne udvikling. For de jævne kristne var en simpel lære nok, som den er udtrykt i trosbekendelsens regler. Holdt man sig blot hertil, var der iøvrigt individuel og fuldkommen frihed til at fatte kristendommens lære. En kirkefader som Tertullian var dog imod denne sammenblanding, men brugte også begreber, han havde lært eller selv dannede. Det blev den lærde teologi, der kom til at blomstre, religionen forsvandt, og først med reformationen kom den på ny til ære.

Det første kapitel handler om den kristne religions sandhed, og her udvikler Münter meget udførligt de angreb og forsvar, som jøder, hedninger og kristne i oldkirken brugte over for hinanden. Det er ganske tydeligt, at det er de teologiske discipliner polemik og apologetik, der her udfolder sig med en meget omfattende lærdom som grundvold. Og man tager næppe fejl, når man antager, at angreb og forsvar er formuleret således, at Münters samtidige har genkendt påstandene. Münter gør derpå meget ud af at påvise, at de kristne i oldkirken ikke havde skriften som kilde til kundskab om den rette tro, men først og fremmest traditionen. Han beskæftiger sig derfor indgående med Irenæus og de forskellige former for tradition: den historiske, den dogmatiske og den hermeneutiske, der fortolker den skrevne tradition. Derpå går han over til at behandle sit emne efter en disposition, som man uden videre genkender fra samtidens lærebøger i dogmatik. Først gennemgås de forskellige udsagn om Faderen, Sønnen og Helligånden samt Treenigheden. Derpå følger (i bd. II), hvad der kan samles om engle og djævle, om verdens skabelse og Guds forsyn, om menneskets tilstand før og efter syndefaldet, om Kristi person og gerning, der kan behandles forholdsvis kortfattet; mere udførlige er de to afsluttende kapitler om kirken og sakramenterne og menneskets tilstand efter døden. Det er naturligvis mere end tvivlsomt, om dogmehistorien kommer til sin ret inden for et sådant dogmatisk opbygget system. Men fordelene er også åbenbare, ikke mindst når der skal vindes gehør for en ny og

Fig. 62. »Mange kjøbenhavnske Borgermænd havde sikkert rystet paa Hovedet ved Synet af Balles Efterfølger, Münter, når han med begge Hænder i Baglommerne af den graa Frakke eller i Frostvejr gjemte i en Muffe, uden Holdning og med ilsomme Skridt mere løb end gik hen ad Gaden« fortæller professor H. N. Clausen i »Optegnelser om mit Levneds og Tids Historie«, 1877, side 35. Nic. Abildgaards udaterede tegning forestiller efter al sandsynlighed professor, senere biskop Fr. Münter (1761-1830). Den kgl. Kobberstiksamling.

kontroversiel videnskabsgren, som biskop Balle tredive år før havde behandlet meget tøvende og varsomt. Og selv efter henved to hundrede år er det indlysende, at værket har fremragende kvaliteter, og at Münter er en ener blandt alle de lærere, der hidtil har været skildret.

Et andet værk af Münter synes derimod at være totalt glemt, eller dog i det mindste forbigået. Det er hans *Betragtninger over den naturlige Teologi* (1805), som også gengiver forelæsninger, han har holdt. Münter indleder med at påpege, at mennesket adskiller sig fra alle andre levende væsener ved den fornuft, der midt i den synlige verden opdager en anden og usynlig, som styres af egne love, og som giver mennesker en følelse af adel og højhed fremfor alle andre væsener. Mennesket har altså bevidsthed om sig selv og ved sig forbundet med alle andre, der har fornuft og moralitet, samt føler deres frihed. Troen på Gud er spontan og umiddelbar, men selv om fornuften kan være svag og begrænset, kan den dog indse, at den ikke kan være til uden en tilstrækkelig grund, nemlig af en første, ubetinget årsag. Og denne årsag må

være grunden selv til åndernes moralske fuldkommenhed, og følgelig må der være et højeste, moralsk væsen til. Om grundene til at tro på dette væsen er det fornuftens pligt at skaffe ønskelig klarhed, og det hvad enten den er teoretisk eller praktisk (s. 22). Gud bliver da genstand for menneskets tro, så snart det er i stand til at hæve sig op over indtryk fra sanserne og fatte forestillingen om den moralske verden, hvortil det hører (s. 26).

Münter tilkender de forskellige gudsbeviser en relativ gyldighed, ikke mindst det, der går ud fra naturens vise indretning, optager ham. Men hertil føjer han endnu et, nemlig det såkaldte »moralske bevis«, hvori forekommer følgende passus: »Guds tilværelse er altså den eneste mulige og tænkelige betingelse for udførelsen af menneskets moralske formål« (s. 182), og selv om han også kan stille sig kritisk over for dette bevis, er det dog det væsentligste for ham. De følgende stykker er knap så interessante og mere traditionelle – de handler om Guds egenskaber, om Guds hensigter og gerninger, om verdens skabelse (der sættes i modsætning til emanationstanke og panteisme), opretholdelse og styre, om sjælens udødelighed, menneskers forhold til Gud, det ondes problem og tilværelsen efter døden, således at også dette værk svarer til opbygningen af en traditionel dogmatik. Men det er ikke det væsentlige i bogen. Sammenligner man den f.eks. med H. F. Jansons kompendium, vil man se, at det er et dansk værk, ikke et latinsk, at de noget tørre og støvede deduktioner er forsvundet og afløst af et løbende filosofisk-teologisk ræsonnement. Det er væsentligt mere sammenhængende, end det her er muligt at gengive, og der er mere i det af Kants filosofi, som tydelig nok har bevirket omslaget. Münter bruger også andre argumentationsformer end de særligt kantianske, og han er ikke kantiansk teolog, endsige filosof af denne skole. Men de kantianske positioner er der adskillige af, og af auktionskataloget over Münters bogsamling fremgår da også, at han har ejet mange af Kants værker. Og den samme iver for at dyrke historie og filologi jævnsides med filosofisk-teologiske studier vil man finde hos Münters efterfølger på Sjællands bispestol, professor Peter Erasmus Müller.

Peter Erasmus Müller (1776-1834) var københavner, blev privat dimitteret til universitetet i 1792 og tog sin embedseksamen med udmærkelse i 1795. To år senere vandt han universitetets guldmedalje for en prisopgave over et nytestamentligt emne, og allerede samme år blev han magister i filosofi. Derpå tiltrådte han en længere udenlandsrejse, hvor han opholdt sig ved tyske universiteter i halvandet år – i Kiel og Leipzig hørte han navnlig to filosofiske professorer, der var inspirerede af Kant, og i Jena selveste Fichte. Derpå var han otte måneder i Frankrig og tre i England. I 1799 vendte han hjem, og hans ønske om en akademisk løbebane opfyldtes, da han i 1801 blev ekstraordinær professor i teologi og 1806 ordinær professor. Dette embede

bestred han til 1830, da han udnævntes til biskop over Sjællands stift. 1803 blev han dr. theol., og fra 1804 forelæste han også i Det filosofiske Fakultet over moral.

P. E. Müller kom snart til at udfolde et stort og lødigt forfatterskab, foruden at han fra 1805 til 1830 redigerede og selv skrev talrige recensioner i Københavnske lærde Efterretninger og dette organs fortsættelse, Dansk Literatur-Tidende; også til adskillige andre tidsskrifter leverede han bidrag. Det mest iøjnefaldende i hans store og righoldige produktion er imidlertid hans sagnforskning i de talrige studier over Eddaer, sagaer og Saxo samt hans lingvistiske studier, der i 1811 gjorde ham til medlem af Videnskabernes Selskabs ordbogskommission. Et kendt arbejde fra denne del af hans studier er fortsat *Dansk Synonymik* (1829).

P. E. Müller nød samtidig stor anseelse i teologiske kredse. Bl.a. var han i 1814 med til at oprette Det danske Bibelselskab, hvor han næste år blev meddirektør, og på samme tid blev han medlem af den kommission, der skulle udarbejde en ny oversættelse af Det nye Testamente. Denne anseelse var velbegrundet, for hans teologiske lærebøger var en lærd forskers kritiske og indgående behandlinger. De er skrevet i en kølig og knap stil og er funderet på et meget bredt kendskab til samtidens og det 18. århundredes teologiske litteratur. Det er hans *Christelig Moralsystem* fra 1808, der i 1827 udkom i en omarbejdet udgave, *Christelig Apologetik* fra 1810 og endelig hans *System i den christelige Dogmatik til Brug ved akademiske Forelæsninger* fra 1827. De bygger alle på hans forelæsninger, og der knytter sig flere interessante omstændigheder til dem. Hans dogmatik blev hårdt angrebet af Grundtvigs nære medarbejder, A. G. Rudelbach, så fremtrædende kirkehistorikere som J. Oskar Andersen og efter ham Hal Koch har også hos P. E. Müller villet se en udvikling, der førte bort fra rationalismen til en langt mere bibelsk orienteret kristendom.[16]

Herom må man først og fremmest bemærke, at i alle de nævnte skrifter er det tydeligt nok kantiansk præget tænkning, der er hans udgangspunkt. Navnlig i det første af de nævnte værker er dette påfaldende, fordi tankerne ligger nært ved Kants egne i de indledende, principielle paragraffer. Senere sporer man ikke en så iøjnefaldende afhængighed, uden at Müllers tænkning af den grund er kommet ind i nye baner. Men fortsat står han i gæld til den såkaldte »ældre Tübingerskole« og dens ledere, G. C. Storr (1746-1805), J. F. Flatt (1759-1821) og F. G. Süskind (1769-1829) og til det tidsskrift, de to sidste udgav, Magazin für christliche Dogmatik und Ethik (1796 ff.). Adskillige henvisninger i Müllers værker godtgør dette. Disse teologer var

16. Rudelbachs anmeldelse i Theologisk Maanedsskrift IX, 1827, s. 63-96, 160-294. J. Oskar Andersen i *Dansk Kirkeliv,* 1925, s. 133 f. Hal Koch i *Den danske Kirkes Historie* VI, s. 63-65, 193-96.

stærkt engagerede i et kritisk Kantstudium, hvor de søgte at dreje mesterens tanker i en retning, der gjorde det muligt at fastholde traditionelle, teologiske opfattelser. I indledningen til sin dogmatik (den latinske udgave, 1793) gør Storr netop opmærksom på, at den kantianske filosof, der ikke vil overskride erkendelsens grænser, og som ikke af hensyn til nytten, men netop til den filosofiske stringens må fastholde erkendelsens begrænsede rækkevidde, hverken kan bekræfte eller afkræfte sandheden i åbenbaringen, d.v.s. det bibelske vidnesbyrd. Dens udsagn kan man nødes til at tilslutte sig af andre grunde, og han nævner her Jesu mirakler (s. xviii-xix), hvorpå netop følger en bredt anlagt, kirketro dogmatik, funderet på skriften, hvis pålidelighed han argumenterer indgående for. Ganske det samme vil man finde hos P. E. Müller.

Müllers *Apologetik* fortsætter naturligvis traditionen for at tage kristendommen i forsvar. Her rydder han vejen for antagelsen af en overnaturlig åbenbaring ved at afvise indvendinger mod underets mulighed (§ 12) og ved at argumentere for, at de ikke blot er logisk og fysisk mulige, men også moralsk nyttige (§ 13). Herefter kan han bredt og mangesidigt udvikle alle de fordele, en overnaturlig åbenbaring har (§§ 14-23). Men naturligvis kan en åbenbaring umuligt omfatte sætninger, som i almindelighed strider mod tænkningens love eller mod, hvad fornuften forestiller sig om guddommen og menneskers forhold dertil. Dér går grænsen, og her adskiller han sig tydeligt fra ældre apologeter og naturteologer som N. E. Balle og H. F. Janson. De indleder nemlig med at begrunde tilliden til den overnaturlige åbenbaring i skriften og dermed til underne. For dem er skriften den urokkelige grundvold. Müller må først argumentere rationelt for, at underet er muligt, og derpå kan han godtgøre, at man kan og bør have tillid til skriften og dermed til åbenbaringen. Da dette lykkes, kan man naturligvis ikke udelukke den rationelle argumentation i den følgende, meget minutiøse gennemgang af selve åbenbaringstroen og bevisførelsen for den kristne læres guddommelighed, der netop opfylder de formale krav, som fornuften må stille. I begge udgaver af sit moralsystem konkretiserer han disse principper på etikken, og de ligger også til grund for hans dogmatik, som også er et »system«, hvor man netop skal følge deduktionen og den rationelle argumentation før noget andet. Han fremhæver selv i § 94 om fornuftens forhold til »mysterierne«: når fornuften selv erkender den menneskelige kundskabs grænser og den menneskelige naturs ufuldkommenhed samt skønner, at dens eget tarv kan befordres ved en sand åbenbaring, så må mennesket ifølge fornuftsgrunde antage gyldigheden af kristendommens mysterier. Det er altså fortsat fornuften, der er Müllers kriterium, og i den følgende fremstilling, der i mangt og meget minder om Storrs nævnte, men i langt højere grad inddrager religions-, kirke-

Fig. 63. Peter Erasmus Müller (1776-1834), professor 1801-30, derpå Sjællands biskop. Stik af Jaquemot 1839. KB. Billedsamlingen.

og dogmehistorie, kommer den explicit til udtryk lejlighedsvis derved, at fornuften ingen indvendinger har mod, hvad åbenbaringen fremstiller (f.eks. §§ 179, 187), men den hverken forkorter eller fortegner, hvad der for mange måtte stå som kirkens lære. At ultralutherske som f.eks. A. G. Rudelbach med rette kunne afdække mangfoldige mangler, er en ganske anden sag.

Det væsentlige i P. E. Müllers værker er næppe, at han var på vej fra rationalisme til en mere bibelsk orienteret kristendom, som andre var det i århundredets begyndelse. Sandsynligvis er denne opfattelse opstået ved, at man i hans forfatterskab ser den modsatte bevægelse af den, man kunne konstatere hos N. E. Balle, nemlig fra etik til dogmatik, og at man ikke har heftet sig ved, hvorledes Müller fortsat lægger fornuften til grund for sine udredninger, og på hvilken måde han gør det.

Det er altså ikke hans dogmatik fra 1827, men hans apologetik fra 1810, der skaber epoke, hvad også en så udmærket iagttager som professor H. N. Clausen konstaterer.[17] Grunden er naturligvis den, at han gav dansk teologi – og dermed danske præster – et virkeligt rationelt grundlag for kristendommen, så den ikke skulle føje sig efter en hvilken som helst vilkårlig brug af fornuften og blande sig med filosofien for at kunne tjene som fundament for moralen. Ved denne tørre, tilbageholdende mands indsats lykkedes det at føre den linie videre, som i nærværende skildring kendes fra Balles *Theses theologicæ.* Forskellene mellem dette værk og Müllers dogmatik er såre overskuelige.

17. Clausens i note 7 nævnte erindringer, s. 506. Når det netop er Apologetikken, der nævnes, skyldes dette formodentligt, at den hører til i den velkendte, apologetiske tradition.

Fig. 64. Jens Møller (1779-1833), professor fra 1808. Efter litografi af Aagaard. KB. Billedsamlingen.

Professor *Jens Møller* (1779-1833) var præstesøn og blev efter forældrenes tidlige død sat i Slagelse lærde Skole, hvor en dygtig rektor gav en fortrinlig undervisning i de klassiske sprog og indgød den unge discipel en livslang kærlighed til antikke forfattere, bl.a. Cicero. I Slagelse vaktes hans lyst til at lære mange slags fag, naturvidenskabelige såvel som filologiske og historiske, og han viste sig snart i besiddelse af en forbavsende evne til hurtigt at tilegne sig en alsidig viden. I 1797 blev han dimitteret til universitetet, og både filosofisk og filologisk eksamen tog han med bedste karakter. På grund af den foragt, man i samtiden nærede for kristendom, kirke og gejstlighed, ønskede han mindst af alt at blive teolog. Han ville hellere læse klassisk filologi og blive skolemand. Men fhv. statsminister Ove Høegh Guldberg, der havde understøttet moderen i hendes enkestand, påbød ham at tage teologisk embedseksamen først, hvad han så også gjorde i år 1800. Han havde knyttet sig ret nært til professor Moldenhawer og var som skoleinteresseret også blevet opfordret til at lade sig optage på Det pædagogiske Seminarium. Men han afskrækkedes af at skulle blive der i fire år og derpå forpligte sig til at tage imod et lærerembede, hvor det end blev tilbudt i Danmark eller Norge. I stedet var han i et par år privatlærer og derpå adjunkt i Slagelse indtil 1808. Han havde da med skiftende held deltaget i to konkurrencer om akademiske priser, men vandt nu Videnskabernes Selskabs guldmedalje for en afhandling

om den pragmatiske historieskrivnings fordele og begrænsninger. Da professor Münter netop i 1808 blev Sjællands biskop, fik han lyst til at deltage i konkurrencen om det ledige embede, men erfarede kort efter til sin undren, at han uden konkurrence ville blive udnævnt til ekstraordinær professor. Det skete, og fem år senere blev han ordinær professor og samme år dr. theol. på en afhandling om kildeværdien af Euseb af Kæsareas' kirkehistorie.

I de 26 år, han kom til at fungere ved Københavns Universitet, udfoldede han en så voldsom aktivitet, at den ganske savnede sin lige i Det teologiske Fakultet. Udover hvad han udrettede her, deltog han livligt i universitetets administration, han var medlem af mange videnskabelige og almennyttige selskaber og 1815-28 et såre virksomt medlem af direktionen for Borgerdydsskolen på Christianshavn. I 1814 var han med til at stifte Det danske Bibelselskab, her blev han snart meddirektør og 1818 udenlandsk sekretær, vel på grund af sine store sprogkundskaber. I 1815 indtrådte han i kommissionen, der forberedte en ny oversættelse af Det nye Testamente, og sammen med vennen, dr. Rasmus Møller, udsendte han i 1828-30 en oversættelse af store dele af Det gamle Testamente. 1811-18 var han næsten ene om at være æstetisk anmelder ved Dansk Literatur-Tidende, hvis redaktør han blev i 1830. Men hans indsats her skaffede ham ingen synderlig anseelse, fordi han savnede æstetisk sans og dømmekraft. I mange andre tidsskrifter udfoldede han sig anderledes til sin fordel, og det er først og fremmest i dem, han selv udgav, man skal finde, hvad han betød for fakultetet og dets teologi. Det er *Theologisk Bibliothek* (I-XX, 1811-21), *Nyt Theologisk Bibliothek* (I-XX, 1821-32), *Mnemosyne. Eller Samling af fædrelandske Minder og Skildringer* (I-IV, 1830-33) og endelig *Tidsskrift for Kirke og Theologie* (I-IV, 1832-34). Det er livlige og lødige artikler, der bringes, ofte oversættelser fra fremmede sprog og afhandlinger, skrevet af en efterhånden ret stor kreds af teologer. Men de fleste og de udførligste bidrag er affattet af Jens Møller selv; til de to teologiske biblioteker har han selv skrevet mere end 100 artikler, som han i sin selvbiografi henfører dels til den lærde, dels til den praktiske teologi – at den sidste også var med, må givetvis have øget interessen hos gejstligheden og er også et påfaldende udslag af Jens Møllers interesse for livet, som det udfoldede sig i kirken. Til den lærde teologi må regnes taler og afhandlinger om eksegetiske og historiske emner med talrige oversættelser af forskellige kildeskrifter. Hans egne, mere dybtgående studier i tidsskrifterne kom efterhånden til at handle især om Christian den VI's dage og pietismen i Danmark. De bygger på arkiv- og kildestudier, og selv om de lider af flere åbenlyse mangler, er adskillige af dem nyttige også i dag.

I sin selvbiografi fortæller Jens Møller, at i studieårene var hans teologiske grundholdning præget af modsætning mellem rationel tænkning i Kants ånd

og supranaturalisme.[18] I Kants *Kritik der reinen Vernunft* var der adskilligt, han ikke kunne gendrive, men han kunne dog se, at det hverken rimede med Jesu tydelige udsagn eller tilfredsstillede hjertets trang. Endnu i de første årgange af Theologisk Bibliothek sporer man usikkerhed. Men da han i 1832 lagde sidste hånd på sin selvbiografi, fremtræder han som langt mere afklaret. Nu er det ham om at gøre, at kristendommen prædikes rent og uforfalsket, som den findes i Det nye Testamente. Denne overbevisning har han fundet frem til ved fortsatte studier, og den hviler på prøvede og gyldige grunde. Fornuften er nemlig den evne, hvormed han kommer til troen, og åbenbaringstroen kan kun forsvares med fornuftens hjælp. Men man kan ikke ophøje fornuften over åbenbaringen, som rationalisterne gør det, for åbenbaringen – læs: Skriften – er dog et værk af den guddommelige fornuft, som langt overgår den menneskelige. Nu nævnes Kants navn ikke, og Jens Møller er befæstet i sin tro på åbenbaringens nødvendighed og guddommelighed.

Dette lyder som en røst fra det 18. århundredes slutning – og er det også. Den udvikling, Jens Møller gerne vil fremhæve hos sig selv, omfattede i hvert fald ikke den afklarede opfattelse af forholdet mellem fornuft og åbenbaring, for den findes allerede i hans tiltrædelses-forelæsning som professor.[19] I 1832 offentliggjorde han en artikel af en præst, der fremhævede det umulige i at konstruere en særlig »naturlig religion«, fordi den kun kan fremkomme ved at abstrahere fra den enkeltes religiøse erfaringer. Men Jens Møller svarede omgående herpå, og som et ægte barn af en filosofisk epoke forsvarede han både den naturlige religion og den naturlige teologi.[20]

Nærmere om Jens Møllers synspunkter kan f.eks. findes i en artikel fra 1821 om den nyere tids forbedringer i kirken.[21] Jens Møller er udtalt optimist: Alt i verden går stedse frem til det bedre, Guds rige går det dagligt fremad for. Man er på vej mod en harmoni mellem tro og viden, og det skyldes især, at man nu indser, at Bibelen ikke kan fortolkes som ethvert andet skrift. Nu erkender man, at fordi disciplene var under Guds ånds vejledning, når de talte eller skrev om troens sandheder, må der tages hensyn hertil i reglerne for skrifttolkningen. Han forsvarer ikke den »mekaniske, bogstavelige inspiration«, altså af hvert ord eller bogstav. Blot skal de bibelske skrifters indhold ikke forvrænges af hensyn til fornuften. Med denne voksende respekt for Bibelens egenart er Bibelselskabernes blomstrende virksomhed nært forbundet, og Jens Møller venter sig meget heraf. Den systematiske teologi kan man ikke undvære, når det ene angreb på kristendommen efter det andet skal

18. KS 4. R. IV, s. 256 og 288 f.
19. Theologisk Bibliothek I, 1811, s. 1-48.
20. Tidsskrift for Kirke og Theologie, 1832, s. 190-205.
21. Theologisk Bibliothek XIX, 1821, s. 224-68.

tilbagevises. Fornuften er nemlig ikke ubrugelig – kun af og til utilstrækkelig – men det er netop den, der skal benyttes frit og alsidigt, og ikke forstandens ensidige grublerier. Kirkehistorien kan være nyttig på mange måder, men ét er dog væsentligere end noget andet, nemlig at rense de dogmer, der er opstået i tidens løb, for menneskelige tilføjelser. Derved kan man hævde et rent bibelsk lærebegreb og drage nytte af de videnskabelige værker, der glædeligt nok er kommet til i de senere år, om den bibelske traditions udvikling. I denne interesse for Bibelen – og Det danske Bibelselskab – mere end aner man forbindelsen til N. E. Balles synspunkter og forfatterskab. Jens Møller kunne ønske sig en ny og forbedret udgave af Balles *Bibelen forsvarer sig selv,* og netop om Balle udsendte han et af sine få, større skrifter (1817). Men Balles fortrykthed og pessimisme er hos Jens Møller afløst af ukuelig optimisme. Også i hans uafladelige flid, i hans alsidighed og lyst til at gøre praktisk nytte og i hans åbne, udadvendte holdning ser man en personifikation af nogle af oplysningstidens bedste sider. Det er den epoke, der har fostret ham.

Peter Krog Meyer (1780-1819) var nordmand, student fra Trondheim 1796 og teologisk kandidat fire år senere. I 1801 blev han latinskolelærer, først ved Metropolitanskolen og derpå i Kristiania. I 1806 blev han ekstraordinær professor i teologi, men modtog allerede i 1808 tilbud fra hertugen af Augustenborg om at blive huslærer for dennes sønner, og deres gensidige forhold blev såre hjerteligt. I 1815 blev Krog Meyer dr. theol. på en fortrinlig afhandling om den oldkirkelige apologet Arnobius og i 1816 påny knyttet til universitetet, fra det følgende år som ekstraordinær professor. Men af lektionskatalogen fremgår, at hans virke blev hæmmet af den alvorlige kræftsygdom, der gjorde ende på hans liv, før han tiltrådte et nyt embede som den første biskop over Als-Ærø stift. I sin skolebog *Lærebog i den christelige Religions- og Sædelære* beskæftiger han sig indgående med moralen, mindre med dogmerne, som han søger at tolke således, at de harmonerer med, hvad han må regne for sædelighed og fornuft.

Børge Thorlacius (1775-1829) var professor i klassisk filologi, da han i årene 1808-17 varetog undervisningen i bibelsk eksegese i stedet for D. G. Moldenhawer, der helligede sig Det pædagogiske Seminarium. Men han havde også teologiske interesser. I 1815 disputerede han for den teologiske doktorgrad om bøgerne med de sibyllinske orakler som mulige vidnesbyrd om kristendommen i oldkirken. Efter Krog Meyers død vikarierede endnu en klassisk filolog, nemlig *Frederik Christian Petersen* (1786-1859) som lærer i nytestamentlig eksegese, men han var uden egentlige teologiske interesser. Tidligt i 1821 tiltrådte hans efterfølger *Henrik Nicolai Clausen* (1793-1877), der i det følgende år blev ekstraordinær og i 1830 ordinær professor. Med ham

begyndte en ny epoke i fakultetets historie, der skildres nærmere i næste afsnit. Det samme gælder *Mathias Hagen Hohlenberg* (1797-1845), der i 1826 blev lektor i teologi og året efter ekstraordinær professor.

Fakultetet

Efter 1788 skiftede arbejdet i Det teologiske Fakultet karakter. De dissentierende vota fra pietismens tid og de lange erklæringer fra den følgende periode om studier, nye studieordninger og administrative problemer findes ikke mere. Erklæringerne fra fakultetet er enstemmige, og man sporer ikke divergerende opfattelser i dem. Hvad der beskæftiger fakultetet er rutinesager om ansættelser, legater, løn og dispensationer, f.eks. når kattuntrykkere, sejlmagere eller postbude begærer selv at måtte bære lig af deres pårørende til graven i stedet for de dertil udpegede regensianere. Endog sager om Regens og Kommunitet svinder hen.

Undtagelser findes dog, og enkelte af dem skal nævnes. Biskop J. C. Schønheyder i Trondheim opfordrede i 1795 fakultetet til at skærpe censuren ved den teologiske embedseksamen, da han i sit stift havde fundet præster med såre indskrænkede kundskaber. Fakultetet svarede affabelt og undvigende den 28. marts, men måtte i skrivelse af 16. april til en kollega i Det filosofiske Fakultet erkende, at to opgaver ved den skriftlige del af embedseksamen lignede hinanden så meget, at der var tale om afskrift og dermed om snyderi. Men allerede før biskop Schønheyder havde modtaget fakultetets svar, nemlig den 21. marts, klagede han i en skarpere skrivelse til fakultetet over vankundigheden hos de kandidater, som af hensyn til deres magelighed og ved en manuduktørs hjælp nøjedes med at læse et enkelt skrift fra Det gamle Testamente og et fra Det nye til deres embedseksamen, hvorved kristendommens fjender fik let spil. For at fremme bibelstudiet foreslår han en udgave af Skriften med originalteksten i den ene kolonne og den tilsvarende oversættelse i den anden. Dette afviser fakultetet den 31. august, men erkender samtidig, at bibelkundskaben ikke står mål med tidligere tiders. Dengang blev studiet dog drevet med en næsten mekanisk færdighed i ordret oversættelse, hvorved der opstår tankeløshed. Nu drives det mere hensigtsmæssigt, idet der lægges vægt på større fordybelse i færre skrifter, især dem, der handler om Jesu levned og apostlenes hovedlærdomme. Det gamle Testamente forsømmes ikke, men sættes i relation til Det nye, således at enhver præst er i stand til selv at uddrage kristendommens lærdomme og forskrifter af selve kilden.

Kort efter blev fakultetet afkrævet et responsum om student Malthe

Fig. 65. Efter Københavns bombardement i 1807 måtte Det teologiske Fakultet anskaffe et nyt segl til erstatning for det, der var gået tabt ved katastrofen (jvf. fig. 4). Det nye segl ses t.v. Men efter begivenhederne i 1814 måtte man i h.t. konventionen med Sverige af 1. september 1919 lade Norske Løve og kronen derover – dette fakultets part af det danske rigsvåben – udgå af seglet. Der måtte forfærdiges et nyt, der kom til at se ud som vist t.h. Kronen foroven er bibeholdt. Under den er indføjet ti stjerner, som fuglen (formodentlig en ørn, skønt vingerne knapt nok hører til på kroppen, og fødderne snarest er beredt til et hop) må tænkes at flyve op imod. Ørnen stod i seglet fra 1807 på en opslået bog, og har vel oprindeligt været en due, symbol for Helligånden. KU.

Møllers anonyme, satiriske *Repertorium for Fædrelandets Religionslærere.*[22] I dette fantasifyldte værk angribes ikke blot præster for at forsømme deres embeder, men også selve treenighedslæren, der stemples som ubibelsk, ja som en løgn. Fakultetet har af nærliggende grunde svært ved at argumentere for, at treenighedslæren er bibelsk, og anholder i stedet den upassende tone og andre formalia i værket, som det fremgår af deres svar af 22. september 1795. Også biskop Schønheyder skriver til majestæten om repertoiret. Den 10. marts 1796 søger han at betegne det som oprør mod kongen, der skal beskytte landets religion. Majestæten bør give sit mishag til kende og bl.a. pålægge Det teologiske Fakultet at våge over den rene religionslære mod alle forfalskninger i litteraturen. To dage senere fik Schønheyder de to sidst udkomne hæfter af nævnte skrift i hænde, føjede en note til i brevet til Kancelliet, og heri hedder det, at han ikke anklager nogen, men »jeg er af troværdige og flere retsindige

22. Om Malthe Møller og hans Repertorium, se f.eks. Koch 1770-1800, s. 263-65, og om biskop Schönheyder, samme skrift, s. 263, 272 og 300-01. Hans kontrovers med fakultetet her gengivet efter fakultetets kopibog (RA. KU. 31.03.08), se under de anførte datoer.

Fig. 66. Otto Horrebow (1769-1823), cand. theol., vicedekan ved Kommunitetet, udgav 1797-1801 »Jesus og Fornuften«. Stik af Chrétien 1799 efter tegning af G. Hull. KB. Billedsamlingen.

folks vitterlige fortællinger om universitetets læreres forelæsninger tilskyndet til at bede om tilsyn med teologernes læreembede« – måske sigter han til, at de var forpligtede til at undervise i overensstemmelse med Den augsburgske Konfession. Men professorerne i fakultetet afviser ganske biskoppens forslag om majestætens indgreb. De opfatter en sådan fremgangsmåde som et religionsedikt.

I foråret 1800 måtte fakultetet arbejde på en erklæring til Kancelliet om *Otto Horrebows Jesus og fornuften* (1796-1801).[23] Dette ugeskrift var stærkt kritisk over for kristendommen og hævdede bl.a., at Moses var en demagog, som falskeligt brugte Guds navn til at indrette en stat efter eget tykke, at Paulus var smittet af entusiasme og af oldtidens rå begreber om Guds straffende retfærdighed, og at de mangelfulde skrifter i Det nye Testamente ikke kan tjene som religionens grundvold. Således refererede fakultetet i hvert fald Horrebows værk, og det er dette referat, der er det interessante. Men hertil kom det pikante, at Horrebow var vicedekan ved Kommunitetet og altså nært knyttet til Det teologiske Fakultet. I deres votum er professorerne enige om at beklage, at reformatorerne i den forpligtende konfession fra Augsburg ingen undersøgelser offentliggør af pålideligheden i de skrifter fra Bibelen, som de påberåber sig. Derfor er Horrebows skriftkritik ikke mod loven, men han gør den fejl at identificere religionens codex, Bibelen, som ikke er fejlfri, men selve den rigtige og ret udviklede religionslære. Fakultetet er naturligvis stødt over de angreb, som rettes også mod Jesus selv, »en af

23. Horrebow og hans ugeskrift, se f.eks. Koch 1770-1800, s. 267-69. Fakultetets udaterede votum fra april 1800 refereret efter kopibogen (RA. KU. 31.03.08).

fortidens ærværdigste mænd og det endog i et almueblad«. Man finder, at Horrebow generaliserer for groft, og hans fremhævelse af den naturlige religion med udelukkelse af den åbenbarede kan ikke engang tiltrædes af den, der kun historisk har stiftet bekendtskab med den religionsteori, der hedder kristendom. I den er det alene væsentligt at erkende Kristi autoritet, som den hviler på guddommens belæring, befaling og forskrift. Horrebow har dog i senere numre udtrykt sig mere moderat, om hans moralitet i disse sager bør ingen opkaste sig til dommer. Og man opnår intet ved at antaste den akademiske ret til at anstille egne og uafhængige undersøgelser, hvor kritisable resultaterne end måtte være, og selv om de publiceres i et almueblad. Fakultetet kan altså ikke råde til at gribe ind, og bladet udkom da også endnu et år. Som det skal fortælles, var det ikke de teologiske professorer, men en juridisk student, der læste Horrebow en lektie, der gjorde det umuligt for ham at fortsætte med sine påstande.

Midt i fakultetets arbejde med alle rutinesagerne, kom klagen over Grundtvigs dismisprædiken fra 1810 som en bombe og gav anledning til adskillige erklæringer fra fakultetet. Sagen omkring »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus« er skildret ofte og skal ikke gentages her.[24] Der skal blot erindres om, at prædikenen blev til en affære, da den blev offentliggjort, hvad der ikke var skik. Seks ansete præster i København protesterede, fordi de følte, at Grundtvig havde fornærmet hele den gejstlige stand med en påstand om, at den havde fordrevet Guds ord fra kirken. Fakultetet var i den situation, at det ikke kunne underkende den kollega, nemlig P. E. Müller, som havde givet Grundtvig udmærkelse for denne prædiken, men holdt sig til, at prædikenen ved at blive udgivet røbede ubeskedenhed, ubetænksomhed og overilelse hos den unge forfatter og prædikant. Man frarådede på det bestemteste, at jurister kom til at skønne over de fremførte påstande, da dette alene kunne udøves af indsigtsfulde teologer. Men også her vedkendte man sig en liberal grundholdning, da man ikke ved nogen dimisprædiken ville gøre sig til herre over de anskuelser og meninger, der kom til udtryk. Sagen endte med, at Grundtvig i henhold til kgl. resolution af 5. januar 1811 måtte møde for Konsistorium for at få tildelt en advarsel og irettesættelse.

Undervisningen

I 1789 nedsattes den såkaldte »store skolekommission«, der skulle komme til at arbejde gennem 25 år, og hvis smukkeste og bedst kendte resultat er

24. En kort oversigt over behandlingen af denne sag bl.a. i *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter,* ved Holger Begtrup, II, 1905, s. 5-7.

Anordning for Almueskolevæsenet på Landet i Danmark af 29. juli 1814, der som skolens formål fastslog, at den skal »danne børnene til gode og retskafne mennesker i overensstemmelse med den evangelisk-kristelige lære samt bibringe dem de kundskaber og færdigheder, der er nødvendige for at blive nyttige borgere i staten«. Af mere direkte betydning for de akademiske studier var vel *plakaten af 22. marts 1805 om det højere skolevæsen,* der afstak nogle retningslinier for undervisningen og var mindre detailleret end de to tidligere af 1739 og 1775. I § 3 hedder det, at de gamle sprog og discipliner fremdeles bør dyrkes med flid og omhu, men nu fremhæves særligt dansk grammatik og skriftlige opgaver på modersmålet samt fransk og tysk (fra anden og tredie klasse), aritmetik og geometri samt skønskrivning. Undervisningen i græsk og latin kan forventes nedskåret, som adskillige rektorer har ønsket det. Al sangopvartning af disciplene i og uden for kirken skal latinskolerne nu befries(!) for uden tab af indkomster. Kun de disciple, der vil være præster, undervises i hebraisk det sidste skoleår. Lærebøger foreskrives ikke, man vil overlade dette valg til rektorernes og de øvrige læreres skøn.

Samme dato udsendtes ny *forordning om examen artium.* Ingen kan mere blive indskrevet privat ved universitetet, og eksamen holdes kun herinde, ikke mere på nogen skole. Ved eksamen prøves kundskaber og modenhed i dansk, latin, geografi og verdenshistorie, medens græsk kun kræves af dem, der vil studere medicin eller teologi. De øvrige prøves i fransk og tysk. Der er flere skriftlige prøver, og ved en af dem stilles der to spørgsmål i den kristelige religionslære samt et i bibelhistorie. Ved den mundtlige eksamen skal der i græsk kun høres i profane forfattere, og pensum i hebraisk præciseres ikke. For filosofikum og undervisningen ved Det teologiske Fakultet var der givet de nævnte bestemmelser i 1788-forordningen.

Af underviserne ved fakultetet bør N. E. Balle nævnes først. Når han som omtalt var flittig til at forelæse, også medens han var biskop, havde det en særlig grund. I et promemoria af 25. september 1798 gør han fakultetet opmærksom på den konsekvens af den nye universitetsfundats, at Sjællands biskop ikke mere har noget med universitetet at gøre. Man har ophævet ordningen fra 1732, at han forblev i fakultetet som tredie professor og lod regensprovsten vikariere mod særskilt vederlag. Imidlertid har Balle selv fortsat sin undervisning langt ud over, hvad man kunne vente, nemlig med fire ugentlige forelæsninger om vinteren og desuden i ti år med en homiletisk-kateketisk øvelse hver uge. Han er reel nok til at oplyse, at han ellers ville miste de økonomiske fordele, der for biskoppen var forbundet med at være lærer ved universitetet. Hvis de bortfaldt, måtte biskoppen se sig nødsaget til at bosætte sig i en af stiftets »mindre købstæder«. Men arbejdsbyrden og det ringe fremmøde ved hans forelæsninger i de senere år nøder ham til at søge

dette ændret derhen, at han hver fredag mellem kl. 12 og 13 katekiserer offentligt i Trinitatis Kirke for studerende og andre interesserede. Naturligvis opnår han fakultetets tilladelse til denne ordning, som iflg. lektionskatalogen var begyndt nogle år forinden, og som han fortsatte, indtil han i 1808 tog sin afsked som biskop.

De faste læreres undervisning synes at have været ganske vel aftalt, således at man ikke forelæste over de samme emner. D. G. Moldenhawer fik ikke nogen lang funktionsperiode ved fakultetet. Fra år 1800 var hans undervisningsbyrde præget af, at han var leder af Det pædagogiske Seminarium. I årene fra 1788 havde han fortrinsvis undervist i Det gamle Testamente (1. Mosebog og de poetiske Skrifter) samt i Det nye (Lukas, Johannes, 1. og 2. Korinthierbrev) og lejlighedsvis i dogmatik og etik med benyttelse af forskellige kompendier. Langt interessantere er det at følge C. F. Hornemanns undervisning gennem årene efter lektionskatalogen.

Indtil 1793 foretrak Hornemann at læse over Davids Salmer, hertil sluttede sig oftest nogle af Pauli breve, stundom flere af evangelierne og som regel naturlig eller åbenbaret teologi, evt. dogmatiske emner og kristendommens ældste historie. Fra dette år bliver Esajas nu hans foretrukne emne, og i dogmatik gennemgår han f.eks. beviserne for kristendommens sandhed og guddommelige oprindelse, eller han giver en indføring i den åbenbarede teologi med en gennemgang af de skriftsteder, der bruges som dogmatiske beviser. Og i 1794 forelæser han over Ciceros *De officiis,* som om det var et kristeligt-teologisk værk. Efter århundredskiftet kan han tage sig af Apostolske Fædre og af den guddommelige lære i Jesu taler, der ganske stemmer overens med den rene fornuft. I vinteren 1806 behandler han Kristi og Pauli bestræbelser på at føre Moses' og profeternes lære, der var fordærvet af farisæerne, tilbage til dens oprindelige renhed. Fra 1806 forelæser han ofte over Hebræerbrevet og i årene 1808-11 behandler han græske filosoffer, som levede før Kristus, især deres læresætninger om Gud og guddommen, hvorved han vil vise, hvorledes de stemmer overens med kristendommen og garanterer den. I 1815 gennemgik han de dogmer, kristendommen har fælles med den naturlige religion, og dem, der er særegne derfor, og i 1820 danske evangelieoversættelser fra 1740 og 1748 – man mærker hans fortørnelse over ikke at være med i den kommission, der besørgede den nye oversættelse. I 1823 læser han over naturlig teologi samt over persisk og en persisk version af passionshistorien, og han fortsætter i 1824 med at gennemgå en arabisk og en persisk version af Markus, hvortil i 1825 kommer en syrisk. I vintersemestret 1825 – netop som kirkekampen begyndte – udtrykker han håbet om, at en forelæsningsrække over Jesu taler i de tre første evangelier må blive den sidste, han holder offentligt. Men det følgende semester læser han over de

orientalske sprogs harmoni og i 1828 over de Apostolske Fædre samt Justins Dialog med Tryphon.

F. Münters undervisning var ikke nær så spredt. Naturligvis var kirkehistorien og dogmehistorien hans foretrukne emner, og han forelæste til stadighed så flittigt, at alle perioder blev dækket. Desuden behandlede han Det gamle Testamente (Salomos ordsprog, Genesis, Job samt jødisk arkæologi og gammeltestamentlig teologi) og Det nye (oftest Indledning, Evangelier og Apostlenes Gerninger, men vistnok aldrig Paulus' breve), lejlighedsvis også dogmatik, symbolik, pastoralteologi og religionshistorie, kun sjældent kirkelige antikviteter og aldrig etik. Men mange tilhørere havde han næppe. Efter at være blevet biskop ansøgte han den 20. november 1810 fakultetet om at måtte eksaminere ved embedseksamen. Grunden er den enkle, at ingen ellers vil høre hans undervisning. I sidste semester var der kun en enkelt student til hans forelæsninger over den ældre dogmehistorie og slet ingen til den bebudede gennemgang af Den augsburgske Konfession. Han føler sig krænket og såret, men fakultetet svarer 13. december, at man ikke kan anbefale ansøgningen, da den strider mod praksis og den frihed, universitetet bør unde de studerende til uden repressalier at høre de lærere, de ønsker. De omtalte discipliner dækkes også af fakultetets almindelige undervisningstimer samtidig med forelæsninger i Det nye Testamente. Ganske vist hedder det derpå: »Biskoppens egen erfaring vil tilstrækkelig kunne bekræfte, at de forelæsninger er mindst besøgt, som vidtløftigere afhandlede sådanne emner, hvis vigtigste momenter i de almindeligere kursus blev meddelte«. Endelig anføres, at antallet af studenter for tiden er så ringe, at biskoppens hjælp ikke er tiltrængt. De lærde har åbenbart ikke ønsket at dele det beskedne antal med endnu en lærer.

P. E. Müllers undervisningstilbud er ensformige og ser kedsommelige ud. Til stadighed læses der over apologetik, dernæst etik og endelig over dogmatik. I sine første år holdt han jævnligt forelæsninger navnlig over gammeltestamentlige skrifter og Paulus' breve, men efter 1808 sker dette kun lejlighedsvis. Heller ikke Jens Møllers undervisning tiltrækker sig nogen synderlig opmærksomhed. Til stadighed underviste han i kirke- og dogmehistorie efter sin egen oversættelse fra 1813 af tyskeren W. Münschers lærebog i dogmehistorie. Det er et tidstypisk værk, præget af den opfattelse, at Jesus var Guds udsending, der skulle udbrede hans enkle og praktiske lære på Jorden. Når denne tager sig så forskelligt ud gennem tiderne, skyldes det folkeslagenes forskellige modtagelighed og de skiftende ydre forhold. Også Det gamle Testamente underviste Jens Møller hyppigt i, navnlig 1. Mosebog og alle fem Mosebøger, Job, profeterne og jødisk arkæologi, mindre ofte i Det nye Testamentes skrifter. Han fortsatte Münters undervisning i dogmehistorie og

læste systematiske fag efter P. E. Müllers lærebøger heri. Det var Møller og Müller, der tegnede fakultetet, indtil H. N. Clausen kunne gøre sig gældende, men naturligvis har den hjælp, man har fået fra de to klassiske filologer Thorlacius og Petersen til bibelfortolkningen, ikke været uden betydning.

Studenter, studier og eksaminer

Den 30. januar 1796 opstillede Det teologiske Fakultet selv en statistik over kandidaterne fra 1786 til 1796. Ifølge kopibogen var der 672 danskere og 154 nordmænd, der havde taget teologisk embedseksamen i denne periode, og af disse 826 kandidater havde 215 bestået med laud. Det fremgår af oversigten, at fra 1788 til 1791 var kandidattallet beskedent (henholdsvis 36, 25 og 36), hvad der forklares med overgang til studier under den nye fundats. Normalt var det de færreste, der opnåede et laud, men i 1792 var der dog 39 laud'er mod 28 haud'er og 17 non'er. I 1790 var de tilsvarende tal 15, 15 og 6. En senere oversigt viser, at fra 1788 falder kandidattallet langsomt indtil 1808, da det synker brat. Gennemsnitstallene for hvert femår indtil 1813 er: 79 – 78,6 – 71,2 – 35,8 – 26,2. Men derpå vokser det igen, og fra 1814 til 1828 er de tilsvarende gennemsnitstal: 29,8 – 44,2 – 53 – 58,4.[25] De urolige forhold under Napoleonskrigene har åbenbart haft følger for studentertilgangen. Man bemærker, at der fra 1804 til 1830 altid er flere laud'er end haud'er, og at non er en sjælden karakter fra 1804. Det er dog uvist, om dette viser større flid og interesse hos den almindelige student.

Fra denne periode er der bevaret flere erindringer om studieårene ved Københavns Universitet, og enkelte af dem skal citeres. Senere pastor C. L. Strøm i Kregme blev student i 1788 og kandidat i 1793. Han fortæller: »Det var dengang stærkt på mode hos teologerne at benytte en manuduktør til deres studium i stedet for at benytte professorernes forelæsninger, og fristelsen dertil var så meget større, som man hos ham kunde få udskrifter tilleje af de forelæsninger, professorerne holdt. En mand S. var på den tid især i vælten, og de fleste af mine kammerater benyttede ham; men den fabriksmæssige ånd, som herskede i hans hele færd, gjorde, at jeg opsatte det så længe som muligt. I det sidste halvår før eksamen tyede jeg til ham for at få øvelse i at tale og skrive om teologiske emner på latin, og denne hensigt opnåedes; men jeg kom tillige til at skue ind i en forunderlig mekanik, som han havde forstået at anbringe i sit manuduktionsvæsen. Der var hos ham skrevne hefter tilleje i hundredevis, hvoraf det ene nummer fulgte efter det andet, ofte indrettede

25. Selmer, s. 10.

ligesom for tiden de trykte romaner, der udkommer heftevis, hvor et hefte ofte ender midt i en sætning eller et ord. Skrevne spørgsmål af dem, som almindeligst forefaldt ved examen, fandtes i tusindevis og ledsagedes med mundtlig besvarelse af manuduktøren, der stadigt tog hensyn til, om de blev fremsat af den ene eller den anden professor. I den anledning forefaldt engang en snurrig scene. Han havde fremsat et spørgsmål og besvaret det på tre forskellige måder efter de daværende tre professorers forskellige anskuelser. Da en af os ønskede nøjere forklaring over det ene af disse svar, der ikke syntes rigtigt begrundet, begyndte han at udvikle sin mening på latin, hvori der altid blev talt, med et stammende nimirum – nimirum (uden tvivl), men slog på eengang om og udbrød i plat dansk: »Således siger fanden tage mig Moldenhawer«.[26]

Senere biskop J. P. Mynster blev kandidat i 1794, nitten år gammel og med et vidnesbyrd som stod man over for toppen af international videnskab. Han fortæller, at man ikke lærte meget ved forelæsningerne, hos Hornemann måtte man senere sande, at det var lidet og lidet grundigt. Münter – hans senere svigerfader – kom med tørre kirkehistoriske notitser uden overblik og hans naturlige teologi var kun lidet beåndet af ægte religionsfilosofi, men han var venlig og imødekommende over for studenterne. Mynster var ganske indtaget af Moldenhawers person og bogkendskab, men i hans forelæsninger kunne man kun finde, hvad man ellers kunne læse i håndbøger og kommentarer.[27] Jens Møller er meget velvillig i sine erindringer, men man ser, hvor meget kompendierne har betydet i studierne.[28] Om en lidt senere tid har P. Hjort fortalt: »Som teologisk studerende blev jeg snart afskrækket – – Jens Møller i kirkehistorien gav hveranden dag sidehug til Schelling, hveranden til Grundtvig uden at fatte deres ideer, deres retning eller at kunne forklare os deres vildfarelser. Børge Thorlacius var aldeles flov i eksegetiken. Det var ingen kunst, hed det, for Jesus, som en ædruelig mand, at passe det rette øjeblik i Kana, hvor han kunde lade vanddunken ombytte med vindunke – – Hornemanns kollegium var oftere en skandale«.[29]

Studenternes vilkår under studierne har næppe været meget forskellige fra, hvad der tidligere er fortalt. I denne periode optræder de ikke nær så ofte i fakultetets kopibøger som tidligere. Det var antagelig den omtalte liberalitet, der nødte professorerne til at se igennem fingre med mangt og meget, og derfor skal følgende citeres fra et ordinationsvita. Beretteren er pastor Niels

26. C. L. Strøm: *Ungdomsminder* i *Gemt og Glemt. Minder fra gamle Dage,* udg. af Louis Bobé og Carl Dumreicher, 1915, s. 29-30.

27. J. P. Mynster: *Meddelelser om mit Levnet,* 1854, s. 66, 68.

28. KS 4. R. IV, s. 254-55.

29. P. Hjort: *Kritiske Bidrag til nyere dansk Tænkemaades og Dannelses Historie,* 1856, s. 36-37.

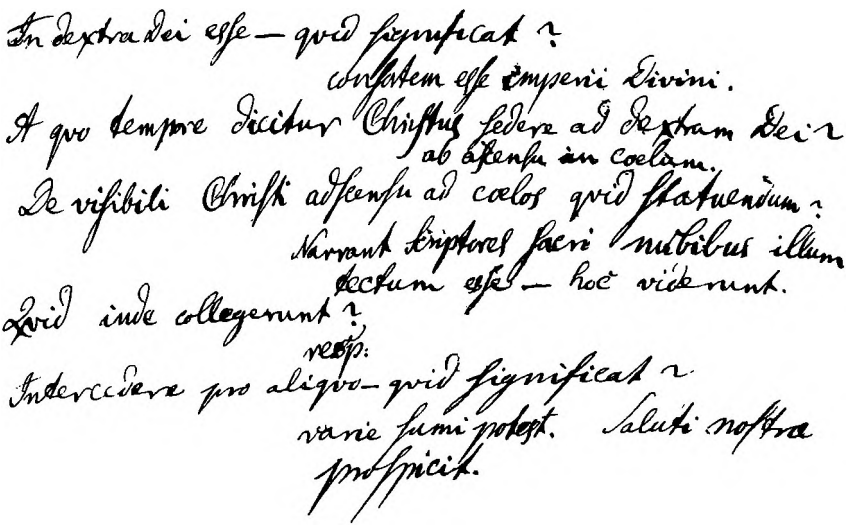

Fig. 67. N. F. S. Grundtvig var netop fyldt tyve år, da han den 25. oktober 1803 var til teologisk embedseksamen hos professorerne Münter, Müller og Moldenhawer. Billedet viser et udsnit fra eksaminationsprotokollen af sidstnævntes eksamination på latin over den græske tekst til Romerbrevet kap. 8, 31-39. På spørgsmålet om, hvad det betegner, at Kristus sidder ved Guds højre hånd, har Grundtvig svaret: at han har lige del i Guds magt. Derpå spørges, fra hvilket tidspunkt Kristus siges at have sæde ved Faderens højre hånd. Svar: fra himmelfarten. Hvad slås fast om Kristi synlige himmelfart? Svar: de hellige forfattere fortæller, at han blev skjult af skyer – det så de. Der er intet svar noteret på det næste spørgsmål: hvad sluttede de deraf? Endelig er der spurgt om, hvad betydningen er af det ord, der på dansk oversættes ved »at gå i forbøn for« (v.34). Grundtvig svarer: det kan opfattes forskelligt. Det forudser vores frelse. RA. KU. 31.10.34.

Maagh, død 1817 som sognepræst i Harboøre. Han var søn af en københavnsk glarmester og som student den eneste overlevende af syv søskende og tilmed med en syg moder, der var blevet enke. Han blev student 1779, men opnåede ingen stipendier og var berøvet al menneskelig hjælp. »Jeg gjorde mig umage med de teologiske studier, først og fremmest med pastor Vogel ved Helliggejst som vejleder. Dagen tilbragte jeg med at undervise børn for at skaffe føden ikke blot til mig selv, men også til min fattige og aldrende moder. Såvidt det var muligt, tilbragte jeg natten med at skaffe mig indsigt i teologien. I januar 1786 bestod jeg teologisk eksamen og blev af professorerne Jansen og Moldenhawer bedømt til et non. Min dimisprædiken afholdt jeg i Trinitatis Kirke i 1793 og den bedømtes til laud. Medens jeg studerede, underviste jeg tredive elever til artium og filosofikum«. Efter denne kummerlige begyndelse på tilværelsen kan man ikke undre sig over, at Niels Maagh endte som et vrag.[30]

30. De personlige oplysninger i ordinationsvitaerne er langt interessantere end dem, der findes i de påbudte eksamensvita. Niels Maaghs er dateret 7/4-1793 og findes i Sjællands Stifts Bispearkiv, LAS. Om Niels Maaghs elendighed, se Wibergs Præstehistorie (Harboøre).

Om *den teologiske embedseksamen* blev der udstedt kongelig instruks den 3. april 1789.[31] Den tager hensyn til, at overgangen til en ny studieform kan volde besvær for eksaminanderne og anbefaler lemfældighed f.eks. i hebraisk, som ikke hidtil har været krævet af alle kandidater(!). Til skriftlig eksamen skal der stilles otte spørgsmål, hvoraf de fire besvares om formiddagen og de øvrige om eftermiddagen. De omfatter alle fag; særligt bestemmes, at to spørgsmål skal angå læresætninger i kristendommen, især sådanne »som er rige på praktiske følger«, i to andre fordres forklaring på »en eller anden kristendomspligt, deres grund og midler til at øve sig deri«. De dogmatiske og etiske spørgsmål skal besvares på latin, de øvrige på dansk. Der indføres et nummersystem, så kandidaterne ikke kan genkendes af eksaminatorerne, hvoraf der hver eksamensdag møder tre. Kundskaberne skal prøves i alle discipliner, uden at eksamen af den grund bliver for vidtløftig. Det er væsentlige områder, der skal høres i og ikke petitesser, og kandidaten skal have lejlighed til at redegøre mundtligt for noget, han har besvaret mindre godt skriftligt. Mundtlig eksamen holdes på latin, dog er det muligt at anvende dansk, såfremt vedkommende ikke er dette sprog mægtig. Ingen eksaminand må bestå uden at kende de første grundbegreber og »det mest almennyttige« af dogmatik og moral. Han må forstå Det nye Testamente og i hebraisk skal han kunne vise dette sprogs rigtige anvendelse i forklaringen af den nye pagt. Endelig skal han kende den danske kirkes almindelige forfatning og de symbolske bøger. Herfor kan han opnå laveste karakter, naturligvis kræves der mere til de to højere. For eksamen udstedes der attest, så at eksaminanden kan skrive dimisprædiken, der forelægges i disposition samt i fuldt udarbejdet skikkelse, hvorefter aftale træffes om afholdelsen. § 14 foreskriver professorerne at afholde sig fra enhver form for manuduktion (d.v.s. undervisning mod betaling), så at afgørelsen ved eksamen bliver aldeles upartisk.

Denne instruks må antages at være fulgt, omend hverken den eller fundatsen blev det i alle detailler. I 1826 var det almindeligt, at fire professorer medvirkede og ikke tre, og af fakultetets eksamensprotokol fremgår, at der fra januar 1817 er stillet seks og ikke otte skriftlige spørgsmål. Og af fakultetets protokol over dimisprædikanter ses, at de ikke stod frem for censor senest en måned efter – der kunne gå op til et år eller længere.[32] Man ser også, at til trods for alle bestræbelser for at fastholde kirkehistorien var

31. Her gengivet efter afskrift i arkivet for Den kgl. Direktion for Universitetet og de lærde Skoler, RA, Sag 1173/1826.

32. Fakultetet forsvarer denne afvigelse fra bestemmelserne med, at da fundatsen blev udstedt, var kandidaterne meget ældre og havde ofte besteget prædikestolen. Nu er de yngre og prædiker langt sjældnere. RA. KU. 31.03.08. Kopibog, 23/5-1817.

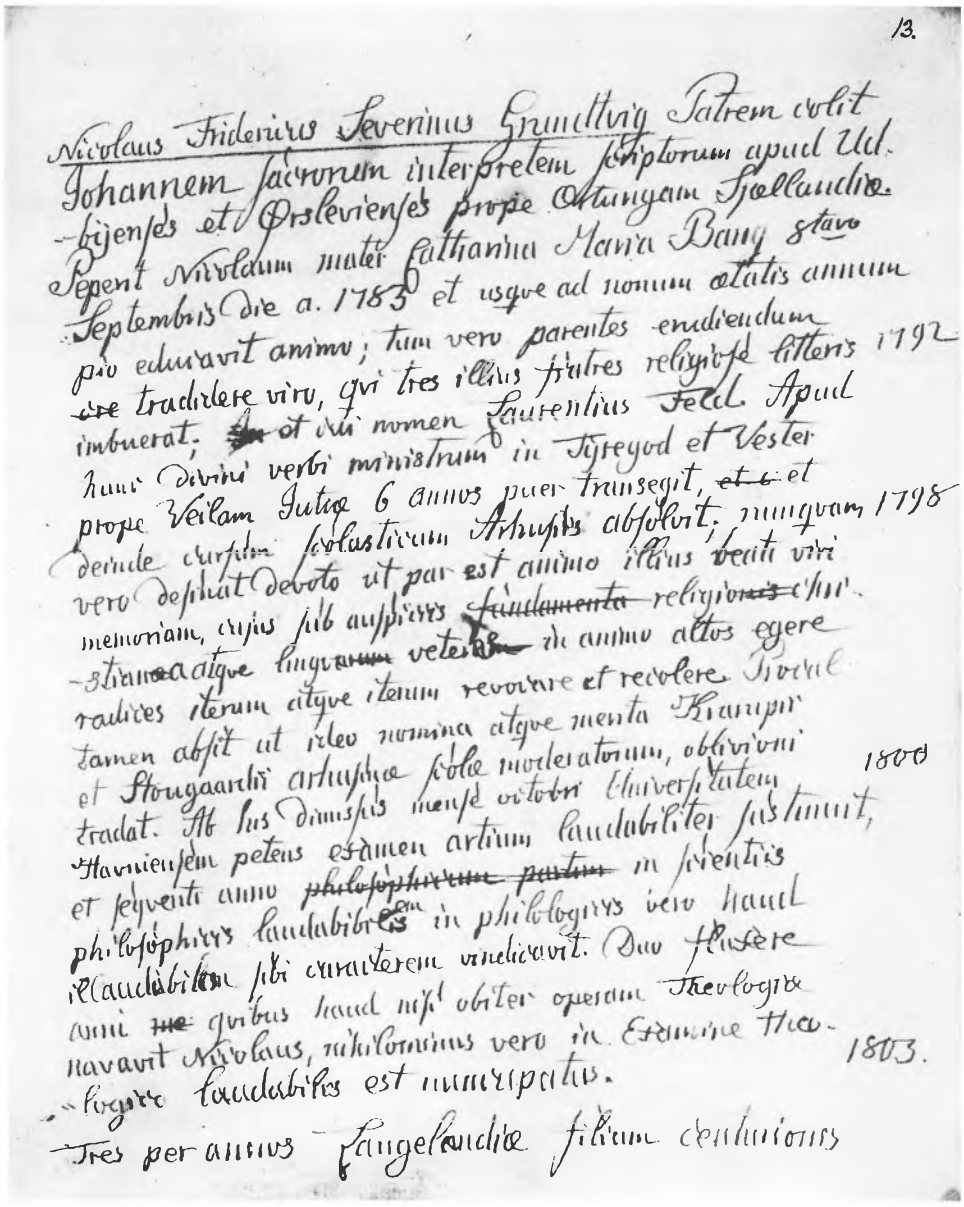

13.

Nicolaus Fridericus Severinus Grundtvig Patrem habuit
Johannem sacrorum interpretem scriptorum apud Ud-
-bjenses et Orslevienses prope Ottingam Siellandiæ.
Parentem Nicolaum mater Catharina Maria Bang sta-
-Septembris die a. 1783 et usque ad nonum ætatis annum
pio educavit animo; tum vero parentes eruditionem
ære tradiderc viro, qui tres illius fratres religiose litteris 1792
imbuerat, et cui nomen Laurentius Feld. Apud
hunc divini verbi ministrum in Sjeregod et Vester
prope Veilam Jutiæ 6 annos puer transegit, et et
deinde curriculo scholastico Arhusiis absoluto, nunquam 1798
vero desiliit devoto ut par est animo illius beati viri
memoriam, cujus sub auspiciis fundamenta religionis chri-
-stianæ atque linguarum veteres in animo altos egere
radices iterum atque iterum revolvere et recolere. Interim
tamen abest ut ideo nomina atque menta Krampii
et Stougaardii arhusiensis scholæ moderatorum, obliviosi
tradat. At hus dimissis mense octobri Universitatem 1800
Hafniensem petens examen artium laudabiliter sustinuit,
et sequenti anno philosophiæ partium in scientiis
philosophicis laudabilem in philologicis vero haud
illaudabilem sibi curriculum emensus est. Duo illustre
anni tria quibus haud nisi obiter operam theologiæ
navavit Nicolaus, nihilominus vero in Examine theo-
-logico laudabilis est numeratus. 1803.
Tres per annos Langelandiæ filiarum domi consiliarii

Fig. 68. »Theologi i forbifarten«. N. F. S. Grundtvigs håndskrevne vita fra Sjællands Stifts protokol med Vitae Candidatorum« adskiller sig fra alle andre ved, at han har rettet i sin latinske tekst, medens han skrev. Alle andre kandidater gengav åbenbart oplysningerne om deres levned efter en medbragt og rettet kladde. Grundtvigs vita er indført den 30. maj 1811, dagen efter at han var ordineret i Trinitatis Kirke. Han fortæller om sit barndomshjem, skoleårene i en jysk præstegård og i Århus, om studentereksamen og de første eksaminer på universitetet. Derpå hedder det nederst på siden: »To år hengik, i hvilke Nikolaj kun i forbifarten gav sig af med theologien, men ikke desto mindre blev han erklæret for laudabilis ved den teologiske eksamen«. Landsarkivet for Sjælland m. m.

denne ikke absolut nødvendig for at bestå embedseksamen, som ikke just kendetegnes af krav om store kundskaber. Det er ikke mindst et nederlag for N. E. Balle, som ellers var meget virksom for at uddanne duelige præster. I 1789 havde han oprettet »Det homiletiske og kateketiske Selskab«, som fortsatte hans tidligere, uheldige bestræbelser.[33] Det lykkedes nu for ham at samle studenterne, for selskabet havde fra sin begyndelse 81 medlemmer, deriblandt senere så kendte navne som Bone Falch Rønne og senere stiftsprovst H. G. Clausen. Medlemmerne samledes hver uge, stundom oftere, for at høre og kritisere en prædiken og for at diskutere teologiske emner, som man fordelte, og vel navnlig for at katekisere i bispens påhør – to medlemmer gjorde dette hver gang. I tilslutning til disse prædikener holdtes der kollokvium over et pastoralteologisk emne. Dette initiativ er grundlaget for *den kateketiske prøve,* der efter kgl. forordning af 5. oktober 1792 skulle bestås af enhver kandidat. Forordningen er ganske kort. Den fastsætter blot, at man skulle fremlægge attest for at have bestået denne prøve, om man ville have embede i kirken. Den holdes normalt i København med biskoppen, en teologisk professor og sognepræsten ved Trinitatis Kirke som censorer, og der gives de traditionelle karakterer for præstationen. Prøven kan aflægges af kandidater på et for dem bekvemt tidspunkt efter eksamen.

I 1799 stiftede daværende residerende kapellan ved Vor Frue Kirke H. G. Clausen på opfordring af 12 studenter et homiletisk selskab, hvor studenterne en gang om ugen prædikede i Vor Frue Kirke – det fortsatte åbenbart Balles ovennævnte. I 1809 udvidedes dette selskab og blev efter Clausens indstilling gjort til *Det kongelige Pastoralseminarium* med så ansete lærere som biskop Münter, der underviste i pastoralteologi, H. G. Clausen, der tog sig af homiletik og kateketik, provst N. E. Øllgaard, stiftsprovst F. Plum og assessor A. S. Ørsted i henholdsvis psykologi, pædagogik og kirkeret. Nogen stor tilslutning fik pastoralseminariet ikke, og selv efter at det ved kgl. reskript af 26. november 1811 var gjort til pligt at deltage i undervisningen, om man ville søge præsteembede, førte pastoralseminariet en hensygnende tilværelse. I hvert fald accepterer universitetsdirektionen i skrivelse af 2. oktober 1830, at hvis man har opnået fritagelse for pastoralseminariet, kan man først få tilladelse til at prædike til dimis og at katekisere et halvt år efter bestået eksamen.[34]

Fra samtiden

I 1790'erne udløstes der en voldsom kritik af kirken, kristendommen og

33. Protokol i Sjællands Stifts Bispearkiv, LAS, Diverse Dokumenter VII.
34. *Den danske Kirkes Historie* VI, s. 91.

Fig. 69. »Religionen var det, vi ikke kunde finde!« Dette udbrud kunde sammenfatte adskilliges indtryk af kirken og theologien i tiden omkring 1800. Men det findes i et udateret brev fra maleren Nic. Abildgaard til hofmarskal Adam Hauch, der forestod arrangementet af enkedronning Juliane Maries bisættelse, som var henlagt til Fredensborg Slotskirke i november 1796. Til castrum doloris forfærdigede Abildgaard fire medailloner i basrelief. De tre fandt man hurtigt motiverne til, men det tog altså et par uger, før man fandt det fjerde, Religionen. Som sædvanligt i tiden ses hun personificeret med Bibel og kors og i det gevandt, der betegner de ceremonier og ritualer, som tilslører hendes sande væsen. Original og brev i RA. Overhofmarskallatets arkiv, I M 4 a, 1796.

universitetsteologien.[35] Angrebene kom fra flere sider i bøger og pjecer, tidsskrifter og ugeblade. Malthe Møllers og Otto Horrebows var langtfra enestående. De fleste af disse produkter er dog kun af begrænset interesse, for det er ikke det enkelte skrift, men netop mængden af dem, der interesserer. De viser, med hvor megen skepsis mange i de toneangivende kredse betragtede alt, hvad der havde med kirken at gøre.

Kritikken fik følger. Kirkegangen faldt betragteligt, og gejstligheden tabte i anseelse. Sådan følte den det i hvert fald selv. Og Det teologiske Fakultet formåede ikke at dæmme op for strømmen. Dertil lå professorernes anskuelser

35. Koch 1770-1800, s. 249-90. *Den danske Kirkes Historie* V, s. 447-54, 465-69.

for nært op af angribernes. Det viser gendrivelsen af biskop Schönheyders klage over nogle præsters fatale mangel på elementær teologisk viden. Den var samtidig et angreb på en studie- og eksamensordning, som professorerne naturligvis måtte forsvare.

Angrebene blev for meget for regeringen. Med forordningen af 27. september 1799 om den rette brug af trykkefriheden ville den ikke genindføre censuren, men forklare denne friheds grænser og begrænse misbrug af hensyn til statens sikkerhed. Og til misbrug hører også nærmere præciserede angreb på kirken og den kristne religion. Herefter indstilledes kritikken ret hurtigt, men regeringens begrænsninger skabte naturligvis ikke forandringer i det åndelige klima. Når man efter år 1800 fornemmer, at strømmen var vendt, og at en ny og uforudset udvikling så småt vandt terræn, skyldtes det bl.a., at enkelte store talenter skabte arbejder af en hidtil ukendt lødighed. Til de skabende ånder hørte Adam Oehlenschläger og N. F. S. Grundtvig. Af større betydning for debatten omkring år 1800 blev dog nogle artikler af *A. S. Ørsted.* Flere af dem er skrevet, endnu før han blev juridisk kandidat i 1798.

Det gjaldt således Ørsteds kritik af Otto Horrebow, der herefter fik vanskeligt ved at vinde gehør. Hvad man kunne læse i Jesus og Fornuften var vel nærmest i Voltaires ånd, men manglede ganske hans vid, elegance og indignation. Til angrebene på kirken føjede Horrebow en banal kritik af Kant, og det var den, der kaldte den unge Ørsted frem på arenaen. Han var medudgiver af *Philosophisk Repertoriums* andet bind, og heri gennemheglede han Horrebows tidsskrift i en række artikler, der udkom særskilt under titlen *Religionsbladet Jesus og Fornuften for Philosophiens Domstol* (1798). Heri viser han sig som overbevist kantianer, men han begrænser sig ikke til at kritisere Horrebow og præsentere kantianske synspunkter. Han går langt videre, fordi Kants filosofi er blevet fundamentet for en livsholdning, og han viser den for sine læsere med en klarhed og konsekvens, som man næppe kan genfinde hos nogle af de lærde, der her er fortalt om. N. E. Balles apologetiske *Bibelen forsvarer sig selv* (1797-1802) kan han ikke tage i forsvar. Han ved, at kritikken af kirken er trængt langt ned i almuen, og at »Bibelpartiet« dagligt ser kirketroens tilhængerskare svinde ind. Nok er han enig med Horrebow i, at den sande tro må være en fornuftig kristendom, men den må bygges på den praktiske fornuft i kantiansk forstand, altså på moralen, og ikke på den teoretiske. Derfor indlader han sig på en mærkværdigt vilkårlig tolkning af skriftsteder med den begrundelse, at de hidrører fra Gud, som har givet moralloven, og altså må tolkes i overensstemmelse hermed. Kirken kalder han et »etisk almenvæsen«, fordi den er stiftet til fremme af den vekselvirkning blandt mennesker, der følger af morallovens implicite forskrift om at udbrede moralsk fuldkommenhed. Det er altså tydeligt, at religionen bør

bygge på moralen og ikke omvendt, og at der ikke er plads til kirken og teologi i den traditionelle opfattelse heraf. Det væsentlige var dog, at han med sin fornuftkritik fejede den naturlige religion og gudsbeviserne bort som spindelvæv og præsenterede en stringent filosofisk overbevisning, der var ukendt i døgnets debat.

Den unge Ørsted er naturligvis arrogant og kategorisk, og det var en svaghed, at han så uforbeholdent reproducerede nogle hovedargumenter i Kants filosofi. Men også for andre unge omkring år 1800 (blandt dem J. P. Mynster) var Kantstudiet en befrielse. Det var ikke en teologisk debat og kritik, der åbnede porten til en ny epoke, men en filosofisk.

Det teologiske Fakultet 1830-1925

Af Leif Grane

INDLEDNING

I henhold til universitetsfundatsen af 1788 bestod lærerstaben ved Det teologiske Fakultet af fem professorer. Trods adskillige forsøg fra fakultetets side, ofte med kraftig opbakning fra Konsistorium, lykkedes det gennem hele det 19. århundrede ikke at få dette antal forøget. Forbedringerne kom først i begyndelsen af dette århundrede, idet man efterhånden ved oprettelse af en række docenturer fik fordoblet antallet af faste lærere.

Omkring 1830 var mindst halvdelen af universitetets ca. 1000 studenter indskrevet ved Det teologiske Fakultet, der således indtog en ret fremherskende position. I løbet af århundredet ændredes situationen. Omkring århundredskiftet var Det medicinske, juridiske og teologiske Fakultet af nogenlunde samme størrelse (studenterbestand: omkring 500), medens de to »skolefakulteter« var noget mindre. I Det teologiske Fakultet gik studenterbestanden noget ned i de første årtier af dette århundrede for omkring 1920 atter at stige. I mellemtiden var dog studentertallet ved universitetet øget så meget, at Det teologiske Fakultet allerede dengang var blevet det mindste af de fem fakulteter.

Når det i det 19. århundrede overhovedet lod sig gøre at opretholde studiet med én professor for rundt regnet hundrede studenter, hang det sammen med, at næsten al undervisning fandt sted som forelæsninger. Øvelser med læsning af tekster eller opgaveskrivning i mindre grupper begyndte først at vinde indpas i de sidste år af det 19. århundrede. Men derefter indførtes mere aktive studieformer, herunder specialer, og fakultetet blev med øget stab og synkende studentertal i stand til nogenlunde at imødekomme de nye krav.

Studiets indhold, for så vidt angik hovedfagene, skiftede kun i ringe grad karakter. Både teologiens samfundsbestemte opgave: at uddanne præster til Folkekirken, *og* dens videnskabelige selvforståelse: som et studium af kristendommens tilblivelse, historie og samtidige selvbesindelse, kunne dækkes af fagene: Gammel Testamente, Ny Testamente, Kirkehistorie, Dogmatik og Etik med Religionsfilosofi. Ser man nærmere til, er det dog kun en ret formal identitet, der kendetegnes ved disse, endnu i dag fastholdte benævnelser. Naturligvis er der meget *stof*, der måtte behandles såvel i 1830 som i 1925 (og

som stadig må behandles), men den *ramme*, hvori det indsættes, den *synsvinkel*, hvorfra det ses, og den *metode*, hvormed det behandles, er naturligvis dybt afhængige af en række faktorer, hvis oprindelse må søges uden for teologien selv. Skønt teologiske studenter hele perioden igennem måtte aflægge prøver i just de nævnte fag, var det derfor langt fra på den samme baggrund eller med de samme midler. Eksempelvis måtte den systematiske teologi (dogmatik, etik og religionsfilosofi) som en besindelse på kristendommens nutid være dybt præget af den alment kulturelle og den specifikt filosofiske udvikling. Men i virkeligheden var de historiske fag i lige så høj grad bestemt af den almindelige videnskabelige situation.

I en vis forstand kan dette naturligvis siges om teologien gennem hele kirkehistorien. Der findes ingen periode, hvori teologien har været aldeles ude af takt med åndshistorien i det hele taget. Men indtil det 19. århundrede har teologiens samhørighed med kulturlivet været en selvfølge, så meget mere, som dens position i samfundet var relativt ubestridt. Vel havde oplysningstiden medført et opbrud i samfundsbevidsthed og kultursyn, der, set fra vor synsvinkel, bragte den teologiske dominans til ophør, men i samtidiens bevidsthed slog dog dette opbrud først for alvor igennem her i landet i det 19. århundrede. Teologiens historie 1830-1925 er derfor beretningen om, hvorledes Det teologiske Fakultet fra at indtage en relativt ubestridt ledende stilling ved universitetet og i samfundet først blev kritiseret og problematiseret, dernæst ringeagtet og overset, for endelig langsomt at genvinde selvrespekten og (i hvert fald til en vis grad) omverdenens agtelse. Det er historien om den kristeligt-humane kultursynteses sammenbrud, om splittelse mellem kirkelig vækkelse og positivistisk videnskabelighed og endelig om forsøget på at bygge bro mellem kristendom og kultur i den såkaldte liberale teologi. Spørgsmålet om kristendommen og kulturen stod siden oldkirkens dage i centrum i den forstand, at vi kun har adgang til kristendommen på den til enhver tid rådende kulturs betingelser. Det ligger i sagens natur. Men i det 19. århundredes teologi var dette ikke blot udtryk for de givne vilkår, men det var blevet et problem, der bestemte fakultetets virksomhed, ikke blot som en overordnet og bestandig overvejelse, men også som ledetråd for akademiske beslutninger og for det videnskabelige arbejde, der udførtes i og omkring fakultetet. Det var ikke således, at bestemte opfattelser af dette grundlæggende spørgsmål på noget tidspunkt var enerådende. Men hvilken holdning, der end indtoges, stod den i forbindelse med synet på teologiens placering i forhold til videnskab og kultur i det hele taget.

I årene omkring 1830 fornyedes fakultetet. Dets forbindelse med Sjællands bispestol ophørte, og en række yngre lærere, under H. N. Clausens ubestridte lederskab, bragte det i overensstemmelse med det nye århundredes historiske

orientering, dog uden noget egentligt brud med oplysningstiden. Først med H. L. Martensen (en tid lang fakultetets mest opsigtvækkende personlighed) og Christen Hermansen (ansat henh. 1838 og 1845) blev tidens udenlandske, teologiske moderetninger – henholdsvis den spekulative og den luthersk-konfessionelle teologi – repræsenteret i fakultetet. I en tid, der var præget af stærke brydninger i samfundet (bondefrigørelse, gudelige vækkelser, den liberale bevægelse) og af markante standpunkter som dem, der tegnes af navne som Grundtvig og Søren Kierkegaard, var det inden for fakultetet kun den af Martensen igangsatte hegelske bølge, som formåede virkelig at fange de studerendes interesse. De øvrige professorer hævdede sig ganske vist smukt i det akademiske milieu og i det offentlige liv, men de blev udsat for kritik fra mange sider (den grundtvigske fløj, Søren Kierkegaard, Rasmus Nielsen og til dels studenterne). Det manglede vel ikke på vilje til reformer, men i store træk fortsatte undervisningen ad velkendte baner. Hen mod 1850 var der mærkbare varsler om de vanskelige tider, fakultetet gik i møde.

I den følgende periode (1854-1875) bestod fakultetet, stadig under Clausens ledelse, hovedsagelig af ældre mænd, hvis væsentligste indsats lå i fortiden. Martensens afgang (1854) var et stort tab, og nu begyndte det at regne med kritik. Studenter og yngre kandidater løb storm mod fakultetet for at bryde dets magt, og Kierkegaard-krisen svækkede fakultetets anseelse. De fleste og største talenter blandt teologerne var nu at finde i grundtvigske kredse, der ikke havde meget til overs for universitetsteologien. Samtidig indledte Rasmus Nielsen sin årelange kamp mod den akademiske teologi, der mundede ud i striden om tro og viden, som for alvor skabte en bevidsthed i offentligheden om teologiens kritiske stilling. Fakultetet stod temmelig rådvildt over for alle disse vanskeligheder og syntes at komme til kort både over for et naturvidenskabeligt præget videnskabsbegreb og over for en af vækkelserne bestemt kirkeforståelse. Under disse vilkår havde det meget lidt at byde de studerende, og den akademiske teologi havde svært ved at skaffe nyt mandskab.

I årene lige efter 1875 fandt igen en omfattende udskiftning af professorerne sted. Under Peder Madsens og Fredrik Nielsens ledelse søgte fakultetet en vej ud af dilemmaet, klemt som det var mellem en ændret videnskabsforståelse og en aggressiv kirkelighed, ved at satse på forbindelsen til kirken. Det videnskabelige niveau var gennemgående mådeligt, når man undtager faget Gammel Testamente, hvor Frants Buhl fra begyndelsen af 1880'erne indførte den nyere historiske kritik. Kampen om Bibelkritikken blev langvarig og hed. Fakultetets stilling var valen, men over for Vilhelm Becks provokationer blev det dog tvunget til at hævde den videnskabelige frihed til forskning. Men som på andre områder var det også her hovedsageligt taktiske hensyn, der talte.

Det teologiske milieu var lidet opmuntrende. Vækkelsens børn, der i disse år i stigende tal strømmede til fakultetet, ventede en »troende« teologi, og de unge, der var dybt præget af tidens ideer (Brandes, den positivistiske videnskabelighed) led under teologiens isolation på universitetet og tilsyneladende manglende evne til at tage udfordringerne op. De retninger i udenlandsk teologi, der for alvor gjorde forsøg i den retning, lykkedes det indtil århundredets udgang Madsen at holde på afstand. Med stigende studentertal og for få lærere var opgaven også vanskelig. Studieformerne var det eneste, der var uforandret, og manuduktion og eksamensterperi prægede studentens hverdag. Den »akademiske« ramme hindrede professorerne i at tilfredsstille studenterne fra vækkelsen med utilsløret opbyggelighed og deres forsigtige, men apologetiske konservatisme gjorde det umuligt for dem at være til hjælp for de studenter, som ønskede en teologi, der var på talefod med den almene kulturbevidsthed.

De første 25 år af dette århundrede bragte store ændringer. Væsentligt var det, at lærerstaben nu udvidedes betydeligt, og at studiet gennemgik tiltrængte reformer. Indretningen af Teologisk Laboratorium (1903), indførelse af muligheden for speciale og af laboratorieøvelser skabte betingelser for et videnskabeligt orienteret studium. Samtidig slog nyere teologiske retninger igennem og fik fodfæste inden for fakultetet, der nu til gengæld blev mere udsat for kirkelig mistænksomhed. En række lærere skabte ved deres videnskabelige arbejde atter en vis respekt om fakultetet, og på denne baggrund blev isolationen brudt og samtalen om tro og religion med positivismens repræsentanter genoptaget. Verdenskrigen skabte ny usikkerhed og slog det grundlag for en sådan samtale i stykker, som den såkaldte »liberale« teologi havde opbygget. Mellemkrigstiden fremkaldte nye problemer, men en tilbagevenden til holdninger af den art, som den liberale teologi havde bekæmpet, kunne der ikke mere være tale om.

CLAUSENS OG MARTENSENS ÆRA (1830-1854)

Det fornyede fakultet

I årene 1830-1834 fandt en række professorskifter sted, som helt ændrede fakultetets udseende. 1830 døde professor *C. F. Hornemann* og biskop *Münter,* og *Peter Erasmus Müller* blev Münters efterfølger. Tilbage var kun *Jens Møller* og de ekstraordinære professorer *H. N. Clausen* (1821, prof. fra 1822) og *M. H. Hohlenberg* (1826, prof. 1827). Clausen blev straks oprykket i et ordinært professorat. Den tredie plads blev overdraget dr. *Nikolai Fogtmann,* der

imidlertid allerede 1831 blev udnævnt til biskop, hvorefter Hohlenberg rykkede op.[1] En fjerde stilling blev uden held tilbudt magister C. E. Scharling, lektor i religion og moral ved Sorø Akademi. Til den derefter udskrevne konkurrence meldte der sig tre ansøgere, licentiaterne *C. T. Engelstoft, J. F. Fenger* og *P. T. Hald.* Bedømmelseskomiteen samlede sig om Engelstoft, der 1833 blev lektor og året efter ekstraordinær professor. Efter Jens Møllers død 1833 blev dennes embede omgående besat med *C. E. Scharling,* mens Engelstoft måtte vente lige til Hohlenbergs død 1845, før han blev ordinær professor.

Dermed var den fuldstændige omformning af fakultetet gennemført. Det var forvandlet til et kollegium af relativt unge lærere. Den ældste, Clausen, var 41 år, og de andre henholdsvis 36, 30 og 28. Clausen var af navn som af gavn fakultetets leder. Hohlenberg var den eneste af kollegerne, han havde et nært samarbejde med,[2] og Fogtmann fik ikke uret i, at Scharling ikke evnede at dæmme op for Clausens indflydelse.[3] Fakultetets papirer viser tydeligt, at det var Clausen, der bestemte dets politik både i forhold til de overordnede instanser og til studenterne.

Heri indtrådte ingen ændring, da det i 1838 lykkedes at udvide lærerstaben med *Hans L. Martensen* (lektor, 1840 ekstraordinær professor). Dermed rådede fakultetet for første gang over de fem professorater, universitetsfundatsen af 1788 regner med, og man kunne nu fastlægge en egentlig fagfordeling. Clausen indtog også her en nøglestilling, idet han som eneste professor underviste i begge de fag, der betragtedes som hovedfagene, Ny Testamente og dogmatik. Scharling kunne nu helt samle sig om Ny Testamente, Hohlenberg om Gammel Testamente og Engelstoft om kirkehistorien, der ved Jens Møllers død var blevet hans område. Martensen overtog de systematiske fag, idet han delte dogmatikken med Clausen og alene varetog etikken. Systemet fastholdtes (også efter personskifter), indtil det i begyndelsen af dette århundrede lykkedes at opnå udvidelser i lærerstaben.

Sandsynligvis har *Jakob Peter Mynster* som medlem af Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler gjort sin indflydelse stærkt gældende ved de omtalte embedsbesættelser.[4] Ved konkurrencen i 1833 valgte den enige komité (fakultetet, Mynster og P. E. Müller) Engelstoft og erklærede Fenger

1. For så vidt angår data, der let kan opledes i de gængse håndbøger (f.eks. Th. Erslews forfatterleksikon, Dansk biografisk Leksikon, 1. og 2. udg.) vil der af pladshensyn ikke blive givet henvisninger.
2. H. N. Clausen: *Optegnelser om mit Levneds og min Tids Historie,* 1877, s. 140.
3. *Udvalg af Breve til P. Hjort. Ny Samling,* 1869, s. 143, 169.
4. *Udvalg af Breve til P. Hjort,* 1867, s. 176, 178 f. *Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid,* 1875, s. 223, 278, 287, 290. *Breve til og fra Sibbern* I, 1866, s. 180.

Fig. 70. Jakob Peter Mynster (1775-1854), dr.theol. 1815. Både som medlem af Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler (1817-1834) og som biskop (1834-1854) øvede han stor indflydelse på stillingsbesættelser og andre forhold ved fakultetet. Han vedblev livet igennem at skrive lærde afhandlinger og at deltage i videnskabelige og litterære diskussioner. Maleri af C. A. Jensen 1833. Frederiksborg.

for at stå tilbage for sine konkurrenter.[5] Oprindelig havde Mynster stillet forventninger til Fenger, medens han ikke havde synderlig respekt for de to andre,[6] men Fenger havde kort før konkurrencen forspildt sine chancer ved at tilslutte sig Grundtvig og Lindberg. »Den lille Engelstoft« synes at have været Clausens kandidat.[7]

Det er sikkert sit eget ideal, Clausen i sin selvbiografi tegner med sin karakteristik af Schleiermacher: »Foreningen af den inderlige Kristustro med den frygtløse Kritik af det kirkelig-Nedarvede og Fastslaaede«.[8] Som ung identificerede han sin tro på Gud med tro på »Fornuft og Bibel«.[9] I begge udsagn ligger den afsky for al kirkelig ortodoksi gemt, som han alle sine dage nærede. »Fornuft og Bibel«, det vil sige: filologisk-historisk Bibelstudium som teologiens grundlag, foreneligt med tro på åbenbaringen, men uforeneligt

5. F. Elle Jensen: *Ferdinand Fenger. En Levnedstegning,* 1935, s. 30-36.
6. *Breve fra J. P. Mynster til W. Engelbreth* ved L. Koch, Kirkehistoriske Samlinger (KS) 4.R. IV, 1895-97, s. 723, 726, 729, 732 f.
7. *Udvalg af Breve til P. Hjort. Ny Samling,* s. 97.
8. *Optegnelser,* s. 68.
9. Skat Arildsen: *Bidrag til Belysning af Forholdet mellem Teologerne Henrik Nicolai Clausen (1793-1877) og Peter Erasmus Müller (1776-1834),* Personalhistorisk Tidsskrift 1936, s. 120.

med en luthersk konfessionalisme eller med et standpunkt som Grundtvigs. I denne grundholdning fandt Clausen sig overensstemmende med sine tre kolleger, da omdannelsen af fakultetet ved Scharlings ansættelse var afsluttet, og det var derfor med glæde, han så fremtiden i møde.[10]

Denne clausenske midterlinie, der var lige så afvisende over for radikal kritik som over for ortodoksi, kunne også Martensen finde sig til rette med, skønt han teologisk langt fra var enig med de øvrige. Fakultetet følte harmonien truet, da *A. G. Rudelbach,* kort efter Hohlenbergs død, vendte tilbage til Danmark fra Sachsen, hvor han siden 1829 havde virket som superintendent. Rudelbach og Clausen havde været venner i studentertiden, men stødte snart efter sammen. Rudelbach kritiserede skarpt Clausens store bog om katolicisme og protestantisme 1825, og på samme tid havde Clausen søgt at hindre Rudelbach i at holde teologiske forelæsninger med den begrundelse, at han ikke var i besiddelse af nogen teologisk (men kun en filosofisk) grad.[11]

Ved hjemkomsten 1845 var Rudelbach velkvalificeret, og fakultetet måtte anbefale en tilladelse til at holde forelæsninger. Samtidig understregedes det, at fakultetet selv kunne klare undervisningsopgaverne, hvorfor der ikke var grund til at give Rudelbach honorar. I en anden skrivelse understregede fakultetet det uønskede i en eventuel ansættelse af Rudelbach, der betegnedes som forkæmper for en »Retning, der stiller sig i et exclusivt og polemisk Forhold til den friere Udvikling i Kirke og Videnskab«.[12]

Allerede under Hohlenbergs sygdom var den ekstraordinære professor i de semitiske sprog, *Christen Hermansen,* blevet bemyndiget til at forelæse og eksaminere ved Det teologiske Fakultet. Kort efter Hohlenbergs død foreslog Clausen at konstituere ham i embedet. 1847 førte frygten for Rudelbach til et forslag om hans ansættelse, der gennemførtes umiddelbart efter Christian VIII's død.[13]

Hermansen (f. 1806) havde som ung opnået universitetets guldmedalje for en gammeltestamentlig afhandling, men ellers intet skrevet af betydning. En negativ anbefaling har det været, at der i øvrigt kun fandtes een mand med de fornødne sproglige kvalifikationer, nemlig dr. *A. F. Beck,* der var kendt for sine venstrehegelianske synspunkter og derfor ville medføre en lige så alvorlig afvigelse fra fakultetets midterlinie som Rudelbach.[14] Clausen har formentlig

10. Se Jørgen Larsen: *H. N. Clausen, hans Liv og Gerning,* 1945, s. 193.
11. Bjørn Kornerup: *Fra H. N. Clausens yngre Aar,* KS 6.R. VI, 1948, s. 102-113.
12. Kornerup smst. s. 113-137.
13. Bjørn Kornerup: *A. G. Rudelbach og Christian VIII,* KS 6.R. VI, 1950, s. 459-479. Jfr. anm. 12.
14. Se Kornerup: *Fra H. N. Clausens yngre Aar,* s. 129.

tænkt på ham, da han 1845 over for et medlem af direktionen fremhævede den historisk-filologiske eksegese og heftigt afviste en spekulativ betragtningsmåde.[15]

Engelstoft havde, formentlig tilskyndet af sine ringe økonomiske vilkår på universitetet, flere gange søgt præsteembede. 1851 tog han mod et tilbud om at blive biskop i Odense. En oplagt kandidat til embedet efter fakultetets smag fandtes ikke. Lic. theol. *Peter Christian Kierkegaard* havde kort forinden holdt offentlige forelæsninger i solennitetsalen (det eneste lokale, der kunne rumme hans tilhørere) og modtog en adresse fra 53 studenter, der opfordrede ham til at søge embedet. Fakultetet fandt i hans ønske om at blive fri for at beskæftige sig med hebraisk en formel grund til at afvise ham. Man lagde heller ikke skjul på, at man anså ham for at lade sig lede af (grundtvigske) »Partihensyn« og anbefalede konkurrence.[16]

To yngre ansøgere, lic. theol. *J. F. Hagen* (f. 1817) og cand. theol. *L. N. Helveg* (f. 1818) holdt derefter hver 6 forelæsninger, idet de skulle vise deres færdigheder i alle teologiske fag. Dagen efter den sidste forelæsning indstillede bedømmelseskomiteen (fakultetet, Mynster, Engelstoft, provst, dr. Münter og sognepræst, dr. H. C. Rørdam) Hagen til udnævnelse.[17] Han havde oprindelig været hegelianer. Ikke uden grund tales der i en anmeldelse af hans licentiatafhandling om »Forfatterens altfor nøie Tilsluttelse til den hegelske Schematisme«.[18] Først med sin udnævnelse fik han lejlighed til at beskæftige sig med kirkehistorie i egentlig forstand. Ludvig Helveg havde derimod allerede indlagt sig fortjenester inden for faget, men fakultetet havde få år forinden forkastet hans licentiatdisputats.[19] Det må formodes, at hans grundtvigske holdning har gjort ham umulig i bedømmelseskomiteens øjne.[20] Linien kunne altså fastholdes uden vanskelighed.

Egentlige lærere ud over professorerne havde fakultetet normalt ikke, men ofte benyttede teologiske licentiater sig af deres *jus docendi* i nogle semestre. Af de mange privatdocenter i perioden var det tilsyneladende kun P. C. Kierkegaard og H. L. Martensen, der virkelig formåede at påkalde sig studenternes interesse.

15. Bjørn Kornerup: *H. N. Clausen om det teologiske Studium 1845,* KS 6.R. VI, 1950, s. 500-508.
16. Se Knud B. Christoffersen: *Professor J. A. Bornemann og studenterne,* KS 1974, s. 173 f. og Leif Grane: *Omkring Peter Christian Kierkegaards teologiske disputats,* KS 1976, s. 147 anm. 7.
17. (Nyt) Theologisk Tidsskrift (TT) 1852, s. 402. RA. KU. 31.02.13 (1852).
18. J. Hagen: *Ægteskabet som Led i den orientalske Sædelighed,* TT 1842 (s. 52-92), s. 57. TT 1845, s. 356-362, anm. af J. F. Hagen: *Ægteskabet, betragtet fra et ethisk-historisk Standpunkt* (lic.-disp.).
19. L. Koch: *Udtalelser af det theologiske Fakultet om L. Helveg og A. G. Rudelbach 1846-7,* KS 4.R. V, 1897-99, s. 126-129.
20. Joh. Kok: *Nogle Breve til Biskop G. P. Brammer,* TT 1886, s. 604.

I betragtning af, at fakultetet ved en række lejligheder klagede over sin store arbejdsbyrde og søgte om udvidelse af lærerstaben,[21] kan det synes mærkeligt, at det samtidig nidkært vogtede over sit monopol og flere gange hindrede duelige teologer i at få lejlighed til at undervise. Når det drejede sig om en teolog, der ikke respekterede den Clausen'ske linie, var fakultetet altid parat med forsikringer om, at man kunne magte opgaverne selv. Man ønskede nok en udvidelse, men det skulle være på fakultetets egne betingelser.[22]

Det teologiske studium

1831 udsendte fakultetet på Clausens foranledning en lille tryksag med titlen *Det theologiske Cursus ved Kjøbenhavns Universitet.*[23] Efter denne plan, der 1838 kom i let revideret skikkelse, er det teologiske studium beregnet til at vare tre år. Hele eksamensstoffet forudsættes gennemgået i dette tidsrum. Med fire forelæsninger dagligt skulle det kunne klares, og så er der endda regnet med et par timer om dagen til erhvervsarbejde. Som påvist af *M. G. G. Steenstrup* i *Det theologiske Studium ved vort Universitet* (1848), blev denne plan ikke overholdt, og normalstudietiden var snarere fem år. Dels var der en tendens til at strække de enkelte forelæsninger over stadigt flere semestre, dels blev ikke alle discipliner gennemgået med tre års mellemrum.

Værre var det dog, at studieformen ignorerede bogtrykkerkunstens opfindelse. Forelæsningerne skulle meddele alt det, der krævedes til eksamen. Under disse forhold blev forelæsningerne naturligvis skrevet af og solgt til dem, der ikke havde mulighed for at være til stede, eller som havde råd til at lade være. Der er næppe grund til at betvivle, at »flere Studerende vide fra Kollegieabonnementerne, hvad Docenterne lære, end fra Universitetets Auditorier«.[24] Ofte måtte studenterne høre forelæsninger over et stof, de

21. Se H. N. Clausen i Maanedsskrift for Litteratur 1833, s. 322-356, 465-494, og *Betragtninger over det theologiske Studium,* 1833. RA. KU. 31.02.08 (1835, 1836 nr. 184, 1837 nr. 191), 31.02.10 (1842 brev af 14/10).

22. P. C. Kierkegaard afvises, fordi han kun er dr. phil., RA. KU. 31.02.07 (13/12 1833). Den konservative E. V. Kolthoffs ansøgning om honorar støttes, 31.02.08 (1/10 1835). Martensens ansøgning om at blive lektor støttes (smst. 1837 nr. 207). A. F. Beck, der skal være dr. phil. i Kiel, må ikke få lov at holde forelæsninger i København, 31.02.09 (6/4 1839). Det frarådes at give magister H. Brøchner honorar for at holde gammeltestamentlige forelæsninger, 31.02.11 (1845 A 25 og B 11, og 1846 A 3). Vedrørende A. G. Rudelbach, se Kornerup: *Fra H. N. Clausens yngre Aar,* KS 6.R. VI, 1948, s. 113-137.

23. Brev fra Clausen til kollegerne, RA. KU. 31.02.06 (29/8 1831).

24. Steenstrup: anf. skr. s. 84.

Fig. 71. Henrik Nicolai Clausen (1793-1877), lektor 1821, professor 1822-1874, dr.phil. 1817, dr.theol. 1826. Han var seks gange universitetets rektor. Maleri af C. A. Jensen 1837. Frederiksborg.

endnu ikke var modne til, fordi de ikke kunne vente, at det atter ville blive gennemgået inden for overskuelig tid. Derfor måtte manuduktører træde til allerede i de indledende faser af studiet. Af hensyn til eksamen og opnåelse af stipendier måtte de studerende tilbringe en vis tid i auditorierne. Men da Clausen i forbindelse med indvielsen af den nye universitetsbygning foreslog nummerering af pladserne, for at man lettere kunne kontrollere »kollegiefliden«, stødte han på en storm af protester, og planen blev ikke til noget.[25] Det synes ikke at have stået ham og hans kolleger klart, at det kunne være systemet, der var noget i vejen med. Professorerne mente formodentlig, at de imødekom alle behov ved desuden at holde mundtlige og skriftlige øvelser med henblik på eksamen. Disse øvelser blev især benyttet af studenterne for at gøre professorernes bekendtskab inden den store dag.

Naturligvis var udbyttet af de enkelte forelæsningsrækker i høj grad afhængigt af lærerens evner som forelæser. Professorernes duelighed i denne henseende kan dels til en vis grad aflæses af tilhørerlisterne, dels kan vi få et indtryk gennem det store antal af erindringsbøger. Billedet er det samme fra de to typer af materiale. Fra alle sider prises Clausen for klarhed og

25. Se f.eks. *Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvexling. Fra 1806 til 1844,* 1891, s. 75 f.

kompetence, især for så vidt angår historisk viden. Kun Martensen samlede flere tilhørere. Om Hohlenberg og Scharling høres meget lidt, og det samme gælder Engelstoft. Hermansens betydning hører mest den følgende periode til. Ejendommeligt er det at iagttage, hvor stereotype beskrivelserne af Clausen som lærer er. Man har indtryk af et fastgroet »image«, som studenter af vidt forskellig herkomst og overbevisning har overtaget og som ældre mænd reproduceret i deres selvbiografier. Clausen, der jo var fremtrædende som offentlig personlighed, synes at have imponeret ved sin fremtoning, men i øvrigt peger meget lidt i retning af, at han skulle have haft større betydning for studenterne. Da dette, med undtagelse af Martensen og til en vis grad Hermansen, i endnu mindre grad var tilfældet med hans kolleger, vil det næppe være forkert at sige, at fakultetet som institution væsentligst har hævdet sig over for studenterne som den *magt,* der ved eksamensbordet havde betydelig indflydelse på deres skæbne.[26]

Som påpeget af Steenstrup er det i Fundatsen af 1788 ikke nærmere angivet, hvilke fordringer, der stilles til eksamen. Studieplanen angiver kun fagenes omfang i form af det antal semestre, det enkelte fag tager. Det vil sige, at kun forelæsningerne selv afslører, hvad der forlanges, med mindre der foreligger en trykt fremstilling af den pågældende faglærer, og det var sjældent tilfældet. Studenterne benyttede som regel tyske værker, hvoraf en del oversattes til dansk med de teologiske studenter for øje. Lærerne i Det gamle Testamente (Hohlenberg og Hermansen) skrev næsten intet. C. E. Scharling har kun udgivet kommentarer til enkelte nytestamentlige skrifter (2. Korinterbrev, Jakobs og Judas' breve). I begyndelsen af 1850'erne udgav Clausen nogle omfangsrige kommentarer til henholdsvis De synoptiske Evangelier og Johannesevangeliet. Tidligere havde han udsendt *Det nye Testaments Hermeneutik* (1840).

I kirkehistorien havde man i mange år ingen brugelig dansk fremstilling, og det lykkedes kun Engelstoft at få udgivet 1. halvdel af sin *Lærebog i Kirkehistorien til Brug ved Forelæsninger* (1845). Man hjalp sig med at læse Guerickes og Karl v. Hases fremstillinger. I dogmatik fik man 1849 Martensens. Clausen havde tidligere udsendt en populær fremstilling (1844). Hans egentlige lærebog i dogmatik kom først 1852 (*Christelig Troeslære*). I etik havde man kun Martensens *Grundrids til Moralphilosophiens System* (1841), der oprindelig var skrevet til brug for de moralfilosofiske forelæsninger under Det filosofiske Fakultet, som Martensen måtte overtage ved Poul Møllers død.

Ved den skriftlige *eksamen* blev der givet seks spørgsmål, et i hvert af de fem hovedfag, og et i en af bidisciplinerne, som regel enten i nytestamentlig

26. I Jørgen Larsens bog om Clausen er en række beskrivelser af ham anført.

indledning eller teologi eller i religionsfilosofi. De skriftlige opgaver læstes kun af professorerne, medens der ved mundtlig eksamen medvirkede censorer, på skift udtaget af det københavnske præsteskab. Karakteren fastsattes på grundlag af et samlet indtryk af præstationerne. Da censorerne kun medvirkede ved mundtlig eksamen, og da forholdet mellem professorer og censorer var 2 til 1, siger det sig selv, at de skiftende censorer, der jo tilmed ofte kun var lidet skikket til deres hverv, ikke kunne opnå megen indflydelse. Clausen havde allerede 1833 foreslået oprettelse af et fast eksamenskollegium, og ved flere lejligheder søgte fakultetet at få indført faste censorer, men forsøget strandede på biskop Mynsters modstand.[27]

Spørgsmålet om faste censorer følte sig særligt påtrængende, da man påtænkte at indføre såkaldte specialkarakterer, dvs. karakter for hvert enkelt fag for sig. Specialkarakterne indførtes 1847, men censoratet skulle stadig varetages af den københavnske gejstlighed, hvoraf dog i fremtiden kun én censor skulle møde. Den offentlige kontrol med eksamen var således fortsat på det nærmeste illusorisk. Københavns Præstekonvent havde med den lærde stiftprovst *Tryde* i spidsen protesteret mod bevarelsen af den gamle ordning, men direktionen fulgte stadig biskoppen. Den eneste københavnske præst, som herefter vovede at modsætte sig hvervet, var *Grundtvig,* der efter et par episoder opnåede at blive fritaget.[28]

Bortset fra indførelsen af specialkarakterer var vel den vigtigste ændring af eksamen først begrænsningen, dernæst bortfaldet af latin. Fra 1833 havde universitetet på H. N. Clausens forslag ladet lektionskataloget trykke både på latin og dansk.[29] Året før havde cand. theol. *Peter Larsen* i et par småskrifter gjort sig til talsmand for afskaffelsen af latin ved embedseksamen, bl.a. under henvisning til, at dette allerede var sket i flere lande, »ja, selv i det mindre cultiverede Sverrig«.[30] 1835 stillede fakultetet forslag til direktionen om indskrænkning i brugen af det latinske sprog, hvilket gav anledning til en kgl. resolution, hvorefter latin kun skulle anvendes i de eksegetiske fag.[31] 1847 blev

27. Clausen: *Betragtninger over det theologiske Studium,* 1833. RA. KU. 31.02.10 (korrespondance med direktionen om specialkarakterer og faste censorer 1843), 31.02.11 (A 20, skrivelse af 23/5 og B 13, 1844), 31.02.12 (1847 nr. 418, 419, 422, 423, 424). Chr. Kalkar: *Om det theologiske Studium,* TT 1876, s. 385-411, mener, at det var begivenhederne 1848, der førte til forhandlingernes afbrydelse.

28. Bjørn Kornerup: *Grundtvig og det teologiske Fakultet,* KS 7.R. IV, 1960, s. 98-113 (med efterskrift af K. E. Bugge).

29. Rektor til fakultetet 28/9 1833, RA. KU. 31.02.07.

30. P. Larsen: *Forslag til at afskaffe det latinske Sprog* etc., 1832 og *Betragtninger over det latinske Sprog* etc., s.å.

31. TT 1837, s. 206.

det nedsat til én opgave, foruden en latinsk oversættelse af de afsnit af Bibelen, der skulle fortolkes. Få år senere bortfaldt latin helt. Til gengæld indførtes en prøve i læsning af teologiske tekster på latin.[32]

I fakultetets ikke uberettigede klager over det ringe antal professorer i forhold til et studentertal, der i denne periode var langt større end ved noget andet fakultet, indgik eksamensbyrden som en vigtig faktor. Som Clausen gør opmærksom på, skulle de teologiske professorer læse ca. 450 skriftlige opgaver om året. Foruden deltagelse i examen artium måtte de afsætte ca. fire uger årligt til mundtlig eksamen, der var fordelt over fire eksamensterminer. Man kunne nå tre kandidater om dagen, dvs. 15 eksaminationer. I forbindelse med omlægningen af semestrene fra sommer- og vintersemester til forårs- og efterårssemester lykkedes det at få nedsat antallet af eksamensterminer til to.[33] Allerede indførelsen af specialkarakterer havde lettet arbejdet med mundtlig eksamen noget, idet professorerne nu kunne skiftes til, en ad gangen, at være til stede hele dagen, medens de ellers kun behøvede at møde, når de selv skulle eksaminere.

For eksamensresultatet var hovedkarakteren det afgørende. Til de gamle hovedkarakterer *laudabilis, haud illaudabilis* og *non contemnendus* føjedes 1847 udmærkelse, *laudabilis et quidem egregie,* og 2. karakter deltes i to grader. Særligt i 1830'rne og 1840'rne, da det vrimlede med kandidater, var hovedkarakteren afgørende for, om man inden for overskuelig tid kunne opnå præsteembede. Det er grunden til, at ret mange kandidater søgte at forbedre deres status ved at gå om. Det behagede ikke fakultetet, der uden held søgte at få indført et forbud herimod.[34] De fleste gengangere havde held til at forbedre deres resultat ved at rykke op fra haud til laud eller fra non til haud. Især for non-kandidater var naturligvis chancerne yderst ringe, men man talte også om »haudembeder«, dvs. ringe aflagte embeder.

Foruden eksaminatorer og censorer overværede en notar eksamen. Det var hans opgave at nedskrive spørgsmål og svar. I hvor høj grad notariatet betragtedes som en del af fakultetsinstitutionen, viser et tilfælde, hvor fakultetet gav notaren valget mellem at miste notariatet eller at ophøre med at fungere som manuduktør. Det siger lidt om den økonomiske situation, at notaren valgte at resignere.[35]

Det var skik, at man aftenen før den mundtlige eksamen aflagde visit hos professorerne. Kandidaten kunne ved denne lejlighed få et omtrentligt

32. TT 1852, s. 439 f.
33. TT 1852, s. 321. Allerede 1844 havde fakultetet andraget herom, RA. KU. 31.02.11 (1844 B 16).
34. RA. KU. 31.02.11 (1844 B 14).
35. RA. KU. 31.02.07 (23/5 1832).

indtryk af, hvorledes han stod på grundlag af de skriftlige besvarelser.[36] Efter eksamen stod endnu en ceremoni tilbage: aflæggelsen af den teologiske kandidated. Clausen var ceremonimester, med mindre han havde forfald. Det ser ud til, han har lagt stor vægt på denne begivenhed og her givet udtryk for en varme, han ellers sjældent afslørede. Da præsteed og ordinationsløfte gik forud for indsættelse i præsteembede, havde kandidateden egentlig ingen praktisk funktion. Den afskaffedes 1870.[37]

Undervisningen

Hverken lektionskataloger eller erindringer fra perioden giver anledning til at betvivle Vilh. Birkedals ord om, at det var eksamen og kollegiehefter, man snakkede om blandt teologer.[38] Det var undervisning for eksamens skyld, man dyrkede på »Kjøbenhavns Embedsmandsfabrik«, som B. S. Ingemann kalder universitetet.[39] I den almindelige students hverdag har besværet med at tilegne sig lærernes yndlingsideer og det nødvendige kendskab til græsk og hebraisk gjort de store ord om »videnskab« i fakultetets studieplan illusoriske. Hele det 19. århundrede igennem kender vi små grupper af studenter, der i disputereselskaber og studiekredse søger at bøde på denne mangel, men det store flertal af haud- og non-kandidater har naturligvis været uberørt heraf.

Medens man med god grund kan betvivle, at undervisningen fungerede efter hensigten, er der ingen grund til at antage, at den ikke i faglig henseende har haft et respektabelt niveau. Forelæsningernes emner var nogenlunde givet med studieplanen. I stadigt tilbagevendende forelæsninger blev det stof, der skulle kunnes til eksamen, gennemgået. Lektionskatalogerne viser ikke stor opfindsomhed fra lærernes side med hensyn til at tage nye emner op eller behandle velkendte fra nye synsvinkler.

Hovedansvaret for undervisningen i *Det gamle Testamente* havde Hohlenberg og derefter Chr. Hermansen. De havde begge studeret hos den berømte *W. Gesenius* i Halle, grundlæggeren af den hebraisk-aramaiske ordbog til Det gamle Testamente, der endnu (naturligvis i bearbejdet form) benyttes. De var begge på højde med deres tids kunnen i filologisk henseende. Vort kendskab til deres undervisning er begrænset, da ingen af dem ved kommentarer eller andre større arbejder har givet os mulighed for direkte at vurdere karakteren

36. Se f.eks. F. Rønning: *Carl Joakim Brandt,* 1892, s. 47 f., og J. P. Bang: *Gyllingpræsten Otto Møller,* 1931, s. 40.
37. Aarbog 1864-71, s. 315.
38. Vilhelm Birkedal: *Personlige Oplevelser* I, 1890, s. 191.
39. *Grundtvig og Ingemann, Brevvexling 1821-1859,* udg. af Sv. Grundtvig, 1882, s. 212.

af deres vejledning af de studerende. Hvad Hohlenberg angår, kan hans teologiske disputats, det eneste større arbejde han fik skrevet inden for sit fag, ikke hjælpe os meget. Det handler om 1. Mosebog kap. 10, »Folkeslagenes stamtavle«, et emne, der kræver filologisk kunnen og kendskab til orientalsk historie i oldtiden, men som ikke giver anledning til at anlægge nogen bestemt teologisk synsvinkel.[40] Sandsynligheden taler for, at han har lagt hovedvægten på den historisk-filologiske eksegese og i øvrigt ladet sig vejlede af sin ven H. N. Clausen.

Hans elev, Christen Hermansen, er netop så meget yngre, at han har studeret på et tidspunkt, da den kirkelige fornyelse havde sat ind. Han blev en dansk repræsentant for den repristinationsteologi, der i Tyskland havde sin leder i *E. W. Hengstenberg,* ligesom Hermansen selv en lærd gammeltestamentler, men samtidig en forsvarer for den klassiske lutherske ortodoksi fra tiden inden rationalismen. Hermansen stod fremmed over for det arbejde, der i løbet af det 19. århundrede førte frem til en helt ny historisk forståelse af Det gamle Testamente. I kraft af sin betydelige viden, ikke blot inden for sit eget, men inden for alle teologiske fag, var Hermansen værdsat af mange studenter, ikke mindst som leder af de mundtlige og skriftlige eksamensøvelser.[41]

Både Hohlenberg og Hermansen anvendte hovedparten af deres tid på det egentlige hovedfag, den gammeltestamentlige eksegese på grundlag af den hebraiske grundtekst. Eksamensfordringerne er tydeligvis det dominerende hensyn. Derfor læses der regelmæssigt over 1. Mosebog og udvalgte salmer, to områder, der gjorde det ud for den del af pensum til eksamen, der skulle omfatte kapitler fra de historiske og poetiske skrifter. Desuden krævedes et antal kapitler profetstof læst. Hertil anvendtes efter forelæsningsplanerne at dømme som regel afsnit fra nogle af de små profeter. Her ud over optræder Esajas og Jeremias.

Det lidt snævre kendskab til Det gamle Testamente, der således opnåedes, søgtes udvidet på anden måde gennem de gammeltestamentlige bifag. Regelmæssigt læstes der over gammeltestamentlig indledning og gammeltestamentlig teologi. I disse fag, hvor studenten ikke hovedsagelig var optaget af den møjsommelige tilegnelse af den fornødne sproglige kunnen, vil lærernes generelle opfattelse af Det gamle Testamente, Hohlenbergs liberale og Hermansens konservative, havde stået tydeligere for ham. Engelstoft holdt regelmæssige forelæsninger over Israels historie og lejlighedsvis også eksegetiske forelæsninger. Da man ved hans afgang, bl.a. for at undgå P. C. Kierkegaard, havde understreget nødvendigheden af, at efterfølgeren læste

40. *Commentatio de capite decimo libri Geneseos,* 1828.

41. Se f.eks. L. Koch: *En gammel præsts erindringer,* 1912, s. 30, og Rudolf Volf: *En gammel præsts livserindringer,* 1926, s. 44 f.

over Det gamle Testamente, måtte J. F. Hagen anstændigvis optræde som gammeltestamentlig ekseget. Det gjorde han også, men kun to gange i begyndelsen af sin kortvarige embedsperiode.

I *Det nye Testamente* blev, dengang som nu, hele stoffet opgivet til eksamen efter originalteksten. Efter datidens studieforhold skulle altså hele Ny Testamente gennemgås i forelæsninger. Det skete også, men ikke inden for tre år. Et bestemt system kan man ikke spore. Den nytestamentlige indledning tog C. E. Scharling sig af, medens den nytestamentlige hermeneutik var Clausens område.

Efter Scharlings forfatterskab at dømme har det formentlig først og fremmest været i forelæsningerne over den nytestamentlige indledning, han er gået stærkt ind på den radikale historiske kritik i samtiden. Hans kommentarer tyder ikke på, at det i fortolkningen er lykkedes ham at hæve sig op over de analytiske enkeltheder, anførelse af andre kommentatorer og af parallelsteder. Blandt de mange, der har omtalt ham i forbindelse med deres studietid, er der næppe én, der – trods al respekt for hans lærdom – mener ved hans hjælp at være nået til en dybere forståelse af Ny Testamente.

Clausens eksegese, som man f.eks. møder den i hans over 800 sider store »Fortolkning af de synoptiske Evangelier«, har været præget af et stort lærdomsapparat med et væld af filologisk-historiske oplysninger. Som i fakultetspolitikken føler Clausen sig også som Bibelforsker stående i midten, med front mod såvel radikal rationalistisk og venstrehegeliansk kritik som mod ortodoks biblicisme.[42] Han er ganske vist klar over, at forudsætningsløs eksegese er en illusion og søger at redegøre for den teologiske grundholdning, der bærer hans fortolkning, men når det kommer til stykket, ledsages den historiske og analytiske klarhed af en ubestemthed i udtrykket, når resultatet skal gøres op. Her ud fra bliver det forståeligt, at de vidnesbyrd, vi har om studenternes opfattelse af hans undervisning, på én gang er præget af respekt for den kompetente, klart talende professor og af rådvildhed med hensyn til formålet med hans tale.

Over *kirkehistorien* blev der læst fortløbende. Engelstoft behøvede ca. seks semestre til at nå igennem og havde derfor som regel to gennemgange samtidig, idet han altid begyndte forfra, når han var nået halvvejs. Åbenbart er Hagen gået ind i denne tradition. Man havde desuden eksaminatorier. Det kirkehistoriske program omfattede også dogmehistorie som en særlig disciplin, som Engelstoft regelmæssigt læste over. Medens han udviklede sig til en meget dygtig kirkehistorisk forsker, synes hans evner som lærer ikke at have været betydelige. Hagen synes i denne henseende at have været heldigere i det omfang, hans helbred tillod ham at virke.

42. Se synopsekommentaren, 1850, s. 60-87.

Scharling beskæftigede sig undertiden med de første århundreders kirkehistorie (»Patrologi«, 1850, og »det 2det og 3die Aarhundredes kirkelig-theologiske Literatur«, 1854). Clausen, der var begyndt som patristiker, vendte også lejlighedsvis tilbage til sin ungdoms studier med en forelæsning over den kristne apologetik (1840 og 1843). Til kirkehistorien må vel også en forelæsning af ham over »den evangeliske Kirkes ydre og indre Livshistorie efter Reformationen« regnes.

Så længe Martensen var ved fakultetet, sørgede han og Clausen for, at der altid var en gennemgang af *dogmatikken.* Det kunne synes at være en fordel for de studerende, at de i dogmatikken havde to lærere at vælge imellem. Men for den almindelige student, der ængsteligt søgte at skaffe sig det fornødne grundlag for at gå til eksamen, kunne det være en betydelig vanskelighed. Hvad nyttede det, man kunne Martensens dogmatik, hvis man blev eksamineret af Clausen, der efter sigende forlangte betydeligt mere, især af Bibelkundskab og dogmehistorisk stof? Den horisontudvidelse, den dobbelte dækning af faget kunne forventes at give, købtes altså i realiteten med en fordobling af kravene til eksamen.

Clausens dogmatiske forelæsninger rummer et stort opbud af stof fra traditionen, fremstillet med vanlig overlegenhed, medens det ofte kan være svært at finde enheden. Kirkehistorikeren *L. Koch* har givet en skarp karakteristik, som meget præcist formulerer svagheden hos Clausen: »Det forekom mig, at (Clausens dogmatik, både forelæsninger og bog) var grumme langt fra at være et system. Det var en stadig dialektik mellem to yderlige opfattelser af hvert dogma; den sande forståelse kom så ud som en mellemproportional, efterat de to yderligheder var blevne behørigt beskårne. Men dette stemmede ikke med min opfattelse af sandhedens tilblivelse«.[43]

Clausen blev hørt af mange, fordi han trods alt var en af de lærere, man bedst kunne få noget ud af, i hvert fald til eksamensbrug. Martensen hørtes for sagens skyld. Her mødte man et klart standpunkt, ingen overlæsset lærdomsdemonstration, men et forsøg på at se den kristne tro som en enhed, hvor de enkelte lærepunkter var organisk forbundne. Mange blev bestemt for livet af, hvad de hørte. Martensen har dog næppe været let at følge for hovedparten af de studerende. De kunne begejstres over ham som taler, fornemme en ånd, de gerne ville have del i, men bortset fra de bedre begavede har de næppe formået »at tænke hans tanker efter«.[44]

Til dogmatikken regnedes også symbolik. Clausen, der havde interesseret sig for dette fag siden sin ungdom, læste hyppigt over Den augsburgske

43. L. Koch: *Erindringer,* s. 29.
44. L. Koch: anf. skr. smst.

Bekendelse. 1851 udsendte han *Den augsburgske Confession,* en dygtig og lærd kommentar. Over symbolik læste Martensen og undertiden Scharling. Som i Clausens berømte og berygtede bog fra 1825 har formentlig sammenligningen mellem lutherdom og romersk katolicisme været hovedsagen i disse forelæsninger. Til samme område må også Martensens flere gange gentagne forelæsninger over »Det lutherske Lærebegrebs Historie« regnes. Udgået, som han jo var, fra en beskæftigelse med Hegel og den nyeste teologi, følte han nødvendigheden af en bedre fundering i den ældre tradition.[45]

I studieplanen af 1831, der jo er en tillempning af Fundatsen af 1788, loves endvidere forelæsninger over »naturlig teologi« og apologetik. Den naturlige teologi som særlig disciplin er i den grad bundet til det 18. århundrede. Sandsynligvis har man anset løftet for indfriet med de principielle overvejelser i indledningen til dogmatikken. Særlige apologetiske forelæsninger holdt Scharling undertiden. Ellers har man vel ment, at de for dogmatikken nødvendige religionsfilosofiske drøftelser sammen med behandlingen af Bibelkritikkens ret og uret kunne være tilstrækkelig. En selvstændig behandling af religionsfilosofien finder man ikke. Derimod holdt Martensen flere gange forelæsninger over den nyere filosofis historie, dvs. fra Kant til Hegel og hegelianerne.

Undervisningen i *etik* påhvilede Martensen. Inden hans ansættelse havde Scharling virket også på dette felt. Interessant, men uden videregående konsekvenser er det, at Martensen hen mod slutningen af sin professortid holdt forelæsninger over *praktisk teologi* og udgav skrifter om kirkeforfatningsspørgsmål og om gudstjenesten. Med hans afgang ophørte dette initiativ.

Sammenfattende kan det siges, at den altovervejende mængde af forelæsninger begrænser universitetets bidrag til belysning af teologiens historiske og systematiske discipliner til, hvad de ansatte lærere kunne yde i generelle gennemgange af deres fag. Studiepjecen viser, at fakultetet var sig bevidst, at der arbejdedes med et dobbelt formål: dygtiggørelse til eksamen og den teologiske videnskabeligheds trivsel. Derimod synes fakultetet ikke at have haft nogen bevidsthed om, at dette program havde behov for en anden undervisning. For hovedparten af datidens studenter var det dog næppe undervisningsformens uegnethed til at give dem et virkeligt indblik i teologien som videnskab, der følte som den alvorligste mangel. De fleste har sikkert været parate til at acceptere lærernes vejledning, skønt den ifølge sagens natur kun bød videnskab på anden (eller tredje) hånd. Hvad de savnede, var en klar fornemmelse af sammenhængen mellem det, de lærte på universitetet, og den virksomhed, de håbede at få bagefter.

45. *Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und J. A. Dorner 1839-1881* I, 1888, s. 39.

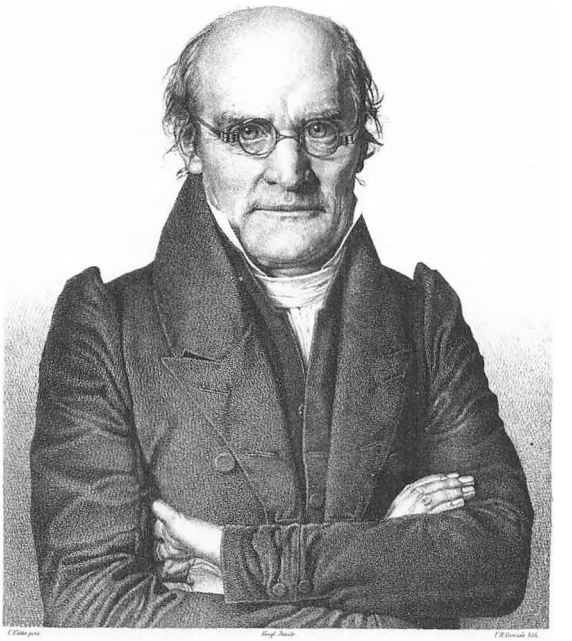

Fig. 72. Frederik Christian Sibbern (1785-1872), professor i filosofi 1813-1870. Især i 1820'rne og 1830'rne gav hans antirationalistiske »Christendoms-philosophie« mange teologer det, de savnede i fakultetets undervisning. Litografi af P. H. Gemzøe efter maleri af C. Købke 1834. KU.

Der tænkes hermed ikke så meget på det, man med et moderne udtryk kunne kalde kravet om en »erhvervsrettet« uddannelse. En sådan opfattelse havde bl.a. Mynster i polemik mod dr. *C. N. David* skarpt afvist, idet han forsvarede den klassiske dannelse som det bedste grundlag for den videnskabelige uddannelse, der sømmede sig for statens embedsmænd af enhver art.[46] Det var ikke den begyndende liberalisme som udtryk for borgerskabets erhvervsinteresser og skepsis over for statsmagtens autoritet på alle felter, der plagede den teologiske student, uanset om han i øvrigt med Clausen og andre var tilhænger af borgerlig frihed, eller han tænkte mere traditionelt. Men han måtte ønske og forvente, at det teologiske studium kunne optage ham på en måde, der stod i forbindelse med en fremtidig tjeneste i den danske kirke. Han ville kort sagt have åndelig næring. Det siger noget om, hvad i hvert fald mange af de mere vågne studenter mente om fakultetet, at vi har en række vidnesbyrd fra 1820'rne og 1830'rne før Martensens tiltrædelse, der går ud på, at teologerne hentede deres inspiration i Det filosofiske Fakultet.

Det var først og fremmest *F. C. Sibbern,* i mindre omfang også Poul Møller, man knyttede sig til.[47] Her fandt man den kristne ånd, man havde svært ved

46. J. P. Mynster: *Om Universitetets og de lærde Skolers Freqvents,* Juridisk Tidsskrift 1827. Aftrykt i *Blandede Skrivter* II, 1853, s. 260-296.

47. Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* 1932, s. 41. *Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid,* 1875, s. 269. *Breve til og fra Sibbern* I, 1866, s. 143, II, s. 241.

at få øje på i Det teologiske Fakultet. Grunden til, at Sibbern var så afholdt, skal man næppe alene finde i, at han i disse år virkelig så den væsentligste inspiration for sin filosofi i kristendommen, og at han netop som filosof var fri for ængsteligt at skulle afskærme sin videnskabelighed i forhold til kirken, som Clausen gjorde.[48] Langt mere afgørende var det formentlig, at denne holdning hos Sibbern var forbundet med en varme og utrættelig hjælpsomhed, der lod ham omgås selv ganske unge studenter på helt ukonventionel vis. Her var ingen fornemhed, hverken på embedets eller på »videnskabens« vegne.

Skønt Clausen just i denne forstand ikke formåede at komme studenterne i møde, betød det dog ikke, at han var blind for manglen på et forbindelsesled mellem studiet, som han forestillede sig det, og præstegerningen. Ved flere lejligheder søgte han – og på hans initiativ også fakultetet – at styrke Pastoralseminariet, bl.a. ved at foreslå udnævnt en leder med titel af professor og afgangseksamen efter et helt års undervisning efter embedseksamen,[49] men der kom ikke meget ud af det. Således gik manglerne, både de mere teknisk bestemte i forbindelse med eksamen og censur, de pædagogiske i forbindelse med undervisningen og de åndelige i forbindelse med professorernes holdning, med over i en ny tid, da de politiske og sociale forhold bevirkede, at man fra studenterside var mindre tilbøjelig til at affinde sig med vilkårene. Uden Martensen ville måske den kritik, som brød løs i slutningen af 1850'erne, have vist sig tidligere.

I den offentlighed, der i 1830'rne langsomt blev påvirket af de liberale tanker, bl.a. gennem aviser som Kjøbenhavnsposten og Fædrelandet, måtte naturligvis universitetet være genstand for opmærksomhed. Det gjaldt også Det teologiske Fakultet, hvis numeriske styrke gjorde det til en betydningsfuld magt- og indflydelsesfaktor i et land, hvis befolkning hovedsagelig bestod af en almue, der var vant til at betragte præsten som Guds og kongens repræsentant. Universitetet indtog en nøgleposition, både for enevælden og for de kræfter, som opponerede imod den. Trods sit liberale sindelag opfattede Clausen kritikken i bladene som negativ over for universitetet og søgte at forsvare sin linie.[50] Når kritikerne beskyldte fakultetet for at være ensidigt, måtte han opfatte det som et angreb på videnskabeligheden og

48. Om udviklingen i Sibberns filosofi, se J. Himmelstrup: *Sibbern. En monografi,* 1934, især s. 220-287.

49. Maanedsskrift for Litteratur IX, 1833, s. 465-494. H. N. Clausen: *Andragende fra det theologiske Fakultet angaaende Foranstaltninger med Hensyn til de theologiske Candidaters praktiske Dannelse,* Evangelisk Ugeskrift 2.R. VI, 1861, s. 33-46.

50. S f.eks. *Om theologisk Manuduktion,* 1837, optrykt i *Kirkelige Forhold og Anliggender,* 1885, s. 676-694.

reagerede med professoral autoritet. Liberaliteten havde sine bestemte grænser.

Fakultetet som akademisk institution

De tre *professores ordinarii* var som *assessores consistorii* delagtige i universitetets styrelse. Rektoratet gik på skift mellem fakulteterne. Rektorskiftet 1832 faldt samtidig med en kgl. resolution, der vakte tvivl om, hvem af teologerne, Jens Møller eller Clausen, der skulle være rektor. Det blev Møller, og Clausen modtog til trøst et fakkeltog med *Orla Lehmann* i spidsen.[51] 1837, da det atter var fakultetets tur, var der ingen tvivl om, at det skulle være Clausen. Han skrev en beretning om sit rektorat, der bl.a. var præget af skuffelsen over, at universitetet havde mistet en del af sin selvstændighed, ved at forvaltningen af dets godsbesiddelser overgik til en kongeligt udnævnt kvæstor.[52] Som *summus theologus* blev det også Clausen, der som den første forelæste fra talerstolen i den 1836 indviede hovedbygning, hvis kunstneriske udsmykning han var aktivt medansvarlig for.[53]

Indtil 1844/45 påhvilede det Det teologiske Fakultet at være *bestyrelse for kommunitetet.* Dekanatets papirer og fakultetets forhandlinger er i høj grad bestemt af denne virksomhed, der gav fakultetet en betydelig indflydelse. Dels medførte det, at Regensens sager blev afgjort, eller behandlet med henblik på indstilling til direktionen, på fakultetsmøder, dels at mange ansøgninger om afholdelse af udgifter af forskellig art indløb fra de andre fakulteter. Fakultetet varetog sine opgaver som kommunitetsbestyrelse med stor nidkærhed og megen omsorg for de ofte meget fattige studenter. Det har sikkert ikke været ren og skær angst for at miste magt, der fik fakultetet til at protestere mod planerne om at lægge Kommunitetets midler sammen med universitetets i en fælles forvaltning, men også frygt for, at midler, der burde anvendes til støtte for studenter, ville blive brugt til andre formål.[54]

I 1840'rne oplevede fakultetet indblanding fra studenternes side i dets arbejdsområde, et fænomen, som siden skulle blive almindeligt. De begyndende drøftelser af indførelse af specialkarakterer foranledigede et par pjecer. Baggrunden var en almindelig bekymring for det alt for store antal af teologiske kandidater. At bekymringen deltes af fakultetet, viser de bemærkninger, hvormed Engelstoft i disse år ledsager de årlige kandidatlister i

51. H. N. Clausen: *Optegnelser,* s. 169 f.
52. Jørgen Larsen: *H. N. Clausen,* 1945, s. 267-270..
53. *Optegnelser,* s. 190-193.
54. Jørgen Larsen: *H. N. Clausen,* s. 316.

Theologisk Tidsskrift. Således taler han 1842 om et »stort Misforhold mellem Candidaternes Antal og vor Kirkes Fornødenhed«.[55] Også en artikel i Kjøbenhavnsposten (1842 nr. 297) beskæftiger sig med de teologiske kandidaters udsigter. Da forskellen mellem et lille laud og et stort haud er hårfin, medens konsekvenserne, når det gælder om at få embede, er meget vidtgående, mener avisen, at indførelse af specialkarakterer må være løsningen. Herimod udtaler nogle teologiske studenter sig.[56]

De frygter, at pointsberegning vil give studiet et skolemæssigt, uvidenskabeligt præg og dermed fremme »Bogstav-Læsning og Manuductionsvæsenet«, der stadig spiller en altfor stor rolle. Forfatterne giver Kjøbenhavnsposten ret i, at der findes for mange ligeglade studenter, der kun tænker på embede, men specialkarakterer vil dog kun øge kandidaternes rådvildhed og ikke fremme den teologiske erkendelse, det kald til kaldet, der bør være studiets fornemste mål.

Spørgsmålet gav anledning til et møde for de teologiske studenter 2. december 1842. Der nedsattes en komité, der skulle tage stilling til indførelse af specialkarakterer. Så vidt vides, er det første gang, de teologiske studenter i denne forstand tog deres egen sag op til behandling og søgte at påvirke fakultetet. Komitéflertallet gik ind for specialkarakterer, men fik ikke medhold på et nyt studentermøde, hvorefter den afgivne betænkning blev trykt.[57] Man vender sig her især mod den tilfældighed, der må komme til at råde, når censorerne efter en hel dags eksaminationer af tre kandidater skal tage stilling til karakteren, med stor fare for, at de ikke kan fastholde et retfærdigt helhedsindtryk. 1843 udkom endnu en pjece om spørgsmålet. For formodentlig første og sidste gang foreslog en gruppe studenter at nedbringe det store kandidattal ved at gøre eksamen sværere end hidtil.[58]

Til de vigtigste fakultetsopgaver hørte bedømmelse af *prisopgaver og disputatser.* Man overlod ikke som nu arbejdet til de nærmest sagkyndige. I nogle tilfælde tyder de i fakultetets arkiv liggende vota ganske vist på, at man har overdraget en enkelt at afgive et mere udførligt votum som grundlag for fakultetets drøftelse, men ingen slap for selv at udtale sin mening. Der blev kun udskrevet én prisopgave om året. De fleste af professorerne havde selv i sin tid skrevet prisopgave og opnået guldmedalje, men i denne periode var det ikke mange besvarelser, der indkom, og der uddeltes kun to guldmedaljer. En

55. S. 193.

56. *En Betænkning angaaende den theologiske Embeds=Examens Stilling til Studium og Kirke, deelt af en Kreds af theologiske Studerende,* 1842.

57. *En Betænkning om det theologiske Studiums Forhold til Examen med Hensyn til Spørgsmaalet om Points Indførelse,* 1843.

58. R. G. Hansen (pseudonym): *Protestantismens Krav til det theologiske Studium,* 1843.

ringe interesse for prisopgaver hang dog ikke, som man kunne tro, sammen med svigtende videnskabelig interesse. Antallet af disputatser er nemlig til gengæld meget stort. Forordningen af 9. januar 1824 om erhvervelse af akademiske grader regner med et dobbelt sæt i alle fakulteter: doktor- og magistergrad i Det filosofiske Fakultet, doktor- og licentiatgrad i de øvrige. For en ung mand, der ønskede at kvalificere sig i teologi, stod kun licentiatgraden åben. Til erhvervelse af doktorgraden fordredes nemlig, at man havde videnskabelig anseelse eller var i et anseligt embede. Derfor kunne professorerne først erhverve doktorgraden efter at være indtrådt i fakultetet, men i øvrigt var kravene de samme for de to grader.

I forbindelse med drøftelser om ændringer i forordningen, ønskede teologerne at forbeholde doktorgraden for æresdoktorer. Det modsatte ministeriet sig af frygt for, at visse teologiske retninger herved ville blive holdt ude.[59] Fakultetet fulgte i denne periode flere gange den skik at tildele æresdoktorgraden i anledning af 50-års præstejubilæum, undertiden uden at andre fortjenester end indehavelse af et anseligt embede var synlige.[60] Ved reformationsjubilæet 1836 kreeredes en række udenlandske æresdoktorer. Af større videnskabelig betydning var det dog, at man ved sådanne lejligheder udstedte opfordringer til at erhverve akademiske grader ved indleverede afhandlinger. Medens Clausen havde benyttet kirkens tusindårsfest 1826 til at blive teologisk doktor, brugte Scharling og Engelstoft denne lejlighed, men de fulgtes af seks andre og en enkelt licentiat.[61] Også universitetets fest i anledning af Christian VIII's og Caroline Amalies kroning 1840 fejredes med massepromotioner. For Det teologiske Fakultets vedkommende blev det til tre doktorgrader og otte licentiatgrader.[62] I alt opnåede i perioden 1830-54 tyve den teologiske licentiatgrad og femten den teologiske doktorgrad ved indsendte afhandlinger. Det ret store antal må naturligvis ses i relation til de meget store kandidattal i 1830'rne og 1840'rne.

Ligesom det latinske sprog var på retur i undervisning og eksamination, var det også tilfældet med hensyn til disputatser. Martensen opnåede 1840 tilladelse til at disputere for doktorgraden på grundlag af en dansk afhandling, inden han på grund af en æresdoktortitel fra Kiel opgav sin plan.[63] Den første teologiske disputats på dansk blev J. F. Hagens 1845, og den sidste på latin var E. W. Kolthoffs 1852. Officielt blev forskriften om

59. Lindes Meddelelser I, 1849-56, s. 59.

60. RA. KU. 31.02.09 (1838 nr. 217, H. G. Clausen); 31.02.10 (13/9 1842, A. K. Holm); 31.02.11 (1845 B 6, W. Engelbreth).

61. Se beretningen om reformationsfesten, TT 1837, s. 175-194.

62. *Forhandlinger ved Kjøbenhavns Universitets Fest den 6. Juli* osv., 1840.

63. RA. KU. 31.02.10 (1840 25/4). Jfr. H. L. Martensen: *Mester Eckart,* 1840, forordet.

anvendelse af latin først ophævet 1866, men efter 1845 synes det i almindelighed ikke at have været svært at opnå dispensation. Det mislykkedes dog for Fr. Wilh. Andersen, hvis disputats fakultetet antog uden begejstring.[64] Også når tilladelsen blev givet, var det dog (indtil 1866) en forudsætning, at der disputeredes på latin under forsvaret.

Det var naturligvis – dengang som nu – det sikreste for en disputand at behandle et emne, som enten var meget specielt eller ret fjerntliggende fra dagens teologiske debat, og det var da også det, de fleste gjorde. Det er påfaldende, så mange af disputatserne, der har emner fra den ældre kirkehistorie. Centrale emner som den lutherske reformation, Ny Testamente eller dogmatiske hovedproblemer vovede kun de færreste at give sig i kast med. Bedømmelsen frembød derfor også sjældent vanskeligheder. Som regel kunne man nøjes med at overveje, om forfatteren kendte sine kilder, forstod at sigte dem og at få klarhed og sammenhæng i sin fremstilling. Et par gange forekommer disputatser, der står i et vist modsætningsforhold til de to nytestamentlige professorers opfattelse, men ikke mere, end at man mener at kunne affinde sig med det.[65] Som et almindeligt indtryk kan det siges, at bedømmelsen blev foretaget omhyggeligt, og at den i langt de fleste tilfælde synes rimelig ud fra datidens målestok.

To gange i perioden anmodedes fakultetet om at afgive *vota til fremmede fakulteter.* 1831 blev fakultetet tilkaldt for at bedømme fire svenske disputatser i forbindelse med besættelsen af et teologisk professorat i Lund. Åbenbart kendte man dér allerede dengang de bagvaskelser og gensidige beskyldninger, som også herhjemme er blevet moderne efter 1968. Fakultetet blev ved sin vurdering udsat for en del ulejlighed og smædeskriverier, men bevarede roen og det lundensiske fakultets taknemmelighed.[66] 1847 henvendte Det teologiske Fakultet i Kristiania sig i København for at anmode om en udtalelse om *L. Helveg,* der i nogen tid havde forhandlet om overtagelse af et teologisk lektorat. Opgaven var ikke uden vanskeligheder. Året forinden havde fakultetet forkastet Helvegs disputats *Om Troen og Guds Ord,* men det lykkedes at formulere en udtalelse, man kunne være bekendt.[67] Også i akademiske sager synes fakultetet gennemgående at have fungeret harmonisk i disse år. Naturligvis forekommer det, at man kan være uenig om bedømmelsen af et arbejde, men det er altid en uenighed på fælles præmisser og føles derfor ikke ødelæggende for samarbejdet.

64. RA. KU. 31.02.11 (1845 A 10 og 1846 A 2).
65. Det gælder Kolthoffs to disputatser (1834 og 1852) og H. C. Rørdams (1839).
66. Jfr. sagens akter RA. KU. 31.02.06 (1831) og fremstillingen i Tidsskrift for Kirke og Theologie, 1, 1832, s. 313-352.
67. RA. KU. 31.02.12 (1847 nr. 416).

Fig. 73. Ludvig Helveg (1818-1883), dr.phil. 1855, dr.theol.h.c. 1879. J. Petersen, Odense, fot. KB. Billedsamlingen.

Fakultetets placering i samfundet

For enevældens kirkestyrelse fungerede dels Sjællands biskop, dels Det teologiske Fakultet som rådgiver. J. P. Mynster besad en sådan indflydelse, at fakultetet i hans tid ikke blev spurgt til råds særligt ofte. Mynsters fortid som medlem af Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, men også hans centrale placering i de toneangivende kredse i datidens københavnske miljø, gjorde ham til en formidabel magtfaktor. Han og H. N. Clausen stod yderst køligt over for hinanden. Både politisk og teologisk var de placeret langt fra hinanden. At vise gensidig respekt i det ydre var ganske vist en nødvendighed i den lille-verden, de begge tilhørte, men sympatien var begrænset. Også dengang var man fuldt ud klar over, at samfundssyn og livsforståelse hang sammen.[68] De kunne dog mødes på to punkter: i uviljen mod Grundtvig og

68. Se f.eks. *Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid,* 1875, s. 233.

hans disciple og i ønsket om at bevare den klassiske dannelse som grundlaget for akademikernes magtstilling i samfundet. Men medens Mynster i det sidste så midlet til at give statsmagtens udøvere den myndighed, som sømmede sig for enevældens repræsentanter, ønskede Clausen at give folket de rette opdragere og ledere. Mynster måtte derfor være tilhænger af en statskirke med faste rammer for hele befolkningen, medens Clausen ønskede en forfatning, der kunne give de faktisk eksisterende anskuelser en passende repræsentation.

Som tidligere nævnt lykkedes det Mynster i en årrække at hindre den fornyelse af censorinstitutionen, som fakultetet så heftigt begærede. Til gengæld fik fakultetet lejlighed til at krydse Mynsters vej ved to lejligheder. Fakultetets betænkning indhentedes, da Mynster 1839 var blevet færdig med ét udkast til nyt *kirkeritual og alterbog.*[69] Clausen, der var medlem af den kommission, der på grundlag af udkastet skulle udarbejde et forslag til autorisation, har sat sit præg på betænkningen. Fakultetets flertal ønskede større frihed i ritualerne til sakramenterne og begærede forsagelsen afskaffet. Martensen afgav særvotum mod disse punkter i den lange betænkning, der må have irriteret Mynster grænseløst ved sine korrektioner på en lang række punkter af mindre vægt.[70]

Begivenhederne i marts 1848 og Monrads udnævnelse til kultusminister satte fart i overvejelserne om *kirkeforfatning.* 9. maj udsendte Monrad cirkulære herom og anmodede fakultetet om at udpege to repræsentanter til en repræsentativ kirkelig forsamling og om at afgive en betænkning vedrørende forfatningsspørgsmålet.[71] H. N. Clausen havde allerede 1825 gjort sig til talsmand for en kirkeforfatning af den type, man kender i reformerte kirker, dvs. en presbyterial-synodal.[72] I sine *Betragtninger over det theologiske Studium* (1833) havde han stærkt beklaget, at teologien som videnskab ikke havde samme frihed som andre videnskaber og fundet grunden i, at statskirken anlagde juridiske synspunkter på kirkelige og teologiske materier. Han var præget af de bitre erfaringer fra striden med Grundtvig og Lindberg, men var derved blevet bestyrket i overbevisningen om, at en friere kirkeforfatning var en betingelse for, at teologien kunne opnå større frihed. Hele hans kirkepolitik var bestemt af disse principper, også efter grundloven.

69. Til sagen, se L. Koch: *Den danske Kirkes Historie 1817-1854,* 1883, s. 167-180.

70. Betænkningen er aftrykt i TT 1841, s. 93-169.

71. RA. KU. 31.02.12 (1848 nr. 448, 449, 456, 458; 1849 nr. 477, 482, 483). Jfr. TT 1849, s. 188-197.

72. H. N. Clausen: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus,* 1825, s. 247-280. Vedr. Clausens kirkepolitiske arbejde, se H. J. H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874,* 1948.

Fakultetets betænkning gør opmærksom på, at man ikke kan drøfte kirkens forfatning uden at rejse det grundlæggende spørgsmål om dens forhold til staten. I Theologisk Tidsskrift gav Scharling »Oplysning om Kirkeforfatningen i forskellige lande«, og Engelstoft skrev om »de sachsiske Reformatorers Grundsætninger med Hensyn til Kirkens Adskillelse fra Staten«. Engelstoft havde allerede tidligere i en universitetstale interesseret sig for begrebet »den kristne stat«,[73] og betryggende nok konkluderer hans afhandling i, at hverken reformatorerne eller den frie forfatning hindrer staten i at forblive kristelig.[74] Åbenbart har situationen også givet fakultetet anledning til at betænke sin egen stilling: vil en ændring af kirkens forhold betyde, at fakultetet enten skal omdannes til et præsteseminarium eller indgå i Det filosofiske Fakultet? spørger Scharling.[75] Hans overvejelser munder ud i, at bevarelsen af status quo både er mulig og fornuftig.

Disse afhandlinger var indlæg i en debat, der gav anledning til et væld af skrifter om forholdet mellem kirke og stat. Fakultetets standpunkt var afgjort liberalt (Martensen har på dette tidspunkt åbenbart ikke for alvor overvejet sin stilling). Fra konservativ side støder man på den lærde *Vilhelm Rothe,* der ønsker en rent gejstlig forsamling uden lægmænd, og den juridiske professor *J. L. A. Kolderup-Rosenvinge,* der advarer mod at overskære de bånd, der så længe har bundet stat og kirke til hinanden.[76]

I betænkningen beskæftiger fakultetet sig mest med repræsentationens sammensætning på den kommende kirkeforsamling. Man ønsker hele fakultetet med og vil, at det hverken regnes for præster eller lægmænd. I øvrigt mærker man en frygt for, at den læge del af forsamlingen ikke skal blive kirkelig nok og ikke tilstrækkelig dannet. Her kan man iagttage den holdning hos tidens liberale, der fik venstrebønderne til at tale om »Professorpartiet«. Fakultetet mener f.eks., at hovedstaden bør have en særlig repræsentation, fordi det meste af intelligensen er samlet her.

Begge de nævnte sager (ritual og kirkeforfatning) bekræfter, i hvilken grad Clausen var fakultetets leder, og at det med ham betragtede det som sin opgave at være samfundets egentlig sagkyndige i den slags problemer. Ønsket om at få hele fakultetet med i kirkeforsamlingen begrundes med, at sådan har det tidligere været. Åbenbart har man øjnet en chance for, at enevældens ophør atter skulle give fakultetet en indflydelse, som det i den foregående tid

73. TT 1849, s. 324-338.
74. TT 1849, s. 1-76, 188-197.
75. TT 1849, s. 205-234.
76. Wilh. Rothe: *Den evangelisk-lutherske Kirkes Grundsætninger om Kirkens Repræsentation og disses Anvendelse hidtil i Danmark,* 1848. *Nogle Ord om Nutid og Fremtid.* Af Dr. C. Ullmann. Oversatte og ledsagede af et Forord af Dr. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, 1848.

havde måttet give afkald på til fordel for konservative magtfaktorer som f.eks. Mynster og *A. S. Ørsted.* Henvisningen til traditionen skulle fremme Clausens kirkepolitik.

Clausen, der for offentligheden først og fremmest var den, der tegnede fakultetet, kom tidligt med i den liberale bevægelse. Efter eget udsagn var det »Trykkefrihedsselskabet« (1835) og dets organ, *Dansk Folkeblad,* der gav ham den politiske skoling.[77] Hans medlemskab af Roskilde Stænderforsamling og af »Novemberministeriet« under treårskrigen og øvrige politiske virksomhed skal ikke skildres her, men det er rimeligt at antage, at han gennem disse beskæftigelser erhvervede en erfaring, der gjorde ham yderligere egnet til at lede fakultetets politik. Netop gennem sin politiske virksomhed opnåede han en popularitet i studenterkredse, som gik langt ud over, ja måske endda trivedes allerbedst uden for Det teologiske Fakultet.

Skønt fakultetets kirkepolitiske synspunkter mødte meget ringe forståelse hos de magthavende, gav Clausens holdning autoritet i de intellektuelle kredse i København, som deltog i kritikken af enevælden. I 1830'rne var linierne endnu ikke trukket så skarpt op mellem moderat konservative og liberale, som de siden blev. F.eks. omfatter udgiverkredsen for det 1829 oprettede »Maanedsskrift for Litteratur« også mænd, der siden vendte sig mod den liberale bevægelse. Det samme gælder initiativtagerne til »Trykkefrihedsselskabet«. Da vejene skiltes i 1840'rne, blev Clausen en af de liberale førere, hvilket nødvendigt måtte smitte af på offentlighedens vurdering af det fakultet, han tilhørte. Også på universitetet arbejdede Clausen og Hohlenberg for de liberale tanker, bl.a. med forslag om at give de ekstraordinære professorer indflydelse på universitetets styrelse.[78] Først »professoroprøret« mod *professores ordinarii* førte dog 1850 til oprettelse af Den akademiske Lærerforsamling og til visse moderate ændringer i Konsistoriums sammensætning.[79]

Fakultetets position i akademisk sammenhæng modsvaredes ikke af en tilsvarende stilling i kirkelige kredse. Netop omkring 1830 vendte strømmen. Ganske vist havde rationalismen stadig et stærkt tag i vide kredse inden for præstestanden, men den kirkelige fornyelse var en kendsgerning. Grundtvig og hans disciple betød talmæssigt stadig kun lidt, men de havde fremgang og mødte sympati. Men mest iøjnefaldende var det, at Mynster og de, der tænkte som han, havde taget ledelsen i kirken. I kulturel henseende var det mænd, som stod i den snævreste kontakt med den generation, der voksede frem efter 1800, med mænd som Oehlenschläger, Sibbern og brødrene Ørsted. I en tid,

77. *Optegnelser,* s. 180-187.

78. Jørgen Larsen: *H. N. Clausen,* s. 271.

79. Se Kristian Erslev: *Den akademiske Lærerforsamling,* 1900.

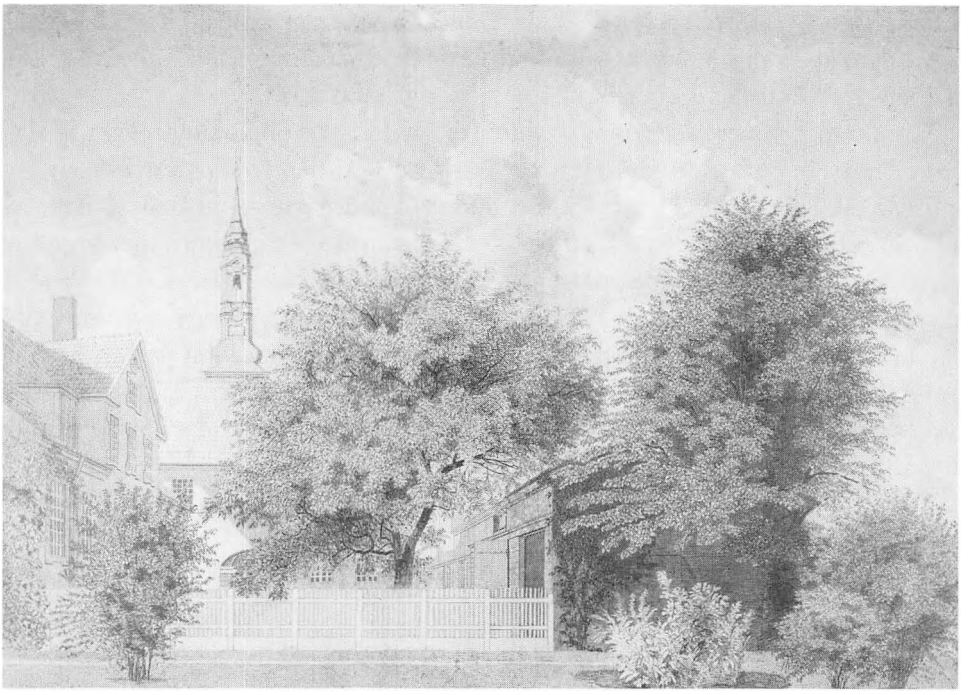

Fig. 74. Professorboligen Nørregade 10, i baggrunden Kommunitetsbygningen. Her boede H. N. Clausen i en lang årrække. Nu rummer bygningen universitetskontorer. Tegning 1853 af H. N. Clausens datter Sofie. KU.

hvor markeret ukirkelighed på det nærmeste var identisk med manglende respekt for konge og samfund, fornemmedes fællesskabet stærkere end forskellene. Under Mynsters prædikestol kunne man træffe de fleste af landets berømte mænd og kvinder. Endnu omkring 1830 var fornemmelsen af brud i den kultur, der skulle bære landet, og som de netop omtalte kredse følte sig som repræsentanter for, ikke særligt udtalt. At både prædiken og teologi havde fået et mere bibelsk og kirkeligt præg end tidligere, føltes ikke som nogen vanskelighed. Man var fælles om den kritiske holdning over for rationalismen og fælles om dannelsen.

Naturligvis hørte fakultetets medlemmer til de toneangivende kredse, men for de førende teologer uden for fakultetets rækker, Mynster og hans ven provst *W. Engelbreth, E. Tryde,* biskop *Rasmus Møller* og andre, så det ud til, at fakultetets teologi repræsenterede et tilbagelagt stade. Man var klar over sammenhængen mellem liberal politik og kritisk teologi og betragtede begge dele som opløsende elementer i en tid, hvor man var overbevist om, at kirken atter kunne samle folket efter den rationalistiske forarmelse. N. Fogtmann var ikke ene om at mene, at »det er galt fat med det theologiske Facultet *in*

essentialibus«.[80] Mynster havde f.eks. ingen som helst respekt for Clausens forfatterskab,[81] og det er karakteristisk, at hele rækken af førende teologer i striden om Clausens bog fra 1825 vendte sig imod ham.[82]

Fakultetets »mæglingsteologi« tilfredsstillede i virkeligheden meget få, og det er nok et spørgsmål, om Hal Koch har ret i, at den trods alt øvede en vis indflydelse i kirken.[83] Det er i hvert fald en kendsgerning, at den afvistes af alle, som havde et klart standpunkt. De, der nærmede sig Clausen, var gerne unge mænd, der håbede på en akademisk løbebane. Et karakteristisk eksempel er Martensen, der i begyndelsen af 1830'rne forlod den grundtvigske lejr og begyndte at komme i Clausens hjem.[84] Da han først var ansat ved universitetet, arbejdede han på sin egen berømmelse, og ham lykkedes det, i modsætning til kollegerne, snart at vinde kirkelig anseelse, og alene på grund af ham fik det teologiske studium nu et bedre navn i kirken.

I kraft af videnskabelig kvalitet og numerisk styrke hævdede fakultetet sig uden større vanskeligheder i universitetets sammenhæng. Clausens anseelse gav det en vægtig placering som liberal institution. Den optimisme, Clausen havde følt, da fakultetets rekonstruktion var tilendebragt med C. E. Scharlings ansættelse, blev i den forstand bekræftet, at fakultetet sluttede sig til hans linie. Derimod havde han mange skuffelser i forsøgene på ved reformer at give det bedre arbejdsvilkår. Der er ikke tvivl om, at Clausen og hans kolleger var oprigtigt bestræbt på at lade sammenhængen mellem teologi og kirke få, hvad der tilkom den. Det skulle ske ved reformer i kirken og ved indførelse af en bedre praktisk-teologisk uddannelse. Samtidig var de overbevist om, at intet ville gavne kirken mere end en videnskabelig teologi, der kritisk vurderede traditionen i lys af samtidens videnskabelige arbejde. Universitetsteologien skulle danne værn mod kirkelig obscurantisme *og* mod hyperkritisk ukirkelighed. Det var en respektabel holdning, men både fra kirkelig og ukirkelig side måtte dette mellemstandpunkt tage sig valent ud.

Fakultetet troede på, at det lod sig gøre at opretholde den »enhedskultur«, der også af mere konservative kræfter som Mynster og Martensen stadig ansås for at være ubrudt. Man kan betegne det, der forbinder fakultetet med den mere konservative retning, som *dannelsesteologi:* overbevisningen om, at kristendommen som åbenbaring ikke blot er forenelig med, men selv udtryk for den højeste dannelse. De personlige relationer, der bestemte de ledende

80. *Breve til P. Hjort. Ny Samling,* 1869, s. 229.
81. *Breve til P. Hjort,* 1867, s. 141, 154; *Ny Samling,* 1869, s. 15, 38.
82. L. Koch: *Den danske Kirkes Historie 1817-1854,* s. 116.
83. Hal Koch: *Den danske Kirkes Historie* VI. *Tiden 1800-1848,* 1954, s. 315-323.
84. Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* 1932. J. Oskar Andersen: *Biskop H. L. Martensens Ungdom,* KS 6.R. I, 1933, s. 130-237.

personligheders tilværelse, måtte bekræfte dem i denne tro. Sent så de, at den »organismetænkning«, som bestemte deres univers, nok lod til at byde kirke og kristendom velkommen, men at omfavnelsen skulle vise sig at give åndenød. De så det ikke, og derfor måtte de betragte de mere klartseende, der gjorde opmærksom herpå – enten på troens eller på vantroens vegne – som uansvarlige og unormale personer. Dannelsesteologien faldt ikke omkuld ved det første pust, men just denne periode varsler på mangfoldig vis dens undergang.

Grundtvigianismen

Det er ikke meningen her at skildre den Grundtvig-Lindberske kirkekamp og dens udløbere. En sådan fremstilling må søges andre steder.[85]. H. N. Clausen var som en af hovedpersonerne i striden så involveret, at det rystede ham på et tidspunkt, hvor hans bane var ved at blive lagt. Han blev i høj grad bestemt af sin modsætning til Grundtvig og Rudelbach, både medens de stod sammen i kamp mod fakultetet, og da deres veje skiltes. Også Hohlenberg blev berørt af striden, for så vidt som han på en lidet ærefuld måde søgte at lægge J. C. Lindberg hindringer i vejen, da han skulle disputere for magistergraden.[86] Scharling og Engelstoft var helt i overensstemmelse med Clausen, og Martensen var som forhenværende tilhænger af »partiet« naturligvis særligt øm over sit renommé. Således stod fakultetet samlet bag ved Clausen.

I den kirkehistoriske tradition synes man som regel ikke i tvivl om, at Grundtvigs angreb på Clausens bog var urimeligt og vildt overdrevet. Gennemgår man imidlertid angrebene i *Kirkens Gjenmæle* enkeltvis, forekommer denne almindelige dom ikke slet så berettiget, som det gerne antages. Ser man væk fra »tonen«, der unægtelig er barsk og lidet høflig, forholder det sig tværtimod således, at Grundtvig meget vel ved, hvad han taler om. Hans angreb er yderst præcise og velmotiverede og afdækker det holdningsløse og usikre i bogen.

Det er dog næppe det berettigede i kritikken, der har gjort indtryk på Clausen. Langt snarere har han misforstået Grundtvig, som om det væsentlige for ham skulle være at fastholde en forpligtelse på kirkens bekendelsesskrifter af en art, som efter Clausens mening måtte være ophørt med oplysningstiden. Afhandlingen *Om symbolske Bøgers Misbrug og deres rette Brug* (1831) viser, at han heri så en trussel mod teologiens videnskabelige

85. Se f.eks. Hal Koch: *Den danske Kirkes Historie* VI, og Kaj Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg,* 1958.

86. Baagø: anf. skr., s. 128-130.

frihed.[87] Derimod har Grundtvigs kirkelige syn næppe foruroliget ham det mindste. At hævde *Ordet* i kirken som dens fundament i stedet for Den hellige Skrift måtte for Clausen simpelt hen betyde at forlade reformationens grundlag og stille sig et sted uden for den danske kirkes protestantiske tradition. »Fornuft og Bibel«, dvs. videnskabelighed og protestantisk sindelag, stod her over for uforstand og katolicerende tendenser. Som uvidenskabelig måtte den grundtvigske anskuelse bekæmpes på universitetet.

Denne kamp kunne føres på flere måder. Vigtigt var det at skaffe teologien de fornødne litterære instrumenter i form af tidsskrifter. Først oprettedes et nyt alment anmeldertidsskrift, *Maanedsskrift for Litteratur* (1829), ved siden af det ældre *Dansk Literaturtidende.* Både Clausen og Hohlenberg hørte til udgiverkredsen. Men der blev også skabt nye organer for teologien. Et samarbejde med det 1828 oprettede *Theologische Studien und Kritiken* gav Clausen kontrol med den orientering, dette tidsskrifts læsere fik om danske forhold, ikke mindst om kirkekampen, der snart var velkendt i Tyskland, især gennem en række store artikler af A. G. Rudelbach (1827-32) i *Evangelische Kirchenzeitung.* 1833 grundlagde Clausen og Hohlenberg *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur,* som Clausen fortsatte alene efter Hohlenbergs død. En strøm af udenlandske afhandlinger og bøger (eller udsnit af disse) blev på denne måde gennem årene gjort tilgængelige i dansk oversættelse. Det var aldeles overvejende tysk teologi, man forelagde. Udvalget var bredt og alsidigt. Kun den håndfaste ortodoksi unddrog sig redaktørernes interesse.

Det er sikkert typisk for Clausen, at han påtog sig en sådan formidlende opgave. Her gled hans grundsyn på universitetslærerens opdragergerning sammen med nødvendigheden af at give danske læsere frugtbare alternativer til Grundtvig og Rudelbach. Orienteringen om, hvad der skete uden for landets grænser skulle hindre den danske teologi i at blive provinsiel. Men lige så væsentligt var et egentligt teologisk tidsskrift til offentliggørelse af danske teologers forskning. Det blev de to andre fakultetsmedlemmer, der løftede denne arv efter Jens Møller. Scharlings og Engelstofts *Theologisk Tidsskrift* (1837-48; *Nyt theologisk Tidsskrift* 1850-61) præges i høj grad af de to udgivere. Derimod er det påfaldende, at redaktørernes kolleger, med undtagelse af Hagen, intet har ydet. Hverken Clausen eller Martensen var af natur indstillet på den lærde tidsskriftafhandling. De holdt deres forelæsninger, indtil de var modne til at komme i bogform. Med al respekt for deres forfatterskaber var de vel i mindre grad end kollegerne forskere. Deres styrke lå i kompilations- og formuleringsevne.

87. H. N. Clausen: *Undersøgelse om symbolske Bøgers Misbrug og deres rette Brug,* Maanedsskrift for Litteratur V, 1831. Jfr. i øvrigt anmeldelse i Dansk Literaturtidende 1832, s. 305-319, der kan tages som eksempel på Jens Møllers holdning i striden.

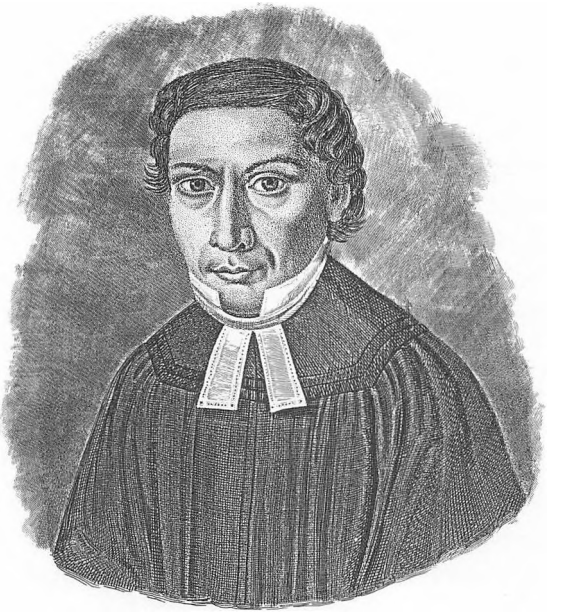

Fig. 75. Andreas Gottlob Rudelbach (1792-1862), dr.phil. 1822, dr.theol. 1841 (Erlangen). 1829-1845 var han superintendent i Sachsen, og da det heller ikke efter hjemkomsten lykkedes at blive tilknyttet Det teologiske Fakultet, blev han præst. Rudelbach var luthersk-ortodoks og øvede trods sin store lærdom og sit omfangsrige forfatterskab kun en begrænset indflydelse her i landet, medens han nød stor anseelse i Tyskland. Modsætningsforholdet til H. N. Clausen spærrede vejen til et professorat. Kobberstik i »Christelig Huuspostil af Dr. A. G. Rudelbach« (1837). KB. Billedsamlingen.

Tidsskriftet søgte at notere og så vidt muligt anmelde al teologisk litteratur på dansk. Anmeldelserne er sjældent dybtgående. Til gengæld er afvisningen af den grundtvigske retning tydelig nok. Foreløbig måtte redaktørerne anse dette for nødvendigt af hensyn til tidsskriftets lødighed, der da også er uomtvistelig. Skønt hovedvægten lå på historiske afhandlinger, gives der også plads til stof af mere praktisk-kirkelig art. Den grove polemik lå redaktørerne fjernt. Gennem sagligt videnskabeligt arbejde skulle alternativet præsenteres.

Skønt fakultetet altså i det væsentligste overlod grovhederne til grundtvigianerne, betød det ikke, at Clausen og hans kolleger havde noget imod at sige kraftigt fra. Det har allerede været omtalt, hvorledes fakultetet med hensyn til J. F. Fenger, P. C. Kierkegaard og A. G. Rudelbach tydeligt lod direktionen forstå, at disse mænd alene i kraft af deres holdning var uegnede til at ansættes på universitetet. Forblommede, men dog let fattelige hentydninger til den grundtvigske retning forekommer også i indledningen til fakultetets betænkning vedrørende ritual og alterbog.[88] På det sagligt-teologiske plan tog Clausen og Martensen sig af den grundtvigske anskuelse.[89]

Skønt det tog tid, før den grundtvigske kreds og en mand som Rudelbach blev sluppet ind i det gode selskab, betød f.eks. Rudelbach i slutningen af 20'rne og P. C. Kierkegaard i slutningen af 30'rne meget som manuduktører.

88. TT 1841, s. 94-96.
89. H. N. Clausen: *Det nye Testaments Hermeneutik,* 1840, s. 48-64. H. Martensen: *Den christelige Dogmatik,* 1849, s. 45-52.

Her fandt de studerende ikke blot lærdom og evne til at bibringe dem det nødvendige til eksamensbrug, men også en »alternativ undervisning«, der fik personlig betydning for dem. Således, bl.a., sædes den sæd, der blev moden i tiden op mod 1840. Det grundtvigske parti voksede langsomt blandt studenter og præster. Den akademiske løbebane stod ikke åben, når man kom fra den kant. J. F. Fenger opgav (1833), da man afviste ham med henvisning til hans »Aandsretning«. Martensen opgav Grundtvig, men ikke karrieren. Rudelbach opgav Danmark og blev tysk præst. En af dem, der ikke opgav så let, var P. C. Kierkegaard.

Under den obligate udenlandsrejse havde han erhvervet den filosofiske doktorgrad i Göttingen på en afhandling om løgnen, der straks gav ham et navn i København, hvor bl.a. Mynster ventede sig meget af ham. Men efter hjemkomsten sluttede han sig til den grundtvigske kreds og begyndte 1834 at skrive i Lindbergs *Nordisk Kirke-Tidende.* Fakultetet holdt ham ude med henvisning til, at han kun var filosofisk doktor. En teologisk licentiatgrad syntes derfor nødvendig. Der stod respekt om ham, og måske havde fakultetet affundet sig med hans omgangskreds, hvis han havde været indstillet på at overholde dets spilleregler. Men 1835 indleverede han en afhandling, som han vidste, måtte vække fakultetets ubehag. Den var intet mindre end et forsøg på at fremlægge et teologisk program, baseret på den grundtvigske anskuelse.[90]

Fakultetets vota bærer præg af den ophidselse, denne udfordring fremkaldte. Hovedbedømmer var Scharling, der lagde op til forkastelse, men H. N. Clausen, der sagligt var enig med ham, havde betænkeligheder. Hvad ville offentligheden sige? Den kunne jo ikke vide, på hvilket grundlag forkastelsen fandt sted. Også Hohlenberg og Engelstoft havde mange indvendinger, idet dog den sidste stemte for antagelse, skønt han anså bogen for kættersk. Hohlenberg afviste Clausens hensyntagen til publikums mening, men foreslog antagelse *til forsvar,* idet man forbeholdt sig sin dom over selve disputationen. Dette råd blev fulgt, og Kierkegaard, der i Tyskland havde fået tilnavnet »der Disputierteufel aus dem Norden«, og hvis evner som dialektiker absolut ikke stod tilbage for broder Sørens, fejrede triumfer.[91]

Kierkegaard læste en kort tid som privatdocent og fandt også taknemmelige studenter, men det var formentlig hans uheld, at en ny stjerne, Martensen, kort efter dukkede op. Den nye hegelsk inspirerede teologi fangede interessen. Episoden vidner om, hvor rystet fakultetet kunne blive, når det stod over for en virkelig talentfuld forsvarer for de grundtvigske positioner. Scharling

90. *De theologia vere christiana, præcipue autem ejus parte philosophica, rite construenda commentatio,* 1836.
91. Til hele sagen, se Leif Grane: *Omkring Peter Christian Kierkegaards teologiske disputats,* KS 1976, s. 122-149.

benyttede reformationsfesten 1835 til at holde en tale om katolicerende tendenser i tidens protestantisme. Det katolicerende skulle bestå i, at de grundtvigske ikke forstår Skriften som kirkens grundlag, men kun som et afgørende trosvidnesbyrd.[92]

I de følgende år stod fakultetets forhold til grundtvigianismen i skygge af de problemer, den hegelsk bestemte teologi rejste, først i form af Martensens formidable succes på kollegernes bekostning, dernæst i form af den venstrehegelianske radikale kritik. Men 1846 blev forsøget gjort igen, denne gang af L. Helveg, der med Grundtvig ville lade dåbspagten være bestemmende for det kristelige og følgelig kritiserede skriftprincippet og den nyere teologi. Martensen og Engelstoft ville forkaste disputatsen. Kun Clausen var positiv (Scharling var sygemeldt og Hermansen endnu ikke fuldgyldigt medlem af fakultetet).[93] Vi ser altså her atter Clausen som den, der er parat til at acceptere modstanderen. Som den fundamentalt hæderlige mand, han var, gik han vidt af frygt for at lade sig lede af sine fordomme. Han bøjede sig imidlertid for sine kollegers opfattelse.

Fakultetet havde held til at holde de grundtvigske ude fra dets egne enemærker, men kunne ikke hindre, at et stigende antal af teologiske studenter fandt mere af, hvad de mente at have brug for, i Vartov end på Frue Plads. Når så få grundtvigske gjorde sig teologisk gældende, hang det sammen med, at de ikke ønskede at arbejde på fakultetets vilkår. Når de skrev, skete det ikke for at høste laurbær i det teologiske formskærerlaug, men for at vække det danske folk kirkeligt og folkeligt. For dem var universitetsteologerne støvede bogorme, der intet havde fornemmet af bevægelsen i kirken.

Som Grundtvig selv indså det, fandtes der dog flere områder, hvor man kunne samarbejde. Clausen var ikke mindre end de grundtvigske engageret i den nationale bevidstgørelse, og han var hjerteligt optaget af at medvirke til folkelig oplysning. 1836 holdt han offentlige forelæsninger, hvortil også kvinder havde adgang.[94] I samme retning peger hans bestræbelser på at få latin afskaffet. Både han og Scharling ønskede virkelig at bringe den teologiske forskning ud til så mange som muligt. I 1840'rne førtes da også Clausen og Grundtvig sammen ved flere lejligheder. Begge sad i den komité, der stod bag oprettelsen af Rødding Højskole, og de mødtes i Københavns Præstekonvent. Således kunne noget af den personlige bitterhed efterhånden mildnes, skønt de teologiske modsætninger naturligvis stadig var levende og

92. C. E. Scharling: *De studio, quo multi protestantium in catholicismum hodie feruntur,* 1835.
93. L. Koch: *Udtalelser af det theologiske Fakultet om L. Helveg og A. G. Rudelbach,* KS 4.R. V, 1897-99, s. 126-129.
94. H. N. Clausen: *Populære Foredrag over Reformationen,* 1836.

når som helst kunne bryde frem igen. Den bevægelse, Grundtvig havde sat i gang, var med tiden blevet salonfähig, ikke mindst takket være den interesse, hoffet viste Grundtvig personligt. Det er sikkert rigtigt, som L. Koch udtrykker det: omkring 1840 forrykkes balancen mellem Mynster og Grundtvig. Mynsters indflydelse kulminerer, medens Grundtvigs er stærkt i tiltagende.[95]

Det er ikke her stedet at forsøge en almen karakteristik af Grundtvig og hans teologiske betydning. Men det bør nok nævnes, at Grundtvigs kirkelige syn med dets betoning af »Kirkeordet« i sakramenter, bekendelse, forkyndelse og lovsang bidrog til at gøre store grupper af danske teologer mindre sarte over for de sidste nye svingninger i tysk teologi. Fakultetets betoning af Bibelen som den protestantiske teologis eneste grundlag var derimod yderst sårbar over for den hyperkritik, som især i 40'rne bølgede frem. Men dertil kom, at skriftstudiet i mildt rationalistisk regi ikke lagde op til en menighedsforståelse, der var i pagt med den folkelige opvækkelse. Det var derfor ikke så sært, at mange grundtvigske studenter og præster så med overlegenhed på den individualistiske mæglings- og dannelsesteologi som et tidsfordriv for københavnske akademikere. Selv mente de – i levende kontakt med den sociale og nationale bevidsthed, der i disse år kom til at omfatte store kredse – at vide, hvad »livet« krævede.

Hegelianismen

Med Hans L. Martensens ansættelse begyndte en ny periode i dansk teologi. Den hegelske rus blev dominerende. Naturligvis havde man længe kendt Hegel her i landet, men væsentlig havde han kun været for *Johan Ludvig Heiberg,* der uden særligt held havde søgt at få andre gjort interesseret. I teologisk henseende fik den hegelske periode fra 1837 den betydning at afsløre det uholdbare i den kulturelle harmoni, man troede at leve i. Tysk filosofi siden Kant havde i øvrigt længe spillet en rolle i Danmark. Grundtvig havde tidligt foretaget et opgør med Schelling, der på sin vis kan siges at udgøre en parallel til *Kierkegaards* senere opgør med Hegel.[96] Mynster fulgte interesseret med, men lod sig ikke imponere af nogen bestemt filosofisk skole. For ham var teologiens vigtigste arbejdsredskaber Bibelen, den klassiske logik og den religiøse erfaring. Universitetslærerne var mest historisk interesserede. De kom fra rationalismen og fik aldrig noget forhold til den efterkantianske,

95. L. Koch: *Den danske Kirkes Historie 1817-1854,* s. 161 f.
96. Se C. I. Scharling: *Grundtvig og Romantikken,* 1947.

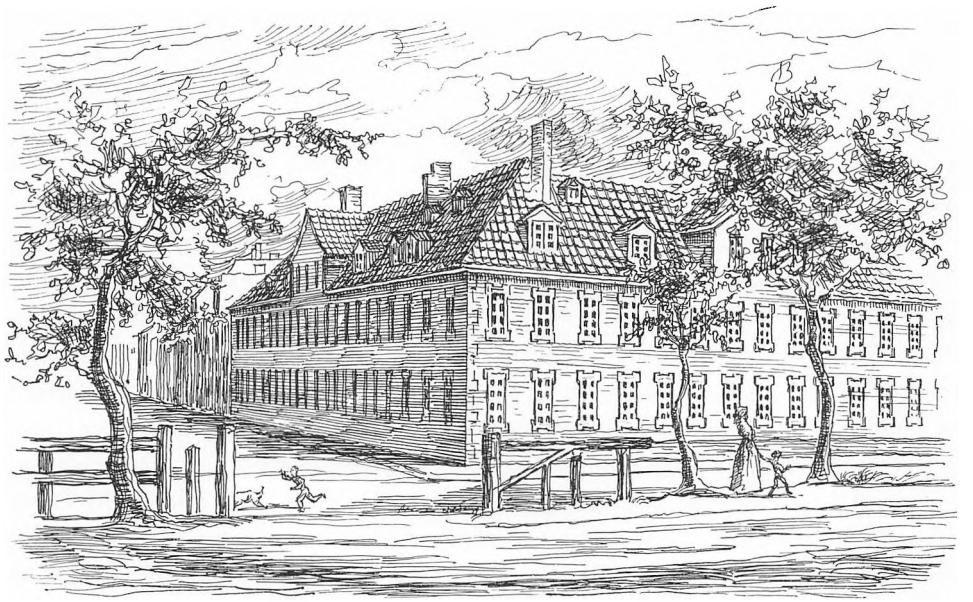

Fig. 76. Vartov set fra Filosofgangen, hjørnet af Farvergade. Med Grundtvigs ansættelse som præst ved stiftelsen 1839 blev de gamles kirke et åndeligt centrum. For mange teologiske studenter fik deltagelsen i salmesang og altergang i Vartov større betydning for deres fremtidige virke end det teologiske studium og især den teologiske undervisning ved universitetet. Tegning af K. Palsgaard. Københavns Bymuseum.

idealistiske filosofi.[97] En spekulativ teologi syntes således i første omgang ikke at have nogen chancer i Danmark.

En vis betydning havde derimod *Schleiermacher.* Mange danske teologer, deriblandt H. N. Clausen, havde hørt ham i Berlin. Bekendtskabet synes at have hjulpet Clausen ud over den udtalte rationalisme, han havde taget i arv efter sin fader, stiftsprovst H. G. Clausen. Schleiermachers løsning var nok en overvindelse af rationalismen, for så vidt som han under indflydelse af Kant, men på selvstændig vis, satte skel mellem den teoretiske erkendelse og religionen, men samtidig frigjordes derved den historiske forskning, idet religionens indhold ikke blev afhængigt af, hvad »fornuften« fandt frem til. Schleiermachers position i Danmark blev åbenbar, da alt, hvad der havde navn, strømmede sammen for at hylde ham under besøget i København 1833.[98] Sammen med Oehlenschläger og Sibbern var H. N. Clausen indbyder til den store fest på Skydebanen. Festtalen holdt Mynster, der ellers var meget

97. Til den tyske teologi i det 19. århundrede, se Stephan/Schmidt: *Geschichte der deutschen evangelischen Theologie seit dem deutschen Idealismus,* 1960, og Felix Flückinger: *Die protestantische Theologie des 19. Jahrhunderts, Die Kirche in ihrer Geschichte* IV, Lieferung P, 1975.

98. N. M. Plum: *Schleiermacher i Danmark,* Universitetsfestskrift 1934, og Skat Arildsen: *To tyske Teologers Københavns-Besøg,* Kirken 1934, s. 1-17.

kritisk over for Schleiermachers teologi, men som efter eget udsagn blev ganske »henrevet« af hans personlighed.[99] Aviser og samtidige breve er fulde af begejstring over denne »Københavnerbegivenhed«. Kun Grundtvig og hans venner udeblev. »Schleiermacher saa' du vel ikke? De bedrev jo stærkt Afguderi med ham i Hovedstaden«, skrev B. S. Ingemann til Grundtvig kort efter.[100]

I virkeligheden var Schleiermachers besøg også en pseudo-begivenhed. Det var mere mandens berømmelse end det, han stod for, man bøjede sig for. Hvor lidt den slags reelt betyder, kunne man i vor tid konstatere, da *Karl Barth* 1963 modtog Sonningprisen og i den anledning holdt en forelæsning i universitetets festsal, hvor de forreste rækker fyldtes af en del ældre professorer, som ellers aldrig forsømte en lejlighed til at demonstrere, hvor stolte de var af deres egen ukristelighed. Når blot formatet er tilstrækkeligt stort, ser man væk fra, at den berømte mand bedriver en metier, man ellers foragter. I 1833 havde man ingen fornemmelse af afstand, men den enhed i den intellektuelle verden, besøget syntes at illustrere, var i virkeligheden ikke længere til stede.

Det varsel herom, man havde fået, da *Howitz-fejden* (1824/25) afslørede sprækkerne i »enhedskulturen«, var næppe særligt påagtet.[101] Schleiermacher havde fuldbyrdet den inderliggørelse af religionen, som allerede Kants fornuftkritik havde påbegyndt. Med rationalismens overvindelse havde teologien samtidig givet afkald på det forhold til den fysiske verden, den hidtil havde haft. Romantikken og den idealistiske filosofi havde opdaget menneskets indre verden, selvbevidstheden, som det sted, hvorfra altings sammenhæng kunne anskues. Det var en utrolig erfaringsudvidelse at opleve, at ikke blot fornuften, men også følelsen og samvittigheden gav indsigt i Guds væsen. Her kunne tilsyneladende teologi og filosofi mødes.

Men dette møde var ikke uden problemer. Hegel anerkendte ganske vist protestantismen som den absolutte religion, men han understregede, at det, religionen rummede som forestilling, først nåede sin egentlige skikkelse i begrebets form. Heiberg, der vel klarere end de fleste i 30'rne havde forstået, at man levede i en opbrudstid, lagde i sit skrift *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid* (1833) ikke skjul på, at kun filosofien atter kunne give mennesker et forhold til religionen. De, der på traditionel vis søgte kirken eller

99. J. P. Mynster: *Meddelelser om mit Levnet,* 1854, s. 233. Kritikken kommer f.eks. til orde i *Om Begrebet af den christelige Dogmatik* (1831), *Blandede Skrivter* I, 1852, s. 37-80.

100. *Grundtvig og Ingemann. Brevvexling,* s. 153.

101. Oluf Thomsen: *F. G. Howitz og hans Strid om »Viljens Frihed«,* 1924. Erik A. Nielsen: *Det interessante,* i *Ideologihistorie* I. *Organismetænkningen i dansk litteratur 1770-1870,* 1975, s. 106-110.

fungerede i den, synes han at anse for at være enten hyklere eller utilladeligt enfoldige.

Både Mynster og E. Tryde protesterede mod at lade kristendommen reducere til et sæt ideer, hvis sandhed skulle bekræftes af filosofien.[102] Omtrent samtidig havde P. C. Kierkegaard hørt Hegel i Berlin uden at blive imponeret. Han så klart, at kristendomnen ikke havde godt af at blive accepteret på Hegels betingelser, og udtalte – med næsten profetisk blik – ønsket om, at Hegel hellere havde vendt sig *mod* kristendommen, hvorved megen forvirring kunne undgås.[103] Ønsket blev som bekendt snart opfyldt, ikke af Hegel selv, men af hans disciple.

Trods Heibergs bestræbelser ville Hegel ikke fænge i Danmark. Sibbern foretog et skarpt opgør med Heiberg og hans læremester,[104] og Poul Møller, der atter nærmede sig kristendommen, gjorde op med hegelianismen i sin afhandling om udødelighedstroen.[105] Men med Martensen blev det anderledes. Det blev ham og i anden række hans nære ven, juristen *F. C. Bornemann,* der ændrede situationen. Ganske vist var Martensen, måske bortset fra en kort periode omkring 1833/34, ikke egentlig hegelianer, men han ville bruge Hegels metode til at skabe en spekulativ teologi med. Det vil sige en teologi, der med udgangspunkt i troen når til den objektive indsigt i Guds og verdens væsen, som Hegels filosofi hævdedes at kunne nå alene ved den menneskelige tanke. Martensen har selv beskrevet sin intention således: »Der maatte kunde gives en Verdens- og Livsanskuelse, i hvilken Alt hvad der i Tilværelsen har Betydning, Natur og Aand, Natur og Historie, Poesi, Kunst, Filosofi føjer sig harmonisk sammen til et Aandens Tempel, i hvilket Kristendommen er det altbeherskende og altforklarende Midtpunkt«.[106] Den romantisk-idealistiske overbevisning er søgt fastholdt i kristianiseret form på et tidspunkt, hvor dens opløsning var i fuld gang.

Striden mellem Grundtvig og Clausen havde skabt nye fronter i dansk teologi. De mange, der ikke kunne slutte sig til Grundtvig, fandt sig absolut

102. J. P. Mynster: *Om den religiøse Overbeviisning* (Dansk Ugeskrift 1833), *Blandede Skrivter* II, s. 73-94. Jfr. O. Waage: *J. P. Mynster og de philosophiske Bevægelser paa hans Tid,* 1867, s. 117-123. E. Tryde, recension af Heibergs nævnte skrift i Dansk Literaturtidende 1833, s. 649-660, 681-692, 697-704. Replik af Heiberg, smst. s. 765-780 og svar fra Tryde, smst. s. 820-828.

103. Otto Holmgaard: *Peter Christian Kierkegaard,* 1953, s. 20 f.

104. Se Sibberns afhandlinger om Heibergs »Perseus«, 19. og 20. bind af Maanedsskrift for Litteratur, 1838. Jfr. J. Himmelstrup: *Sibbern,* s. 82-86.

105. Poul Møller: *Tanker over Muligheden af Beviser for Menneskets Udødelighed, med Hensyn til den nyeste derhen hørende Literatur,* Maanedsskrift for Litteratur XVII, 1836, s. 1-72, 422-453. Jfr. Niels Thulstrup: *Kierkegaards Forhold til Hegel og til den spekulative Idealisme indtil 1846,* 1967, s. 39-42.

106. H. Martensen: *Af mit Levnet,* 1882, s. 23 (i anledning af Steffens).

ikke tilfredsstillet af fakultetsteologien, og de fleste af dem kunne heller ikke slutte sig til en eller anden form for luthersk ortodoksi. Man sporede det berettigede i Heibergs påstand om, at tiden ikke kunne eller ville slå sig til tåls med en tro, der ikke var gennemtrængt af tanken. Martensens licentiatdisputats (1837) greb centralt ind i denne situation ved at behandle spørgsmålet om den menneskelige selvbevidstheds autonomi.[107] Fra Berlin havde han skrevet til H. C. Ørsted om Hegels filosofi: »Jeg tror ikke, at den endnu er overbudt, og man maa slaas med den, indtil man enten overvinder den eller selv bliver overvundet af den«.[108] Hans forsøg på at »overvinde« Hegel består i at hævde samvittighedens bevidsthed om afhængighed af Gud som filosofiens udgangspunkt. Martensen er enig med Hegel om, at målet er en spekulativ erkendelse, men han kritiserer Hegel for ikke at have indset, at troen er midlet eller vejen til dette mål. I det øjeblik, han har fået indsat troen som filosofiens og teologiens udgangspunkt, er hans kritik ophørt, og han kan atter slå følge med Hegel.

Ligesom Hegel er Martensen afvisende over for den historisk-kritiske metode. Bibel og dogmehistorie udgør en række momenter, der alle bevarer deres betydning for den spekulative teologi, idet de ses som udfoldelsen af menneskets samviden med Gud. Det er derfor fejlagtigt at bruge historisk kritik til at reducere det kristne trosindhold med, idet man gør den aktuelle religiøse praksis til norm for teologien. Den spekulative teologi forholder sig derimod positivt til alle momenter i udviklingen. I denne modstilling af historisk-kritisk og hegelsk-dialektisk metode kommer det til syne, hvorledes den spekulative teologi i Martensens forstand er inderligt uberørt af historisk kritik. Det historiske stof i »empirisk« forstand er ligegyldigt. På denne baggrund forstår man, at Martensen oprindeligt kunne stille sig ret frit til spørgsmål om Bibelkritik.[109] Han skulle snart blive belært om noget andet.

Foreløbig var der intet, der kunne overskygge succesen, der blev helt overvældende. Martensens forelæsninger blev »nogle af de mest besøgte og beundrede i vort Universitets Historie«.[110] Nu syntes man endelig at have fået en teologi, der både var rent videnskabelig og i stand til at hæve troen op på erkendelsens plan. Begejstringen var tilsyneladende uden ende. Derimod var det uforudset, at det ikke blot var den spekulative dogmatik, der vakte de

107. *De autonomia conscientiæ sui humanæ, in theologiam dogmaticam nostri temporis introducta,* 1837 (dansk oversættelse 1841).

108. *Breve fra og til Hans Christian Ørsted,* 2. Saml., 1870, s. 135.

109. F.eks. H. Martensens anmeldelse af E. V. Kolthoffs licentiatdisputats, Maanedsskrift for Litteratur 12, 1834. Se også udtalelser om Strauss og F. C. Baur i brev af 10/8-1835 til H. N. Clausen, Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* s. 505 f.

110. H. Høffding: *Danske Filosofer,* 1909, s. 141.

Fig. 77. Hans Lassen Martensen (1808-1884), lic.theol. 1837, lektor 1838, dr.theol.h.c. (Kiel) 1840, professor 1840-1854, derefter Sjællands biskop. Litografi af Em. Bærentzen efter tegning af Edv. Lehmann ca. 1845. KU.

teologiske studenter, men også selve den indførelse i Hegel, der kun skulle give studenterne de fornødne forudsætninger for at følge Martensen på den spekulative himmelflugt.

Direktionen havde ved Martensens ansættelse lagt vægt på, at fakultetet herved ville få et alternativ til den fremherskende retning.[111] Da den hegelske rus for alvor havde grebet om sig, blev Clausen betænkelig, og det har næppe heller passet ham, at Martensen i den grad trak studenterne til sig.[112] Om tilstandene i studenterverdenen i Martensens tid skriver M. G. G. Steenstrup, efter at have betonet, hvor farlig sikkerheden og tonen i den spekulative dogmatik er for unge studerende: »Man træffer derfor hos de mange i Spekulationen dannede Theologer et vist seminaristisk Aandspræg: behagelig Salvelse, og en Uimodtagelighed for alle Paavirkninger, som ikke ere støbte i den rette Form«.[113] En præst, der blev student 1838, mener, at det »maaske (var) den livligste og frugtbareste Tid, som Universitetet i lange Tider havde havt«, men også han ser risikoen: »Der blev en philosophisk Glossolali, som ofte var ved at gaa over Grænsen til et Lirumlarum af philosophiske

111. Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* s. 154.
112. H. N. Clausen: *Optegnelser,* s. 210-213.
113. M. G. G. Steenstrup: *Det theologiske Studium,* 1848, s. 57.

Kunstord«.[114] Det hovmodige eftersnakkeri synes at have haft en udbredelse, som man vel skal helt frem til tiden efter 1968 for at finde magen til. Et højdepunkt nåedes med nogle studenters forslag om at gøre kendskab til »systemet« obligatorisk for ad denne vej at reducere det alt for store kandidattal.[115]

For Martensen var naturligvis disse ting alt andet end behagelige. Han måtte forsvare sig i pressen,[116] og led under, at man ikke havde tillid til ham og hans virke.[117] Heiberg, der kort forinden havde jamret over danskernes mangel på spekulativ og hegelsk sans,[118] kunne få år efter (1841) med jubel konstatere, at Martensen havde forvandlet den tabte sag til en »causa victrix«.[119]

Triumfen var imidlertid af den overvældende art, der måtte give bagslag. I ukyndiges mund måtte den hegelske terminologi kalde på latteren, og Søren Kierkegaards pseudonymer øvede skarp kritik. Allerede i slutningen af 1843 var Martensen godt træt af det hele og beklagede sig over, at mange kandidater mistede lysten til teologien, og at nationalismen fangede interessen.[120] Det er sikkert nok, at politiske og nationale forhold fra begyndelsen af 40'rne stod i centrum. Den filosofiske periode, der havde afløst den æstetiske, bliver nu selv afløst af den politiske.[121] Men dertil kom den hegelske venstrefløjs fremgang. Stor opmærksomhed vakte det som bekendt, da *Hans Brøchner* under henvisning til indholdet af hans *Petitum* blev forment adgang til embedseksamen.[122] De uønskede virkninger af den nye teologi begyndte at blive mærkbare. Selv kunne Martensen slå bak, men han kunne ikke hindre, at de hegelske våben i *D. F. Strauss'* og *Bruno Bauers* regi blev vendt mod ham selv. Endnu i 1840 blev hans bog om mester Eckehart prist af den hegelsk påvirkede Tübingerskole,[123] men herhjemme blev han angrebet af den ældre

114. Fr. Nielsen: *Minder. Oplevelser og Iagttagelser,* 1881, s. 35; jfr. Johs. Fibiger: *Mit Liv og mit Levned,* udg. af Karl Gjellerup, 1898, s. 73 f.

115. R. G. Hansen: *Protestantismens Krav til det theologiske Studium,* 1843. Jfr. P. W. Becker: *Til Erindring om Lic. theol. G. F. Steenberg,* Evangelisk Ugeskrift, 2.R. V, 1861, s. 49-66.

116. Skat Arildsen: H. L. Martensen, s. 163.

117. Joh. Kok: *Nogle Breve fra J. H. Paulli til Biskop G. P. Brammer,* TT 1887, s. 472 f.

118. J. L. Heiberg i Perseus. Journal for den speculative Idee, 1837, s. 3-10.

119. I fortalen til *Prosaiske Skrifter* I, 1841.

120. *Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner* I, 1888, s. 139 f.

121. Jfr. Fr. Nielsen: *Minder,* s. 35 f.

122. RA. KU. 31.02.10 (1841). Se S. V. Rasmussen: *Den unge Brøchner,* 1966, s. 16-26. Jfr. Martensens beretning til Dorner, anf. skr. s. 46-49, 54.

123. Den tyske oversættelse af *Mester Eckart* anmeldtes af F. C. Baur i E. Zellers Theologische Jahrbücher 1843, H.1, s. 146-153. Allerede året før havde Zeller, omend forgæves, opfordret Martensen til at blive medarbejder. Se Jens Holger Schjørring: *Teologi og filosofi. Nogle analyser og dokumenter vedrørende hegelianismen i dansk teologi,* 1974, s. 34. Jfr. KS 7. R. IV, s. 533-535.

generation og af dem, han selv havde sat i gang. Auditorierne var stadig fulde, men 1844 var han parat til at lade sig kalde til Tyskland.[124]

Den første af de ældre, der gjorde indsigelse, var Mynster. Da *J. A. Bornemann* havde erklæret, at rationalisme og supranaturalisme var »forældede Standpunkter, der tilhøre en svunden Tid«, måtte han protestere. De to begreber er kontradiktoriske modsætninger, hvorfor enhver mediation er umulig. I sit svar hævder Martensen, at den spekulative teologi fratager selvbevidstheden dens autonomi – og dermed er ude over rationalismens begrænsning – og at den ved tanken indser dogmets metafysiske nødvendighed – hvorved supranaturalismens udvendige autoritetsbegreb er ophævet.[125] Med denne faste tro på den spekulative teologis velsignelser hos dens danske grundlægger forstår man sufficansen hos disciplene.

Den fik bl.a. H. N. Clausen at mærke. Da han 1840 udgav sin hermeneutik, var han åbenbart så irriteret, at han måtte fremsætte nogle bemærkninger om den hegelske teologi, med tydelig adresse til Martensen. Under pseudonymet P. Vogel påtog en af hegelianerne, *A. P. Adler,* sig at eftervise, at Clausen ikke anede, hvad han talte om.[126] Det er nu ikke svært at få øje på Clausens mening. Han frygter, at kristendommens historisk givne skikkelse skal blive omformet til et symbolsk idéindhold (»den rene Sphære af det abstrakte Begreb«). Men dernæst er han også bange for, at hegelianismen skal fremme en konservativ holdning, idet man gør historien til genstand for rolig beskuelse – ser den som momenter i en dialektisk udviklingsproces – »istedenfor den – ligesaa tomme som formastelige – Bestræbelse efter at indvirke paa Tingenes Gang«. Den kritiske teolog er bange for, at studenterne alt for hurtigt skal stige til vejrs i Martensens ballon, og »bevægelsesmanden«, den liberale politiker, for, at de skal slå sig til tåls med tingenes tilstand i stedet for at forbedre den.[127]

Medens Mynster trods alt værdsatte den kirkelige tendens hos Martensen, er der næppe tvivl om, at Clausen virkelig modarbejdede ham.[128] Det var dog ikke disse ældre kritikere, men derimod virkningerne blandt de unge teologer, der bragte ham til at revidere sit standpunkt. Brøchnersagen havde været et virksomt memento, og 1842/43 udsendte Brøchner en dansk oversættelse af Strauss' *Christliche Glaubenslehre* (1840/41), hvori denne søgte at hæve de kristne dogmer fra forestillingens til begrebets form. Hvor det ikke vil lykkes,

124. *Briefwechsel,* s. 147.
125. O. Waage: *J. P. Mynster og de philosophiske Bevægelser,* s. 123-152, og Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* s. 142-150.
126. P. Vogel: *Professor Clausens Dom over den hegelske Philosophie,* 1840.
127. H. N. Clausen: *Det nye Testaments Hermeneutik,* 1840, s. IV f., 371 f.
128. Vilhelm Birkedal: *Personlige Oplevelser* I, s. 201.

vælger han filosofien. Dermed var det åbenbart, hvorledes den hegelske spekulation i stedet for at iværksætte forsoningen mellem tro og viden i en vel gennemført mediation kunne føre til fornægtelse af kristendommen. Men dermed var heller ikke en historisk kritik på hegelsk grundlag længere så harmløs. I sit skrift mod Martensens bog om dåben (1843) benyttede Brøchner den metode at påvise de vanskeligheder af logisk og historisk art, som dåbslæren syntes ham at rumme.[129] Alt dette fik til følge, at Martensen rykkede sine kolleger nærmere.

Strauss blev af sin egen metode tvunget til at indse, at den lovede forsoning mellem tro og viden ikke lod sig gennemføre. Herhjemme undrede det næppe nogen af den ældre generation, men da L. Helveg tillod sig at hævde nødvendigheden af et valg mellem den positive kristendom og den spekulative filosofi, blev han imødegået med vanlig hegeliansk overlegenhed af J. F. Hagen: Helvegs alternativ beroede på, at hans forståelse af »systemet« var mangelfuld.[130] Hagen skrev i disse år nogle anmeldelser af Søren Kierkegaards skrifter. Han er respektfuld og ser åbenbart her et virksomt middel mod venstrehegelianismen, men fastholder i øvrigt Martensens intentioner.[131] Når han omkring 1850 klart afviser den spekulative historieskrivning, er det derfor nok mere under indtryk af den radikale kritik hos Strauss og Bruno Bauer, end fordi han skulle have lagt den moderate spekulation i Martensens forstand bag sig.[132]

Langt videre gik *A. F. Beck.* Han var en dygtig gammeltestamentler, men afslørede sig 1842 som tilhænger af Bauers dogmekritik.[133] Derved kom han i konflikt med fakultet og kirkeledelse og blev afskåret fra at virke på universitetet eller i kirken.[134]

I løbet af de fem år fra 1837 til 1842 var således den faste forvisning om den nye spekulative teologis triumf afløst af forvirring og rådløshed. Den radikale venstrehegelianisme på den ene side og Søren Kierkegaard på den anden side havde påvist, hvor skrøbelig den tilsyneladende så stolte bygning var. For første gang blev tvivlen om kristendommens berettigelse rejst på en måde, der gjorde indtryk. Martensen kunne skrive om »Nutidens religiøse Crisis«, og

129. H. Martensen: *Den christelige Daab med Hensyn paa det baptistiske Spørgsmaal,* 1843. H. Brøchner: *Nogle Bemærkninger om Daaben, foranledigede ved Prof. Martensens Skrift »Den christelige Daab«,* 1843.

130. L. Helveg: *Tro og Viden. Et Forsøg til en Charakteristik af Nutidens Theologie,* Tidsskrift for Literatur og Critik (Odense) I, 1843, s. 20-67. Jfr. Hagens anmeldelse, TT, s. 350-356.

131. Se især anmeldelsen af »Philosophiske Smuler«, TT 1846, s. 175-182.

132. J. F. Hagen: *Religionshistoriske Studier,* TT 1851, s. 147-258.

133. F. Beck: *Begrebet Mythus eller den religiøse Aands Form,* 1842.

134. RA. KU. 31.02.09 (6/4 1839); 31.02.11 (1846 A 6); 31.02.12 (1847 nr. 400-402). Schjørring: *Teologi og filosofi,* s. 36-49. S. V. Rasmussen: *Den unge Brøchner,* s. 186 f.

Theologisk Tidsskrift vrimler med bemærkninger, der viser fakultetets mørke syn på situationen. I afvisningen af en ukirkelig teologi kunne Martensen og Clausen mødes. Kierkegaard, som ingen af dem kunne acceptere, påvirkede ikke blot mange af de unge, men også en af Martensens nære venner og forbundsfæller, nemlig *Rasmus Nielsen.*[135] Både i sin disputats og i et af sine første skrifter som professor i filosofi (fra 1841) havde han beskæftiget sig med en spekulativ historieforståelse, og med sin Romerbrevskommentar gav han et eksempel på spekulativ eksegese, alt under Martensens bifald.[136] Men i løbet af 40'rne bevægede han sig væk fra højrehegelianismen og søgte Søren Kierkegaards selskab. Det forekommer utroligt, at det skulle være kommet som en overraskelse, da han angreb Martensens dogmatik, som deres fælles ven, *J. H. Paulli,* hævder.[137] Men med hans frafald var der i hvert fald ikke meget tilbage af det kristeligt-hegelske parti.

Medens man kan sige, at en revision af synspunkter under indtryk af den spekulative venstrehegelianisme væsentligst var Martensens problem, var der en anden side af venstrehegelianismen, som greb direkte ind i det øvrige fakultets interessesfære. Det var den radikale historiske kritik af Bibelen.

Den historiske kritik

For fakultetsteologien var skriftprincippet grundlaget for al protestantisk teologi. Men det skulle ikke forstås på ortodoks manér, som om Skriftens guddommelige inspiration udelukkede al kritik. Fortolkningen skulle være videnskabelig, dvs. betjene sig af filologiens og historieforskningens midler og af fornuftens dom. Hverken Clausen eller Scharling troede på en forudsætningsløs eksegese, men betonede begge, at fortolkningen forudsætter troens forhold til kristendommen. Hermed vil de sige, at man umuligt kan komme i et ret forhold til Skriftens indhold, hvis man fornemmer sig som udenforstående. Derimod betyder det ikke, at dogmatikken skal fungere som eksegesens facitliste. Tværtimod er det Skriften, der skal øve kritik af kirkelige forhold og af kristendommens historie, idet den læses og fortolkes videnskabeligt. Den historiske forankring hos fakultetets nytestamentlige eksegeter måtte gøre dem skeptiske over for den spekulative behandling af Ny Testamente, fordi den syntes dem at forflygtige kristendommen, men også at hindre enhver sundt videnskabelig beskæftigelse med teksterne. Erfaringerne med den

135. H. Høffding: *Danske Filosofer,* s. 184-195, S. V. Rasmussen: anf. skr. s. 182-184. P. A. Rosenberg: *Rasmus Nielsen,* 1903, er af ringe værdi.
136. *Briefwechsel,* s. 113, 142.
137. Joh. Kok: *Nogle Breve* osv., TT 1887, s. 482.

hegelske bølge ved fakultetet skærpede deres årvågenhed over for den radikale kritiks mulige katastrofale følger, men ændrede ikke deres holdning i princippet.

Bibelkritikken lod sig ikke længere besværge. At den var trængt igennem viste sig bl.a. ved, at selv konservative teologer argumenterede historisk for deres opfattelse. Fakultetet indtog her som i alle andre forhold et mellemstandpunkt. Man gik væsentlig længere end konservative teologer som f.eks. J. P. Mynster, og man havde et klarere blik for uomgængeligheden i problemet om troens forhold til historien. For Clausens vedkommende er der tale om en rolig udvikling mod en stedse mindre udtalt rationalistisk holdning. Det kan diskuteres, om han stadig var rationalist,[138] men der er ingen uenighed om, at hans skriftstudium foranlediger ham til at forkaste en stadig mindre del af kirkelæren. Han drives i konservativ retning, fordi han må finde en platform, hvorfra han kan afvise den radikale kritik, der med venstrehegelianismen fik en farlighed, som gjorde den fortsatte kantianske rationalisme harmløs i sammenligning. Der forbliver noget svævende og uklart over hans standpunkt. Clausen søger at hjælpe sig ved at skelne mellem f.eks. evangeliernes ydre, menneskelige side, der er åben for kritik, og deres åndelige indhold og betydning, som det gælder om at få frem i fortolkningen. Den videnskabelige behandling skal tjene til at afdække det religiøse indhold. Troen skal ikke bøje sig for noget magtsprog, men tværtimod hente inspiration i den videnskabelige fortolkning.[139]

Både for Clausen og Scharling har det videnskabelige arbejde med Bibelen folkelig oplysning som sidste mål. De måtte derfor tage afstand fra hegelianernes hovmod, når disse for sig selv regnede med den spekulative erobring af trosindholdet ad tankens vej, men overlod folket at forblive på det lavere stade. Bekæmpelsen af venstrehegelianismen blev derfor for de to professorer ikke blot et videnskabeligt problem, men samtidig en livssag for troen. De forstod deres ansvar som samfundsrettet og måtte tage kampen op under indtryk af, at den radikale kritik var udtryk for en krise i kirke og samfund. Denne opfattelse kommer måske allertydeligst til orde hos Scharling.

1835 udkom to arbejder, som på forskellig måde fik stor betydning for henholdsvis Clausen og Scharling. *D. F. Strauss* udsendte sin *Leben Jesu,* hvori han endnu fastholder kristendommens sandhed, men idet han forstår evangelierne som myter, hvori ideen om det gudmenneskelige kommer til orde, medens det historiske indhold – hvis eksistens han ikke rent ud benægter – er uden betydning. Clausen tog straks kampen op med denne

138. Søren Holm: *H. N. Clausen. Bidrag til en Karakteristik,* 1945.

139. Se *Fortolkning af de synoptiske Evangelier,* 1. Deel, 1850, s. 60-87.

Fig. 78. Carl Emil Scharling (1803-1877), magister i filosofi 1828, lektor ved Sorø Akademi 1830, professor 1834-1876, dr.theol. 1836, to gange universitetets rektor. Foto. KB. Billedsamlingen.

anskuelse i sine forelæsninger, og hans hermeneutik, og senere synopsekommentaren, polemiserer skarpt mod den »mythiserende« fortolkning.[140] Men samme år udkom også *F. C.Baurs* bog om den kristne gnosis. Baur, grundlæggeren af den yngre »Tübingerskole«, havde lært historisk metode af *B. G. Niebuhr* og allerede gjort sig bemærket ved flere betydelige arbejder. Men fra 1835 er han påvirket af Hegels historiske skema, der inspirerede ham til en tendenskritisk forståelse af kristendommens oprindelse og første historie. Medens Strauss' metode var anfægtelig og medførte, at hans indflydelse på den nytestamentlige forskning blev kortvarig, skabte Baur i en række arbejder orden og system i den ældste kirkehistorie. Han kunne ikke afvises som uvidenskabelig, men måtte vurderes omhyggeligt. Det blev Scharling, der fremfor alle andre her i landet søgte at komme til rette med Baurs kritik af de nytestamentlige skrifter. Da Baurs værker skabte epoke i

140. Jfr. anm. 139. *Det nye Testaments Hermeneutik,* s. 370-380.

den nytestamentlige videnskab, er der intet mærkeligt i, at Scharlings arbejder blev dybt præget af forsøget på at tage stilling til ham.

Allerede i sin disputats *De Paulo ejusque adversariis* (1836) tog Scharling stilling til en tidligere afhandling af Baur,[141] men fra 1838 skrev han gennem to årtier afhandling efter afhandling, hvori han fulgte Baur på vej og i øvrigt orienterede om den tyske forskning.[142] Også han blev naturligt nok drevet i konservativ retning af den danske venstrehegelianisme, men den principielle åbenhed over for den historiske kritik opgav han aldrig. Især de første år fører han et forsvar for kritikkens nødvendighed, som forbavser ved dets principielle grænseløshed. Han konstaterer således, at de videnskabelige modsætninger nu (1839) er trådt åbenlyst frem. I denne situation må den evangeliske teolog afvise den spekulative teologis eksklusivitet og bevidst arbejde på at nedbryde dannelseskløften.[143] Angst for historisk kritik, hvor den er sand, afviser han som vantro. Kristendommens indhold kan nu engang ikke gøres uafhængigt af historien.[144] Til denne holdning tilskyndes Scharling dels ud fra hensynet til videnskabelig hæderlighed, dels af en overbevisning om, at kristendommens sandhed aldrig kan eller bør hævdes i modsætning til tidens fordring, f.eks. ved at vende tilbage til ortodoksien. Scharlings argumentation er principielt langt friere end hos Bibelkritikkens forsvarere i slutningen af det 19. århundrede. Hvordan kunne kritikken vække så megen furore i 1880'erne, når Scharling 50 år tidligere klart havde udtalt dens nødvendighed og omhyggeligt refereret dens udvikling i Tyskland?

Svaret må være, at det skyldes de ændrede samfundsforhold. Det var trods alt kun få, der stiftede bekendtskab med Scharlings synspunkter, og det var måske endnu færre, der forstod rækkevidden. Senere skabte derimod vækkelsesbevægelserne en bred medleven, der ytrede sig i skarpe reaktioner. Teologerne blev revet med, fordi de ikke længere først og fremmest var akademiske embedsmænd, men folkelige ledere i en åndelig bevægelse.

Scharling fulgte flittigt og opmærksomt med i sit fag. I begyndelsen af 1840'rne bliver den apologetiske tone stærkere, men Scharling kæmper aldrig med andet end argumenter. Aldrig søger han at skyde genvej ved at forkætre modstanderen. Den apologetiske linie lå ham nær. Ofte hentyder han til tidens religiøse uro og forvirring. Det er karakteristisk, at han straks efter Brøchneraffæren holder en forelæsning over »Kampen mod Christendommen i den nyeste Tid«, hvori han tager venstrehegelianismen under behandling.[145]

141. F. C. Baur: *Die Christuspartei der korinthischen Gemeinde,* 1831.
142. Se indholdsfortegnelsen, TT 1861.
143. TT 1840, s. 189-191.
144. Smst. s. 15, 38.
145. TT 1842, s. 174-210.

Scharling nøjedes ikke med at tage stilling til den tyske forskning, men tog også emner op, der syntes ham at støtte troen på de nytestamentlige skrifters fundamentale troværdighed. Han oversætter en del af de såkaldte »Pseudo-Clementiner« i den hensigt at vise de kanoniske evangeliers overlegenhed i forhold til denne roman fra det 2. århundrede[146], og han studerer samaritanernes historie helt frem til det 19. århundrede for at tilbagevise nogle af Bruno Bauers synspunkter [147]. Han undersøger også Messiastanken i den romerske kejserhistorie [148]. Det hele er kyndigt, men sjældent originalt.

Ligesom Baur interesserede Scharling sig mest for Ny Testamentes historiske indordning i kristendommens tidlige periode, for dets skrifters autenti og integritet. De nytestamentlige indledningsproblemer, ikke den egentlige eksegese, stod i forgrunden. Det var småt, hvad der iøvrigt ydedes inden for faget. Mynster har i en række skrifter behandlet Ny Testamentes samtid og den ældre kristendoms historie, men hans resultater er ret konservative og lidet epokegørende. Det samme gælder E. V. Kolthoffs to disputatser (1834 og 1852) og H. C. Rørdams doktordisputats, der alle fik en forbeholden modtagelse i Theologisk Tidskrift. Hen mod slutningen af 40'rne klages der over, at interessen for de bibelske studier er ringe [149]. Clausen og Scharling synes ikke at have kunnet vække interessen, og der var heller ingen andre, der kunne yde noget af betydning, når man ser bort fra P. C. Kierkegaard, hvis eksegese kun fandt anerkendelse i grundtvigske kredse.

Heller ikke *Det gamle Testamente* tiltrak mange forskere, men her var professorerne, i modsætning til Ny Testamente, ligeledes passive. 1837 begyndte *J. C. Lindberg* at oversætte Det gamle Testamente. Allerede samme år blev et officielt oversættelsesarbejde sat i gang, men Hohlenberg og Engelstoft, som arbejdet blev overdraget til, nåede aldrig at udsende mere end et prøvehefte.[150] 1849 blev det overdraget Hermansen at oversætte Esajas og Davids Salmer, men også dette arbejde lod vente længe på sig.[151] Man kan på denne baggrund ikke undre sig over, at utålmodigheden greb om sig. Den flittige *C. H. Kalkar,* der 1836 var blevet doktor på en afhandling om Klagesangene, udsendte 1845-47 i samarbejde med Hermansen, *F. Helveg* og *C. Levinsen* Bibelen i ny oversættelse. Lindbergs arbejde var dog det

146. Smst. 1839, s. 1-110.
147. Smst. 1847, s. 155-230.
148. Smst. 1848, s. 297-323.
149. TT 1848, s. 151-153, jfr. 1847, s. 136 og 1852, s. 105-111.
150. *Prøver af en ny dansk Oversættelse af det Gamle Testament,* 1845.
151. RA. KU. 31.02.12 (1849 nr. 481).

betydeligste. I sin anmeldelse måtte professoren i de semitiske sprog, *van Mehren,* modstræbende erkende arbejdets fremragende dygtighed.[152]

Den manglende interesse for Det gamle Testamente kan formentlig, som påpeget af *F. I. Heise,* bl.a. sættes i forbindelse med, at hele den filosofisk bestemte teologi i det 19. århundrede ikke havde brug for det.[153] Men dertil kommer, at Hermansen stod fremmed over for den historiske kritik, som Beck var ene om at repræsentere på et fagligt højt plan. Beck var dog for radikal til at få indflydelse. Han skrev en del, især i tyske tidskrifter om danske forhold, og i pjecen *Theologiske Tilstande i Danmark, i Aarene 1842-46* (1847) gav han en vurdering af den behandling, han selv var blevet udsat for. Dette skrift er kun eet af mange tegn på, at den gæring, man længe havde fornemmet, i løbet af 40'rne gjorde det åbenbart for selv modstræbende iagttagere, at det ikke blot var landets politiske forhold, der stod foran afgørende forandringer.

Syntesens sammenbrud

Det må anses for fuldkommen rigtigt, når Beck i sit nævnte skrift fremhæver, at den spekulative teologi i Martensens forstand, i modsætning til den forudgående teologi, havde »en streng restauratorisk=conservativ Charakter«, hvori både Kants filosofiske og rationalismens historiske kritik var skudt til side.[154] Det er derfor ikke tegn på noget brud, når Martensen i løbet af 40'rne gav sin teologi et mere udtalt kirkeligt præg. Erfaringerne med hegelianismen havde været bittersøde. Mod sin vilje havde Martensen fremmet en ukirkelig tankegang og ledt de unge hen til venstrehegelianismen. Heraf drog han ikke den konsekvens, at hans eget kultursyn skulle være forkert, men kun at midlet skulle justeres.[155] *Den christelige Dogmatik* (1849) tilstræber at udføre det, disputatsen havde skitseret som den moderne teologis opgave: en kristelig spekulation på troens grund. Forskellen mellem disputats og dogmatik ligger i, at medens disputatsen først måtte skabe et grundlag for den i Gud grundede og hvilende selvbevidsthed og derfor var koncentreret om modsætningen til autonomien, forudsætter dogmatikken dette og kan derfor i højere grad lægge vægt på, at denne kristne selvbevidsthed netop finder sig selv i den bibelske og kirkelige autoritet. I denne forstand repræsenterer

152. TT 1858, s. 72-177, og 1859, s. 1-67.

153. TT 1847, s. 231-266: *Om Vigtigheden af det Gamle Testamentes Studium paa den theologiske Videnskabeligheds nærværende Standpunkt.*

154. Beck: anf. skr. s. 2.

155. H. Martensen: *Den christelige Dogmatik,* 1849, s. I f.

dogmatikken en »klerikalisering« af Martensens ansats, men i naturlig forlængelse af denne.

Martensens ry i udlandet blev yderligere styrket ved dogmatikken, skønt det ikke var helt de samme kredse, der nu så et lys i ham. Dogmatikkens systematiske karakter viser sig i bestræbelsen på at se dogmerne i en indre sammenhæng med hinanden, idet modsætninger søges forligt, »medieret«, som det hed i det hegelske sprog, hvoraf iøvrigt kun få spor er tilbage. Troserkendelsen bevæger sig i et tidløst univers, uden for tidens uroligheder. Martensens konservatisme viser sig netop i, at hans bog kun bærer ringe præg af at være blevet til i en bevæget tid. Kun hvor polemik synes helt risikoløs, som f.eks. i forhold til Grundtvig, tager han klar stilling, medens Søren Kierkegaard må nøjes med løst henkastede bemærkninger. Uden at tynges af historiske vanskeligheder kunne den genvakte kirkelighed ved Martensens hjælp blive bekræftet i sin tro på enheden af humanitet og kristendom, når den så, hvor ubesværet hans kristne bevidsthed genfandt sig selv i kirkens tradition og i Den hellige Skrift.[156]

Siden 1845 havde Martensen været hofprædikant. Uden tvivl har forpligtelsen til at prædike hjulpet ham ud over det hegelske mandarinsprog, så at han kunne skrive sin dogmatik på en måde, der i hvert fald tilsyneladende gjorde den forståelig for alle dannede. De mange oplag og oversættelser, bogen oplevede, hænger formentlig sammen med, at den ikke var tynget af stor lærdom, men præget af dannelse på en behagelig måde. Det var den kristne kultur i bogen, man glædede sig over, og samtidig var den et smukt og i dansk litteratur enestående eksempel på en luthersk-teologisk helhedsanskuelse. Dogmatikken blev hilst velkommen i ind- og udland som det rette svar på den tiltagende kritik af det på monarki og kirke byggede samfund. Men just som et sådant et svar i sidste time kunne det ikke undgås, at dogmatikken blev stærkt imødegået af dem, der tydede tidens tegn anderledes.

I striden om dogmatikken afsløredes nogle af svaghederne.[157] Både *Rasmus Nielsen* og *P. M. Stilling* hentede i det væsentlige inspirationen hos Søren Kierkegaard og vendte sig mod den Martensenske kultursyntese på troens grund. Martensen var oprørt over angrebene. Især Rasmus Nielsens kritik sårede ham.[158] Men da han i *Dogmatiske Oplysninger* (1850) søgte at tage til genmæle, viste det sig, at han ikke var nogen »kritisk Tænker«.[159] Han optrådte fornemt og fornærmet, men var ikke i stand til at gendrive sine

156. Vedr. indholdet af dogmatikken, se Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* s. 213-246.

157. En fremstilling af striden med litteraturhenvisninger kan man finde hos Skat Arildsen: *H. L. Martensen,* s. 247-300.

158. Se *Biskop H. Martensens Breve* I, *Breve til L. Gude 1848-1859,* udg. af Bjørn Kornerup, 1955.

159. Skat Arildsen: anf. skr. s. 295.

modstandere, der tværtimod fik ny næring til deres kritik ved at underkaste svaret en prøvelse. Martensen ytrede sig ikke yderligere. Enkelthederne i denne konflikt hører speciallitteraturen til, men som fænomen er den interessant, fordi den dels viser, hvor megen indflydelse Søren Kierkegaard udøvede allerede i 40'rne, dels afslører, hvor lidt Martensens løsning, trods alt det bifald han fik, tilfredsstillede.

Fra fakultetets side søgte C. E. Scharling at komme kollegaen til undsætning, men opnåede kun at gøre sig selv til skydeskive for Rasmus Nielsens veloplagte spot.[160] Scharling anser Martensens dogmatik for at være den gennemførte kristne verdensbetragtning, man trængte stærkt til, efter at kristendommens opløsning ved den frie videnskab nu havde været forkyndt i over ti år. I et tilbageblik skildrer han den hegelske teologis udvikling og finder det i betragtning af den forvirring, der havde bredt sig, meget naturligt, at mange måtte blive grebet af Søren Kierkegaard. Han kan dog ikke acceptere, at man ved hjælp af Johannes Climacus (»Philosophiske Smuler«) skulle kunne ramme Martensen, sådan som Rasmus Nielsen har forsøgt.

Scharlings afhandling er ikke betydelig, men synspunkterne er symptomatiske. Få år senere jamrer han igen over den opløste og forvirrede tidsalder, der er vidne til ligegyldighed over for kirke og teologi og overgang til materialisme, pietisme eller ligefrem katolicisme.[161] Triste tanker synes også at have besjælet udgiverne af *Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark* (1853). I en programartikel hedder det, med hentydning til striden om dogmatikken: »Speculationens Høihedstrone, fra hvilken Philosophien, om end i christelig Dragt, vilde beherske Troens Lærdomme, er sjunken; i Stedet for den formelle Enhed af Tro og Viden er traadt en absolut Modsætning mellem begge, og denne Modsætning er endog fra een Side hævdet med Aand og Varme og sædeligt Alvor, men uden at bringe Fred«. Troen vil ikke længere blindt bøje sig for dogmer, og videnskaben vil ikke opofre tanken for en bestemt lære. Følgelig må der, mener udgiverne, »blive en relativ Modsætning mellem Tro og Viden, noget Svævende, Ubestemt i begges gjensidige Forhold, der virker tilbage paa Kirkens Stilling og Liv, paa dens Indflydelse paa sine Medlemmer«.[162] Kampen om Martensens dogmatik har åbenbart efterladt et forstemmende indtryk. Det er karakteristisk, at den konservative redaktør, *J. M. L. Hjort,* kan samstemme med A. F. Beck i den opfattelse, at Kierkegaards polemik har en negativ virkning og driver

160. TT 1850, s. 348-375.
161. TT 1852, s. 107-110.
162. Ugeskrift I, 1853, s. 7. Udg. af J. M. L. Hjort under medvirkning af J. F. Hagen, P. E. Lind og C. Rothe.

mennesker bort fra statskirken og i armene på sekter eller på katolicismen.[163] Dannelsesteologien følte sig tydeligvis truet og så opløsning på alle fronter.

Således blev den teologi, der under jubel var proklameret som svaret på tidens problemer, taget af plakaten omtrent samtidig med, at Martensen selv (1854) forlod fakultetet for at blive biskop. To år før havde han ment, at universitetet ville gå mere og mere over i en allerede påbegyndt opløsningstilstand, hvis han forlod det.[164] At hans egen teologi var færdig, forstod han og hans venner ikke. Han efterlod fakultetet i en tilstand, der mindede meget om den, det havde været i ved hans tiltrædelse. Professorerne var stort set de samme. De stod et sted, hvor de blev stående, medens alt andet bevægede sig. Nok havde de endnu deres arbejdskraft i behold og anvendte den i og for sig med flid og dygtighed, men over for den forandrede situation, de nu befandt sig i, vidste de ikke andet råd end at gentage sig selv. Den teologi, de repræsenterede, havde som position ingen fremtid for sig. Tilbage blev egentlig kun det historiske arbejde, der ganske vist også for dem at se var fundamentet.

Det var nok de færreste, der for alvor forstod, at »opløsningstilstandene« i mangt og meget hang sammen med den nedbrydning af den absolutistiske stat og dens statskirke, som begyndte med den nationale og politiske vækkelse og blev fortsat under grundloven. Bedst blev det nok forstået af gammeldags konservative som Mynster, hvis mismod hen mod hans livs afslutning er betydeligt. Men dertil kom, at han på sine gamle dage så sig nødsaget til at indlade sig i strid med en af sine ældste venner. 1850 kom *H. C. Ørsteds »Aanden i Naturen«*.Bogen var et forsøg på at sammenfatte et livs erfaringer og tanker i en sammenhængende naturopfattelse. Som titlen viser, er Ørsted endnu i 1850 bestemt af den identitetsfilosofi, der havde sat ham og hans venner i gang omkring 1800, men skal han hævde enheden af ånd og natur, må det ske på vilkår, hans eget videnskabelige arbejde giver ham. Naturens åndelige karakter er for Ørsted identisk med dens guddommelige oprindelse, men det er en gud, der kun åbenbarer sig i naturen og i fornuften, ikke i historien. Derfor må underets mulighed fornægtes, og just her satte Mynster ind.[165] Det var således ikke blot den hegelsk inspirerede syntese, men også den romantiske, førhegelske, der brast afgørende ved århundredets midte.

Kandidattallene ved Det teologiske Fakultet viste en nedadgående tendens i slutningen af 40'rne. Endnu i 1853 fandtes der 670 kandidater uden embede.[166] En kraftig nedgang i begyndelsen af 50'erne kan måske skyldes

163. Ugeskrift VI, 1855, s. 325 f.

164. *Biskop H. Martensens Breve til L. Gude* I, 1955, s. 35.

165. Se O. Waage: *J. P. Mynster og de philosophiske Bevægelser,* s. 161-190.

166. O. Ottesen: *Bidrag til en Candidat-Statistik,* Ugeskrift III, 1854, s. 123-126.

mange studenters deltagelse i krigen. Skønt det atter gik opad fra 1854, var det tydeligt, at teologiens dominans ved universitetet var forbi. Den liberale statsopfattelse, som dominerede den offentlige mening, måtte uanset al traditionel kirkelighed også langt ind i de liberales rækker, anse kirken og dermed indirekte også teologien for et »interesseområde«. Væsentligt var det også, at den grundtvigske del af den folkelige vækkelse ikke var mindre mistroisk over for den akademiske teologi som en del af det gamle magtapparat end den mere »verdslige« del af bondebevægelsen. Det var ikke folkets behjertede deltagelse i kirkelivet, der var i fare, men det var dannelsesteologien, »den tyske teologi«, som Grundtvig sagde,[167] der var under anklage. Man undrede sig i Theologisk Tidsskrift over, at der kom den ene prædikensamling efter den anden, medens produktiviteten ellers var ringe.[168] Men vækkelsen havde netop brug for prædikener, ikke for »videnskabelig« teologi. Fakultetet stod mærkelig forladt mellem en tiltagende ukristelighed i dannede kredse og en kirkelighed, der råbte efter opbyggelse. Dannelsesteologien blev hjemløs, fordi den ikke tilfredsstillede de kræfter i folket, der bar landet.

Den kirkehistoriske forskning

Vil man se sig om efter lyspunkter omkring 1850, er de svære at få øje på fra et fakultetshistorisk synspunkt. Dog var der en gren af den forskning, et teologisk fakultet har forpligtelse til at påtage sig, der blomstrede i denne tid. Det var kirkehistorien. Som tidligere bemærket er det påfaldende, hvilken rolle den ældre kirkehistorie spiller for teologiske disputatser. Den kirkehistoriske monografi var en temmelig ny genre i forskningen. Derfor var der temaer nok at tage af. Skønt også reformationen er repræsenteret, er det ret mærkeligt, at den spiller en så forholdsvis tilbagetrædende rolle. Om Luther blev der kun skrevet en enkelt disputats, medens den danske reformation leverede stof til to. Overhovedet blev der, bortset fra hvad kirkekampen bragte for dagen, og hvad Clausen også uafhængigt heraf skrev, arbejdet meget lidt med den lutherske reformation. Til gengæld var Luther naturligvis ofte emnet ved den årlige fest på universitetet for reformationens indførelse, men om forskning kan der i forbindelse med disse retoriske præstationer næppe tales.

I hele H. N. Clausens arbejdsmåde lå vel en tilskyndelse for yngre teologer

167. *Den christne Kirke og den Tydske Theologi, Udvalgte Skrifter* VIII, s. 161-169.
168. TT 1847, s. 136.

Fig. 79. Christian Thorning Engelstoft (1805-1889), lic.theol. 1832, lektor 1833, professor 1834-1851, derefter biskop i Odense, dr.theol. 1836, universitetets rektor 1847/48, kultusminister 1863/64. Litografi 1851 af Em. Bærentzen efter tegning af Eduard Hansen. KU.

til at tage historiske emner op til behandling. Clausens kendskab til den kristne tradition var virkelig imponerende. Det grundlag, han havde lagt i sin ungdom med disputatserne om apologeterne i de fire første århundreder og om Augustin som skriftfortolker, blev udbygget med bogen om katolicisme og protestantisme. Men også senere føjede han nye bidrag til, f.eks. i hermeneutikken, hvoraf tre fjerdedele udgøres af fortolkningskunstens historie. Beklageligvis synes de færreste af de patristisk orienterede licentiater at have fortsat arbejdet sidenhen. Det blev ikke de akademisk habiliterede teologer, der videreførte arbejdet, men derimod dem, der ud fra en teologisk interesse havde noget at bruge kirkehistorien til, ofte i et modsætningsforhold til fakultetet.

Oprindeligt var det bl.a. konflikten mellem Clausen og Grundtvig, der satte gang i forskningen over kirkens bekendelsesskrifter. Senere, da Den apostolske Trosbekendelse fik en helt central betydning for den grundtvigske anskuelse, inspirerede kampen herom både tilhængere og modstandere til at beskæftige sig med oldkirken. I en række lærde værker behandlede Rudelbach

den protestantiske tradition, medens det især var Grundtvigs disciple, der vendte sig mod kirkefædrene og søgte at støtte deres opfattelse på oldkirkens vidnesbyrd.[169]

Helt for sig selv stod *C. T. Engelstoft.* Skønt hans vigtigste arbejdsfelt blev den danske reformation og den danske kirkes historie siden reformationen, har han dog i et par afhandlinger om oldkirkelige emner vist nye veje. I stedet for – som de fleste af tidens disputatser – at koncentrere sig om en enkelt teolog eller samle vidnesbyrd fra fædrene om eet bestemt emne uden synderlig interesse for den historiske baggrund, søger Engelstoft at trænge frem til en bestemt tids kristendomsforståelse. I en afhandling om *Ammianus Marcellinus* sætter han spørgsmålstegn ved den romerske stats »kristelighed« i det fjerde århundrede,[170] og en anden gang lader han den hedenske historiker *Zosimus* tjene et lignende formål.[171] Medens det her blev ved ansatser, er Engelstofts forskning af grundlæggende betydning inden for dansk kirkehistorie siden reformationen. En række afhandlinger i Theologisk Tidsskrift vedrører især kirkerettens historie og praktisk-teologiske emner, men fremhæves må også hans store afhandling *Paulus Eliæ.*[172] Det er iøvrigt karakteristisk for Engelstoft, at han også som biskop fortsatte sin kirkehistoriske forskning, nu specielt som fynsk kirkehistoriker.[173]

Det blev dog ikke Engelstoft, der inspirerede til det store omfang, udforskningen af dansk kirkehistorie fik fra slutningen af 40'rne. Inspirationen var Grundtvigs syn, befordret yderligere af den nationale vækkelse. 1848 udgik fra Roskilde Konvent initiativet til stiftelsen af *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.* Den første bestyrelse var klart grundtvigsk og bestod af C. J. Brandt, J. F. Fenger, Fr. Hammerich, L. Helveg og E. Mau.[174] Helveg havde allerede som redaktør af det fynske *Tidsskrift for Literatur og Kritik* skrevet historiske afhandlinger, og han påtog sig nu både at skrive en dansk kirkehistorie og at redigere selskabets tidsskrift, *Kirkehistoriske Samlinger.* Begge dele blev iøvrigt loyalt hilst velkommen af Engelstoft i Theologisk Tidsskrift.[175]

169. Se f.eks. J. C. Lindberg: *Smaaskrifter,* 1862, og Otto Holmgaard: *Peter Christian Kierkegaard.*
170. *Ammianus Marcellinus og hans Betydning for Kirkens Historie i det fjerde Aarhundrede,* TT 1848, s. 235-296.
171. *Zosimus som Historieskriver og Menneske,* TT 1855, s. 225-267.
172. *Paulus Eliæ, en biographisk=historisk Skildring fra den danske Reformationstid,* Nyt historisk Tidsskrift II, 1847/48, s. 1-174, 415-554.
173. Se Olaf Olsen: *I biskop Jacob Madsens fodspor. Biskop C. T. Engelstofts fynske kirkebeskrivelser,* 1970.
174. Holger Fr. Rørdam: *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar,* 1875.
175. TT 1850, s. 394-405, 409 f.

Helvegs kirkehistorie omfatter fire bind, to om middelalderen og to om tiden fra reformationen. Den opfylder ikke alle krav til en kritisk fremstilling, men den udfyldte et savn og rummede dog en sådan fylde af oplysninger, at den kunne inspirere til fortsat forskning. Værket er trods alt en imponerende præstation af en enkelt mand, næsten uden hjælp af ordentlige forarbejder. Brandt og Helveg havde i forvejen gjort sig fortjent ved deres værk om den ældre danske salmedigtning, der kom netop, som man forhandlede om en ny salmebog.[176] Begge fortsatte med kildeudgivelser og afhandlinger både i samlingerne og i *Dansk Kirketidende,* der fra starten 1845 bragte mange kirkehistoriske bidrag.

Dette kirkehistoriske arbejde bidrog i høj grad til at slå bro over de kløfter, der havde skilt den grundtvigske bevægelse fra den akademiske teologi. Væsentligt var det naturligvis også, at den grundtvigske bevægelse ikke længere kunne affærdiges som en lille gruppe af outsidere. Den havde vokset sig stor, og Grundtvig var allerede på treårskrigens tid en slags levende nationalmonument. Den teologiske strid ophørte ikke, men man var nødt til at regne med grundtvigianerne. Men just fordi den grundtvigske bevægelse nu havde en sådan hjemstavnsret i kirke og folk, at tilnærmelser var uundgåelige, måtte på den anden side også sammenstødene få en anden og delvis mere principiel karakter i den følgende tid. Det skulle vise sig dels i, at kritikken af fakultetet fra grundtvigsk side nu formåede at markere sig i en magtkamp, dels i, at den overleverede teologi, både fakultetets mæglingsteologi og konservatismen, måtte samle alle kræfter i et forsøg på at beskære og begrænse den grundtvigske indflydelse.

FAKULTETET I DEFENSIVEN (1854-1875)

Det aldrende fakultet

Mynsters død 1854 berøvede fakultetet dets betydeligste kraft, Hans L. Martensen, idet han – efter nogen tøven – blev udnævnt til Sjællands biskop. Der meldte sig fire ansøgere til hans embede. I første omgang anmodede ministeriet om en udtalelse om *P. C. Kierkegaard,* men fakultetet ville først se de øvrige ansøgninger. Anmodningen blev imødekommet, og fakultetet udtalte sig derefter venligt om to yngre, cand. theol. *J. M. L. Hjort* og lic. theol. *G. Steenberg,* men afviste, at de kunne komme på tale. Tilbage var Kierkegaard og *J. A. Bornemann,* og om dem kunne der ikke opnås enighed i

176. *Den danske Psalmedigtning* I-II, 1846-47.

fakultetet, hvorfor det overlod afgørelsen til ministeriet, idet man frarådede konkurrence.[1] Vi ved intet definitivt om, hvorledes kultusministeren, *A. S. Ørsted,* traf afgørelsen om, at Bornemann skulle være Martensens efterfølger, men der er grund til at formode, at han, der havde arbejdet så energisk for at få Martensen gjort til biskop – mod kongens ønske – har lyttet villigt til dennes råd.[2] 90 studenter og kandidater havde i en adresse ytret ønske om at få Kierkegaard, og fakultetet vidste, at Bornemann havde måttet ophøre som privatdocent, fordi han ikke kunne samle tilhørere. Alligevel har åbenbart angsten for Kierkegaard, hvis lærdom man ikke kunne bestride, været stor. Om konkurrence kunne der, hvis fakultetet skulle opretholde sin ubestemte holdning over for de to ansøgere, naturligvis ikke være tale. Kierkegaard var berømt for sine fremragende talegaver.

Den trufne afgørelse skulle give anledning til megen ulejlighed. Bornemann blev en total fiasko som universitetslærer. Adresse efter adresse blev i en årrække afleveret til fakultet og ministerium med anmodning om hans fjernelse. Han var en yngre broder til Martensens nære ven, F. C. Bornemann, og selv fra sin tidligste ungdom en beundrer og tilhænger af Martensen, men han synes at have været ganske blottet for evner til at udtrykke sig forståeligt. 1840 var han blevet lic. theol. på en afhandling om den begyndende skolastik (Anselm og Abélard), men havde siden vist en påfaldende mangel på produktiv evne. Et programskrift, hvormed han indledte sin virksomhed som privatdocent 1849, viste klart, at han ville fastholde den spekulative (højrehegelianske) teologi.[3] Bortset fra nogle få artikler, især efter sin afgang som professor, skrev han siden kun et lille skrift, *Om D. G. Monrads oeconomiske Lov* (1879).

Efter en række forgæves forsøg gav et studenterstormløb 1865/66 resultat. Fakultetet foreslog, og ministeriet accepterede – ikke uden uvilje i folketing og offentlighed – at udskrive konkurrence om et midlertidigt docentur. I konkurrencen sejrede C. E. Scharlings søn *Carl Henrik Scharling,* der kort forinden var blevet lic. theol. Resultatet har sikkert været en skuffelse for mange af dem, der havde deltaget i kritikken af Bornemann, og var det i hvert fald for *Thomas Skat Rørdam,* der efter den almindelige mening var bedre kvalificeret, men som havde været en skarp kritiker af fakultetet i de foregående år og desuden stod i et vist, omend ikke nært forhold til

1. Knud B. Christoffersen: *Professor J. A. Bornemann og Studenterne,* KS 1974, s. 173-197.
2. C. I. Scharling: *Da Martensen blev Biskop. Samtidige Optegnelser af Professor Carl Emil Scharling* (med tillæg ved Bjørn Kornerup), KS 6.R. V, 1947, s. 513-541.
3. J. A. Bornemann: *Om den protestantiske Theologies Betydning,* 1849. Jfr. Dansk Kirketidende (DK) 1850, s. 279 f. og TT 1850, s. 381-383.

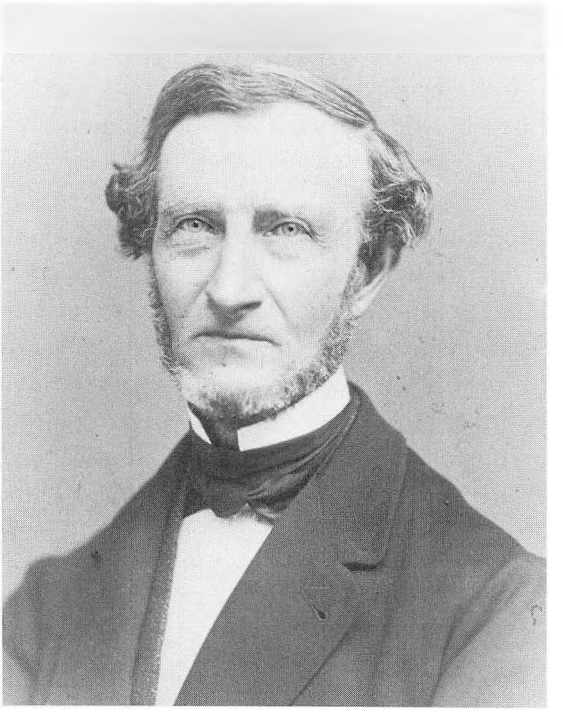

Fig. 80. Frederik Hammerich (1809-1877), magister 1834, præst 1839-1843 og 1845-1859, professor i kirkehistorie 1859-1877. Budtz Müller og Co. fot. KB. Billedsamlingen.

Grundtvig.[4] Docenturet blev givet for tre år og forlængedes 1869 yderligere et år, men i mellemtiden havde Bornemann fået nok og søgte sin afsked. Rørdam søgte professoratet sammen med Scharling. Trods stærke angreb i den grundtvigske og liberale presse blev Scharling ansat. Således viste det sig, at valget af ham 1866 fik varige følger. Han gik først af som 80-årig (1916).

I forbindelse med anbefalingen af det midlertidige docenturs oprettelse havde fakultetet henvist til, at det havde brug for »yngre Kræfter«, da det bestod af ældre mænd.[5] Da J. F. Hagen døde 1859, havde tilsvarende synspunkter åbenbart ikke gjort sig gældende. Efter alt at dømme var det H. N. Clausen, der ved denne lejlighed ønskede en erfaren mand. Alt synes at have været aftalt mellem *C. C. Hall* (kultusminister), Clausen og *Fr. Hammerich* (f. 1809), der straks efter Hagens død blev udnævnt til hans efterfølger.[6] Allerede som ung sluttede han sig til Grundtvig og Lindberg. 1834 blev han magister på en afhandling om Rimbert og var senere præst i en

4. P. G. Lindhardt: *Holmens Provst Thomas Skat Rørdam,* 1969, s. 26 f. *Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling,* udg. af H. Skat Rørdam, I. Del, 1915, s. 109-119.
5. Knud B. Christoffersen: anf. arb. s. 197.
6. Fr. Hammerich: *Et Levnetsløb,* 1882, 2. Del, s. 171 f. H. N. Clausen: *Optegnelser,* s. 460 f.

årrække, samtidig med at han syslede med digteriske forsøg, dog uden større held. Med tiden valgte han i stedet for at kaste sig over historiske studier. Resultaterne vidner mere om en levende og varm interesse for Danmarks historie end om kritisk sans, omend evnen til at sigte kildematerialet efterhånden bedredes noget. Vinteren 1855-56 holdt han en række foredrag over kirkehistorien. Han ønskede at oplede kilderne i »Sagn, Sange, Modersmaal og andre Udtryk for Folkets Liv og Anskuelser, her (dvs.: i kirkehistorisk sammenhæng) da navnlig i Prædikenerne«.[7] Intet tyder på, at han har stilet efter en universitetsansættelse.[8] Med Hammerich fik studenterne en lærer af en helt anden art, end de var vant til, men de øvrige professorer fik også en kollega af ukendt type. Selv var de alle i forholdsvis ung alder kommet ind i fakultetet. Hele deres opfattelse af arbejdet på universitetet var derfor mere eller mindre blevet tilpasset en fastlagt tradition. Hammerich var en mand, der ikke længere så let lod sig forme. Med sin præstelige erfaring og grundtvigske holdning var han langt mere i føling med det, der foregik i kirken, end man var vant til hos en lærer i teologi.

1874 måtte den 81-årige H. N. Clausen trække sig tilbage af helbredsgrunde. Både C. E. Scharling og Hermansen var fysisk stærkt svækkede. Fakultetet frarådede konkurrence om Clausens embede. I stedet for foreslog man at opslå stillingen som midlertidigt docentur og henledte ministeriets opmærksomhed på den unge cand. theol. *Peder Madsen,* idet man fremhævede hans fine eksamen og succes som manuduktør. En docents aflønning ville hindre ældre liebhavere som Skat Rørdam og lic. theol. H. V. Sthyr i at melde sig.[9] Sthyr, der som ansøger til det midlertidige docentur 1866 havde kunnet meddele fakultetet, at han (der havde disputeret i kirkehistorie) de senere år havde fået en stærk interesse for etik (Bornemanns fag), havde i årene inden H. N. Clausens afgang som privatdocent udelukkende læst over Ny Testamente og dogmatik (Clausens fag).[10] I Madsen har fakultetet åbenbart ment at få en mand, der uden vanskelighed kunne glide ind i samarbejdet. Hans videnskabelige evner var absolut ukendte, men han var kendt for sin almindelige dygtighed og loyalitet.

Martensens afgang var en alvorlig svækkelse af fakultetet. For ham selv var det utvivlsomt i den forstand en lykke, at han derved blev sparet for mange skuffelser. Den teologiske modgang i debatten omkring hans dogmatik havde ganske vist ikke knækket ham, men betaget ham noget af lysten til at være

7. Fr. Hammerich: *Kirkehistoriske Foredrag til Belysning af vore Kirkespørgsmaal,* 1856, s. 7.
8. Hammerich: *Et Levnetsløb* II, s. 146.
9. Brev til Min. af 3-7-1874. RA. KU. 31.02.17. Jfr Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 202 f.
10. Sthyrs anmeldelse til konkurrencen. RA. KU. 31.02.16. 1866.

professor. Konservativ og tyskorienteret, som han var, måtte han føle sig i modsætning til de liberale, nationale og skandinaviske strømninger, der tiltrak ungdommen i 1850'erne. Hans kultur- og kristendomssyn havde præget mange af de teologer, som i den følgende tid kom til at beklæde vigtige embeder i kirken, og hans teologi var fortsat idealet for mange af dem, der ikke kunne slutte sig til Grundtvig eller finde nogen løsning i fakultetsteologien. Det var langt fra alle, der ville erkende, at syntesen var brudt sammen, og Martensen ville det allermindst, men både han og andre var tvunget til at indse, at der var sat spørgsmålstegn ved den fra mange sider. »Opløsningstilstandene« blev om muligt værre med tiden.

I fakultetet var H. N. Clausen atter ubestridt den førende skikkelse. Netop i 1850'erne, med den popularitet i ryggen, som hans deltagelse i det politiske liv og den nationale kamp havde givet, stod han stærkt. Scharling og Hermansen fortsatte som hidtil, kun efterhånden med færre kræfter. Den yngre Scharling tilpassede sig uden vanskelighed Clausens førerskab, og Hammerich formåede naturligvis over for disse fire ikke at ændre noget, skønt han ved flere lejligheder vovede at tage selvstændig stilling. Følgelig blev linien fastholdt, men da forholdene i øvrigt havde ændret sig, medførte det, at fakultetet fra at være en fremskridts- og reformvenlig institution blev forvandlet til en konservativ. Som sine kolleger i »professorpartiet« så Clausen med stigende uvilje på de uønskede følger af den frie forfatning. Som bønderne viste sig utilbøjelige til at give sig ind under de »dannedes« førerskab, afslørede de teologiske studenter også en selvstændighed, der efter hans mening var ganske utilbørlig. Clausen havde nok ønsket at organisere den lærde republik efter liberalismens mønster, men hverken på landsplan eller i universitetets sammenhæng var det meningen, at »folket« skulle deltage direkte i beslutningerne. På begge planer måtte det for ham tage sig ud, som om den grundtvigske bevægelse havde hovedansvaret for den beklagelige udvikling. Under hans ledelse måtte fakultetet, uden hensyn til Hammerichs protester, vise »folkeligheden« døren. Der blev rig anledning til at gøre det i praksis.

De kritiske studenter

Den politiske frihed nedbrød, som konservative gejstlige med ængstelse havde forudset, respekten for de gamle autoriteter, deriblandt også universitetet og kirken. Teologisk set måtte man ikke blot affinde sig med den fortsatte grundtvigske mistænkeliggørelse af »skriftteologien«, men nu også tage følgerne af Søren Kiekegaards angreb på den etablerede kirke. Fra den

akademiske teologis side reagerede man alene med afvisning, men en klartskuende mand som H. N. Clausen vidste naturligvis godt, at Grundtvig og Kierkegaard var de egentlige hindringer for hans linie. 1859 gjorde han det klart, at just disse to og deres tilhængere var hans modstandere.[11] Grundtvig og Kierkegaard havde hver på deres måde skærpet kritikken mod fakultetet i studenterkredse. I lyset af denne kritik måtte fakultetets forståelse af dets egen videnskabelighed for mange studenter blive identisk med uengageret pedanteri. Det var ganske vist ikke nyt, at studenterne sukkede over universitetsteologiens manglende sammenhæng med kirkens sag, over uinspirerende undervisning og åndløst terperi, men Grundtvigs og Kierkegaards vidt forskellige alternativer hertil medførte i forening med den tiltagende fornemmelse af ret til at udtale sig og være medbestemmende, at viljen til at affinde sig med forholdene var langt mindre udbredt end tidligere.

Universitetets forhold havde med Grundlovens indførelse ikke forandret sig, bortset fra, at tilsyn og overbestyrelse flyttedes til kultusministeriet. Embedsmændene var stort set de samme. Her, som overalt, levede enevældens traditioner ubrudt videre i ministerierne. Det nye folkestyres mænd, der jo selv i vid udstrækning kom fra universitetet, synes ikke at have haft planer om at reformere det, men lod deres lærere eller kolleger fortsætte som hidtil. Fra studenterside blev det malende beskrevet, hvorledes den akademiske ungdom kom til universitetet fuld af forventninger, der hurtigt skuffedes ved at se kammeraterne sidde og skrive kollegiehefter og gå til manuduktion, for »om der i disse Mennesker rørte sig et aandeligt, et videnskabeligt Liv, om det gjærede og arbeidede inden i dem – – – det mærkede vi ikke Noget til«.[12] En anden student, der ligeledes kritiserer universitetsundervisningens åndløshed, ønsker de sædvanlige forelæsninger erstattet af diskussioner af håndbøger og lejlighed til at arbejde selv.[13] Man vil ikke længere blot tage professorernes meninger for gode varer. Også tanken om en egentlig studenterrepræsentation, der var blevet kvalt af universitetet, da den først dukkede op i 1840, drages nu atter frem.

Hvad specielt Det teologiske Fakultet angår, gav sagen med den umulige Bornemann anledning til, at kritikken blev højlydt. Enkelthederne må søges andetsteds,[14] men der kan være grund til at omtale nogle momenter i sagen. Sammenligner man med M. G. G. Steenstrups ganske skarpe kritik af fakultetet fra 1848, er det forbløffende, hvor hård tonen er blevet i løbet af 8-9

11. *Det evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid,* 1859, s. VII.

12. *Hvorledes er det fat med Studenterlivet og hvad kan der gjøres derved?* – – – af Unus de multis, 1856. En protest fremkom: *Alius de multis til Unus de multis. Et Brev,* 1856.

13. *Universitetet og Studenterne. Nogle Betragtninger af en Student,* 1856.

14. Knud B. Christoffersen: anf. arb.

Fig. 81. Thomas Skat Rørdam (1832-1909), dr.phil. 1859. Omkring 1860 øvede Rørdam som formand for »Theologisk Samfund« en væsentlig indflydelse blandt de teologiske studenter og var en af de ledende i det grundtvigske stormløb mod fakultetet. Hansen og Weller fot. KB. Billedsamlingen.

år. I småskrifter og i breve til fakultet og ministerium med kandidat- og studenteradresser søgte man energisk i årene 1855-59 at få Bornemann fjernet. I de mest utvetydige vendinger gjorde man det klart, at han var håbløs. Disse aktioner førte ikke til noget i første omgang, da fakultetet dækkede den uheldige kollega, men de havde sat studenterne i bevægelse. 1856 udkom en af de sædvanlige anonyme studenterpjecer, hvori den teologiske undervisning blev gennemgået – og kasseret – fag for fag.[15] Bornemann var, som en kommentator udtrykte det,[16] kun den dråbe, der fik bægeret til at flyde over. Årsagen til utilfredsheden lå dybere. Den omtalte kritiker, der kalder sig en »Frihedsven«, finder misforholdet mellem fakultetets undervisning og præstetjenesten oprørende. Undervisningen sigter overhovedet kun mod eksamen. »Livet i Menigheden er kommet i kraftig Bevægelse; thi Aanden har besøgt den; men Skolen staar tildeels forladt af Aanden«, hedder det.

Meningen med denne bemærkning er dog slet ikke, at undervisningen skulle erstattes af opbyggelighed. »Frihedsvennen« vil have vedkommende undervisning i stedet for åndløshed. Han bebrejder Hagen, at han forsigtigt

15. *Foreløbig et Par Ord om det theologiske Studiums nærværende Tilstand af en Frihedsven,* 1856.
16. P. A. Fenger: *Om den theologiske Embedsexamen,* DK 1861, nr. 31, jfr. Christoffersen: anf. arb. s. 182, anm. 28.

holder sig på afstand af den nyeste tid, som om han var bange for at træde nogen over tæerne, medens Pelagius eller Calvin, som man ikke risikerer at træffe på gaden, får »deres reglementerede Rap, hvergang Veien fører forbi et Mindesmærke om deres Daad«. Om eksegesen hedder det: »Denne mageløse Koldblodighed og videnskabelig smaalige Alvor, hvorved Anatomeringen af den hellige Skrift foregaaer, er virkelig forkjølende«. Vedrørende dogmatikken gør forfatteren nar af, at to forskellige professorer forlanger, at man skal være hjemme i deres system, hvilket vil sige, at studenterne skal lade sig bruge til »Mediationsmaskiner mellem uforsonlige Systemer«. Til sidst forlanges en omlægning af stoffet til eksamen, nemlig indskrænkninger i bredden, men udvidelse i dybden, og Frihedsvennen varsler, at den opposition over for fakultetet, som nu er begyndt, ikke så let lader sig standse igen.

Samtidig med studenterstormløbet mod universitetets forældede system, tog også mere ansete personer ordet. 1856 foreslog således *Martin Hammerich* indførelse af eksamenskommissioner ved universitetet for at komme forelæsningstvangen og den åndløse indlæring til livs.[17] Tanken fængede i grundtvigske kredse, og initiativet blev taget af *Thomas Skat Rørdam.* Han var netop blevet dr. phil. på en afhandling om den syriske oversættelse af Ruths bog og Dommerbogen, men havde fået afslag på anmodning om tilladelse til at holde forelæsninger ved Det teologiske Fakultet. November 1860 indkaldte *Theologisk Samfund,* som Skat Rørdam var formand for, til et møde for studenter og kandidater, hvor man skulle drøfte muligheden for at opnå forbedringer ved embedseksamen. Der nedsattes et udvalg, bestående af fire ansete præster (*P. A. Fenger, B. J. Fog. J. H. Paulli* og *N. G. Blædel*) og tre kandidater (*Gjerløff, Schrøder* og *Skat Rørdam*), som skulle fremsætte et forslag, der sammen med en studenteradresse kunne sendes til fakultetet. Målet var et forslag om eksamenskommission. Skat Rørdam, der havde planlagt aktionen grundigt, talte på forhånd med *Sofus Høgsbro* herom. I udvalget kunne der ikke opnås enighed om eksamenskommission, men kun om to forslag: afskaffelse af specialkaraktererne og indførelse af faste censorer.

Fakultetet kunne ikke blive enigt om formuleringen af et svar til studenterne, idet Hammerich ikke ville deltage i en irettesættelse, som stred mod hans

17. *Om vort Examensvæsen, Navnlig om Afgangsprøven ved de lærde Skoler og Universitets Embeds= Examiner,* Nordisk Universitets-Tidsskrift II, 1856. Spørgsmålet om eksamenskommission er grundigt undersøgt af Knud B. Christoffersen i hans utrykte prisopgave: *Det teologiske fakultets historie 1860-1900, med særligt henblik på debatten om fakultetets eksistensberettigelse,* 1971, s. 103-121 (tilgængelig på Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet), jfr. P. G. Lindhardt og Leif Grane: *Votum over en besvarelse af Selskabets prisopgave 1970-71,* KS 1972, s. 211-216. Nærværende fremstilling bygger m.h.t. spørgsmålet om eksamenskommission på Christoffersens undersøgelse.

egen opfattelse. Under særligt Clausens uvilje og Scharlings ængstelse over, at uenigheden måtte blive åbenbar udadtil, underskrev Hammerich som dekan skrivelsen med ordene: »Udfærdiget på det theologiske Facultets Vegne«. Fakultetet indså ikke, hvorledes de foreslåede foranstaltninger skulle kunne afhjælpe klagen over, at studietiden var for lang. Årsagen hertil var efter fakultetets opfattelse erhvervsarbejde og fattigdom, ligesom det antydes, at dovenskab kunne spille en rolle. Man lægger ikke skjul på, at man anser uvilje mod teologisk videnskabelighed for at være det egentlige motiv.

Nogle studenter reagerede med en ny skarp, anonym pjece[18] men vigtigere var det nok, at et af de ansete udvalgsmedlemmer, Dr. *B. J. Fog,* gav udtryk for sin skuffelse over, at fakultetet i en tid, som alle indrømmede var vanskelig for det, havde råd til at øge misforståelserne og således i virkeligheden gøre det sværere at få gennemført et videnskabeligt studium.[19] Også *Skat Rørdam* fulgte naturligvis sagen op. Men til hans artikel i »Fædrelandet« bemærkede *Otto Møller* tørt, at han som den øvrige hob havde besteget det laveste sted ved at angribe Bornemann i stedet for at rette skytset mod Clausen som hovedårsagen til fakultetets tilstand.[20]

Der kom intet direkte ud af aktionen. Derimod drøftedes i de følgende mange år spørgsmålet om indførelse af eksamenskommission ved universitetet i det hele taget, og ved Det teologiske Fakultet i særdeleshed, både i pressen og i Rigsdagen, og ministeriet søgte på flere måder at få spørgsmålet belyst, dels ved forespørgsler på universitetet og dels, for Det teologiske Fakultets vedkommende, ved nedsættelse af en kommission, der under Engelstofts ledelse skulle udarbejde et konkret forslag. Fakultetet var hele tiden afvisende, med Hammerich som uenigt mindretal. Man henviste til studiets rent videnskabelige formål, som man anså for truet ved indførelse af eksamenskommission. Idet fakultetet mente, at klagerne fra studenterside beroede på savnet af det kirkelige perspektiv, foreslog det, at man i stedet forbedrede den praktiske uddannelse.

Som det er blevet påvist,[21] blev fakultetet i sin iver for at understrege sin videnskabelige status tvunget til at distancere sig fra det kirkelige, til skade for forholdet mellem fakultet og kirke. Men det må tilføjes, at fakultetet ved at vælge denne forsvarsposition også fik held til at tilsløre bestemte sider af den

18. *Forsvar imod det høiærværdige theologiske Facultets Beskyldninger af tre theologiske Studenter,* 1861.
19. *Om det theologiske Facultets Svar til de Studerende,* Evangelisk Ugeskrift, 2.R. V, 1861, s. 415-418.
20. *Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling* I, 1915, s. 35-37. Jfr. Fædrelandet 1861, nr. 148 (29/6).
21. Knud B. Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie.*

fremførte kritik. Det er nemlig, som allerede nævnt, ikke rigtigt, at studenterne var utilfredse med, at studiet var videnskabeligt. Som Otto Møller havde gjort det over for Skat Rørdam 1861, bebrejdede en student 1865 sine medstuderende den fornyede aktion mod Bornemann, idet han fandt, at universitetet som helhed, naturligvis med undtagelser, kom til kort over for begge sine opgaver: at dyrke videnskab og at uddanne embedsmænd.[22] Anklagerne er nogenlunde de samme, som man kender fra de foregående år, men nu fremsat som krav om en total reform af universitetet. At kaste sig over den uheldige Bornemann kan kun bidrage til at skjule, at universitetet som sådan er en rådden, faldefærdig bygning: »Aandløshed, triviel Dictering, videnskabelig-politisk Overfladiskhed og isnende Forstandskulde, see det er vort christeligt-theologiske Facultet«. Trods de stærke ord bærer hele indlægget præg af at være besindig mands tale.

Mod Bornemann rettedes ingen aktioner fra 1859 indtil slutningen af 1865. Grunden til denne resignation må sikkert søges i, at man har håbet på resultater med mere alment sigte. Men da det atter gik løs, opgav fakultetet at støtte den uheldige kollega. At bøje sig for en studenteraktion var et brud med fakultetets traditioner og hele syn på det rette forhold mellem professorer og studerende. Formentlig er det sket for at undgå værre ting, f.eks. eksamenskommission. På tilsvarende måde må det vel bedømmes, når H. N. Clausen under behandlingen af spørgsmålet i den store kirkekommission fra 1868 stemte for flertalsforslaget om indførelse af faste censorer ved teologisk embedseksamen. Kultusminister *C. C. Hall* fulgte denne indstilling i lønningsloven af 1871, hvori der afsattes et beløb til honorering af faste censorer ved universitetets eksaminer, »indtil Eksamenskommissioner kunne indrettes«.[23]

De første fire censorer ved teologisk embedseksamen, dr. theol. *C. H. Kalkar,* lic. theol. *P. E. Lind,* dr. phil. *Thomas Skat Rørdam* og lic. theol. *H. V. Sthyr,* fik til at begynde med en vanskelig opgave, da fakultetets samarbejdsvilje ikke var særlig udtalt. Forholdet blev ikke bedre, da censorkollegiet efter at spørgsmålet om eksamenskommission var blevet genoptaget til forhandling i rigsdagen, på ministeriets opfordring afgav betænkning og heri anbefalede oprettelse af en eksamenskommission ved den teologiske eksamen (1876). Fakultetet stillede sig naturligvis afvisende og støttedes heri af Konsistorium. Fakultetet antyder, at censorerne er grundtvigianere og derfor fjendtligt indstillet over for den videnskabelige teologi. Ikke uden grund morer Skat Rørdam sig over denne påstand, da han selv var den eneste af de fire, hvorom

22. Philaleth: *Forholdet mellem Prof. Bornemann og de theologiske Studerende,* 1866.
23. Knud B. Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie,* s. 114.

Fig. 82. Tegning med betegnelsen: »Dyrplageri«. KB. Billedsamlingen. Tegneren ukendt. Eksaminatoren er H. N. Clausen, som han så ud i sine ældre år, dvs. næppe før 1860. Til højre for ham sidder Christen Hermansen, til venstre formentlig Fr. Hammerich. Af de to i baggrunden er den høje til venstre formentlig C. E. Scharling, medens den anden nok er J. A. Bornemann. Tegningen skal tydeligvis illustrere den eksamensfrygt, der gav tankerne om eksamenskommission medvind i studenterkredse i 1860'erne.

denne betegnelse med nogensomhelst ret kunne anvendes.[24] De øvrige var mænd af ret konservativt tilsnit, både teologisk og politisk. Når de kunne gå med til at angribe fakultetet på denne måde, kan grunden alene søges i, at de dels har været irriteret over fakultetets forsøg på at hindre dem i at udøve den offentlige kontrol, der var deres opgave, på en effektiv måde, og dels at de virkelig har fundet resultatet af undervisningen utilfredsstillende.

Der blev lagt mange kræfter i kampen for at bryde fakultetets magt gennem indførelse af eksamenskommission. Når det mislykkedes, hænger det sammen med universitetets kompakte modstand og med de vanskelige politiske forhold under forfatningskampen. Det var så afgjort de grundtvigske, der havde ført an. De havde et klart sigte i ønsket om at kunne forme præsteuddannelsen, efter at det så tydeligt var mislykkedes at få fakultetet

24. *Otto Møller og Skat Rørdam* I, s. 285. En god redegørelse for diskussionen om eksamenskommission giver C. H. Kalkar: *Om det theologiske Studium,* TT 1873, s. 1-22, 129-148; 1876, s. 321-352, 385-411, 561-596.

infiltreret med grundtvigsk indflydelse. Men når de fik så megen opbakning, også fra konservativ teologisk side, kan det kun hænge sammen med, at man i vide kredse anså kritikken for berettiget. Også det politiske venstre kunne i dette spørgsmål se en mulighed for at bryde universitetets dannelsesmonopol, hvad f.eks. *Sofus Høgsbro* klart betragtede som et nødvendigt politisk mål, hvis demokratiet skulle have en chance i landet.[25] Da kampen om denne sag var forbi i 1876, stod fakultetet isoleret tilbage. Det havde kun reageret, når studenteradresser eller ministerielle forespørgsler havde gjort det nødvendigt. I den offentlige debat om præsteuddannelsen, som fandt sted i 1860'erne og 1870'erne, tog det ingen del, og det fandt sig ikke foranlediget til at drøfte nogle af de mange forslag, som fremkom.[26] Al kritik opfattedes som tegn på en uvidenskabelig indstilling.

Den eneste, der forstod noget af kritikken, var *Hammerich,* men også han måtte 1876 advare mod eksamenskommission, da han på grund af fakultetets stilling over for offentligheden på dette tidspunkt måtte betragte indførelse af særordninger for Det teologiske Fakultet som imødekommenhed over for dem, der ønskede at forringe præsteuddannelsens anseelse.[27] Hvad den yngre *Scharling* angår, gik han helt i de ældre kollegers spor.[28] Forklaringen på denne hårdnakkethed ligger ikke alene i, at fakultetet stort set bestod af ældre mænd, hvis evne til at gå foran og tage initiativet lå i fortiden, skønt dette forhold naturligvis indgår som en væsentlig faktor. Professorerne hørte hjemme i et dannelsesaristokrati, der uanset politisk indstilling så med uvilje på, at det danske folk i stigende grad tog både sin religiøse og sociale skæbne i sin egen hånd. Men bestemmende for fakultetets indstilling var også det klimaskifte i den videnskabelige verden og i kirken, som hang snævert sammen med de politiske og sociale forandringer. Fakultetet følte sig trængt fra alle sider og måtte træffe et valg, skaffe sig i det mindste en smule rygdækning. Når både dets videnskabelighed og dets kirkelighed var sat under mistanke, kunne det ikke længere placere sig med overbevisning begge steder.

25. Se *Sofus Høgsbro. Brevveksling og Dagbøger* I-II, udg. af Hans Lund, 1924/25. Især brevvekslingen med hofjægermester Carlsen i 1. bind rummer en række karakteristiske og målbevidste udtalelser.

26. De vigtigste indlæg i debatten er behandlet i Knud B. Christoffersens prisopgave, s. 127-137. En datidig behandling kan man finde hos Fredrik Nielsen: *Om Uddannelsen til Præstegerningen,* DK 1874, nr. 15-16, jfr. også *Det teologiske Studium,* smst. 1875, nr. 21-23.

27. Særvotum af Hammerich, Aarbog 1875/76, s. 17 f.

28. H. Scharling: *Akademisk Studium og Foredrag,* Ugeblad for den danske Folkekirke 1866, s. 193-200.

Dannelsesteologien i knibe

På grundlag af de politiske forhold lykkedes det således fakultetet i store træk at afvise studenterstormløbet, men det havde ikke held til at bevare sin anseelse i samme grad som tidligere. Til nedgangen i kandidat-tallene (henholdsvis 34 og 38 i gennemsnit i de to tiår 1855-64 og 1865-74) svarer det, at antallet af disputatser er væsentlig ringere end i den foregående periode. Mellem 1852 og 1865 er der slet ingen. Følgelig er der også meget få yngre, som ønsker tilladelse til at holde forelæsninger ved fakultetet. 1859 ansættes dr. phil. *B. J. Fog* som privatdocent med honorar for to år, men efter periodens udløb ønskede han ikke forlængelse.[29] Skat Rørdam blev på samme tidspunkt afvist med den begrundelse, at han ikke var i besiddelse af en teologisk grad. Han har næppe været fristet til at forsøge at erhverve den, efter at brødrene Ludvig og Frederik Helveg begge var blevet afvist.[30] Fakultetets holdning over for grundtvigianismen medførte, at megen åndskraft fra denne side enten anvendtes helt andre steder end på universitetet eller eventuelt kom Det filosofiske Fakultet til gode. Meget tyder på, at fakultetet kunne takke sig selv for, at så få søgte dets højeste udmærkelser i denne tid.

Iøvrigt kunne fakultetets holdning til de akademiske grader næppe virke befordrende på interessen. Da Det juridiske Fakultet i begyndelsen af 1870-erne besluttede at afskaffe licentiatgraden, nægtede Det teologiske Fakultet at gøre det samme. Begrundelsen var, at doktorgraden ikke blot kunne gives for videnskabelig indsats, men også som belønning for en betydelig indsats i kirkens tjeneste.[31] Få år senere vendte Konsistorium tilbage til spørgsmålet i ønsket om at få ens forhold i alle fakulteter, men Det teologiske Fakultets flertal fastholdt den tidligere erklæring, hvad Konsistorium bøjede sig for. Men *Henrik Scharling* udtalte sig i en mindretalserklæring bidsk om det vanskelige i at uddele en grad, man ikke selv var i besiddelse af. Efter Clausens og Scharlings afgang var ingen af de teologiske professorer (endnu) doktorer.[32]

Denne sag viser fakultetets tvetydige stilling, når den sammenholdes med debatten om embedseksamen. Over for kritik udefra holdt fakultetet på sin videnskabelige værdighed, men når dets særstilling på universitetet anfægtedes, iøvrigt uden nogen form for angreb, pukkede man på sin tilknytning til det kirkelige. Der skete da i denne periode heller ingen ændring i fakultetets

29. Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet 1857-1863 I, s. 134. B. J. Fog: *Om det theologiske Studium. En Forelæsning,* 1861.
30. RA. KU. 31.02.10. 1843 A46. Jfr. s. 348.
31. Aarbog for Københavns Universitet 1871-73 I, s. 104.
32. Aarbog 1877-78, s. 311.

konfessionelle stilling. Da Konsistorium 1872 ophævede bestemmelsen om, at alle konsistorialer skulle underskrive Den augsburgske Bekendelse, blev det betonet, at overensstemmelse med folkekirkens lutherske bekendelse stadig måtte forventes af en teologisk professor.[33] Denne konstatering kunne i en tid, da fakultetets stilling var kritisk nok i forvejen, kun bidrage til at øge fornemmelsen af, at arbejdsgrundlaget var et helt andet i Det teologiske Fakultet end på universitetet iøvrigt.

Med undtagelse af Henrik Scharling, der endnu ved periodens slutning var en yngre mand, og Hammerich, der i hvert fald søgte at afhjælpe manglen på en kirkehistorisk lærebog,[34] publicerede fakultetets medlemmer ikke meget i disse år. Dets teologiske linie havde svært ved at finde forsvarere uden for universitetet. Da Scharling og Engelstoft 1861 standsede udgivelsen af Theologisk Tidsskrift, gav de udtryk for beklagelse over, at de i den senere tid havde modtaget langt mindre stof end tidligere.[35] Evangelisk Ugeskrift udkom, under forskellige navne, indtil 1870, men heller ikke her er der meget at hente. De vigtigste bidrag ydedes af ældre mænd som A. G. Rudelbach, Vilh. Rothe og L. Zeuthen, der ikke formåede at give dannelsesteologien den slagkraft, den havde behøvet over for tidens bærende strømninger.

Blandt bidragyderne til Evangelisk Ugeskrift var også dr. theol. *Chr. Kalkar,* der 1871, som 68-årig, begyndte udgivelsen af et nyt *Theologisk Tidsskrift,* som det lykkedes ham at holde i live indtil 1880. Redaktøren var en konservativ, men ret frisindet teolog med mange interesser og på flere områder betydelig viden. Over for Bibelkritikken var han afvisende og iøvrigt bekymret over naturvidenskabens fremmarch og nyrationalismens tilsyneladende udbredelse. Derfor lagde han megen vægt på at bringe apologetiske artikler, men sørgede iøvrigt for god orientering om det teologiske arbejde og om kirkeliv i ind- og udland. Her blev ikke brudt nye veje, men selv ydede han et betydeligt arbejde, og hans tidsskrift må anses for en imponerende præstation af den gamle mand. Det var ikke hans skyld, at de fleste medarbejdere, det lykkedes ham at skaffe, kun var istand til at så sige endnu engang at indregistrere den medbragte bagage fra før 1864, ikke selv at skabe noget nyt.

Fornyelser var der, som man måtte vente efter fakultetets reaktion på studenternes kritik, heller ikke mange af i *den teologiske undervisning.* Clausen, Scharling og Hermansen fortsatte, som om intet var hændt, men ingen af dem var længere istand til litterært at gøre sig teologisk gældende. Hos Hammerich synes viljen at have været til stede. Både hans tanker om en ændring af

33. Aarbog 1871-73, s. 5 f.
34. *Den kristne Kirkes Historie,* 1868-1871.
35. TT 1861, *Efterskrift,* s. II.

studiet og emnerne for hans undervisning vidner om, at han gik til arbejdet med lyst og gode hensigter. Hans kirkehistorie var ikke noget mesterværk, men den blev dog, i modsætning til Engelstofts, færdig, og Hammerich fik også held til at få nedbragt antallet af semestre, som gik med »det kirkehistoriske Kursus«. Han lagde stor vægt på den nyere kirkehistorie og holdt flere forelæsninger, der gik ud over den sædvanlige gennemgang fra apostlene til vore dage. Han synes at have været en yndet taler og derfor formentlig også den livligste forelæser i det daværende fakultet. Påfaldende ofte var det ham, der holdt talerne ved universitetsfesterne.

Studenterkritikken blev fulgt kraftigt op uden for universitetet. Særligt i grundtvigianernes hovedorgan i denne periode, *Dansk Kirketidende,* fulgtes fakultetet og dets færd med vågne og kritiske øjne. Kirketidende bragte mange og ofte udførlige boganmeldelser og fulgte nøje de forskellige stridigheder. Ved enkelte lejligheder tog også *Grundtvig* til orde i spørgsmål vedrørende fakultetet. Således kritiserede han 1847 skarpt og sagligt vedtagelsen af, at latin i fremtiden skulle bevares ved embedseksamen netop det sted, hvor danske præster fremfor alt burde lære deres modersmål, nemlig ved oversættelsen af de bibelske tekster.[36] I forbindelse med uroen omkring fakultetet 1860/61 luftede han tanken om at lade »menigheden« selv overtage præsteuddannelsen i stedet for at lade eksamensfabrikken, det såkaldte universitet, varetage den. Universitetet er, mener han, kun lagt an på en gylden middelmådighed, også i lærdom.[37] Væsentligere var dog den anvendelse, nogle af hans lærde disciple gjorde af hans synspunkter. Således havde *Ludvig Helveg* allerede 1846 gjort sig til talsmand for en modernisering af undervisningen på universitetet, da kun samtalen kan give en virkelig indførelse i videnskabelig tænkning.[38] På samme spor finder man senere *Niels Lindberg,* der foruden den sædvanlige kritik af forelæsnings- og eksamenstyranniet også håner fakultetets »videnskabelighed« ved at gennemhegle Clausens synopsekommentar.[39] Overhovedet retter den grundtvigske kritik sig især mod Clausen, ikke bare fordi man i forvejen havde noget at gøre op med ham, men også, fordi han med rette anses for hovedmanden. Flere gange gør man opmærksom på det forståelige i, at så få vil skrive prisopgaver og disputatser.[40]

Den grundtvigske kritik af fakultetet er ikke blot en præcist formuleret

36. N. F. S. Grundtvig: *Om Latinen ved Theologisk Attestats,* DK 1847 nr. 87.
37. *Den levende Christendom og det lærde Skolevæsen,* smst. 1860, nr. 45.
38. *Nogle Ord om Disputationers Betydning for det academiske Liv,* smst. 1846 nr. 58.
39. *Det theologiske Fakultet og Studenterne,* smst. 1861 nr. 27.
40. C. H. Thurah: *Det theologiske Studium og det theologiske Fakultet,* smst. 1863 nr. 13; Otto Møller: *»Videnskabelig Theologi« og »populær Kristendom«,* smst. 1867 nr. 30-33.

Fig. 83. Niels Lindberg (1829-1886), præst, søn af Grundtvigs kampfælle, Jacob Christian Lindberg. Som mangeårig redaktør af »Dansk Kirketidende« greb Niels Lindberg myndigt ind i tidens debatter. Han var en utrættelig, vittig og dygtig kritiker af Det teologiske Fakultet og forkæmper for de grundtvigske tanker om kirkelig frihed. Han gjorde sit blad til en magt- og indflydelsesfaktor af rang i dansk teologi. V. E. Svendsens Eft. Kbh. fot. KB. Billedsamlingen.

kritik af fakultetsteologiens indhold og undervisningens form, men bunder i den skarpe modsætning mellem den akademiske dannelse, af Grundtvig benævnt »drengevidenskabeligheden«, og det folkelige syn, der bestemte både de grundtvigske teologers kirkelige opfattelse og højskolebevægelsens folkelige indsats. Gennem »Det grundtvigske Venstre«, og senere »Det forenede Venstre«, blev denne kamp et led i det opgør, som efter 1864 kom til at bestemme det politiske liv. Men dermed bliver kritikken af fakultetet netop udtryk for en dybtgående samfundskritik, som sigter langt videre. Da H. N. Clausen blev hyldet ved sit 50-års jubilæum (1871), er det karakteristisk, at han taler surt om den nivelleringstendens, der skal have hørt til »nutidens« tegn. Han ser heri et ønske om »at trykke Kundskaben ned«.[41] Kort forinden havde han skarpt vendt sig mod tanken om at lade præsterne uddanne på folkehøjskoler. Bortset fra den berettigede advarsel mod at sænke præsteuddannelsens niveau lyser Clausens artikel af uvilje mod ved folket at forstå »den store Masse, der befinder sig paa Dannelsens laveste Trin«.[42] Niels Lindberg svarede hertil, at den godtkøbsvisdom, fakultetet byder på og

41. Se TT 1871, s. 237 f.
42. *»Ikke Kundskab, men Folkelighed«,* smst. s. 116.

forlanger lært udenad, ikke er meget bevendt som præsteuddannelse. Nok kan folkeligheden ikke være målestok for kundskaben, men denne er intet værd, hvis den ikke kan forenes med folkelighed.[43]

På samme tid udgav *Rasmus Nielsen* sammen med bl.a. *Bjørnstjerne Bjørnson* sit tidsskrift *For Idé og Virkelighed.* De ideer, som her fremsattes, syntes på mange måder at føre i samme retning som de grundtvigske. Det gælder f.eks. Bjørnsons *Nogle Ord til Ungdommen* og Nielsens *Om Universitetets Stilling til den almindelige Folkedannelse.*[44] I modsætningen til sådanne tanker kunne også universitetsfolk, som ellers stod langt fra hinanden, mødes. Det kan således ikke undre, at Adolph Steen som universitetets rektor 1873 valgte at tale om »Universitetet og Folkeligheden«. Den fælles front mod »folkeligheden« er sikkert en væsentlig grund til, at Konsistorium i disse år støttede fakultetet i dets afværgekamp mod alle krav om fornyelse.

Tro og viden

Inden for universitetets mure mødte studenterne gennem *de filosofiske forelæsninger* i stigende grad en undervisning, der måtte tilskynde dem til at stille sig skeptisk over for Det teologiske Fakultet. Professorerne i filosofi var Sibbern og Rasmus Nielsen. *Sibbern* fjernede sig med årene mere og mere fra den kirkelige kristendom. Allerede i nogle universitetsprogrammer fra 1840'rne mærkede man, hvad vej det gik,[45] men i *Fra Aaret 2135* blev det helt klart, at Sibbern ikke længere havde noget forhold til kristendommen i dens overleverede skikkelse.[46]

Anderledes forholdt det sig med *Rasmus Nielsen.* Hans kamp gjaldt ikke den religiøse frihed i forhold til den kirkelige kristendom, men bekæmpelse af den »videnskabelige« teologi som en uting, både når man så den fra den kristne tros og fra videnskabens synspunkt. Omtrent samtidig med offentliggørelsen af Martensens dogmatik begyndte Nielsen sin lange kamp mod teologien, der i slutningen af 1860'erne førte til den store strid om tro og viden. Meget præcist blev forskellen mellem denne strid og den tidligere om Martensens dogmatik af en indsender til Dansk Kirketidende beskrevet således, at medens den første strid var et isoleret videnskabeligt anliggende, engageredes de dannede nu i almindelighed.[47]

43. *Kundskab og Folkelighed,* DK 1871 nr. 17-18.
44. For Idé og Virkelighed 1872, I, s. 217-243 og 1-33.
45. F. C. Sibbern: *Om den christelige Ytringsfrihed i kirkelig Henseende,* 1846; *Bidrag til at opklare den christelige og kirkelige Frihed,* 1847; *Nogle Betragtninger over Stat og Kirke,* 1849.
46. Jfr. J. Himmelstrup: *Sibbern,* s. 232-258.
47. C. D. T.: *Efterlysning,* DK 1866 nr. 44.

Nielsen havde lige fra starten ladet forelæsninger og videnskabelige skrifter følge op af populære foredrag og bøger. Søren Kierkegaard brød ganske vist med Nielsen, da denne begyndte at udnytte ham i kampen med Martensen, men Nielsen var stadig væsentligst inspireret af ham i de nærmeste år, og han vedblev også siden at være hans forsvarer over for den teologisk-kirkelige afværgemanøvre, der bestod i at affærdige Kierkegaards angreb som tegn på mental forstyrrelse.[48] I *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed* (1849) bestred Nielsen, nærmest på troens vegne, foreneligheden af evangeliet og den (natur)-videnskabelige holdning, men kort efter gik han til angreb med *Evangelietroen og Theologien* (1851). Nielsen hævder her muligheden af en trosindifferent *beskrivelse* af kristendommen og af en religionsfilosofi, der uden at gøre krav på at være videnskab søger at tænke kristendommens konsekvenser igennem på troens vilkår, men han bestrider muligheden af det, som traditionelt kaldes teologi, en tvetydig beskæftigelse, der kommer til kort både over for troens og over for videnskabens krav.

Optagetheden af sondringen mellem personlig sandhed og videnskabelig erkendelse førte Nielsen ind på et studium af matematik og naturvidenskab. Således rustet, som han mente, begyndte han 1864 udgivelsen af *Grundideernes Logik,* planlagt som et omfattende system, hvoraf dog kun de indledende partier nogen sinde udkom (2. bind 1866). Men de forslog også til at udløse *striden om tro og viden,* især da Nielsen fortsat pustede til ilden med det ene skrift efter det andet.

Nielsens forsøg på at drage konsekvenserne af et videnskabsbegreb, der ikke tillader at operere med åbenbaring eller overnaturlige årsager, samtidig med at han ville fastholde troens ret, førte ham til at hævde, at tro og viden er absolut uensartede principper og netop derfor kan forenes i en og samme bevidsthed.[49] Ud fra denne opfattelse er teologien i gængs forstand en fejltagelse, idet den vil erkende troens indhold videnskabeligt, men samtidig betyder det, at teologiens fald ingenlunde er troens. Tværtimod ligger det i selve bestemmelsen af det videnskabelige, at kristendommen som troen på en åbenbaring hverken kan videnskabeligt bevises eller modbevises. Denne tankegang forargede samtiden. Det var indlysende, at enhver teologi, der ville fastholde den kristeligt-humane kultursyntese, måtte betragte Nielsens synspunkt som aldeles uantageligt, men lige så stor uvilje mødte det hos dem, der efter at have gjort sig færdige med teologien i syntesens forstand mente samtidig at kunne sige kristendommen farvel. Således gik det til, at Martensen i første omgang kunne bifalde de angreb på Nielsen, som blev ført

48. *Om Kierkegaards mentale Tilstand,* Nordisk Universitets-Tidsskrift 1858.
49. Jfr. *Grundideernes Logik* I, s. XXIII.

Fig. 84. Rasmus Nielsen (1809-1884), cand.theol. 1837, lic.theol. 1840, professor i filosofi 1841-1884. Under påvirkning af Kierkegaard forlod han den spekulative, hegelske teologi og begyndte sit årelange felttog mod teologien som videnskab, der siden førte til den store debat om »Tro og viden« i 1860'erne. Kristeligt nærmede Nielsen sig med tiden Grundtvig, hvis disciple frydede sig over, at han bragte universitetsteologien i vanskeligheder. J. Petersen fot. 1866. KB. Billedsamlingen.

fra fritænkerside. Man var fælles om uviljen mod Nielsens »dualisme«, omend med modsat fortegn.

Selve striden skal ikke skildres i enkeltheder her.[50] Dens betydning for fakultetet og for teologien beror særligt på, at den afslørede for den interesserede offentlighed, *hvor* omstridt disse spørgsmål var. Striden medførte, at det blev langt lettere end tidligere at stille sig afvisende eller skeptisk ikke blot til teologien, men også til kristendommen, uden at man derved måtte give afkald på borgerlig agtelse.

Martensen, der nogle år forinden i mismod over Det teologiske Fakultets tilstand havde beklaget, at Nielsen var »affalden fra Theologien«, følte sig nu forpligtet til at forsvare en »troende Videnskab«.[51] Han følte med rette, at det var selve grundlaget for alle hans egne teologiske bestræbelser, der her blev skudt til side. Indlade sig på debat ville han dog ikke, ganske som ved det første sammenstød i 1850. Også de lærde præster *Vilh. Rothe* og *Ludvig Zeuthen* rykkede ud, medens de grundtvigske teologer glædede sig over, at »skriftteolo-

50. Se P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, 1968, s. 169-179. Skat Arildsen: *Martensen,* s. 325-406.

51. *Biskop H. Martensens Breve,* udg. af Bjørn Kornerup, *Breve til Gude* II, *1860-1867,* 1956, s. 44.

gien« nu var gerådet i alvorlige vanskeligheder. Fuld af skadefryd konstaterede man, at de kvalitativt bedste indlæg i striden alle var fremkommet fra ikke-teologisk side.[52]

Blandt deltagerne i striden finder man karakteristisk nok flere af dem, der efter en personlig Kierkegaardkrise havde taget afsked med kristendommen. *H. Høffding* var endnu for afhængig af sin lærer Rasmus Nielsen til at tage afstand fra ham. Også en anden teolog, der siden blev professor i filosofi, *P. S. V. Heegaard,* stod på Nielsens side, medens den unge *Georg Brandes* allerede var kommet så vidt ud af sin religiøse krise, at han, under indflydelse af *Hans Brøchner* og *G. Sibbern,* vendte sig skarpt mod dualismen.[53] Brøchner var 1857 blevet ekstraordinær professor i filosofi og derved gennem undervisningen af de unge studenter endnu en antiteologisk indflydelsesfaktor. Naturligt nok havde han aldrig glemt fakultetets behandling af ham. Han konstaterede således med forbløffelse, at hans sag behandledes i Konsistorium uden Clausens modstand, og da han skulle være ordinær professor, mente han først, at modstanden stammede fra kultusminister *D. G. Monrad,* men måtte siden erkende, at Monrads afgang snarere sinkede hans udnævnelse.[54] Hans tidlige død hindrede ham i at føre det opgør igennem, som han, opildnet af Brandes' virksomhed, havde planlagt.[55]

I Dansk Kirketidende blev striden løbende refereret og kommenteret. I en lang række anmeldelser gav redaktøren, Niels Lindberg, en barsk kritik af Nielsens modstandere, især de teologiske, medens de rolige, afvejede kommentarer blev overladt til *Frederik Helveg.* Han havde tidligere leveret et af de bedste bidrag under Kierkegaard-krisen, hvori han klart afviste enhver tale om, at Kierkegaard havde været utilregnelig i den sidste fase af sit liv, og søgte at vise, hvorledes angrebet på den officielle kristendom var en klar konsekvens af Kierkegaards tænkning.[56] Nu prøvede han at få klarhed over følgerne af Rasmus Nielsens angreb på teologien. Under henvisning til Grundtvigs sondring mellem kirke og skole gjorde han indsigelse mod, at man skrev dødsattest for *al* teologi overhovedet. At troen ikke kan udbygges til et system, kunne dog ikke betyde, at den er uden al viden.[57] I en anden

52. Anmeldelse af L. Koch: *Theologien er dog en Videnskab* (af X.), DK 1867 nr. 15.

53. Se Henning Fenger: *Georg Brandes' Læreaar,* 1955.

54. *Hans Brøchner og Chr. K. F. Molbech. En Brevveksling,* udg. af H. Høffding, 1902, s. 228 og 245 f.

55. Georg og Edvard Brandes: *Brevveksling* I, s. 204, 224, 230. Jfr. Brøchner i Berlingske Tidende 15/4 og 29/4 1875 (mod H. Scharling 17/4).

56. F. Helveg: *Blev S. Kierkegaard sig selv utro i det sidste »sørgelige« Afsnit af sit Liv?,* DK 1856 nr. 11. Jfr. *Hegelianismen i Danmark,* smst. 1855 nr. 51, og *Præliminarier til en Opgiørelse,* smst. 1857 nr. 5-7.

afhandling tager Helveg stilling til Brøchners indlæg. Brøchner vil en renselse af kristendommen, hvorved den ville blive en slags hellenisme *post Christum.* Men, indvender Helveg, just Kierkegaard, som Brøchner anvender uden at tilslutte sig ham, har jo påvist, at kun kristendommen fører ud over Sokrates. Brøchner vil kun se det religiøse som en opgave for tanken, uden at ane noget om det afgørende brud i eksistensen. Men just derfor har den tro, han taler om, heller intet at gøre med troen som livsmagt.[58]

Helveg mener på grundlag af striden, at der findes tre mulige standpunkter: troen fører viden videre (Martensen), troen er uafhængig af viden (Nielsen), og viden bestemmer troen (Brøchner). Hans indlæg mod Brøchner gør det forståeligt, at han må protestere mod afskrivningen af *al* teologi, skønt han åbenbart er enig med Nielsen om, at teologi som videnskab i betydningen tilværelsesforklaring er en umulighed. De grundtvigske følte sig ikke i synderlig grad som involverede i striden. For dem var det en selvfølge, at troen ikke kan være afhængig af viden. Derom havde jo bl.a. den grundtvigske kirkekamp fra 1825 drejet sig. Derimod blev det en smagssag, om de ville slutte sig direkte til Nielsen eller ikke. Men sådan som situationen var, er det meget forståeligt, at Nielsen og de nærmede sig til hinanden.

Det teologiske Fakultet forholdt sig tavst, med undtagelse af Henrik Scharling, der netop under stridens første fase blev udnævnt til midlertidig docent. I Dansk Kirketidende, hvor man netop havde efterlyst fakultetets holdning, konstaterede man ironisk, at *nu* havde fakultetet talt. Det havde ganske vist ikke sagt noget, men ved at optage H. Scharling, hvis umulighed man anså for givet, havde det afsløret sin egen afmagt.[59] Scharlings bidrag blev hånligt afvist af Rasmus Nielsens forkæmper Rudolf Schmidt og kritiseret sønder og sammen af Niels Lindberg. I 2. udgave af *Det evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid,* der først udkom efter hans død, tog *Clausen* stilling til Nielsens filosofi. Han henviser til, at det især er den spekulative teologi, der har givet anledning til nutidens hårde domme over teologien. Derimod vil det ikke være rimeligt at nægte muligheden af en kristelig teologi, der undersøger det givne historisk og i øvrigt søger at gennemtænke troens konsekvenser, dvs. at *forstå* åbenbaringen, hvilket er noget ganske andet end at ville »begribe« Gud.[60] Dette »svar« kom dog for sent og var i øvrigt for vagt til at afværge den

57. F. Helveg: *Forespørgsel og Indsigelse,* smst. 1867 nr. 37, jfr. *Tro og Viden. I Anledning af Tidens Spørgsmaal,* smst. nr. 4.
58. F. Helveg: *Det nyeste Forsøg – Prof. Dr. H. Brøchners – paa Løsning af Problemet om Tro og Viden,* smst. nr. 22-23.
59. DK 1866 nr. 44 og 51.
60. Anf. skr. s. 126-142.

svækkelse af fakultetets anseelse, der må betragtes som en naturlig følge af striden.

Flere stormvarsler

Inden *G. Brandes* nåede til den klarhed, som foranledigede ham til i sine første forelæsninger over »Hovedstrømninger« at gøre sig til den frie videnskabs talsmand, havde han en kortere tid søgt at falde til ro i en kristeligt farvet, rationalistisk religiøsitet. Til hans venner i denne periode hørte teologen *A. C. Larsen,* der også havde ytret sig i striden om tro og viden. Larsen ville af med den kirkelige dogmatik, men fastholde en af Jesu forkyndelse bestemt samvittighedsreligion, der ikke kunne eller måtte anfægtes af videnskaben. I de følgende år kastede han sig over studiet af Det nye Testamente og udsendte en række kommentarer, som af mangel på andre hjælpemidler blev benyttet af de teologiske studenter. Ikke uden grund betegnedes hans holdning som *nyrationalisme.*

Denne betegnelse var dog ikke dækkende fra begyndelsen, dvs. for Larsens bidrag til striden om tro og viden fra 1866.[61] De følgende år gennemgik han en udvikling, der førte ham længere og længere bort fra den kirkelige kristendom. Følgen blev, at han nu, kendt som nyrationalist, ikke længere fik den fornødne afsætning på sine kommentarer.[62] Så rettede han 1874 et angreb på Det teologiske Fakultet, som han anklagede for at indtage dets plads på universitetet under falske forudsætninger, dvs. i strid med det videnskabsbegreb, der ellers var rådende overalt på universitetet. Han foreslog dette misforhold bragt ud af verden, enten ved at man lod fakultetet gå op i Det filosofiske Fakultet, med deraf følgende krav om respekt for videnskabsbegrebet, eller ved at fakultetet udskiltes fra universitetet som et kirkeligt præsteseminarium.[63]

Dette indlæg vakte megen opmærksomhed og svarede utvivlsomt til, hvad mange tænkte. Chr. Hermansen tog sagen op i en festtale på universitetet: »Teologerne og Universitetet«, men vi ved ikke, hvad han sagde ved denne lejlighed. Skriftligt ytrede H. N. Clausen og Henrik Scharling sig.[64] Der er ingen grund til her at referere disse imødegåelser, der er holdt i meget vage og almindelige vendinger, og i øvrigt præget af en værdig fornærmethed, som

61. *Samvittighed og Videnskab,* 1866.
62. A. C. Larsen: *En Efterskrift,* DK 1874 nr. 1.
63. *Om det theologiske Facultet,* 1874.
64. Dagbladet 18/4 1874. H. N. Clausen: *Om theologiske Fakulteeter,* 1874. H. Scharling:

næppe har virket på mange andre end meningsfæller. Larsen søgte at videreføre diskussionen ved at svare dem begge med artikler i brødrene Brandes' tidsskrift, »Det nittende Aarhundrede«.[65] Han opfatter i svaret til Scharling sin egen indsats som en fortsættelse og radikalisering af H. N. Clausens kamp for frihed til videnskabelig undersøgelse og omtaler en tale, hvori rektoren for Leidens universitet ved dettes 300-års jubilæum tog afstand fra Det teologiske Fakultet. I samme hefte af Det nittende Aarhundrede stod sidste del af en afhandling af matematikeren, professor Adolph Steen, der bl.a. beskæftigede sig med forholdet mellem tro og viden. Det er ikke utænkeligt, at Larsens omtale af jubilæet i Leiden har givet Steen ideen til den tale, han holdt ved reformationsfesten november 1875.

Steen betonede, at reformationen ikke blot havde medført kirkens, men i endnu højere grad videnskabens reformation. Han stillede kirkens autoritet over for videnskabens frihed, troens subjektivitet over for videnskabens objektivitet. Skulle teologien fortsat have plads ved universitetet, måtte det være ved at forske frit, ikke ved at bøje sig for en forud fastlagt autoritet.[66] Talen var langt fra så formidabel, at fakultetet havde behøvet at udtrykke sin fornærmelse over for Konsistorium med en bemærkning om, at man i tilfælde af gentagelser ville rejse sig og forlade salen. P. G. Lindhardt har ret i, at denne ynkelige reaktion vidner om fakultetets »svækkelsestilstand«.[67] En egentlig imødegåelse forsøgte fra fakultetets kreds kun Fr. Hammerich, der indlod sig i avispolemik med Steen, og fhv. professor J. A. Bornemann.[68] Men også D. G. Monrad lod høre fra sig, ganske som han i sin tid havde gjort det over for G. Brandes.[69] Debatten førte ikke rigtigt videre, bl.a. fordi Steen åbenbart har manglet lysten til at følge sagen op, hvad han allerede havde vist ved at gå med til den konsistorieafgørelse, der i fremtiden forbød at tale på en måde, der kunne virke stødende på noget fakultet.[70] Dermed havde Brandes og hans kreds mistet interessen for ham, som man havde opgivet at få noget ud af A. C. Larsen,[71] og derefter var der ingen, som kunne eller ville bakke dem op.

Universitetet og Theologien, 1875.

65. A. C. Larsen: *Aabent Brev til Hr. Professor, Dr. H. N. Clausen,* Det nittende Aarhundrede, Nov. 1874; *Det theologiske Fakultets Selvforsvar,* smst. bind 2, maj 1875.

66. Smst. bind 3, 1876, s. 237-252.

67. *Kampen om det teologiske fakultet,* Jyske Samlinger Ny R. III, 1956, s. 225.

68. Fædrelandet 1876, nr. 4, 13 og 19 (Hammerich og Steen). J. A. Bornemann: *Videnskabernes Eenhed og Professor Steens Broderskab,* TT 1876, s. 129-162.

69. Fædrelandet 1876, nr. 21, 22, 25 og 32.

70. Knud Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie 1860-1900,* s. 163f.

71. Georg og Edvard Brandes: *Brevveksling* I, s. 112, 114, 123 og 126 (til og fra I. P. Jacobsen).

Ligesom Rasmus Nielsen var blevet angrebet fra to sider, befandt i virkeligheden også fakultetet sig under en dobbeltild. Således kunne *Otto Møller* stort set erklære sig enig med Adolph Steen[72] i hans syn på Det teologiske Fakultet, medens Steens eget standpunkt, der vel ikke lå langt fra A. C. Larsens, hverken vandt bifald hos teologerne eller hos fritænkerne. Fra grundtvigsk side fandt man, ganske som Steen, at teologerne på universitetet søgte at forene det uforenelige. Resultatet blev, som *Laurids Nyegaard* udtrykte det, at fakultetet gav »Nutidsbevidstheden«, både i og uden for menigheden, stene for brød. Man kan ikke, som fakultetet forsøger det, pukke på sin videnskabelighed over for kirken og på sin »religiøse forudsætning« over for videnskaben.[73]

Larsens og Steens aktioner blev kun bølgeskvulp, men de er typiske for situationen. Fakultetets miserable stilling omkring 1875 havde vel forudsætninger i den almindelige åndshistoriske udvikling, men dens særlige karakter var blevet forstærket af de specielle danske forhold. Perioden er jo overhovedet præget af, at både den historiske og den naturvidenskabelige forskning havde travlt med at rydde op i gængse forestillinger på en sådan måde, at tilblivelsen af et positivistisk videnskabsbegreb på forhånd måtte stille teologien over for hidtil oversete, eller i hvert fald mindre påtrængende, opgaver. Radikaliseringen af den historiske kritik fortsatte jo med uformindsket styrke, og samtidig tilførtes udefra problemerne omkring forholdet mellem Bibel og naturvidenskab. Fra kirkelig side førte dette, her såvel som i udlandet, til en reaktion, der forlangte en teologi, som ikke bøjede sig for vantroen.

I den specielt danske udformning indgår disse faktorer i et mere eller mindre sammenhængende forløb, hvis første vigtige fase var de Kierkegaardske pseudonymer og kampen om Martensens dogmatik. Fornemmelsen af, at harmonien var ved at briste, forstærkedes betydeligt af Kierkegaardkrisen[74] og fik på universitetet et markant udtryk gennem Rasmus Nielsens kamp mod teologien. Samtidig var 1850'erne og 60'erne den store opmarchtid for den grundtvigske bevægelse, både i kirkelig og folkelig henseende. Grundtvigs kamp mod »drengevidenskabeligheden«, der fra begyndelsen havde haft skarp front mod universitetsteologien, blev nu ved forbindelse med de politiske grupperinger til en bredt anlagt kamp mod det akademiske dannelsesmonopol. Striden om tro og viden gjorde problemet om forholdet mellem teologi og videnskab mærkbart i offentligheden, som derved blev mere

72. *Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling* I, s. 282 f.
73. L. Nyegaard: *Præsteskolen og A. C. Larsen,* DK 1874 nr. 26, 27 og 28.
74. Se P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 43-67.

modtagelig for den antikirkelige propaganda, der i form af populærhistoriske og populærnaturvidenskabelige skrifter kom til os fra udlandet.

Fakultetet fastholdt den hidtidige forståelse af teologiens videnskabelighed. Det medførte, at det ikke blot blev udsat for den videnskabeligt bestemte kritik, men at også den kirkelige uvilje mod det intensiveredes. Rasmus Nielsen, der jo ingenlunde var en modstander af den kristne tro – han hyldedes ofte som grundtvigianismens filosof og deltog i de grundtvigske vennemøder[75] – lancerede i 1871 sine tanker om en ny præsteskole[76] Derved satte han skub i den debat, der i forvejen førtes i kirkelige kredse om præsteuddannelsen. Skønt synspunkter og forslag afveg meget fra hinanden, var der meget lidt uenighed om det eksisterende fakultets utilstrækkelighed.[77] Når Larsen og Steen i grunden fik så lidt betydning, hang det sammen med, at fakultetet også fra kirkeligt hold havde svært ved at finde forsvarere. Det var så at sige kasseret i forvejen. Selv en mand som Martensen havde kun foragt til overs for det siddende fakultet.[78]

Alle disse genvordigheder forøgedes ved G. Brandes' virksomhed og ved socialismens komme til landet. Ikke underligt, at den gamle Clausen i sine sidste år kunne dele sin uven Martensens pessimisme. Også Chr. Kalkars oversigter genlyder af klager over den ringe interesse for videnskabeligt studium og over vantroens fremgang. Det var tydeligt, at teologien befandt sig i vanskeligheder, som den aldrig før havde kendt, og at fakultetet med dets daværende sammensætning ikke formåede at løse dem eller blot at tage dem op for alvor.

Grundtvigianismen og dens modstandere

Medens fakultetet og de teologer, der trods al indbyrdes uenighed var enige med det i at fastholde »skriftteologien«, dvs. at betragte Bibelen som den protestantiske teologis fundament, enten udviste passivitet eller gentog forlængst fremførte synspunkter i forhold til de fleste af de angreb på dannelsesteologien, som har været omtalt i det foregående, gik man offensivt til værks i forhold til grundtvigianismen. Heller ikke heri var der dog noget nyt, ud over det, som lå i vilkårene for kampen. Det nye var, at grundtvigianismen i denne periode blev en magtfaktor i kirke og folk, og at den i stigende grad tiltrak de bedst begavede blandt teologerne. Det var ikke længere muligt

75. Smst. s. 176-179.

76. *Udsigter til en ny Præsteskole,* For Idé og Virkelighed 1871, I, s. 1-23.

77. Se Knud Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie,* s. 127-137.

78. *Biskop H. Martensens Breve til Gude* II, 1956, s. 44, 148; III, 1957, s. 76, 105 og 108 f.

Fig. 85. Christen Hermansen (1806-1882), cand.theol. 1830, 1844 lektor og 1845 professor i semitisk filologi, 1848 professor i teologi med Det gamle Testamente som fag (indtil sin død), universitetets rektor 1873/74. Tegning af S. Konstantin Hansen 19-5-1879. Under tegningen står: »Prof. Hermansen holder Forelæsning over Salmerne«. Tilhører Det teologiske Fakultet.

at betragte grundtvigianerne som en lille besynderlig klike omkring den gamle mand. Derfor skærpedes kampen fra dannelsesteologiens side. Det, som før med rette eller urette havde været opfattet som afvisning af et uvidenskabeligt særstandpunkt, der kunne gennemføres med venstre hånd, blev nu en egentlig magtkamp, hvori dannelsesteologien, der jo var plaget på mange andre måder ved siden af, havde ryggen mod muren. Samtidig blev det tydeligt, at blandt teologerne var det de grundtvigske, som med størst fordomsfrihed evnede at tage stilling til tidens problemer. Just den såkaldt kirkelige anskuelse gjorde det muligt for dem med interesse og sindsro at følge tilblivelsen af den erkendelse, der bragte den akademiske teologi til at vakle.

Såvel *Grundtvigs kirkelige syn* som hans tanker om folkelighed og menneskelighed var forlængst udformet i den skikkelse, hvori de kom til at præge store dele af det danske folk. P. G. Lindhardt har påpeget, hvorledes Grundtvig reagerede skarpt og bevidst på Kierkegaards angreb, og hvordan just den usikkerhed, som greb mange teologer i denne anledning, førte dem over i den grundtvigske lejr.[79] Ikke blot mærkedes afvisningen af Kierkegaard i Grundt-

79. P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 58-68. P. G. Lindhardt: *Konfrontation. Grundtvigs prædikener i kirkeåret 1854-55 på baggrund af Kierkegaards angreb på den danske kirke og den »officielle kristendom«,* 1974; *Regeneration. Grundtvigs prædikener i kirkeåret 1855-56,* 1977.

vigs prædikener 1854/55, men han fandt også anledning til i en række artikler i årene 1855-61 at give en slags sammenfatning af sine kristelige grundtanker. 1868 udkom artiklerne i bogform under titlen *Den christelige Børnelærdom.*[80] Ved »børnelærdom« forstår Grundtvig mindst af alt noget, der kan læres i skolen, som Luthers katekisme blev det. Kristendom kan ikke læres, for den er det levende, dvs. i menigheden lydende ord »af Herrens mund«, som det kommer til udtryk ved dåb og nadver og i Fadervor (»Herrens bøn«). Det »grundkristelige« dvs. det, som gør et menneske til kristen, er alene dåben og dåbspagten (forsagelse og trosbekendelse). Men dér, hvor Herrens ord modtages, så at dåbspagten virkeliggøres i troen, vil man også leve i håbets bøn (Fadervor) og kærlighedens fællesskab i nadveren. Denne sammenhæng mellem ordet og troen kommer da også til orde i evangeliets forkyndelse og i menighedens bekendelse og lovsang. I kristendom er der ingen anden »lærer« end Helligånden, der gør ordet levende og vækker troen i hjertet. Derfor mener Grundtvig, at dette syn går ud over både katolicisme og protestantisme, fordi det implicerer, at hverken kirkens (pavens) eller skriftens autoritet kan skabe kirke.

Over for Kierkegaards angreb svarer Grundtvig, at han har sat »den bagvendte tankegang«: at skriften skal være norm for det liv i Kristus, der først selv har skabt skriften, på spidsen med sin tale om »Det ny Testamentes Kristendom«. For så vidt som han dermed mener »bogens« kristendom, kan Grundtvig således afvise hans anklage. Derimod indrømmer han, at den kristne menighed endnu er langt fra det høje stade, som *beskrives* i Det ny Testamente. Men beskrivelsen er ikke selv liv, kun en afspejling af det. Apostelskriften, som han kalder Det ny Testamente, er som en sådan beskrivelse ingenlunde skudt til side, men den bekræfter netop efter Grundtvigs mening, at intet andet end Ånden og Ordet kan skabe menighed. Han er enig med Kierkegaard i, at de fleste menneskers forhold til kirken intet har med kristendom at gøre, men kirkekampen i 1820'rne havde lært ham, at dette misforhold ikke kan ophæves ved nogen form for tvang. Løsningen må derfor være at få skabt den størst mulige frihed inden for Folkekirkens rammer.

»Skriftteologien« med dens eksegetiske pavedømme og Kierkegaard som dens yderste konsekvens er dog ikke Grundtvigs eneste front i *Den christelige Børnelærdom.* Lige så heftigt bekæmper han det luthersk-ortodokse (og pietistiske) menneskesyn, der synes ham at gøre mennesket til noget nær en djævel. Medens Grundtvig i sin kirkelige anskuelse med dens betoning af ordet og troen kun vil tale til medkristne, fordi de alene har mulighed for at

80. Se Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 64-68.

forstå, hvad han mener, ville han som bekendt ellers gerne tale også til dem, han delte menneskelige vilkår med. Netop den indsigt, som siden 1825 havde bestemt hans kirkelige syn, frigjorde ham hertil. Når kristendommen er identisk med det menighedsliv, som skænker menigheden den evige salighed ved Åndens gerning, og ikke beror hverken på kirkelig autoritet, på skriftens fortolkning eller på menneskelige anstrengelser, men alene på Herrens nærværelse i sit ord, blev kræfterne frigjort til det folke- og menneskeliv, kristne har fælles med deres landsmænd. Det er vist rigtigt, som det er blevet betonet, at Grundtvig især fra 1832 fik tid og mulighed for at gøre alvor af denne frihed.[81] Det er en forudsætning for hans tanker herom, at mennesket netop ikke er en djævel, men at dets mulighed for at vinde saligheden forudsætter, at det er blevet sig bevidst som menneske i den folkelige sammenhæng, det befinder sig i. Man kunne også udtrykke det på den måde, at Grundtvig med sin kirkelige anskuelse netop har *brudt* med den kristeligt-humane kultursyntese. Det betyder, at kristendommen netop ikke skal beherske den borgerlige tilværelse som en art finkulturens rettesnor. I kristendommen kan og bør kun den fulde åndelige frihed råde, og det vil sige, at den ikke må sammenblandes med de *vilkår,* som mennesket, uanset sit forhold til kristendommen, skal leve under.

Når Grundtvig således hævder, at det genfødte menneskeliv er umuligt uden det medfødte, er der ikke tale om, at han gør »menneskelighed« til en art forberedelse til evangeliet. Men dermed siger han, at kristendommen selv ikke er en kultur, men at den kan gøre sig gældende i enhver kultur. Selvfølgelig vil han ikke nægte, at kristendommen har kulturelle virkninger, at den griber skabende og omformende ind i folkenes livsløb, men det må altid ske med udgangspunkt i de vilkår, den forefinder. Når den grundtvigske bevægelse så langt fra, som også G. Brandes måtte erkende det, faldt omkuld i anledning af »det moderne gennembrud«, hænger det måske just sammen med, at Grundtvig længe inden Brandes, og langt mere dybtgående, havde gjort op med kultursyntesen.

Grundtvigs indrømmelse, at menighedens kristenliv ikke er på højde med apostlene og deres menigheder, som de er beskrevet i Det ny Testamente, hænger nøje sammen med det syn på kirkens historie, som han redegjorde for i to væsentlige værker. De store digte om de syv menigheder i Johannes' åbenbaring, der blev udgivet under titlen *Christenhedens Syvstjerne,* og de foredrag over kirkens historie, der blev til *Kirkespejl,* er fælles om den opfattelse, at menighedens åndelige vækst hænger nøje sammen med folkenes særpræg. Grundtvig ser denne vækst som en udvikling, i god overensstemmel-

81. Kaj Thaning: *Menneske først –. Grundtvigs opgør med sig selv* I-III, 1963.

se med, hvad hans tid var vant til. Som det enkelte menneske modnes og ældes, således også kirken i historien. Derfor bliver indrømmelsen til Kierkegaard for Grundtvig ikke en falliterklæring, men egentlig blot en profetisk henvisning til, hvad fremtiden måtte bære i sit skød. Hvad vi ikke har nået i dag, når vi i morgen.

Skønt kristendom ikke kan læres, kan dog kristelig oplysning gives. Men for nøje at fastholde forskellen mellem kristendommen selv, som et liv i menigheden, hvor ordet og troen mødes, og den kristelige oplysning, som kun giver mening og vil vinde forståelse, hvor menigheden allerede er til, skelner Grundtvig klart mellem kirke og skole. Skolen vil altså sige teologien, det teologiske arbejde, som nødvendigt vil opstå, hvor menigheden er. Men da det altså er et arbejde *i* menigheden, bliver det forståeligt, at Grundtvig og mange af hans tilhængere havde svært ved at anerkende Det teologiske Fakultet som en sådan skole. Når mange grundtvigianere talte for, at menigheden selv skulle overtage præsteuddannelsen, skyldes det ikke angst for »videnskaben«, som de var fuldt ud parate til at acceptere på dens plads, men det hænger sammen med, at et arbejde, der bevidst vil udføres på videnskabens betingelser og det vil sige: uden for menigheden, ikke kan blive den kristelige oplysning, menigheden ønsker.

Det er med rette blevet sagt, at *Den christelige Børnelærdom* er et teologisk arbejde, der fuldt ud tåler at sammenlignes med Martensens dogmatik, og at dette skrift, sammen med de to ovennævnte arbejder, udgør den mest imponerende teologiske præstation i tiåret 1855-65.[82] Men samtidig må det siges, at fakultetet og dannelsesteologiens repræsentanter næppe har haft nogen mulighed for at se andet heri end vranglære og uvidenskabelig agitation. Samtidig blev den grundtvigske anskuelse af mange, både liberale og konservative, af f.eks. Clausen ligeså vel som af Martensen, anset for farlig af kirkepolitiske grunde. Der er næppe tvivl om, at den heftighed, hvormed Grundtvigs *teologi* blev bekæmpet, hentede en betydelig del af sin glød fra angsten for, hvilken indflydelse den grundtvigske bevægelse kunne få i politisk, herunder også kirkepolitisk, henseende.

Grundtvig havde fra 1825 betonet, at menigheden lever af det ord, der lyder i dens forsamling ved dåb og nadver, men efterhånden fik også den særlige teori om trosbekendelsen som direkte overleveret af Jesus til apostlene sin store betydning. Ofte fremhævedes denne, historisk fuldstændig umulige, idé så stærkt, at det kunne være svært for udenforstående at se, at den kun var, hvad Grundtvig kaldte en »kristelig oplysning«, og ikke udtryk for selve det »grundkristelige«.[83]

82. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 64.

83. Se Laurids Nyegaard: *Den grundtvigske Anskuelses Dannelseshistorie 1825-42,* TT 1910.

Både den kirkelige anskuelse i dens oprindelige og egentlige mening og den særlige teori om trosbekendelsen virkede stærkt befordrende for et studium af den kristne oldtid. Tidligere havde især J. C. Lindberg og P. C. Kierkegaard søgt at vise, at den grundtvigske anskuelse stemmer overens med den apostolske tradition og finder støtte hos kirkefædrene.[84] For de grundtvigske måtte teologien først og fremmest bestå i et studium af traditionen efter de linier, som Grundtvig og P. C. Kierkegaard havde afstukket,[85] med det »grundkristelige« som målestok, men under iagttagelse af det ejendommelige i de enkelte folkeslags udvikling. F. Helveg forsøgte i nogle omfangsrige, dunkle og derfor vistnok lidet læste værker at gennemføre universalhistoriske synsmåder.[86] Både Helveg og andre bidrog til at forøge kendskabet til oldkirken gennem oversættelser og afhandlinger.

Efterhånden som den grundtvigske bevægelse voksede sig stærk, blev trangen til at forsvare den kirkelige anskuelse mindre fremtrædende, men modstanden des mere energisk. Martensen havde 1856/57 en mindre strid med Grundtvig,[87] og ved det første skandinaviske kirkemøde 1857 kom det til en stor diskussion om den grundtvigske anskuelse med A. G. Rudelbach og P. C. Kierkegaard som hovedaktører. Især for de svenske deltagere, der, i modsætning til nordmændene, ikke var fortrolige med denne debat hjemmefra, må det have været temmeligt ubegribeligt, hvad det hele drejede sig om.[88] Også på Roskilde konvents årlige møder var det ofte den kirkelige anskuelse, der stod til debat. Netop på Sjælland befandt sig i disse år en række dygtige grundtvigske præster, bl.a. den kreds, der udgjorde den første bestyrelse for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.[89] Det er tænkeligt, at biskoppen har befundet sig dårligt i denne forsamling, hvor talenterne så afgjort befandt sig på modstanderens side. Men i 1863 greb *Martensen* en tilfældig anledning til at føre et hovedslag mod Grundtvig og hans kirkelige syn, denne gang med den følge, at den diplomatiske forbindelse, også privat, blev helt afbrudt. Næste gang, Martensen kom i Grundtvigs nærhed, var ved profetens begravelse 1872.

Anledningen var tilfældig, for så vidt som debatten om den kirkelige anskuelse på intet tidspunkt var ophørt. Men i februar 1863 offentliggjorde Dansk Kirketidende en artikel af *Christiani* om »Inspirationsbegrebet«, hvori forfatteren kort afviste læren om skriftens inspiration som grundlag for

84. J. C. Lindberg: *Smaaskrifter,* 1862. P. C. Kierkegaard: *Ældre Smaaskrifter,* 1860.
85. Jfr. L. Helveg: *Om Kirkehistoriens Behandling,* DK 1853 nr. 21.
86. Se F. Helveg: *Livstanke og Livsgerning. En Redegørelse,* 1892.
87. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 78-81.
88. *Forhandlingerne paa det første skandinaviske Kirkemøde,* udg. af Fr. Hammerich, 1857.
89. Se s. 380.

Fig. 86. H. N. Clausen i sit arbejdsværelse i professorboligen, Nørregade 10. Billedet er illustration til en nekrolog i Illustreret Tidende 8-4-1877.

skriftteologien og fremhævede den kirkelige anskuelse.[90] Martensen benyttede en ordinationstale, som han efter sædvane straks sendte i trykken, til at svare.[91] Et dygtigt og skarpt svar fra *F. Helvegs* hånd tog afstand fra biskoppens »bandstråle«. Helveg fastslog, at Grundtvig ønskede klarhed i de kirkelige spørgsmål. Om Martensen sagde han: »Martensen, som alt mere og mere til sit Livs Lykke eller Ulykke (som man tager det), har gjort sig til Middelstandens aandfulde Talsmand, ligeoverfor Grundtvig som tidligere ligeoverfor S. Kierkegaard, v i l i n g e n K l a r h e d; han finder stillingen mest effectfuld i Kirkehvælvingens halve og blændende Belysning. Derfor udslynger han sit Anathem mod dem, som ville Klarheden, og det er skeet i »Vielsestalen«; jeg tvivler ikke om, at Mængden som paa sin Facon bevæger sig i samme Element som Biskoppen, tiljubler denne Bifald«.[92] Helvegs hovedindvending retter sig mod Martensens skelnen mellem aposteltiden som

90. DK 1863 nr. 5.

91. *Apostlenes Inspiration.* Tale ved Præstevielse i Frue Kirke den 29de April 1863 (tre oplag).

92. *Biskop Dr. H. Martensens Præstevielses= Tale om Apostel= Inspiration og andet Mere,* DK 1863 nr. 23.

kirkens grundlæggelsestid og alt, hvad der fulgte. Nej, siger Helveg, det er en studerekammerforskel. Den ægte sondring mellem kirke og skole findes ved døbefonten. Kirken er ikke grundlagt lidt efter lidt i apostletiden, men den er til i samme øjeblik – men heller ikke før – Herren er opstanden og disciplene tror opstandelsen. Derfor er ikke blot den følgende kirkehistorie, men også apostletiden selv en »skolesag«.

Netop 1863 afholdtes i forbindelse med Grundtvigs fødselsdag det første af de store »vennemøder«, der i de følgende år gang på gang manifesterede bredden og tyngden i den grundtvigske bevægelse. *H. N. Clausen,* der jo aldrig havde ophørt med at bekæmpe den, lod sig irritere af denne begivenhed til at udgive *Om Skriftordet og »det levende Ord«.* Kort efter offentliggjorde Martensen *Til Forsvar mod den saakaldte Grundtvigianisme.* Også andre modstandere af den kirkelige anskuelse tog nu atter ordet, og samtlige antigrundtvigske skrifter blev taget under behandling af anskuelsens talsmænd.[93] Som Martensen selv gjorde opmærksom på i sit skrift, var der ingen grund til at forvente, at noget nyt kom frem ved denne lejlighed. Det kom til at stemme, og inden længe blev debatten skudt i baggrunden på grund af krigen. Det bør dog lige nævnes, at kampen om grundtvigianismen denne gang uvægerligt også berørte fakultetet internt, idet Fr. Hammerich følte sig forpligtet til at tage ordet.[94] C. E. Scharling anmeldte hans forsøg på historisk at godtgøre anskuelsens ret og kunne naturligvis ikke acceptere hans argumentation.

Skønt kampen om den kirkelige anskuelse lagde beslag på mange kræfter hos begge parter, var det dog tydeligt, at især de grundtvigske formåede mere end at forsvare deres yndlingspositioner. Med tiden viste det sig, at den kirkelige anskuelse kunne være en teologisk inspiration, også hvis man ikke kunne gå med til Grundtvigs »kristelige oplysning« om trosbekendelsens oprindelse, ja, selv hvis man var parat til at bøje sig så vidt for den historiske forskning, at man erkendte det umulige i at fastholde trosbekendelsens nøjagtige ordlyd som »dåbsvilkåret« lige fra begyndelsen. Derfor kunne den gamle *D. G. Monrads* studier over trosbekendelsen, der ikke var belastet af en modsætning til Grundtvig, men blot med utrolig flid og lærdom fremlagde en række resultater til overvejelse, møde velvillig modtagelse hos grundtvigianerne.

Meget af det, som blev skrevet for og imod den kirkelige anskuelse, kan nu regnes til datidens kuriositeter, men afgørende var det, at tilslutning til

93. Se P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 122-124. Jfr. Niels Lindberg: *De seneste Angreb paa den kirkelige Anskuelse,* DK 1864 nr. 3-6. Til grundtvigianismen i denne periode, se også Leif Grane: *Den gammelgrundtvigske periode,* Fønix 2. årg. nr. 2, 1978, s. 92-109.
94. Fr. Hammerich: *Om det Apostolske Symbols Oprindelighed,* 1864. Jfr. C. E. Scharling i Evangelisk Ugeskrift 2.R. XII, 1864, s. 232-252.

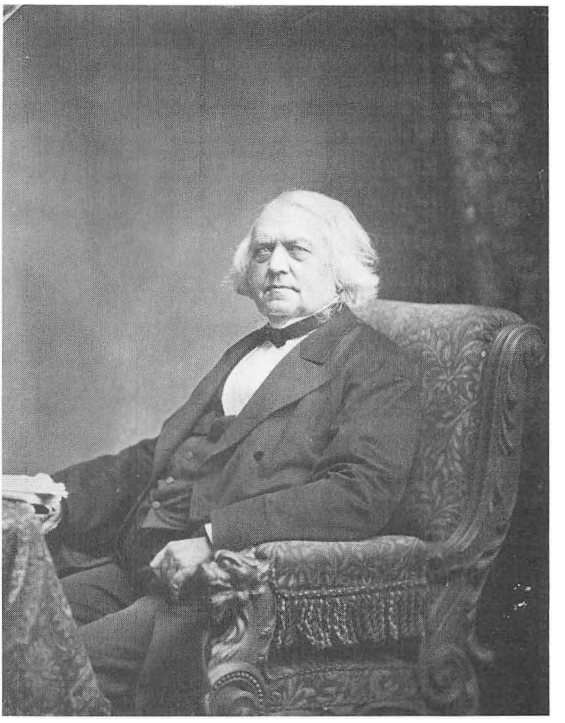

Fig. 87. Ditlev Gothard Monrad (1811-1887), cand.theol. 1836, magister 1838, dr.phil. 1854. Først efter nederlaget 1864 fik Monrad stunder til at udfolde sine rige evner på teologiens område, først med sine oversættelser af gammeltestamentlige skrifter (1865), siden med studier over trosbekendelsens historie og en række debatindlæg. 1879 gjorde fakultetet ham til æresdoktor i teologi. S. T. Andrews, Wellington, fot. KB. Billedsamlingen.

Grundtvig medførte åbenhed over for kulturlivet i almindelighed og afslappethed over for de trusler mod kristendom og kirke, der fulgte af den kristeligt-humane kultursynteses åbenlyse sammenbrud. Nok fik de grundtvigske snart deres egne problemer omkring forståelsen af det kristelige, som satte skel og skabte vanskeligheder, men det var normalt ikke Bibelkritik og naturvidenskab, der satte dem til vægs.

Universitet og præstegård. Det teologiske arbejde

Som følge af fakultetets »svækkelsestilstand« formåede det i denne periode kun i ringe grad at afstikke linierne for det teologiske arbejde. Uden den indsats, som blev gjort i danske præstegårde (og enkelte bispegårde) ville det have set sort ud. Allerede dengang var det et særpræg for dansk teologi, som det har været det siden, at meget af det fornemste og mest originale arbejde blev gjort uden for universitetet. Præstestanden er vel som helhed hverken værre eller bedre end de fleste »stænder«, men det hører afgjort til dens udmærkelser, at den altid har rummet ikke så få, hvis tid, kræfter og evner forslog til en arbejdsindsats, der fik betydning for hele landet. Det gælder på

en række felter, og det gælder naturligt nok også for teologien. Ikke for ingenting hørte de to, der mere end andre kom til at præge dansk teologi og dansk åndsliv, Grundtvig og Kierkegaard, ikke til på universitetet, og deres fraværelse beroede vel at mærke ikke på tilfældigheder, men i høj grad på, at deres virksomhed efter dens natur gik ud over de grænser, som gerningen på universitetet sætter. På lignende måde forholdt det sig, i mindre målestok, med mange andre.

I årtier havde man været optaget af en revision af den autoriserede *oversættelse af Det gamle Testamente.* Siden 1850 havde Christen Hermansen forestået det, men det skred langsomt fremad. Først 1862 udsendte han en oversættelse af Salmerne og 1865 af profeten Esajas, et beskedent udbytte, når man tænker på, at den første kommission var blevet nedsat allerede 1837. Chr. Kalkars såkaldte »pragtbibel« vakte ringe tilfredshed, og Lindbergs oversættelse var på forhånd diskrimineret på grund af dens ophavsmand. 1865 udsendte den forbavsende *D. G. Monrad,* kort efter sit og landets nederlag, en oversættelse af Esajas, Job og Salmerne. P. C. Kierkegaard ønskede ikke en helt ny oversættelse, men en lempelig revision af den gamle Svaning-Resen'ske oversættelse fra 1607, og det blev også resultatet, idet denne opgave på Martensens forslag 1866 blev overdraget lic. theol. *C. Rothe* og dr. *Kalkar,* under tilsyn af Martensen og Chr. Hermansen. Revisionen autoriseredes 1871.[95] Der kan ikke være tvivl om, at Lindbergs oversættelse var det betydeligste af disse arbejder med Det gamle Testamentes tekst. Selv Martensen kunne ikke komme uden om, at Hermansens oversættelser ikke kom på højde med Lindbergs, der »smager mere af Kjærnen«.[96]

Især i Tyskland var et kritisk arbejde med Det gamle Testamente vidt fremskredent, men her i landet mærkede man ikke meget til det på grund af Hermansens modstand. I hans tid fremkom kun én gammeltestamentlig disputats, P. R. Volfs *Om Integriteten af Profeten Zacharias' Bog* (1875), og den var helt på Hermansens linie. Skat Rørdam, som i lang tid ventede på, at Hermansens apopleksi skulle tvinge ham til at gå af, var af natur konservativ, hvorfor han hverken ville eller kunne indføre den moderne kritik. Uden de få eksisterende fagfolks medvirken forblev Bibelforskningens resultater uden for de fleste danske teologers horisont, for så vidt angik Det gamle Testamente. Når man endelig beskæftigede sig med tidens problemer i så henseende, var det mere spørgsmålet om konsekvenserne af naturvidenskabens resultater for skabelsesberetningen end historieforskningens indvendinger, man gav sig af

95. Se Niels Bundgaard: *Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed,* 1951, s. 146-152. Jfr. Chr. Kalkar: *Om Revisionen af det gamle Testamente,* TT 1872, s. 299-313.
96. *Biskop Otto Laubs Levnet. En Livsskildring i Breve,* II, 1, 1886, s. 117.

med. I løbet af 60'erne finder man en del drøftelser heraf i de tidsskrifter, der befatter sig med teologi, ligesom flere udenlandske skrifter om spørgsmålet fremkommer i dansk oversættelse. Men alt i alt befandt man sig uden for tidens diskussion. Derfor blev heftigheden også så meget større, da Bibelkritikken efter Hermansens afgang holdt sit indtog på universitetet.

I *Ny Testamente* stod det ikke meget bedre til. H. N. Clausen havde med sin Romerbrevskommentar (1857) tilsyneladende afsluttet sin eksegetiske produktion. Kollegaen C. E. Scharling fortsatte ganske vist sine orienterende artikler om den nytestamentlige forskning, men selv kunne han åbenbart ikke yde mere, og bortset fra A. C. Larsen var der ingen, der i disse år skrev forklaringer til Det nye Testamente på videnskabelig baggrund. Studenterne, der på grund af studie- og eksamensforholdene havde stærkt behov for litterære hjælpemidler, måtte selv tage initiativet ved at lade brugbare bøger oversætte, såvel til de bibelske fag som til kirkehistorien. Det meste af den lærdom, der stod til rådighed, fandt man i grundtvigske kredse. Mange af P. C. Kierkegaards arbejder var således bestemt af et grundigt Bibelstudium, men efter at han 1857 var blevet biskop i Aalborg, blev de fleste af hans kræfter bundet af praktiske opgaver. Også Fr. Helveg var en lærd Bibelforsker, der på flere områder havde originale ideer. Således kan det nævnes, at han allerede midt i århundredet havde gjort sig tanker om forskellen mellem lignelser og allegorier, der foregreb resultater, som først med tyskeren *Adolf Jülicher* slog igennem i den internationale lignelsesforskning.[97]

Det eneste af de traditionelle teologiske fag, der i denne periode var inde i en virkelig blomstring, var *kirkehistorien. J. F. Hagens* dårlige helbred og tidlige død gør det vanskeligt at vurdere hans indsats. Om hans undervisning har H. Scharling udtalt sig meget anerkendende.[98] De få afhandlinger, der findes fra hans hånd, tyder på, at han havde haft muligheder for at berige forskningen.[99] Fr. Hammerich har (1861) udgivet hans forelæsninger over *Kirkelig Statistik,* et ikke uinteressant forsøg på kirkelig »samtidshistorie«, som måske, hvis det havde haft mulighed for at blive fortsat, kunne have medført en vis fornyelse af den kirkehistoriske undervisning.

Hagens efterfølger, *Fr. Hammerich,* der har æren af at have forelagt ideen om et selskab for Danmarks kirkehistorie for Roskilde konvent (1848), deltog med begejstring i selskabets aktiviteter, men den væsentligste forskningsindsats, som fandt sted i selskabets navn, enten i Kirkehistoriske Samlinger eller ved de talrige kirkehistoriske møder, der blev afholdt rundt om i landet, blev dog

97. *Die Gleichnisreden Jesu,* 1. Ausg. 1886.
98. H. Scharling: *Theolog eller Digter,* 1917, s. 13.
99. TT 1853, s. 82-128; 1854, s. 255-282; 1855, s. 38-102.

udført af andre. Intet vidner stærkere om, i hvilken grad det var den grundtvigske bevægelses folk, der i denne periode havde initiativet, end just den kirkehistoriske forskning. *L. Helveg* erhvervede 1855 den akademiske grad, teologerne havde nægtet ham. Hans filosofiske disputats om *De Danske Domkapitler* var for sin tid et dygtigt stykke pionerarbejde.[100] Endnu rigere evner som udgiver af kildepublikationer og undersøgelser af ældre dansk kirkehistorie viste snart *H. F. Rørdam,* i hvem det nye kirkehistoriske selskab fik sin væsentligste kraft i den næste menneskealder. I denne periode var hans vigtigste arbejde den store bog *Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen* (1859-63), men desuden rummer Kirkehistoriske Samlinger et væld af afhandlinger og især af kildepublikationer fra hans hånd. 1867 blev Rørdam dr. phil. på sin afhandling: *Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen* I (indtil Anders Vedel). Også *C. J. Brandt* udviste i disse år en utrolig flid. Sammen med *R. Th. Fenger* udgav han *Christiern Pedersens danske Skrifter,* og på egen hånd søgte han ved en række udgivelser at øge kendskabet til dansk fromheds- og folkeliv i middelalderen. Til hovedskikkelserne i selskabets første periode må også regnes *J. F. Fenger,* der dels på linie med andre ydede bidrag til samlingerne, dels – og især – betød meget for selskabet ved sin ledende stilling i Roskilde Konvent.[101]

Stor betydning fik *de kirkehistoriske møder,* selskabet afholdt. Med den opbakning, denne mødevirksomhed på forhånd kunne regne med i grundtvigske kredse, skabtes der mulighed for et oplysningsarbejde, som for sin tid var ret enestående. Af væsentlig betydning blev den forbindelse, som tidligt knyttedes mellem selskabet og professor *N. L. Høyen,* der på de kirkehistoriske møder holdt foredrag om den kirkelige kunst. Høyen havde et mål med sit arbejde, der i mange henseender faldt sammen med det, selskabet tilstræbte, og blandt de mange, som ud over landet sluttede op om møderne, fik han en tilgang til et større publikum, som han næppe kunne have fået på anden måde. Dansk kirkehistorie var et felt, der ikke mindst takket være selskabets virksomhed knyttede kontakter og skabte nye sammenhænge på tværs af de gængse akademiske mønstre med et folkeligt sigte, der bragte universitet og folkehøjskole, teologi og humaniora, forskning og folk i forbindelse med hinanden på hidtil usete måder.

Siden begyndelsen af det 19. århundrede havde *den kristne mission* i fremmede verdensdele oplevet en vældig opblomstring. De gudelige vækkelser havde også her i landet skabt en stor interesse for missionen og dermed gennem Det danske Missionsselskab og efterhånden også andre kredse en

100. Se Troels Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen,* 1968, s. 19.
101. Se H. F. Rørdam: *Selskabet for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar,* 1875.

hidtil ukendt bevidsthed om menneskers livsvilkår i andre dele af verden. Det var naturligt, at denne interesse også gav sig udslag i et arbejde med missionens historie. J. F. Fenger, der i mange år var formand for Det danske Missionsselskab, søgte her, ligesom i Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, at bidrage til, at arbejdet fik en folkelig karakter. Selv skrev han (1843) den danske Trankebarmissions historie, og en af hans eftermænd, Chr. Kalkar, udsendte *Den evangeliske Missions Historie* (1857), det første danske forsøg på en samlet oversigt over missionen.

Det folkelige sigte medførte, sammen med uviljen mod fakultetet (der jo var gensidig), at meget få grundtvigianere søgte universitetets udmærkelser. Den enorme flid og imponerende lærdom, som mønstredes fra denne side, blev derfor – når man ser bort fra studiet af dansk kirkehistorie – sjældent anvendt under former, der kunne vente anerkendelse fra akademisk hold. Skellet i disse kredse gik ikke mellem lærdom og grundighed på den ene side og populær fremstilling eller opbyggelighed på den anden side, men mellem »drengevidenskabelighed« og et kirkeligt og folkeligt syn, som man netop ikke mente at finde i akademiske kredse i større udstrækning. Derfor er det også umuligt at anvende de gængse, men i øvrigt jo i vore dage atter stærkt problematiserede normer på datidens teologiske arbejde. Også i bøger og stridsskrifter fra datiden, som en senere tid måske ville henregne til opbyggelige skrifter eller velorienteret journalistik, finder man ofte en teologisk indsigt og præcision, som fuldt ud kan måle sig med den, der demonstreres i »videnskabelige« arbejder. Den form, der vælges, er ofte bestemt af hensyn, som af de pågældende forfattere blev anset for adskilligt væsentligere end de overleverede akademiske idealer.

Hvis man forstår, at disse forskelle i arbejdsnormer og livssyn samtidig er forbundet med stærkt afvigende opfattelser af forholdet mellem kirke og folk, mellem akademisk og folkelig dannelse, kort sagt med stærke politiske spændinger, bliver man yderligere utilbøjelig til at regne med alt for enkle skillelinier. Men det må så tilføjes, at disse forhold til gengæld gør det umuligt i en oversigt som denne at behandle eller blot omtale hele den litteratur, som måske kunne have krav på at blive medtaget. Her må man henvise til de eksisterende studier, hvori grundtvigianismen og dens virkninger efterspores.[102] Det skal imidlertid tilføjes, at de forhold, som gør de gængse skillelinier uholdbare i forhold til den grundtvigske bevægelse, synes langt mere anvendelige, når det gælder den anden store bevægelse i sidste del af det 19. århundrede, Indre Mission. I det – ret ubetydelige – omfang, hvori mænd fra

102. Se Anders Nørgaard: *Grundtvigianismen* II, 1936. P. G. Lindhardt: *Præsten Dines Pontoppidan,* 1948; *Morten Pontoppidan* I-II, 1950-1953. Anders Pontoppidan-Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse* I. *1870-1887,* 1957.

Indre Mission gør sig teologisk gældende, sker det i henhold til de almindelige normer. Indre Mission har ikke et kristeligt eller folkeligt syn, der kunne give dens opbyggelses- og stridslitteratur krav på navn af teologi.

Den øvrige kirkehistoriske forskning har en ret spredt karakter. Der kan være grund til at nævne *C. E. Scharlings* studier over katolsk mystik i det 17. århundrede. Han skrev en bog om Miguel de Molinos og flere afhandlinger om den af denne inspirerede franske, kvietistiske mystik.[103] En ret dygtig teologihistoriker var H. N. Clausens søn, *Johannes Clausen,* der blev dr. phil. (1861) på en afhandling om Laurentius Valla og siden skrev en agtværdig bog om Johannes Agricola og hans strid med Luther. Vigtigere i tidens sammenhæng var *O. Waages* dygtige disputats (1867) om J. P. Mynster og hans forhold til tidens filosofiske bevægelser, men også dette arbejde (såvel som enkelte andre), står ret isoleret. Alt i alt må det dog siges, at just i kirkehistorien ydedes der et stort og fortjenstfuldt arbejde. Her var interessen så stor, at fakultetets ringe muligheder for at virke tilskyndende blev uden negative virkninger.

I universitetsundervisningen var man hele perioden igennem henvist til at anvende Clausens og Martensens dogmatikker. Trods striden omkring Martensen og megen kritik af Clausen var der ingen, som så sig i stand til at omsætte et kritisk forhold til tidens kulturliv i et nyt forsøg på sammenfattende at udtrykke den kristne tro. Heri er der vel intet forbavsende. Sådanne forsøg kræver ro, og det havde tiden mindst af alt. Den lærde *Vilh. Rothe* har i en serie lange artikler taget stilling til både Martensen og Clausen, idet han bebrejder dem begge manglen på et fast udgangspunkt. Martensen, mener han, vil både gå ud fra troen og fra en spekulativ erkendelse; Clausen forveksler det religiøse og det moralske, det naturgivne og det kristelige.[104] Selv mener Rothe, at udgangspunktet må være troen, dvs. reflektionen, »den christelige Bevidstheds eller Troslivets videnskabelige Fremstilling«.[105] Idet Rothe hermed både afviser Martensens spekulation og Clausens bibelvidenskabelige rationalisme, peger han på en vis måde fremad mod den »erfaringsteologi«, der i forskellige former kom til at præge den systematiske teologi i sidste fjerdedel af det 19. århundrede og første fjerdedel af det 20. Det eneste

103. C. E. Scharling: *Michael de Molinos,* 1852; *Fenelons Breve til Grevinde Gramont,* TT 1854, s. 375-424; *Bidrag til Kundskab om den religiøse Tænkemaade i Frankrig mod Slutningen af det 17de Aarhundrede,* smst. 1855, s. 1-37.

104. Erasmus Næpius: *Breve om den Martensenske Dogmatik,* TT 1853-1855; *Tvende Breve om den Clausenske Dogmatik,* smst. 1855, s. 268-317; *Speculation eller Reflection i Dogmatiken? Bemærkninger af Erasmus Næpius,* smst. 1857, s. 116-150.

105. Wilhelm Rothe: *Til Læserne af »Nyt theologisk Tidsskrift«,* Ugeskrift for den evangeliske Kirke VIII, 1856, s. 21-25.

dogmatiske forsøg i perioden, der er nævneværdigt, er formentlig *Skat Rørdams* bog *»Den kristelige Lære«,* der var udsprunget af og beregnet til undervisning. Skønt bogen var ret så ortodoks, mærkedes den grundtvigske indflydelse, og den blev stærkt angrebet af biskopperne Martensen og Brammer, men fandt rig anvendelse i seminarieundervisningen.[106] Faget dogmatik smagte på en eller anden måde af system og havde derfor i almindelighed ikke grundtvigianernes bevågenhed. Af større afhandlinger, der hører under dogmatikken, kan nævnes *L. Gudes* disputats fra 1874, som fakultetet ikke antog uden betænkeligheder.[107] Martensen roste bogen til skyerne over for Gude, men begreb ikke, hvad han ville med *dette* fakultets påstempling og fandt i øvrigt, at »det hele Disputeervæsen« hørte til »Latinitetens Periode«.[108] Skat Rørdam, der tidligere havde haft planer om et opgør med Martensen, benyttede lejligheden til en grum nedsabling af Gude,[109] hvis arbejde tilhørte en svunden periode allerede, da det udkom.

Manglede *Martensen* elever og tilhængere, der kunne videreføre hans arbejde, så kunne han selv. *Den christelige Ethik,* der udkom i tre bind 1871-78, er uden sammenligning periodens betydeligste præstation inden for den systematiske teologi. Upåvirket af tiden eller måske snarere gjort stædig af irritation over, hvad han måtte anse for tidens dårligdom, fastholdt Martensen som hovedsynspunkt den kristeligt-humane kultursyntese, det havde været hans livs bestræbelse at forsvare og udtrykke. Trods den overlegne dygtighed, hvormed han forfægter sine synspunkter, synes det allerede at have været adskillige samtidige klart, hvad en senere teolog udtrykker ved at sige, at Martensen hører hjemme hinsides sprængningen af enheden mellem religion og verdenserkendelse.[110] Etikken var så at sige forældet, inden den kom fra trykkeriet. Det medførte dog ikke, at den blev ignoreret. Tværtimod blev den i konservative kirkelige kredse forstået som »kirkens« svar til en af ateisme og socialisme hærget tid.

Martensen udgav som selvstændigt skrift (1874) en del af »den sociale etik« under titlen *Kristendom og Socialisme.* Han blev fra forskellig side, derunder også socialistisk, rost for den forståelse, han viste arbejderstanden, og det er da også rigtigt, at Martensen i det mindste var klar over de store og væsentlige problemer, som havde fremkaldt arbejderbevægelsen i dens socialistiske skikkelse. Men selv var han dybt konservativ og ville løse

106. P. G. Lindhardt: *Holmens Provst Thomas Skat Rørdam,* 1969, s. 28-35.
107. Bjørn Kornerup: *Det teologiske Fakultets Censur over Domprovst L. Gudes Disputats,* KS 7.R. II, 1956, s. 629-640.
108. *Biskop H. Martensens Breve til L. Gude* III, 1957, s. 76 og 80.
109. DK 1874 nr. 34-35, jfr. Lindhardt: *Thomas Skat Rørdam,* s. 36 f.
110: C. Glarbo: *Hans Lassen Martensen,* TT 1907-08, s. 449-473.

problemerne ud fra en kristelig-patriarkalsk statsopfattelse. Hans etik er i det hele mere en række af afhandlinger, hvori han i vekslende former tager personligt stilling til tidens problemer, end en systematisk fast sluttet fremstilling, båret af klart udtrykte principper. Liberalismen og det Onde er for ham ét og det samme. Netop den omstændighed, at Martensens etik i henseende til kulturel horisont og overlegen problembehandling hæver sig højt over, hvad der ellers præsteredes i denne retning, viser bedre end noget andet, hvorledes den akademiske teologi var trængt i defensiven. Det bedste, den kunne præstere, stod i skarp modsætning til alle de kræfter, som betød noget i datiden, ikke blot til det københavnske fritænkeri, hvis folkelige betydning trods alt var begrænset, men også til de bærende kræfter i dansk kirkeliv. Herfra gik ingen vej videre.

MENIGHEDSFAKULTETET (1875-1900)

Peder Madsens fakultet

Takket være P. G. Lindhardts studier er denne periode i flere henseender allerede særdeles godt belyst. På nogle områder drejer det sig derfor blot om at sammenfatte Lindhardts resultater, på andre om at supplere dem ud fra den særlige synsvinkel, som giver sig af forsøget på at skrive fakultetets historie.[1]

Peder Madsens ansættelse som midlertidig docent fra forårssemesteret 1875 var kun begyndelsen til en meget hurtig udskiftning af fakultetets medlemmer, bortset fra Henrik Scharling. Et år efter, da ministeriet spurgte, om det ville være rigtigt allerede nu at udnævne Madsen til professor, svarede fakultetet, at han havde opfyldt de forventninger, man havde stillet til ham, og at det kunne bifalde hans udnævnelse. Skønt Scharlingerne var noget forbeholdne, fulgte ministeriet indstillingen.[2] Når man betænker, på hvilke vilkår fakultetet anbefalede hans ansættelse, er det ganske pudsigt at læse dets betænkning af 13.10.1876 i anledning af et forslag fra ministeriet om øget og lettet adgang til ansættelse af ekstraordinære docenter. Man vil give unge, der

1. Der henvises generelt til følgende arbejder af P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* I-II, 1950-53; *Fem Aalborg-Bisper,* 1956; *Peder Madsen, Kirkeraadet og Indre Mission,* KS 7. R. II, 1956; *Kampen om det teologiske fakultet,* Jyske Samlinger, Ny R. III, 1956; *Peder Madsen og P. J. Pedersen. Et bidrag til belysning af 1870'ernes strid om det teologiske fakultet,* Aalborg Stiftsbog 1968; *Holmens Provst Thomas Skat Rørdam,* 1969; *To breve fra Frants Buhl til Peder Madsen,* DTT 1970.
2. RA. KU. 31.02.17. Dekanatssager 1876. Fakultetets skrivelse af 7/12 og ministeriets af 31/12.

har lyst, tilladelse til at forelæse, også hvis de endnu ikke ad ordinær vej har opnået *jus docendi* ved en akademisk grad. Fakultetet er afvisende og mener bekymret, at det let kunne blive vejen »til at fremme Middelmaadigheden«, idet nemlig »Candidater, der endnu ikke vare komne synderligt ud over det Maal, der kræves til Theologisk Examen, kunne ønske at optræde som Docenter ved Universitetet«. Fakultetet anser en grad eller anden videnskabelig indsats for nødvendig. Man må spørge, hvordan ministeriet, professorerne og Madsen selv har fornemmet det ved at se hans navn under dette dokument.[3]

Skat Rørdam, der havde besøg af Peder Madsen kort inden denne begyndte som docent, skriver om ham til Otto Møller, at han er »et sjælden klart og dygtigt Hoved«, et »oprigtigt troende Menneske« og langtfra grundtvigianer.[4] Denne opfattelse svarer utvivlsomt meget godt til den, der gjorde sig gældende hos hans fortalere i fakultetet. Madsen skulle jo dæmme op for utilfredsheden ved at føre en tale, som studenter fra vækkelserne kunne forstå og værdsætte, men samtidig danne et bolværk mod grundtvigianernes tanker om at flytte præsteuddannelsen væk fra universitetet. Medens Madsen virkelig var langt fra at være grundtvigianer, var han knap så langt fra at være indremissionsmand, men langt nok til, at det siden kom til svære rivninger mellem ham og Vilhelm Beck. Madsens holdning svarede bedre til den, som med Harald Stein kom til at præge Københavns Indre Mission, men partimand var han ikke, og han ville og kunne ikke være det. Især kunne han ikke, fordi det fordrede just det klare standpunkt, som ikke var hans sag. Han var nok, som Rørdam siger, et klart hoved, men han brugte det til at afveje i det uendelige, sjældent til at skære igennem og stille sig et bestemt sted.

Allerede i efteråret 1876 forsvandt det næste af de gamle fakultetsmedlemmer, idet C. E. Scharling afskedigedes på begæring. Fakultetet foreslog denne gang embedet opslået ledigt, hvilket omgående skete. 19. januar 1877 kunne ministeriet meddele, at der havde meldt sig tre ansøgere: cand. theol. P. C. Zahle, lic. theol. H. V. Sthyr og kateket Fredrik Nielsen. Den 10. februar udnævntes Sthyr. Fakultetsarkivet rummer intet om sagen. På grundlag af breve til og fra Madsen har Lindhardt i flere sammenhænge beskrevet forhistorien, der unægtelig ikke tjener Madsen til megen ære. I efteråret 1876 søgte han forgæves at skaffe en professor. Over for en ven, sognepræst P. J. Pedersen, der ikke ville have stillingen, fordi han manglede videnskabelige kvalifikationer, udtrykte Madsen følgende forståelse af faget Ny Testamente: »der gives sikkert intet theologisk Fag, hvor det mindre kommer an paa, om

3. Smst. nævnte dato.

4. *Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling* I, 1915, s. 265.

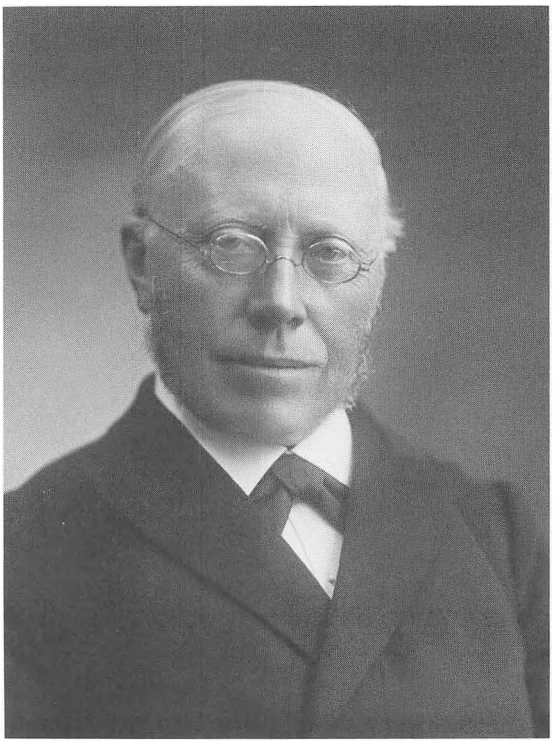

Fig. 88. Peder Madsen (1843-1911), cand.theol. 1866, manuduktør, 1875 docent og året efter professor, 1909-1911 Sjællands biskop. Madsen blev dr.theol. 1879. Han udøvede betydelig indflydelse på de studerende, og som ministeriets rådgiver var han ofte bestemmende for deres fremtid. Trods sin principielle tilslutning til den historiske Bibelforskning var han yderst forsigtig og tilbageholdende og søgte at holde studenterne på afstand af tidens strømninger, også de teologiske (den liberale teologi). Alb. Schou fot. KB. Billedsamlingen.

den vedkommende har drevet et udpræget Fagstudium i Forvejen. Thi som De ved, foreligger jo Udbyttet af Fortidens exegetiske Arbejde saa samlet, saa overskueligt og let tilgængeligt, at det er temmelig let at sætte sig ind deri«. Det kommer, siger Madsen videre, bare an på, at Ny Testamente »er levende for vedkommende, at han medbringer exegetisk Blik og Herredømme over de kristelige Tanker«, og »fremdeles kommer det, som jo forøvrigt overalt, hvor Talen er om Kaldsgerninger i Kristendommens Tjeneste i vore Dage, an paa, at han ved en vederhæftig og vægtfuld personlig Optræden kan udfylde Pladsen«. Lindhardt kommenterer disse bemærkninger således: »Madsen har her klart tegnet sit eget ideal af en teologisk professor: en mand, der behersker håndbogsstoffet og formår at udnytte det med en »vederhæftig og vægtfuld« personlig optræden. Han udfyldte selv idealet og bidrog mere til studiets forfald til kommentarlæsning og håndbogsdyrkelse end nogen anden«.[5]

Madsen lagde i sine breve ikke skjul på, at angsten for grundtvigsk overvægt i fakultetet var hans motiv. Man havde allerede Hammerich, og det var den almindelige antagelse, at Skat Rørdam ikke ville være til at komme

5. Lindhardt: *Fem Aalborg-Bisper*, s. 71.

uden om, når gamle Hermansen endelig gik af. Hvis man derfor nu ansatte Fredrik Nielsen, ville magtbalancen være forstyrret. Da ansøgningerne først forelå, var det klart, at det måtte komme til at stå mellem Sthyr og Nielsen. Sthyrs manglende kvalifikationer var meget iøjnefaldende og hans væsen naragtigt. Hammerich og H. Scharling havde over for kultusministeren sagt, at han var »ufredsommelig og umedgørlig«.[6] Fredrik Nielsen havde ikke blot diskvalificeret sig i fakultetets øjne ved i almindelighed at være grundtvigianer, men også ved kort forinden at have optrådt som fakultetets skarpe kritiker. Dertil kom, at han for nylig havde opnået tilladelse til at holde kirkehistoriske forelæsninger, skønt fakultetet havde frarådet det.[7] I et privatbrev indrømmede Madsen, at det ville være sagligt mere forsvarligt at tage Nielsen, og han har sikkert kunnet tilslutte sig sin ven Jacobis ord: »gruelig sørgeligt er det at skulle forkaste en gehaltfuld Mand for en forfængelig, afmægtig Vante som Sthyr, der kun anbefales ved negative egenskaber«.[8]

H. V. Sthyr (f. 1838) var 1870 blevet lic. theol. på en afhandling om den franske reformation. En fortsættelse af dette arbejde udsendtes 1879 som fakultetets festskrift i anledning af universitetets 400 års jubilæum. 1871 blev han censor ved teologisk embedseksamen. Fra 1870 til 1873 var han privatdocent og derefter sognepræst indtil professorudnævnelsen. Han ydede intet af betydning i de ti år, han sad i fakultetet, og de frugter af sit arbejde med Ny Testamente, han siden udsendte, afslører tydeligt, at han ikke magtede sit fag. Fra næsten alle sider erfarer man, at han var genstand for ringeagt. Valdemar Brücker, hvis kendskab til professorerne væsentligst stammede fra eksamensøvelserne, har åbenbart ramt rigtigt, når han skriver om ham: »(Han) syntes mig aldeles umulig, det er mig en gåde hvordan den mand blev professor og senere kultusminister, han gjorde i al fald stærkt indtryk af at være både uvidende og uhyre småt begavet«.[9]

Fredrik Nielsen (f. 1846) har med rette følt sig forbigået, men han kom ikke til at vente længe. Kort efter Sthyrs ansættelse døde Hammerich, og Nielsen gled uden vanskeligheder ind på hans plads – der var jo nu blot tale om at udskifte den ene grundtvigianer med den anden. I studenterårene omgikkes Fredrik Nielsen bl.a. A. C. Larsen og Georg Brandes, men under den obligate store udenlandsrejse gennemgik han en religiøs krise, der førte ham »hjem« til

6. *Bispebreve til kultusminister J. C. H. Fischer,* udg. af Bjørn Kornerup, KS 6.R III, 1939-41, (s. 38-143), s. 122.
7. RA. KU. 31.02.17. Dekanatssager 1876. Fakultetets skrivelse af 16/2 og Konsistoriums af 3/3.
8. Lindhardt i Jyske Samlinger Ny R. III, 1956, s. 233.
9. V. Brücker: *Mit Livs Vej* I, 1925, s. 234.

Vartov. Efter 1873 at være blevet præst fortsatte han sine kirkehistoriske studier. 1876 kom 1. del af hans store og flittige arbejde *Romerkirken i det nittende Hundredaar,* som allerede året efter blev oversat til tysk og skaffede ham megen anerkendelse. Skønt Hammerich utvivlsomt var den lærer, der betød mest for ham i studietiden (personligt og teologisk var han knyttet til P. C. Kierkegaard), indså han snart nødvendigheden af at skabe et andet grundlag for den kirkehistoriske undervisning end Hammerichs kirkehistorie, der var ham for poetisk. Nielsen var en fremragende forelæser, selv en flittig læser, der ved hjælp af en god hukommelse, en hurtig opfattelse og et stort bibliotek formåede at følge godt med i forskningen. I hans tilfælde må man nok sige, at fakultet og studenter var godt tjent med byttet. Samtidig var han kirkeligt stærkt engageret og greb ofte ind i debatten. Han var en heftig natur, der fældede bidende domme.[10] Sammen med Madsen blev det ham, der tegnede fakultetet i de næste årtier.

Af de gamle professorer var derefter kun Hermansen tilbage. 1880 var hans sygdom så alvorlig, at dr. phil. *Frants Buhl,* der siden 1878 havde virket som privatdocent, ansattes som midlertidig docent. Samme år blev Skat Rørdam, der tidligere havde forhandlet med ministeriet om en eventuel overtagelse af Hermansens professorat, udnævnt til sognepræst ved Helligåndskirken i København. Det har formentlig af økonomiske grunde betaget ham den sidste lyst til at indtræde i fakultetet som yngste professor. I hvert fald indstillede fakultetet 14 dage efter Hermansens afskedigelse 1882 Buhl til embedet.[10a] Med Buhl indførtes endelig den moderne historisk-kritiske forskning ved fakultetet, og han gjorde sig snart kraftigt gældende både i undervisning og ved sine skrifter. Allerede 1890 forlod han fakultetet for at modtage en kaldelse fra Det teologiske Fakultet i Leipzig. 1898 vendte han tilbage, men nu som professor i semitisk-østerlandsk filologi ved Det filosofiske Fakultet.

Buhls afgang efter forårssemesteret 1890 kaldte Volf frem som privatdocent. Han fulgtes heri af lic. theol. A. S. Poulsen. Åbenbart har fakultetet ikke været særlig stemt for nogen af disse. I stedet for blev der 1891 udskrevet konkurrence, hvortil 5 teologiske kandidater meldte sig. Buhl havde oprindelig peget på V. Obel og L. Glahn, men komiteen, hvori Buhl selv sad, foretrak *J. C. Jacobsen.* Han fortsatte det af Buhl påbegyndte arbejde på at gøre studenterne fortrolige med en videnskabelig behandling af Det gamle Testamente.

1887 blev Sthyr, der var højremand, efter kun ti års virke ved fakultetet, udnævnt til biskop. Foruden A. S. Poulsen meldte lic. theol. *L. W. Schat*

10. Se Lindhardt: *Fem Aalborg-Bisper,* s. 109-153.

10a. Aarbog for Københavns Universitet 1881-82, s. 189.

Petersen sig som ansøger. Da fakultetet ønskede konkurrence, måtte A. S. Poulsen trække sig tilbage af mangel på tid, hvorefter Schat Petersen udnævntes.[11] Han var 1883 blevet lic. theol. på en afhandling om Feuerbach og Kristendommen. 1884-86 optrådte han som privatdocent i Ny Testamente. Schat Petersen var temmelig konservativ, nærmest af Madsens støbning, men efter Fr. Nielsens udsagn en »tør sild«, hvis kommentarer var noget af det »fladeste og åndløseste«. Disse kommentarer er meget omfangsrige, men perspektivløse og kedsommelige. Med Madsen og Schat Petersen var den linie lagt, som Fr. Torm siden trofast førte videre: officiel anerkendelse af den moderne kritik, men i praksis fastholdelse af traditionens forståelse. Dog må Schat Petersen trods alt betegnes som et fremskridt i forhold til Sthyr, medens Buhls afrejse, J. C. Jacobsens gode egenskaber som lærer ufortalt, var et stort tab for fakultetet, hvad da også P. Madsen var fuldstændig klar over.

Fakultetets aktiviteter

I det første tiår (1875-85) var kandidattallet på samme niveau som i den foregående periode, men 1885-95 stiger det voldsomt til et gennemsnit på 64, og resten af århundredet er tendensen stadig stigende. Man kan derfor ikke undre sig over, at fakultetet gjorde gentagne forsøg på at opnå et *6. professorat,* idet man med føje henviste til en forfordeling i sammenligning med de andre fakulteter, men forslagene faldt i Rigsdagen. Derpå forsøgte man at argumentere på en anden måde, idet man henviste til, at tiden krævede »en alsidig og indgaaende Belysning af Mellemværendet mellem Kristendommen og den moderne Bevidsthed«, en opgave, der umuligt kunne løses af de 5 lærere, der i forvejen havde rigeligt at se til. Fakultetet henledte opmærksomheden på cand. theol. *Hans Martensen Larsen,* der havde gjort sig fordelagtigt bemærket ved konkurrencen om professoratet i Det gamle Testamente. Et sådant docentur skulle dels omfatte Ny Testamente, dels apologetik og religionshistorie. Forslaget blev støttet af Konsistorium og ministerium, men faldt i Folketinget. Heller ikke et nyt forsøg 1896, vedlagt en adresse fra 216 studenter, førte til noget.[12]

Følgelig måtte fakultetet klare sig med de hidtidige stillinger. Ganske vist havde man af og til privatdocenter, men det var mest, når et professorat antoges snart at blive ledigt, eller blot i et par semestre lige efter erhvervet licentiatgrad. I flere perioder optrådte dog *Henry Ussing,* og *J. P. Bang* virkede

11. Se Knud B. Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie 1860-1900,* s. 94.
12. Knud Christoffersen: anf. arb. s. 173-175.

ufortrødent fra 1895, indtil han 1904 ansattes som midlertidig docent, men større betydning for hovedmassen af studenter har det næppe haft, da studium og eksamen i store træk forløb som hidtil. Studenterne var derfor henvist til at kende professorerne og deres undervisning. Der er da heller intet tegn på, at manuduktion og kollegiehefter skulle have spillet en ringere rolle end i Clausens tid.

Konsistorium var 1872 som en selvfølge gået ud fra, at Det teologiske Fakultet havde luthersk-konfessionelle forpligtelser, og det var også fakultetets egen opfattelse. Nogle mindre sager fra disse år bekræfter det. Således får en ordineret lærer afslag på en ansøgning om på ny at måtte indstille sig til eksamen med den begrundelse, at han er *ordineret* og derfor bør vie sine kræfter til menighedens vel og ikke bruge tiden på eksamenslæsning.[13] En student får på forespørgsel det svar, at troen er en forudsætning for at gå til eksamen, og en anden, der ikke synes at have været i tvivl herom, får at vide, at man ikke kan indstille sig til embedseksamen, hvis man er medlem af en evangelisk-luthersk frimenighed. Medlemskab af folkekirken er en forudsætning.[14] Det kan næppe betvivles, at denne fortolkning af fakultetet som en folkekirkelig institution, der ikke lader den grundlovfæstede religionsfrihed gælde for teologiske eksamenskandidater, har befæstet det af mange stærkt følte skel mellem teologien og de øvrige fakulteter. I samme retning har formentlig fakultetets afvisende responsum virket, da man drøftede spørgsmålet om kvinders adgang til universitetet. I stedet for embedseksamen indrettedes, da adgangen for kvinder alligevel ikke kunne hindres, en særlig afslutningsprøve i religion for kvindelige studerende.[15] Prøven, der aldrig blev benyttet, ophævedes 1904, efter at fakultetet (med undtagelse af Scharling) havde anbefalet, at en kvindelig studerende fik tilladelse til at indstille sig til teologisk embedseksamen.[16]

Fakultetets undervisning fulgte det traditionelle mønster: forelæsninger over så vidt muligt hele eksamensstoffet og skriveøvelser som eksamensforberedelse. Først ved periodens slutning sker der noget afgørende, idet J. C. Jacobsen fra 1898 tilbyder gennem øvelser at give vejledning i »gammeltestamentlig Undersøgelse«. Laboratorieøvelser var dermed i hvert fald indført i et enkelt fag, karakteristisk nok i det fag, der i denne periode var ene om at blive præsenteret for studenterne i en videnskabelig form. Fr. Nielsens kræfter blev brugt til at opbygge de kirkehistoriske forelæsninger, der i hans tid atter lagde beslag på et meget stort antal timer. Det var hans mål at skrive en ny

13. Aarbog for Københavns Universitet 1881-82, s. 148.
14. Aarbog 1889-90, s. 80; smst. 1898-99, s. 32.
15. Aarbog 1873-75; smst. 1875-76, s. 39.
16. Aarbog 1904-05, s. 30f.

håndbog i kirkens historie, men de to bind, der udkom, blev ved deres omfang – ca. 1000 sider alene til oldtid og middelalder – en plage for de studerende. Nielsen prøvede at hjælpe på det ved jævnlige eksaminatorier og ved at skrive korte »ledetråde«, kompendier, der rummede det nødvendigste, men kirkehistorien blev i hans tid en endnu større byrde end tidligere.

P. Madsen, Sthyr, Schat Petersen, Buhl og Jacobsen holder sig i deres undervisning helt til det traditionelle eksamensstof. Man kan måske undre sig over, at de tre førstnævnte ikke søgte at give udtryk for deres kirkelige holdning gennem undervisning, der mere direkte sigtede på præstegerningen, men det hænger formentlig sammen med, at deres nytestamentlige forelæsninger – og Madsens dogmatiske – i sig selv eller i hvert fald ved den måde, de blev holdt på, virkede stærkt opbyggelige på dem, der overhovedet var modtagelige herfor. Den eneste, der gjorde noget for den praktiske teologi, var F. Nielsen, som med jævnlige mellemrum holdt forelæsninger over folkekirkens ritualer og alterbog. 1878 havde han udsendt *Aktstykker til Gudstjenestens og Liturgiens Historie.* Madsens indsats ud over eksamensforelæsningerne var stærkt begrænset. 1894 foredrog han indholdet af det universitetsprogram, han offentliggjorde samme år, og fra 1887 finder vi en forelæsning over »Schleiermachers Glaubenslehre og dens Betydning for Nutidens dogmatiske Udvikling«. Hvis dette var et forsøg på at være aktuel, kom det en postgang for sent. Den eneste af professorerne, der i det mindste forsøgte at tage nogle af tidens problemer op til behandling, var Henrik Scharling. Han forelæste flere gange over naturforskning, Bibelkritik og lignende kontroversielle emner, men hans strengt konservative holdning måtte uværgerligt give hans behandling af disse temaer en karakter, som næppe har bidraget til at øge forståelsen af dem.

Med hensyn til *lærebøger* var de studerende ikke meget bedre stillet end tidligere. Madsen offentliggjorde i eksamensfagene kun en fortolkning til Johannes' Åbenbaring. Schat Petersens omfangsrige kommentarer var en plage for studenterne, ligesom Fr. Nielsens kirkehistorie var det. I sin sidste periode begyndte Nielsen på udgivelsen af en noget mindre håndbog i kirkehistorie, som han dog ikke nåede at blive færdig med. Ingen af de nævnte bøger kunne give noget indtryk af, hvad historisk kritik havde at bidrage med til en forståelse af fortiden, end sige skabe nogen levende interesse for teologisk studium. Bortset fra, hvad mere vågne studenter kunne få ud af undervisningen i Det gamle Testamente, var studiet en ørkenvandring for enhver, der ikke var i stand til at glæde sig over at nedskrive, hvad de »vægtfulde personligheder« behagede at diktere fra katedret.

Det kan på denne baggrund godt forbavse, at der dog var en række teologer, som ønskede at skrive prisopgaver eller disputere for licentiatgra-

den. Tre af fakultetets medlemmer, Scharling, P. Madsen og Fr. Nielsen, benyttede universitetsjubilæet 1879 til at erhverve doktorgraden. Æresdoktorgraden tildeltes i samme anledning en lang række kirkelige personligheder, hvoraf nogle, deriblandt først og fremmest D. G. Monrad og Ludvig Helveg, havde gjort sig fortjent til denne udmærkelse ved en videnskabelig indsats.[17] Fr. Buhl fik æresdoktorgraden ved sin afsked 1890, og ved kronprinseparrets sølvbryllup 1894 blev Skat Rørdam efter en del vanskeligheder æresdoktor.[18] Fornøjelsen er ikke blevet forhøjet ved, at H. V. Sthyr ved samme lejlighed fik graden tildelt.

Imidlertid er det ikke blot fakultetets tildeling af æresdoktorgrader, der bevidner, at kirkelig anseelse kunne træde i stedet for videnskabelige præstationer. Bortset fra de tre professorer var provst F. V. Andersen den eneste i sidste fjerdedel af århundredet, der opnåede den teologiske doktorgrad efter forudgående disputation. Begejstringen over hans arbejde om embede og ordination var ikke stor. Scharling var afvisende og flere af de andre havde alvorlig kritik at rette mod Andersens værk. Det er imidlertid betegnende, at Sthyr mente sig beføjet til en udtalelse som denne: »Arbejdet er efter min Mening svagt nok, men af Hensyn til Provst Andersens Fortjenester i forskjellig Retning stemmer jeg for dets Antagelse«.[19] Alt tyder på, at Sthyrs overfladiske stillingtagen åbenbarer det motiv, som også for flere andre af fakultetets medlemmer har været det afgørende.

Når det gjaldt *licentiatgraden,* hvor kun videnskabelige kvaliteter havde ret til at tælle, synes fakultetet dog også i denne periode at have opretholdt en vis standard. 1875-1900 blev i alt 7 afhandlinger forkastet, medens 9 blev antaget. For H. M. Fengers vedkommende synes antagelsen, der skete efter flere tilbagesendelser, nærmest at være et resultat af udmattelse. De fleste af disse disputatser, både de forkastede og de antagne, blev indsendt i de sidste 15 år af århundredet. Man skal næppe heri se en stigning i den teologiske interesse. Snarere er det en simpel følge af, at kandidattallene i den samme periode var så store, at et vist videnskabeligt potentiel uvægerligt måtte være til stede. Noget tilsvarende har formentlig gyldighed med hensyn til prisopgaver, hvis besvarelser ligeledes stiger mærkbart hen mod århundredets slutning. I alt fik 15 guldmedalje og 12 accessit.

Peder Madsen var nok den mest indflydelsesrige i fakultetet, men hans position kan ikke sammenlignes med den, Clausen havde indtaget. Fakultetet var præget af dybe modsætninger, som ofte var en belastning for samarbejdet.

17. Aarbog 1878-79, s. 724. *Levnedsbeskrivelser af de ved Kjøbenhavns Universitets Firehundredaarsfest promoverede Doktorer og Licentiater, meddelte af dem selv,* 1879.
18. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II, s. 24 anm. 41.
19. RA. KU. 31.02.18. Dekanatssager 1880 dat. 12/11.

Medens Clausen havde ledet fakultetet i kraft af sin dygtighed og personlige autoritet, gjorde Madsen det mere, fordi han var den, der bedst forstod at klare sig i det taktiske spil. Den gamle Hermansen synes at have været indforstået med hans synspunkter, og det samme gjaldt til en vis grad Sthyr og siden Schat Petersen. Buhl og Jacobsen havde næppe mange muligheder for at gøre sig gældende, da de øvrige (med undtagelse af Scharling) ofte stod sammen i forsvar for fakultetets kirkelige kurs.

Henrik Scharling var tilhænger af den akademiske tradition fra Clausens og faderens tid. Ofte indtog han et særstandpunkt, men som regel forgæves. Hans uvilje mod alt, hvad der smagte af grundtvigianisme, uddybede det skarpe personlige modsætningsforhold til *Fr. Nielsen,* der med hensyn til indflydelse var Madsens eneste virkelige konkurrent. Nielsen var dog Madsen underlegen som taktiker og kunne ikke hamle op med ham over for studenterne.Skønt kirkepolitisk og personligt meget forskellige kunne de to ledende skikkelser ofte enes, når det gjaldt fakultetets holdning, der nu som før var en mådeholdets midterlinie. Men medens det i Clausens tid først og fremmest var videnskabeligt, man holdt sig på afstand af ekstremerne, var målestokken nu mere af kirkelig art: Kursen sattes mellem radikalisme i vækkelserne (Vilhelm Becks Indre Mission og venstregrundtviganismen) og ukirkelig videnskabelighed. Fakultetet begærede, og fik også, »menighedens tillid«.

P. G. Lindhardt har udtrykt denne holdning markant med sin tese, at fakultetet under Madsens og Nielsens førerskab blev et *»menighedsfakultet«.* Det skal forstås på den måde, at den kirkelige mistænksomhed over for fakultetet – ekstremerne naturligvis undtaget – bragtes til ophør ved, at fakultetet forsonede sig med kirken på videnskabens bekostning. I stedet for at tage de mange problemer op, som havde forpestet tilværelsen for teologien på universitetet i den foregående tid, opfattede man det som sin opgave at berolige de studerende, at bestyrke dem i det overleverede og at beskytte dem mod tidsåndens mange farlige variationer.

Mellem kulturradikalisme og vækkelse

Reaktionen på fakultetets kursskifte indfandt sig straks, idet angrebene fra kirkelig side for en tid ophørte. Man følte nødvendigheden af at forene alle gode kræfter mod den bølge af ugudelighed og vantro, som man så virksom i socialisme og brandesianisme, i Bibelkritik og naturvidenskab. Sandsynligvis har også A. C. Larsens og Adolph Steens angreb her haft deres virkning. Væsentligt var det, at den indflydelsesrige Skat Rørdam ikke længere ville

Fig. 89. H. L. Martensen som biskop. Hans senere år var forbitret af uvilje mod næsten alt i tiden. Den feterede »moderne« teolog fra 1840'rne harmedes over samtidens ugudelighed, liberalisme og talentløshed. Ved sin blotte eksistens var han et vidnesbyrd om de stærke brydninger i dansk åndsliv i århundredets sidste tredjedel. Litografi af I. W. Tegner 1885, udført efter et fotografi. KU.

være med til at løbe storm på fakultetet, og Fr. Nielsen, der havde været meget skarp i sin kritik 1874-75, så naturligvis anderledes på det, da han selv var blevet professor.

Helt ro blev der dog ikke. De dybe modsætninger i den grundtvigske bevægelse, der for alvor brød ud efter Grundtvigs død, fik også her deres virkninger.[20] På det store Askovmøde 1881, hvor man drøftede Grundtvigs tanker om præstefrihed, kom også præsteuddannelsen på tale. *Morten Pontoppidan,* som her angreb den teologiske uddannelse, uddybede bagefter sine synspunkter.[21] Han vendte sig mod præsternes forpligtelse »til at forkynde den papirsgud, man sidder og plukker på universitetet«. I Askov var det blevet foreslået, at også ikke-teologer under bestemte betingelser skulle kunne ordineres til præster. Det er imidlertid karakteristisk, at dette angreb ikke mødte nogen imødekommenhed i andre kirkelige kredse. Både Vilhelm Becks kampfælle, Johannes Clausen, der tidligere havde talt for en ændring af præsteuddannelsen, [22] og den moderate grundtvigianisme fandt nu anledning til at forsvare fakultetet.[23]

20. Se P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* I, og A. Pontoppidan-Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse* I, *1870-1887,* 1958.
21. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* I, s. 91-104.
22. Johannes Clausen: *Om en ny Præsteskole,* 1873.
23. Johannes Clausen: *Om Askovmødet og om Præstefrihed,* 1883. J. H. Monrad i DK 1881, 793f.

Den radikale fløj af grundtvigianismen fornemmede en stærk tilskyndelse til at kæmpe for præsternes frigørelse fra forpligtelsen på den lutherske bekendelse, fordi man heri så en alvorlig hindring for præstens troværdighed: den, der har lovet at udtrykke sig inden for bestemte, fastlagte grænser, er dårligt stillet i tidens åndelige kamp. Kort efter angreb også *Valdemar Brücker* fakultetet og især Fr. Nielsen, hvem han hånede for at have svigtet sit tidligere standpunkt. Brücker ønskede eksamenskommission, ophævelse af fakultetets eneret på præsteuddannelse og oprettelse af en fri præsteskole på »menighedens« betingelser.[24] Han mødte nok en del velvilje, men ingen virkelig opbakning blandt dem, der tidligere selv havde fremført en tilsvarende kritik.[25] For hans generation, hvortil også Morten Pontoppidan hørte, var det afgørende, at fakultetet i dets traditionelle skikkelse ikke kunne yde den hjælp i kulturkampen, som var så nødvendig. Reaktionen på fakultetes kursændring var derfor i højeste grad et generationsspørgsmål. Medens de yngre ønskede uforfærdet at give sig i kast med de problemer, tiden rejste, reagerede mange af de ældre ved at kalde til samling i fælles afvisning af »vantroen«, og for dem var derfor fakultetets kurs den rette. Væsentligt var det også, at de teologiske positioner som regel nøje svarede til de politiske under forfatningskampen. Medens den kirkelige »samling« enten var højreorienteret eller i det mindste ved passivitet bidrog til at styrke den Estrup'ske politik, var den radikale grundtvigianisme demokratisk sindet og støttede Venstre.[26]

Hverken disse angreb eller lejlighedsvise kommentarer i de kirkelige tidsskrifter fik dog nogen praktisk effekt. Først op mod århundredeskiftet blev debatten igen intensiv, efter at fakultetet i 1890'erne havde været udsat for Indre Missions mistænkeliggørelse i anledning af striden om Bibelkritikken, nu forbundet med nye bestræbelser på at få udvidet fakultetets lærerstab, og i løbet af det første tiår af det 20. århundrede kom endelig en række forandringer.[27] Indtil striden om Bibelkritikken kunne fakultetet arbejde i forholdsvis ro, omend det åndelige klima, i hvert fald i København, var særdeles ugunstigt. »Det moderne gennembrud« blev ganske vist kun en begrænset succes, men de nye tanker fik alligevel en vis udbredelse i borgerskabet og arbejderbevægelsen, og de mange tendensromaner bidrog til at svække gejstlighedens anseelse. Det var ikke blot Karl Gjellerups

24. V. Brücker: *Præsteuddannelsen,* 1883.

25. Pontoppidan-Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse,* s. 294-296.

26. Foruden de allerede nævnte værker henvises til: Hakon Stangerup: *Kulturkampen* I-II, 1946. Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892,* 1944. Hans Lund: *Askov Højskole 1865-1915, 1965.* Hans Jensen: *Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864,* KS 6. R. IV, 1942-44, s. 270-349.

27. Se næste kapitel.

»Germanernes Lærling«, med dens ondskabsfulde, men ingenlunde forfejlede billede af professor Petersen (Peder Madsen), der gjorde sin virkning.

Den akademiske teologi formåede kun i ringe grad at tage kampen op. De teologiske forsøg (f.eks. Fr. Nielsens eller L. Kochs) på at argumentere mod nyrationalisme og fritænkeri var ikke meget vellykkede.[28] Den grundtvigske venstrefløj, der ikke led af forskrækkelse over tidens tanker, hverken over videnskaben eller den nye litteratur, tog vel til orde, men havde hverken lyst eller evne til et teologisk-filosofisk opgør. For flere af de yngre grundtvigianere, f.eks. for Brücker og Christen Møller, var Rasmus Nielsens dualisme den løsning, der gav dem frihed til fordumsfrit at vurdere det nye uden at hemmes af frygt for, hvorledes det nu skulle gå troen.[29] Fr. Jungersen, der ligeledes tog sit udgangspunkt i Rasmus Nielsens filosofi og derved nåede til en ret stor frihed over for traditionen, blev hurtigt trukket i frakkeskøderne. Han blev så forskrækket, at han aldrig forvandt det, men faldt på plads i folden.[30] Jungersen virkede i København, hvor Brandes og socialismen føltes som et virkeligt problem, medens grundtvigianerne ud over landet tog mere afslappet på det. De afviste nok fritænkeriet, men samtidig søgte de samarbejde i politisk og kulturel henseende, trods de ældres jamren over »falske alliancer«. De var i hvert fald klare over, at en apologetik, der blot var beregnet på at skabe ro i egne rækker, kun kunne medføre isolation og gold traditionalisme.

I alle andre kirkelige kredse, og til dem hørte også fakultetet, var man tilbøjelig til at finde den ydre kirkelige fremgang, der var en følge af vækkelserne, vigtigere end bestræbelsen på at tage stilling til tidens problemer. Vel var der konflikter nok også inden for kirken, mellem grundtvigianerne indbyrdes, mellem grundtvigianisme og Indre Mission og mellem Københavns Indre Mission og landmissionen. Dertil kom, at den centrumskirkelige fløj, Mynsters og Martensens arvtager, der vel talmæssigt var svag (og især savnede en lægmandsaktivisme på linie med vækkelsernes), men stærk i indflydelse, mere eller mindre afskyede vækkelse i enhver form. Bevidstheden om situationens alvor, for bekymret var man, tvang dem til at søge sammen. Da »Evangelisk Alliance«, en angelsaksisk inspireret fælleskirkelig, men antikatolsk bevægelse, 1884 holdt møde i København, opnåede fakultetet tilladelse til at udsætte forelæsningernes begyndelse en uge for at kunne deltage i mødet og viste således, hvordan det betragtede sin opgave.[31]

28. Fredrik Nielsen: *Den kristne Tro og den frie Tanke,* 1872. L. Koch: *Kristendommen og den frie Tanke,* 1877.

29. Pontoppidan-Thyssen: anf. skr. s. 141-147, 294.

30. Se Pontoppidan-Thyssen: anf. skr. s. 154-161.

31. *Aarbog for Københavns Universitet* 1883-84, S 13.

Fakultetet gav ved hele sin færd studenterne anledning til at betragte teologien som en kirkelig oprustning og dermed til at anse teologisk studium i egentlig forstand for at være mindre væsentligt, en indstilling, som vækkelsens sønner må formodes at have haft forudsætninger for at tilegne sig. Det var, kan man sige, løn som forskyldt, da fakultetet 1891 modtog en adresse, hvori et større antal studenter anmodede om, at hver forelæsning måtte blive indledt med bøn. Fakultetet var ikke glad for det og har åbenbart afvist henvendelsen.[32]

Erfaringsteologi

Imidlertid betyder den kirkelige holdning, fakultetet indtog, naturligvis ikke, at det var upåvirket af situationen. Netop når man som Peder Madsen og hans kolleger følte sig tvunget til apologetisk at afværge den problematisering af den kristne tro, som syntes at være følgen af et positivistisk videnskabsbegreb, kunne man ikke lade ganske hånt om de positioner, man ville forsvare sig imod. Ikke blot Peder Madsen, men også den ældre Scharling indså, at der ikke kunne fortsættes ad Martensens vej. *Scharling* ville den subjektivisme til livs, som han så repræsenteret både hos Schleiermacher og hos Martensen, for i stedet for at bygge dogmatikken op på »Aabenbaringens historiske Objectivitet«.[33]

Scharling havde 1872-74 udsendt et stort, ambitiøst arbejde, *Menneskehed og Christendom i deres historiske Udvikling. En Fremstilling af Historiens Philosophi,* en besynderlig blanding af filosofi- og religionshistorie, symbolik (oversigt over de vigtigste kirkesamfund) og kritik af samtidens kulturliv. Alene ved sin bredde og mangfoldighed var dette arbejde afskåret fra større indflydelse. Men det repræsenterer Scharling, som han var, inden kravet om empiri også gjorde indtryk på ham, medens de ovenfor omtalte ytringer gengiver, hvor langt han kunne komme tidsånden i møde. Ret langt var det ikke, for Scharling, der følte sig som »Teolog og Digter«,[34] hørte i virkeligheden hjemme i tiden inden 1864. Hans teologi arbejder, udfra åbenbaringens forudsætninger, med rationelle argumenter, men bestrider eller betvivler man deres gyldighed, rekurrerer han til den personlige grebethed i troen. Over for en sådan position er der ikke meget at stille op, men til gengæld kan man betvivle, om den har været til megen hjælp.

32. Knud Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie,* s. 142f.

33. *Den lutherske Dogmatik overfor Nutidens kirkelige og videnskabelige Krav,* 1883 (Indbydelsesskr. til årsfesten).

34. Jfr. Scharlings selvbiografi *Theolog eller Digter,* 1917.

I forhold til Scharling var *Madsen* moderne, for så vidt som han fra sit Tysklandsophold før 1875 havde været påvirket af en teologisk skole, der må ses som et forsøg på at drage konsekvenserne af den filosofiske teologis sammenbrud. Det var den lutherske Erlangerskoles sidste blomst, *F. Frank*, der betog ham. Fra omkring århundredets midte havde en kraftig luthersk konfessionalisme gjort sig gældende i tysk teologi. Man ville vende tilbage til den lutherske ortodoksi fra tiden inden rationalismen i det 18. århundrede. Men en sådan tilbagevenden er aldrig mulig. Derfor bliver forsøget i vid udstrækning til repristination. Nok kunne man et langt stykke nå til en bedre og klarere forståelse af centrale tanker i den lutherske tradition, men Schleiermacher, hvis indflydelse overlevede den spekulative teologis sammenbrud, stod imellem. Man kunne, stående i en helt anden åndshistorisk sammenhæng end ortodoksiens, ikke komme uden om spørgsmålet om den kristne tros sidste grund, og netop her betød Schleiermacher en inspiration, da det jo var dette spørgsmål, han havde rejst på rationalismens baggrund. Hvorpå beror den kristne vished? Det spørgsmål måtte man først have besvaret.

Frank tager sit udgangspunkt i *genfødslen,* et begreb, som ikke mindst siden pietismen havde spillet en stor rolle. Dogmatikkens opgave er at fremstille det, der giver sig som sandhed for den genfødte. Det »empiriske« moment viser sig således i, at Frank stiller krav om, at dogmatikkens sætninger alle må godtgøre deres sandhed for den genfødte bevidsthed, men dermed er det også forbi med hans modernitet. Den kristne erfaring fører for ham med etisk og logisk nødvendighed – uden om alle de problemer, den historiske kritik rejste – over den sjælelige oplevelse af f.eks. synd og retfærdighed til denne oplevelses transcendente årsager (Gud, forsoningen i Kristus) og videre til de realiteter, der formidler kausalitetens virksomhed (kirke, nådemidler, åbenbaring osv.). Efter at denne sammenhæng, der altså skal fremgå af den kristne vished i genfødslen, er etableret, kan dogmatikken skride frem, som om intet var hændt, opbygget på Bibel og bekendelsesskrifter. Vishedslæren skal garantere det dogmatiske system, der på sin side er ganske traditionelt og ret så problemløst. Det er denne såkaldte erfaringsteologi, der danner grundlaget for Madsens teologi. Madsens hagiograf, Fr.Torm, ønsker derimod at betone selvstændigheden i Madsens dogmatik og tager derfor afstand fra den opfattelse, at han skulle være meget afhængig af Erlangerskolen.[35]

Det vil imidlertid være meget svært at påvise Madsens selvstændighed. Ligesom hos Frank forenes det objektive og det subjektive, idet den kristelige bevidsthed ved siden af Skriften og traditionen udgør en selvstændig

35. Frederik Torm: *Biskop Peder Madsen. En Levnedsskildring,* 1926.

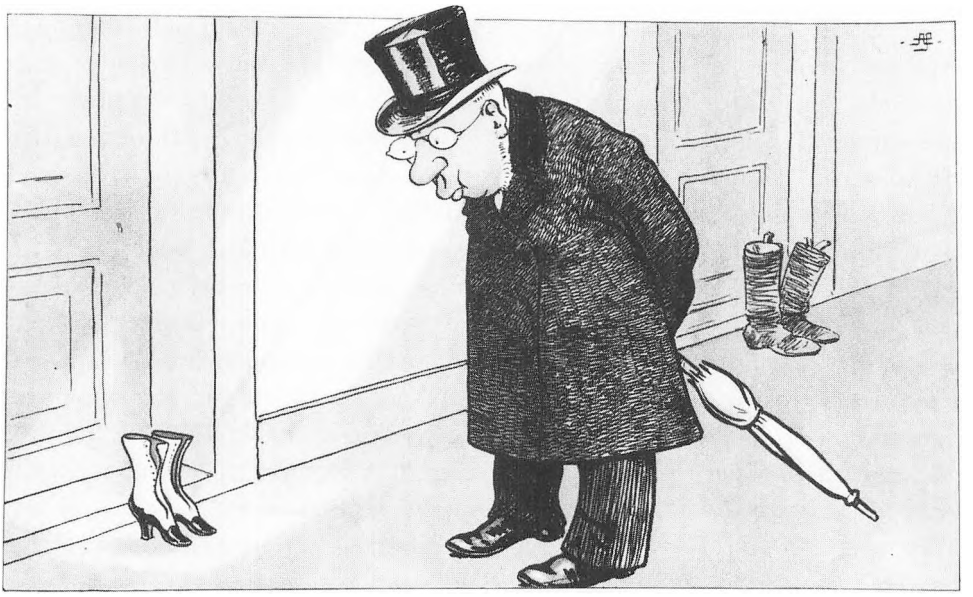

Fig. 90. 1899 blev Peder Madsen udnævnt til efor for Valkendorfs Kollegium. Samme år skildrede Alfred Schmidt i Blæksprutten det chok, en inspektion af det til pudsning fremsatte fodtøj på kollegiet gav ham. I datidens København var det oplagt at kalde tegningen »Peder Madsens Gang«.

erkendelsesvej. Det er en selvfølge for Madsen, at den kristne lære kun er virkeligt tilgængelig for den, der er bestemt af »trosinteressen«. I hans dogmatik, der ikke tilstræber at være et system, men kun en ordnet sammenstilling af troslærens indhold, med begrebet »frelse« som det ordnende princip, optræder Skriften i form af bibelteologiske sammenstillinger til hvert lærepunkt, der som følge af den uhistoriske metode altid kan bevise, hvad Madsen ønsker. De værdifuldeste dele af hans troslære er de dogmehistoriske afsnit (»traditionen«), der er meget kyndige og omhyggelige. Men det er altså først den kristelige bevidstheds forhold til det, Skrift og tradition rummer, der gør indholdet til dogmatik. Madsen vishedslære er i hvert fald i princippet af samme karakter som Franks. Den åndelige erfaring af de værdier, kristendommen indeholder, viser sig i, at skriftens og traditionens lære imødekommer hjertets dybeste trang. Således bekræfter de forskellige åbenbaringskilder hinanden, idet den kristelige bevidsthed ikke blot er overbevist om skriftens sandhed, men finder den bekræftet ved sin egen erfaring. Det reciproke forhold skal hindre, at dogmatikken bliver til gold intellektuel ortodoksisme eller til en subjektivisme, der opløser kristendommen som historisk størrelse.[36]

36. Se Karen Horsens: *Empiri og kristelig Vished. Et Hovedtræk af Peder Madsens, Henry Ussings og F. C. Krarups Theologi,* KS 7.R. V, s. 343-397.

Til forskel for Scharling lader altså Madsen oplevelsen af kristendommens erfaring være en selvstændig åbenbaringsfaktor, ikke blot den nødvendige forståelseshorisont for åbenbaringens objektive indhold i skrift og bekendelsesskrifter. Han går dermed et skridt videre end Scharling. Erfaringen, den psykologiske faktor, er fra nødvendigt forståelsesredskab forvandlet til selve garantien for de objektive momenters sandhed. Dermed havde Madsen ikke blot ofret de spekulative elementer i teologien, som måtte falde, men var stærkt på vej til at gøre teologien til psykologi, idet hjertets trang, spørgsmålet om, hvad der dybest kan tilfredstille den etiske og religiøse bevidsthed, blev det afgørende. Trods det store bibelteologiske og dogmehistoriske apparat lader det sig ikke overse, at apologetikken, som det så ofte går, havde tvunget ham til i en vis forstand at acceptere modstanderens betingelser. Der var ikke så langt fra Madsen til den liberale teologi, han mente sig i modsætningsforhold til. Den konservative lutherdom var bevaret på en måde, der stod helt åben over for mere vidtgående indrømmelser til det moderne videnskabsbegreb.

Som ekseget arbejdede Madsen helt efter de synspunkter, han selv havde udtrykt i sit forsøg på at få P. J. Pedersen til at modtage det nytestamentelige professorat. De posthumt udgivne små kommentarer er kompilationer af konservative tyske og engelske eksegeters arbejder, forbundet med, hvad et relativt godt kendskab til græsk og et meget fint kendskab til den kristne bevidsthed indgav ham. Den af ham selv udgivne kommentar til Johannes' åbenbaring er et stort og på sin vis grundigt arbejde, der som alt, hvad han skrev, vidner om flid og belæsthed, men også om en forsigtighed, der er blottet for perspektiv. Videnskabsmand var han ikke, men på sine betingelser utvivlsomt en dygtig og omhyggelig lærer. Disputatsen fra 1879 var oprindeligt påbegyndt som licentiatdisputats, men Madsens sindige tøven, i forbindelse med den hurtige udnævnelse til docent, hindrede i lang tid dens færdiggørelse. Siden skrev han et par universitetsprogrammer, der fortsatte linien fra disputatsen, ved at beskæftige sig med det kirkelige embede og med forholdet mellem embede og menighed. Alt i alt betegner disse skrifter Madsens aktivistiske menighedssyn. I saglig henseende er de bestemt af de samme egenskaber som dogmatikken.[37]

Under sin udenlandsrejse havde Madsen også været i Göttingen, hvor han havde hørt datidens mest omtalte tyske teolog, *Albrecht Ritschl,* hvis tænkning skulle komme til at præge en række af de betydeligste teologer i de sidste 30 år af århundredet og et stykke ind i det 20. Men det er karakteristisk, at Madsen

37. Peder Madsen: *Det kirkelige Embede,* 1890, og *Embedets og Menighedens Samvirken i det kirkelige Arbejde,* 1894.

efter at have været i Erlangen valgte at slutte sig til en ældre skole. I Ritschls såkaldte vurderingsteologi syntes teologien at få nye muligheder. Ritschl var selv udgået fra den af F. C. Baur bestemte Tübingerskole. Det betød, at han var parat til at drage konsekvenserne af den historiske Bibelkritik, samtidig med at han ved hjælp af nykantianismen skabte et nyt grundlag for en forståelse af den kristne tradition. Skønt altså i hvert fald Madsen kendte Ritschl allerede i begyndelsen af 1870'erne, kom det til at vare nogen tid, inden denne teologi begyndte at gøre sig gældende i Danmark. I 1880'erne disputerede to af Madsens elever. Den ene, *Henry Ussing,* holdt sig som sin lærer til Erlangerskolen og skrev disputats om den kristelige vished, men den anden, *F. C. Krarup,* der ligeledes efter Madsens råd var i Erlangen, fandt sig bedre til rette med Ritschl. Hans disputats fra 1885 indførte vurderingsteologien her i landet. Hans egentlige indflydelse begynder dog først senere, og der vil da være lejlighed til at gå nærmere ind på vurderingsteologien.[38]

Ussing var, i modsætning til Madsen, vokset op med »den moderne Vantro«, dvs. mange akademikeres selvbevidste overbevisning om det positivistiske videnskabsbegrebs urokkelighed og eksklusivitet, som baggrund. Derfor var han også stærkere ramt af den trussel, en deterministisk naturvidenskab syntes at være for en kristen overbevisning. Det er derfor også forståeligt, at den psykologiske analyse af den subjektive erfaring, i betoningen af dennes vishedskarakter, må gå endnu længere end hos Madsen. Ikke blot kan kristendommen kun forstås ved indre oplevelse, men denne erfaring er selv en umiddelbar åbenbaring af det guddommelige i sjælen. Ussing synes dermed at være havnet i mystikerens påstand: troen er ikke et forhold til en udefrakommende forkyndelse, således at åbenbaring og tro holdes ude fra hinanden, men en direkte erfaring af det objektive, så at subjekt og objekt er smeltet sammen. Imidlertid er det ikke Ussings mening at afskære det udefrakommende aldeles, hvorved hans anskuelse ville miste ethvert forhold til den historiske kristendom. Meningen med den psykologiske bestemmelse af visheden er at frigøre den fra de former for erfaring, videnskaben arbejder med, og således gøre den uangribelig, skønt Ussing ikke forventer, at den, der ikke har haft oplevelsen, skal anerkende dens realitet. Han forlanger blot, at muligheden skal accepteres. Forbindelsen til den historiske åbenbaring søges knyttet ved, at denne svarer til den indre erfaring og dens trang: netop således som Bibelen fortæller, forholder det sig. Netop i Jesu død og opstandelse finder erfaringen det, som dybest svarer til den. Herfra fører vejen videre til

38. Henry Ussing: *Den christelige Vished. Apologetiske Undersøgelser med særligt Hensyn til Franks »System der christlichen Gewissheit,* 1883. F. C. Krarup: *Om Forholdet mellem det guddommelige og det menneskelige i Kristi Person. En Fremstilling af Kristologien,* 1885.

en fastholdelse af Bibelens urokkede autoritet med afvisning af den historisk-kritiske forskning.[39]

Ussings teologi svarede nøje til den praksis, som kendtes fra vækkelsen i dens pietistiske form. Derfor blev han meget hurtigt dels den anerkendte apologet i akademisk sammenhæng, dels vækkelsens fremragende teoretiker, der gennem docentvirksomhed og foredrag bidrog til den isolering af kirkeliv og teologi i forhold til det almindelige kulturliv, som prægede perioden. I kraft af sin dygtighed gjorde han et dybt indtryk i kirkelige kredse, også som prædikant. Netop ved at begrunde visheden uden for enhver sammenhæng med kulturlivet bidrog han til at indsnævre berøringsfladerne med det til ren afvisning af »vantroen«.

Andre forsøg

I slutningen af 1870'erne havde *Chr. Kalkar* svært ved at fylde sit teologiske tidsskrift. Udgiveren selv jamrede med mellemrum over vantroens fremtrængen og den ringe teologiske interesse. Det er da heller ikke meget, tidsskriftet har at sige til tidens problemer. Christen Møller søgte at tage stilling til nyrationalismen og »den frie tanke« ud fra Rasmus Nielsen, [40] Ussing tog sig på at imødegå Heegaards *Om Intolerance*[41] og den oprindelige Kierkegaard-discipel Kofoed-Hansen bestred, at en konflikt mellem tro og naturvidenskab var nødvendig. Naturvidenskabens resultater er relative og berører ikke troens stilling.[42] En Martensen-beundrer, A. G. Fich, påtog sig at vise, at tro og videnskab ikke står i nogen modsætning til hinanden, da videnskaben er en metode, der forudsætter »tro«. Hvad angår opfattelser som darwinismen eller den Feuerbach'ske materialisme, kan heller ikke de etablere et sådant modsætningsforhold, da ingen af dem er videnskabeligt uanfægtede.[43] Iøvrigt fyldte Kalkar i de senere år sit tidsskrift med kirkeligt oplysende stof, og 1880 gik det ind.

Det blev *H. V. Sthyr,* der 1884 tog tråden op. Han, der intet ydede i sit fag, var overhovedet meget aktiv på andre felter. Han var medlem af Rigsdagen, og da dr. Fog forlod pastoralseminariet, overtog Sthyr hans undervisning på fakultetets anbefaling, skønt Fr. Nielsen påpegede det uheldige i, at et

39. Se foruden anf. arb. af Karen Horsens også Torben Gudmand-Høyer: *Kritik af et Kirkesyn,* 1964.
40. TT 1877, s. 561-606.
41. Smst. 1879, s. 1-30.
42. Smst. 1880, s. 65-85.
43. Smst. 1878, s. 19-52, 89-112.

medlem af fakultetet påtog sig et krævende hverv på et tidspunkt, hvor fakultetet søgte at godtgøre nødvendigheden af et 6. professorat.[45] Sthyr skrev selv meget lidt i tidsskriftet, men det må regnes ham til fortjeneste, at han ved dette initiativ atter skabte et organ for dansk teologi ved siden af de kirkelige tidsskrifter. Skønt Sthyr i sine lejlighedsvise redaktionelle bemærkninger ikke lagde skjul på sin konservatisme, bestræbte han sig åbenbart ærligt på at vise frisind ved at lade forfattere, hvis anskuelser han ingenlunde billigede, komme til orde. Kvaliteten er højst ujævn, men tidsskriftet orienterede forholdsvis godt i det mindste om den her i landet udkomne litteratur. Der er en del kirkeligt stof og ikke så lidt, der hører hjemme i memoirelitteraturen. Megen plads er naturligvis viet spørgsmålet om den gammeltestamentlige kritik, og i 90'erne begynder interessen for Ritschl at gøre sig gældende. Trods dygtige indlæg på de to sidstnævnte områder må det nok siges, at tidsskriftet er svagerere end dets forgænger. Bedre blev det, da redaktionen 1899 blev overdraget til *J. Oskar Andersen, C. E. Fløystrup* og *F. E. Torm,* efter at Fløystrup et par år havde redigeret det alene under Sthyrs ministertid.

Det er påfaldende, men ikke overraskende, at professorerne har uendelig lidt at bidrage med, når man ser bort fra de to gammeltestamentlere Buhl og Jacobsen. Som Madsen og Schat Petersen var *Fr. Nielsen* mere indsamler og bearbejder af fremmed viden end selvstændig forsker, og derfor var det naturligere for ham at skrive bøger, når materialeindsamlingen var tilendebragt, eller at udtrykke sig journalistisk i dagspresse eller kirkelige blade, medens tidsskriftafhandlingen mindre var hans sag. Nielsens forfatterskab var omfattende og flittigt. Hans store kirkehistoriske håndbog er karakteristisk for ham. Den vidner om stor belæsthed, og den livlige, anekdoteprægede fremstilling gør det forståeligt, at Nielsen var en yndet forelæser, men det var ikke blot værkets omfang, der gjorde det vanskeligt at skelne væsentligt fra uvæsentligt. Dertil bidrog også forfatterens levende, men noget kaotiske interesse for stort og småt i skøn forening. Af hans større arbejder var nok det først udgivne, *Romerkirken i det nittende Hundredaar,* det mest vellykkede og i hvert fald det, der skaffede Nielsen en international anerkendelse, som han forstod at følge op ved livlig kontakt med udenlandske kirkehistorikere.

Fr. Nielsen holdt sig i det væsentlige til den udenlandske kirkehistorie. 1886 begyndte han udgivelsen af *Småskrifter til Oplysning for Kristne.* Her udsendte han selv en række arbejder, særligt med nyere protestantisme som tema. Udgivelsen, der rummede såvel danske originalarbejder som oversættelser, var et respektabelt oplysningsarbejde. Bidragene kom fra vidt forskellig side, og hensigten var klart apologetisk, men ikke snæversynet. Nielsens eneste

45. Aarbog for Københavns Universitet, 1881-82, s. 144.

større arbejde om dansk kirkehistorie var bogen *Grundtvigs religiøse Udvikling.* Den var en frugt af forelæsninger, han holdt, da man bebrejdede ham, at han intet gjorde for at gøre studenterne bekendt med Grundtvig.[46] Bogen har i det mindste den fortjeneste at være det første alvorlige forsøg på en historisk fremstilling af Grundtvigs liv (indtil 1839), men det blev med rette kritiseret, at den mere var en sammenstilling af citater end en selvstændig undersøgelse.[47] Den samme kritik havde man tidligere rettet mod hans disputats om Tertullian.[48] Foruden sit egentlige kirkehistoriske forfatterskab tegnede Fr. Nielsen sig også for en række kirkepolitiske og polemiske indlæg, der naturligvis var præget af den kyndige kirkehistoriker, men i øvrigt mere hører hjemme inden for pamfletlitteraturen eller journalistikken. Det gælder til en vis grad også de litterære fejder mellem ham og H. Scharling, der gav de to modstandere rig lejlighed til at få afløb for personlig antipati.

Hen mod slutningen af sin professortid foruroligedes Fr. Nielsen over den liberale teologis fremtrængen. I det samarbejde mellem de kirkelige retninger, som fandt et ydre udtryk i de såkaldte »Bethesdamøder«,[49] tog han ivrigt del. Skønt han naturligvis måtte tage afstand fra Indre Missions angreb på den videnskabelige teologi i 90'erne (på grund af Bibelkritikken), har han næppe haft meget sympati for historisk Bibelforskning. Da han 1897 begyndte udgivelsen af *Kirke-Leksikon for Norden,* angav han som grund, at hvis et sådant værk skulle kunne skrives uden påvirkning af moderne, liberal teologi, var det sidste øjeblik.[50] Få år efter (1900) modtog Nielsen tilbuddet om at blive biskop i Aalborg, og i de følgende år blev han, teologisk og kirkepolitisk, mere og mere konservativ.

Universitetsteologien og dens tilhængere var i en vanskelig situation i disse år. »Det moderne gennembrud« fik ganske vist ikke den indflydelse ud over københavnske kredse, som brødrene Brandes havde håbet på. Tværtimod mistedes mange af de kontakter på landsplan, som »det litterære Venstre« havde etableret gennem samarbejdet mellem brandesianere og grundtvigianere, da C. Berg brød med »europæerne«. Men klimaet på universitetet var ikke gunstigt for teologien. Nok var Brandesbegejstringen borte, men mange af de synspunkter, hvormed Georg Brandes havde vakt furore i begyndelsen af 70'erne, var nu blevet selvfølgelige for mange unge akademikere. Når man

46. P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* I, s. 188f.
47. Se foruden Lindhardts henvisninger også L. Koch i *Fra Bethesda,* 1889, s. 545-555, 561-570.
48. *Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling* I, s. 340. *Biskop H. Martensens Breve til L. Gude* III, s. 126. Vedr. Fr. Nielsens forfatterskab henvises til *Biskop, Dr. Fredrik Nielsen. En Levnedstegning* I-II, udg. af J. C. Kall, 1911.
49. P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VII, s. 276-280.
50. P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II, s. 113, anm. 287.

Fig. 91. Fredrik Nielsen (1846-1907), cand.theol. 1870, præst 1873-1877, professor i kirkehistorie 1877-1900, dr.theol. 1879, biskop i Aalborg 1900-1905 og i Aarhus 1905-1907. Hansen og Weller fot. 1896. KB. Billedsamlingen.

ikke længere kunne gå så meget op i den antiklerikale agitation, hang det sammen med, at den havde gjort sin virkning. På denne baggrund er det ikke uforståeligt, at teologerne, trængte som de i øvrigt følte sig af tidens tanker, forsøgte at slå bak og erstatte den tabte offentlige anseelse med febrilsk kirkelig aktivitet. Også socialismen var med til at fremkalde denne indstilling, idet man fra teologisk side havde svært ved at skelne mellem de sociale og økonomiske krav og den dermed tilsyneladende sammenhængende antikirkelige propaganda.

Men hvor forståelig end den teologisk-kirkelige frontforkortning kan være, er det ikke til at komme uden om, at den betaltes i dyre domme. For den teologiske student, der ikke så sig i stand til at tilstoppe ørerne for alle røster, der kom »udefra«, kan fakultetets apologetiske teologi, trods dens ufrivillige, men nødvendige indrømmelser gennem forsøget på at give »erfaringen«, hvad der tilkom den, ikke have været tilfredsstillende. Anderledes så det vel ud for vækkelsens, især den indremissionske vækkelses børn. For dem var det afgørende, at teologien styrkede, hvad de forstod ved troen, og det gjordes bedst ved at holde problemerne på afstand. Endnu en gang så fakultetet sig

klemt fra to sider. Kontinuiteten med fortiden bevaredes, idet man ikke i det ydre forandrede det teologiske studium, men da man, al lærdom tiltrods, erstattede kritiske undersøgelser med opbyggelighed, trådte de negative sider ved systemet endnu tydeligere frem end før. Hvad man bevarede, var just det, som ideligt var blevet kritiseret det meste af århundredet igennem: manuduktion og diktering af forelæsninger, kollegiehefter og eksamenstyranni. På denne baggrund måtte den opbyggelige ånd og de »vægtfulde« personligheder virke groteske på den uimodtagelige, men samtidig anses for at være indespærret i en urimeligt hård skal for dem, der kun søgte kristelig bestyrkelse. »Menighedsfakultetet« manglede den frie præsteskoles muligheder for at skabe harmoni mellem form og indhold, samtidig med at dets afgift til universitetssammenhængen kom til at bestå alene i opretholdelse af et forældet undervisningssystem, der ansås for at være »akademisk«.

Teologiens historie er fuld af sådanne forsøg på at værge sig mod den risiko, som en justering af mål og midler i forhold til nye intellektuelle og kulturelle betingelser medfører. Men da teologer ligesom andre er bundet af vilkår, de ikke selv kan sætte, er der nøjagtigt lige så mange eksempler på, at disse bestræbelser på at standse op, som om man var ved vejs ende, skydes til side. Det uholdbare i fakultetets holdning viste sig hen mod århundredets slutning, tydeligst i kampen om Bibelkritikken.

Kampen om Bibelkritikken

Et historisk studium af Det gamle Testamente havde meget længe fundet sted, især i Tyskland, men det var først i anden halvdel af århundredet, det formåede at nå til resultater, der kunne trænge igennem. I Tyskland var klimaet – efter 1848 – både politisk og kirkeligt overordentlig konservativt. Så sent som 1865 gav Wilhelm Dilthey over for den nu gamle F. C. Baur udtryk for et stærkt mismod over for mulighederne af frihed ved de teologiske fakulteter for en ægte historisk forskning.[51] Den, der formåede at samle den tidligere kritik til et samlet billede, var *Julius Wellhausen,* hvis *Geschichte Israels* (1878) vendte strømmen. Han påviste, at præstelovene i Mosebøgerne er den yngste del af dem og fremhævede profeterne som udtryk for en langt ældre tradition. Hans litterærkritiske arbejde med Mosebøgerne førte til udskillelse af en række traditionslag af varierende alder. Målet med disse undersøgelser var naturligvis at skabe et grundlag for en virkelig skildring af Israels religionshistorie, ganske som den samtidige beskæftigelse med evangelielitte-

51. E. Hirsch: *Geschichte der neuern evangelischen Theologie* V, 1960, s. 552.

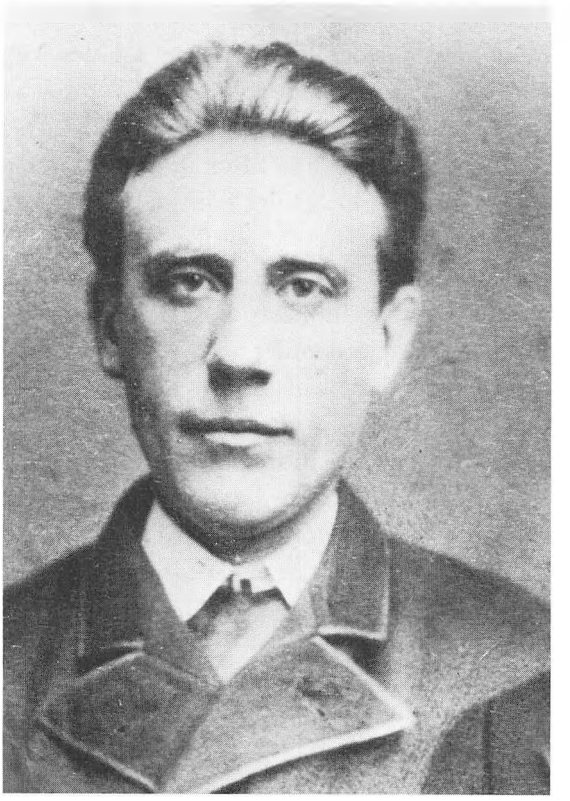

Fig. 92. Frants Buhl (1850-1932), cand. theol. 1874, dr.phil. 1878, docent i Gammel Testamente 1880, professor i samme fag 1882, professor i samme fag i Leipzig 1890, professor i semitisk filologi ved Københavns Universitet 1898-1922. Udsnit af et billede af Det teologiske Fakultet 1889. A. Lønborg fot. KB. Billedsamlingen.

raturens kildekritiske problemer skulle danne basis for en historisk fremstilling af Jesu liv.

Wellhausen fik elever, der var villige til at udbygge hans teorier, men også en række konservative gammeltestamentlere blev overbevist om, at hans syn på Det gamle Testamente i hvert fald rummede synspunkter, man ikke kunne ignorere. Til disse hørte også *Frants Buhl.* Da Buhl begyndte sin docentvirksomhed, efter at han forinden ved disputats og andre studier havde skaffet sig et fremragende filologisk grundlag, var diskussionen om Wellhausens forskning i fuld gang. Han tilegnede sig den hurtigt og indførte de studerende i den, ligesom han gjorde et betydeligt arbejde for at forklare denne forsknings betydning i videre kredse. Buhl var alt andet end en hyperkritisk agitator. Han hørte afgjort til de mådeholdne, for ikke at sige forsigtige, men han så sig ude af stand til at fortie, hvad han måtte betragte som uimodsigeligt. Derfor tog han også kampen op, da modstanden begyndte at gøre sig gældende, men der er intet, der tyder på, at han har befundet sig godt ved det. Det kan være svært at blive klar over, hvorfor han 1890 rejste til Leipzig. Sandsynligvis har flere årsager samvirket, og det er muligt, at den ringe forståelse, han mødte i

kirkelige kredse, har været en af dem. Buhl selv nævner Fr. Nielsens uvilje mod ham og forpligtelsen over for den tilbudte opgave i Leipzig. Ifølge P. Madsen skal han have frygtet, at professoratet i Leipzig ellers ville tilfalde »en Bundradical eller en Stokconservativ«. Desuden skal han have været bange for, at hebraisk skulle blive afskaffet i det teologiske studium.[52]

Det synspunkt, at det gammeltestamentlige studium ville lide skade, hvis det blev varetaget af radikale eller konservative, svarer godt til Buhls holdning i den danske debat, hvor han ingen som helst tilbøjelighed viser til at overtage traditionsstridig kritik, med mindre han anser den for uomgængelig. Det var spørgsmålet om Mosebøgerne, der satte gang i diskussionen. Buhl orienterede 1885 om *Den nyeste Pentateuchkritiks Ret og Uret* (Pentateuch: De fem Mosebøger).[53] Denne afhandling giver udtryk for en yderst moderat tilslutning til de indrømmelser til Wellhausen, som Fr. Delitszch, Buhls forgænger i Leipzig, havde gjort. Buhl henviste til, hvilken chokerende virkning den nye forståelse af Det gamle Testamente har haft i udlandet og forsvarer sin forsigtige behandling af emnet med, at »vi« må forberede os, da noget lignende kan ske nårsomhelst herhjemme. Buhl søger desuden at berolige ved at betone, at kritikken ikke umiddelbart berører den kristne tro, sådan som tilsvarende angreb på Det nye Testamente ville gøre. Hans grundtanke, som fastholdes i alle hans indlæg, er, at et forsvar kun er muligt, hvis man indlader sig på kritikken. Det nytter ikke at lukke øjnene og slet ikke at lade kristendommens modstandere få eneret på kritikken.

Allerede denne første orientering gav anledning til en lille debat, idet *Fr. Helveg* gjorde opmærksom på, at et sammenstød mellem tro og videnskab ingenlunde er umuligt, da den gammeltestamentlige kritik uværgerligt må få konsekvenser for synet på Ny Testamente. Har kritikken ret, må det spørgsmål melde sig, om Jesus f.eks. har uret i sin forståelse af Det gamle Testamente. Helveg ønsker ikke at stå videnskaben i vejen, men må advare mod halve forlig. Dermed er der allerede peget på det spørgsmål, som i slutningen af 1890'erne blev et af de mest brændende i striden om Bibelkritikken. Buhl svarede, at der muligvis må skelnes mellem Jesu guddommelige sendelse og spørgsmål af lavere, nemlig videnskabelig natur.[54]

Medens den venligt førte debat mellem Buhl og Helveg således ikke drejer sig om selve den saglige berettigelse af den nyere kritik, afviste gamle Kalkar Buhl (uden at nævne hans navn),[55] og flere udenlandske skrifter af konservativt tilsnit omtaltes i den kirkelige presse. Buhl var de følgende år på

52. P. G. Lindhardt: *To breve fra Frants Buhl til Peder Mansen,* DTT 1970, s. 55-61.
53. TT 1885, s. 256-282 og 1886, s. 250-277.
54. DK 1886 nr. 15 (Helveg), 17 (Buhl), 19 (Helveg), 22 (Buhl).
55. Smst. 1885 nr. 11. Se også smst. 1886 nr. 49 (A. S. Poulsen).

færde overalt, hvor han fandt, at man omtalte den gammeltestamentlige kritik på en uredelig måde, eller at man tillagde ham selv motiver, han ikke godkendte. Samtidig var han flittig som forfatter, både af letforståelige mindre bøger, beregnet på videre kredse, og af videnskabelige værker. Blandt de sidste skal nævnes hans kommentar til Esajas. Det var en begivenhed, at et sådant værk af en dansk forfatter overhovedet udkom. Medens Buhls arbejder var præget af hans bevidsthed om, at kritikken måtte fremføres med ro og besindighed, var der andre, som tog mindre hensyn til, at den danske offentlighed var slet forberedt. Blandt dem var *A. C. Larsen,* med hvem Buhl havde et skarpt ordskifte, efter at Larsen havde udsendt *De fem Mosebøger* (1890), hvor han havde påstået, at fakultetets teologer ikke ville forhandle med ham.[56] Stod Buhl over for, hvad han måtte anse for dumhed eller uhæderlighed, var han ubarmhjertig i sin polemik. Det kom også Sthyr til at mærke, da han ved et par lejligheder vovede at blande sig i denne debat. Buhl lagde ikke skjul på, at han anså ham for et fæ og en uærlig person.[57]

Indtil 1890 havde diskussionen kun haft lidt interesse i videre kredse, men A. C. Larsen og tidsskriftet *Israel og vore Dage,* redigeret af Axel Plenge og V. Ullmann, agiterede med den store offentlighed for øje, og forinden havde spørgsmålet om Bibelen stået til debat i grundtvigske kredse, især foranlediget af V. Brückers for datiden ret frimodige udtalelser.[58] I Fr. Nielsens *Smaaskrifter* udkom 1890 en moderat redegørelse for kritikken, forfattet af en af ansøgerne til Buhls professorat, V. Obel.[59] Men efter J. C. Jacobsens udnævnelse, der betød en fortsættelse af Buhls linie, syntes det klart, at fakultetet ikke kunne forholde sig passivt. 1893 kom Buhls *Det israelitiske Folks Historie,* som fremlagde resultaterne af kritikken på en overskuelig måde. Det var nu til at se for enhver, der ville, at »videnskaben« så anderledes på Det gamle Testamente end den kirkelige tradition. Også her fastholdt Buhl sit grundsynspunkt, nu formuleret på den måde, at det gælder om at kæmpe på to fronter: Mod den »angribende« rationalisme, der tror, at alt falder, fordi nogle enkeltheder rokkes, og mod den »apologetiske« rationalisme, der ved filistrøse argumenter tror at kunne imødegå den historiske kritik, der ikke *kan*

56. DK 1890 nr. 21-22, 23-24.

57. V. Sthyr: *Hvilken Stilling skulle vi Kristne indtage overfor den moderne Kritik af det gamle Testamente?,* TT 1894, s. 289-305. Diskussion mellem Buhl og Sthyr: Fra Bethesda 1894 nr. 16, 18, 21 og 24. V. Sthyr: Efterskrift til artikel af J. C. Jacobsen, TT 1897, s. 612-616, med henvisning til bemærkning af Buhl i *Til Vejledning i de gammeltestamentlige Undersøgelser,* 1895, s. 26. Buhl: *Replik,* DK 1897, nr. 13-14. Sthyr: *En Redegørelse,* smst. nr. 16. Buhl: *Afsluttende Bemærkninger,* smst. nr. 18.

58. Se A. Pontoppidan-Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse,* s. 296-321, 386-396.

59. V. Obel: *Om den gammeltestamentlige Kritik,* 1890.

afvises. Kun, hvis man vil tage kampen op mod den »apologetiske« rationalisme, vil man være i stand til effektivt at imødegå den »angribende«.[60]

Den opsigt, Buhls bog vakte, i forening med ængstelse over Jacobsens virksomhed som professor, tilskyndede *P. Madsen* til at tage ordet. Han valgte reformationsfesten 1894 som anledning. I sin tale anerkendte Madsen den historiske kritiks berettigelse. Det, som vakte mest opsigt, var imidlertid, at han accepterede kritikkens ret til også at være uenig med Kristus og apostlene i synet på Det gamle Testamente. Det var, som allerede Fr. Helveg havde påpeget, en nødvendig konsekvens af en godkendelse af kritikkens ret. Madsen begrundede sit synspunkt ud fra den såkaldte kenoselære, som han også i øvrigt tilsluttede sig. Ifølge denne har Kristus ved sin inkarnation, trods sin guddommelighed, givet afkald på under sit jordeliv at have tilgang til andre informationer end dem, han kunne få ad naturlig vej, for så vidt angik spørgsmål, der ikke direkte hang sammen med hans sendelse. Hvis dette gjaldt fysiske problemer, kunne Madsen ikke se, hvorfor det ikke også skulle gælde historiske.[61]

Madsen var forberedt på, hvad det ville koste ham for en gangs skyld at tale utvetydigt, og reaktionerne lod da heller ikke vente på sig. *Vilhelm Beck,* der i forvejen var i strid med Københavns Indre Mission, som Madsen stod nær, angreb først på grundlag af forlydender, dernæst på grundlag af selve Madsens tale, da den var blevet trykt. En debat imellem dem kunne det ikke komme til. Dertil var Becks reaktion for ubehersket og for uinteresseret i selve problemet. Derimod tog Madsen diskussionen op med J. H. Monrad og V. Hoff i Dansk Kirketidende. Det viste sig nu, at den moderate grundtvigianisme end ikke kunne affinde sig med Madsens yderst tilbageholdende godkendelse af kritikkens berettigelse. Det springende punkt var spørgsmålet om Jesu viden om Det gamle Testamente. Kenoselæren kunne lige så lidt berolige Monrad og Hoff i dette spørgsmål, som den havde kunnet formilde Vilh. Beck. I Højskolebladet gjorde Brücker (under pseudonymet »En Lægmand«) sig lystig over begge parter i striden og orienterede letforståeligt om Bibelkritikken. Dansk Kirketidende, der nu redigeredes af J. H. Monrad, stod vel åbent for indlæg for og imod, men dets linie var fra nu af klar mange år frem: Bibelkritikken skulle bekæmpes.

Gennem hele året 1895 vrimler det med indlæg af forskellig art, men uden at nye argumenter af betydning bringes på bane. Mere betydning havde det formentlig, at Buhl udsendte *Til Vejledning i de gammeltestamentlige Undersøgelser,* hvori han klart og forståeligt for enhver interesseret fremlagde sagen.

60. *Det israelitiske Folks Historie,* 1893, forordet.
61. Jfr. hertil P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II, s. 37-47 (med litt. henv.).

Nogen støtte fik han af de to præster V. Obel og O. Jensen, der begge havde været ansøgere til hans professorat. I slutningen af 90'erne begyndte også Jacobsen at gøre sig gældende med artikler og foredrag. Han fortsatte helt i Buhls spor med en moderat, men dog klar tilslutning til den nyere forskning. Det kildne problem om Jesu viden klarede han indtil videre med kenoselæren.

Et dramatisk højdepunkt nåede striden med Becks ubeherskede angreb på fakultetet (og Københavns Indre Mission) under *Bethesdamødet 1896.* Det var en krigserklæring til fakultetet, som gav anledning til pinlige episoder, bl.a. med forsikring fra Madsen og Jacobsen om, at de skam i forvejen var »på knæ for Bibelen«, sådan som Beck opfordrede dem til at være. Den omstændighed, at Beck ingen opbakning fik fra københavnsk side, heller ikke fra en mand som Ussing, der i saglig henseende ikke kan have været synderligt uenig med ham, sandsynliggør, at der er en dybere baggrund for angrebet: det stærke modsætningsforhold mellem Beck og Københavns Indre Mission. Mødet gav naturligvis anledning til mange kommentarer i de kirkelige blade. Klart og utvetydigt udtrykte Morten Pontoppidan sin uvilje mod den besynderlige tanke, at man skulle bøje knæ for en bog. For Beck var aktionen mislykket, men han opgav ikke straks tanken om at få standset Bibelkritikken, eller i hvert fald at få skabt modforanstaltninger. Ved flere møder drøftede Menighedskonventet af 1891, ligesom Bethesdamøderne en sammenslutning hen over de kirkelige retninger, det teologiske studium. Det endte til sidst med vedtagelse af en henvendelse til kultusministeren om ansættelse af en ekstraordinær docent i Det gamle Testamente. Henvendelsen blev underskrevet af Beck, Jens Nørregaard og Monrad. Den sidstnævnte var ideens ophavsmand.

Beck og Monrad kunne mødes i ønsket om en anden undervisning end Jacobsens. Men på andre punkter måtte de naturligvis være uenige. Beck havde 1896 sagt, at universitetet burde være en »opbyggelsesanstalt«, men da en adresse om en reform af præsteuddannelsen, underskrevet af bl.a. Beck og Johannes Clausen, 1899 indsendtes til ministeriet, udtrykte Monrad sine betænkeligheder. Han tror ikke, man i et snuptag kan ændre »hovedet«, dvs. studenternes dannelsesgrundlag, men den egentlige fare er, at underskriverne nok også vil reformere »hjertet«, dvs. gøre fakultetet til en opbyggelsesskole. Monrad beskriver levende følgerne af at lave en sådan anstalt: hykleri og gudelige talemåder vil florere. Men hvad Bibelkritikken angår, vedblev Monrad efter evne at bistå dens modstandere, således i striden om den unge Ditlef Nielsens bog *Danielsbogens Ælde,* som gav anledning til en fejde mellem forfatteren på den ene side og Buhl og Jacobsen på den anden side. Nielsen blev støttet af assyriologen Valdemar Schmidt, der allerede tidligere havde meldt sig som modstander af Wellhausenskolen.

Striden om Bibelkritikken ebbede nok ud som altoverskyggende tema i den kirkelige debat i slutningen af århundredet, men med den liberale teologis samtidige fremtrængen var spørgsmålet ingenlunde taget af plakaten. Langt ind i det 20. århundrede følte fakultetet det nødvendigt at forsvare sig i så henseende. Striden foregår, hvad det saglige indhold angår, sjældent på et sådant niveau, at det i sig selv skulle give anledning til at omtale den her. Men den er betegnende for det åndelige klima. Op mod århundredskiftet skærpes tilsyneladende modsætningerne mellem en på grund af vækkelsens resultater selvbevidst kirkelig aktivisme, der intet behov har for at tage stilling til tidens problemer, og de kredse, som hverken kan eller vil affinde sig med en moderniseret kirkelig ortodoksi, der lever sit isolerede liv uden at tage mindste hensyn til kulturbevidstheden. Det kan være svært at afgøre, hvilken indflydelse på denne polarisering striden om Bibelkritikken har øvet. Sandsynligvis må den både forstås som symptom på en allerede foreliggende modsætning og som en faktor, der bidrager til at tydeliggøre det dilemma, teologien befandt sig i.[62]

Uden for murene

Hvis et blik på fakultetets eget arbejde kunne lade formode, at den faglige svaghed alene beroede på tilfældige og uheldige omstændigheder i forbindelse med dets sammensætning, må en sådan forklaring afvises, så snart man begynder at se på, hvad der blev gjort uden for fakultetet. Der skrives vel som aldrig før af teologer, men der er ikke mange videnskabeligt arbejdende. Fra grundtvigsk side hang det i høj grad sammen med det folkelige syn og den kritik af den klassiske dannelse, der også førte uvilje mod universitetet med sig. I Indre Mission var vækkelsesforkyndelsen det eneste afgørende, og skønt Københavns Indre Mission havde tilslutning fra mange præster, hvis personlige horisont ikke var afgrænset i forhold til videnskabeligt arbejde, var det de færreste af dem, der kunne afse den fornødne tid. Deres embedspligter i de dengang meget store sogne var så tyngende, at et eventuelt overskud snarere blev anvendt til at overveje de erfaringer, embedsgerningen bibragte dem. Storbyens materielle og åndelige tilstand lagde beslag på hele deres handlekraft. Den videnskabelige interesse, der trods alt fandtes, opretholdtes af enkeltstående personer, der ikke kunne lade være at sysle med historiske emner.

62. De fleste af de mange indlæg, beretninger, anmeldelser, kommentarer osv. i forbindelse med striden kan man finde i følgende tidsskrifter: Theol. Tidsskr., Dansk Kirketidende, Højskolebladet, Fra Bethesda og Annexet (til Indre Missions Tidende).

Blandt tidens få lærde teologer var *Skat Rørdam.* Han oversatte den syriske, kristne digter Afrem Syrer til dansk. I årene op til 1880 beskæftigede han sig indgående med Det gamle Testamente med tanke på at overtage professoratet, men siden vendte han sig til Ny Testamente. Allerede 1871 havde han skarpt kritiseret den autoriserede oversættelse, der sidst var revideret af J. P. Mynster 1819. Kalkars og Rothes revision af den gammeltestamentlige oversættelse rejste naturligvis spørgsmålet om en ajourføring af Ny Testamente på dansk. Skat Rørdam tog fat på arbejdet og udsendte 1886 1. hefte af sin egen oversættelse med udførlige noter, der forklarede sammenhænge og begreber. Samtidig begyndte en kommission, nedsat af kultusministeriet, at arbejde med en revision. Rørdam sagde nej til at indtræde i den, da han ikke kunne acceptere, at arbejdet skulle gøres på et utilstrækkeligt tekstgrundlag, idet den såkaldte *textus receptus* skulle lægges til grund, medens Rørdam selv udnyttede den nyere tekstkritik til sin oversættelse. Åbenbart har det for Rørdam været et kapløb at blive færdig før kommissionen, men han kunne have sparet sig mange bekymringer desangående. Da han 1892 var færdig, var kommissionen langt fra til ende med arbejdet, og der gik endnu mange år, indtil (1907) en revideret oversættelse blev autoriseret.

Rørdams oversættelse var et dygtigt og selvstændigt arbejde, og i noterne var der nedlagt megen kundskab. Oversættelsen blev en stor salgssucces, der hurtigt kom i flere oplag. Blandt andet fandt den betydelig udbredelse i studenterkredse. Rørdams noter viste sig velegnede som eksamensforberedelse. Synspunkterne var moderate, for Rørdam var ingen ven af den nyere Bibelkritik. Hans bog *Historisk Oplysning om den hellige Skrift* (1866) stod på Bibelortodoksiens grund, og dér blev den i det væsentlige stående, også i nye udgaver. Rørdams konservatisme i Bibelspørgsmålet har utvivlsomt været en væsentlig faktor til sinkelse af en almindelig godkendelse af Bibelkritikkens principper, for hans indflydelse var stor og stadig voksende i 80'erne og 90-erne.[63]

Bortset fra Buhls mange skrifter var næsten alt, hvad der blev skrevet om Bibelen i disse år, orienteret ud fra diskussionen om Bibelkritikken. Netop et arbejde som Rørdams *Historisk Oplysning,* der var udsprunget af seminarieundervisning, kunne nok tilskynde teologer i seminariet til at arbejde for kendskab til den nyere Bibelforskning. Overhovedet var hele debatten netop præget af angst for, hvad det kunne føre til, hvis Buhls og Jacobsens synspunkter blev udbredt i videre kredse. ikke mindst blandt folkeskolelærere. Karakteristisk for denne side af diskussionen er en debat mellem seminarieforstander, lic. theol. John Klingemann og sognepræst N. P. Arboe

63. P. G. Lindhardt: *Holmens Provst Thomas Skat Rørdam,* s. 29, 107-113.

Rasmussen. Den sidstnævnte, der siden skulle blive nok så bekendt for sine liberale synspunkter, fandt, at Bibelkritikken alene hørte hjemme i studerekammeret, medens den kun ville være til skade blandt seminarister.[64] Diskussionen nævnes her som eksempel for at gøre opmærksom på, at de lidenskaber, der investeredes, kun bliver forståelige på baggrund af den opmærksomhed, striden vakte i offentligheden. Det var netop alt andet end en »akademisk« diskussion.

I forhold til tidligere er det påfaldende så ringe en interesse, den ældre kirkehistorie (patristikken) er genstand for. Her mærkes det, at Clausen og C. E. Scharling ikke længere sidder i fakultetet. De eneste betydelige arbejder på dette område er *D. G. Monrads* studier. Den store bog om *Den første Kamp om den apostoliske Troesbekjendelses Oprindelse* (1875), der kompositorisk blev mindre vellykket, fordi Monrad blev fascineret af studiet af det 15. århundrede, så at han indlod sig på lange og lærde digressioner, skulle følges af en samlet skildring af Den apostolske Trosbekendelses historie. 1886, kort før Monrads død, udkom to hefter under titlen *Et Bidrag til den apostoliske Trosbekjendelses Historie.* Heri var nedlagt frugten af et omfattende kildestudium. Monrad måtte tage afstand fra den grundtvigske teori om »det lille Ord af Herrens egen Mund«, men forsvarede i øvrigt trosbekendelsens betydning i oldkirken. Skønt værket ikke blev fuldendt, vidner det om sin forfatters overlegenhed og hævder sig uden vanskelighed som et af de lærdeste arbejder i denne periode.

I sidste del af århundredet blev der gjort flere vigtige fund til belysning af den ældre kirkehistorie, som også registreredes og gjordes tilgængelige her i landet. Således omtalte og oversatte både Fr. Helveg og A. S. Poulsen det vigtige oldkristelige skrift *De tolv apostles lære* (*Didakê*).[65] Også Papiasfragmenterne, Aristides' apologi og de apokryfe evangelier blev omtalt eller oversat.[66] Den lærde *Fr. Helveg,* hvis interesser og indsigt strakte sig fra Det gamle Testamente og nærorientalsk religionshistorie til Kierkegaard og Hegel, beskæftigede sig i disse år med flere emner i forbindelse med ældre kirkehistorie. Foruden en række afhandlinger i Theologisk Tidsskrift udsendte han (1878-82) *Frimenighed og Apostelskole,* der rummer en meget betydelig lærdom vedrørende det andet århundredes kirke. Men ligesom hans *Israels Aandsliv i Hjemfærdstiden* (1889-90), hvorom noget lignende kan siges, præges dette arbejde så meget af hans af Erlangerteologen Hofman og af Grundtvig prægede universalhistoriske ideer, at den betydelige indsigt bliver næsten

64. N. P. Arboe Rasmussen: *Bibelkritiken udenfor Studerekamret,* DK 1899, nr. 41. Se endv. smst. nr. 43, 45, 47 og 51.
65. DK 1884, nr. 24-25 og TT 1884, s. 576-589.
66. TT 1885, 1886, 1890, 1894.

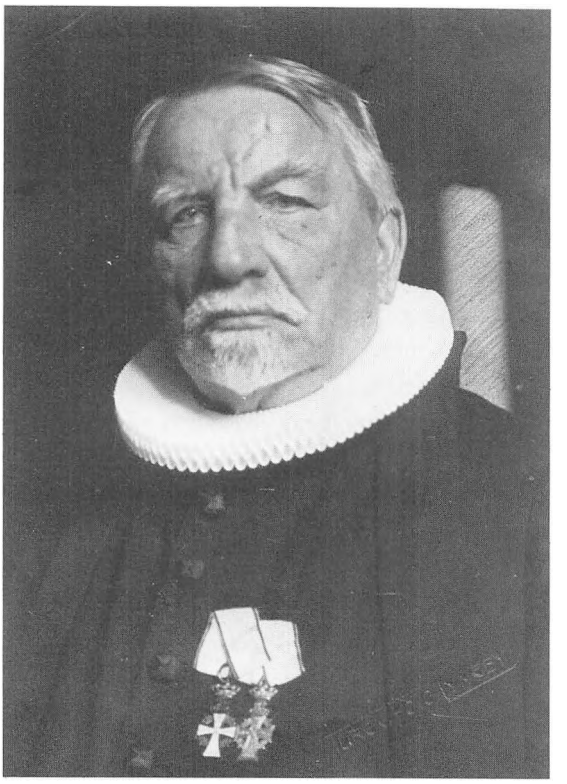

Fig. 93. Holger F. Rørdam (1830-1913), cand.theol 1853, præst 1860 til sin død, dr.phil. 1867, en af periodens flittigste kirkehistorikere. Billedet er taget på Rørdams 80 års dag, den 14. juni 1910, da fakultetet hædrede ham med den teologiske æresdoktorgrad. Türck fot. KB. Billedsamlingen.

utilgængelig for den, der ikke måtte være indforstået med helhedssynet. Men i detaillen har han leveret mange dygtige bidrag, både i bøger og afhandlinger.

Kredsen omkring Selskabet for Danmarks Kirkehistorie fortsatte i denne periode sit arbejde. *H. F. Rørdam* fuldendte kort før universitetsjubilæet sit 4-binds værk om Københavns Universitet fra 1537 til 1621, hvoraf sidste bind udgjorde udgivelse af en række aktstykker og breve. Rørdam har med uhyre flid gennemarbejdet det ham tilgængelige materiale, og hans værk er uvurderligt for et fortsat studium af denne periode af universitetets historie, men han var ikke skolet i nyere historisk kritik og editionsteknik, og hans arbejde lider derfor af en række mangler, som allerede påvist af Kr. Erslev.[67] Rørdams arbejdsevne var usædvanlig, og han var en sjælden type i en tid, hvor antallet af lærde præster var i kraftig tilbagegang.[68]

Ludvig Helvegs store værk om Danmarks kirkehistorie havde sin væsentlig-

67. Se Niels Knud Andersen: *Danmarks Kirkehistorie,* i *Teologien og dens fag,* red. af Bent Noack, 1960, s. 123f.

68. Jfr. Bjørn Kornerup: *Til Minde om Holger Fr. Rørdam,* 1930.

ste styrke i den ældre tid, medens skildringen af rationalismen og især af det 19. århundrede var ikke så lidt præget af forfatterens grundtvigske standpunkt. Men netop denne periode tog nu præsten *Ludvig Koch* fat på. Koch udsendte 1876 bogen *Biskop Nicolai Edinger Balle.* Den var et forsøg på, med Balles liv som ramme, at skildre den åndelige kamp i slutningen af det 18. århundrede, som Koch fandt havde megen lighed med hans egen tid. Derefter skrev han (1879-83) i to bind *Den danske Kirkes Historie 1801-1854.* Det er for sin tid et fremragende arbejde, en afbalanceret fremstilling, byggende i vid udstrækning på egne kildestudier, i dag selvfølgelig på en række punkter forældet, men stadig uundværlig. Senere (1898) kom en fortsættelse, *Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions Tid 1848-1898,* hvorom Koch selv udtaler, at dette skrift må henregnes til memoirelitteraturen, da det her er sin egen tid, han skildrer. Som modvægt mod Helvegs fremstilling (der går til 1864) er det dog en særdeles nyttig bog. Koch var centrumsmand, uden større sympati for vækkelserne.

Mod strømmen (Otto Møller)

Bevidst uden for den akademiske teologis sammenhæng stod den eneste, der i disse år på selvstændig måde fremlagde en teologisk helhedsopfattelse. *Otto Møller* opholdt sig, fra han 1858 blev kandidat, i Gylling, først som faderens medhjælper og kapellan, siden (fra 1870) til sin død (1915) som sognepræst. Gennem vennen Skat Rørdam og anden brevveksling stod han indirekte i forbindelse med de teologiske og kirkelige begivenheder. Selv blev han mest hjemme, hvor han i øvrigt modtog talrige besøg, og viste ingen trang til at gøre sig gældende uden for den egn, hvor han virkede som præst. Til landet som helhed vendte han sig derimod gennem sit forfatterskab, der er meget omfangsrigt. Otto Møller var fra studenterårene en varm tilhænger af den kirkelige anskuelse, også af den særlige teori om trosbekendelsen. Siden forlod han den og lagde også mindre vægt på, om trosbekendelsens ordlyd altid havde været den samme. Både han og Skat Rørdam så med uvilje på, at trosbekendelsen blev gjort til målestok for den rette grundtvigske lære. For Otto Møller var det afgørende i Grundtvigs opdagelse, at »Kristendommen ikke (er) disputabel«. Det vil sige, at det ord, der lyder ved dåb og nadver i menigheden, må være udgangspunktet for enhver, der vil have med kristendommen at gøre. Derimod er alle teologiske opfattelser i høj grad »disputable«. Det er Møllers mening, at en opgivelse af dette skel mellem det givne, vidnesbyrdet om Guds gerninger, og det teologiske arbejde vil få svære følger: for det første vil det medføre, at grænsen mellem tro og rettroenhed

nedbrydes, hvorved kristen tro forveksles med sit vrængbillede, ortodoksien; for det andet vil dermed kristendommen være gjort ufolkelig, idet den så overlades til teologerne, som om den først træder frem, når de har givet sig til at tolke den.

Det er altså en enkelt, men vigtig grundtanke i *Kirkens Gjenmæle,* der for Otto Møller udgør det væsentlige i den kirkelige anskuelse. Det er på denne baggrund klart, at han måtte være meget negativt indstillet over for fakultetet og den akademiske teologi i det hele taget. Det var hans stadige anklage, at den lod sig diktere af tysk teologi. Men en teologi, der bestod i reproduktion af fremmede tanker, havde han ingen respekt for. Netop fordi teologien, hvis den skal have mening, må bygge på ordet i menigheden og dermed på den tro, hvormed dette ord modtages, er Otto Møller overbevist om, at al ægte teologi må og skal være farvet af sin ophavsmand. At et teologisk arbejde med kristendommens nedslag i skrift og tradition nødvendigt må være bestemt af den enkeltes erfaring, er for ham ikke en beklagelig fejlmargin, men et grundvilkår for al teologi, der er andet end uforpligtende snak. Da det gælder om at *gøre* ordet, der lyder i menigheden, må enhver tanke om en »objektiv« teologi for Otto Møller være udtryk for manglende forståelse af teologiens udgangspunkt og dermed et tegn på, at man overhovedet er gået fejl af teologiens formål. Det er næppe for meget sagt, at det meste af den akademiske teologi for ham at se netop gjorde sig skyldig i denne fejltagelse.

Modviljen mod fakultetets »videnskabelighed«, dvs. uforpligtende selvhøjtidelighed, var ikke Otto Møllers eneste teologiske idiosynkrasi. Lige så frastødende fandt han den grundtvigianske rettroenhed, der efterhånden udviklede sig, og hvis domme han også selv fik at føle. Overhovedet var der ikke meget i samtiden, der fandt nåde for hans øjne. En række af hans skrifter er af udpræget polemisk karakter. Hans polemik er overordentlig hvas og egenvillig, men som regel undlader han at nævne navne eller give henvisninger. Han vendte sig skarpt mod grundtvigianernes alliance med det politiske Venstre, og han kunne ikke døje den »glade kristendom«, der ofte syntes at blive resultatet, hvor grundtvigianismen vandt frem. Han bekæmpede fritænkeriet i en bog, der ikke viste modstanderen nogen som helst forståelse, og han tog spørgsmålet om »den kristelige vished« op på sin egen måde, da det gennem indflydelsen fra Frank i Erlangen var blevet aktuelt i 1880'erne. Siden vendte han sig skarpt mod den liberale teologi og dens subjektivisme.

Det mørke syn på den politiske og kirkelige udvikling kom naturligvis også til at præge den del af hans skrifter, hvori polemikken er mere tilbagetrædende. Men det var bestemt ikke i sin samtids ideer, Otto Møller hentede stoffet til sine teologiske tanker. Dem fandt han i Bibelen og hos de gamle teologer, kirkefædrene og Luther, og så naturligvis hos Grundtvig, men hans værk er

Fig. 94. Otto Møller (1831-1915), tidens mest selvstændige teolog. For fakultetet havde han ingen respekt og søgte bestandigt at advare sin nære ven Thomas Skat Rørdam mod de ambitioner om at blive medlem af det, som denne nærede. Om fakultetet skriver han 1866 til Rørdam: »Det har vel aldrig været slettere besat end i de Aar [1852-1858], jeg laa ved det; men jeg kan ikke sige, at jeg kunde ønske det bedre, thi hvad der er Hovedsagen, Livet, vilde man dog hverken kunne have søgt eller funden der«. N. Andersen, Odense, fot. KB. Billedsamlingen.

langt fra at være en blot reproduktion af fortidens teologi. Han forbeholdt sig samme frihed over for fortidens som over for samtidens teologi. Betydelig opsigt i datiden vakte *Gjenløsningen eller Jesu Christi Liv, Død og Opstandelse til Verdens Frelse* (1884), hvori Møller til manges forbitrelse afviste den ortodokse forsoningslære. På grundlag af bibelske og patristiske studier søgte han, i stedet for at se Jesu død som en *straf* for synden, at anskue hele Kristi gerning som en helhed i Guds kamp mod det onde, der ikke blot omfatter synden, men også døden. At det var alvor for ham at skelne mellem evangeliet eller menighedens tro og teologiske anskuelser viser sig også klart i hans holdning til samtidige teologer. I breve til den næsten altid bekymrede Skat Rørdam, hvis gnavne konservatisme han delte i politisk henseende, kan han ytre stor velvilje også mod folk, hvis anskuelser han misbilliger. Han kan f.eks. ikke stå for den redelighed, han finder hos Frants Buhl, og det er ham umuligt at være rigtig vred på V. Brücker, skønt han skriver voldsomt imod ham (*Lyst Syn og Bibelstorm,* 1887).

Otto Møllers selvstændighed indbragte ham ikke megen anerkendelse i samtiden. Til gengæld er han vel den eneste teolog fra denne periode, der for alvor har interesseret teologien lige til vor egen tid. Ubestikkelig redelighed var en egenskab, han værdsatte hos andre, men han var også selv i besiddelse

af den. Formentlig er det dette, der sammen med lærdom og evne til at anskue tilsyneladende vedtagne opfattelser fra nye synsvinkler har bevirket, at han har overlevet den tid, han selv havde så lidt til overs for. Han er et godt eksempel på, at det kan lade sig gøre at fastholde interessen, hvis man uforstyrreligt følger sin egen vej uden at lade sig distrahere af samtidens luner.[69]

Teologi og praksis

Når man har konstateret, at fakultetets faglige indsats var ret begrænset, og at dets aktiviteter kun på et enkelt felt (Gammel Testamente) kunne fremme lysten til egentligt studium, skylder man at overveje, hvorpå dette beror. De vanskeligheder, som naturvidenskab og Bibelkritik, i forening med en tiltagende fremmedhed over for kirke og kristendom i akademiske kredse, førte med sig, forklarer måske nok, at teologien i første omgang havde svært ved at finde sig til rette under de nye forhold. Men dermed er det ikke gjort forståeligt, at så få overhovedet ydede en teologisk indsats i denne periode. Det kan hævdes med en vis ret, at fakultetet var usædvanligt svagt udrustet i denne tid, men det kan ikke alene være grunden til, at så få af landets teologer havde lyst og tid til at gøre det arbejde, som fakultetet først og fremmest var forpligtet til. Det var dog ikke helt få, der viste en oprindelig lyst til videnskabeligt arbejde ved indlevering af prisopgaver og disputatser, men de fleste af dem lod det blive ved det første forsøg. Det kunne tyde på, at det ikke nødvendigvis var evnerne, der svigtede, men at andre forhold har stillet sig i vejen for teologisk arbejde efter akademiske retningslinier.

Af afgørende betydning har det været, at teologien uden sammenligning var det fag, der berørtes dybest af den omformning af det danske folks vilkår, som var begyndt med junigrundloven af 1849 og intensiveret kraftigt efter 1864. Sammenhængen mellem det politiske ansvar og den religiøse selvstændiggørelse kan være vanskelig nok at udrede, men samtidigheden er i hvert fald ikke til at komme uden om. Nationalliberalismens fallit og undergang i kampen mellem Venstre og Højre svarer måske i kirkehistorisk henseende, i hvert fald i første omgang, ganske godt til dannelsesteologiens tilbagegang over for den stærkt kontroversielle mobilisering af de kirkelige og folkelige kræfter i vækkelserne. Den akademiske teologi havde hidtil været en fin og ædel syssel for den del af den lille intellektuelle elite, der positivt eller negativt var bundet til kirkeligheden, medens »folket«, dvs. almuen, stod udenfor.

69. Jørgen I, Jensen: *Kristendommens sammenhæng. Synsvinkler på Otto Møllers kritik af den liberale teologi,* Fønix, 2. årg., 1978, s. 143-176, rummer henvisninger til den vigtigste litteratur.

Men med politisk frihed, tiltagende oplysning, økonomisk fremgang og kirkelig aktivisme lå fremtiden hos dem, der formåede at få folket i tale. Hertil behøvedes, sådan som de gamle nationalliberale »bevægelsesmænd« bittert havde måttet erfare, ganske andre egenskaber og en anden horisont, end den akademiske dannelse i sig selv kunne stille til rådighed. Det var ikke blot Grundtvig og hans tilhængere, der havde forstået det. Men medens denne forståelse hos akademikere i øvrigt var ret uafhængig af deres fag, måtte det for teologerne få faglige konsekvenser, fordi teologien som uddannelse efter sin natur må have et folkeligt sigte og mister sin substans, hvis den taber det af syne.

Man kan forholde sig kritisk til den måde, hvorpå fakultetet søgte at finde sin plads i den kamp om det danske folk, som udkæmpedes i disse år, men man kan egentlig ikke undre sig over, at mange af dem, der måske havde kunnet højne den faglige standard, hvis de havde viet deres kræfter til det, fandt andre opgaver, der forekom dem mere nærliggende. Hvordan man end stiller sig til den mangeartede kirkelige (og i grundtvigske kredse: folkelige) indsats, der i disse år blev gjort af teologerne, må man erkende, at deres optagethed af praktiske opgaver viste, at de var i pagt med tiden. Som så ofte i historien måtte indsatsen betales med store tab på andre områder. Den altoverskyggende opgave: at komme den vågnende selvstændighed i befolkningen i møde, lagde i høj grad beslag på de kræfter, som kunne have været anvendt i forsøget på en teologisk nybesindelse. Nu blev i stedet for en isolering af den kirkelige aktivisme i forhold til det almindelige kulturliv gennemført, men altså paradoksalt nok i kraft af en bevidsthed om nødvendigheden af at bidrage til den brede befolknings selvstændiggørelse, der helt stod på højde med tidens krav. Således kan det siges, at teologiens vanskeligheder ikke blot lå på det akademiske plan og i forhold til antikirkelig agitation, men lige så meget var bestemt af, at den – i modsætning til næsten alle andre universitetsfag dengang – på grund af selve sin intention måtte berøres dybt af det brede folkelige opbrud, der gør perioden 1864-1900 til en af de mest fascinerende i Danmarks historie.

DEN LIBERALE PERIODE (1901-1925)

Det udvidede fakultet

Det mest påfaldende i forbindelse med fakultetets rekruttering i denne periode er, at det nu endelig lykkes at få lærerstaben udvidet. Fakultetets aktuelle sammensætning medfører desuden, at det viser sig langt vanskeligere

at følge en bestemt linie ved professor- og docentudnævnelser, end det havde været i det 19. århundrede. Tilsyneladende modsiges denne iagttagelse af den måde, hvorpå besættelsen af professoratet i kirkehistorie efter Fredrik Nielsens udnævnelse til biskop foregik. Men det ironiske er, at netop den udpegede, *Valdemar Ammundsen,* viste sig at være ganske anderledes, end Peder Madsen havde forestillet sig. Han bidrog i høj grad til at give fakultetet større bredde og kom således til at fremme den fortsatte differentiering i holdninger og synspunkter.

Fredrik Nielsen skulle tiltræde som biskop 15. maj 1900, men forinden afholdt fakultetet møde om professoratets besættelse. Utvivlsomt på Madsens initiativ, men med tilslutning af de øvrige med undtagelse af Scharling, pegede fakultetet på den unge Ammundsen som den, der gav »de rigeste Løfter«. Flertallet henviste til hans fine eksamen og til hans prisopgave. Man foreslog ansættelse som docent i 3 år, men først fra maj 1902, idet man ville give Ammundsen lejlighed til at forlænge den udenlandsrejse, han netop var begyndt på. Scharling fandt Ammundsen for ung og pegede på *J. Oskar Andersen,* der 1896 i bearbejdet form havde udgivet sin prisopgave om *Holger Rosenkrantz den Lærde.* Endvidere henviser Scharling til, at Andersen som medarbejder ved Fr. Nielsens Kirke-Leksikon har skrevet en lang række artikler, der vidner om hans solide viden og omfattende studier. Konsistorium kunne ikke tilslutte sig nogen af disse indstillinger og foreslog ministeriet at opslå professoratet ledigt, hvilket kort efter skete.

Der indkom 5 ansøgninger. Flertallet (nu uden Fr. Nielsen) gentog sin indstilling af Ammundsen, men indrømmede, at skulle afgørelsen træffes på grundlag af foreliggende arbejder, måtte enten Oskar Andersen eller dr. phil. L. J. Moltesen foretrækkes. Også Scharling fastholdt sin tidligere indstilling, og det var derfor naturligt, at Konsistorium, med teologernes tilslutning, foreslog konkurrence. På grundlag af afhandlinger om Novatian og tre forelæsninger indstillede flertallet i censurkomiteen (Madsen, H. F. Rørdam og Schat Petersen) Ammundsen, medens mindretallet (Scharling og P. Eklund) holdt på Oskar Andersen. Den tredie deltager, F. Torm, fik ingen stemmer, men flertallet anbefalede ham varmt til ministeriets særlige opmærksomhed. 23. april 1901 blev Ammundsen udnævnt, kun 25 år gammel.[1]

For Oskar Andersen gav afgørelsen anledning til en bitterhed, som endnu var frisk mere end 50 år senere, men han var ikke ene om at undre sig. I betragtning af, at hans kvalifikationer var klart dokumenteret forud for

1. RA. KU. 31.02.22. Jfr. Aarbog 1900-1901, s. 679-689. P. G. Lindhardt: *Brevveksling mellem Peder Madsen og Valdemar Ammundsen 1900-1906,* KS 1970, s. 85-116.

konkurrencen, medens de to konkurrenter, trods Ammundsens guldmedaljeopgave om ægtheden af 2. Peters brev, endnu intet væsentligt havde ydet, var hans vrede forståelig. Sagen gav da også anledning til alvorlige rivninger mellem Madsen og Scharling, og den ødelagde for altid forholdet mellem Ammundsen og Oskar Andersen. Umiddelbart efter konkurrencen ansøgte Oskar Andersen om tilladelse til at holde forelæsninger over dansk kirkehistorie og kirkelig arkæologi. Ammundsen var med til at fremme ansøgningen, men ligesom i sin tid efter Madsens ansættelse gav fakultetet udtryk for sin betænkelighed ved at give en sådan tilladelse, fordi denne ret ellers var forbeholdt indehavere af de akademiske grader. Man kunne altså finde sig i en professor, der intet havde skrevet, medens det var betænkeligt at lade en allerede anset forsker bruge sin fritid til gavn for studenterne.[2]

Ret længe behøvede dog Oskar Andersen ikke at undervise uden honorar. Som resultat af en række forhandlinger om det teologiske studium oprettedes 1903 to stillinger som midlertidige lærere ved Det teologiske Fakultet, den ene i Ny Testamente, den anden i kirkehistorie. Medens Oskar Andersen fik den sidste, anbefalede fakultetet til den første F. Torm og J. P. Bang, af hvem det foretrak *Torm*,[3] der dog allerede 28. november 1903 blev udnævnt til professor i Ny Testamente efter Schat Petersens død. Bang fik derpå den ledige stilling som midlertidig lærer.[4] 1906 fik både Oskar Andersen og Bang deres ansættelser fornyet i en treårig periode. 6. april 1908 ansattes Oskar Andersen efter fakultetets indstilling og Konsistoriums varme anbefaling som docent med særligt henblik på Nordens kirkehistorie, uden at man søgte noget lignende gennemført for Bangs vedkommende. Sandsynligheden taler for, at fakultetet ikke har været altfor glad ved situationen efter afgørelsen i 1901.[5] Da Oskar Andersen tre år senere androg om et personligt professorat, anbefaledes hans ansøgning igen, og 1. april 1913 udnævntes han.[6] 1920 omdannedes hans stilling til et ordinært professorat i teologi, med kirke- og dogmehistorie, særligt Nordens kirkehistorie, som hovedfag.[7] Heller ikke *J. P. Bang* kom til at vente længe på en fast stilling. Netop da hans anden, og efter bestemmelserne sidste, treårige periode udløb, blev han udnævnt til professor. Han efterfulgte Peder Madsen, der blev Rørdams efterfølger som Sjællands biskop. Der gik rygter om, at *F. C. Krarup* ville få professoratet tilbudt, men det skete ikke, og Krarup aflivede rygterne. Der indkom 7

2. RA. KU. 31.02.22. Jfr. Aarbog 1900-1901, s. 686 f.
3. RA. KU. 31.02.23. Brev fra fak. af 23. maj 1903.
4. Aarbog 1903-1904, s. 843-845.
5. Smst. 1905-1906, s. 383-386; 1907-1908, s. 103-105.
6. Smst. 1912-1913, s. 999.
7. Smst. 1915-1920 IV, s. 116-118.

ansøgninger, men fakultetet indstillede eenstemmigt Bang, der udnævntes omgående og uden konkurrence.[8]

Ved disse fornyelser havde fakultetet skiftet karakter. Den eneste af de nye docenter, der virkelig havde udmærket sig på forhånd inden for det fagområde, han blev udnævnt til at bestride, var *Oskar Andersen.* Han havde tilegnet sig den nyere historieforsknings kritiske metode hos Kr. Erslev og opnåede megen anerkendelse for sin bog om Rosenkrantz. Særligt ved de laboratorieøvelser, der efter gammeltestamentligt mønster snart bredte sig til de andre fag, kom hans metodiske sikkerhed og omfattende viden de studerende til gode. Som forelæser blev han, som allerede censurkomiteen fra 1901 klart havde understreget, langt overgået af både Ammundsen og Torm. Det faldt ham svært at få orden og linie i det vældige stof, han havde indsigt i eller i det mindste kendskab til, men hvad han måtte mangle i formel henseende, synes han at have vundet ind ved sit vid, sine mange indfald og sin betydelige kundskabsfylde. Han var skeptisk over for teologiske synspunkter, der forekom ham at være »ætervaderi«, uanset om de var radikale eller konservative. Derimod nærede han en varm interesse for »menigheden« i centrumskirkelig (absolut ikke i grundtvigsk) forstand, med stærk betoning af lægfolkets aktivitet, hvorved han indirekte har bidraget til at støtte den teologiske konservatisme. I forhold til studenterne har dog nok hans kritiske indstilling over for et væld af samtidige fænomener i teologi og kirkeliv kunnet danne en modvægt. I ham havde fakultetet fået en inciterende lærer og fremragende historiker.[9]

Den af de yngre lærere, der vakte den største opsigt, og som generelt fik den største indflydelse på studenterne, var *Valdemar Ammundsen.* Madsen og Nielsen havde først og fremmest ønsket en mand, der kunne dæmme op for tidens uro og tendenserne til en teologi, der efter deres mening i for høj grad var bestemt af tidsånden. Det var ikke så meget en kirkehistoriker, de søgte, som det var en teolog, der som »vægtfuld personlighed« kunne gøre indtryk på de unge. Det kunne Ammundsen, og der er heller ikke tvivl om, at han med dygtighed og flid søgte at tilegne sig sit fags mange områder. Men teologisk set blev han en skuffelse for Madsen, idet han meget hurtigt ophørte med at gå i sin lærers spor. Han blev påvirket af den nyere teologi og vedkendte sig, at han ikke kunne fastholde det overleverede læresystem. Det eneste punkt, hvori han var enig med hovedparten af fakultetet i den foregående generation, var i afvisning af grundtvigianismen. Men allerede i

8. Smst. 1909-1910, s. 956 f. Om Krarup, se Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II, s. 196, anm. 104.
9. Se N. K. Andersen: *Danmarks kirkehistorie, Teologien og dens fag,* udg. af Bent Noack, 1960, s. 124-126.

begrundelsen viser hans afstand fra Madsen sig: det er ikke først og fremmest, fordi grundtvigianismen er kristeligt »forkert«, men fordi den ikke er »tidssvarende«, den må afvises. Ammundsen vedkendte sig den teologiske subjektivisme, der trængte igennem med den af Ritschl påvirkede teologi.[10]

Medens Scharling om muligt betød endnu mindre end før, var *J. C. Jacobsens* indflydelse voksende. Dels havde han, der oprindelig synes at have været uden indvendinger mod Peder Madsens teologi, ligeledes tilegnet sig den liberale teologi, dels havde han nu vundet en sådan sikkerhed i sit fag og gennem sin undervisning en sådan betydning for de studerende, at han efter Madsens afgang i realiteten kunne indtage den plads som fakultetsældste, der formelt tilkom Scharling.

De to sidst tilkomne, J. P. Bang og F. E. Torm, havde hverken Jacobsens autoritet eller Ammundsens evne til at begejstre studenterne. *J. P. Bang* (f. 1865) var 1894 blevet lic. theol. Som ung kandidat var han under indflydelse af den konservative grundtvigianer J. H. Monrad blevet betaget af Grundtvig og den grundtvigske anskuelse, samtidig med at han tidligt kom under en vis indflydelse af den liberale teologi. Han skrev således 1893 *A. Ritschls Teologi,* medens han i *Paulus og Troens Ord* (1900) søgte at bevise, at allerede Paulus kendte Den apostolske Trosbekendelse. En noget nedladende anmeldelse i Theologisk Tidsskrift førte til et lille ordskifte med Torm, hvis medbejler til lærerstillingen i Ny Testamente han kort efter blev.[11] Bangs tidlige arbejder bevæger sig således på det felt, der også blev hans som professor, nemlig dogmatik og Ny Testamente, og det må vistnok siges, at han var den bedst kvalificerede af de 7 ansøgere i 1909. Da han siden 1903 havde redigeret Dansk Kirketidende, hvori han optrådte som en myndig og dygtig forsvarer for den kirkelige anskuelse og for en grundtvigsk kirkepolitik, kendte fakultetet udmærket hans synspunkter, som intet af dets medlemmer sympatiserede med.

F. E. Torm (f. 1870) var efter konkurrencen blevet lic. theol. på en afhandling om Valentinianismen, den vigtigste gnostiske retning i det 2. århundrede. Dette arbejde er, som alt, hvad Torm siden skrev, kyndigt og solidt, men hverken originalt eller opsigtsvækkende: »Megen Læsning, megen Grundighed og overmaade megen Forsigtighed«, som Bang skrev.[12]

Ved Oskar Andersens udnævnelse til docent bortfaldt den midlertidige

10. P. G. Lindhardt: *Personlighedsreligion som kirkehistorisk metode. En studie i Valdemar Ammundsens forfatterskab, Eripainos. Investigatio Memoriae Patrum. Libellus in honorem Kauko Pirinen,* 1975, s. 333-357. Jfr. N. H. Søe: *Dansk teologi siden 1900,* 1965, s. 46-48. Se også J. H. Schjørrings afhandling om Ammundsen i KS 1979.

11. Se DK 1900, nr. 37, 38, 42 og 47.

12. Smst. 1901, nr. 28.

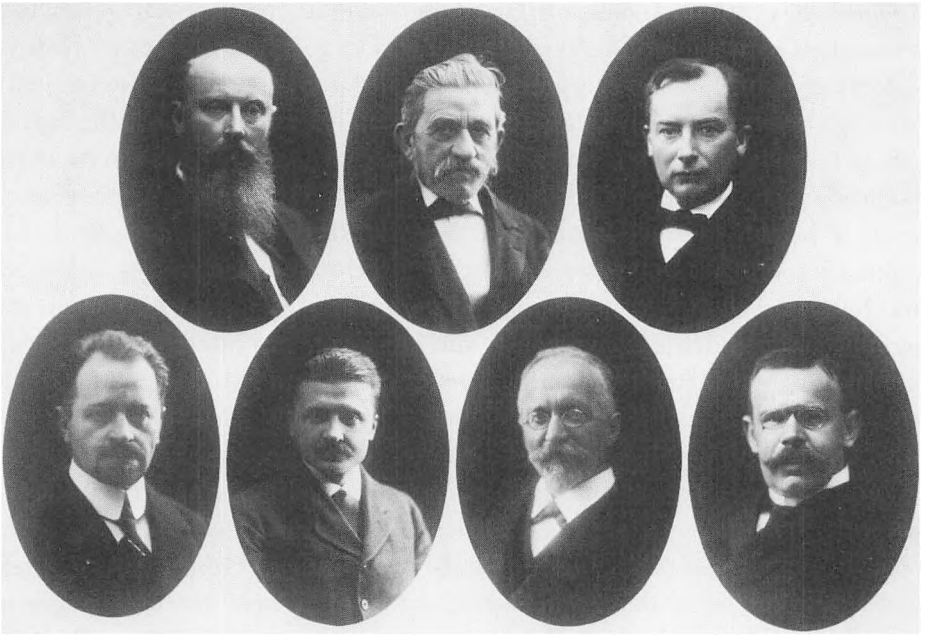

Fig. 95. Det teologiske Fakultet 1911. Fra venstre ses øverst: J. C. Jacobsen, C. H. Scharling, V. Ammundsen. Nederst: J. Oskar Andersen, F. E. Torm, J. P. Bang og Chr. Glarbo. Fr. Riise fot. KU.

lærerstilling i kirkehistorie. Stillingen som lærer i Ny Testamente blev 1910 besat med lic. theol. *Chr. Glarbo,* der allerede havde været blandt ansøgerne ved Torms udnævnelse til professor.[13] Glarbos disputats, *Den religiøse Erkendelse,* og hans øvrige produktion, herunder en række afhandlinger i Theologisk Tidsskrift, kendetegner ham som religionsfilosof, men han havde lagt så umiskendelige evner for dagen, at man godt forstår fakultetets indstilling af ham, så meget mere, som ingen af de øvrige ansøgere havde udmærket sig ved akademisk grad eller på tilsvarende måde. Hans ansættelse forlængedes 1913 for tre år, og derefter, ud over den oprindeligt fastsatte seksårs periode, igen for tre år. Imidlertid gik Scharling omsider af pr. 31. marts 1916, efter stærkt pres fra fakultetet, og Glarbo var eneste ansøger, hvorefter han udnævntes til professor i systematisk teologi. Desværre fik han kun kort tid at virke i, idet han døde allerede 1920.[14]

Stillingen som midlertidig lærer blev 1916 besat med *Holger Mosbech* (f. 1886), der samme år blev lic. theol. på en afhandling om Essæismen.[15]

13. Aarbog 1909-1910, s. 957-959.

14. RA. KU. Dekanatssager 1916. Indstilling af 11/5-1916. Jfr. Aarbog 1915-1920 IV, s. 108, 111.

15. Aarbog 1915-1920 IV, s. 111 f.

Mosbech havde i en årrække drevet bibelske studier. Efter hans anmeldervirksomhed at dømme beherskede han også Det gamle Testamente. Han var bestemt af den religionshistoriske skole og stod derved den klart konservative Torm fjernt. Glarbos efterfølger som professor blev den 50-årige sognepræst *Eduard Geismar,* der blev foretrukket for fem andre ansøgere. Om de øvrige erklærede fakultetet på forskelligt grundlag, at de ikke var systematikere.[16] Geismar havde siden begyndelsen af århundredet været særdeles flittig som systematisk-teologisk forfatter, og der kunne ikke være tvivl om, at han var den bedst kvalificerede af ansøgerne. Han blev da også modtaget med begejstring af studenterne. Geismar var bestemt af sin ungdoms oplevelse af fritænkeriet og de problemer, den nyere naturvidenskab syntes at rejse for teologien. Med ham blev, for første gang i fakultetets historie, Søren Kierkegaard for alvor inddraget i det teologiske studium.[17]

Mosbech var blevet udnævnt uden tidsbegrænsning og var således fra begyndelsen docent. I løbet af perioden lykkedes det fakultetet at erhverve endnu nogle docenturer. 1914 androg dr. phil. *Johannes Pedersen* om ansættelse som docent i Det gamle Testamente, og to år senere forelå en lignende ansøgning fra cand. theol. *L.Bergmann* i missionshistorie. Johannes Pedersen blev ansat 1916. Fakultetet begrundede sin anbefaling med den 1912 oprettede eksamen i kristendomskundskab under Det filosofiske Fakultet, der angaves at forøge arbejdsbyrden, især i kirkehistorie og Det gamle Testamente.[18] Over for Bergmann var fakultetet mere vaklende i sin holdning. Først afviste man og anbefalede i stedet for en ansættelse ved Pastoralseminariet, men siden skiftede man mening og anbefalede hans ansættelse som lektor. Det blev han 1918. Efter flere forsøg blev han 1923 docent og medlem af fakultetet.[19]

Da Johannes Pedersen 1922 blev Frants Buhls efterfølger som professor i semitisk filologi, bevaredes docenturet i Gammel Testamente. Det blev efter en konkurrence, som kun gennemførtes af den ene ansøger, *Aage Bentzen,* besat med denne (1923).[20] Efter at man siden 1916 havde haft dobbelt bemanding i de tre historiske fag, var det naturligt, at fakultetet nu også ansøgte om udvidelse af lærerstaben i den systematiske teologi. Der oprettedes et docentur 1921. Dr. theol. Jens Nørregaard trak sig tilbage som ansøger,

16. Smst. 1920-1923 III, s. 93 f.

17. Jfr. N. H. Søe, *Dansk teologi siden 1900,* s. 105-115.

18. RA. KU. Fak. forhandlingsprotokol 10/6-1914 og 26/2-1916. Jfr. Aarbog 1915-1920 IV, s. 109 f.

19. Forh.prot. 18/6-1916, 10/11-1916, 10/3-1921. Jfr. Aarbog 1915-1920 IV, s. 113-115; 1920-1923 III, s. 97-100.

20. RA. KU. Dekanatssager 1922-23 I.

efter at han havde fået afslag på en anmodning om væsentligst at måtte behandle den systematiske teologi på historisk grundlag. Af de to andre ansøgere havde Paul Brodersen kun skrevet en enkelt artikel (om Wilh. Herrmann), hvorfor fakultetet eenstemmigt pegede på den tredje ansøger, dr. theol. *Niels Munk Plum,* der udnævntes fra 1. januar 1922.[21] Plum havde i sin ungdom fået offentliggjort en afhandling om H. N. Clausen og for nylig forsvaret sin disputats om *Forsagelsen ved Daaben.* Ved besættelsen af Glarbos professorat havde fakultetet afvist ham, fordi han ansås for at være mere historisk orienteret. Det var utvivlsomt rigtigt, men denne gang havde man altså intet valg.

Jens Nørregaard (f. 1887), der 1920 disputerede på et værk om Augustins religiøse Udvikling, ansås ved Ammundsens udnævnelse til biskop i det nye Haderslev stift (1923) for at være selvskreven som hans efterfølger, skønt også V. Lindegaard-Petersen, hvis speciale var nyere fransk kirkehistorie, måtte anses for kvalificeret.[22] Da Bang efter lang tids sygdom 1924 tog sin afsked, blev han erstattet af Plum (eneste ansøger).[23] Det derved ledige docentur blev efter en konkurrence besat med cand. theol. *Hans Fuglsang-Damgaard.* Alle tre deltagere i konkurrencen (de to andre var Paul Brodersen og N. H. Søe) erklæredes værdige, men censurkomiteen fremhævede Fuglsang og Søe og foretrak af disse Fuglsang.[24]

Der kan ikke være tvivl om, at oprettelsen af de mange nye stillinger, hvorved fakultetet var blevet fordoblet i løbet af denne periode, medførte en væsentlig forbedring af undervisningen. Fremfor alt var det vigtigt, at studenterne ikke var henvist til en enkelt lærer inden for hvert fag. Både i metode og indhold skabte dubleringen ægte alternativer, hvor man før kun havde een bestemt opfattelse at holde sig til. De brydninger og diskussioner, som afspejledes i den internationale teologi i denne tid, kom derved langt bedre end før til orde på Københavns Universitet.

Studieordning og studieforhold

Omkring år 1900 havde fakultetet endnu ca. 500 studenter og en årlig kandidatproduktion på 60-70. På denne baggrund kan man ikke undre sig over, at undervisningen, når den skulle varetages af kun 5 lærere, følte

21. RA. KU. Dekanatssager 1921-22 I. Jfr. Aarbog 1920-1923 III, s. 93-95 og RA. KU. Forh.prot. 29/6 og 14/9-1921.
22. RA. KU. Dekanatssager 1922-23 I og forh.prot. 23/4 og 3/5-1923.
23. RA. KU. Dekanatssager 1923-24 I.
24. RA. KU. Dekanatssager 1924-25 I, votum af 29/6-1925.

utilfredsstillende. I løbet af perioden forbedredes situationen betydeligt, idet forøgelsen af lærerstaben faldt sammen med faldende studentertal og kandidatproduktion. I tiåret 1900-10 var der et gennemsnitligt, årligt kandidattal på 51, men med tydeligt faldende tendens i sidste femårs periode. 1910-19 var gennemsnittet kun på 36, for derefter pludselig atter at stige i femårsperioden 1919-24 (gennemsnit 64).

Til utilfredsheden bidrog ikke blot den kirkelige uvilje mod fakultetet, dels den grundtvigske, der overhovedet satte spørgsmålstegn ved fakultetets monopol på præsteuddannelsen, dels den missionske, der ønskede en mere bibeltro og konfessionel teologi, men også selve studievilkårene. Presset ude fra, der øgedes lige op mod århundredskiftet, kom en udbredt og indædt utilfredshed hos studenterne i møde. Kun de færreste ville vel med professor Harald Westergaard forlange, at de teologiske studenter holdtes borte fra Høffdings filosofikumundervisning eller kræve, at kun »troende« fik adgang til studiet.[25] Men også Indre Missions ledere som Johannes Clausen og Vilhelm Beck tog kraftigt til orde.[26] »Menighedskonventet af 1891« ledsagede kravet om en ekstraordinær docent i Det gamle Testamente ved siden af den bibelkritiske J. C. Jacobsen med truslen om ellers at overveje en ny præsteskole eller eventuelt et andet universitet.[27] Henvendelsen gav intet resultat, men har måske medvirket til, at sagen blev taget op af studenterne. Et almindeligt studentermøde nedsatte et meget bredt sammensat udvalg, der i marts 1901 indgav et forslag om ændringer i det teologiske studium til Konsistorium.[28]

Foruden de sædvanlige klager over, at gold udenadslæren og manuduktion ødelægger studiet, rummer denne skrivelse flere interessante punkter. Man mener at kunne fastslå, at interessen for teologien er ringe blandt de studerende, og det netop i en tid, da stærk modstand mod kristendommen og en udbredt ligegyldighed over for den gør sig bemærket. Studietiden er alt for lang – udvalget beregner den til 6½ år, heraf ét år til Filosofikum – forkundskaberne fra skolen er for ringe, tilgangen af studenter fra »illitterære« hjem er stigende og de flestes økonomiske kår meget dårlige. Efter denne mere almene beskrivelse af studievilkårene går udvalget over til at kritisere fakultetets andel i miseren: Lærebøgerne er enten for vidtløftige (f.eks. Schat

25. P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II, s. 112. Knud B. Christoffersen: *Det teologiske fakultets historie 1860-1900,* s. 143.

26. Vilhelm Beck: *Om Præsteuddannelsen i den danske Folkekirke,* Annexet (til IM Tidende) 1894, s. 129-140. Johannes Clausen: *Er en Reform ved Uddannelsen af Præster ikke ønskelig?,* 1899.

27. DK 1901 nr. 2 (referat af Menighedskonventets årsmøde) og nr. 3: J. H. Monrad: *Om Ansættelsen af en ekstraordinær Docent i gammeltestamentlig Teologi.*

28. Aarbog 1901-1902, s. 41-50.

Petersens kommentarer og Fr. Nielsens Kirkehistorie) eller de findes ikke (f.eks. P. Madsens dogmatik), og en vejledning i studiet mangler fuldstændig; det samme gælder en passende begynderundervisning. På denne baggrund fremsætter udvalget en række forslag til en reform af studiet: Udvidelse af Filosofikum (for at ruste studenterne til en ret forståelse af samtidens ideer) og begrænsning af det egentlige teologiske studium til 4 år med en fast forelæsningsplan. Prøven i latin (Patristicum) foreslås afskaffet, man vil have indskrænket fordringerne i kirkehistorie og nytestamentlig indledning og have indført proseminarer og laboratorieøvelser som i Det filosofiske Fakultet. Det stod udvalget klart, at gennemførelsen af disse planer forudsatte en forøgelse af fakultetets lærerstab, og det foreslog derfor, at bestræbelser i denne retning blev genoptaget.

Fakultetet reagerede positivt på forslagene, idet man tiltrådte ønsket om Patristicums ophævelse og foreslog Konsistorium, at der oprettedes et professorat i Ny Testamente.[29] Efter nogle forhandlinger, bl.a. med biskop Skat Rørdam, der ikke ønskede ansættelse af en 6. professor med særlig forpligtelse til at yde begynderundervisning, blev med Konsistoriums anbefaling et forslag om ansættelse af to midlertidige lærere (i kirkehistorie og Ny Testamente) optaget på finanslovforslaget for 1903/4.[30] Også på et andet område reagerede fakultetet positivt på henvendelsen, idet man androg om oprettelse af et *teologisk laboratorium,* med et årligt annuum på 1400,- kr. Laboratoriet indrettedes i et »kjælderagtigt Auditorium i Annexbygningen« og blev taget i brug den 13. september 1903, dvs. samtidig med at J. Oskar Andersen og F. E. Torm begyndte deres virksomhed ved fakultetet.[31]

De indførte forbedringer havde kun delvis opfyldt 1901-udvalgets ønsker. Det varede derfor ikke længe, før en ny henvendelse fandt sted. I mellemtiden havde J. C. Christensen i Rigsdagen gennemført en række kirkelige love, deriblandt menighedsrådsloven. De første valg fandt sted 1903, og 1904-1907 arbejdede *Det kirkelige Udvalg* med spørgsmålet om folkekirkens forfatning.[32] Naturligt nok kom man her også ind på præsteuddannelsen. Teologiske studenter og præster var stærkt foruroligede over udsigterne til, at menighedsrådene nu skulle være præsternes »arbejdsgivere«. Bestyrtelsen viste sig blandt studenterne ved, at kredse, der ellers stod hinanden fjernt, nu fandt sammen. På et møde 22. april 1907 med deltagelse af Ny theologisk Forening (tilhængere af den liberale teologi), Studenterhjemmet (delvis pietistisk præget) og Studenterkredsen (den grundtvigske studenterforening) nedsattes

29. Smst. s. 40-41.
30. Smst. 1902-1903, s. 414-426.
31. Smst. s. 442-445, jfr. 1904-1905, s. 7.
32. P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 18-36.

et udvalg, repræsenterende de deltagende foreningers forskelligartede interesser, som kort efter tilsendte fakultetet en adresse, underskrevet af 108 studenter.

Adressen ønskede at fastholde studiets videnskabelige karakter, men med en studietid, der var nedskåret til i alt 5 år. Man udtrykte glæde over laboratorieøvelserne, der var en klar forbedring af studiet. Reduktionen af studietiden ville man bl.a. opnå ved at nedskære fordringerne i Ny Testamente noget, ved at indføre en afløsningsordning, hvorved man kunne læse et udvidet og specialiseret pensum i enten Gammel Testamente eller kirkehistorie, mod at få det almene pensum nedskåret i det andet af disse fag og endelig ved at give påskønnelse ved eksamen for laboratorieøvelser. I øvrigt lagde man vægt på studiets almendannende karakter og ønskede desuden den praktiske teologis historiske del ført ind i selve studiet. Aktionens kirkepolitisk bestemte karakter viste sig ved, at man henviste til muligheden af forslag fra anden side om ændringer.

Kort efter fik universitetet en sådan henvendelse fra Det kirkelige Udvalg, der foreslog, at allerede studenter skulle kunne optages på Pastoralseminariet, og at karakteren *Non* blev afskaffet ved eksamen. Fakultetets svar forelå først to år senere (2/6-1909). Det kom til at danne grundlag for en kort efter udstedt kgl. anordning om det teologiske studium. Man sluttede sig til ønskerne vedrørende specialeordning (med reduktion af pensum i enten Gammel Testamente eller kirkehistorie) og laboratorieøvelsers påskønnelse ved eksamen, og man kunne også tiltræde de nævnte forslag fra Det kirkelige Udvalg. På Pastoralseminariet foreslog man oprettelse af en stilling med titel af professor og indførelse af fagene missionshistorie og pædagogik.[33] Med undtagelse af hovedlærerstillingen ved Pastoralseminariet, der først kom langt senere, og indførelse af missionshistorie, blev disse forslag gennemført.

Medens fakultetet få år forinden[34] havde afslået en anmodning fra studenterne om tilladelse til at fordele *mundtlig* eksamen på 2 dage, stillede det sig 1911 positivt til en adresse fra 84 studenter, der ønskede eksamen i det hele taget delt således, at man ikke skulle tage hele embedseksamen på én gang. Sjællands biskop, nu *Harald Ostenfeld,* benyttede denne lejlighed til kritiske udtalelser mod fakultetet, bl.a. på grund af den manglende studievejledning. Fakultetet forsvarede sig let fornærmet med, at man i 1910 havde planer om at udarbejde en studievejledning, men udsatte det, fordi større ændringer syntes undervejs. Også nu var man villig dertil, hvis man ellers kunne få arbejdsro! En kgl. anordning af 9. juni 1916 skabte mulighed for at fordele

33. Aarbog 1909-1910, s. 986-1003.
34. Smst. 1907-1908, s. 158 f.

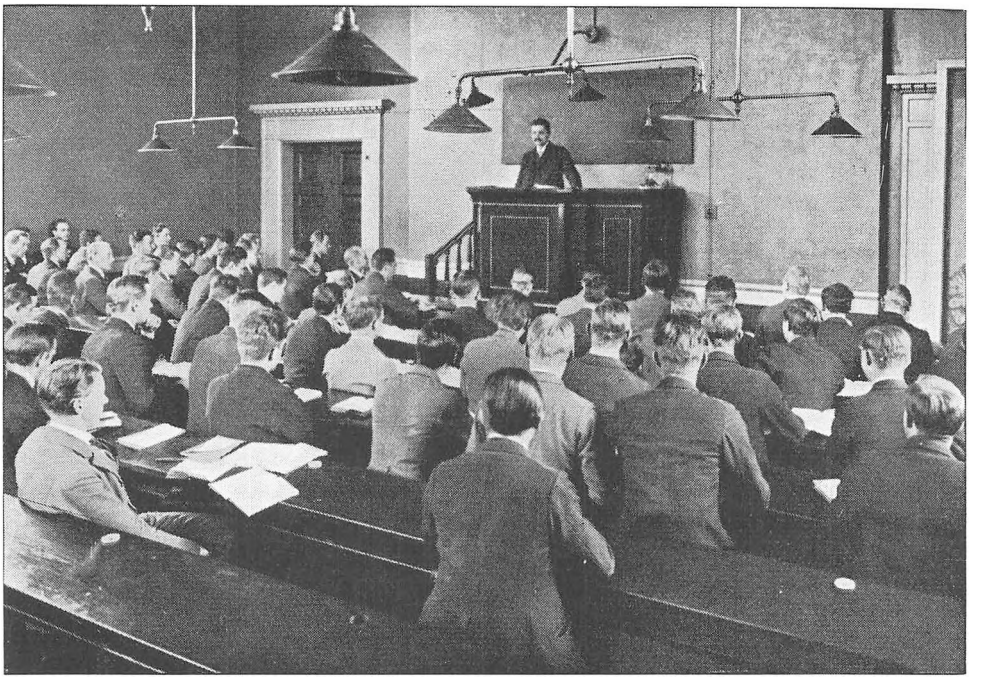

Fig. 96. Auditorium 10 – teologernes auditorium – under en forelæsning af Torm. Kateder og bænke stammer fra indretningen efter bygningens opførelse i 1830'rne og stod her, indtil auditoriet for få år siden indrettedes til andet formål. Efter »Københavns Universitet 1929. Udgivet i Anledning af 450 Aars Jubilæet«, 1929.

eksamen over to eksamensterminer, efter at retten til at dele mundtlig eksamen over 2 dage var indført et par år forinden.[35]

Som allerede nævnt var man glad for laboratorieøvelserne, og også den nye mulighed for at have speciale blev benyttet af temmelig mange studenter. Laboratoriet, der til at begynde med kun havde været åbent for studerende, der deltog i øvelser (og vel for specialestuderende?) blev efter overførelsen til den nye bygning, »Studiegaarden«, åbnet for alle studerende under fakultetet.[36] Ved laboratoriet var ansat en assistent, der skulle bistå forstanderen. Dette »ben« tildeltes unge kandidater, der var i fakultetets gunst, ligesom tilfældet var med hvervet som notar, protokolfører ved embedseksamen. Foruden at byde faglige fordele har laboratoriet, især i de nye lokaler i Studiegaarden, utvivlsomt dengang som senere været af stor betydning for studenterne som samlingssted.

Efter Studenterrådets oprettelse (1913) søgte naturligvis også det teologiske

35. Smst. 1912-1913, s. 1138-1147; 1915-1920 I, s. 231-234.
36. Smst. 1915-1920 III, s. 64-68.

råd at fremme studenternes interesser ved indsendte forslag og ved forhandlinger med fakultetet. Det var dog ikke meget, man opnåede i denne periode. Væsentligst var formentlig tilladelsen til at lade nogle af professorernes forelæsninger »mimeografere«. På denne måde søgte man at afbøde den stadig stærkt følte mangel på lærebøger, ligesom man håbede omsider at få afskaffet den forhadte diktering af forelæsninger. 1920 bad rådet fakultetet om endelig at lade dikteringen erstatte af den af Glarbo anviste vej, dvs. ved mangfoldiggørelse af forelæsningsmanuskripter.[37] I de følgende år opnåede man da også fakultetets tilladelse til at lade især kirkehistoriske og gammeltestamentlige forelæsninger offentliggøre på denne måde.[38] Rådet søgte også at fremme en tilrettelæggelse af undervisningen, bl.a. ved at udarbejde statistik over dens benyttelse. 1923/24 foretog rådet et større fremstød med spørgeskemaer til de teologiske kandidater. Materialet blev bearbejdet med hjælp af en statistiker. Efter rådets opfattelse viste det en omfattende utilfredshed med studiet, ikke blot blandt studenter, men også blandt præster. I et brev til ministeriet (6/6-1924) anmodede rådet om, at der måtte blive nedsat en kommission, der skulle behandle en række forslag til forbedringer. Fakultetet fik rådet til at trække brevet tilbage mod løfte om at overveje et par af forslagene.[39] Forhandlingerne herom trak ud et par år, uden dog at føre til noget resultat.

Undervisningen

For det store flertal af de studerende, der hverken tog speciale eller deltog i laboratorieøvelser, var det fortsat forelæsninger og eksaminatorier, der udgjorde undervisningen. Traditionen var her ubrudt, hvilket vil sige, at denne undervisning hovedsageligt tog direkte sigte på det ved eksamen forlangte pensum. *J. C. Jacobsen,* der har æren af at have indført laboratorieøvelser ved fakultetet, var en yndet lærer. Han udgav selv meget lidt, men var til gengæld meget villig til at lade Studenterrådet mangfoldiggøre en række af hans forelæsninger for således at lette eksamensforberedelsen. Hos ham blev studenterne indført i den gammeltestamentlige kritik, især ud fra den litterærkritiske skoles (Wellhausens, f.eks.) synspunkter. Hans yngre kollega, *Johannes Pedersen,* var af en anden støbning, mindre engageret i kirkelige

37. RA. KU. Dekanatssager 1919-20 V.
38. Talrige tilladelser af denne art i 1920'rne.
39. RA. KU. Dekanatssager 1923-24 V og 1924-25 V. Jfr. 31.01.07 (Protokol for samråd mellem fakultet og studenterråd).

spørgsmål, til gengæld med en bredere filologisk basis og præget af nyere opfattelser. Han anlagde en religionshistorisk synsvinkel, stærkt influeret af *Vilhelm Grønbech* (siden 1911 docent, fra 1915 professor i religionshistorie). Netop i sine docentår arbejdede Pedersen på sit værk *Israel. Sjæleliv og Samfundsliv,* der udkom i to bind 1920. Hans interesse gjaldt dog lige så meget Islam og det arabiske sprog, og det var naturligt, at han blev Buhls efterfølger som professor i semitisk filologi.

Naturligt nok medførte specialeordningen, at de studenter, der virkelig interesserede sig for studiet, særligt kastede sig over Gammel Testamente og kirkehistorie. I sidstnævnte fag havde nok *Ammundsen* den bredeste virkning. Han var formentlig den mest yndede forelæser i fakultetet. Til gengæld gik Oskar Andersens indflydelse måske dybere, i hvert fald hos de studenter, der kom til at kende ham. Men også han samlede mange under sit kateder. Lærebogen var stadig Fredrik Nielsens, der dog ved dennes afgang kun nåede til 1700. Det var meningen, at Ammundsen skulle fortsætte den. Der kom også nogle hefter efterhånden, men Ammundsen nåede kun at få skrevet oplysningstidens kirkehistorie, og han blev først færdig hermed 1930, da værket allerede var gået af brug på universitetet. *Oskar Andersen* havde for vanskeligt ved at blive tilfreds med en fremstilling til, at han kunne afhjælpe manglen på lærebøger. Arbejdet med at fremskaffe et brugbart grundlag for undervisningen blev således overladt til *Jens Nørregaard,* der kom til at bruge en lang årrække af sin professortid til løsning af denne opgave. Først lod han Hjalmar Holmquists kirkehistorie oversætte til dansk, og derefter foretog han en bearbejdelse, der især vedrørte de teologihistoriske afsnit. Først 1940 var dette arbejde ført til ende.

Skønt P. Madsen kun virkede ved fakultetet til 1909, kom han til at præge dets undervisning i de to fag, han varetog (Ny Testamente og Dogmatik) meget længere. *F. E. Torm* udgav efter hans død nogle mindre kommentarer af ham til nytestamentlige breve, og hans forelæsning over nytestamentlig teologi blev af Studenterrådet »mimeograferet« så sent som 1928. Ansvaret herfor hviler på Torm, der var og følte sig som hans arvtager. Med hensyn til nytestamentlige kommentarer viste Torm noget af den samme tilbageholdenhed som sin lærer. Han udsendte een til nogle mindre paulinske breve, men holdt i øvrigt liv i Schat Petersens omfangsrige kommentarer, der var præget af den samme konservatisme som han selv. Studenterne havde klaget over, at faget Nytestamentlig Indledning optog for megen tid og plads. Også her havde de kun Schat Petersens omfangsrige arbejde til rådighed, men 1923 udsendte Torm endelig sin egen indledning. Torm var uhyre kundskabsrig, men ud fra sin kirkelige holdning meget varsom med, hvad han meddelte studenterne. I en tid, da den liberale teologi i øvrigt rådede, stod han som en

klippe af kedsommelig rettroenhed, korrekt og perspektivløs. Han var umådeligt frygtet som eksaminator og manglede derfor ikke tilhørere, men fagligt var der kun lidt at hente, bortset fra dygtig indførelse i Ny Testamentes filologiske problemer. Hans *Nytestamentlig Hermeneutik* fra 1928, en selvstændig og også i udlandet (oversat til tysk 1930) påskønnet indsats, er da også først og fremmest beskæftiget med tekstforståelsens tekniske og formelle problemer, uden synderlig sans for den filosofiske side af fortolkningens kunst.

Var Torm vogteren af traditionen, var til gengæld hans kollega fra 1916 og fremefter, *Holger Mosbech,* stærkt kritisk indstillet over for den lutherske dogmatik og den konservative kirkelighed. Han betegnede bevidst sig selv som subjektivist, skelnede skarpt mellem den videnskabelige bedømmelse og »det personlige skøn« og betragtede følgelig studenternes forhold til kirken og dens lære som det teologiske studium uvedkommende. I synet på Ny Testamente måtte han og Torm synes at være hinandens modsætninger. Medens Torm så vidt muligt ville bekræfte den kirkelige overlevering, brugte Mosbech de samme midler, en gammeldags filologisk metode uden synderlig sans for de store sammenhænge, når blot ord og begreber blev forklaret, til at kritisere overleveringen og til at sætte kristendommens tidlige historie i forhold til datidens religiøsitet. Der stod med rette respekt om dem begge, ja, Mosbech var vel nærmest populær blandt studenterne, men udbyttet af deres undervisning var begrænset til tilvejebringelsen af de første forudsætninger for forståelsen af de nytestamentlige teksters indhold og sammenhænge, uden at denne forståelse for alvor blev fremlagt. I betragtning af, at Ny Testamente dengang som nu lagde beslag på en meget stor del af de studerendes tid og kræfter, kan man næppe komme udenom, at disse forhold har bidraget til den flere gange omtalte utilfredshed med studiet, og de to lærere kan næppe fritages for et ansvar for, at et videnskabeligt studium af Det nye Testamente i deres tid fandt så få dyrkere her i landet.

Også i dogmatikken bevarede P. Madsen indflydelse efter sin afgang, ja, længe efter sin død. Medens han fungerede, havde han omhyggeligt undgået at udgive sine forelæsninger, men efter hans død kom *Den kristelige Troslære,* udgivet af L. Bergmann, der forsynede det benyttede manuskript med en række fortrinlige noter. Bogen vedblev at være i brug, da den, de teologiske synspunkter ufortalt, udmærker sig ved stor klarhed og derfor viste sig lettere at lære til eksamen end efterfølgernes produkter. *J. P. Bang* udsendte først 1917-20 sin dogmatik *Troen og Livet,* der netop fordi Bang vil gøre »livet« til hovedbegrebet, er vanskelig at håndtere. Han befandt sig godt blandt grundtvigske studenter, f.eks. på Studenterkredsens sommermøder, men over for tilhørere af anden observans havde han svært ved at vinde indflydelse. Bang led under den manglende anerkendelse, som det klart ses af mange af

Fig. 97. Henrik Scharling (1836-1920), lic.theol. 1865, 1867 efter konkurrence ekstraordinær docent i kristelig etik, professor, med dogmatik og etik som fag, 1870-1916, dr.theol. 1879, to gange universitetets rektor. Maleri af L. Tuxen 1917. KU.

hans artikler i Dansk Kirketidende, og der er næppe tvivl om, at denne holdning afspejler hans fornemmelse blandt studenterne.

Etik og religionsfilosofi var *Scharlings* domæne indtil hans afgang 1916, medens han delte dogmatikken med Madsen og siden med Bang. Forankret i dansk kultur fra tiden før »det moderne gennembrud« følte han meget fortidig, og hans indflydelse var ringe. Et notat, dateret 28/9-1915, med Torms håndskrift, vidner om, at det øvrige fakultet hen mod slutningen af Scharlings embedsperiode har været stærkt bekymret over, at man ikke kunne formå den gamle mand til at gå af. Torm meddeler, at Scharling nu har lovet at gå af 1. september 1916 og mener, man skal »acquiescere« ved dette og ikke foretage sig yderligere skridt.[40] Da fakultetet i maj 1916 skrev indstilling vedrørende besættelsen af Scharlings professorat, var man enig om at indstille den eneste ansøger, *Glarbo*. Scarling protesterede herimod, da han ikke var overbevist om Glarbos evner og mente, at ingen andre ansøgere havde meldt sig, fordi fakultetet på forhånd havde ladet sig forlyde med, at Glarbo var udset til posten.[41] Når også Glarbos indflydelse blev begrænset, hang det sammen med, at han fik så kort tid at virke i, og at han selv i denne korte periode delvis var svækket af sygdom. Der er grund til at tro, det var et tab for

40. RA. KU. Dekanatssager 1914-15.
41. Smst. 1915-16.

fakultetet, at Glarbo døde, før han fuldt ud kunne finde sig til rette i sit embede.

Allerede i det 19. århundrede havde utilfredsheden med studiet ofte været forbundet med en følelse af alt for stor afstand mellem det kirkelige liv og det teologiske arbejde på universitetet. I første fjerdedel af det 20. århundrede fik denne utilfredshed sin særlige karakter gennem studenternes møde med den internationale, kristelige studenterbevægelse. Efter de skuffelser, »det moderne gennembrud« og den tiltagende ukirkelighed i borgerskabet og ikke mindst i den stærkt voksende arbejderbefolkning havde givet anledning til, vågnede den kirkelige selvbevidsthed atter hen mod slutningen af det 19. århundrede. Præget af de hjemlige kræfter, især i Indre Mission, men med et stærkt tilskud af impulser fra angelsaksisk kristendom, følte man, at strømmen var ved at vende. Den kristne ungdomsbevægelse (KFUM og K) indførtes fra England, og i københavnsk kirkeliv gjorde en stærk aktivisme sig gældende både i Københavns Indre Mission og ud fra det menighedssyn, som kom til at præge »Københavns Kirkefond«. Også blandt studenterne førte nye tanker udefra til en vækkelse omkring »Studenterhjemmet«, oprettet 1892. Herfra udgik initiativet til udsendelse af en uofficiel studieplan, og den holdning, som prægede studenterbevægelsen, intensiverede formentlig følelsen af det teologiske studiums utilstrækkelighed for en ungdom, der ville erobre »verden for Kristus«. På en ejendommelig måde kunne disse bestræbelser mødes med dem, der udgik fra »Ny theologisk Forening« (stiftet 1905).

Ganske vist var den nye teologiske forening under ledelse af *Edvard Lehmann* i høj grad interesseret i teologiske spørgsmål, men man kunne enes med studenterbevægelsen i fornemmelsen af, at den af P. Madsen og Scharling bestemte teologi var utidssvarende. »Fri forskning og positiv Kristendom« var foreningens slogan. Den ville tilstræbe en teologi, der uforfærdet gav sig i kast med de problemer, den historiske forskning og naturvidenskaben havde rejst, men samtidig ville den betone, at en sådan indstilling uden vanskelighed lod sig forene med et personligt forhold til kristendommen. Både i »Studenterhjemmet« og i »Ny theologisk forening« ville man, at teologien skulle tjene»livet«. Derfor blev det også blandt lærerne først og fremmest »personlighederne«, der fik betydning. Mænd som Ammundsen og Geismar, der hørte til »førerne« i den kristne studenterbevægelse, blev også dem, der værdsattes højest, når de befandt sig i universitetets omgivelser. Kunne man ikke opnå sådanne reformer af studiet, der virkelig gav den personlige interesse fortrinnet fremfor indlæring af det overleverede, eller som levnede større plads til fag, der direkte sigtede på præstetjenesten, måtte man skaffe sig den praktiske erfaring ved deltagelse i den voksende frivillige kirkelige aktivitet. I øvrigt kunne man glæde sig over, at Det teologiske Fakultet hele

perioden igennem rådede over i hvert fald enkelte personligheder, hvis ildnende ord kunne styrke bevidstheden om, at kristendommen kunne forenes med tidens tale og en uforfærdet holdning over for den vantro videnskab. Således omtrent synes hovedparten af de teologiske studenter at have opfattet situationen.

Fakultetet som institution

Til fakultetets vigtigste opgaver hørte nu som før udarbejdelse af indstillinger til besættelse af de akademiske stillinger og bedømmelser af indsendte arbejder, disputatser og prisopgaver. Der er grund til at tro, at fakultetets udvidelse har indvirket gavnligt på denne del af fakultetets virksomhed, da det nu var langt vanskeligere end tidligere for enkelte personer at lægge dets politik til rette. Et overblik synes da også at give til resultat, at bedømmelserne nu mindre end før var bestemt af fremherskende teologiske meninger. En forbedring af disputatsbedømmelserne har det sikkert betydet, da man 1915 besluttede, at de fremtidig skulle udarbejdes af kun tre fakultetsmedlemmer. Ansvaret kunne derved ikke så let forflygtiges.[42] Året efter afskaffedes på fakultetets begæring licentiatgraden, og endnu levende licentiater fik ret til fremtidig at føre titlen dr. theol.[43] Formodentlig har man også den af fakultetets udvidelse og af »tidsånden« bestemte »saglighed« at takke for, at kun få og som regel højt fortjente personer i denne periode opnåede den teologiske æresdoktorgrad. H. F. Rørdam fik graden på sin 80-års fødselsdag 1910, J. C. Jacobsen 1916 i anledning af sit 25 års jubilæum som professor, og ved reformationsfesten 1917 blev, foruden 3 repræsentanter for de nordiske lande, J. Oskar Andersen og vartovpræsten Anders Andersen, censor ved teologisk embedseksamen og kendt for sine nytestamentlige studier, æresdoktorer i teologien. Da fakultetet 1922 ville gøre den allerede internationalt højt anskrevne Johannes Pedersen til æresdoktor i anledning af hans afgang fra Det teologiske Fakultet, strandede denne plan mærkeligt nok på Konsistoriums modstand.[44] Således blev det Lund (1923) og ikke København, der tildelte Pedersen den grad, han ved sine gammeltestamentlige arbejder fuldt ud havde fortjent.

I alt blev 8 licentiatdisputatser forsvaret i tidsrummet 1901-16. Så vidt man kan skønne, havde de fleste et efter tidens målestok respektabelt niveau.

42. RA. KU. Forhandlingsprotokol 14. juni 1915.
43. Aarbog 1915-1920 I, s. 336 f.
44. RA. KU. Forhandlingsprotokol 25. okt. og 27. nov. 1922.

Materialet er for lille til, at man kan drage ret mange slutninger af det, men det, vi har, tyder på, at kursen nærmest blev skærpet efter nyordningen af 1915, der gjorde de nærmest sagkyndige specielt ansvarlige. Det kan man vel med en vis forsigtighed antage, når så kyndige folk som Plum, Neiiendam og Skat Hoffmeyer først fik deres disputatser antaget efter en eller flere omarbejdelser. Blandt dem, der i denne periode fik en disputats forkastet uden udsigt til resultat efter omarbejdelse, var to af fakultetets senere højt fortjente lærere.

Prisopgaverne havde fortsat den funktion at opmuntre unge forskere til en indsats, og en vellykket besvarelse var ofte adgangen til den udenlandsrejse, der skulle skabe grundlaget for en akademisk løbebane. I en tid, da universitetet ikke rådede over andre stillinger end professorater og docenturer, var besvarelse af prisopgave den mest naturlige vej for den, der ønskede at vinde fakultetets bevågenhed. En oversigt over pristagerne i perioden viser da også, at hovedparten af dem, der enten blev lærere ved fakultetet eller erhvervede dets anerkendelse ved disputats, i deres ungdom har fået en prisopgave belønnet, som regel med guldmedalje, i enkelte tilfælde med accessit. I alt indleveredes der 1901-25 39 prisopgaver. 17 fik guldmedalje, 13 accessit og 9 forkastedes.

Flere spørgsmål vedrørende *adgangen til embedseksamen* og til præsteembede var genstand for diskussion. En kvindelig studerendes ansøgning om at få lov til at indstille sig til embedseksamen førte 1904 til, at fakultetet foranledigede den særlige prøve for kvinder, der aldrig var blevet benyttet, ophævet.[45] Det varede ganske vist nogle år endnu, før den første kvindelige cand. theol. kunne forlade eksamensbordet (1916). Ligestillingen under studiet gav anledning til drøftelse af, om kvinderne også skulle have mulighed for at søge præsteembede. Forespurgt af Kirkeministeriet svarede fakultetet 19.2.1919, at der ingen teologiske grunde fandtes imod kvinders ordination til præsteembede. Man mente dog at burde tilråde, at ordinationstilladelsen kun blev givet til særlige embeder, og at teologisk embedseksamen var en forudsætning, også hvis adgang til præsteembede i øvrigt under bestemte betingelser skulle blive givet til ikke-teologer.[46] 1924 sendte ministeriet en ny forespørgsel vedrørende lovhjemmel for kvinders ordination, eventuelt kun for præster ved kvindefængsler. Fakultetet advarede mod at gøre ordination til genstand for lovgivning og mente i øvrigt, at ordinationstilladelse kun burde gælde stillinger ved kvindefængsler.[47] Når man tænker på, hvor megen modstand loven om kvinders adgang til at søge præsteembede 25 år senere gav

45. Aarbog 1904-1905, s. 30 f.
46. RA. KU. Dekanatssager 1918-19 nr. 21 (13/12-19).
47. Smst. 1923-1924 II.

Fig. 98. Den første kvindelige teolog, Rigmor Larsen, ved eksamensbordet i 1916. Eksaminator er Scharling, censorerne er provst A. Andersen (t.v.) og sognepræst Ludvig Glahn. Indtil begyndelsen af 1960'erne var der kun et ringe antal kvindelige studerende og kandidater. Siden er billedet forandret i betydelig grad. Efter »Kvindelige Akademikere 1875-1925«, red. af Lis Jacobsen, 1925.

anledning til, virker det forbavsende, at fakultetet så tidligt kunne enes om at erklære, at der ingen *teologiske* (»almenkristelige eller lutherske«) grunde kunne fremføres imod kvinders ordination.

Kravet om, at kvinder burde være teologer, hvis de ordineredes, var fremkaldt af, at man 1919 var i fuld gang med at forberede en midlertidig lov om adgang for ikke-teologer til at søge præsteembede. Efter lovens vedtagelse (28. juni 1920) udtalte fakultetet sin bekymring til ministeriet og anbefalede stor tilbageholdenhed med ordinationstilladelser.[48] I de følgende år måtte fakultetet tage stilling til et væld af ansøgninger om ret til at studere teologi uden forudgående studentereksamen. Hver enkelt sag er åbenbart blevet gennemgået nøje, idet mange tilladelser blev givet, men i lige så mange tilfælde blev ansøgerne afvist.

Endnu i det 19. århundredes slutning havde det været en forudsætning for at kunne indstille sig til eksamen, at kandidaten var medlem af Folkekirken.[49] Fakultetets vanskelige stilling i tiden omkring århundredskiftet havde givet anledning til, at flere universitetslærere, bl.a. J. C. Jacobsen og Scharling, havde betonet *professorernes frihed* i forhold til folkekirkens lutherske bekendel-

48. RA. KU. Forhandlingsprotokol 30. nov. 1920.

49. Efter århundredskiftet opretholdtes kravet om medlemskab af Folkekirken, men ikke om personlig tro. Se P. G. Lindhardt: *Valdemar Hansens sag,* Fund og Forskning XVIII, 1971, s. 7-14.

se, medens man antog studenternes tilhørsforhold til folkekirken for at være selvfølgeligt. Spørgsmålet gav 1923 anledning til, at fakultetet 27/12 1923 afæskede Undervisningsministeriet en udtalelse, der skulle fastslå, om medlemsskab af Folkekirken fortsat var betingelse for at kunne indstille sig til teologisk embedseksamen. Efter at biskop Ostenfeld i en skrivelse havde udtalt, at medlemskab var ønskeligt også for religionslærere og fakultetsmedlemmer, udtalte fakultetet, at medlemskab ikke burde kunne forlanges af professorerne, og at et tilsvarende krav for eksamenskandidater var illusorisk, da det ikke gav nogen garanti for virkelig tilslutning til folkekirkens lære. På denne baggrund fremkom ministeriet endelig 5/12 1924 med den ønskede udtalelse, idet det erklærede sig enigt med fakultetet.[50] Den liberale J. C. Jacobsen var betænkelig ved, at man således teoretisk i hvert fald havde åbnet mulighed for, at katolikker kunne blive professorer. Han var med andre ord bange for, at den formelle frihed skulle blive dække for reel ufrihed. Der er dog næppe tvivl om, at det for fakultetets position i universitetets sammenhæng var gunstigt at få fastslået dets principielle ubundethed i forhold til folkekirkens bekendelse. Således blev omsider konsekvenserne af de forandringer i det danske samfund, som havde fundet sted siden Grundloven af 1849, også draget for Det teologiske Fakultets vedkommende. Undervisningsministeriets skrivelse var blot en bekræftelse på for længst indtrufne forhold, ikke udgangspunkt for noget nyt, som det bliver klart, såsnart man beskæftiger sig med teologien i første fjerdedel af det 20. århundrede.

Den liberale teologi

Under Peder Madsens og Fredrik Nielsens styre var den nyere teologi blevet holdt borte fra fakultetets undervisning. Den eneste undtagelse var Det gamle Testamente. Netop de få professorater muliggjorde en sådan politik og bevirkede derved, at de nyere strømninger måtte bane sig andre veje, indtil de – lidt forsinket – fik fortalere i fakultetet i løbet af de første årtier af det 20. århundrede. Den akademiske teologi modtog fortsat – som om Grundtvig og Kierkegaard ikke havde levet – sin væsentligste inspiration fra Tyskland.

I den tyske teologi kan man på en række områder konstatere et tydeligt sporskifte i tiden omkring 1870. Inden for Ny Testamente sammenfattes på

50. RA. KU. Forhandlingsprotokol 26/11 1923, 23/4-1924, 25/6-1924, 10/12-1924. Jfr. Dekanatssager 1924-25 V (brev til ministeriet af 27/12-23, biskop Ostenfeld til ministeriet (afskrift) 9/5-24, brev fra fakultetet til ministeriet 3/11-24, Konsistorium til fakultetet 8/12-24) og Aarbog 1924-25, s. 101-106.

denne tid resultaterne af den nye prøvelse af kilderne til urkristendommens historie, der var sat i gang af mænd som D. F. Strauss og F. C. Baur. Omtrent samtidig nåede den gammeltestamentlige forskning til en afklaring gennem Julius Wellhausens og andres arbejde. De eksegetiske fag fik hermed en basis, der snart førte nye resultater og nye synspunkter med sig. I 1890'erne opstod den såkaldte »religionshistoriske skole«. Medens man hidtil havde været mest interesseret i teksternes historie, dvs. i litterærkritikken, var den nye skole mere optaget af stoffets og ideernes, dvs. af *overleveringens* historie. Netop for at nå til en præcis forståelse af egenarten i de forskellige stadier af den bibelske religion interesserede man sig stærkt for den bibelske omverden, som just i disse år blev mere tilgængelig gennem arkæologiske fund og tilblivelsen af en egentlig (sammenlignende) religionsvidenskab. Gennem et studium af de litterære former og af overleveringens historie ville man finde frem til det karakteristiske i den fromhedshistoriske proces. I den bevidste søgen efter det individuelle i det historiske rum ligger en udpræget romantisk bestræbelse. Det var ikke for ingenting, at den religionshistoriske skole trådte frem i 90'erne, da åndslivet i det hele taget prægedes af en idealistisk bestemt protest mod tidens positivistiske realisme. Den nye religionshistoriske viden og de nye synspunkter skabte en blomstring i de bibelske discipliner, samtidig med at faren for, at den gennemførte historisering skulle lede til en konsekvent relativisme, gav den systematiske teologi yderligere problemer.

I tysk teologi fik *A. Ritschl* enorm betydning for mange teologer. Med udgangspunkt i F. C. Baurs skole anså han det historisk-kritiske studium af Bibel og dogmehistorie for nødvendigt og uomgængeligt. Han brød med den klassiske, lutherske dogmatik, både ved at omtyde og reducere den, og ved at forkaste dens grundlæggende principper. Filosofisk knyttede han til ved Kant og Lotze, idet han hen over den nu ringeagtede tyske idealisme afviste al metafysik og mystik. Ikke ad teoretisk vej, men ved en påvisning af dens betydning som praktisk livsideal skal kristendommens gyldighed gøres gældende. Gudsriget, som det forkyndes af Jesus i evangelierne, forstod Ritschl som den i kirken forberedte, men endnu forestående realisering af Guds etiske formål med verden. At Gud åbenbarer sig i Jesus, er derfor ikke et metafysisk udsagn, men en »værdidom«, dvs. en erkendelse af, at i Jesus kommes menneskets inderste trang i møde. Kristendommen godtgør med andre ord sin sandhed ved at vise sig brugbar. Men det er vigtigt for Ritschl at fremhæve, at værdidommen ikke har et rent subjektivt udspring: det, værdidommen gælder, er ikke sat af os, men møder og griber os udefra i »værdifølelsen«.

Ritschl vil hævde religionens selvstændige og nødvendige plads i menneskets verden, men i modsætning til f.eks. Schleiermacher tager han ikke sit

udgangspunkt i et alment religionsbegreb. Tværtimod afviser han al »naturlig« teologi, idet kun kristendommen for ham at se kan virkeliggøre den selvhævdelse over for naturen og verden, der er nødvendig for mennesket i dets egenskab af ånd. Derfor er det ikke religionens, men kristendommens væsen, det gælder om at bestemme. Spørger man, hvor man finder det, henviser Ritschl først og fremmest til vidnesbyrdet om Jesus i den historisk-kritisk udlagte Bibel, men ikke i en neutral videnskabeligheds forstand. Fordi han – i tidens ånd – tager sit udgangspunkt i det givne, det positive, forstår han også Jesus i en bibelsk-kirkelig sammenhæng som den, der har stiftet en menighed. Derfor får ikke blot evangelierne, men også Det gamle Testamente (som nødvendig historisk baggrund) og dogmehistorien (som vidnesbyrd om menighedens liv og tolkning af Jesus) betydning for hans teologi.

Ritschl var selv begyndt som historiker, og det er karakteristisk, at han med forkærlighed fremfører sine tanker i forbindelse med historisk materiale. Med enkelte betydelige undtagelser koncentrerede også hans elever sig om den historiske teologi. Gennem Ritschl var de, ofte med oprindelse i konservative kredse, blevet befriet fra en pinlig bevidsthed om kristendommens modsætning til tidens kulturliv. Den fulde anerkendelse af historisk kritik og den klare afvisning af al metafysik gav dem frihed til at arbejde som eksegeter eller kirkehistorikere uden dårlig samvittighed. Samtidig kunne de som privatpersoner lade deres livsholdning bestemme af indtrykket af de idealer, de var enige med Ritschl om at finde fuldkomment udtrykt i det billede af Jesus, som især de tre første evangelier giver.

Ritschlianismen, hvis indflydelse bevarede sin kraft et godt stykke ind i det 20. århundrede, var et forsøg på med filosofiske midler (nykantianismens) at hævde personlighedslivets frihed i forhold til den determinerende videnskab og således forsone kristendom og kultur i en kulturprotestantisme. Derimod var den moderne videnskab og det moderne åndsliv for *den religionshistoriske skole* den uanfægtelige forudsætning, hvorunder den søgte at præcisere religionens stilling og egenart i menneskeåndens udvikling. Man kunne måske også udtrykke forskellen på den måde, at medens den ritschlske skole alene interesserede sig for kristendommens stilling i kulturen, altså for at bringe teologien ud af den krise, som realismen og positivismen syntes at have bragt den i, var det den religionshistoriske skoles mål at undersøge religionen i alle dens historiske former uden at lade sig standse af de nye problemer for kristendommen, som et sådant studium eventuelt måtte afstedkomme. Den ritschlianske bestræbelse havde medført en afstandtagen fra den traditionelle dogmatik, men uden at kristendommens særstilling anfægtedes. For den religionshistoriske skole medførte indflydelsen fra Herder, og efterhånden også fra Hegel, kombineret med den selvfølgelige anvendelse af nyere

historisk-kritiske metoder, at kristendommens egen stilling i religionernes verden relativeredes, samtidig med at det kulturfremmede i religionen betonedes. Spørgsmålet om »kristendommens absoluthed« rejstes og besvaredes benægtende, og de religionshistoriske Bibelforskere fremdrog en række træk i kristendommens historie og forhistorie, som kun dårligt kunne forenes med den tysk-borgerlige kristendom, der ofte blev resultatet af en ritschlsk teologi.

Ritschl var længe inden århundredskiftet begyndt at blive kendt i Danmark. F. C. Krarups disputats fra 1885 synes ganske vist ikke at have vakt megen opmærksomhed, men 1888 blev Ritschls *Den christelige Fuldkommenhed* udsendt på dansk, og året efter fandt Henry Ussing det åbenbart nødvendigt at advare mod ham. Det skete gennem en oversættelse, *Om den kirkelige Betydning af den Ritschlske Theologi.* Forfatteren var Frank, P. Madsens og Ussings mester.[51] I det lange løb kunne det imidlertid ikke undgås, at den kritiske vurderingsteologi vakte opmærksomhed. De studenter fra 80'erne og 90-erne, der ikke gennem vækkelsen var gjort immune over for den videnskabelige kritik, måtte finde et sted at være, hvor de kunne forbinde deres forhold til kristendommen med det videnskabsbegreb, de mødte i den filosofiske undervisning og overhovedet i deres ikke-teologiske omgivelser. Her kunne hverken Peder Madsens erfaringsteologi eller Scharlings forældede apologetik yde dem nogen som helst hjælp. Striden om Bibelkritikken viste med al tydelighed nødvendigheden af et nyt grundlag. En af de første, der gik ind på de nye tanker, var J. P. Bang, der bevidst kaldte sin indførelse i Ritschls teologi for »en objektiv Fremstilling« (1893).[52] I 1898 holdt både han og Krarup foredrag (henh. på Roskilde Konvent og Videnskabeligt Præstekursus) om vurderingsteologien.[53]

Af større betydning var det dog, at *Harald Høffding* i sin *Religionsfilosofi* (1901) bestemte religionen som »Troen på Værdiens Bestaaen«. Trods den tidligere teologs personlige afstand ikke blot fra kristendommen, men fra al positiv religion, blev hans arbejde modtaget med respekt og interesse af yngre teologer.[54] De følte Høffdings bog som en imødekommenhed fra »videnskabens« side, i lige så høj grad som den fanatiske kirke- og kristendomshader Anton Thomsen opfattede den som en urimelig håndsrækning til teologer-

51. TT 1889, s. 1-49.
52. J. P. Bang: *A. Ritschls Theologi. En objektiv Fremstilling,* 1893.
53. DK 1898 nr. 27-28 og smst. 1899 nr. 12-14.
54. J. P. Bang: *Prof. Høffdings Religionsfilosofi,* DK 1901 nr. 12-13. Anm. af E. Geismar, TT 1900-1901, s. 241-253. F. C. Krarup smst. s. 367. N. Teisen: *Nogle Overvejelser i Anledning af Prof. Høffdings »Religionsfilosofi«,* TT 1900-1901, s. 379-399.

ne.[55] Set på afstand er der nok mere om den jævnføring af Høffdings filosofi og den kirkelige oplevelsesreligion, som Tage Schack siden foretog: »Trods alle Nuanceforskelle er Høffding og Kirken ganske enige i deres humanistiske Personlighedsdyrkelse«.[56] Det samme synspunkt: at tidens bærende ideer omspænder såvel teologerne som »fritænkerne« har Vilh. Grønbech gjort gældende i sin bog om de religiøse strømninger i det 19. århundrede (1922).

Religion og videnskab

I løbet af ganske få år omkring århundredskiftet fremførtes de fleste af de tanker, som skulle præge teologien i Danmark i hele perioden. Bortset fra Krarup, der kom til at spille en ledende rolle, blev de især fremført af en generation af teologer, der først i denne tid begyndte at gøre sig gældende. Fælles for dem var bevidstheden om, at den nyere historiske kritik og naturvidenskabelige forskning måtte få konsekvenser for teologien. Som studenter havde de lidt under den teologiske isolation og følt det personligt utilfredsstillende i den autoritetsbundne teologi, de præsenteredes for. Den ny holdning mærkedes straks, da Sthyrs teologiske tidsskrift 1899 afløstes af *Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke.* Ganske vist hørte de nye redaktører, J. Oskar Andersen, C. E. Fløystrup og F. Torm, ikke just til den teologiske venstrefløj, men de havde væsentlig mere kvalitetssans, end Sthyr havde været i besiddelse af, og det blev de »liberale« teologer, som man snart kaldte dem, der kom til at præge tidsskriftet.[57]

Den liberale teologis gennembrud var forberedt gennem en del år på forskellig vis. En vigtig rolle spillede naturligvis Bibelkritikken – i mange kirkelige kredse fejlagtigt opfattet som den liberale teologis egentlige hjertesag – men også Morten Pontoppidans virksomhed, især gennem tidsskriftet *Frit Vidnesbyrd,* havde gødet jordbunden. Et stort indtryk gjorde den tyske kirkehistoriker Adolf Harnacks forelæsninger fra 1900 over »Kristendommens væsen«. De blev året efter udsendt på dansk i oversættelse ved Edv. Lehmann. Harnack var med rette beundret, især for sit studium af oldkirken, og i en tid, hvor teologien i almindelighed nød ringe anseelse, betød det meget, at han i kraft af sin begavelse og lærdom indtog en fremragende plads i det preussiske videnskabsakademi. Forelæsningerne var da også blevet hørt af hundreder af studenter fra alle fakulteter.

Harnack, der anså den systematiske teologi for uvidenskabelig – han

55. Harald Høffding: *Erindringer,* 1928, s. 191 f.

56. Tage Schack: *Høffding og Kirken,* Tidehverv 1932, nr. 6.

57. Jfr. til hele dette afsnit P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, 1966, s. 50-67.

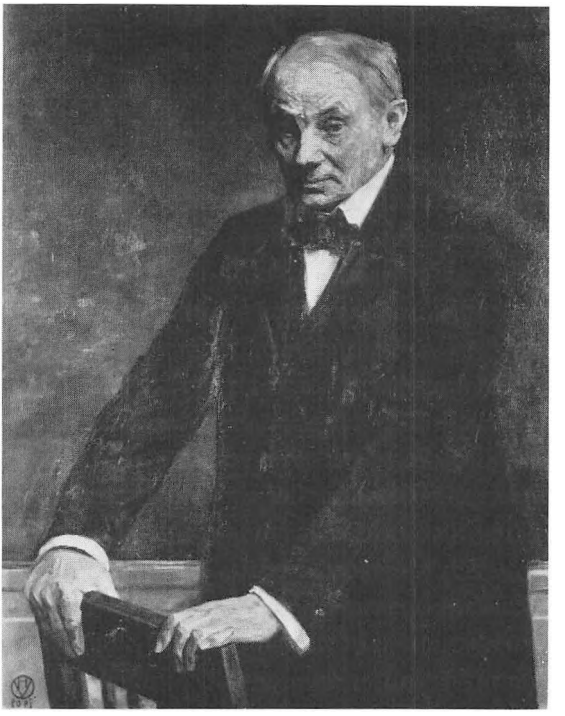

Fig. 99. Harald Høffding (1843-1931), cand.theol. 1865, dr.phil. 1870, 1880 docent og 1883-1915 professor i filosofi. For teologerne udgjorde Høffding – alt efter deres udgangspunkt – en fare, en udfordring eller en inspiration, men ligegyldig var han for de færreste. Hans »Religionsfilosofi« (1901) blev væsentlig for den liberale teologis orientering i Danmark. Maleri af Herman Vedel 1909. KU.

henregnede den til den praktiske teologi – mente, at det just var historikerens sag at finde frem til kristendommens væsen, dvs. den oprindelige kristendom, endnu ren og uberørt af alskens senere tilkomne metafysiske og spekulative elementer. Han fandt den først og fremmest i de synoptiske evangeliers billede af Jesu person og forkyndelse, som han ridsede op i sine elegante frie foredrag, så det gjorde indtryk og gav en fornemmelse af, at man åbenbart stadigvæk kunne være »dannet« og alligevel betaget af evangeliet. Ifølge Harnack var Jesu budskab et evangelium om Faderen og hans kærlighed til mennesket (»menneskesjælens uendelige værdi«), der viser sig i forkyndelsen af gudsriget. Først apostlene regnede Jesus selv med til evangeliet. Det gjorde de med rette, men derved åbnedes også muligheden for den afsporing, som Harnack fandt i »kristendommens hellenisering«, evangeliets oversættelse til den græske filosofis sprog.

Herhjemme var det dog for meget, selv for vore liberalt sindede teologer. Eduard Geismar stemplede i en anmeldelse Harnacks kristendomssyn som »den rene Rationalisme«, og J. P. Bang holdt året efter en forelæsning med samme titel som Harnacks for at imødegå ham.[58] Tanken om det »dobbelte

58. Anm. af E. Geismar, TT 1900-1901, s. 326-336. J. P. Bang: *Kristendommens Væsen,* DK 1901, nr. 12-13.

evangelium« blev i almindelighed afvist her i landet, men som »kulturbegivenhed« har Harnacks forelæsninger utvivlsomt virket ansporende. Man var jo trods alt også i danske liberale kredse enig med Harnack i, at Jesu personligheds magt var uberoende af videnskabens fremmarch, og måtte derfor i hans eksempel se et vidnesbyrd om, at det var muligt at tale i tidens tungemål også som teolog.

Med anerkendelsen af historisk kritiks berettigelse var dog forsoningen med den moderne videnskab endnu ikke ført igennem. Også naturvidenskabens udfordring måtte tages op. Det blev, om end i mindre målestok, også gjort. Både *H. Martensen Larsen,* der siden (fra 1902) som redaktør for det centrumskirkelige tidsskrift *Kirken og Hjemmet* åbnede sit blad for den liberale teologi, og *E. Geismar* tog således spørgsmålet om udviklingslæren op til behandling.[59] Begge var de parate til at acceptere, at skabelsesberetningen i Bibelen og den deraf afledte skabelsestro ikke kunne og burde optræde som konkurrent til moderne videnskabelig erkendelse. Geismar søgte til gengæld, i sin noget patetiske stil, at fremstille kristendommen som det rette svar på de spørgsmål, der stilles af den »personlige Idealitet«, hvis uafhængighed af naturen han ville fastholde. Med alle individuelle forskelle var den nye generation enig om, at »al Teologi er i sin Grund Psykologi«, som Krarup har udtrykt det.[60] Denne enighed ophæves ikke af, at mange af dem forfærdet ville have afvist denne formulering. De fleste af dem brugte den historiske forskning til at tegne et Jesusbillede, som kunne og efter deres mening måtte gøre indtryk, og i den personlige oplevelse fandt de nøglen til en virkelig forståelse af »kristendommens væsen«. I denne sammenhæng kan der være grund til at gøre opmærksom på P. G. Lindhardts understregning af, at de liberale teologers opgør med natur- og historievidenskab vel var på højde med disse videnskabers daværende stade, men at de ikke fik taget stilling til den nye psykologi, især dybdepsykologien. Længere end til William James nåede man ikke. Den etiske og religiøse personlighed, som både de og f.eks. en Harald Høffding opererede med, var bygget op af angiveligt urokkelige elementer og derfor idealistisk som de selv.

Trods et vist fællespræg udgjorde den generation, der indførte den »liberale« teologi i den hjemlige akademiske verden, ikke noget egentligt parti. *F. C. Krarup,* der efter udgivelsen af *Religionsfilosofi* (1905)[61] klart

59. H. Martensen-Larsen: *Den bibelske Monotheismes Særstilling i Religionshistorien,* 1896. E. Geismar: *Kristendom og Udvikling,* 1903.

60. F. C. Krarup: *Ideal Kristendom,* 1926, s. 3.

61. Se Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 62-67. Peter Kemp: *F. C. Krarup's Philosophy of Religion* (1905), Danish Yearbook of Philosophy XIII, 1976, s. 167-178. N. H. Søe: *Dansk teologi siden 1900,* 1965, s. 68-77.

Fig. 100. F. C. Krarup (1852-1931), lic.theol. 1885, dr.theol.h.c. (Kristiania) 1911. Krarup var præst 1885-1922, fra 1893 i Sorø, men som censor, lejlighedsvis forelæser og ved personlige kontakter med professorerne spillede han en betydelig rolle for det teologiske miljø i København. Hans teologiske forfatterskab viser ham som den betydeligste systematiske teolog i årene frem til første verdenskrigs afslutning. Richard Hansen, Sorø, fot. KB. Billedsamlingen.

fremstod som den nye teologis førende personlighed, var en modstander af partivæsen, men han øvede stor indflydelse på mange af de yngre og stod i personlig kontakt med flere af dem. Den omtalte bog var en værdig pendant til Høffdings arbejde med samme titel, og ikke uden grund blev den kaldt »det betydeligste Værk i dansk Teologi i lange Tider«.[62] Netop samme år havde Krarup som bedømmer deltaget i besættelsen af et systematisk professorat i Oslo. Ansættelsen af den liberale Johannes Ording, som også Krarup havde stemt på, gav kort efter anledning til dannelsen af det norske »Menighedsfakultet«.[63] Samtidig stiftede en kreds af yngre liberalt sindede teologer under ledelse af dr. Edvard Lehmann »Ny theologisk Forening for fri Forskning og positiv Kristendom«. Foreningen fik en sådan tilslutning, at »Theologisk Samfund« kort efter måtte opløses.[64]

Da den liberale teologi således på én gang fik et fundament at bygge på i Krarups *Religionsfilosofi* og et sted at samles, tale og diskutere, er det med god grund, året 1905 er blevet betegnet som liberalteologiens gennembrudsår.[65]

62. J. P. Bang: *Videnskab og Religion. Kritiske Bemærkninger til F. C. Krarups Religionsfilosofi,* TT 1907-1908, s. 273.

63. *Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun,* udg. af P. G. Lindhardt, 1960, s. 7 f, 13-20.

64. Teologisk Forenings bestyrelses- og mødeprotokoller (i foreningens besiddelse).

65. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 60.

Det viser sig også negativt ved, at den traditionelle kirkelighed fra nu af for alvor var foruroliget. Også i ukirkelige kredse registreredes den nye situation. Medens F. C. Krarup få år forinden havde kunnet konstatere, at videnskaben ikke længere bekæmpede teologien, men forbigik den kirkelige position, blev det snart anderledes.[66] Mod den nye teologiske forening reagerede man både fra grundtvigsk og fra indremissionsk side.[67] Ud over rygter og avisartikler fik man i denne reaktion snart andet at bygge på, idet foreningen med stor energi begyndte udgivelsen af en serie *Smaaskrifter,* hvori den nye teologis synspunkter i almentforståelig form blev fremlagt for offentligheden.

Det præger disse år, at den ene skriftserie efter den anden ser dagens lys, og der er grund til at tro, de har inspireret hinanden. 1904 var der udgået en subskriptionsindbydelse til en serie af oversættelser *mod* Bibelkritikken. Indbydelsen var underskrevet af den konservative garde fra flere sider, bl.a. af Skat Rørdam, Ussing og H. Scharling.[68] Til dette initiativ måtte naturligvis Teologisk Forenings skriftserie danne et modstykke. Småskrifterne behandlede både historiske og aktuelle emner, hovedsageligt ved danske forfattere. Skønt intet helhedspræg var tilstræbt, var det tydeligt, at en teologi, der gjorde op med forældet metafysisk dogmatik og ukritisk Bibellæsning, blev foretrukket. Målet var ikke kritikken i sig selv, men tilvejebringelsen af et redeligt grundlag for en personlig kristendom. Der var ved foreningens stiftelse nogen tvivl blandt kommentatorer om, hvad »positiv kristendom« skulle betyde. Den første formand, Edv. Lehmann, oversatte det i sit indledende foredrag, »Fri Forskning og positiv Kristendom«, som ensbetydende med »et frelsende Livsforhold«.[69] Men netop denne bestræbelse på at forene en moderne teologi, der var parat til i sandhedens navn at acceptere videnskabens resultater, med en personlig holdning, der som en selvfølge skulle finde sit udtryk inden for Folkekirkens rammer, generede både kirkelige og ukirkelige i samtiden. »Bibelkritik« og »rationalisme« af ukirkelig art kunne man fra kirkelig side blot afskrive som »vantro«, men en teologi, der ville fravige det tilvante og stadig bevare en plads i fædrenes kirke, var man nødt til at reagere imod.

Der er grund til at antage, at lignende synspunkter, omend i en vis forstand med modsat begrundelse, gjorde sig gældende i de ukirkelige kredse, som 1910 begyndte udgivelsen af *Religionshistoriske Smaaskrifter.* Både idé og titel var hentet hos teologerne. Der kan ikke være tvivl om, at forbilledet var

66. F. C. Krarup: *Om Beskaffenheden af et Sandhedsbevis for Religionen,* TT 1900-1901, (s. 353-378), s. 358.
67. DK 1906 nr. 2; 1907 nr. 4-5 og 24. Annexet 1906, s. 44-47.
68. DK 1904 nr. 4.
69. Edvard Lehmann: *Fri Forskning og positiv Kristendom,* 1906, s. 16-17.

Religionsgeschichtliche Volksbücher, som blev udgivet i Tyskland af den kreds, der kaldtes »den religionshistoriske skole«, men anledningen var sandsynligvis den nye teologiske forenings *Smaaskrifter,* der imidlertid på dette tidspunkt ophørte med at udkomme. Den nye serie indledtes af Høffding med *Religion og Videnskab* og fulgtes af en række skrifter, forfattet af teologer som N. Blædel, N. P. Arboe Rasmussen og P. O. Ryberg Hansen eller af klassiske filologer som A. B. Drachmann og J. L. Heiberg. En særstilling indtog dr. Anton Thomsen, hvis fanatisme kun var slet dulgt under »videnskabens« skjold.[70] Over for dette foretagende anså man det fra teologisk side for nødvendigt at sætte ind. Endnu en serie blev resultatet: *Kristendom og Nutidsforskning.* Her var det ikke blot de liberale, der ydede bidrag. Den livlige aktivitet på dette felt vidner om, at der igen var kommet gang i debatten om kristendom og religion i dansk kulturliv, og der kan ikke være tvivl om, at den liberale teologi atter havde gjort disse temaer agtværdige. Hele denne debat hører først og fremmest hjemme i tiden fra århundredets begyndelse til verdenskrigens udbrud. Derefter fik man andet at tænke på, og efter krigen var det åndelige klima helt forandret. Men i den korte periode før krigen var de nødvendige forudsætninger for en sådan diskussion til stede: en fælles opfattelse af menneskets »personlighed« og en optimistisk tro på, at »videnskabens« resultater var nogenlunde »færdige« på en række områder. »Høffding og Kirken« kunne tale sammen, fordi de var to alen af ét stykke.

I forholdet til den konservative kirkelighed og Indre Mision var det som sagt først og fremmest Bibelkritikken, der vakte uro, men også »Ny theologisk Forening« var en anstødssten. Kristeligt Dagblad, som dengang havde et standpunkt, gjorde ved en stadig mistænkeliggørelse meget for at vedligeholde rationalistforskrækkelsen. Gennemgående var dog den danske liberalteologi på ingen måde radikal, og det kan nu, hvor det hele er på afstand, ofte være svært at se de store forskelle mellem den ældre erfaringsteologi og den yngre vurderingsteologi. Principper og begrundelse var vel forskellige, men resultatet: en udpræget personligheds- og oplevelsesreligiøsitet, så omtrent ens ud. Når den liberale teologi tilsyneladende med større skarphed end f.eks. den Madsenske psykologiserende ortodoksi afviste den grundtvigske anskuelse, havde det da også mere med begrundelsen end med resultatet at gøre. Den grundtvigske bevægelses styrke her i landet måtte naturligt nok gøre kampen mod grundtvigsk ortodoksi lige så stærk som kampen mod den traditionelle lutherdom. Madsens og Scharlings generation var i virkeligheden lige så uforstående over for grundtvigianismen, men generationsopgøret med liberalteologien udviskede i nogen grad de ældre modsætninger, fordi den liberale

70. Anton Thomsen: *Religion og Religionsvidenskab,* 1911.

bekæmpelse af den grundtvigske anskuelse, ligesom i forholdet til Bibelen, fik karakter af historisk kritik, nemlig af den kirkelige bekendelsesdannelse. Derfor kan man nu se missionsfolk forarges over angreb på grundtvigianismen som en trussel mod Den apostolske Trosbekendelse.[71]

Når kampen om den liberale teologi undertiden kunne blive ret hård, hang det sammen med forhold, der kun i ringe grad direkte havde med denne teologis gennemgående moderate og kirkeligt sindede repræsentanter at gøre. Kampen faldt i tid sammen med gennemførelsen af J. C. Christensens kirkepolitik, der ved at demokratisere den kirkelige administration aktualiserede spørgsmålet om kirkens bekendelsesstatus og derved fremkaldte stærk modstand såvel fra højkirkelige som fra menighedskirkelige (Københavns Kirkefond) kredse. Samtidig blev disse problemer kædet sammen med den strid, der opstod omkring pastor Arboe Rasmussens af Harnack og Tolstoi prægede teologiske radikalisme.[72] Rationalistskrækken, der allerede var dukket op i slutningen af det 19. århundrede i forbindelse med striden om Bibelkritikken, blev forstærket. Arboe Rasmussen blev forstået som et symbol på tendenser, man nu så alle vegne. Den Arboe Rasmussen'ske retssag mobiliserede den kirkepolitiske og teologiske konservatisme i »Kirkeligt Landsforbund« og bidrog derved stærkt til at skabe det indtryk, at kirkeligt demokrati på folkeligt grundlag og liberal teologi hørte sammen på samme måde som samling om Bibel og bekendelse og kamp for kirkens selvstændighed over for stat og folk. Kun på denne baggrund bliver det forståeligt, hvorledes så pæne mennesker som f.eks. V. Ammundsen og J. P. Bang kunne mistænkeliggøres af kredse, der i grunden havde det samme grundsyn: kristendommen som virkeliggørelse af det personlighedsideal, som i ét og alt svarede til den borgerlige idealisme og optimisme, der som en frugt af det 19. århundredes evolutionsbegejstring prægede samfundsudviklingen indtil verdenskrigen.

Fakultetet og liberalteologien

Fakultetet befandt sig omkring århundredskiftet i en eksempelløst svag position. Madsen og Scharling havde intet at sige en generation, for hvilken de nye problemer for teologien var umulige at overse, og Schat Petersen betød ingenting. *Jacobsen* var den eneste, der stod en vis respekt om, også uden for

71. Chr. Sørensen: *Den unge Luther,* Annekset 1908, s. 17-20 og 49-55. V. Ammundsen smst. s. 40-42.

72. Se P. G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II.

fakultetets sammenhæng. Til gengæld kunne han som »Bibelkritiker« ikke hjælpe de mange studenter fra vækkelsens rækker. De var nok anfægtet af teologiens svage stilling, men søgte et standpunkt, der på én gang var intellektuelt redeligt og kristeligt betryggende. Jacobsen sluttede sig til vurderingsteologien og betød meget for dens gennembrud, især bag kulisserne. Medens Krarup forblev den liberale teologis førende »teoretiker«, var *Edvard Lehmann* dens organisator og agitator. Krarup var en hyppigt anvendt taler og holdt også lejlighedsvis forelæsninger for de studerende, men det var Lehmann, der ved sin rastløse aktivitet opildnede dem. Han deltog i studieordningsforhandlinger, samlede de liberale kræfter i landet og gjorde ved sit lederskab den nye teologiske forening til en magt i den teologiske verden. Samtidig drev han oversættervirksomhed (Harnack og William James) og holdt foredrag. En vis betydning må det utvivlsomt også tillægges, at han gennem sit videnskabelige forfatterskab som religionshistoriker havde kontakter uden for fakultetet og dermed bidrog til at bryde den isolation, som Madsen og hans meningsfæller havde sat det i. Som studenterleder var han uforlignelig, og det betød meget, at han kunne tale varmt og engageret om teologiens folkelige opgaver.[73]

Gjorde allerede Krarups forfatterskab, fra og med religionsfilosofien, og den store tilslutning, den nye teologiske forening fik, det vanskeligt for fakultetet, var det formentlig et endnu hårdere slag, at *Ammundsen* viste sig utilbøjelig til at blive det ortodokse kirkelys, Madsen havde forestillet sig. Ganske vist tog han flere gange afstand fra »den liberale Teologi«, men han definerede den altid sådan, at den danske, mådeholdne og kirkelige liberalisme egentlig ikke ramtes. Det er derfor i grunden ikke særlig frugtbart at drøfte, om betegnelsen »liberal« passer på ham. Den danske vurderingsteologis grundsynspunkter delte han i hvert fald. I breve til Madsen gjorde han rede for, hvorledes han fandt en reduktion af den traditionelle dogmatik nødvendig både af historiske og personlige grunde. Den enkelte måtte frit prøve det overleverede og udfolde sig individuelt. Kristendommens sandhed kan ikke overbevise, fordi den indeholdes i Bibelen, men kun, idet den »anbefaler sig til Samvittigheden«.[74]

Ammundsens forsøg på at distancere sig, f.eks. fra kredsen omkring »Ny teologisk Forening«, var mere et spørgsmål om stil end om indhold. Han brød sig ikke om den skarpe kritik af den ældre teologi, og han var vel heller ikke overbevist om, at det altid var menighedens behov, der var målet for kritikken. Selv søgte han i populære skrifter at fremme forståelsen for en

73. Se f.eks. Edv. Lehmann: *Præstevalg og Præstedannelse,* 1906 og *Romantik og Kristendom,* 1910.
74. Jfr. anm. 1 og 10.

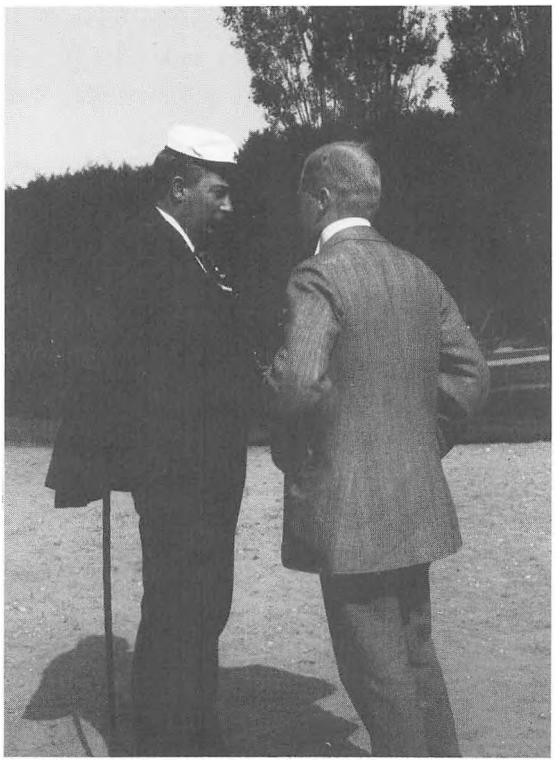

Fig. 101. Valdemar Ammundsen (1875-1936), cand.theol. 1899, professor i kirkehistorie 1901-1923, biskop i Haderslev 1923-1936. Særligt i første fjerdedel af dette århundrede spillede den kristne studenterbevægelse en meget betydelig rolle for de teologiske studerende, og Ammundsen var en af dens mest forgudede »førere«. Ved sommermøderne optrådte han med studenterhue. Foto fra et album, arrangeret af Svend Rehling. KB. Billedsamlingen.

moderne teologi. Han kunne helt tilslutte sig E. Geismars formulering: »intet er kristelig Sandhed, medmindre det har personlig Værdi«. Respekten for sandheden krævede frihed for forskningen i forhold til den kirkelige tradition og for personligheden i forhold til den ydre autoritet. Ammundsen fremhævede, at kun den kristne for alvor kan forstå kristendommen, men han ønskede alt andet end at isolere teologien. Tværtimod betonede han stærkt de opgaver, der var givet med forholdet til de øvrige videnskaber som udtryk for den almene kulturbevidsthed. Også det sociale aspekt var fra begyndelsen inden for hans horisont. Med de liberale af ritschlsk type fastholdt han, at man ikke kan komme til kristendommen ad rent historisk vej (mod Harnack, f.eks.). For ham bliver derfor den historiske kritik, indrømmelsen af det naturvidenskabelige verdensbilledes uforenelighed med det bibelske osv., i første række et middel til at skærpe kravet om den personlige tilegnelse. Idet kritikken destruerer autoritetstro og kirkelig selvtilstrækkelighed, baner den just vejen for kristendommen som personlighedsreligion.[75]

75. V. Ammundsen: *Menigheden og Teologien,* 1906, og *Til Opgør,* 1912.

Medens Ammundsen fyldte auditoriet med sin begejstrende tale, kritiserede Krarup i en forelæsningsrække Peder Madsens kristologi,[76] og studenterne skaredes ved den teologiske forenings møder. Over for dette kunne de to ældre professorer ikke udrette meget. Scharling var en gammel mand, og hans protester, som ikke udeblev,[77] overhørtes. *Peder Madsen* forsøgte sig med øvelser over Ritschl[78] og i et foredrag, »Den danske Teologi og Fremtiden« (1907), gjorde han indsigelse mod vurderingsteologien. Kravet om, at troslæren skal være subjektivistisk, afviser han som en sammenblanding af de to spørgsmål, Grundtvig med rette havde holdt ude fra hinanden: den sande kristendom og kristendommens sandhed. Det objektive, den foreliggende kristendom, hvorved Madsen forstår en syntese af den nytestamentlige teologi, suppleret med dogmehistorien, må gå forud for det subjektive, den personlige tilslutning til kristendommen som sand. Formelt vendte Madsen sig først og fremmest mod Ritschl (med Krarup i tankerne), men nok så vigtige er vel i virkeligheden nogle sidehug til Ammundsen. Indlægget må siges at være svagt, og det har næppe gjort synderligt indtryk. Det er forståeligt, at Madsen to år senere modtog tilbuddet om Sjællands bispestol.

Omtrent samtidig med Madsen vendte også den gamle *Otto Møller* sig med vanlig hvas pen mod vurderingsteologien. Hans angreb vakte megen forargelse, også hos andre end Krarup og hans venner, som især stod for skud. Møller fremsatte en dengang uhørt påstand: kristendommen er ikke nogen religion og kan derfor heller ikke gøres plausibel ved hjælp af religionsfilosofi. Talen om »Jesu billede« overdængede han med spot. Han kunne naturligvis ikke acceptere, at forskningens resultater vedrørende Jesus i mindste måde skulle kunne bidrage til en begrundelse for troen. Medens Madsens indlæg forblev uden virkning, er det et spørgsmål, om ikke Møllers skarpe og formelt »uretfærdige« angreb i en tid, da den akademiske teologi med ny begrundelse afviste grundtvigianismen, nærmest har øget sympatien for Krarups teologi.[79] Samtidig udfordrede Møller den grundtvigske ortodoksi ved at afvise enhver brug af Trosbekendelsen til at bestemme troens »hvor meget« med, ligesom han fejede den grundtvigske teori om de 40 dage af bordet.[80]

Med *Bangs* indtræden i fakultetet 1910 forrykkedes balancen til fordel for den nye teologi. Han var ganske vist vred og fornærmet over, at folk som

76. F. C. Krarup: *Jesus, Guds Søn. Gammel og ny Lære om Kristi Person,* 1908.

77. Se f.eks. *Evangelisk luthersk Dogmatik* I, 1910.

78. *Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun,* s. 21.

79. *Den faste Grundvold,* 1905, og (især) *Imod Christendomsforfalskning, en Indsigelse,* 1907. Jfr. s. 455 anm. 69.

80. *Om Sakramenternes Betydning og Form,* 1906.

Ammundsen og Geismar afviste den grundtvigske position,[81] men i øvrigt følte han sig på linie med dem, der fordrede frihed for forskningen og frihed i kirken. Han led meget under mistilliden til fakultetet i »menigheden«, og forsømte ikke løbende at kommentere Kristeligt Dagblads og det grundtvigske Vort Samfunds efter hans mening nederdrægtige angreb. I en patetisk henvendelse til lægfolket anklagede han grundtvigske og indremissionske præster for uredelighed, fordi de tav, skønt de udmærket vidste, at det gamle Bibelsyn ikke lod sig opretholde.[82] I anledning af Arboe Rasmussen-sagen fremkom han med et skarpt indlæg, hvori han erklærede rationalismens mulighed for givet med reformationens princip, afviste kætterjagt og kirkeforfatning og opfordrede det kristne lægfolk til at besinde sig, inden det afviste den teologi, der hellere ville lade ortodoksien falde end indlade sig på kompromis med sandheden.[83]

Også i sin egen teologi viste Bang sig som vurderingsteolog. Han hilste med begejstring den danske oversættelse af William James' *Religiøse Erfaringer* velkommen og udgav selv som den første en religionspsykologi, hvori han benyttede James og søgte at frugtbargøre vækkelsens erfaringer. Dybdepsykologien synes han på dette tidspunkt at have været uden kendskab til. Da han lærte den at kende, var det for sent, og han afviste den med afsky og væmmelse.[84] Også i det dogmatiske hovedværk, *Troen og Livet* (1917-20) er de vurderingsteologiske synspunkter umiskendelige. Jesus betegnes som »den absolutte Livsværdi« og den traditionelle dogmatik kritiseres på et grundlag, der ikke er meget forskelligt fra det, Krarup anvender i *Livsforstaaelse* (1915). Men medens Glarbo i sin anmeldelse af Krarup udtalte frygt for individualismen hos ham, noterer Geismar med tilfredshed Bangs fremhævelse af, at Kristusåbenbaringen går fra slægt til slægt, så at menigheden ikke »lever i Mindet«, men har »direkte Adgang«.[85]

Den mest alsidigt orienterede af tidens systematiske teologer var utvivlsomt *Christian Glarbo.* Ligesom Krarup holdt han sig så vidt muligt fjernt fra tidens kirkelige stridigheder. Skønt stærkt bestemt af vurderingsteologien er der hos Glarbo træk, der peger ud over den. Han var ganske vist meget anerkendende over for Krarups *Livsforstaaelse:* denne bog er »det relativt afsluttende

81. DK 1901, nr. 37; 1903, nr. 19, 20 og 38; 1907, nr. 48-50.

82. *Teolog og Lægmand. Et Nødraab til det kristne Lægfolk,* 1911.

83. *Til Klaring. Overvejelser i Anledning af den kirkelige Situation,* 1916. Om de andre professorers indlæg, se Lindhardt: *Morten Pontoppidan* II.

84. *Det religiøse Sjæleliv* I. *Religionspsykologien og Religionen selv,* 1911, II. *Moderne Religionsdannelse indenfor Kristenheden (Enfødt Religion),* 1912, III. *Vækkelse og Omvendelse (Tvefødt Religion),* 1925. *Psykoanalyse,* Præsteforeningens Blad 1930, s. 105-110; jfr. smst. s. 134 f, 184, 225 f.

85. TT 1916, s. 164-176 (Glarbo); 1918, s. 147-162; 1919, s. 77-88 (Geismar).

Højdepunkt indenfor den teologiske Tænkning, som Schleiermacher indledede« (med erfarings- og vurderingsteologien som mellemled). Dermed mener Glarbo, at Krarup har løst den opgave »at begrunde den kristne Tænknings Indhold udfra det kristne Liv«. Men alligevel er han ikke helt tilfreds. Han finder, at Krarup tager utilladeligt let på det problem, han selv anså for tidens teologiske hovedproblem: forholdet mellem åbenbaring og historie. Medens Krarups grundholdning var færdigt udformet, inden den religionshistoriske skole begyndte at gøre sig gældende, måtte Glarbo gøre op med den. Som han frygtede den individualisme, der forekom ham at blive resultatet, hvis man ville bygge teologien på et bestemt religionsbegreb, således måtte han også afvise den »Historicisme«, han fandt hos Ernst Troeltsch og i det hele taget i den religionshistoriske skole. Han advarede mod brugen af udviklingstanken og fandt det – her også vendt mod mange former for vurderingsteologi – optimistisk at gå ud fra, at mennesket uvilkårligt føler sig draget af Jesus. Klarere end de fleste af sine samtidige i den liberalteologiske lejr har han set og analyseret de vanskeligheder, der *ikke* var overvundet.

Lige til det sidste fulgte Glarbo med og holdt Teologisk Tidsskrifts læsere orienteret. Han bemærkede med tilfredshed i en stor oversigtsartikel fra 1915, at den dogmatiske bestemmelse af åbenbaringens væsen og begrundelse var trådt i forgrunden. Heri så han et glædeligt tegn på, at man i udlandets teologi var ved at indse, at troen hverken kan være afhængig af historiske undersøgelser, hvis sandhedskarakter altid må forblive relativ, eller af subjektive og individuelle tilbøjeligheder. Han var ganske vist enig i, at intet bør gælde for kristendom, som ikke kan påvises i erfaringen, men om det *er* kristendom, må efter hans mening måles på kristendommens virkninger, først og fremmest Skriften, men i anden række også kirkens vidnesbyrd. Svarende hertil har Glarbo klart set det umulige i kulturprotestantismens mål. Spændingen mellem det religiøse og det historiske kan ikke overvindes, mener han, og derfor kan kristendommen og de kulturelle idealer heller ikke bringes til harmonisk overensstemmelse.[86]

Medens Glarbo havde sin styrke i analysen af problemerne, fremsat med nøgtern saglighed, var *Eduard Geismar* en urolig ånd, præget af en sikkert oprigtig patos, som dengang gjorde dybt indtryk ved studenterbevægelsens møder. Han var mærket af studentertidens teologiske isolation, som han havde søgt at gennembryde med sin bog *Kristendom og Udvikling*. Skønt udpræget vurderingsteolog som sine jævnaldrende havde han sin egen profil.

86. Se bl.a.: *De nyere Fremstillinger af Kristendommens Væsen,* TT 1902-03, s. 137-175; *»Den religionshistoriske Skole«,* smst. 1908-09, s. 193-237; *Religionshistorie og Teologi,* smst. 1916, s. 1-25, 97-136.

I sin lange præstetid formåede han ikke at skrive flere større bøger, men han var utroligt flittig som bidragyder til Teologisk Tidsskrift og andre blade. Foruden et væld af anmeldelser skrev han en række afhandlinger, især med filosofihistorisk indhold. Viljen til at tage samtalen med ikke-troende op viste han fortsat, bl.a. i et svar på Høffdings *Religion og Videnskab.*[87]

Hos Geismar mærker man, som hos Glarbo, men på et andet grundlag, en stigende utilfredshed med den liberale teologis indrømmelser til tidsånden. Han er f.eks. utilfreds med Bangs dogmatik i denne henseende (»Vi maa have Metafysik genindført i Teologien«). For Geismar er den religiøse idealitet et resultat af det guddommeliges væren i verden »under Stridens og Nederlagets Tegn«. Den autoritet, uden hvilken troen ikke kan leve, udspringer af skyldbevidstheden, og troens forhold til kristendommen kommer da på denne baggrund til orde i en tolkning, der koncentrerer sig om »Korset« og den »Ild«, som udgår derfra. I en sådan forståelse, der forlanger personlighedslivet frigjort fra enhver naturvidenskabelig betragtningsmåde (både i historie og psykologi), er brodden taget af Glarbos problem. Tilbage står en fra videnskaben undtaget sfære, der fyldes med underfulde guddomskræfter, og en psykologiserende kristendomstolkning, bestemt af følelsesladet patos. Meget af inspirationen hentede Geismar hos Kierkegaard, som han – på linie med sin samtid – tolkede idealistisk. Med professoratet og dets opgaver og den åbne holdning, der altid prægede ham, føjedes nye træk til, men Geismars betydelige lærdom fik aldrig lov til at dæmme op for den lidenskabelighed, der var hans særpræg.[88]

De øvrige professorer fra denne periode gjorde sig, bortset fra Ammundsen, kun i mindre grad teologisk gældende. Overhovedet var det kun få ud over disse, der forsøgte selvstændigt at tage tidens teologiske problemer op til behandling. Det er f.eks. karakteristisk, at Glarbos disputats fra 1905 i lange tider blev den sidste med systematisk emne. For de fleste teologer blev liberalteologien mere den fælles forudsætning for såvel teologisk-historisk arbejde som præstegerning, end den blev en tilskyndelse til selv at tage fat. Liberalteologiens udgangspunkt var jo forholdet til den moderne kultur og videnskab. De systematiske forsøg, der forelå, viste klart nok, at disse problemer ikke så let lod sig løse. Hvad var da mere nærliggende end at søge ind på mindre kontroversielle felter, hvor ens »videnskabelighed« bedre lod sig forfægte? Den uanfægtede positivistiske ånd, som dengang bestemte det videnskabelige miljø ved universitetet, kunne nok opmuntre de mindre modige til at gå stille med dørene.

87. *Religion og Videnskab. Et Svar til Prof. Høffding,* 1911.
88. Jfr. anm. 85 og 87. E. Geismar: *Guds Vrede og Kristi Soning,* TT 1918, s. 257-274.

Historisk studium

Den første fjerdedel af det 20. århundrede var det kristelige foreningsvæsens storhedstid. Som den kristne mission i Afrika og Asien havde interesseret sig for fremmede folkeslags traditioner og sprog på et tidspunkt, da ellers få andre end de europæiske magters imperialistiske kræfter viste disse verdensdele nogen »bevågenhed«, var den kirkelige aktivisme både socialt, kulturelt og pædagogisk nogenlunde ene om at yde en frivillig indsats under de store strukturforandringer i by og på land, som fortsat fandt sted efter århundredskiftet. Dette arbejde lagde beslag på mange kræfter, utvivlsomt også på sådanne, som under andre forhold var kommet teologien til gode. Man kunne måske udtrykke det på den måde, at teologiens indbyggede »folkelighed« i denne periode spillede så stor en rolle, at kvantiteten af forsøg på at hævde dens »videnskabelighed« uvilkårligt formindskedes. At dette folkelige arbejde hovedsageligt blev gjort på liberalteologiens betingelser, er nærmest en selvfølge. Bortset fra udpræget indremissionske kredse, der efter sædvane holdt sig til det snævert pietistiske grundlag, der havde skabt bevægelsen, var der i foreningsarbejdet tale om en kulturåben kirkelighed, men den fagteologiske interesse var begrænset. Derfor nød heller ikke teologiens historiske discipliner godt af ret mange teologers arbejdsindsats uden for en snæver kreds omkring fakultetet.

Frants Buhl var 1898 vendt tilbage til universitetet, men nu som professor i semitisk filologi under Det filosofiske Fakultet. Forgængeren, *van Mehren,* havde frygtet, at den semitiske filologi under Buhls ledelse skulle blive forvandlet til en underafdeling under Gammel Testamente.[89] Frygten var ubegrundet, skønt Buhl vedblev at interessere sig for sit gamle fag. Kort efter hans ansættelse udkom hans kommentar til de gammeltestamentlige salmer (1900), og han vedblev at udsende *Det israelitiske Folks Historie,* der var udarbejdet til brug for teologerne, i nye, reviderede udgaver. Hans største bedrift inden for faget var dog oversættelsen af Det gamle Testamente (1910). Teologisk sluttede Buhl sig til den liberale kreds omkring Ny teologisk Forening, men i modsætning til tidligere tog han nødigt del i den offentlige debat om Bibelkritikken.

J. C. Jacobsen, der havde bistået Buhl med oversættelsesarbejdet, havde også et medansvar for den revision af oversættelsen af Det nye Testamente, der endelig autoriseredes 1907. Kommissionsarbejdet havde en tid været overladt lic. theol. A. S. Poulsen og professor J. L. Ussing, men det blev Jacobsen og biskop *Gabriel Koch,* der afsluttede det. Teologisk havde Jacobsen

89. Aarbog 1897/98, s. 651-654.

bekendt kulør i et lille skrift om kirkens bekendelsesskrifter, hvori han – samtidig med den norske krise omkring Johs. Ordings ansættelse i Oslofakultetet – stærkt betonede kravet om de teologiske professorers ret til at stå frit over for kirkens bekendelse. Også Arboe Rasmussen-sagen fik ham til at tage ordet til fordel for den kirkelige frihed.[90] Inden for sit fag udsendte han kun et par småskrifter og lagde ellers sine kræfter i undervisningen. Over for nyere synspunkter, f.eks. de af *Johannes Pedersen* anlagte i værket *Israel,* var han skeptisk. Han så klart sammenhængen med *Vilhelm Grønbechs* organisk bestemte indlevelsesmetode, der var så fjernt som muligt fra den filologisk-analytiske, han selv havde lært hos Buhl og fastholdt livet igennem. Pedersens værk, der er enestående indenfor gammeltestamentlig forskning, står da også tydeligt i gæld til Grønbechs arbejder, især *Vor Folkeæt i Oldtiden* (4 bind, 1909-12). Også Pedersen havde været medarbejder ved Buhls oversættelse.[91]

Skønt den gammeltestamentlige forskning med de nævnte placerede sig kvalitativt smukt både herhjemme og (for Buhls og Pedersens vedkommende) i international sammenhæng, opnåede den ikke stor bredde i denne periode. *Holger Mosbech* helligede sig efter udnævnelsen til docent naturligt nok sit fag, Ny Testamente. Hans efterhånden store produktion, især af lærebøger, hører dog en senere periode til. Opmærksomhed vakte kun en historisk artikel om Jesus til Salmonsens Leksikon (1922). Den gav til gengæld anledning til megen forargelse i kirkelige kredse. Endnu en gang – foreløbig den sidste – fremførtes med stor højrøstethed ideerne om eksamenskommission fra grundtvigsk side, medens Indre Mission samlede ind til et menighedsfakultet.[92]

F. Torm, hvis kyndighed og belæsthed klart er demonstreret i hans lærebøger og talrige anmeldelser, var det ikke givet at føre forskningen videre. Universitetsfestskriftet *Forskningen over Jesu Liv* (1918) er dygtigt og oplysende, men rummer intet nyt. Det er polemisk vendt mod liberalteologiens humanisering af »Jesu Billede«. Kritikken er træffende, men Torm har ikke rigtigt noget at sætte i stedet. Både Mosbech og han var – i åbenbar modsætning til hinanden – mere lærde kompilatorer end egentlige forskere, og bortset fra dem var der kun få, der arbejdede med nytestamentlige emner på videnskabeligt grundlag.

Der kan være grund til at nævne præsten *L. J. Koch,* som især beskæftigede sig med Paulus. Hans vigtigste arbejde var en stor videnskabelig kommentar til 2. Korintherbrev (1914-17). *P. O. Ryberg Hansen,* der ernærede sig som

90. *Om Symboler og Symbolforpligtelse,* 1906; *Retssagen mod Pastor Arboe Rasmussen,* 1913.
91. Se J. C. Jacobsens anmeldelse af *Israel* I-II, TT 1921, s. 303-337.
92. P. G. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 149.

manuduktør, interesserede sig særligt for evangelieoverleveringen. I bøger og artikler (især i Tilskueren) gav han kyndig orientering om den nyere forskning, uden at man dog kan tale om en selvstændig videnskabelig indsats.

Det teologiske forskningsområde, der blev dyrket mest omfattende og intensivt, var *kirkehistorien*. Ikke blot hørte de to professorer gennem det meste af perioden, Oskar Andersen og Ammundsen, til de mest idérige og selvstændige blandt fakultetets lærere, men faget kunne desuden glæde sig ved en udbredt interesse. Hertil bidrog naturligvis specialeordningen, men medvirkende var det også, at især den danske kirkehistorie, bl.a. varetaget af Kirkehistoriske Samlinger, trods alt lettere kunne studeres i en præstegård end de filologisk krævende bibelske discipliner.

Skønt *Ammundsen* med sit stærke kirkeligt-teologiske engagement og sin trang til at tage ordet i aktuelle spørgsmål måske havde passet bedre i et systematisk professorat, formåede han, i kraft af sin begavelse, alligevel at gå nye veje også som kirkehistoriker. Det traditionskritiske element hos ham, der hang sammen med hans teologiske syn, viste sig allerede i det første større arbejde, han offentliggjorde som professor, en studie over reformatorernes nadverlære. Her søgte han at påvise, at realpræsensen, læren om Kristi legemlige nærværelse i nadveren, er et fremmedelement i Luthers teologi, der mangler hos den unge Luther og først dukker op i striden med bl.a. Zwingli. Sondringen mellem den unge og den ældre Luther blev afgørende for Ammundsens fortsatte Lutherstudium, hvis væsentligste frugt blev bogen *Den unge Luther* (1907). Ammundsens Luther skulle vise den vej, teologien burde gå, nemlig »personlighedsreligionens«. Interessen er samlet om modsætningen mellem Luthers personlige fromhed og kirkeinstitutionens stive apparat og spekulative lære. Her var et felt, hvor Ammundsen kunne finde analogier til sin egen situation. Hans afvisning af Luthers nadverlære og en direkte kritik både af den grundtvigske anskuelse og af den ortodokse lære om Bibelen vakte en del harme i kirkelige kredse. Således opfattedes bogen med en vis ret mere som et indlæg i tidens teologiske debat end som en historisk studie, men den har haft betydning ved at vække interessen for Luther og reformationen.

Medens Grundtvig var uanvendelig for Ammundsen, er det forståeligt, at hans næste større arbejde kom til at dreje sig om Kierkegaard. Den hidtidige danske Kierkegaardforskning, herunder udgivelsen af hans skrifter, havde ligget i andre hænder end teologernes. Først med Ammundsens *Søren Kierkegaards Ungdom* (1912), en historisk-genetisk undersøgelse af Kierkegaards miljø, bekendtskaber, læsning osv., blev studiet af den danske tænker indført ved fakultetet, hvorved vejen banedes for Eduard Geismar på dette felt. Den manglende forskning betød dog ikke, at Kierkegaard havde været uden betydning for danske teologer. Men, som påvist af P. G. Lindhardt, var

det kun en enkelt side hos ham, man havde interesseret sig for: fremhævelsen af subjektiviteten. Idet man så bort fra den dialektiske sammenhæng hos Kierkegaard og tolkede ham idealistisk, kunne han blive en tilskyndelse til »omvendelse«, men også bruges ud fra et vurderingsteologisk synspunkt. Ammundsen fremdrog i sin bog en del hidtil mindre påagtede ting, og han leverede således et virkeligt forskningsbidrag.

Det har tidligere været omtalt, hvorledes Ammundsen brugte megen tid på at fortsætte Fredrik Nielsens kirkehistorie. Langt bedre lykkedes dog den selvstændige fremstilling af *Den kristne Kirke i det nittende Aarhundrede* (1925). Naturligvis må også her, ud fra Ammundsens menneske- og historiesyn, de store personligheder dominere skildringen, men samtidig forsøger han sig med en typologisk inddeling af kirkesamfundene i kirke-, vækkelses- og sekttypen.[92a] Dette sidste plan passer godt sammen med hans udpræget sociale indstilling. Allerede i Lutherbogen kom den socialkritiske holdning til udtryk i en kritik af Luthers socialetik. Ammundsen var ivrig deltager i den kristeligt-sociale bevægelse, der her som i Tyskland var båret af vurderingsteologiske synspunkter. Hans sidste større arbejde var en fremstilling af den amerikanske teolog Rauschenbuschs socialt bestemte gudsrigesteologi (1931).[93] Bogen er skrevet under indtryk af verdenskrisen og må forstås som et forsøg på at levere bidrag til en teologisk besindelse på de store sociale problemer.

Ikke blot personligt, men også sagligt udgjorde kollegaen *J. Oskar Andersen* en modsætning til Ammundsen. Han ejede ikke Ammundsens evne for syntesen og havde svært ved at få afsluttet sine arbejder. De første mange år brugte Andersen de kræfter, han havde tilovers fra undervisningen, som medarbejder og derefter som udgiver af Fredrik Nielsens *Kirke-Leksikon for Norden.* Oskar Andersens artikler er ofte selvstændige studier, byggende på et grundigt arbejde, der slet ikke kommer til dets ret i denne form. De få bøger, han fik skrevet i denne periode, har ydre anledninger. Det kirkelige Udvalgs behov for oplysninger om kirkeorganisation førte til bogen *Kirkeorganisation udenlands* (1905). Det var en opgave, Oskar Andersen kunne tage fat på med liv og lyst, fordi han selv var en ivrig tilhænger af kirkeforfatning med et kraftigt lægmandsindslag. Efter at han var blevet medredaktør af Teologisk Tidsskrift (1899) skrev han årsoversigter over dansk kirkehistorie, hvori hans varme interesse for det frivillige lægmandsdominerede kirkelige arbejde kom til orde. Desværre blev disse oversigter snart opgivet. De er i kraft af Oskar Andersens sans for detaillen og rige kendskab til den kirkelige presse

92a. Inspireret af E. Troeltsch: *Die Sozial-Lehren der christlichen Kirchen und Gruppen,* 1911.
93. *Social Kristendom. Fremstilling og Vurdering af W. Rauschenbuschs Kristendomssyn,* 1931.

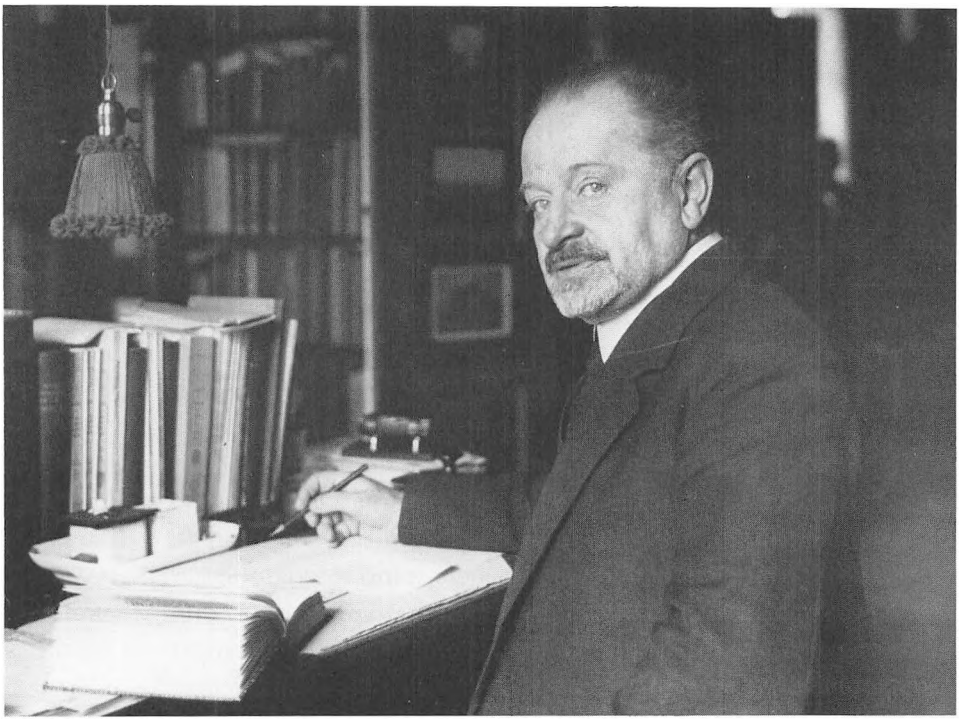

Fig. 102. J. Oskar Andersen (1866-1959), cand.theol. 1890, midlertidig lærer i kirkehistorie 1903, docent 1908, professor 1913-1936, dr.theol.h.c. 1917, universitetets rektor 1929/30. Foto. KB. Billedsamlingen.

værdifulde indslag. Interessen for kirkeforfatning fik han siden dyrket som konservativ folketingsmand og medlem af det kirkelige udvalg, J. C. Christensen nedsatte, da han 1920 atter blev kultusminister. Oskar Andersen var her en betydelig kapacitet. Da universitetet 1917 skulle fejre reformationsjubilæet, var Oskar Andersen selvskrevet til at forfatte festskriftet. *Overfor Kirkebruddet* er en original og indtrængende studie over de kirkelige forhold i Kristiern II's sidste regeringsår.

Efter at *L. Koch* havde ført sin skildring af Danmarks Kirkehistorie op til sin egen tid, studerede han en række år oplysningstiden og gav en del bidrag til belysning af dens historie i tidsskriftafhandlinger, inden han udsendte en samlet fremstilling af tiden 1770-1800.[94] Selv mente han først hermed at have lagt grunden under den allerede rejste bygning (Det 19. århundredes kirkehistorie).[95] Koch var, ved siden af redaktøren, H. F. Rørdam, vel den flittigste bidragyder til Kirkehistoriske Samlinger. Efter Rørdams død

94. L. Koch: *Oplysningstiden i den danske Kirke 1770-1800,* 1915.
95. L. Koch: *En gammel Præsts Erindringer,* 1912, s. 168 f.

ophørte samlingerne. De genopstod 1933 under Oskar Andersens redaktion (indtil 1949).

L. Koch var vel i denne periode den eneste kirkehistoriker foruden Oskar Andersen, der blev virkelig værdsat af historikerne i Det filosofiske Fakultet. Oskar Andersen havde i sin studentertid, da han gik til øvelser hos Erslev og til forelæsninger hos Julius Lange, meget stærkt fornemmet »den stærke undervurdering af det religiøse livs værdi, der dengang prægede ledende kredse i det filosofiske fakultet«.[96] Medens Koch havde vundet indpas i historikerkredse gennem sit bekendtskab med Bricka, hvis medarbejder han blev både ved Biografisk Leksikon og Historisk Tidsskrift, var Oskar Andersen lige fra udgivelsen af *Holger Rosenkrantz den Lærde* højt anskrevet. Siden førte hans kunsthistoriske interesser og rige kundskaber ham i forbindelse med andre sider af humaniora. I en tid, da teologer i almindelighed ikke var genstand for megen agtelse – man kan jo sige, at selve den liberale teologis fremmarch var et vidnesbyrd om, i hvilken grad dette følte som et problem – var det ikke uden betydning. Udokumenterede rygter vil vide, at Torm, der i sine senere år indtog en dominerende stilling i fakultetet, anbefalede den politik ikke at kræve for meget af universitetet, da man i så fald kunne risikere, at de andre igen begyndte at overveje betimeligheden af at have et teologisk fakultet i det hele taget. Som mange anekdoter fortæller også denne – uanset dens formelle korrekthed – en del om stemningen i disse år. Datidens teologer ømmede sig under ringeagten på en måde, der virker hartad utrolig i dag, hvor ingen rimeligt indstillet teolog vil bryde sig det fjerneste om, hvad positivismens sidste mohikanere mener. Men det må så rigtignok føjes til, at mænd som Oskar Andersen og L. Koch i kirkehistoriske kredse har banet vejen for det indiskutable metodefællesskab med andre historikere, som nutildags er en selvfølge. En anden sag er, at man i dag ikke kan tale så uanfægtet om »den historiske metode«, som man dengang gjorde. I denne forstand består forskellen mellem før og nu snarere deri, at kirkehistorikeres arbejde just er diskutabelt på *nøjagtig* samme måde som andre historikeres!

Der fandtes naturligvis andre teologer end de omtalte, der syslede med kirkehistorie. Ammundsen har muligvis et vist medansvar for, at en fornyet interesse for patristikken ytrede sig i Svend Aage Beckers disputats om Irenæus og Nørregaards om Augustin. Den sidste blev oversat til tysk (1923) og opnåede megen anerkendelse i drøftelsen af Augustinus omvendelse til kristendommen og tidlige teologisk-filosofiske forfatterskab. Nørregaard var i mange henseender velegnet til at overtage arven efter Ammundsen. Han

96. M. Neiiendam: *In memoriam J. Oskar Andersen,* KS 1960, s. 2.

havde den samme interesse for de store personligheder og for teologihistorien, men var bedre historisk skolet. Teologisk var han ikke særlig markant, men til gengæld grundig og lærd i sin omgang med kilderne, særligt de »store« tekster i kirkehistorien. Med hensyn til oplysningstidens kirkehistorie, fik L. Koch en efterfølger i Michael Neiiendam, der efter en disputats om Christian Bastholm (1922) senere skrev et stort værk om Erik Pontoppidan (1930).

Den kirkehistoriske forskning var således af et ikke helt ubetydeligt omfang. Kirkehistorien var det fag, hvor det ud fra tidens forudsætninger snarest lod sig gøre at være teolog og videnskabsmand på én gang uden at føle den konflikt, der for Ammundsen havde gjort »Foreningen af levende Kristendom og kritisk Tænkning« så nødvendig som intet andet.[97] Kirkehistorikeren kunne klare opgaven ved »personalunion« – med selvstændigt styre til begge sider. Når Ammundsen ikke fornemmede det sådan, hang det sammen med, at han ikke blot ville studere kirkehistorien med de særlige forudsætninger, en teologisk uddannelse giver – en fordel, det ville have været tåbeligt at give afkald på – men lade de to parter i konflikten flyde sammen, så at sige. Vil man have kritikken med i troen og livet med i tænkningen – og det er jo i grunden, hvad de liberale teologer af Ammundsens type forlanger – bliver konflikten af gode grunde uløselig. Derfor er det ikke så sært, at et sådant krav let medfører »menighedens« mistillid og »videnskabens« ringeagt.

Denne måde at stille problemerne på blev efter første verdenskrig, om ikke fuldstændig glemt, så dog langt mindre selvfølgelig. Krigen ændrede helt det åndelige klima, som den ændrede de ydre livsbetingelser og satte samfundsproblemerne under debat på en langt mere nærgående måde end før. Ingen, der forstod noget, var i tvivl om, at det var en epoke, der var gået til ende. Det er ofte blevet sagt, at først med verdenskrigen var det 19. århundrede forbi, og der er meget, der taler for den opfattelse. Det ville derfor også være yderst rimeligt at lade 1920 være skillelinien i denne fremstilling. Når 1925 i stedet for er valgt, hænger det sammen med de særlige forhold, der gælder for fakultetets historie. De væsentligste ændringer beror her ikke på de personskifter, der finder sted, måske med en enkelt undtagelse, men på det teologiske holdningsskifte, der for alvor slår igennem fra omkring 1925.

97. V. Ammundsen: *Den unge Luther,* s. 4.

Det teologiske Fakultet 1925-1979

Af Leif Grane

INDLEDNING

Indtil ca. 1960 forandredes fakultetets ydre vilkår kun lidt. Dog lykkedes det gennem årene at få docenturerne ændret til professorater. Den eneste ændring i fagkredsen var, at Bergmanns personlige professorat i missionshistorie bortfaldt ved hans afgang, og at et nyt personligt professorat i dansk kirkehistorie oprettedes til Niels Knud Andersen (1957). Indførelsen, først af kursus i nytestamentligt græsk og dernæst af forprøve, medførte ansættelse af nogle undervisningsassistenter. Et stort fremskridt var det, at Teologisk Laboratorium havde fået lokaler i »Studiegaarden«, men med en stærkt øget tilgang af studenter i 20'erne og 30'erne blev det snart trangt med læsepladser, og efter 2. verdenskrig fornemmedes både pladsforhold og bevillinger til annua utilstrækkelige. Ganske vist svarede studieforløbet i store træk til, hvad man kendte fra den foregående periode, men behovet for hjælpemidler til øvelser og anden avanceret undervisning var stigende.

Som i de øvrige fakulteter ændredes vilkårene i betydelig grad i løbet af 60'erne. Oprettelsen af Institut for Dansk Kirkehistorie og Institut for økumenisk Teologi forøgede bevillinger og muligheder (1956). Nye afdelinger og institutter skabtes de følgende år, og med dem fulgte en række stillinger, både videnskabelige og teknisk-administrative. Foruden et professorat i dogmatik og et personligt professorat i Ny Testamente til Børge Diderichsen oprettedes efterhånden 12 amanuensisstillinger og et tilsvarende antal halve TAP-stillinger. Lokalemæssigt var fakultetet relativt dårligt stillet, men 1971 overførtes alle dets aktiviteter til bygningerne Købmagergade 44-46, der nogenlunde kunne dække fakultetets lokalebehov. 1974 indførtes en ny studieordning, der stillede større krav end hidtil til de studerendes selvstændige arbejdsindsats. Derved øgedes også lærernes indsats, for så vidt angår individuel vejledning, og øvelser med individuelle opgaver fik en mere central plads i studiet, også for den »almindelige« student. Takket være stærkt øgede bevillinger til boganskaffelser og moderne mangfoldiggørelsesmidler forbedredes det for undervisning og forskning nødvendige apparat. I 50'erne var studentertallet en tid nede under 300. Det steg jævnt i 60'erne, men slet ikke i samme målestok som ved de øvrige fakulteter. Til gengæld har det været stærkt stigende fra midten af 70'erne, altså netop i den periode, hvor stilstand

eller tilbagegang har præget de fleste fag på universitetet (1979: 581 stud.). Resultatet af denne udvikling er, at fakultetet, der for syv-otte år siden må siges at have fået ønskerne opfyldt i rimelig grad, både hvad angår lokaler, bevillinger og bemanding, nu befinder sig i en mindre gunstig position, sammenlignet med de øvrige fakulteter.

Verdenskrigen og den krisestemning, som under forskellige forudsætninger prægede hele mellemkrigsperioden, skabte i teologien som i åndslivet i det hele taget nye perspektiver. På baggrund af den mangel på faste orienteringspunkter, der præger tiden efter begge de to verdenskrige, måtte perioden inden 1914 tage sig ud som en borgerlig idyl med relativt fastlagte positioner. I førkrigstiden levede man i et univers, der gjorde selv skarpe modstandere til fortrolige figurer, uanset om det gjaldt spørgsmålet om teologiens forhold til »videnskaben« eller dens forhold til kirkelige standpunkter. Efter krigen var det anderleders. Kulturlivets splittelse fik sin parallel i universitetsteologien, idet mange eksegeter og kirkehistorikere opgav at tage offentligt standpunkt med hensyn til de to ovennævnte relationer, medens systematikerne blev ladt alene som dem, der skulle legitimere det for teologien særegne forhold til andre fag. Fagspecialiseringen satte for alvor ind og truede med at opløse teologiens enhed.

I årene efter 2. verdenskrig har interessen for teologi i forskellig henseende nok været større end i årtier. Dels medførte den øgede koncentration om de enkelte fag, at forskningsindsatsen intensiveredes, dels formåede flere af efterkrigstidens universitetsteologer at skabe en betydelig interesse om deres bidrag til den almene kulturdebat. Oprettelsen af Det teologiske Fakultet i Århus og siden den stærke forøgelse af faste stillinger ved begge fakulteter har bidraget væsentligt til at gøre dette muligt.

KRISETEOLOGI (1925-1945)

Embedsbesættelser

1928 tog J. C. Jacobsen sin afsked. Blandt tre ansøgere blev docent *Aage Bentzen* foretrukket.[1]. *Flemming Hvidberg,* der kort forinden var blevet doktor, udnævntes året efter til docent.[2] Begge kom fra den kristne ungdomsbevægelse, dvs., de var præget af den liberalteologiske oplevelsesreligiøsitet. I øvrigt er de nok de første eksempler på den nye form for »saglighed«, der opstod på

1. RA.KU. 31.02.34. Dekanatssager 1928/29 I.
2. Smst.

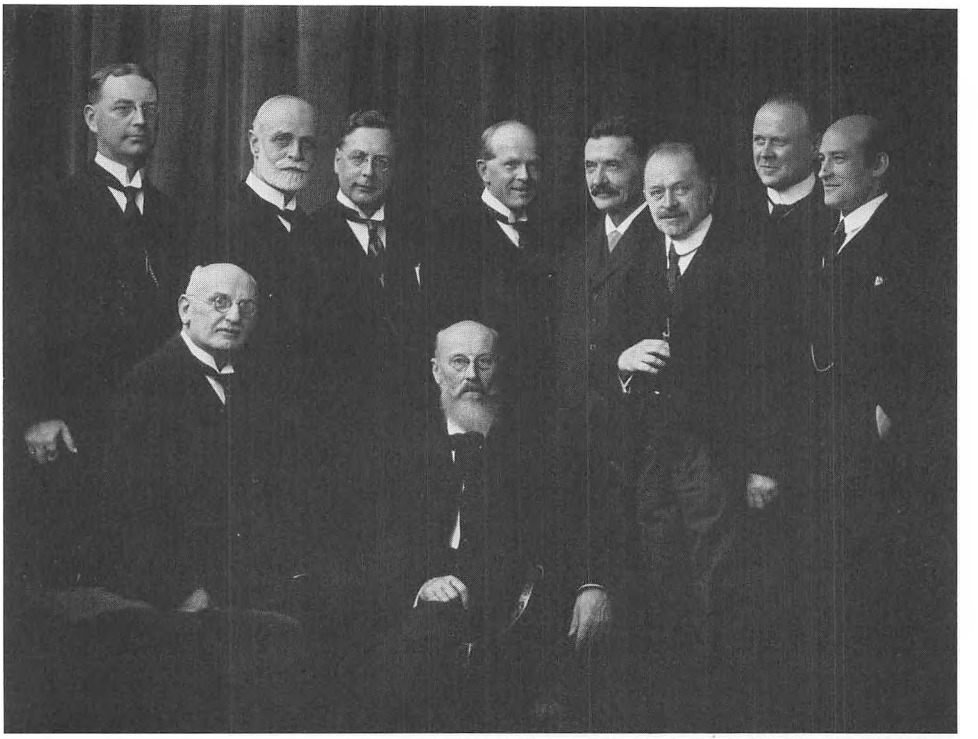

Fig. 103. Det teologiske Fakultet 1928. Stående fra venstre: Holger Mosbech, Lorenz Bergmann, Hans Fuglsang-Damgaard, Jens Nørregaard, Frederik Torm, J. Oskar Andersen, Niels Munk Plum, Aage Bentzen. Siddende: Eduard Geismar og J. C. Jacobsen. Foto. KB. Billedsamlingen.

baggrund af de teologiske stridigheder i midten af tyverne: som ekseget og historiker følte man sig ikke forpligtet til at have begrundede teologiske standpunkter, men holdt sig til det »historisk-kritiske«.

Fuglsang-Damgaard, der siden sin udnævnelse til docent havde haft stor succes som forelæser, blev 1933 stiftsprovst i København. Et sagkyndigt udvalg (Fuglsang, Plum og Geismar) ville først udskyde tre af de fem ansøgere (Skat Arildsen, Søren Holm og K. E. Løgstrup) og lade Niels Nøjgaard og N. H. Søe, der begge erklæredes for kvalificerede, konkurrere mundtligt om stillingen. Holm protesterede og bestred udvalgets ret til at afvise hans kompetence i faget. Han kunne bl.a. henvise til, hvorledes fakultetet ved tidligere lejligheder havde ændret argumentation efter behov. Det var f.eks. pinligt, når han gjorde opmærksom på, at Plum først var blevet afvist som værende »for historisk«, men dernæst erklæret for »delvis systematisk«, uden at nyt materiale forelå i mellemtiden. Det endte med, at alle ansøgere fik adgang til at deltage i konkurrencen (Skat Arildsen meldte fra). Bedømmelseskomiteen, der foruden af det sagkyndige udvalg bestod af

Bentzen (dekan), Bergmann, Torm og Anders Nygren (Lund), udtalte, at alle fire havde vist anerkendelsesværdig dygtighed og var enig om, at Søe burde foretrækkes. Løgstrup fik et par ord med på vejen: »Især ved den mundtlige Konkurrence har cand. theol. K. E. Løgstrup lagt betydelige evner for Dagen«.[3] Med *Søe* fik fakultetet for første gang et medlem, der var afgørende præget af det opgør med liberalteologien, som havde været i gang siden begyndelsen af tyverne. Han havde i en årrække været præst, men samtidig fortsat det systematisk-teologiske forfatterskab, der var begyndt med konkurrenceafhandlingen *Kirkelig Gudstro og videnskabelig Verdensforklaring* (1924).

1936 blev *Holger Mosbech,* efter tyve års docenttid, omsider udnævnt til ekstraordinær professor. Gennem en lang årrække havde dette ønske figureret på fakultetets budgetudkast uden at nyde fremme. Uden at det kan dokumenteres, er der grund til at antage, at Torm har været medskyldig heri. Kun på denne baggrund bliver det forståeligt, at Mosbech ved Torms afgang 1940 søgte det ordinære professorat. Han blev – som eneste ansøger – naturligvis indstillet, men Torm protesterede i et særvotum med henvisning til, at fakultetet dermed mistede et professorat og fik et docentur i stedet.[4]

Ved Oskar Andersens afgang 1936 konkurrerede *Bjørn Kornerup* og *Hal Koch* om stillingen. Konkurrencen omfattede tre forelæsninger med temaer af vidt forskellig art og således, at man vanskeligt kunne hævde, at nogen af de to ansøgere var blevet favoriseret. Begge ansøgere erklæredes kvalificeret, men et flertal (Hvidberg (dekan), Sv. Aa. Becker, M. Neiiendam, Nørregaard og Plum) indstillede Koch, medens Oskar Andersen og Bergmann foretrak Kornerup. Hal Koch blev udnævnt pr. 1. januar 1937.[5] Kochs udnævnelse betød en afgjort fornyelse af den kirkehistoriske undervisning. Han var elev af Nørregaard, hvis patristiske interesser han delte, men teologisk hørte han den nye tid til. Han formåede at give kirkehistorien et teologisk perspektiv, som havde manglet hos de ældre lærere i faget, i hvert fald siden Ammundsens afgang.

Også i den systematiske teologi skete der i denne tid sådanne ændringer, at forbindelsen til den liberale periode blev væsentligt svækket. 1939 døde Eduard Geismar, der uden større omstændigheder erstattedes af *N. H. Søe* (eneste ansøger).[6] Det ledige docentur blev søgt af dr. phil. Søren Holm og sognepræst, dr. theol. *K. E. Skydsgaard.* Sidstnævnte blev uden konkurrence foretrukket, idet udvalget dels fandt hans arbejder mest på linie med faget, dels anså hans disputats for at være af så fremragende kvalitet, at den alene

3. RA.KU. 31.02.38. Docentsagen 1933-34.
4. Aarbog 1939-40, s. 22-24.
5. RA.KU. 31.02.39. Dekanatssager 1935/36. Professorsagen 1936.
6. RA.KU. 31.02.41. Dekanatssager 1938-39 I.

stillede ham i første række.[7] Også Skydsgaard var bestemt af efterkrigsteologien. Med ham fik fakultetet desuden, formentlig for første gang siden H. N. Clausens dage, en virkelig kender af katolicismen. Han blev hurtigt, ligesom Hal Koch, en højt værdsat lærer.

Skydsgaards docenttid blev af meget kort varighed. Et år efter at Hvidberg (1941) omsider var blevet forfremmet til ekstraordinær professor (Bergmann var blevet det 1939), blev Plum biskop over Lolland-Falsters stift. Fakultetet besluttede at kalde Skydsgaard til professoratet i dogmatik og nytestamentlig eksegese.[8] Docenturet blev overdraget *Søren Holm,* da den anden ansøger, K. E. Løgstrup, blev udnævnt til professor i systematisk teologi ved Aarhus Universitet.[9] Med Holm fik fakultetet en lærer, der helt havde sine rødder i førkrigstiden. I sit snart meget store forfatterskab og i sin undervisning videreførte han bevidst traditionerne fra den Krarup'ske æra.

Ved periodens udgang var *docenturet i Ny Testamente* vakant. Det var blevet opslået efter Mosbechs udnævnelse til ordinær professor. Da et sagkyndigt udvalg ikke kunne komme til enighed vedrørende de to ansøgere, Paul Verner Hansen og Børge Diderichsen, besluttedes det at udskyde en besættelse af stillingen indtil videre.[10] Forskellige personer har i årene 1941-1948 mod honorar varetaget den til docenturet knyttede undervisning: K. E. Skydsgaard, E. Hammershaimb, dr. theol. Marius Hansen, dr. theol. L. J. Koch og Søren Holm.

Studieforhold

Siden 1920 havde den stigende studentertilgang givet sig udslag i store kandidattal. I midten af 30'rne var antallet af immatrikulerede højere end nogen sinde tidligere i dette århundrede. Indtil 1946 var der fra 50 til 89 kandidater årligt. Laboratoriet anvendtes nu som almindelig læsesal, hvor man ikke blot forberedte øvelsesopgaver, men også læste til eksamen. Med de store studentertal er det forståeligt, at fakultetet 1930 måtte meddele Konsistorium, at der var trængsel.[11] På samme tid genoptog Det teologiske Studenterråd forhandlinger med fakultetet om en ændret studieordning. Især ønskede man en virkelig deling af eksamen, men det var fakultetet ikke interesseret i. Derimod blev fra foråret 1935 et kursus i nytestamentligt græsk

7. RA.KU. 31.02.41. Dekanatssager 1939-40 I.
8. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1941-42 I.
9. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1942-43 I.
10. Aarbog 1940-41, s. 22-27.
11. RA.KU. 31.02.35. Dekanatssager 1929-30 IV (brev af 9.6.30).

ved undervisningsassistent gennemført.[12] Få år senere samlede studenterrådet et statistisk materiale, hvoraf det fremgik, at kandidatalderen var høj, studenternes sociale og økonomiske status lav og eksamensresultaterne stadigt ringere.[13] Den indbyrdes sammenhæng mellem disse konklusioner syntes åbenbar. Skønt materialet og et forslag om at henlægge pastoralseminariets undervisning til efter eksamen og at lønne kandidaterne ikke fik nogen umiddelbar effekt, kan det måske have øvet nogen indflydelse på de følgende års forhandlinger.

Da tanken om indførelse af en *forprøve* blev taget op på universitetet, tog fakultetet de to eksisterende obligatoriske prøver, Hebraicum og den nyindførte Koiné-prøve, som udgangspunkt. Hertil føjedes prøver i Bibelkundskab og i filosofihistorie.[14] Senere forøgedes stoffet med et elementært religionshistorisk pensum. Da forprøven måtte betragtes som en forøgelse af eksamenskravene, vedtog fakultetet samtidig en nedskæring af stoffet til embedseksamen. Fordringerne i Gammel Testamente blev reduceret noget, medens man i Ny Testamente og kirkehistorie valgte at dele stoffet i henholdsvis 4 og 5 grupper, hvoraf i begge tilfælde én ved lodtrækning bortfaldt til eksamen.[15]

Åbenbart har lodtrækningens spænding virket dragende på fakultetet, for få år senere, da en justering af studieordningen gennemførtes sammen med det nye fakultet i Århus, greb man atter til dette middel.[16] Da tilladelsen af 1916 til at dele eksamen over to eksamensterminer, således at der kun måtte være et halvt år imellem, forudsatte, at de systematiske fag skulle udgøre 2. del, havde den hidtidige ordning ikke været til gavn for studiet af dogmatik og etik. Derfor blev det nu besluttet, at selve *sammensætningen* af henholdsvis 1. og 2. del ligeledes skulle gøres til genstand for lodtrækning, idet man således håbede at støtte det systematiske studium. I øvrigt blev det nu, som længe ønsket af studenterrådet, muligt at aflevere speciale i alle fag.

Forelæsninger og eksaminatorier var fortsat den del af undervisningen, som var vigtigst for hovedparten af de studerende. De færreste vovede at deltage i *øvelserne,* der kunne forme sig som fælles læsning af tekster eller som gennemgang af individuelle opgaver. Kritikken af opgaverne kunne hos nogle lærere være ret skarp, medens andre tog blidere på fejl og mangler. Nogen vejledning på forhånd var der ikke tale om. Man måtte selv finde frem til den

12. Kgl. anordning 22.10.1934.
13. RA.KU. 31.02.40. Dekanatssager 1937-38 II: Betænkning vedr. ... Nyordning af Pastoralseminariet.
14. Kgl. anordning m.v. 19.8.1941.
15. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1940-41 II (21.4.1941).
16. Kgl.anordning 14.1.1945, jfr. Aarbog 1944-45, s. 148-159.

Fig. 104. Hal Koch holder forelæsninger over Grundtvig i efterårssemesteret 1940. Tilstrømningen var så betydelig, at end ikke disputatsauditoriet, dengang universitetets største, kunne rumme tilhørerne. Foto. KB. Billedsamlingen.

relevante litteratur og overhovedet finde ud af, hvordan man behandlede et emne »videnskabeligt«. Efter nutidens målestok var det en barsk pædagogik.

I alle fag var forelæsninger og eksaminatorier stadig indrettet med henblik på eksamensfordringerne. Frie forelæsninger forekom ikke ofte, da hver professor gerne skulle have plads til såvel en af de faste forelæsninger som en øvelse på sin undervisningsplan. Det berømteste tilfælde er vel de forelæsninger, Hal Koch under usædvanlig tilslutning holdt over Grundtvig i efteråret 1940. Normalt forelæste de to kirkehistorikere begge fortløbende over hele kirkehistorien, idet den ene havde »den store gennemgang« på 4 semestre, den anden samtidig to gange »den lille gennemgang« på 2 semestre. Den sidste var beregnet for begyndere, for specialstuderende med minimumspensum i kirkehistorie og for kristendomskundskabsstuderende. På samme måde læste professorerne i de bibelske fag til stadighed over hele Ny Testamente, henholdsvis over de skrifter i Gammel Testamente, der normalt blev opgivet til eksamen. Også i de systematiske fag læstes der regelmæssigt over dogmatik, etik, religionsfilosofi og filosofihistorie, omend friheden her var

noget større end i de historiske fag, fordi pensum var mindre klart defineret. Da de studerende naturligvis ikke kunne gå til alle forelæsninger over eksamensstof, var manuduktion stadig almindeligt udbredt.

Flere af lærerne anvendte megen tid og mange kræfter på at afhjælpe savnet af passende lærebøger. Overordentlig flittig i så henseende var *Aage Bentzen.* En række af hans omfangsrige arbejder kom med kort mellemrum (tysk kommentar til Daniel 1937, Salmekommentar 1939, Indledning til Det gamle Testamente I-II 1941, Jesajakommentar 1943, f.eks.). De var lette at læse og præsenterede de studerende for et bredt og repræsentativt udvalg af nyere synspunkter inden for næsten alle grene af den gammelstestamentlige forskning. Under krigen udkom den store *Haandbog i Kristendomskundskab,* hvoraf flere afsnit snart benyttedes flittigt af de teologiske studenter. For Gammel Testamentes vedkommende gjaldt det således *Flemming Hvidbergs* »Den israelitiske Religions Historie«, men også *E. Hammershaimbs* »Oplysninger om de enkelte gammeltestamentlige Skrifter«.

I noget mindre omfang end Bentzen søgte *Mosbech* at tilvejebringe lærebøger inden for Ny Testamente. Hans kommentarer (til Apostlenes Gerninger, 1. Korinterbrev og Johannes' åbenbaring) er delt i to bind: en sproglig fortolkning, der udelukkende beskæftiger sig med grammatiske og tekstkritiske problemer, og et bind, der foruden en fortolkning på grundlag af den autoriserede danske oversættelse rummer en »indledning«, dvs. en fremstilling af vedkommende skrifts litteraturhistorie. Efter Torms afgang erstattede Mosbech dennes *Nytestamentlig Indledning* med sin egen *Nytestamentlig Isagogik* (1946-49). Hans lærebøger er grundige og naturligvis præget af den liberale, men nøgterne og ingenlunde radikale opfattelse, han hyldede, uden at afvigende synspunkter af den grund bliver fortiet. Mosbech betragtede udarbejdelsen af tidssvarende lærebøger som en universitetslærers egentlige litterære opgave og lagde derfor hovedparten af sine kræfter i dette arbejde.

Også *Jens Nørregaard* brugte en årrække på fremskaffelsen af en tidssvarende lærebog. Da han omsider var færdig med sin omarbejdelse af Hjalmar Holmquists *Kyrkohistoria* (1940), kom besættelsen, og to år efter blev han universitetets rektor (1942-48). Efter rektoratets ophør var hans helbred stærkt svækket. »Holmquist-Nørregaard« slutter med første verdenskrig, men viljen til at føre den kirkehistoriske fremstilling videre nåede Nørregaard at vise i to mindre bøger, som behandler mellemkrigstiden (1948). Holmquist-Nørregaard omfatter kun kirkehistorien uden for Skandinavien. Oskar Andersen fik aldrig udsendt den nordiske kirkehistorie, han i årtier omgikkes med planer om at skrive. Man måtte derfor længe nøjes med *Bergmanns* kirkehistorie. *Hal Koch* havde ingen planer om at skrive lærebøger. Han kom

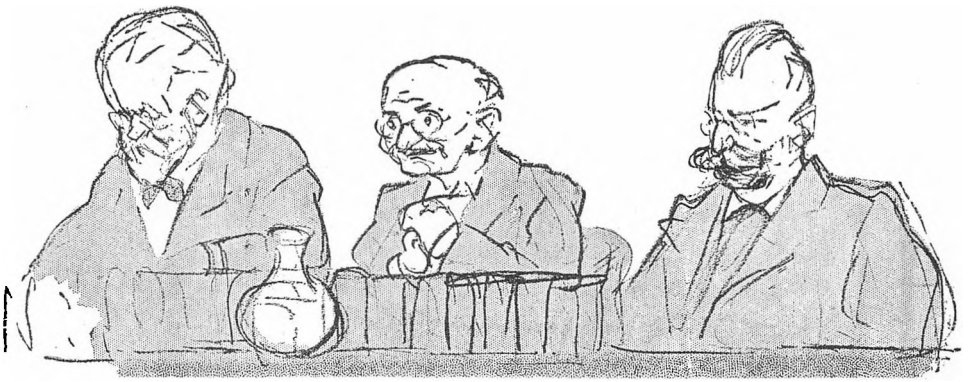

Fig. 105. Eduard Geismar ved eksamensbordet, flankeret af censorerne Ludvig Glahn (t.v. – året efter dr.theol.) og dr.theol.h.c. L. J. Koch. Tegning af Otto C., der sammen med andre tegninger illustrerer en artikel med overskriften: »De vordende Præster gaar gennem Eksaminens Skærsild«. Ekstrabladet 20-2-1928.

ganske vist ved sit medarbejderskab ved Gyldendals verdenshistorie til at skrive en kort fremstilling af oldtidens og middelalderens kirkehistorie, men han var i øvrigt lige så tilfreds med Holmquist-Nørregaard, som han var utilfreds med Bergmann. Hans forelæsninger var i disse år grundige og inciterende, som de også kunne være det efter 1940, da han fik andet at se til. Koch yndede at spotte over forelæsningsformen som en rest fra tiden inden bogtrykkerkunstens opfindelse, men selv forstod han at tale så medrivende, at forskellen mellem tryksværten og det levende ord kom til at stå klart for tilhøreren. For mangfoldige studenter blev det at høre Hal Koch den oplevelse, der for alvor gav dem lyst til det teologiske studium.

Også i den systematiske teologi havde universitetet en række dygtige lærere i denne periode. Studenternes opmærksomhed samledes til at begynde med især om Geismar og Fuglsang-Damgaard, senere om Søe og Skydsgaard. *Niels Munk Plum* var næppe på sin rette plads som professor i dogmatik. Han var en fin kender af dansk åndsliv i det 19. århundrede, men hans *Dogmatik* var et mærkeligt arbejde, lidet sammenhængende og helt blottet for faste synspunkter. Bogen, der naturligvis læstes af de fleste studenter i hans tid, voldte mange kvaler og bidrog kun lidt til at give forståelse for teologiens problemer. Heller ikke Plums virksomhed i fakultetets sammenhæng, for så vidt den afspejles i hans vota og andre udtalelser, tyder på, at han har følt sig vel til mode. I kraft af vid og dannelse kunne han, også som forelæser, være indtagende.

Plum var, ligesom kollegerne Geismar og Fuglsang-Damgaard, nået til modenhed i den liberale periode. Under indtryk af verdenskrigen og det ændrede åndelige klima efter dens afslutning søgte de at indstille sig på den

nye situation ved at være åbne over for teologiske strømninger, der var grundlæggende præget af et opgør med førkrigsteologien. *Eduard Geismar* var, især i tyverne, højt beundret som lærer, og den væsentligste indflydelse fik han gennem sin undervisning. I hans fag, etik og religionsfilosofi, var der imidlertid også brug for nye lærebøger, og Geismar skrev dem i hastigt tempo. Først kom *Nogle Tænkeres Syn paa Religion og Moral* (1922), hvori Geismar, foruden at bibringe teologiske studenter de nødvendigste filosofihistoriske forudsætninger, søgte at justere sit forhold til den idealistiske filosofi under indtryk af verdenskrigens rystelse. *Religionsfilosofi* (1924, 2. udg. 1930) skulle først og fremmest danne et grundlag for etikken, men bragte også en fylde af religionshistorisk og religionspsykologisk stof. Senere fulgte bl.a. *Etik* (1926, 2. udg. med titlen *Luthersk Etik i Grundrids* 1933). Når hans lærebøger efterlader et noget flimrende indtryk, skønt han i visse henseender havde meget faste standpunkter, hænger det sammen med flere ting. For det første havde han med sit stærke engagement i tidens begivenheder svært ved at skille det sagligt-teologiske fra det opbyggelige. For det andet kunne hans fremstillingsevne ikke altid holde trit med det svimlende tempo, hvori han søgte at skrive, og for det tredje befandt han sig i en klemme mellem den idealistiske tradition, han var vokset op med, og de nye strømninger efter krigen, især den barth'ske teologi og Luther-renæssancen.

Geismars senere år var præget af de skuffelser, Tidehvervsrøret bragte ham. Han var en vækker, men måtte ofte opleve, at de, der var vakt af ham, vendte sig imod ham og beskyldte ham for at standse på halvvejen. Indflydelsen gik efterhånden over til Søe og Skydsgaard, og Geismar blev forbløffende hurtigt glemt. Det samme gjaldt hans lærebøger, som Søe hurtigt erstattede med andre. Kun religionsfilosofien vedblev endnu en række år at være i brug.

Fakultetets virksomhed

De store studenter- og kandidattal medførte, at der indleveredes flere prisopgaver og disputatser, end man var vant til. Desuden måtte fakultetets medlemmer ved flere lejligheder medvirke ved besættelsen af professorater ved det nye fakultet i Århus. 45 prisopgaver bedømtes. Heraf forkastedes 20, medens 12 tilkendtes guldmedalje og 13 accessit. Der blev antaget og forsvaret 20 disputatser og 9 blev forkastet. En del af de antagne måtte delvis omarbejdes, inden de blev godkendt, en enkelt hele tre gange. Gennemgående var bedømmelsen omhyggelig og præget af ønsket om en høj standard. I et enkelt tilfælde ønskede dog Torm at tage det lettere, fordi det drejede sig om

Fig. 106. Tegning fra en disputatshandling. Yderst t.v. doktoranden (Asger Nyholm). De tre ældre herrer er fra venstre: Lorenz Bergmann, Oskar Andersen og J. C. Jacobsen. Nederst Hal Koch. Nationaltidende 15-10-1947.

en ældre mand, der ikke kunne formodes at have ambitioner om ansættelse ved universitetet. Som senere antydet af Hal Koch var et par antagelser tvivlsomme,[17] medens andre værker fortsat nyder international anerkendelse.

Den standard, der prægede en række af disputatserne, svarede i flere henseender til fakultetets bestræbelser. Det er karakteristisk, at dets medlemmer i langt højere grad end før verdenskrigen søgte at skabe og udbygge internationale kontakter. I tyverne kom der for alvor gang i det økumeniske arbejde, som ikke blot Ammundsen og Geismar, men også Nørregaard deltog i. Også fredsbevægelsen og den kristeligt-sociale bevægelse fik betydning ved at bringe flere af fakultetets lærere ud over den snævre danske horisont, traditionelt kun brudt ved en litterær tilknytning til Tyskland. Men denne atmosfære af internationalisme satte sig også spor i øget videnskabelig kontakt. Det var i sig selv nyt, at flere doktorer valgte at lade deres disputatser trykke på tysk for således straks at blande sig i den internationale diskussion. Det blev nu også langt mere almindeligt at indkalde fremmede teologer som gæsteforelæsere. En særlig kontakt knyttedes til Göttingen, bestemt af Geismars og Emanuel Hirschs fælles interesse for Kierkegaard.

17. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1947-48 IV (udat.votum).

1929 gjorde fakultetet i Göttingen Geismar til æresdoktor, og flere af dets lærere besøgte København.

Fra gammel tid havde det været skik at sende lovende kandidater til udlandet, men efter verdenskrigen fik man ved franske stipendier til de protestantiske fakulteter i Paris og Strasbourg mulighed for også at lade en række studenter nyde godt af et udlandsophold.

Den stigende tendens til at måle med international målestok har formentlig fremmet fagspecialiseringen inden for teologien. Ganske vist havde man siden det 19. århundrede været vant til at dele fagene mellem sig, men det var en »blød« deling. I mellemkrigstiden førte de stadigt større faglige krav til, at fakultetets lærere i langt højere grad end tidligere koncentrerede sig om det fag, de underviste i. Man kunne også udtrykke det sådan, at fakultetet nu var mindre bestemt af den stærkt apologetiske holdning, som havde præget det siden slutningen af det 19. århundrede. Det hang ikke blot sammen med fagspecialiseringen, men også med den nedbrydning af førkrigstidens fastlåste problemstillinger, der i denne tid slog igennem i alle fakulteter.

Over for universitetet var fakultetets politik præget af stor beskedenhed. Således søgte man i årevis i 30'rne om en forhøjelse af laboratoriets annuum fra 1200,- til 1600,- kr. Faste stillinger søgte man slet ikke, bortset fra personlige professorater til Mosbech og Hvidberg. Det må naturligvis ikke glemmes, at de økonomiske vilkår overhovedet var vanskelige.

Den for den teologiske undervisning og forskning i Danmark betydningsfuldeste begivenhed i denne periode er uden sammenligning oprettelsen af en teologisk undervisning i Århus. 1945/46 var opbygningsperioden afsluttet, idet *Det teologiske Fakultet i Århus* opnåede fuld eksamensret og promotionsret. Fakultetet og dets lærere støttede fra den spæde begyndelse 1928 det nye foretagende efter evne. J. C. Jacobsen havde 1919 repræsenteret fakultetet i udvalget, der afgav betænkning vedrørende en universitetsundervisning i Jylland, og da denne var kommet i gang 1928, havde J. Oskar Andersen som universitetets rektor en kortere tid mulighed for at være det nye universitet til hjælp, ligesom han i en lang årrække havde lejlighed til det som konservativ ordfører i Folketinget. Fakultetets politik med hensyn til Aarhus Universitet lå fast fra begyndelsen og gennemførtes konsekvent, indtil målet var nået: et selvstændigt, fuldt udbygget fakultet i Århus. Til fremme af denne politik søgte man fremfor alt at advare mod billige og halve løsninger og at stille krav om oprettelse af et antal faste universitetslærerstillinger i teologi.[18] Det er

18. RA.KU. 31.02.33. Dek.sager 1927-28 VII (breve af 5. og 30.10. 1928); 31.02.36. Dek.sager 1931-32 IV (brev af 21.6.1932); 31.02.39. Dek.sager 1933-34 VII; 31.02.39. Dek.sager 1934-35 IV.

sikkert rigtigt, som det er blevet påpeget,[19] at den private teologiske undervisning, der blev drevet med ægte pionerånd, har betydet meget ved at forbedre jordbunden. Men samtidig var det rigtigt af fakultetet ikke at fravige kravet om en formaliseret undervisning ved docenter eller professorer. Således kunne man 1938, adspurgt om stillingtagen til oprettelsen af et professorat i nytestamentlig eksegese i Århus, med rette hævde, at fakultetet i årevis havde ønsket et teologisk fakultet etableret.[20]

Johannes Munck, der 1938 udnævntes til professor i nytestamentlig eksegese under Det humanistiske Fakultet i Århus, gik straks i gang med sine, snart vellykkede, bestræbelser på at få fakultetet oprettet. Et af midlerne blev planerne om forprøver ved alle universitetsstudier. Skulle en sådan forprøve kunne gennemføres i Århus, krævede det flere lærestole. Under sagens behandling (efteråret 1939) blev Munck nervøs over, at et teologisk fakultetsmedlem til ham havde ytret, at en systematiker i Århus var »luksus«, og at der desuden ikke fandtes andre kvalificerede end Skydsgaard, som man selv skulle bruge.[21] Imidlertid viste ængstelsen sig ubegrundet. Fakultetet anbefalede kort efter varmt oprettelsen af et professorat i systematisk teologi, og 1941 støttede det Muncks ansøgning om et kirkehistorisk professorat. Begge ansøgninger blev imødekommet. Med ansættelsen af *E. Hammershaimb* som docent i Gammel Testamente konstituerede Munck og han sig som teologisk fakultet (4/2-42). Man nåede at indstille Skydsgaard til professoratet i systematisk teologi, inden denne blev kaldet til at være Plums efterfølger i København. De to ledige stillinger i Århus blev kort efter besat med *P. G. Lindhardt* og *K. E. Løgstrup.* I krigsårene fandt en ret livlig korrespondance sted mellem de to fakulteter, og et fælles fakultetsmøde førte til forberedelse af en fælles kgl. anordning om eksamen.[22]

I forbindelse med Århusfakultetet havde Det teologiske Fakultet fungeret som konsulent for Undervisningsministeriet, men ellers var det mest Kirkeministeriet, der søgte dets råd. En stadig tilbagevendende sag var kandidaters og studenters utilfredshed med *Pastoralseminariet.* Herom handlede en række af studenterrådets henvendelser til fakultetet. 1929 støttede man et forslag fra rådet om nedsættelse af en kommission vedrørende Pastoralseminariet.[23] Først 1937 blev der nedsat et kirkeministerielt udvalg, hvori fakultetet fik sæde. Universitet og Pastoralseminarium hørte under to forskellige ministerier, men Pastoralseminariet har bevaret en vis løs tilknytning til universitetet

19. Andreas Blinkenberg: *Aarhus Universitet 1928-1953,* 1953, s. 41.
20. RA.KU. 31.02.40. Dek.sager 1937-38 IV (brev af 5.9.1938).
21. RA.KU. 31.02.41. Dek.sager 1938-39 VI (brev fra Munck 19.8.1939).
22. Jfr. s. 506.
23. RA.KU. 31.02.34. Dek.sager 1929-30 II (brev af 23.12.1929).

Fig. 107. Jens Nørregaard på talerstolen i universitetets festsal som rektor (1942-1948). Billedet stammer fra immatrikulationsfesten 1943. Foto. KB. Billedsamlingen.

(brug af lokaler, optagelse i lektionskatalog). Disse forhold har vanskeliggjort en koordinering af bestræbelserne, men samtidig formentlig sinket en udbygning af den praktiske teologi som fag ved fakultetet.

En vis interesse knytter sig til fakultetets behandling af en enkelt sag, der tilstilledes det af Kirkeministeriet. Undervisningsministeriet nedsatte 1930 et udvalg, der skulle overveje revision af skolebøger. Efter at udvalget havde afgivet betænkning,[24] begærede Kirkeministeriet en udtalelse vedrørende afsnittet om skolebøger til religionsundervisningen. *Aage Bentzen* havde hovedansvaret for denne del af betænkningen, hvori det anbefaledes at revidere skolebøgerne i overensstemmelse med den nyere Bibelforskning. I kirkelige kredse vakte spørgsmålet en hel del opsigt.[25] Medens fakultetets medlemmer i de fleste sager, der blev dem tilstillet, reagerede ud fra en fælles opfattelse af fakultetet som videnskabelig institution, blev de her tvunget til at tage stilling ud fra deres teologiske holdning. Bentzens ret kritisk-liberale synspunkt fik tilslutning af Bergmann, Geismar, Hvidberg og Mosbech, medens Oskar Andersen, Nørregaard, Plum, Søe og Torm var betænkelige. Man kan sikkert med en vis ret betragte denne deling som karakteristisk.[26]

24. *Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger* osv., 1933.
25. Se f.eks. Præsteforeningens Blad 1934, s. 40-43, 50, 58f, 62f, 69-71, 132-134.
26. RA.KU. 31.02.39. Dek.sager 1934-35 IV (brev af 29.11.1934).

Det er imidlertid betegnende for situationen, at man må finde en sådan sag frem for at få lejlighed til at se fronterne trukket op inden for fakultetet. Standpunkterne har naturligvis været der også til daglig, men i fakultetets sammenhæng har de kun sjældent haft lejlighed til at komme åbenlyst frem. Den nye tids »saglighed« hindrede det. Selve vilkårene, herunder kollegialiteten på nærmeste hold inden for det enkelte fag, gjorde de synspunkter hjemløse, der tidligere havde givet fakultetet et menighedsfakultets ansigt. En helt anden sag, hvorom der ikke skal dømmes på dette sted, er, om man tabte i karakter, hvad man vandt i anseelse. Under alle omstændigheder er det påfaldende, at medens fakultetet førte an, når det drejede sig om den fagspecialiserede »saglighed«, var det andre kredse, der satte kursen i den teologiske debat. Man kan spørge, om det hermed antydede skel, der, så vidt det kan skønnes, virkelig svarer til datidens realiteter, i sig selv er et vidnesbyrd om en sen og valen, men dog utvetydig reverens til det positivistiske videnskabsbegreb, der tidligere havde været ved at skræmme fakultetet fra selvrespekt og samvittighedsro. I så fald ville den større forsonlighed mellem teologerne og de kredse i andre fakulteter, der lidt letsindigt mente at have videnskabelig dækning for deres ugudelighed, alene hænge sammen med, at også teologerne nu var hoppet på vognen. Der var ellers nok af træk i tidens åndsliv, og også mere specielt inden for teologien, som varslede om positivismens fallit.

I slutningen af 30'rne var nazismens fremmarch i høj grad med til at overskygge ældre modsætninger, og i besættelsestiden var det solidariteten, der prægede universitetsmiljøet. Navnlig efter 1943 viste det sig, bl.a. på grund af mange studenters og læreres deltagelse i modstandskampen, svært at gennemføre universiteternes undervisning, og i det sidste år inden befrielsen måtte mange forelæsninger og øvelser henlægges til lokaler uden for universitetet af frygt for tyske razziaer. Der stod megen respekt om Nørregaards ledelse af universitetet (som tilsvarende i Århus om Johannes Muncks). Hal Koch blev gennem sit formandskab i Dansk Ungdomssamvirke draget ind i et politisk arbejde, der måtte fortsætte efter besættelsens ophør. De to kirkehistorikeres indsats under krigen var stærkt medvirkende til at give fakultetet en placering inden for universitetets rammer, som det ikke havde haft siden H. N. Clausens dage.

Teologisk klimaskifte

Den teologiske nybesindelse, som herhjemme slog igennem midt i 1920'rne, havde længe været undervejs. Allerede før verdenskrigen var der mange tegn

på, at den naturalistiske udviklingstro og den dertil svarende privatborgerlige idealisme, der havde præget teologien som kulturlivet i det hele taget, ikke længere var så selvfølgelig. Krigen selv blev en rystelse, der vendte op og ned på værdierne. De politiske og socio-økonomiske kriser, der fulgte i krigens kølvand, øgede fornemmelsen af, at de ideer, der havde båret førkrigstidens Europa, havde vist sig illusoriske. Det totale sammenbrud, som verdenskrigen betød, viser sig måske tydeligst ved, at der fra alle sider var enighed om nødvendigheden af en nyorientering, derimod ikke om, hvori den burde bestå. Det fælles grundlag var skredet væk under fødderne.

Som den liberale teologi havde svaret til den hidtidige evolutionære optimisme, svarede den teologi, der nu anfægtede dens herredømme, til 20'rnes åndelige og materielle krise. Men også teologisk gælder det, at de forskellige forsøg på nybesindelse afveg stærkt fra hinanden, kun forenet i fælles uvilje mod vækkelsesreligiøsitetens subjektivisme og liberalteologiens idealisme og individualisme. Den kulturelle splittelse ophævede baggrunden for den hidtil selvfølgelige modsætning mellem en konservativt-konfessionel og en liberalt-bibelkritisk teologi. Denne uenighed havde jo nemlig drejet sig om, i hvor høj grad teologien skulle gå ind på og tilpasse sig kulturen, men da splittelsen naturligvis havde sproglige konsekvenser, var det ikke længere til at sige, hvad der mentes med at »tale tidens sprog«.[27]

Både internationalt og herhjemme var der naturligvis mange, især af den ældre generation, som ville fastholde førkrigstidens idealer. Trods alle rystelser var verden f.eks. stadig den samme for en mand som F. C. Krarup, der gnavent vrissede ad forsøgene på nyorientering.[28] Andre, især eksegeter og historikere, holdt sig uden for debatten ved at sondre skarpt mellem videnskabeligt arbejde og personlig holdning. For den systematiske teologi var denne udvej mindre indlysende. De færreste kunne finde tilfredsstillelse i en bestemmelse af f.eks. dogmatik og religionsfilosofi som rent deskriptive videnskaber, sådan som det blev forsøgt i den lundensiske teologi. Man kunne måske gå med til at sondre klart mellem teologi og forkyndelse, men man kunne ikke acceptere den diskrepans, der gjorde de to ting helt uberoende af hinanden. Derfor blev det systematikerne, der – i langt højere grad end tidligere – kom til at »tegne firmaet«. Historikerne kunne altid påberåbe sig deres videnskabelighed, hvis de ønskede at holde sig uden for slagsmålet.

Rammerne for denne fremstilling er for beskedne til at kunne rumme et forsøg på at tegne et fyldestgørende billede af de kulturelle strømninger i

27. Jfr. Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 159.

28. Se *Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun,* 1960 og P.G.Lindhardt: *F.C.Krarups breve til Michael Neiiendam,* KS 1976, s. 221-234.

20'rne og 30'rne, der dannede baggrunden for det teologiske klimaskifte.[29] Her må vi nøjes med at nævne nogle af de inden- og udenlandske faktorer, der var med til at præge det teologiske arbejde i perioden for til sidst at gå ind på nogle af de vigtigste fagteologiske resultater.

En af dem, der var mest disponeret for at åbne sig for nye tanker efter verdenskrigen, var *E. Geismar.* For ham var krigen et rystende vidnesbyrd om sandheden i den kristne menneskeforståelse, i modsætning til førkrigstidens optimisme. Men samtidig fandt han, at det nu var kristendommens *virkelighed,* mere end dens *sandhed,* der skulle stå sin prøve.[30] Geismar var måske den første, der herhjemme gjorde opmærksom på den schweiziske teolog *Karl Barth* (1923).[31] Medens *Rudolf Otto* i sin i denne periode meget læste og diskuterede bog *Das Heilige* (1917) ud fra et religionspsykologisk synspunkt havde søgt at bestemme Gud som »das ganz Andere«, idet han på grundlag af et stort religionshistorisk materiale skildrede Gudsoplevelsen i dens modsætning til den fortrolige, menneskeskabte kultur, stillede Barth og hans kreds den guddommelige åbenbaring i Kristus i modsætning til alt menneskeligt overhovedet. I 2. udgave af *Römerbrief* (1922) betegnede Barth det som sit mål at fastholde den af Søren Kierkegaard hævdede absolutte, kvalitative forskel mellem Gud og menneske. Han og hans venner, bl.a. *Rudolf Bultmann* og *Friedrich Gogarten,* så i »Guds Ord« en dom over mennesket og al dets gerning, også dets fromhed og religion. I tilslutning til reformatorernes teologi vendte de sig skarpt og bevidst mod liberalteologien med dens idealisme og »Jesusbillede«. For dem betød Kristus og hans kors afvisning af enhver tale om sammenhæng mellem Gud og menneske – ud over den, der skjult og utilnærmelig blev udtrykt i Kristusforkyndelsen. Hvor enheden manifesterede sig, blev netop den uoverstigelige modsætning synlig.

Med dette udgangspunkt, der betød afvisning af ethvert forsøg på kulturelt at legitimere kristendommens fordring på at være den absolutte åbenbaring, måtte Barths kreds, fra 1923 samlet omkring tidsskriftet *Zwischen den Zeiten,* vende sig mod flere århundreders teologihistorie. Ikke blot liberalteologien og Schleiermacher, men også oplysning og pietisme, ja selv ortodoksien, blev fejet af bordet. Overalt så man forsøg på at komme uden om »Guds Ord« og omskabe kristendommen til en for mennesket overkommelig størrelse. Det var således karakteristisk, at man interesserede sig stærkt for *Feuerbach,* hvis religionskritik[32] man fuldt ud kunne tilslutte sig med den tilføjelse, at den ramte teologernes forræderi mod åbenbaringen. Man var også opmærksom

29. Se Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII.
30. Eduard Geismar: *Indledningsforedrag paa Universitetet,* 1921.
31. Jens Holger Schjørring: *Barth – Geismar – Tidehverv,* DTT 1976 (s. 73-105), s. 79.
32. Ludwig Feuerbach: *Das Wesen des Christenthums,* 1943.

på Nietzsches ven, kirkehistorikeren *Franz Overbeck* (1837-1905), der havde hånet liberalteologiens forsøg på at forene kulturbevidsthed og kristendom.[33]

Barths og hans venners kritik vakte en umådelig forargelse, ikke blot i kirkelige kredse, men også blandt de ledende kulturprotestanter, der i denne holdning kun kunne se en nyortodoksistisk obscurantisme, der ødelagde det pæne ry, de havde brugt deres liv til at skaffe teologien. Når Barth f.eks. persiflerede liberalteologernes historisk omhyggelige Bibeltolkning, formåede en mand som *Adolf Harnack* ikke at se, at det mere var den daværende eksegeses historiesyn og bagvedliggende livsanskuelse end den historiske kritik som sådan, Barth tog afstand fra. Men den egentlige forargelse skyldtes nok, at intet var Barth og hans venner mere ligegyldigt end »kulturens« bifald. De betragtede det som blasfemi at ville godtgøre åbenbaringens berettigelse. Man sagde om dem, at de var stærkest i det negative, medens det var svært at blive klar over, hvad de ville sætte i stedet for det, de forkastede.[34] Foreløbig var der ikke mange, som brød sig om at høre, at over for Gud står vi altid med tomme hænder, og at troen kun er et »hulrum«, som Gud fylder med sit, så at enhver henvisning til oplevelse og erfaring blev betragtet som udtryk for menneskets uudryddelige selvhævdelse og selvbedrag. Men efterhånden vandt dog Barths kreds mange af de yngre, for hvem den kulturelle rådvildhed hørte med til tilværelsen.

Kredsen omkring *Zwischen den Zeiten* bevarede arbejdsfællesskabet i en halv snes år, men derefter gik det i stykker, og tidsskriftet ophørte. Gogarten engagerede sig i de nye tilstande i Hitlertyskland, medens Barth, der siden 1921 havde været professor ved forskellige tyske universiteter, blev afskediget 1935 og vendte tilbage til Schweiz. Både Barths indflydelse og holdning i den kirkelige kamp mod Hitlerregimet og den opbygning af hans teologi, der fra 1932 fandt sted i den bindstærke *Kirchliche Dogmatik,* skaffede ham med tiden anerkendelse også i kredse, der havde været betænkelige ved den doms- og protestteologi, hvormed han fra begyndelsen havde gjort sig gældende. Han fik i 30'rne mange tilhængere og disciple, der med ham afviste Gogartens, Bultmanns og Emil Brunners (indbyrdes forskellige) forsøg på at finde et menneskeligt »tilknytningspunkt« for åbenbaringen.

Herhjemme signaliseredes Barths tritskifte meget tydeligt. Geismar og hans generation havde lyttet til Barth i begyndelsen af 20'rne, men kunne ikke følge ham i afvisningen af al menneskelig »idealitet«. Derimod fik den senere Barth tilslutning fra kredse, der stillede sig afvisende over for den hjemlige Tidehvervsbevægelse, men som havde taget kritikken af vækkelsesreligiøsitet og liberal vurderingsteologi til sig.

33. Se især *Über die Christlichkeit unserer heutigen Theologie* (1873, udkommet 1902).
34. F.E.Torm: *Karl Barths Teologi,* TT 1925, s. 81-105.

Tidehverv er, trods al tilskyndelse ude fra, et udpræget dansk fænomen. Skulle man nævne en dansk inspirator, måtte det vel nærmest blive Eduard Geismar. Men først og fremmest er Tidehverv blevet til som et sagligt opgør i et bestemt miljø, nemlig den kristne studenterbevægelse. »Danmarks kristelige Studenterforbund« var i begyndelsen af 20'rne en stor og indflydelsesrig forening med over 1000 medlemmer. Fra 1922 samledes en kreds af unge i forbundet under ledelse af fængselspræst *Niels Iver Heje* og forbundets sekretær, cand. theol. *Tage Schack.* Udgangspunktet var ikke teologiske anskuelser, men en reaktion mod det stemningsbrus og den tone, der prægede forbundets møder og sommermøder. Især for Heje gælder det, at hans indsats var helt bestemt af personlige motiver. Nødvendigheden af at få luft tvang ham til uden personsanseelse at reagere over for alt, hvad han opfattede som forlorenhed og virkelighedsfjernt føleri. Efter et par års stilfærdige forberedelser brød stormen løs, da Heje på sommermødet 1924 angreb KFUM-religiøsiteten. Formanden, Hans Koch, gik af i solidaritet med de angrebne, og forbundet oplevede derefter nogle livlige år, hvor magten snart var på »Hejeanernes«, snart på deres modstanderes side. Da Heje og hans venner 1926 blev styrtet på en generalforsamling og derved mistede indflydelsen på forbundets blad, *Sursum corda,* grundlagde de deres eget organ, *Tidehverv.*

De første årgange er endnu stærkt præget af studentermiljøet og det interne opgør. Både Heje og Tage Schack har ved forskellig lejlighed udtalt, at de oprindelig blot havde til hensigt at hjælpe de ældre ledere i forbundet med at komme til orde uden den sædvanlige ramme af sentimentalitet og vækkelsestaktik. Til stor overraskelse for »de unge«, der beundrede »førerne« grænseløst, var hjælpen uønsket. Beundringen slog da om til spot og ætsende kritik. Tage Schack skrev siden bittert: »Der blev – fra kirkelig Side – intet Øjeblik spurgt om, hvorvidt Angrebet var berettiget (det vidste man det var), men kun om, hvor megen Skade det kunde gøre, at Sandheden kom frem«.[35]

Blandt Tidehvervs udgivere var også cand. theol. *Gustav Brøndsted,* der på egen hånd havde arbejdet med bibelvidenskabelige problemer og med spørgsmålet om tro og erkendelse. Da han ud fra sine nytestamentlige studier nåede frem til en kritisk holdning over for studenterbevægelsens personlighedsdyrkelse og omvendelsesprædiken, var det naturligt, at han fandt sammen med kredsen omkring Heje. Den sidste og yngste af udgiverkredsen var *K. Olesen Larsen,* der gennem Geismar var blevet indført i Kierkegaardstudiet. 1924 fik han universitetets guldmedalje for en Kierkegaardafhandling på Geismars linie, men allerede året efter vendte han sig, i samarbejde med Heje, mod Geismars idealisme. Overhovedet var det ikke

35. Tidehverv 1942, s. 45.

mindst de studenter, der var blevet »vakt« af Geismars undervisning, der sluttede op om Heje og hans arbejdsfæller. Allerede det interne opgør i forbundet var genstand for offentlighedens interesse, men da man i Tidehverv drog konsekvensen af »førernes« afvisning og gik til angreb på to af de højest beundrede, Ammundsen og Geismar, skete det i fuld bevidsthed om, at man derved ville miste enhver rest af kirkelig agtelse (også i denne henseende gjorde Kierkegaardinspirationen sig gældende). De »ældres« vrede havde gjort det klart, at det ikke blot var rammen om forkyndelsen, man var uenig om, men forkyndelsen selv.

For Geismar blev det en dyb personlig skuffelse, at »de unge« vendte sig imod ham. Han forvandt det aldrig, blev ude af stand til at forholde sig sagligt til ethvert udslag af »barthianisme« (i 20'rne samlebegreb for det kirkelige opgør, men især for Tidehverv) og vendte sig i stigende grad mod sine internationale interesser (Kierkegaardstudiet og den økumeniske bevægelse). Netop mange af de dygtigste studenter sluttede sig mere eller mindre til Tidehverv, som derved i høj grad kom til at influere på stemningen ved fakultetet. De ældre professorers sympati var afgjort på de angrebnes side, men heller ikke de yngre lærere viste imødekommenhed. Søe havde i forbundet været Tidehvervs modstander, mens Skydsgaard oprindelig havde hørt til Hejes kreds, og Hal Koch stod hele postyret fjernt. Imidlertid lagde man fra Tidehvervs side heller ikke vægt på at gøre sig akademisk gældende. Synet på universitetsteologien kan minde om grundtvigianernes holdning i det 19. århundrede.

Just denne parallel skulle gøre det overflødigt at forklare, hvorledes en retning, der er uden respekt for det traditionelle forskningsmønster, alligevel kan få betydning for det teologiske arbejde. Også for Tidehverv gjaldt det (som for Geismar) om kristendommens *virkelighed,* men man var ude af stand til at skelne mellem sandhed og virkelighed, som Geismar gør det. Hvis videnskab, uanset genstanden, vil sige objektiverende, så vidt mulig neutral betragtningsmåde – og dette videnskabsbegreb var man fra Tidehvervs side tilbøjelig til at akceptere – måtte netop en videnskabelig beskæftigelse med kristendommen synes at være i bedste fald ligegyldig, i sidste instans meningsløs. Kristendommens virkelighed var for Tidehverv ikke et spørgsmål om at gennemtrænge samfundet med »kristen ånd« eller lignende, men om at forkynde evangeliet, det eneste, der kunne placere mennesket i dets virkelighed. Deraf må følge, at kristendommens *sandhed* ligeledes, og uadskilleligt herfra, alene er til stede, hvor evangeliet høres, det vil sige, hvor mennesket i personligt ansvar tager sit givne liv op. Derfor kan der ikke skelnes mellem teologi og forkyndelse, da enhver teologi, der vil andet end at lade evangeliet

komme til orde i en konkret, forpligtende tale, uanset sin eventuelle »rigtighed«, vil bidrage til at skabe det falske indtryk, at kristendommen også lader sig betragte uforpligtet uden derved at forfalskes.

Ved siden af Kierkegaardstudiet, der naturligvis let kunne anvendes til at afvise den akademiske teologi, lod man sig inspirere af Luther. Netop i 20'rne oplevede Lutherstudiet en vældig fornyelse både i Tyskland og Sverige, og vel at mærke var det især de sider hos Luther, vurderingsteologien havde ladet ligge, man tog op: talen om Guds vrede, om menneskets trælbundethed og om retfærdiggørelse ved tro alene. Også Lutherrenæssancen havde oprindelig Geismar vist vejen til, men nogle af de unge Tidehvervsfolk begyndte et selvstændigt studium af reformatoren, hvis hvasse polemik og personlige forviklethed med den sag, han kæmpede for, måtte synes dem brændende aktuel. Oprindelig læste man også Barth, men efter 1930 kølnedes interessen for ham, samtidig med at den blev taget op af andre kredse. Derimod søgte man kontakt med Bultmann, hvis Jesusbog allerede 1930 blev oversat til dansk. Med ham havde man inspirationen fra Kierkegaard og Luther tilfælles, men desuden var han en nytestamentler af rang, der søgte at skabe et klart alternativ til den historiserende – og dermed i Tidehvervs øjne ligegyldige – eksegese. Betydning fik desuden Dostojefski, som også Barthkredsen interesserede sig for, og Sigrid Undset, hvis forfatterskab i bl.a. Hejes fortolkning viste sig at være et ypperligt middel til at afsløre forløjetheden i den virkelighedsskræmte religiøsitet, der efter hans mening prægede studenterforbundet. På lignende måde blev Jakob Knudsens romaner og foredrag væsentlige. Her fandt man en holdning, der på én gang holdt mennesket fast på dets »natur« og hævdede nødvendigheden af evangeliets »fremmede« tale som dets eneste mulighed for at forblive »jorden tro«. Jakob Knudsens tankeverden viste en forbavsende affinitet til den eksistensfilosofi af forskellig art, som med ét slag brød igennem efter verdenskrigen, og som – i forening med Kierkegaard som dens åndelige fader – fik stor betydning for den nye teologi i ind- og udland.

Tidehverv er ikke det eneste, men nok det betydeligste vidnesbyrd på dansk grund om det teologiske klimaskifte. Det er rigtigt, at det er »Tidehverv, der har præget perioden og bestemt problemstillingen«.[36] På den ene side gennemførtes en grundig og ofte vanskeligt afviselig polemik mod teologiske anskuelser, der opfattedes som forfalskninger af evangeliet. På den anden side ydede flere af Tidehvervsfolkene en saglig indsats af høj rang, ofte i forbindelse med forsøg på at udmønte oversete eller hidtil kun »videnskabe-

36. Cit. efter Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 181.

ligt« bearbejdede momenter i den kristne tradition. Det er formentlig rigtigt, at reaktionen mod subjektivismen også ville være kommet uden Tidehverv,[37] men det er en kendsgerning, at det først og fremmest var med Tidehverv, den kom. I øvrigt viste nybesindelsen sig også andre steder. Den »kirkeliggjorte« barthianisme, der i 30'rne endog gjorde sig gældende hos teologiske repræsentanter for KFUM og Indre Mission, blev en samling om Bibel og Bekendelse. En midterlinie mellem den subjektivistiske koncentration om personlighed og idealitet og på den anden side Tidehverv, men uden egentligt retningspræg, blev efterhånden synlig.

Forholdet mellem teologisk videnskabelighed og kirkelig forkyndelse har været diskuteret siden oplysningstiden. Det er derfor ikke mærkeligt, at flere træk i mellemkrigstidens debat kan forekomme velkendte på baggrund af det 19. århundrede. Det teologiske klimaskifte i 1920'rne bør dog først og fremmest ses i relation til den liberalteologiske periode. Her er det karakteristisk, at det nævnte forhold i hovedsagen opfattes på tre måder. 1. I universitetsteologiske kredse bliver det ikke ualmindeligt at skelne skarpt mellem videnskabeligt arbejde og personlig holdning som hinanden uvedkommende. 2. I den nye kirkelige teologi fra mellemkrigstiden, der på én gang vil fremhæve åbenbaringens guddommelige absoluthed som bestemmende også for synet på kulturopgaverne (den kristelige etik) og muligheden af en saglig fremstilling af kristendommens indhold, klarer man sig med en særligt teologisk bestemmelse af, hvad videnskab er. Teologien er da en videnskab i den forstand, at den søger at løse sin opgave (at bestemme kristendommens indhold dogmatisk og etisk) ud fra klart formulerede kriterier, der som guddommelige ganske vist ikke kan legitimeres, men hvis anvendelse lader sig kontrollere. 3. I Tidehverv unddrages kristendommen enhver videnskabelig behandling, idet den ikke kan indfanges på objektiverbar måde, men kun viser sig for den enkelte i afgørelsens øjeblik. Da det ansvar, evangeliet pålægger mennesket, består i at være jorden tro og leve med næsten, lader det sig ikke udmønte i almene anvisninger. Naturligvis kan alt, også kristendommens kulturelle efterladenskaber, studeres »videnskabeligt«, men det er forkyndelsen uvedkommende og derfor teologisk ligegyldigt. På denne måde er hele tilværelsen så at sige udleveret til videnskaben, uden at der påføres teologien nogen konflikt. Til gengæld må videnskaben holde fingrene fra »øjeblikket«, der pr. definition ligger uden for dens rækkevidde.

Disse højst forskellige opfattelser, der ikke levner hinanden ret meget, hvis overhovedet noget, har tilsammen dannet grundlag for det meste af det teologiske arbejde, der blev gjort i denne periode.

37. N.H.Søe: *Dansk Teologi siden 1900,* s. 131.

Bibelen

Oversættelse af de bibelske tekster hører til Bibelforskningens vigtigste opgaver. Bibelselskabet havde 1919 med fakultetets anbefaling anmodet Kirkeministeriet om økonomisk støtte til en revision af *Det gamle Testamente* på dansk.[38] Fakultetet var ikke repræsenteret i oversættelsesudvalget, men fik oversættelsen forelagt, inden den (1931) autoriseredes.[39] På samme tid nedsattes på fakultetets forslag et udvalg, bestående af Holger Mosbech og H. J. Mygind, til at oversætte *de gammeltestamentlige apokryfer.*[40] 1938 kom en »prøveoversættelse«, der efter en revision autoriseredes 1952.[41]

1931-oversættelsen har visse steder tillempet teksten for at skabe sammenhæng og forståelighed. På fakultetets forslag blev autorisationen gjort afhængig af, at Bibelselskabet forpligtede sig til at udsende en udgave af Det gamle Testamente på dansk, der nøjagtigt anførte alle afvigelser fra grundteksten i den autoriserede oversættelse. Dette arbejde blev overdraget *Flemming Hvidberg,* der blev færdig 1939. Hans udgave kom dog først i handelen 1942.

Som nævnt var den revision af *Ny Testamente* på dansk, der autoriseredes 1907, foretaget på grundlag af »textus receptus«, dvs. uden bistand af det nyere tekstkritiske arbejde. 1928/29 forhandledes der om en ny oversættelse, der skulle udarbejdes på grundlag af E. Nestles tekstkritiske udgave af den græske grundtekst. Bibelselskabet foreslog en fem-mands oversættelseskommission (biskop Gøtzsche, domprovst Skovgaard-Petersen, Torm, cand. theol. Povl Otzen og pastor C. Bartholdy), hvis sammensætning fakultetet ikke fandt videnskabeligt betryggende.[42] 1943 fremsatte fakultetet bemærkninger til den færdige oversættelse,[43] og 1946 erklærede det sig indforstået med en autorisering. Det nye fakultet i Århus markerede sig med en grundig og skarp kritik af det udførte arbejde,[44] der dog autoriseredes 1948.

I den liberale periode havde Bibelforskningen først og fremmest været optaget af gennem litterærkritiske og religionshistoriske studier at etablere et udviklingsforløb, såvel i den israelitisk-jødiske religion som i urkristendommen. Men efter verdenskrigen gjordes nye synspunkter gældende. 1934 udsendte *Johannes Pedersen* en ny udgave af *Israel* I-II, og samtidig kom sidste

38. RA.KU. 31.02.28. Dekanatssager 1918-19 nr. 16 (brev af 19.2.1919).
39. RA.KU. 31.02.35. Dekanatssager 1930-31 II.
40. Smst.
41. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1951-52 VIII.
42. RA.KU. 31.02.34. Dekanatssager. 1928-29 II.
43. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1942-43 VIII.
44. Se J.L.Balling: *Det teologiske fakultet, Aarhus Universitet 1928-1978,* 1978, s. 368 og 388.

del af værket (III-IV). Som Vilh. Grønbech var Pedersen skeptisk over for et evolutionistisk syn på religionernes historie, og han var meget på vagt over for hyperkritiske kildesondringer, der efter hans mening ofte beroede på tekstfremmede filosofiske eller teologiske anskuelser. Målet måtte være at forstå teksterne i deres egen sammenhæng, idet man søgte at vinde en forståelse for det syn på individ og samfund, de afspejler.[45] Johs. Pedersen fik stor betydning for det gammeltestamentlige studium i Skandinavien, og efter anden verdenskrig har han gennem en engelsk udgave af *Israel* også øvet betydelig indflydelse på den internationale, især den tyske, forskning. I *Hebræisk Gramatik* (1926), også et særdeles selvstændigt arbejde, har Pedersen i sin skildring af det hebraiske sprogs opbygning nedlagt en række af de overvejelser, der ligger til grund for hans store værk.

I 1930'rne var den gammeltestamentlige forskning meget optaget af udgravningerne i *Ras Shamra* i Syrien, der bl.a. bragte en række ugaritiske tekster for dagen, som i høj grad kunne bidrage til at belyse den gammelisraelitiske religionshistorie. Den første orientering på tryk herhjemme gav *Flemming Hvidberg* i universitetsfestskriftet *Graad og Latter i det Gamle Testamente.*[46] I en bredere sammenhæng udnyttede Hvidberg siden sine resultater i det tidligere omtalte bidrag til *Haandbog i Kristendomskundskab,* hvortil han også skrev et afsnit om det førisraelitiske Kanaan.[47] Efter krigen kom en engelsk udgave af universitetsfestskriftet, men ellers gik Hvidbergs tid med politisk arbejde. Besættelsestidens problemer havde ført ham ind i politik som konservativ folketingsmand. Efter krigens ophør var han fortsat en højt anskrevet lærer, men til en virkelig genoptagelse af videnskabelige studier kom det knap inden hans for tidlige død 1959.

Den flittige *Aage Bentzen* fulgte nøje forskningens gang, både i sine mange lærebøger og i en række afhandlinger i Teologisk Tidsskrift. I forhold til Tyskland blev han en formidler af den skandinaviske gammeltestamentlige forskning, og han nød stor anseelse i udlandet. Hans arbejde om *Die josianische Reform* (1926) har vakt en del genklang i diskussionen om 5. Mosebogs eksegetiske og historiske placering i forhold til det øvrige mosaiske lovkompleks.[48] Hans formidlende position gjorde det naturligt, at han i 1953 skulle føre forsædet ved den internationale kongres for gammeltestamentlige studier i København, men han havde været svag i flere år og døde, inden kongressen blev afholdt.

45. Se Eduard Nielsen: *Johannes Pedersen's Contribution to the Research and Understanding of the Old Testament,* Annual of the Swedish Theological Institute VIII, 1970-71, s. 4-20.
46. Anmeldelse af Johannes Munck, DTT 1939, s. 118-121.
47. Se Bent Noack, DTT 1943, s. 51.
48. Anmeldelse af J.C.Jacobsen, TT 1927, s. 220-223.

Fig. 108. Johannes Pedersen (1883-1977), cand.theol. 1908, dr.phil. 1912, docent i Gammel Testamente 1916-1922, professor i semitisk filologi 1922-1950, dr.theol.h.c. 1923 (Lund). Ligesom sin forgænger Frants Buhl bevarede Johs. Pedersen også som professor i semitisk filologi en varm interesse for sit gamle fag, Det gamle Testamente, og opretholdt et nært samarbejde med sine kolleger i Det teologiske Fakultet. Foto. KB. Billedsamlingen.

Hvidbergs arbejde om Ugarit var inciterende og selvstændigt, men det kunne, bl.a. fordi relativt få tekster var publiceret, da han skrev sin bog, kun tjene som en første indføring. *E. Hammershaimb* fortsatte, hvor Hvidberg hørte op. Både i sin disputats (1941) og i nogle afhandlinger i Dansk teologisk Tidsskrift ydede han væsentlige bidrag ved inddragelse af nyt religionshistorisk materiale til belysning af gammeltestamentlige forhold.[49] Bortset fra nogle få tidsskriftartikler var det i øvrigt kun lidt, der i denne periode blev skrevet af gammeltestamentlige arbejder uden for universiteterne, når man ser bort fra tre forkastede disputatser. Inspirationen fra Grønbech og Johs. Pedersen prægede også norsk og svensk forskning, og herfra gik påvirkningen tilbage til Danmark gennem Mowinckel (Oslo) og »Uppsalaskolen« (Widengren, Engnell, H. S. Nyberg). Det betød, at religionshistoriske, især kulthistoriske synspunkter blev fremherskende.

Studiet af *Det nye Testamente* oplevede efter første verdenskrig en forandring, der gik i samme retning, idet man i stedet for at interessere sig for

49. Se Jakob Balling: anf.skr. s. 387.

litterærkritisk at udvinde materiale til en historisk skildring af Jesu liv, optog impulser fra den gammeltestamentlige forskning (H. Gunkel) og søgte traditionshistorisk at bestemme de forskellige genrer, der indgår i evangeliernes beretninger. Man anskuede disse litteraturformer som resultat af en mundtlig overlevering, der i kraft af de enkelte teksters anvendelse i menigheden havde antaget den skikkelse, hvori vi finder dem. »Den formhistoriske skole« (M. Dibelius, R. Bultmann m.fl.) var gennemgående ret kritisk med hensyn til teksternes historiske ægthed, men litterærkritikken var for dem kun det første stadium. Målet var at bestemme de enkelte tekstelementers plads i menighedens liturgiske og etisk-belærende praksis, deres »Sitz im Leben«. Resultatet af dette arbejde kan kort og lidt forenklet gengives således, at vore evangelier består af redaktionelle bearbejdelser af en række former, der vel rummer en historisk kerne, men som i deres os tilgængelige skikkelse er menighedstekster, bestemt af troen på den opstandne Kristus. De redaktionelle rammer betragtes af formhistorikerne som sekundære, og evangelierne må derfor anses for at være uanvendelige som grundlag for biografiske skildringer af Jesus.

Medens der naturligvis var meget delte meninger om, hvor langt den historiske kritik af evangelierne burde strække sig, syntes det klart, at der hermed var anlagt et syn på evangelielitteraturen, der passede fortrinligt sammen med reaktionen mod liberalteologiens subjektivisme. Det så ud til, at netop en betragtning af Ny Testamente som kirkens bog svarede til den historiske forsknings resultater. Således kom formhistorie og ny besindelse på kirkens bekendelse og bundethed til skriften til at trække i samme retning.

De formhistoriske synspunkter fik i Danmark som andre steder betydning i to henseender. Dels kunne de som nævnt bruges af den vågnende kirkelighed i dens modsætning til liberalismen, dels åbnede de nye perspektiver for den nytestamentlige forskning i snæver faglig forstand. Den første påvirkning er vanskelig at påvise i enkeltheder. Ofte er udnyttelsen mere noget, der »ligger i luften«. Hvad den faglige inspiration angår, trængte den kun langsomt igennem. De to professorers orientering om forskningen foregik i 20'rne og 30'rne hovedsagelig gennem boganmeldelser. Stort set har man fordelt bøgerne efter sympatier, således at Torm anmelder den konservative og Mosbech den mere kritiske litteratur. Formhistorien har i gennemslagsperioden (begyndelsen af 20'rne) kun sat få spor. I en anmeldelse fra 1924 er Mosbech skeptisk over for formhistorikernes kritik af overleveringen, men han har tydeligt blik for, at her er noget nyt, der vil få betydning.[50] Torm er derimod utilbøjelig til at se det nye og betragter tydeligvis den formhistoriske

50. TT 1924, s. 90f.

skole som en fortsættelse af velkendte liberale synspunkter under nye etiketter.[51] Da Mosbech 1937 udgav en række forelæsninger, han havde holdt ved Reykjaviks Universitet, gav han dermed den første virkelige orientering om formhistorien på dansk.[52] Året efter fulgte artikler af yngre teologer.[53]

Både Mosbech og Torm var imidlertid for forankrede til for alvor at gå ind på de nye tanker. Mosbech udsendte 1934 et universitetsfestskrift, *Johannes' Aabenbaring i Fortid og Nutid,* et forarbejde til den store kommentar, der udkom i to bind 1943-44. Også Torm skrev en kommentar til dette skrift (1941), dog uden det store lærdomsapparat, der udmærker Mosbechs fortolkninger. Torms kirkelige engagementer, i 20'rne »Kirkeligt Landsforbund« og i det hele taget kirkepolitikken, i 30'rne samarbejdet med den tyske lutherdom i »Luther-Akademie«, optog formentlig det meste af den tid, der ikke medgik til hans altid velorienterede undervisning. Dog skrev han i 30'rne nogle mindre afhandlinger, mest på tysk, samtidig med at han – ligesom kollegerne Geismar og Nørregaard – orienterede den danske læseverden grundigt om den tyske kirkekamp.

Det nytestamentlige studium kræver bl.a. tilstedeværelsen af kommentarer til de enkelte skrifter, der i enkeltheder diskuterer teksten. Det er imidlertid karakteristisk for dansk nytestamentlig forskning, at lyst og kræfter i så henseende ikke har forslået ret langt. Endnu i 1945 var det i mange tilfælde umuligt at finde videnskabelige kommentarer (Bibelselskabet udsendte populære af meget varierende kvalitet), der var nyere end H. N. Clausens, Schat Petersens og P. Madsens arbejder. Bortset fra Mosbechs betydelige indsats er det ikke meget, der kan nævnes. Mosbech udgav 1941 i bearbejdet udgave en ældre kommentar til Hebræerbrevet af Frants Buhl. Samme år udsendte Chr. Lindskrog og L. J. Koch begge kommentarer til 1. Johannesbrev, men dermed er også det vigtigste nævnt.

Den første, der for alvor søgte at arbejde videre ud fra de formhistoriske synspunkter, var *Paul Seidelin.*[54]. I arbejdet på at analysere lidelseshistorien i de synoptiske evangelier på bred basis skrev han nogle afhandlinger, der har givet ham et navn i den internationale forskning, skønt det værk, de danner forarbejder til, aldrig blev udgivet.[55] En væsentlig gevinst for faget Ny Testamente var oprettelsen af det århusianske professorat 1938. *Johannes Munck,* der kom fra patristikken, måtte naturligvis de første år lægge

51. TT 1925, s.54f.

52. H.Mosbech: *Evangelielitteraturens Tilblivelse,* 1937.

53. DTT 1938, s. 18-37, 169-199, 209-244.

54. Især *Der Ebed Jahwe und die Messiasgestalt im Jesajatargum,* Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 1936, s. 194-231.

55. Jfr. selvbiografi i Årbog 1974-75, s. 112f.

Fig. 109. Vilhelm Grønbech (1873-1948), 1914-1943 professor i religionshistorie. Både som forfatter, foreløser og kulturdebattør har Grønbech udøvet en stor indflydelse i dansk teologi. Særligt gennem Johs. Pedersen har han påvirket den gammeltestamentlige forskning, men han har også været med til at præge den teologiske debat, især i mellemkrigsårene. Gennem sit venskab med Niels Dael på »Liselund« og sin mangeårige deltagelse i Liselundmøderne fik han en bred virkning i kirkelige kredse. I sine sidste år havde han et nært samarbejde med Hal Koch, bl.a. omkring tidsskriftet »Frie Ord«. Foto. KB. Billedsamlingen.

hovedparten af sine kræfter i undervisningen og det store arbejde, han udførte for at få skabt et fakultet, men i nogle afhandlinger blev hans markante profil allerede inden 1945 særdeles synlig. Hans beskæftigelse med filologien som det uomgængelige udgangspunkt for al fortolkning udmøntedes i nogle artikler om Ny Testamentes sprog, ligesom han må antages at have hovedansvaret for de ca. 10.000 ændringsforslag, det århusianske fakultet stillede til den nye oversættelse af Det nye Testamente.[56] Munck var en skarp kritiker af andre forskere, når han anså dem for at være på vildspor. Det var karakteristisk for ham at gå mod strømmen som f.eks. i et par hvasse og udførlige omtaler af to af de værker, der vakte mest opsigt i de sidste år af perioden: Bultmanns kommentar til Johannesevangeliet og Vilhelm Grønbechs trebinds værk om urkristendommen. Muncks kritik var strengt saglig, men han kunne blive hånlig, når han mente at stå over for letfærdig omgang med kilderne, og han lagde ikke skjul på sine teologiske meninger.[57]

56. *Deux notes sur la langue du Nouveau Testament,* Classica et Medievalia 1943, s. 187-208; 1944, s. 110-150.

57. *Bultmanns Kommentar til Johannesevangeliet,* DTT 1942, s. 15-29. *Grønbechs Trilogi om Urkristendommen,* smst. 1943, s. 29-49.

Begge de nævnte værker fik en dyb og varig indflydelse på dansk teologi. Bultmanns kommentar præsenterer den eksistensteologiske forståelse af Ny Testamente, som efter 2. verdenskrig kom til at præge den teologiske debat her i landet gennem flere årtier. *Grønbech* havde oprindelig interesseret sig stærkt for mystik, men i 20'rne opgav han den som middel i *Kampen om Mennesket* (1930), som en af hans bøger betegnende hed. I *Religiøse Strømninger i det 19. Aarhundrede* (1922) havde Grønbech overdænget den evolutionistiske videnskabsopfattelse med giftig spot, ligesom han siden i *Hellenismen* (1939) udleverede sin egen tids splittede menneske. I dette opgør med tidens dårligdom, i et forsøg på at genfinde sammenhæng og fast grund under fødderne, indtager bogen *Jesus, Menneskesønnen* (1935) en central rolle. Fra fageksegetisk side (Torm) blev bogen skarpt afvist, men den kom til at betyde meget også for teologer. Skønt Grønbechs opfattelse af Jesus vel byggede på det liberale Jesusbillede, var der i bogen en betoning af hverdagens krav og livet med næsten og en skarp afvisning af sjælfuldt, religiøst »Innenleben«, som mange Tidehvervsfolk kunne bruge. Er Jesus helten i Grønbechs trilogi, så er Paulus (*Paulus, Jesu Kristi Apostel,* 1940), skurken og menigheden (*Kristus, Den opstandne Frelser,* 1941) de dumme får, der misforstod det hele. I de to sidste bøger samlede Grønbech al sin uvilje mod de fejlslagne linier i vor kultur: »Pilgrimstoget«, dvs. livsangsten og forsteningen, viser sig ikke blot i de religiøse strømninger, hvormed kristendommen i tidens løb har forkvaklet menneskelivet, men fuldt så meget i den sækulariserede kultur med dens forvrængning af livet i positivismens åndløshed – puritanismens umiskendelige slægtning. Det var Jesusbogen, der satte spor og gjorde Grønbech til en af den nyere danske teologis fædre, men også de andre arbejder fik betydning. Der går således en lige linie fra Grønbechs »pilgrimstog« til den opfattelse af Grundtvigs opgør med »pilgrimsmyten« og »bodskristendommen«, som gennem Kaj Thaning har opnået stor indflydelse.

Afvisningen af Grønbech fra fageksegeternes side havde næppe nogen begrænsende virkning på den indflydelse, han udøvede. Overhovedet er det vel karakteristisk for mellemkrigstiden, at man ofte kun brugte eksegetisk-historiske synspunkter, hvis de passede ind i det Bibelsyn, man havde i forvejen. *Gustav Brøndsted,* der tidligere havde skrevet en bog om *Historisk Bibelsyn* (1925), afviste således i strid med Valdemar Ammundsen de af denne fremførte skriftsteder med den påstand, at kampen om evangeliet er i fuld gang allerede i Det nye Testamente.[58] Derfor må man lære at skelne mellem løgn og sandhed i Bibelen selv. »Modevangeliet« optræder overalt, hvor

58. Se bibliografien i Gustav Brøndsted: *Historie og evangelium. Afhandlinger, Foredrag, Udkast,* 1966, udgivet og indledt af Niels Thomsen.

evangeliet forkyndes, og således har det været fra begyndelsen. Synspunktet vakte megen forargelse og blev næppe forstået af dem, der var vant til den gamle modsætning mellem bibelkritisk og konservativ opfattelse. Her var spørgsmålet jo ikke, hvordan man kunne sigte kilderne og nå tilbage til det oprindelige, men kriteriet var sagligt: bliver evangeliet her forkyndt, eller er det »løgnen i Ny Testamente«, der kommer til orde? For en traditionel betragtning var dette »subjektivisme«, men for Tidehverv og Brøndsted var det saglighed, fordi det kristeligt saglige aldrig kan komme til orde i en historiserende undersøgelse, der holder personen udenfor. Hvis man med »det objektive« mener det, der er uberoende af ens eget forhold til sagen, savner sidstnævnte position naturligvis objektivitet. Men for Tidehverv er en sådan konstatering ligegyldig, da den er fremmed for evangeliet. Som det udefra kommende (»objektive«) møder evangeliet os overhovedet kun i troen, dvs. når vi er forpligtet på det, vi hører (»det subjektive«).

Striden mellem Ammundsen og Brøndsted har sikkert uddybet kløften mellem Tidehverv og de kredse, der ligeledes ville give teologien et andet grundlag end førkrigstidens. Ville man overvinde diskrepansen mellem videnskaben og den personlige holdning uden at kunne affinde sig (som Tidehverv) med at give afkald på enhver legitimering af kristendommen *uden for* det personlige forhold til den, syntes det nødvendigt med et andet forhold til Bibelen. I forskellige former, men gerne i tilknytning til Karl Barth, trængte en ny hævdelse af Bibelens autoritet igennem. Debatten omkring disse spørgsmål kan ikke i enkeltheder refereres her, men et par eksempler kan nævnes. Således sluttede tre præster (Johs. Asmund, Regin Prenter og Paul Seidelin), der var påvirket både af Barth og af formhistorikerne, sig til en barthiansk prædiketeori, der gik ud på, at prædikenen skulle være »aflæsning«. Meningen var, at teksten foreskriver, hvad prædikenen skal indeholde.[59] Et andet eksempel er N. H. Søes barthianske biblicisme. Han bestred ikke retten til historisk Bibelstudium, men vendte sig mod historiserende, uforpligtende behandling af såvel Bibelen som den kristne tradition.[60] De to eksempler er begge fra besættelsestiden, men tendenserne var tydelige længe forinden.

Bibelsynet stod således stadig til debat, men ud fra delvis andre synspunkter end i den forholdsvis enkle førkrigsdiskussion om »Bibelkritikken«. Ved planlægningen af den store 8-binds *Haandbog i Kristendomskundskab,* der udkom under anden verdenskrig, blev det betragtet som ret selvfølgeligt, at behandlingen af Bibelen skulle ske ud fra en fageksegetisk synsmåde.

59. *Kirkeaarets Texter,* 1941-42.
60. Se f.eks. *Karl Barths Bibelopfattelse,* 1939.

Håndbogen blev således den første samlede præsentation af en historisk Bibelforståelse for en bredere offentlighed. De to bind om Det gamle Testamente og det ene om Ny Testamente gav et billede af de bibelske videnskabers problemer og resultater, men også af bredden og variationerne inden for dansk forskning. Den lange liste over medarbejdere, herunder orientalister fra Det filosofiske Fakultet, men også mange dygtige folk uden for universiteterne, viser redaktionens evne og vilje til at give et vellykket eksempel på ansvarlig og dygtig formidling af forskningen til videre kredse.[61]

De forskellige Bibelsyn bidrog vel til at skabe lidt større bevægelighed i de ellers ret fastlåste problemstillinger inden for fageksegesen. Det var gavnligt, at diskussionen ikke længere stod om det tilladelige i at studere Bibelen historisk. Mange kræfter, der kunne have været bedre anvendt, var fra fakultetets side blevet opbrugt på den debat. Imidlertid gik det let sådan – og det gælder også for efterkrigstiden – at drøftelsen af bibelske problemer ligesom fandt sted på to planer. Det ene var det fageksegetiske, hvor uenigheden kunne være stor, men hvor man i princippet var enig om det plan, man diskuterede på. Det andet var spørgsmålet om Bibelsynet og dets teologiske konsekvenser. Ofte kunne teologiske studenter få indtryk af, at det slet ikke var den samme Bibel, man talte om.

Traditionen

For teologien er studiet af traditionen ikke blot »interessant«, som det er det for ethvert fag, men en saglig nødvendighed. Kristendommen kan kun misforstås, hvis man opfatter den som en verdens- eller livsanskuelse, der kan betragtes og vurderes abstrakt. Enhver tale om kristendom i en teologisk sammenhæng, der ikke er forankret i klart beskrevne traditionselementer, vil ofte vise sig, som Grundtvig betonede det over for H. N. Clausen, at være opførelse af rene luftkasteller. Dette forhold medfører dels, at studiet af kirkens historie i bredeste forstand er uomgængelig for teologien, dels, at også ethvert samtidigt forsøg på teologisk at bringe kristendommens sag til udtryk normalt vil referere til elementer i den kristne tradition. I det følgende skal nogle af de vigtigste problemer og resultater fra perioden omtales, uden at der vil blive skelnet skarpt mellem de forskellige måder at gå til traditionen på.

Inden for *patristikken* opnåede *Johannes Muncks* og *Hal Kochs* arbejder om den alexandrinske teologi i 2./3. århundrede begge en betydelig international anseelse. Ikke mindst Kochs bog om Origenes og dennes forhold til

61. Se f.eks. Bent Noacks anmeldelser, DTT 1943, s. 50-52; 1944, s. 54-60.

platonismen berørte problemer, der følte sig særdeles vedkommende. Under påvirkning af Karl Barths teologi, men uden på nogen måde at forlade den historiske dimension, lykkedes det Koch at stille problemet sådan, at kristendommens forhold til kulturen blev gennemsigtigt. Han forfaldt ikke til den hyppigt forekommende fordeling af tankeelementerne hos Origenes: så og så meget platonisme, så og så meget kristendom. I stedet for stillede han det spørgsmål, *hvorledes* den utvivlsomt kristne Origenes' kristendom blev formet gennem hans forankring i platonismen. Dermed var Koch nået ud over den dengang endnu dominerende Harnack. I vurderingen er Koch tydeligt præget af Barth'ske synspunkter, men de bliver frugtbare, fordi de hjælper ham til at se sammenhænge, der hidtil havde været overset.

Medens patristikken således især tjente besindelsen på forholdet mellem kristendom og kultur, blev *Lutherforskningen* et middel til at nyformulere kristendommens indhold. Både den tyske forskning, inspireret af Karl Holl, men snart også af Barth-kredsens interesse for reformatorerne, og den svenske kom til at spille en rolle her i landet. I Tyskland kom bidragene både fra kirkehistorikere og fra systematikere, medens den svenske forskning helt var systematikernes sag. Både svensk universitetslovgivning og den logiske empirisme, der prægede det svenske universitetsmilieu, tilskyndede systematikerne til at skabe et teoretisk grundlag for deres arbejde, der retfærdiggjorde en teologihistorisk forskningsindsats som deres væsentligste område. I Lund dannede *Gustav Aulén* og *Anders Nygren* en særlig skole, der søgte at forme de systematiske discipliner som rent deskriptive og dermed »vetenskapliga«. Programmet, hvis grundlag ikke kan udfoldes her, gjorde »motivforskning« til den praktiske udførelse af systematikerens opgave. Nygren lagde for med *Eros och Agape. Den kristna kärlekstanken genom tiderna.* Første del (1930) søgte i en analyse af kærlighedstanken i Ny Testamente og hos de græske filosoffer at påvise »Kristendomens egenart«, nemlig agapetanken – den nedadstigende kærlighed, der er spontan og uegennyttig. På den anden side stod den græske erostanke, der er opadstigende, motiveret og egenkærlig. Anden del (1936) er historisk og skildrer kampen mellem disse »motiver« ned gennem den kristne teologihistorie, indtil agapetanken »renodlas« hos Luther, og erostanken emanciperer sig i renæssancen. Luther blev altså her et kronvidne, og den lundensiske teologi inspirerede til et væld af Luthermonografier, der på forskellige punkter søgte at udbygge Nygrens teorier. Uanset, hvorledes man vil vurdere det teoretiske grundlag (og motivforskning som historisk metode), står det fast, at mange af disse arbejder kom til at påvirke dansk teologi, og at de udgjorde en forskning, der både i omfang og kvalitet måtte imponere.

Medens Niels Nøjgaards disputats om begrebet synd hos Luther (1928) havde det uheld at komme samtidig med svenskeren Ljunggrens store værk

Fig. 110. Jens Nørregaard holder øvelser i Teologisk Laboratoriums større øvelsessal. Blandt studenterne ses i forgrunden t.v. nuværende professor Torben Christensen og for enden af første bord nuværende lektor Jørgen Pedersen. I baggrunden midtfor bl.a. den nuværende censorformand, sognepræst Niels H. Gadegaard. Foto. KU, Teol.Fak.

om samme tema, skrev *Regin Prenter* sin bog om Helligånden hos Luther på et tidspunkt (1943), da tiden faktisk var inde til at sammenfatte mellemkrigstidens resultater i den tyske og svenske Lutherforskning. Hans bog fik senere i en tysk oversættelse stor indflydelse på forskningen. Men iøvrigt havde Lutherrenæssancen sat sig mange andre spor i dansk teologi forinden. I Tidehverv blev Luther brugt til opgør med pietistisk og liberal teologi, og *N. Otto Jensen* skrev gennem årene en række Lutherafhandlinger af betydelig kvalitet. De blev siden udgivet som bog.[62] Også på universitetet satte Lutherrenæssancen spor. I den tyske, af Karl Holl inspirerede Lutherforskning mente Geismar at finde bekræftelse på sine egne Kierkegaardresultater. Han fulgte også med interesse den lundensiske teologi.[63]

Mere problematisk blev forholdet til Luther for Søe. Med årene blev det mere og mere tydeligt, at Barth, til hvem Søe i det væsentlige sluttede sig, ikke

62. *Luthers Gudstro. En indførelse i Luthers tankeverden,* 1959.
63. Se TT 1926, s. 170.

Fig. 111. Bjørn Kornerup (1896-1957), dr.theol. 1928. Det var en stor skuffelse for Kornerup, at han ikke blev sin lærer Oskar Andersens efterfølger, men det bremsede ikke hans produktion. Netop ved Rigsarkivet, hvor han fik sin gerning, havde han rige muligheder for at udnytte sine evner. Resultaterne foreligger i en imponerende række af kildeudgivelser og selvstændige værker. Ikke mindst var det Kornerups fortjeneste, at Kirkehistoriske Samlinger opnåede en høj standard og blev det naturlige publikationsorgan for alle, der arbejder med dansk kirkehistorie. Foto. KB. Billedsamlingen.

var luthersk, men reformert. Barth og Søe kunne ikke akceptere Luthers forståelse af forholdet mellem lov og evangelium, fordi den ikke levnede plads til »lovens tredje brug«, dvs. en konkret anvendelse af den bibelske belæring, i form af bud og formaninger, til udformning af en kristen materialetik.[64] Søe var derfor også forbeholden over for den svenske Lutherforskning.[65] Derimod brugte han Luther mod Oxfordbevægelsens psykologisering af kristendommen.[66] Ved reformationsjubilæet 1936, da alle, som Olesen Larsen skrev i Tidehverv, havde travlt med at »arve« Luther (uden at drømme om at tage ham alvorligt), var Søe også med. Han skrev om retfærdiggørelse ved tro.[67]

Det tredje område, man koncentrerede sig om, var *den danske kirkehistorie.* Efter disputatsen vendte *Hal Koch* sig til studiet af dansk middelalder. Af en stort anlagt plan nåede han at publicere de to første afsnit om *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder* (1936). Inspireret af Erik Arup og brødrene Weibull, men på en langt bredere europæisk baggrund, beskrev han Danmarks integrering i det europæiske samfund, som den fandt sted i

64. N.H.Søe: *Lovens »tredie« Brug,* DTT 1938, s. 129-144; svar på R.Prenters anmeldelse af Søes bog *Erkendelsen og Virkeliggørelsen af det gode,* smst. s. 38-47.
65. Se DTT 1943, s. 282.
66. N.H.Søe: *Luther og Oxford,* 1935.
67. I Præsteforeningens jubilæumsskrift *Luthers Arv og Danmarks Kirke,* 1936, jfr. Olesen Larsens anmeldelse i Tidehverv 1936, s. 145-151.

samarbejdet mellem kongemagt og kirke. Efter at Koch havde vist sine evner som folkelig forfatter i Gyldendals Verdenshistorie, var det naturligt, at det blev ham, der kom til at skrive afsnittet 1042-1241 i den store *Schultz' Danmarkshistorie* (1941). Hos Koch mærker man fra begyndelsen, at kirkehistorisk forskning for ham er et led i en personlig bestræbelse for at tage stilling til samtidens problemer. Ikke blot ytrede han sig lejlighedsvis tematisk eller i spredte bemærkninger i sine bøger herom, men det viser sig måske allermest i den store anmeldervirksomhed, han bedrev i disse år. Han skjuler sig ikke fornemt bag en »videnskabelig« maske, men taler fra leveren. Man mærker, at han vil være teolog, og at dette for ham betyder at engagere sig stærkt i tidens problemer. Spørgsmålet »kristendom og humanisme« stod i forgrunden allerede med Origenesstudiet, og det førte ham siden til Grundtvig og til den virksomhed, der bestemte hans liv under og efter den tyske besættelse.[68]

Oskar Andersen havde fortsat svært ved at give noget fra sig, og som tidligere skete det som regel på ydre foranledning. Afhandlingen *Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid* (1931) var således indledningen til en udgave af Kingos »Aandelige Siunge-Koor«. Studierne over reformationstiden fortsatte han med *Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation* (1934) og med festskriftet i anledning af reformationsjubilæet, *Paulus Helie* I (1936). Også i Kirkehistoriske Samlinger, der genopstod 1933, skrev han af og til en afhandling, altid veloplagt, dybtborende og med sikker beherskelse af kilderne. Men hans betydning kan næppe gøres op ved en omtale af hans trykte arbejder. Først og fremmest var han universitetslæreren, hvis virksomhed blev synlig gennem et antal arbejder af yngre forskere, der hos ham havde lært at arbejde med Danmarks kirkehistorie. Hertil kan regnes en del disputatser fra perioden: om Hans Poulsen Resen, Peder Hersleb, Brødremenigheden (Niels Johannes Holm 1778-1845), Martensen, Monrad og H.N.Clausen. Af forfatterne til disse disputatser er i denne periode *Bjørn Kornerup* den vigtigste, måske også den, der fremfor alle andre var Oskar Andersens elev.

Kornerup delte Oskar Andersens uvilje mod »idéhistorie« og teologiske synspunkters indblanding i arbejdet med kirkehistorien, men var, i hvert fald tilsyneladende, uden dennes varme interesse for fromhedsliv og lægmandsaktivitet. Hos Kornerup var det lærdom og indsigt, der talte, både når han vurderede forskningen, og når han valgte de emner, han selv ønskede at beskæftige sig med. Fra reformationen til det 19.århundrede er der næsten intet tema i dansk kirkehistorie, han ikke har behandlet, skrevet om eller udgivet kilder fra, men lærdomshistorien og skolehistorien var nok hans

68. Jfr. P.G.Lindhardt: *In memoriam Hal Koch,* KS 7. Rk. V, 1964, s. 209-236.

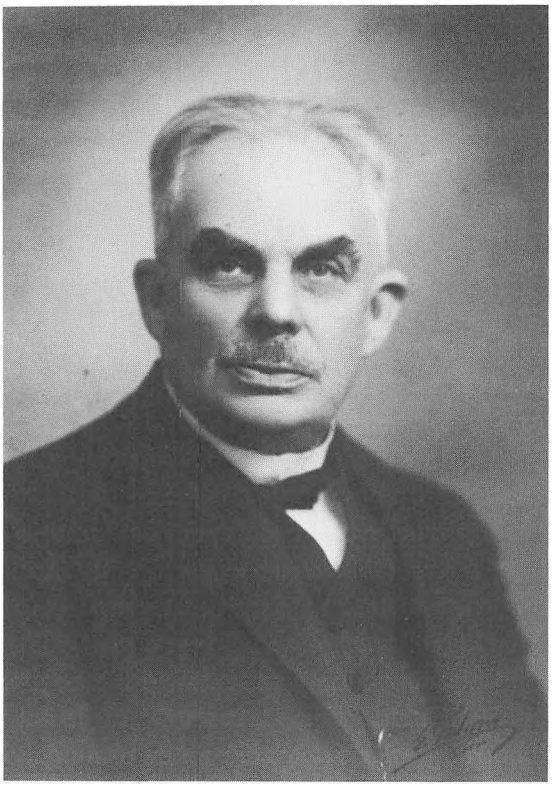

Fig. 112. Anders Nørgaard (1879-1943), præst. Af Nørgaards store forfatterskab har især hans tre binds værk »Grundtvigianismen« øvet betydelig indflydelse og virket inspirerende på forskningen. Men også gennem en lang række artikler og debatindlæg, især i »Højskolebladet«, var han med til at præge den teologiske debat i mellemkrigsårene. E. Petersen fot. KB. Billedsamlingen.

foretrukne områder. Ingen, der skal arbejde med dansk kirkehistorie, vil kunne undgå gang på gang at støde på Kornerups flid og viden og være dybt taknemlig. Alene hans mangfoldige store og små, forbilledligt gennemførte kildeudgivelser giver ham en fremragende plads både i forskningens historie og i dens fremtid. Allerede inden anden verdenskrig havde han øvet en indsats som få andre, og han fortsatte dermed lige til sin død 1957.[69]

Kornerups syn på kirkehistorien som »forudsætningsløs« historieforskning[70] gjorde ham til lidt af en ensom mand i en tid, der studerede fortiden for sin egen skyld. Som udtryk for en sådan søgen efter holdepunkter i en forvirret tid må man forstå det ivrige studium af det 19. århundrede. Ikke blot blomstrede studiet af Grundtvig og Kierkegaard, men også andre af det 19. århundredes fremtrædende mænd blev hentet ud af glemslen. Tidligere havde P.Madsen, H.Scharling og Chr.Glarbo hver på deres måde ment at måtte fastslå Martensens endegyldige fortidighed som inspirationskilde for dansk

69. *Bibliografi over Bjørn Kornerups Forfatterskab,* tillægshefte til KS 1959.
70. Bjørn Kornerup, *Kirkehistorie og Historie* (samme hefte som anm. 69).

teologi. Men i 20'erne blev han draget frem igen. I en kreds af yngre teologer med bl.a. *C.I.Scharling* i spidsen søgte man at arbejde for en »ny kirketanke«. I tidsskriftet *Kirke og Folk* og dets efterfølger *Kirken* ville man skabe samling om kirken i modsætning til vækkelsernes subjektivisme og foreningskristendom. Utvivlsomt udgjorde den efter krigen stærkt fremførte økumeniske bevægelse en væsentlig impuls. Kredsen udsendte under Scharlings redaktion en bog om Martensen,[71] og den nyvakte interesse fremkaldte Skat Arildsens disputats, der flittigt indsamlede et stort materiale og iøvrigt gav anledning til en af Oskar Andersens grundige afhandlinger.[72] Om en anden af de store fra det 19.århundrede, J.P.Mynster, skrev *N.M.Plum* en bog.[73]

Medens Martensenrenæssancen må siges at have været kortvarig – ligesom iøvrigt sammenholdet i »kirketanke»-kredsen var det – fortsatte optagetheden af kirken som gudstjenstligt fællesskab at være på dagsordenen i kredse, der tog afstand fra både Tidehverv og vækkelsesreligiøsiteten. I forskellige sammenhænge fik dette også fortsat teologisk betydning. Det gjaldt således i forbindelse med en øget interesse for liturgi, med den økumeniske bevægelse og under og efter krigen med tilsvarende svenske fænomener (»de svenske kirketanker«).[74]

Beskæftigelsen med *Grundtvig* var naturligvis på intet tidspunkt ophørt. Dels sikrede hans plads i den danske litteraturhistorie, at han til stadighed blev studeret, dels blev der talt og skrevet om ham i grundtvigske kredse. Siden Fr. Nielsens bog var der sket en del. Bl.a. havde man fået F. Rønnings store biografi, Begtrups udgave *(Udvalgte Skrifter I-X)* og samme forfatters forskellige studier, der 1936 afrundedes med *N.F.S.Grundtvigs danske Kristendom.* 1929 kom Edvard Lehmanns Grundtvigbog, der i den tyske udgave blev rost til skyerne af Valdemar Ammundsen (der næppe havde mange forudsætninger for at vurdere den, men hvis autoritet havde vægt). Lehmann satte ind på et punkt, hvor grundtvigianismens historikere havde haft for lidt horisont, nemlig i spørgsmålet om den historiske placering af Grundtvigs tankeverden. Derimod forstod Lehmann efter sit utvivlsomt grundige studium lige så lidt af den kirkelige anskuelse og Grundtvigs menneskesyn, som han havde gjort tyve år tidligere.

Det vigtigste bidrag i mellemkrigstiden er uden sammenligning *Anders Nørgaards* store tre binds værk *Grundtvigianismen. Et historisk Bidrag* (1935-38). De to første bind er en skildring af den grundtvigske bevægelse fra 1825 til det

71. *H.L.Martensen. Hans Tanker og Livssyn,* 1928. Jfr. H.Fuglsang-Damgaard: *Martensens Teologi,* TT 1929, s. 273-289.

72. *Biskop H.L.Martensens Ungdom,* KS 5. Rk. I, 1933, s. 130-237.

73. *Jakob Peter Mynster som Kristen og Teolog,* 1938.

74. *Den danske Kirkes Historie* VIII, s. 154-158, 201-212.

tyvende århundrede, medens tredje bind, der ikke var med i den oprindelige plan, er en redegørelse for Grundtvigs syn på det menneskelige og det kristelige. Det er Nørgaards mål at hævde, hvad han forstår ved det centrale hos Grundtvig, over for den udtynding, som grundtvigianismens historie efter hans overbevisning bærer vidnesbyrd om. På baggrund af 30'ernes forvirring og uro maner Nørgaard til »selvbesindelse« og mener, at redningen er at finde i Grundtvigs syn på Ordet og menigheden, i modsætning til den humanisme, der nu (i verdenskrisens spor og under fascismens fremmarch) har spillet fallit. Også her er der således i en vis forstand tale om en »kirketanke«, nemlig det grundtvigske menighedssyn i dets koncentration om dåb og nadver, bekendelse og lovsang. Nørgaard kunne derfor et langt stykke bifalde den tidehvervske kritik af subjektivisme og liberalteologi. Der opstod også en vis kontakt, men uenigheden brød frem i spørgsmålet om, hvor langt solidariteten strakte sig: til menigheden eller til folket? Nørgaards arbejde er grundlæggende for det studium af grundtvigianismens historie, der siden kom i gang for alvor, og det har udgjort en væsentlig inspiration for den efterfølgende Grundtvigforskning. Den fornyelse af grundtvigianismen, som var Nørgaards mål, nåede han derimod ikke. De centrifugale kræfter, som han udtrykker det, fik atter overhånd. Nørgaards bestræbelser var for bagudrettede til at kunne præge fremtiden. Således gik det til, at et værk, der er skrevet alene med dagens åndelige situation for øje og uden mindste »videnskabelige« ambition, fik sin væsentlige betydning just for forskningen.

1939 skrev Hal Koch, nu rettet mod nye opgaver, et par artikler om den nyere Grundtvigforskning, hvori hans begejstring for Nørgaards arbejde kommer stærkt til orde.[75] Han måtte siden revidere sin opfattelse af Nørgaards betydning for grundtvigianismen, men for hans eget Grundtvigstudium forblev han væsentlig. Foruden de nu berømte forelæsninger fra 1940 og den bog, de førte til, satte Kochs studier frugt i den udgave *(Værker i Udvalg* I-X*)*, han forestod sammen med Georg Christensen. Den fornyede Grundtviginteresse under besættelsen blev begyndelsen til ny grøde i forskningen.

Medens Tidehverv i 20'rne med enkelte undtagelser havde fundet tilslutningen blandt mennesker med pietistisk baggrund, blev det omkring 1930 tydeligt, at der i grundtvigske kredse førtes en lignende debat. Især *Knud Hansen* og *Niels Petersen* åbnede nye teologiske horisonter for Grundtvigfolket i Højskolebladet ved skarpt at vende sig mod den grundtvigske selvtilfredshed og bevidstløse traditionalisme. Knud Hansen introducerede Grønbech og analyserede Oxfordbevægelsen.[76] Niels Petersen bekrigede subjektivisme og

75. *Grundtvig-Litteratur,* DTT 1939, s. 88-104, 243-261.

76. Jfr. Knud Hansen: *Oxfordismen eller Evangeliet,* 1935.

sentimentalitet og forklarede grundtvigianerne Barth og Tidehverv. Da Nørgaard 1936 havde haft et sammenstød med nogle Tidehvervsfolk, blev det Niels Petersen, der indbød til møde på Vallekilde, hvor Knud Hansen og Kaj Thaning under grønbechsk inspiration gik til angreb på den grundtvigianske sekterisme. De ville ikke forstå menigheden som en enklave, men som stående midt i folket.[77] Også denne teologiske strid mellem det folkekirkelige og det menighedskirkelige var i grunden et spørgsmål om traditionen, udsprunget som den var af forskellige Grundtvigforståelser.

Medens Grundtvig endnu i det væsentlige kun betød noget i Danmark – højst vidste man i udlandet lidt om folkehøjskolen – blev *Kierkegaard* i denne tid mere international end nogensinde. Også i Danmark blev han læst som aldrig før. 1926-28 kom *Eduard Geismars* værk *Søren Kierkegaard. Livsudvikling og Forfattervirksomhed* (I-II). Geismar havde livet igennem arbejdet med Kierkegaard, og nu fremlagde han resultaterne i en gennemgang af forfatterskabet. Bogen blev hurtigt oversat til tysk af hans ven Emanuel Hirsch og indbragte ham megen anerkendelse. Det var også et grundigt og dygtigt arbejde, omend Geismars synsvinkel var en anden end den, der gjorde Kierkegaard til den tidlige barthianismes og Tidehvervs, men også til eksistensfilosofiens lærefader. Geismar »tydede Kierkegaard så tæt op ad den tyske idealisme som muligt«.[78] Om sig selv har han skrevet, at grundtemaet i hans liv har været det spørgsmål, hvordan de samme ordninger kan være Guds skabervilje og menneskets syndige vilje.[79] Med denne formulering vil han sige, at det har været hans problem, hvorledes man på een gang kunne forholde sig bekræftende til livet i ægteskab og samfund og høre kravet om Kristi efterfølgelse i forsagelse af verden. Kierkegaard syntes at sige nej til de naturlige ordninger, og dog måtte Geismar, idealistisk bestemt som han var, i dem finde en naturlig idealitet. Derfor må han understrege de sider hos Kierkegaard, der synes ham at give plads for en førkristelig religiøsitet af idealistisk karakter, medens han på den anden side ikke kan akceptere angrebet på kirken som konsekvensen af det Kierkegaard'ske forfatterskab. Geismar ville bygge bro mellem idealisme og kristendom, og det var i grunden også Kierkegaards hensigt i hans fortolkning.[80]

Her var imidlertid det punkt, hvor Tidehverv måtte tage afstand fra Geismar – som Geismar fra Barth. I Tidehvervs tolkning var evangeliet et nej til idealismen i alle dens former, gudelige som ugudelige. I artiklerne *Noget om Afgørelsen i Øjeblikket* anklagede *K.Olesen Larsen* Geismar for at tage brodden

77. *Menighed og Folk. Nogle Foredrag,* samlet af Niels Petersen, 1937.
78. N.H.Søe: *Dansk Teologi siden 1900,* s. 111.
79. TT 1932, s. 221, 226.
80. Jfr. Søe: anf.skr. s. 112.

af Kierkegaard, for at gøre ham »til en skikkelig og fredelig Vækkelsesprædikant, der immervæk bruger store Ord for straks at tage dem i sig igen«. Olesen Larsens artikler tager meget rimeligt udgangspunkt i »øjeblikket«, altså i »Philosophiske Smuler«, hvor netop dette begreb bliver bestemmende for den altafgørende forskel mellem kristendom og humanisme eller, om man vil, idealistisk religiøsitet (det kommer ud på eet).[81]

Det kan ikke være opgaven her at bedømme, hvor den rigtige Kierkegaardtolkning er at finde. Også striden om Kierkegaard, der jo ikke ophørte med denne bataille, er et eksempel på, hvorledes studium af traditionen bliver til kamp om kristendomsforståelsen. Heri er der intet beklageligt, med mindre man opfatter det som et nødvendigt kendetegn ved forskning, at den skal bestå i harmløst nusseri. Sandsynligvis har Geismar og Olesen Larsen ved deres eventuelle enøjethed sat forskningen mere i bevægelse end nok så mange »værdifrie« redegørelser eller antikvariske indsamlinger nogensinde vil kunne gøre.

Det er naturligvis ikke muligt her at opregne alle de bidrag til belysning af kirkens og den kristne tænknings historie, som blev ydet i denne periode. Meget har måttet forbigås. Mangfoldige arbejder til dansk kirkehistorie kunne nævnes, og fra Tidehvervs side blev der givet mange bidrag til belysning af forsømte områder. Det skete naturligvis altid med det formål at »bruge« det fremdragne stof. Men selvfølgelig blev der også taget direkte stilling til samtidens teologiske og kulturelle problemer. Til sidst vil vi vende os til nogle af de vigtigere eksempler på en sådan stillingtagen.

Systematisk teologi

Ved docentkonkurrencen 1924 gik den skriftlige opgave ud på at give en redegørelse for forholdet mellem kristen tro og videnskabelig verdensforklaring. Ti år senere ville næppe nogen have fundet på at stille en sådan opgave. Kun i Sverige har man også efter anden verdenskrig kunnet diskutere »Tro och vetande«.[82] Karakteristisk for den ændrede holdning er f.eks. Løgstrups »frie« forelæsning 1934 over »Apologetikens opgave«. Denne opgave går ifølge Løgstrup ikke ud på at modbevise indvendinger mod kristendommen, da man derved ville gå ind på den falske forudsætning, »at kristendommen er noget, som man skulde kunne diskutere, d.v.s. en verdensanskuelse, en diskutabel størrelse«. Det, apologetikken skal, er derfor at afdække angrebe-

81. Se Tidehverv 1932.

82. Ingemar Hedenius: *Tro och vetande,* 1949. Bogen virkede her i landet ret fortidig.

nes implicite og explicite kristendomsforvanskning – og intet mere.[83] Den samme holdning viser Tage Schack i en kommentar til professor Jørgen Jørgensens og Paul Brodersens diskussion om Guds eksistens: »Stiftsprovsten mener Ja og Professoren Nej. Vi er altsaa lige vidt. At det er at gøre Nar af Gud at diskutere hans Eksistens, medens han selv hører paa det, er øjensynlig ikke gaaet op for d'Herrer«. Schack tilføjer, at en gud, hvis eksistens lader sig diskutere, er død og ganske ligegyldig.[84]

Fortiden var dog ikke ganske begravet. Således holdt Søren Holm 1934 *sin* frie forelæsning over emnet: »Den religiøse Værdidom«, og også Fuglsang-Damgaard beskæftigede sig med »tro og viden« i sin disputats (om den ultraliberale »Pariserskole«). Men for den nye teologi var det ganske andre problemer, der nu var brændende. Man ville, med et udtryk af Heje, »rydde grunden«, dvs. lade evangeliets kritik af kirkelig selvtilfredshed og religiøs selvoptagethed komme til orde.

Geismar havde oprindelig afvist Barth, fordi han hos ham ikke fandt nogen etisk besindelse.[85] Det Kierkegaard'ske begreb »eksistens« bliver hos Geismar ensbetydende med kravet om, at kristendommen skal have etiske virkninger, dvs. gøre sig gældende i kultur- og samfundsliv. Ud over sine lærebøger og Kierkegaardværket skrev Geismar et væld af afhandlinger og artikler i danske og tyske tidsskrifter. Foruden at beskæftige sig mere principielt med at bygge bro mellem kristendom og idealisme tager Geismar fat på en række etiske grundproblemer: forholdet til retten og til krigen, det sociale problem, det politiske ansvar, seksualetikken osv.[86] Specielt i disse mindre bidrag kommer den bevægelighed og evne til utrætteligt at tage stilling til nye problemer, der hørte til hans bedste egenskaber, til syne. Han havde et klart blik for det moderne samfunds sociale uretfærdighed (det gjorde ham til retsstatsmand), og han kan skildre den tekniske udvikling med dens fremmedgørelse, materielle behovsforøgelse og åndelige forarmelse på en måde, der bringer nutidens samfundsdebat i erindring. Men han havde svært ved rigtig at bruge sine analyser til noget, fordi alt skulle sættes i relation til hans grundproblem. Han kunne hverken – med Tidehverv og den øvrige eksistensteologi – lade kærlighedsbudets fordring være situationsbestemt, så at den kristne måtte handle i verden i anonymitet, eller med den senere Barth og hans danske tilhænger, N. H. Søe, gøre kristendommen til norm slet og ret for alt menneskeligt liv, for politik og retssyn og for kulturen i det hele taget.

83. RA.KU. 31.04.04. Konkurrenceforelæsninger 1934.

84. Tage Schack: *Eversharp,* 1947, s. 131.

85. N.H.Søe: *Dansk Teologi siden 1900,* s. 108f.

86. Til Geismar, se nu også Jens Holger Schjørring: *Theologische Gewissenethik und politische Wirklichkeit. Das Beispiel Eduard Geismars und Emanuel Hirschs,* 1979.

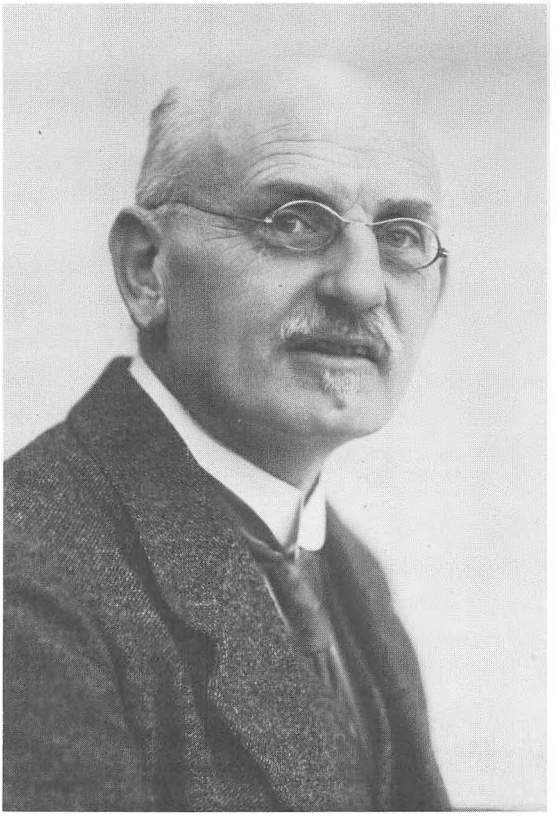

Fig. 113. Eduard Geismar (1871-1939), cand.theol. 1894, præst 1899-1920, professor i systematisk teologi fra 1920 til sin død, dr.theol.h.c. 1929 (Göttingen). Kehlet fot. KB. Billedsamlingen.

Idealiteten skulle fastholdes, omend den måtte spille fallit, hvis den ikke blev dømt og lutret af kristendommen. Der kom derved noget uklart over Geismars position, en blanding af radikalitet og resignation. Kun i forholdet til nazismen var han utvetydig.

Søe havde ikke Geismars brobygningsproblem. Som barthianer vidste han, at idealiteten roligt kan skydes til side. Han var grundigt belæst i den tyske filosofi og teologi, der spillede en stor rolle også for den hjemlige diskussion. Hans polemiske front var den luthersk inspirerede del af den nye teologi, der nægtede muligheden af en kristen materialetik. Søe ville fastholde loven, forstået som den åbenbarede lov, som forskrift for den kristne i alle livets forhold. I praksis kommer hans etik derfor til at bestå i et forsøg på at sætte Bibelens konkrete bud og formaninger i relation til nutidens problemer.

Medens Geismar anså de etiske problemer i samtiden for at være vigtigere end de dogmatiske, betragter Søe etikken som en integreret del af dogmatikken. Det giver derfor kun mening at tale om »Erkendelsen og Virkeliggørelsen af det gode« i forbindelse med en grundlæggende besindelse på åbenbarin-

gens indhold.[87] Søe vil ikke vide af Luthers forståelse af det givne menneskeliv. Også staten bør kristianiseres.[88] Samtidig med, at Søe førte sin sag frem i artikler og afhandlinger, hvoraf flere gav dygtige bidrag til forståelsen af samtidig tysk teologi, søgte han også at dække flanken ved at skrive om eksegetiske og bibelteologiske problemer. Her indtog han et konservativt standpunkt.

Meget store dele af mellemkrigstidens systematiske teologi var bestemt af etiske spørgsmål. Det hang sammen med fornemmelsen af tiden som en krisetid – på forskellig måde, men lige intensivt i 20'rne og 30'rne. Over for den fortsatte tidehvervske debat om kristendomsforståelsen aftegnedes i 30'rne en antiliberal, men kirke- og traditionsbevidst barthpåvirket teologi, bl.a. i en række artikler i Arne Sørensens tidsskrift »Det tredje Standpunkt«. Samtidig begyndte Tidehverv at dele sig i et kierkegaardsk (i Olesen Larsens forstand) centrum og en grundtvigsk-tidehvervsk omkreds. Det var tydeligt, at liberalteologiens tid var forbi. Ikke få af dens yngre tilhængere blev mærkeligt rådvilde under indtryk af Tidehvervs dominerende indflydelse. Det gjaldt f.eks. Paul Brodersen og Fuglsang-Damgaard, der begge lod sig charmere af Oxfordbevægelsen. Andre begyndte at interessere sig for anglikansk fromhedsliv og højkirkelige ritualer. Søren Holm holdt derimod uforstyrret fast ved kulturprotestantismen lige til sin død.

Bortset fra Geismars og Søes større arbejder foregik det meste af den debat, som her har været berørt, i form af artikler og diskussionsindlæg. Til sidst skal kort omtales to disputatser, der begge i sig selv er betydelige arbejder, og som hver for sig blev grundlaget for en væsentlig og selvstændig indsats i dansk teologi. *K.E.Skydsgaards* disputats, *Metafysik og Tro. En dogmatisk Studie i nyere Thonisme* (1937), blev i Danmark det første skridt i retning af en dybere forståelse af nyere katolicisme. Det var et fremragende arbejde, der med stor kyndighed tolkede den dengang førende retning i katolsk teologi. Men bogen tog også straks problemet: katolicisme og protestantisme, op til debat. Den protestantiske modpart, Skydsgaard lader nythomismen konfrontere med, var først og fremmest Barth og Gogarten – med reformatorerne i baggrunden. Det var noget af et særsyn i denne periode, at centrale dogmatiske spørgsmål drøftedes på et akademisk plan og på så højt niveau. Hermed var grunden lagt, ikke blot for en universitetsundervisning af høj kvalitet, men også for den indsats, Skydsgaard siden kom til at øve i international, økumenisk sammenhæng.

Det andet arbejde, som skal nævnes her, er *K.E.Løgstrups* disputats, *Den*

87. Titlen på Søes etiske principlære 1937. 1942 kom *Kristelig Etik.*
88. *Kristus og Staten,* Det tredje Standpunkt 1942, s. 268-272.

erkendelsesteoretiske Konflikt mellem den transcendentalfilosofiske Idealisme og Teologien (1942). Mange af de tanker, som siden anden verdenskrig er blevet udfoldet i Løgstrups forfatterskab, er her foregrebet. Modsætningen mellem livet som det givne og livet som opgave for mennesket, dvs. som den, der først skal give det skikkelse i kulturen, er set som en modsætning mellem teologiens forudsætning og den subjektive idealisme eller mellem det religiøse spørgsmål og det kulturelle. Den egentlige teologiske modsætning til idealismen belyser Løgstrup ved at inddrage »den jødisk-kristne Erkendelse af Gud i Aabenbaringens Dialog«, som det udtrykkes, i dens forhold til idealismens »monologisk bestemte Opfattelse af Erkendelsens Væsen«. Medens den filosofiske del af bogen bygger på et stort materiale, får man det indtryk, at den sidste, teologiske del har en mere skitsemæssig karakter. Det er således ikke helt med urette, når N.H.Søe mener, at den Jesus, der optræder hos Løgstrup, smager en del af Grønbech. Det er bemærkelsesværdigt, at Løgstrup allerede her er »systematisk« i sin arbejdsform. Det drejer sig for ham ikke om at give en korrekt fremstilling af et eller flere filosofiske eller teologiske forfatterskaber, men om at behandle et problem, der forfølges stædigt uden fjerneste hensyn til andet end det, der synes forfatteren at tjene problemets løsning.

Anden verdenskrig blev i flere henseender afslutningen på en periode i fakultetets og den danske teologis historie. Ved krigens afslutning var der to fakulteter i landet, og efter kapitulationen begyndte en ny tid, både i Danmark og i Tyskland, det land, hvorfra dansk teologi altid har hentet så meget af, hvad den har været optaget af, måske ikke altid til dens fordel.[89]

FAGSPECIALISERING OG PLURALISME (1945-1979)

Fakultetets stillinger

Som det øvrige universitet har også Det teologiske Fakultet i den sidste menneskealder oplevet en gennemgribende forandring af lærerstabens omfang og karakter, først i langsomt tempo, derefter i 60'erne i stor hast, medens 70'erne medførte stagnation. Det relativt store antal professorstillinger bevirkede, at det også i 60'erne vedblivende var professorerne, der satte standarden og bestemte kursen. De yngre læreres indflydelse blev i de fleste tilfælde bestemt af, om de ville og kunne forstå sig selv som universitetslærere

89. Professor P.G.Lindhardt har med stor beredvillighed læst manuskriptet til fakultetets historie 1830-1945. For den ikke ubetydelige hjælp og opmuntring, jeg har fået herigennem, er jeg meget taknemmelig.

i klassisk forstand. Dermed er ikke sagt, at professorerne som helhed skulle være bedre lærere end deres yngre kolleger, men blot at målestokken forblev den hidtidige, uanset hvilken betegnelse den enkelte lærer gik under.

I det første halvandet årti forløb tingene stort set som hidtil. 1947 blev Søren Holm udnævnt til professor, og Bergmann blev afskediget på grund af alder. Da sidstnævntes professorat var personligt, var der ingen stilling til bestridelse af hans fag, missionshistorien. Først fra 1951 fik man en lektor i faget, der aldrig i synderlig grad har haft de københavnske studenters bevågenhed. I 1960'erne var lektoratet nogle år ubesat, og senere mistede fakultetet det helt ved at overdrage det til en amanuensis ved et andet fakultet på et tidspunkt, da det blev forbudt at have lektorat ved siden af en fast stilling ved universitetet. Således endte dette fragment af Bergmanns stilling som et kvalifikationstillæg hos en lærer uden for fakultetet.

Efter nogle års vakance i det nytestamentlige docentur lykkedes det fakultetet at få det omdannet til et professorat, hvorved man kunne genopslå det under nye betingelser. Et nedsat sagkyndigt udvalg kunne ikke komme til enighed om ansøgerne. Et flertal (Mosbech og A.Fridrichsen, Uppsala) indstillede *Olof Linton,* medens Johannes Munck fandt tre af ansøgerne kompetente og foreslog konkurrence. Det sidste blev tiltrådt af fakultetet, som ønskede, at også dr.theol. Bent Noack skulle have lejlighed til at deltage. Derefter afholdtes den hidtil sidste professorkonkurrence ved fakultetet. Konkurrencekomiteen kunne ikke blive enig. Linton fik fire stemmer og Noack tre. Januar 1949 konstitueredes Linton, der var svensk statsborger, i embedet.[1] Linton var højt kvalificeret og vandt megen respekt for sin lærdom. Hans undervisning hemmedes dog, især i begyndelsen, noget af sprogvanskeligheder.

De følgende år nedsattes fakultetets aktivitet på forskellig måde. Nørregaard og Bentzen var syge i længere perioder, og Flemming Hvidberg, der var medlem af Folketinget, blev undervisningsminister i regeringen Eriksen-Kraft (1950-53). Langt værre var det, at fakultetet 1953 mistede tre af sine medlemmer i løbet af få måneder: Aage Bentzen, Holger Mosbech og Jens Nørregaard. *Bent Noack* var efter forholdene nærmest selvskrevet til det nytestamentlige professorat.[2] Det voldte heller ikke større vanskelighed at udpege *Eduard Nielsen* i Gammel Testamente.[3] Begge havde flere års erfaring med universitetsundervisning bag sig, Noack som lektor i Århus, Eduard Nielsen, der i nogle år havde været universitetsadjunkt i Århus, som

1. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1947-48. Omslag: professoratet i Ny Testamente.
2. Smst. 1953-54 I, B 88,98, A 123.
3. Smst. 1954-55 I. Omslag: professorat i Gammel Testamente.

stedfortræder for Hvidberg i dennes ministertid og siden som lærer under vakancen. De var både videnskabeligt og pædagogisk vel rustede til arbejdet.

Mere spænding var der forbundet med besættelsen af det kirkehistoriske professorat. Juni 1954 disputerede de to ansøgere, der kunne være tale om, pastor *Niels Knud Andersen* og universitetsadjunkt *Torben Christensen,* begge for den teologiske doktorgrad. Niels Knud Andersen var forlængst en anerkendt kirkehistoriker. Hans område var først og fremmest den danske kirkehistorie. I disputatsen om den københavnske bekendelse 1530 – som udvalget var tilbøjeligt til at anse for det bedste af samtlige indsendte arbejder – havde han dog demonstreret et bredt kendskab også til tysk reformationshistorie. Torben Christensen havde hidtil været anset for at være systematiker, hvad da også hans undervisning som universitetsadjunkt tydede på, men i 1953 skiftede han kurs. Udvalget var imponeret over hans indleverede utrykte arbejder (om urkristendommen og Justin Martyr). Det betegnede begge ansøgere som fortrinlige forskere, men foretrak Torben Christensen med den begrundelse, at han var mere internationalt orienteret.[4] Allerede inden Torben Christensen udnævntes (1.11.1954) ansøgte fakultetet på udvalgets opfordring om et ekstraordinært professorat i dansk kirkehistorie til Niels Knud Andersen, og hertil blev han udnævnt 1.4.1957.[5] For den kirkehistoriske undervisning og forskning betød denne tilvækst og fornyelse overordentlig meget. Nørregaard havde kun i ringe grad kunnet deltage i undervisningen efter ophøret af det seks-årige rektorat.

1959 døde Hvidberg under en studierejse. Da hans professorat var ekstraordinært, måtte fakultetet først søge et ordinært professorat oprettet, inden det kunne tænke på at finde en efterfølger. Efter at dette var lykkedes, besattes embedet uden opslag med *Svend Holm-Nielsen,* der kort forinden var blevet dr.theol. på en afhandling om salmerne i Qumranteksterne.[6] Holm-Nielsen var velkendt med universitetets forhold og med det teologiske studium. Fra 1945 var han undervisningsassistent, og i mange år havde han virket som manuduktør. Dertil kom, at han i flere perioder havde undervist i eget navn, sidst efter Hvidbergs død. Det var således også i dette tilfælde en erfaren mand, der indtrådte i fakultetet.

Få år efter nødvendiggjorde atter et dødsfald nybesættelse af et professorat. 10.august 1963 døde Hal Koch ganske uventet. På det tidspunkt var man i gang med at besætte et nyt kirkehistorisk professorat i Århus. De ansøgere, udvalget havde koncentreret sig om, *Jakob Balling* og *Leif Grane,* søgte nu også i København. Det endte med, at de fik hver sit professorat, Balling i Århus og

4. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1953-54 I, B 86.
5. Smst. B 109.
6. Smst. 1960 VI, 34/60.

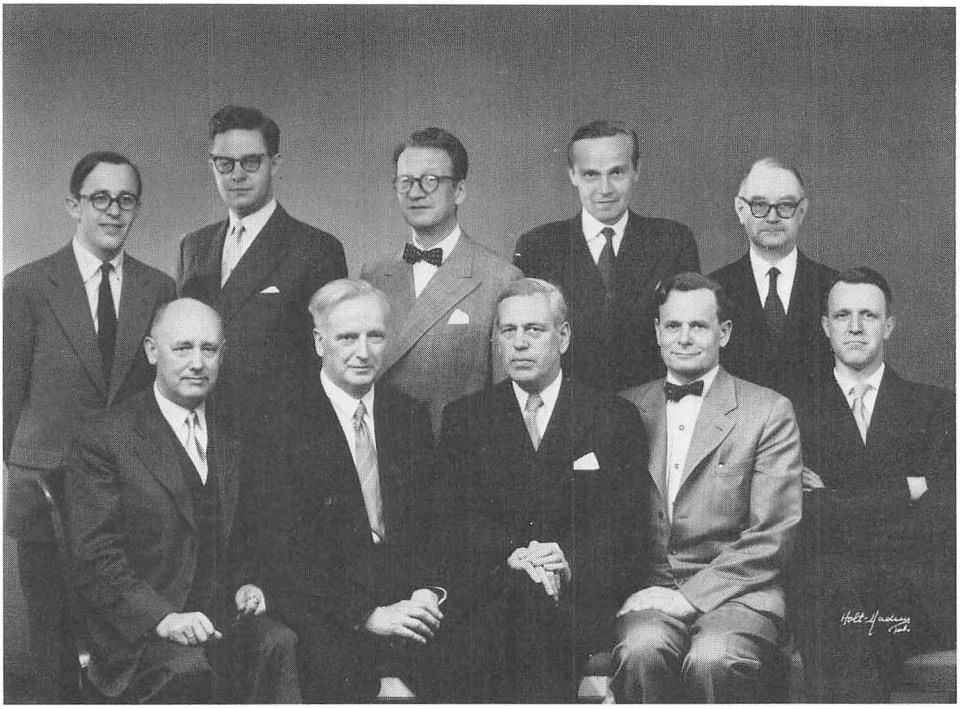

Fig. 114. Det teologiske Fakultet 1957. Stående fra venstre: Eduard Nielsen, Niels Knud Andersen, Flemming Hvidberg, Torben Christensen, Kristen Ejner Skydsgaard. Siddende: Søren Holm, N. H. Søe, Olof Linton, Hal Koch og Bent Noack. Holt-Madsen fot. KU.

Grane i København. Jakob Balling havde en kort tid haft en ny amanuensisstilling i kirkehistorie i København, medens Grane var universitetsadjunkt samme sted. Begge havde kort forinden disputeret.[7]

Børge Diderichsen, der i mange år havde undervist ved fakultetet, først som undervisningsassistent, siden som lektor i Ny Testamente, blev 1962 dr.theol. Han havde i mange år været højt skattet som manuduktør i Ny Testamente og systematisk teologi, prist af alle for sine betydelige pædagogiske evner. Fakultetet fandt det rimeligt at søge et ekstraordinært professorat oprettet til ham i Ny Testamente. Hertil udnævntes han 1965.[8]

Kort efter (jan.1966) afskedigedes N.H.Søe på grund af alder. Efter en lang og besværlig procedure afgav udvalget (Søe, Holm og Johan B.Hygen, Oslo) omsider betænkning i efteråret 1967. Holm og Hygen indstillede *Niels Thulstrup,* medens Søe foretrak Poul Henning Jørgensen. Fakultetets flertal fulgte flertalsindstillingen og 1. maj 1968 udnævntes Thulstrup til professor i

7. Smst. 1964 VI.
8. Smst. 1963 VI, 13/60 og 1965 VI.

systematisk teologi.[9] Han havde siden sin studentertid arbejdet med Søren Kierkegaard, især med udgivelse og kommentering af tekster. Hans disputats fra 1967 er en historisk-genetisk undersøgelse af Kierkegaards forhold til Hegel.

Efter Olof Lintons afgang på grund af alder blev hans embede pr. 1. september 1969 efter enstemmig indstilling fra det sagkyndige udvalg besat med docent, dr.theol. *Niels Hyldahl,* Århus. Hyldahl var begyndt som patristiker (disputats om Justin Martyr), men havde allerede nogle års lærervirksomhed i Ny Testamente ved Aarhus Universitet bag sig.

Allerede flere år forinden var det lykkedes fakultetet at få bevilling til dublering af professoratet i dogmatik. 1969 blev det opslået, og 12. februar 1970 afgav det nedsatte udvalg votum, hvori det resolveredes, at ingen af ansøgerne skønnedes kvalificerede til det ledige embede.

De samme ansøgere forsøgte sig, sammen med en række andre, påny, da Søren Holm 1971 gik af på grund af alder. Udvalget bestod af Thulstrup, R.Holte (Uppsala) og Per Lønning (Norge). Det indstillede, efter at have fraskrevet de fleste af ansøgerne kvalifikationer i systematisk teologi, teol. dr. *Urban Forell* (Lund), der væsentligst havde interesseret sig for sproganalytisk filosofi. Udvalgets votum, der førte et lejlighedsvis ret stærkt sprog, blev af fakultetsrådet tilbagesendt som uegnet i den foreliggende form, men efter en revision blev det godkendt, og det fornødne flertal tilsluttede sig indstillingen. Forell konstitueredes fra 1.april 1972.

Sommeren 1971 blev det nye professorat i dogmatik opslået igen. 6 ansøgere meldte sig. Udvalget (K.E.Skydsgaard, Regin Prenter og Per Erik Persson, Lund) kunne ikke nå til enighed. De to danske medlemmer indstillede amanuensis *Ole Jensen,* Århus, medens Per Erik Persson indstillede docent Benkt-Erik Benktson (Lund). Ole Jensen udnævntes pr. 1.januar 1974. Inden Skydsgaard nåede at afslutte arbejdet i udvalget, var han selv fratrådt på grund af alder. Da så mange systematiske professorater (både i København og Århus) fornylig havde været ledige, måtte man denne gang søge at finde nye kræfter til bedømmelsen. Det lykkedes at formå Inge Lønning (Oslo) og Christian Thodberg (Århus) til at indtræde i udvalget, hvis tredje medlem var Leif Grane. Efter at to ansøgere havde trukket sig tilbage, stod valget mellem Benkt-Erik Benktson og pastor *Theodor Jørgensen.* Sidstnævnte indstilledes eenstemmigt. Han udnævntes fra 1. juli 1974. De to nye professorer har begge skrevet vægtige disputatser, som de – lidt usædvanligt – først har forsvaret efter deres tiltrædelse.

Også før 1968 havde ansøgere til professorater og docenturer lejlighed til at

9. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1965. Omslag: Søes professorat.

se indstillingen og, hvis de ønskede det, gøre bemærkninger hertil. Lejlighedsvis er denne ret også tidligere blevet benyttet, omend ikke så ofte som i de sidste ti år. Nyt er det derimod, at ansøgere har givet deres skuffelse over ikke at blive indstillet luft i udtalelser og skrivelser til dagspressen. I de første år efter 1968 var det let at få optaget indlæg, der kastede et dårligt lys over universitetet og dets institutioner. Et par af disse frustrerede ansøgere benyttede sig i rigeligt mål af denne mulighed. I sig selv fortjener disse overfladekrusninger måske ikke omtale, men som symptom er de ikke uinteressante. Angrebet på »professorvældet« vakte glæde i de forskelligste lejre. Ikke blot saglig kritik, men også angreb, som væsentligst betod i udokumenteret mistænkeliggørelse, havde åbne spalter i aviserne og et villigt øre i hvert fald hos nogle politikere – om ikke for andet, så som udtryk for en mening i offentligheden, man ikke ville sidde overhørig.

Med besættelsen af de to professorater i dogmatik nåede fakultetet for en kort tid op på 12 professorstillinger. Desværre varede det ikke ret længe. November 1976 faldt Børge Diderichsen for aldersgrænsen, og det lykkedes ikke fakultetet at bevare hans ekstraordinære professorat. I stedet for fik man en adjunkt-lektorstilling. I 60'erne havde fakultetet haft yderligere to professorater på budgettet, i praktisk teologi og i missionshistorie. Især det første var der stærke ønsker om at få, men planen nåede ikke at blive realiseret, før de økonomiske vilkår ændredes. 1977 gjorde fakultetet i hvert fald en første begyndelse til opbygningen af en undervisning og forskning inden for den praktiske teologi ved at bruge den nye adjunkt-lektorstilling hertil.

Februar samme år forlod *Bent Noack* universitetet for at blive rektor for Præstehøjskolen. På få måneder reduceredes antallet af fungerende professorer i Ny Testamente således fra 3 til 1. En væsentlig hjælp fik fakultetet dog ved, at Diderichsen fortsatte sin undervisning hele 1977/78. Til Noacks professorat var der tolv ansøgere. Udvalget indstillede den 35-årige *Gerd Theissen,* hidtil gymnasielærer i Bonn, Vesttyskland. Det er første gang i nyere tid, en tysk statsborger har opnået et professorat ved fakultetet. Theissen har allerede en betydelig produktion bag sig. Omtrent på samme tid (dec. 1978) forlod *Ole Jensen* universitetet efter kun 4½ år for at blive domprovst i Maribo.

Med gennemførelsen af styrelsesloven 1970 og stillingsstrukturcirkulæret 1972 ændredes de ikke-professorale læreres placering radikalt, idet de opnåede samme valgret og valgbarhed til de styrende organer som professorerne. Da stillingsstrukturcirkulæret bestemte, at amanuenser med over to års anciennitet kunne glide lige ind i en lektorstilling, har de fleste af fakultetets lektorer aldrig – med mindre de har søgt et professorat – været genstand for

en formel prøvelse i et sagkyndigt udvalg. Denne overgangsbestemmelse var næppe lige så klog, som den var hensynsfuld. I overgangstiden har ordningen medført, at amanuenser, der måske var ansat med særlige opgaver for øje, gennem stillingsstrukturens ændring pludselig så sig undergivet de samme betingelser i undervisning og forskning som professorerne. Med styrelseslovens rettigheder fulgte logisk stillingsstrukturens pligter.

Fakultetets udbygning

Indtil 1956 havde fakultetet 9 professorater (2 i hvert af fagene Gammel Testamente, Ny Testamente, Kirkehistorie og Systematisk teologi, 1 i Dogmatik) og et lektorat (Missionshistorie). Derudover havde man undervisningsassistenter til at bestride visse dele af forprøveundervisningen. Teologisk Laboratorium, der havde til huse i Studiegaardens stueetage til højre, omfattede et lærerværelse, et forstander- og assistentværelse, en læsesal, en større og en mindre øvelsessal samt en gang, der var studenternes eneste opholds- og samtalerum. Assistenten på laboratoriet fik et mindre honorar, der højst var egnet som tilskud til i forvejen beskedne indtægter. Laboratoriets annuum var på 4000.- kr. Set på denne baggrund bragte det næste tiår betydelige forbedringer, men det er svært at komme uden om, at fakultetet skadede sig selv ved for stor tilbageholdenhed. Sidst i 60'erne blev klager i Konsistorium over fakultetets ringe ressourcer imødegået med den bemærkning, at det var fakultetets egen skyld.

Men noget skete der trods alt. Allerede på et fælles fakultetsmøde 1946 havde de to teologiske fakulteter drøftet muligheden for at oprette et institut for kirkehistorisk forskning.[10] Ti år senere lykkedes det. For indsamlede midler erhvervedes villaen Vodroffsvej 8 af professor Nørregaards bo til indretning af et *Institut for dansk Kirkehistorie* og et *Økumenisk Institut.* Huset blev overdraget universitetet til dette formål, men i gavebrevet indføjedes en bemærkning om, at såfremt villaen engang i fremtiden ikke længere blev benyttet til universitetsformål, skulle indtægten af den i huset bundne formue alene anvendes til fordel for forskningsopgaver, der vedrørte de to institutter. Da disse 1971 overførtes til Købmagergade 44-46, blev gavebrevet, trods henstillinger fra universitetet, ikke respekteret af Undervisningsministeriet, der kynisk trak sagen i langdrag. Endelig enedes man (1977) om at forelægge sagen for kammeradvokaten, hvis udtalelse lød på, at ministeriet var forpligtet til at overholde gavebrevets bestemmelser. Universitetet rekapitule-

10. KU. Teol. Fak. Dekanatssager 1945-46 VII.

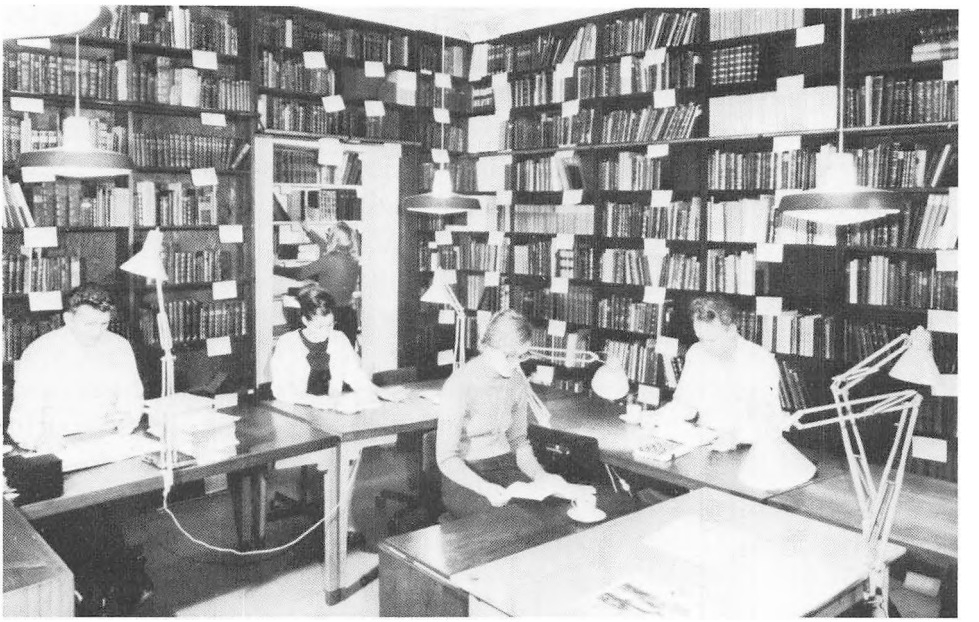

Fig. 115. Biblioteket, Institut for dansk Kirkehistorie, Vodroffsvej 8. I 15 år havde instituttet, sammen med Økumenisk Institut, til huse i Jens Nørregaards gamle villa. Omgivelserne var måske ikke altfor praktiske, men i andre henseender særdeles arbejdsbefordrende. Foto 1971.

rede sagen over for ministeriet og søgte at fremkalde en overdragelse af ejendommen eller udbetaling af en affindelsessum. Først 1979 kunne ministeriet bekvemme sig til at fremsende ansøgning herom til finansudvalget. Det er ubehageligt tankevækkende, at et ministerium således kan tilsidesætte forpligtelser, det ville have kostet private borgere dyrt at negligere.[11]

Med de to institutter på Vodroffsvej fulgte efterhånden stillinger, en amanuensis til hvert og senere yderligere to afdelingslederstillinger til dansk kirkehistorie, den ene til undersøgelse af folkereligion i Danmark. Der opbyggedes to fremragende biblioteker. Dansk kirkehistorie er trods alt et biblioteksmæssigt overskueligt forskningsområde, og bogsamlingen har nu en kvalitet og et omfang, der gør den enestående i sin art. Kvalitativt kunne Økumenisk Instituts bibliotek godt hævde sig, skønt midlerne her ikke forslog så langt. Vodroffsvej 8 var naturligvis en vældig forbedring af fakultetets faciliteter, men det var trods alt kun to særlige områder, der hermed var dækket, og som fik lejlighed til at opbygge noget ved fakultetet hidtil så ukendt som et »forskningsmilieu«. Til betjening af de øvrige fag og discipliner havde man fortsat kun laboratoriet med dets pladsmangel og utilstrækkelige bevillinger.

11. 7.marts 1979 konfirmeredes fundats for »Jens Nørregaards og Hal Kochs Fond«.

De nye amanuensisstillinger på Vodroffsvej inspirerede til at søge assistentstillingen ved laboratoriet omdannet til en tilsvarende amanuensisstilling. Laboratoriets annuum var endnu 1964-65 kun på 10.000.- kr, der altså skulle forslå til vedligeholdelse af et bibliotek for lærere og studenter inden for samtlige fag. Under laboratoriet indrettedes 1965 et *Søren Kierkegaard Bibliotek,* der siden – efter nogle få år som selvstændigt institut – er indgået i Institut for systematisk teologi. Samtidig fik laboratoriet overladt en lejlighed til lærerværelser og senere endnu en til amanuenser og stipendiater. Det var dog klart, at disse små udvidelser på ingen måde kunne stille fakultetets behov for mere plads. Endelig i november 1967 lykkedes det at opnå Konsistoriums godkendelse af, at der oprettedes *to nye teologiske institutter,* for bibelsk eksegese og for kirke- og missionshistorie. Da bevillingerne på dette tidspunkt flød lidt rigeligere end før, knyttedes der hurtigt amanuensis og kontorhjælp til hvert af de nye institutter. Man fik i første omgang overladt en mindre lejlighed i Linnésgade, hvorfra man siden flyttede til Lille Kirkestræde, indtil hele fakultetet 1971 samledes i Købmagergade. 1974 blev afdelingen for religionssociologi under Institut for dansk Kirkehistorie omdannet til et selvstændigt institut under navnet *Institut for praktisk teologi og religionsvidenskab.* Da afdelingslederen kort efter forlod universitetet omtrent samtidig med, at fakultetet af hensyn til institutternes placering i styrelseslov og statut for Københavns Universitet tilstræbte en forenkling, forsvandt det hurtigt igen og blev i stedet for en afdeling under *Institut for systematisk teologi.* Sidstnævnte institut oprettedes formelt 1970, men fik først ved indflytningen i Købmagergade egne lokaler. Indtil da bestod det kun i form af en særlig bevilling på laboratoriets annuum.

I løbet af årene 1956-1974 oprettedes således i alt 7 institutter, hvoraf de tre, hvis opgave det var tilsammen at dække fakultetets behov for undervisnings- og forskningsfaciliteter i almindelighed (bibelsk eksegese, kirke- og missionshistorie og systematisk teologi) på en måde overtog laboratoriets oprindelige opgave. De fire andre var derimod først og fremmest motiveret af forskningsbehov. Da institutterne i den nye universitetsstruktur er samlende organer under fakultetet med henblik på både forskning og undervisning, blev specialinstitutterne efterhånden henlagt til det almene institut, hvorunder deres forskning bedst lod sig anbringe, idet de to kirkehistoriske institutter forenedes, og de tre øvrige specialinstitutter blev afdelinger under Institut for systematisk teologi.

Teologisk Laboratorium havde måttet aflevere meget betydelige dele af bogsamlingen til institutterne. Et mindre håndbibliotek bevaredes, for at laboratoriet kunne anvendes som studenterlæsesal, og det fortsatte med at stille kontorhjælp til rådighed for studenter og lærere (fotokopiering, stencile-

ring, renskrivning af manuskripter). Laboratoriets amanuensis overførtes ved stillingens ledighed 1972 til systematisk institut, der var kommet for sent i gang til at få en videnskabelig stilling. 1975 nedlagdes laboratoriet. Studenterlæsesalen er opretholdt og indgår nu sammen med det tidligere til laboratoriet knyttede personale i *Teologisk fællesafdeling,* der varetager en række servicefunktioner for institutterne. Til fællesafdelingen knyttedes en bibliotekar og desuden overførtes nogle af institutternes kontorstillinger hertil. Fællesafdelingen har selvstændigt annuum og medhjælpssum, administrerer tidsskrifthold for alle institutter, fører regnskab for dem og yder bistand med fotokopiering m.v. Formentlig er det ad denne vej lykkedes at forenkle en række arbejdsprocesser.

Efter den nye stillingsstrukturs indførelse er samtlige ansatte fra amanuensisgruppen, der oprindeligt var såkaldte »institutamanuenser« (i alt 6) indgået i varetagelsen af en universitetslærers normale forpligtelser. Der er ikke tvivl om, at denne forandring har haft en gavnlig indflydelse på arbejdsklimaet. Efter en tid, der havde været præget af amanuensisgruppens forståelige ønske om medindflydelse, var det godt, at denne indflydelse ikke vedblivende udøvedes fra skriveborde, hvis byrder kunne synes noget ubestemmelige, medens professorerne og de amanuenser, der var ansat med henblik på undervisning, havde klart definerede opgaver. Fakultetets fremstød for at få flere stillinger havde i begyndelsen netop været koncentreret om institutamanuenserne, men i løbet af 1960'erne søgtes om en række stillinger, der alene var motiveret med undervisningsbehovet, især inden for Gammel og Ny Testamente. Da kursen begyndte at vende i begyndelsen af 1970'erne, havde fakultetet i alt 12 amanuensisstillinger (2 i Gammel Testamente, 3 i Ny Testamente, 4 i kirkehistorie, 2 i systematisk teologi og 1 i religionssociologi). 1974 måtte fakultetet ved en såkaldt reallokering afgive en adjunktlektorstilling. Senere er der, som nævnt, oprettet en adjunkt-lektorstilling i systematisk teologi med særligt henblik på praktisk teologi, men som erstatning for tabet af et ekstraordinært professorat i Ny Testamente. Da også den afgivne stilling faldt inden for Ny Testamente, manglede dette fag i høj grad arbejdskraft. For at bøde på det overførte fakultetet et lektorat, som i sin tid var oprettet til Thulstrup, men som efter hans udnævnelse til professor havde været et lektorat i systematisk teologi i almindelighed, til Ny Testamente. Et lektorat i middelalderens teologi og filosofi var blevet omdannet til en amanuensisstilling, der er medregnet blandt de fire stillinger i kirkehistorie.

Bortset fra de fastansatte lærere og de eksterne lektorer har to grupper undervist de studerende, undervisningsassistenter og stipendiater. Siden gennemførelsen af den nye studieordning af 1975 har en udstrakt brug af

undervisningsassistance været nødvendig, da studentertal og -tilgang netop i denne tid er steget betydeligt. På grund af den økonomiske situation har det ikke været muligt i fornøden grad at få bevillingerne forøget. Fakultetet har derfor set sig tvunget til at overføre ret store midler inden for rammebevillingen til undervisningsassistentkontoen. Stipendiaterne kan frit undervise i emner, der ligger inden for deres eget forskningsområde. Alligevel har denne undervisning ved et fakultet, hvis studieform kun i begrænset omfang er bestemt af kursuspræget undervisning, i realiteten virket som en forøgelse af undervisningstilbuddet.

Indtil styrelseslovens gennemførelse havde universitetets bevillingspraksis en udpræget patriarkalsk karakter. Ved siden af de tildelte beløb til fakulteter og institutter, beregnet til annua, medhjælpssum, undervisningsassistance osv., holdt Kuratoriet betydelige summer i reserve under betegnelsen »Rektors rådighedsbeløb«. Disse midler uddeltes efter ansøgning på de ugentlige rektor-kurator møder. Faste normer for tildeling fandtes ikke, hverken for rammebevillinger eller for andel i rådighedssummen. Meget beroede på den enkelte institutions evne til at føre sig frem i Konsistoriums forretningsudvalg, ikke mindst på evnen til at finde det psykologisk rigtige tidspunkt. I dette spil, for sådan må det betegnes, har fakultetet ikke altid formået at gøre sig gældende. Da rammebevillinger ofte blev givet som en procentuel andel i de midler, der var til rådighed, sammenlignet med fakulteternes samlede krav, kom det også fakultetet til skade, at det ikke ved overbudgettering ville søge at opnå, hvad det virkelig havde brug for. Dog kunne det naturligvis ikke undgås, at fakultetet fik del i den forøgelse af universitetets midler, som årligt lagdes til i 60'erne. Eksempelvis firedobledes dets annua fra 1964-65 til 1967-68, da inflationen endnu havde begrænset omfang. Samtidig gav ansættelsen af kontorhjælp på institutterne og tildeling af medhjælpssummer mulighed for betydelige aktivitetsudvidelser. I de samme år blev man også flinkere til at gøre krav på en passende andel af rådighedsbeløbet. En række eengangsbevillinger muliggjorde således etableringen af acceptable biblioteker på institutterne.

Sammenhængen mellem bevillinger og lokaler beror vel mindre på et logisk princip end på en fornemmelse af, at forbedrede ydre rammer nødvendigvis vil øge aktiviteten og dermed også rejse et rimeligt krav om tilsvarende økonomiske midler. For så vidt kan man sige, at den i mange år miserable lokalesituation medvirkede stærkt til at gøre fakultetet tilbageholdende. 1956 fremsatte fakultetet ønske om at få overladt den øverste etage i Studiegaarden, men fik afslag.[12] Heller ikke et forslag om fakultetets overtagelse

12. KU. Teol. Fak. Dek.sager 1956 VI, 128/56.

af Kuratoriebygningen ud til Studiestræde og almanaklokalerne i Studiegaarden, under bevarelse af laboratoriet, kunne nyde fremme.[13] I sidste halvdel af 1960'erne deltog fakultetet på forskellige planer i forhandlingerne om universitetets udflytning. Som bekendt blev ingen af de fremsatte forslag realiseret. Fakultetet havde været tilhænger af en stor udflytning til Høje Tåstrup. Under de ændrede forudsætninger søgte man at holde sig à jour med især Det filosofiske Fakultets planer og at komme med i forhandlinger om køb af ejendomme til universitetsformål i den indre by. Da universitetet fik overdraget Danmarks tekniske Højskoles bygninger i Østervoldgade, håbede man at få overladt lokaler dér, men intet syntes at lykkes. Fakultetet stod rent talmæssigt svagt over for det store filosofiske fakultet. 1968 fik fakultetet så tilbudt ejendommene Købmagergade 44-46, der en tid havde været overladt nogle af de humanistiske fag. Ejendommene var blevet nødtørftigt istandsat til formålet, men rømmedes med glæde af de fag, der havde haft til huse i dem. Tilbuddet til Det teologiske Fakultet forudsatte en gennemgribende istandsættelse, og det blev antydet, at der ikke i overskuelig fremtid kunne tænkes nogen anden mulighed. Under bestemte betingelser vedrørende isolering af vinduer og andre forbedringer accepterede fakultetet, hvorefter ombygningen kunne begynde i sommeren 1969. Indflytningen fandt sted oktober 1971.[14]

Lokalerne i Købmagergade er ikke ideelle, men det var af stor værdi at få samlet alle fakultetets institutter under eet tag. For de fleste af lærerne var det noget helt nyt at få tildelt et arbejdsværelse på universitetet og at have mulighed for at benytte sekretærhjælp. Af endnu større betydning var det dog nok at få samlet institutternes biblioteker i samme hus og i umiddelbar forbindelse med de lokaler, der anvendtes til undervisningen. Det kan dog ikke nægtes, at denne sidste fordel købtes dyrt, for så vidt som fakultetets overtagelse af »Købmagergadeannekset« medførte dets fysiske isolering, en skæbne, som det deler med en række andre fag. Formentlig har dette især berørt lærerne, der var vant til at møde kolleger fra andre fag i lærerværelserne i hovedbygningen og Metropolitanannekset og ikke mindst i lærernes spisestue. For de studerende bød de nye lokaler på en række hidtil ukendte muligheder. Studenterorganisationerne (fagråd og Moderate Studenter) fik lokaler og kontorfaciliteter, og en række mindre værelser blev stillet til rådighed for de studerende til »samlæsning«. For alle implicerede betød koncentrationen en bedre udnyttelse af fakultetets ressourcer.

Også i administrativ henseende har fakultetet fået bedre vilkår. Først 1964 opnåede dekanen at få egen kontorhjælp. Før den tid var han henvist til at

13. Smst. 1958 VI, 7/58.

14. Smst. 1968 X. Omslag: Købmagergade 44-46.

benytte konsistorialkontorets personale. Med hensyn til akademisk administrativt personale bevaredes derimod fællesskabet med Det filosofiske (siden humanistiske) Fakultet et stykke op i 1970'erne. Det var ikke en tilfredsstillende ordning, da de skiftende fakultetssekretærer også havde andre opgaver og sjældent fik mulighed for at opfatte deres hverv ved fakultetet som deres egentlige ansvar. Dette forbedredes væsentligt, da universitetssekretær *H. Gade-Rasmussen* knyttedes til fakultetet som dets kontorchef og den hidtidige kontorhjælp, *Kajsa Meyer,* blev akademisk sekretær. Hertil føjedes nu en ½ kontorassistent. Efter gennemførelsen af styrelsesloven fik studienævnet til assistance to halvdagsstillinger, der indehaves af studerende. Med dette overskuelige, men velfungerende administrative apparat er fakultetet formentlig en af de billigst og samtidig mest effektivt forvaltede enheder under universitetet.

Udbygningen af fakultetet med de nye stillinger og især med overflytningen til Købmagergade har givet en række muligheder, som førhen slet ikke eksisterede. For så vidt er der tale om meget store forbedringer, men det er jo tilfældet for hele universitetet. Anderledes tager det sig ud, hvis man drager sammenligninger. I mange år var omfanget af fakultetets lærerstab overordentlig gunstigt i forhold til mange andre fag. Denne situation er imidlertid ikke længere til stede. Antallet af studenter pr. lærer er i de senere år forrykket til ugunst for fakultetet.

Studieordning og studieforhold

Den kgl. anordning af 1945, der havde medført nogle enkelte justeringer, men som først og fremmest skulle drage konsekvenserne af fakultetsudbygningen i Århus, bragte ikke ro om studieordningsspørgsmålene. Allerede året efter stillede de to studenterråd forslag om nyordning af forprøven,[15] og på et fælles fakultetsmøde november 1946 besluttedes det at lade Hal Koch udarbejde et forslag til ny eksamensordning.[16] Det skete også, men Kochs forslag, der forudsatte en grundig undervisning i latin, græsk og hebraisk som basis for et frit studium med øvelsesopgaver i stedet for hukommelsespræstationer, vandt ikke fornødent bifald i fakulteterne.[17] Fra studenterside var man utilfreds med, at der ikke skete noget, og klagede over »Fakultetets tilsyneladende Utilbøjelighed« til at udbedre »den svigtende Kontakt mellem Professorer og

15. KU. Teol. Fak. Dek.sager 1945-46 IX.
16. Smst. 1945-46 VII.
17. Bladet »Stud.theol.«, okt. og nov. 1949.

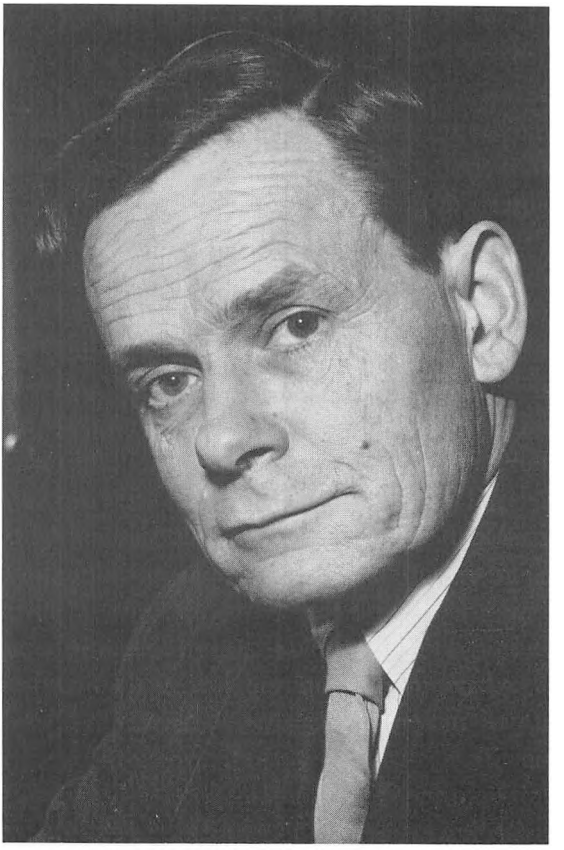

Fig. 116. Hal Koch (1904-1963). Janne Woldbye fot. KB. Billedsamlingen.

Studenter«.[18] Det lykkedes 1950 at bringe nye studieordningsforhandlinger i gang, nu med et studenterrådsforslag som basis,[19] men heller ikke denne gang kom man til noget resultat. Ved en ændring af den kgl. anordning blev lodtrækningen om, hvilke fag der i den enkelte eksamenstermin skulle udgøre henholdsvis 1. og 2.del, afskaffet. Fremtidig skulle Ny Testamente altid læses til 1. del, medens det stod kandidaterne frit, om de ønskede de systematiske fag eller Gammel Testamente og kirkehistorie som 2.del. Under studieordningsforhandlingerne i begyndelsen af 1950'erne havde studenterne især rettet deres kritik mod forprøven, men også klaget over, at eksamenskravene til embedseksamen var for omfattende. Det var særligt disse anker, fakulteterne søgte at vise sig forstående over for, da man 1957 endelig bekvemmede sig til at fremlægge et forslag til ny kgl. anordning.

18. KU. Teol. Fak. Dek.sager 1947-48, brev til Søren Holm, marts 1948.
19. Smst. 1949-50, fælles fakultetsmøde med Århus 1/3 1950.

Efter nogle forhandlinger, bl.a. om ministeriets ønske om at samle alle bestemmelser om den teologiske eksamen i en ny anordning og bekendtgørelse, trådte den nye studieordning i kraft 1958. Der var nu ikke meget nyt i den. Foruden en række formelle ændringer i bestemmelser fra før 1945 som følge af, at der nu var to fakulteter, gjordes forprøveordningen lidt smidigere i henseende til pensumkrav, og der åbnedes adgang til at lade forprøvestoffet udgå helt eller delvis ved den afsluttende eksamen. I Gammel Testamente blev kravene lidt nedskåret, men også omlagt således, at stoffet blev mere varieret end hidtil. Den eneste virkelige fornyelse var en bestemmelse om, at deltagelse i laboratorieøvelser kunne give adgang til lettelser i eksamenskravene.[20] Denne såkaldte »kompensationsordning« fik først og fremmest betydning i København. Den viste sig dog at være af tvivlsom værdi. Man skal formentlig heri se et rudiment af de ideer, der havde bestemt Hal Kochs forslag, men ved kombinationen med en traditionel eksamensordning mistede denne rest enhver sammenhæng med de motiver, der havde været afgørende for Koch. Han havde ønsket at lade selvstændigt arbejde erstatte gold udenadslæren. Kompensationerne, der altså tillod dele af eksamensstoffet at udgå, blev derimod af størsteparten af de studerende, der benyttede sig af ordningen, alene anskuet under et eksamenssynspunkt. Øvelserne fik ganske vist større tilslutning end før, men belastedes på den anden side af studenter, der kun deltog for at opnå lettelser til eksamen, ikke af interesse for de behandlede emner.

Det varede ikke længe, inden utilfredsheden atter begyndte at røre på sig. Ved et fælles fakultetsmøde i Århus i september 1965 nedsattes et udvalg, der skulle udarbejde forslag til en ny studieordning. Især ønskede man at få studietiden skåret ned. Udvalgets planer blev de følgende år forhandlet i flere runder, nu med deltagelse af repræsentanter for amanuenser og studenterråd.[21] Udvalget sluttede sit arbejde med »Revideret forslag« til ny studieordning, udsendt 8.marts 1968. Ved et fælles fakultetsmøde i Århus to måneder senere blev forslaget sat til afstemning. I overensstemmelse med reglerne kunne kun professorerne deltage i afstemningen, og resultatet blev 8 stemmer for og lige så mange imod forslaget, hvorefter det betragtedes som bortfaldet. Da 7 af nej-stemmerne var københavnske, følte afstemningen som en modsætning mellem de to fakulteter, hvortil kom, at studenter og amanuenser, der havde deltaget i arbejdet, følte stor bitterhed over denne udgang. De udtalelser, der refereredes i pressen, bedrede ikke stemningen. Århusfakultetet betragtede herefter forhandlingerne som afbrudt og forberedte en ny

20. Se Aarbog 1953-58, s.309-321.
21. KU. Teol. Fak. Dek.sager 1966 II, 40/66.

Fig. 117. K. E. Skydsgaard (t.v.) og Søren Holm ved en nytårskur. Skydsgaard er i ornat med »fløjlsmave«, den teologiske doktorkjole. På hovedet bærer han en svensk doktorhat. Søren Holm, der var dr.phil., er i kjole og hvidt. Til ungdomsvenskabet, der holdt trods stor teologisk uenighed, føjede de naboskab, idet Skydsgaard i hele sin professortid boede i »Professorgaarden«, St. Kannikestræde 11, medens Holm i en lang årrække som regensprovst boede i nr. 2.

behandling af forslaget med henblik på en gennemførelse i Århus alene. Efter en revision blev en ny studieordning sat i kraft i Århus fra september 1969.[22]

Både bag ja- og nej-stemmerne lå forskellige motiveringer, og i København ønskede flere af modstanderne af forslaget virkelig en ny studieordning, skønt de ikke kunne tilslutte sig den foreslåede. Som et forsøg på atter at bringe forhandlingerne i gang opridsede fem københavnske professorer et nyt forslag, der fik en forholdsvis velvillig modtagelse i København. To repræsentanter for denne gruppe præsenterede forslaget i Århus, hvor det dog ingen velvilje mødte. Da det var udarbejdet med det formål at få forhandlingerne med søsterfakultetet genoptaget, betragtedes det herefter som bortfaldet, og i København bestemte man sig til foreløbig at lade overvejelserne hvile, så

22. Smst. 1968 II, 57/68.

meget mere som man jo afventede en nyordning af universitetets styrelsesregler, der påregnedes at give studenter og amanuenser reel medindflydelse.

Siden 1965 havde Det teologiske Fakultet haft et »studienævn«, der uden besluttende myndighed drøftede alle sager vedrørende studiet. Erfaringerne herfra udnyttedes, da universitetet 1968 lod spørgsmålet om studienævn forhandle i alle fakulteter.[23] Da studienævnene efter fremlæggelse af forslag til ny styrelsesordning for universitetet i en overgangstid så småt begyndte at varetage de opgaver, som med den nye styrelseslov kort efter blev tillagt dem, genoptog man også forhandlinger om studieordningen. Da det blev klart, at en radikal reform ville tage nogen tid, søgte man som en midlertidig løsning at ændre eksamensordningen alene. Den hidtidige eksamensenhed ophævedes, således at de studerende nu kunne melde sig til eksamen i et enkelt fag ad gangen eller kombinere fagene efter eget ønske, uden at der var stillet krav om afslutning inden for bestemte terminer. En række lærerudtalelser frarådede ordningens gennemførelse, idet man frygtede, at den for mange studerendes vedkommende ville gøre studiet til permanent eksamenslæsning. Det vil bero på et skøn, om man mener at kunne konstatere berettigelsen af denne frygt, men det kan formentlig generelt siges at være uheldigt at ændre eksamensordning uden at ændre studieordningen i det hele taget. Det var da også tanken, da studienævnet med styrelseslovens ikrafttræden havde erholdt ret til at vedtage ny studieordning, hurtigst muligt at få skabt en egentlig studiereform. Et energisk udvalgsarbejde blev sat i gang, men det var svært at nå til enighed, og studienævnets loyale fremlæggelse af planerne for institutterne, der hver især havde deres faglige interesser at forsvare, gjorde det ikke lettere. Da man i december 1972 endelig var nået til at afholde *valg* til studienævn i henhold til styrelsesloven – hidtil havde studienævnene fungeret med de nye beføjelser uden at være valgt af den samlede lærer- og studenterbefolkning – var forhandlingerne på det nærmeste brudt sammen.

Det nye studienævn, der trådte sammen januar 1973, satte sig som opgave at have et studieordningsforslag færdigt inden sommerferien, og det lykkedes ved fastlæggelse af en arbejdsplan med faste terminer for tre forhandlingsrunder med institutterne. Også Konsistorium behandlede sagen hurtigt – hvorefter den uden påviselig grund sinkedes i ministeriet, der end ikke formåede at få en bekendtgørelse færdig til 1.september 1975, da ordningen formelt trådte i kraft.[24] I en tid, der med rette forlanger offentlighed og klare begrundelser i forbindelse med beslutningsprocesser, er det forunderligt at forhandle med en institution, der stadig lever i fortiden. »Ministeriet« mener,

23. KU. Teol. Fak. Dek.sager 1968 IX.
24. Bekendtgørelse af 19.september 1975.

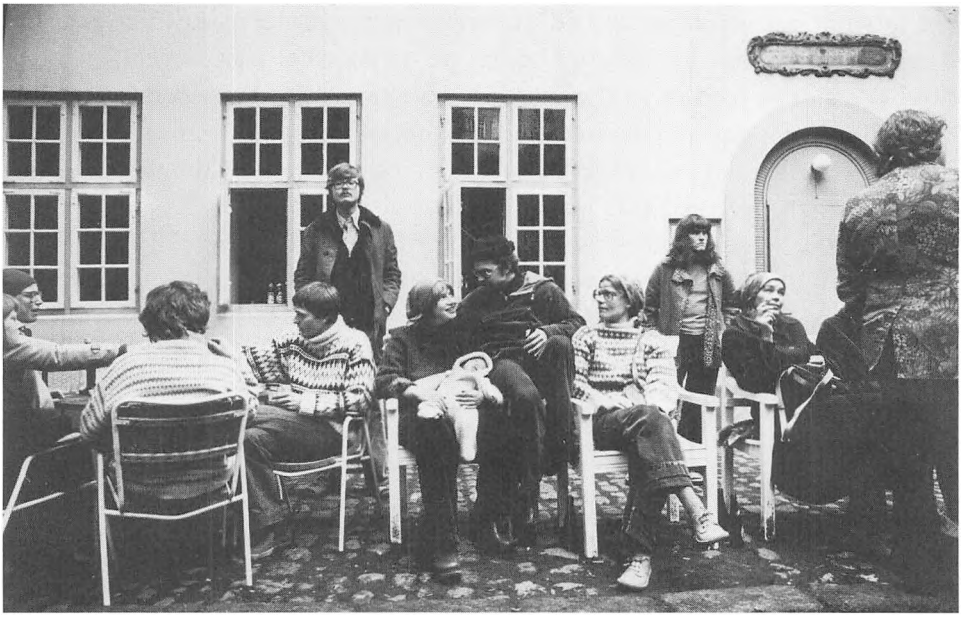

Fig. 118. Studenter i Borch's Kollegiums have. Netop dette kollegium har en særlig plads i fakultetets historie, fordi over halvdelen af pladserne er forbeholdt teologer. Nu er de fleste alumner studenter, men før i tiden har mange teologiske kandidater boet her, medens de drev fortsatte studier. Privat foto.

siger man, ganske som det tidligere var skik i Romerkirken at tale om »Kirken« som en over alle vande svævende hypostase. Dette forhold synes ikke at være blevet bedre efter oprettelsen af direktoratet for de såkaldte »videregående uddannelser«. Takket være en fornuftig planlægning fra fakultetets side lykkedes det dog at råde bod på ministeriets skødesløshed, så at de nye studenter uden yderligere forsinkelse kunne begynde deres studium under nye former.

Den nye studieordning, der var begunstiget med en eenstemmig vedtagelse i studienævnet og udbredt velvilje blandt lærere og studenter iøvrigt, deler som hidtil studiet i et forstudium og et hovedstudium, men bortset fra denne ydre struktur er næsten alt anderledes. Forstudiet, der er beregnet til 1½ år for klassisk-sproglige studenter, tilstræber først og fremmest at indføre de studerende i de teologiske fags arbejdsformer for at sætte dem i stand til under hovedstudiet at arbejde selvstændigt. De enkelte fag afsluttes, når undervisningen er bragt til ende, med en skriftlig prøve. For at gå videre skal man opnå »bestået«. Fakultetets ønske om at lade prøverne være vejledende for de studerende, der således selv skulle afgøre, om de var i stand til at forlade forprøvestadiet, strandede på betænkeligheder i Konsistorium.

I løbet af hovedstudiet skal de studerende gennem større skriftlige arbejder demonstrere deres fortrolighed med de teologiske fags arbejdsmetoder. Studiet afsluttes med en række opgaver, der efter eget ønske kan besvares som dag- eller ugeopgaver. Den nye studieordning har medført, at en meget stor del af lærernes timer er henlagt til forstudiet, og at den individuelle vejledning betyder langt mere end tidligere under hovedstudiet.

Også inden gennemførelsen af 1975-ordningen er nye områder blevet inddraget i undervisningen, og nye undervisningsformer er taget i brug. Da man aldrig har haft obligatorisk speciale, var det indtil 1975-ordningen muligt at studere teologi uden at forelægge noget skriftligt før den afsluttende eksamens 4-timers opgaver uden hjælpemidler. Indførelsen af muligheden for at aflevere speciale i alle fag (1945) har utvivlsomt styrket de studerendes deltagelse i forskningen, men det lykkedes kun at få ca. 40 % af kandidaterne til at tage speciale. I tiden 1945-1978 er der i alt afleveret 477 specialer. De fordeler sig således på fagene: Ny Testamente 29, Gammel Testamente 153, Kirkehistorie 199, Dogmatik 57 og Etik med religionsfilosofi 39.

Oprettelsen af institutterne på Vodroffsvej viste sig hurtigt at være frugtbar for undervisningen. Hal Koch formåede at samle mange studenter og yngre kandidater om studiet af det 19.århundredes danske kirkehistorie. Mange deltog også under hans ledelse i drøftelsen af »folkereligion«. Derimod evnede indførelsen af religionssociologi som særligt fag ikke at vække den store interesse blandt de studerende, måske fordi faget fik en drejning, der gjorde dets forbindelse med teologien spinkel. På Økumenisk Institut arbejdedes der især med forholdet til den romerske katolicisme. Medens økumenikken tidligere havde været enkelte universitetslæreres privatinteresse, blev den nu på en helt anden måde end tidligere inddraget i undervisningen.

Medens den ældre missionhistoriske undervisning havde svært ved at vække interesse, indtil den til sidst helt ophørte, har man senere på mere tidssvarende måde genoptaget dette forskningsfelt i undervisningen, nu som »den 3.verdens kirkehistorie«. Flere kirkehistorikere har i årenes løb fra tid til anden arbejdet med praktisk-teologiske emner, især homiletik (prædikenens historie) og hymnologi. På disse områder viser de teologiske faggrænser sig at være kunstige, og det er da også blevet mere og mere almindeligt at afholde øvelser med deltagelse af lærere fra flere fag. Men også uden for teologiens egne grænser har man søgt inspiration til undervisningen. Den problematisering af det overleverede videnskabsbegreb, som fulgte i »studenteroprørets« kølvand, har i denne henseende vist sig overordentlig frugtbar. Dels har den fælles interesse for videnskabsteori og metodologi atter i højere grad end i mange år skabt en diskussionsplatform, hvor teologer og humanister mødes, dels har flere lærere formået at inddrage andre fags erfaringer i undervisnin-

gen. Således har det »tværfaglige«, der ellers let kan blive til slagord, på forskellig måde vist sig praktikabelt og nyttigt.

Det har gavnet undervisningen meget, at inddragelsen af de nye lærere i den almindelige undervisning har muliggjort en langt bredere faglig dækning, end professorerne alene havde haft chance for. Her har også studienævnets og overhovedet de studerendes større aktivitet øvet en god indflydelse. Ser man på lektionskatalogerne fra periodens første tyve år, er det åbenbart, at lærernes, og det vil i det væsentlige sige professorernes, særinteresser har præget undervisningen i overvældende grad. Siden rejstes kravet om en bredere dækning, og samtidig medførte den stærke forøgelse af lærerstaben, at også udbuddet af undervisning i forbindelse med forskningen blev langt større end hidtil.

1975-ordningen vil på længere sigt utvivlsomt forandre hovedstudiets karakter. Under den gamle studieordning var gennemgange og forelæsninger for en stor del af de studerende den væsentligste del af undervisningen, medens øvelserne kun blev fulgt af mindre grupper. Det må forudses, og kan delvis allerede nu konstateres, at den nye ordning vil forandre denne situation, fordi forpligtelsen til at skrive emneopgaver vil nødvendiggøre den træning, som deltagelse i øvelser giver, for alle studerende. Som forudsat af de fleste lærere har 1971-ordningen medført en stærk svækkelse af interessen for øvelsesformen, idet den permanente eksamensforberedelse giver flertallet af de studerende den (falske) opfattelse, at de ikke har tid til at gå til øvelser. Nogle årgange af teologer er dermed blevet snydt for oplevelsen ved at studere.

Skønt en væsentlig forøgelse af studentertallet først i de sidste 4-5 år har gjort sig gældende ved Det teologiske Fakultet, blev der – på linie med det øvrige universitet – i forlængelse af studenternes deltagelse i styrelsen skabt nye former for vejledning af de studerende i form af ruskurser og tutorordning for de nye studenter. Desuden har studienævnet ved ansættelse af en ældre studerende som »faglig vejleder« tilstræbt at give nye studenter hjælp til at tilrettelægge studiet efter studieordning og læseplan. Da alle lærere med mellemrum deltager i den nye forprøveundervisning efter 1975-ordningen, er der håb om, at de studerende fremtidigt i højere grad end tidligere vil søge vejledning hos lærerne i alle spørgsmål om tilrettelæggelse af hovedstudiet, en opgave, der ifølge sagens natur ikke i alle enkeltheder kan klares af den faglige vejleder. Da 75-ordningens gennemførelse er faldet sammen med en stærk stigning i studentertilgangen, har det været vanskeligt med den forhåndenværende lærerstab at opfylde alle de krav om øget undervisning, især under forstudiet, ordningen stiller.

Til de nye undervisningsformer må også optagelsen af *ekskursioner* regnes.

Gennem en årrække gennemførtes på studenterrådets initiativ og i samarbejde med Nationalmuseet en årlig studietur af 3-4 dages varighed til danske kirker. Men også længere ture er regelmæssigt blevet arrangeret, med forudgående undervisning i et eller to semestre. Det begyndte med en tur til Rom og Ravenna hvert fjerde år. Senere har man haft ekskursioner bl.a. til Israel, Lilleasien og Nordafrika. Foruden det faglige udbytte har disse ture også i høj grad fremmet kontakten mellem lærere og studenter og mellem disse indbyrdes og således haft varig betydning. De nye forhold i Købmagergade har gjort det muligt at gennemføre lejlighedsvise arrangementer uden for den almindelige undervisning i form af kortere seminarer eller enkeltmøder om faglige emner. I 1950'erne gennemførte studenterrådet i en årrække en såkaldt »teolog-weekend« på en højskole i Nordsjælland, men ellers har indtil 1970'erne »Teologisk forening« været det eneste sted, hvor man regelmæssigt mødtes uden for timerne. Fakultetet har i langt ringere grad end dets søsterfakultet i Århus virket milieudannende. Det kan man beklage, men må så til gengæld værdsætte betydningen af at have sin studietid i en virkelig by.

Kontakten med Århusfakultetet er med de stærkt forskellige studieordninger desværre blevet svækket, til skade for de studerende. For lærernes vedkommende har man søgt at erstatte den mere formelle forbindelse med faglig kontakt. Men det må beklages, at økonomiske og andre vilkår gør det vanskeligt for studenterne at tilbringe i det mindste nogle semestre ved det andet fakultet.

Fakultetet som akademisk institution

Siden 1945 har fakultetet antaget 25 *disputatser,* deraf fire eksegetiske og nogle få systematiske. Langt den overvejende del falder inden for kirkehistorien, med meget stor spredning i perioder og emner. I samme periode forkastedes 16 disputatser. Af de 25 doktorer er 15 universitetslærere (en er professor i historie ved Aarhus Universitet, en professor ved Roskilde Universitetscenter, en lektor i filosofi ved Københavns Universitet, tre er professorer ved Det teologiske Fakultet i Århus, medens resten er ansat ved det københavnske fakultet.). 2 er ansat ved Danmarks Lærerhøjskole, 1 ved Det kgl.Bibliotek og 1 har været seminarieforstander, medens de resterende 7 var og forblev præster. Foruden professorerne er to lektorer indehavere af doktorgraden, og det kan forventes, at dette tal forøges i de nærmeste år.

Den nye stillingsstruktur har medført en formalisering af proceduren ved besættelsen af adjunkt-lektorstillinger og af kandidat- og seniorstipendier, og det har været nødvendigt at udforme indstillinger således, at de ikke-

Fig. 119. Den teologiske æresdoktorpromotion den 1. juni 1979. Forfatteren Knud Hansen, Askov, får doktorbrevet overrakt, medens professor, teol.dr. Sven Kjöllerström, Lund, ser til. Foto. KU.

videnskabelige medlemmer af fakultetsrådet kunne forstå dem. Der er ikke tvivl om, at styrelsesloven på dette som på mange andre områder har forøget arbejdsbyrden. På den anden side synes denne fremgangsmåde at yde større garanti for, at stillingsbesættelserne finder sted på et sagligt forsvarligt grundlag. Gennemgående har da også de sagkyndige udvalgs samarbejde med fakultetsrådet fungeret upåklageligt.

Allerede på det fælles fakultetsmøde november 1946 enedes de to fakulteter om at stille forslag om indførelse af *en teologisk licentiatgrad,* men først 1955 kom den kgl. anordning (af 20.6.1955). Ønsket om en sådan grad var blevet fremsat med megen styrke af »Foreningen af yngre Præster«. Man anså disputats for et i almindelighed for højt mål for en fungerende præst og ønskede med den nye grad at opmuntre præsterne til en videnskabelig indsats af mere overkommeligt omfang. Ordningen fik i de første år ikke megen praktisk betydning. I København blev de første licentiatgrader ikke uddelt, før universitetet efter ønske fra Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet var i gang med forhandlinger om indførelse af en fælles licentiatgrad for hele universitetet. Den nye anordning af 1.8.1969 ophævede den særlige teologiske ordning, men nødvendiggjorde iøvrigt ingen ændringer i praksis. I alt har 8 teologer hidtil erhvervet licentiatgraden ved indlevering af en afhandling, efterfulgt af en forelæsning over et opgivet emne. Graden har formentlig større

betydning i nogle af de andre fakulteter, hvor det er almindeligt at sammenknytte kandidatstipendium og licentiatstudium. Inden for teologien synes det at være tendensen, at licentiatgraden mest søges af sådanne, der ikke har planer om at skrive doktordisputats.

Kun i ganske få tilfælde har fakultetet udnævnt *æresdoktorer.* Ved universitetets fest i anledning af Danmarks befrielse blev en række æresdoktorer promoveret, deriblandt biskop *Eivind Berggrav,* Oslo, i teologi. Senere er graden givet til professor *Lorenz Bergmann* (1958) og til sognepræst *Paul Seidelin* (1975). Ved festen for universitetets 500 års jubilæum blev tidligere forstander *Knud Hansen,* Askov, og professor *Sven Kjöllerström,* Lund, æresdoktorer i teologi.

Antallet af indleverede *prisopgaver* har ikke været ret stort, sammenlignet med perioden 1925-1945. I alt er 14 afhandlinger blevet belønnet med guldmedaille, 9 med accessit (sølvmedaille) og 4 er blevet forkastet. Der er dog ingen grund til at opfatte denne nedgang som udtryk for dalende videnskabelig interesse blandt unge teologer. Medens prisopgaverne tidligere var den vigtigste form, hvorunder en yngre forsker kunne gøre sig gældende, findes der nutildags så mange andre måder, hvorpå man kan tage del i forskningen. De nye stillinger, universitetsstipendierne, specialeordning og nye undervisningsformer har anvist andre veje for mange af dem, der måske ellers ville have skrevet prisopgave.

Fakultetet (siden 1970: fakultetsrådet) øver en betydelig indflydelse på udviklingen af fagene og på optagelsen af nye fagområder. Væsentlig i denne forbindelse er naturligvis indflydelsen på fakultetets udbygning, som er beskrevet ovenfor. Men der findes også andre veje, som f.eks. valget af emner til prisopgaver. En anden mulighed er indkaldelse af *gæsteforelæsere.* Som overalt på universitetet er den tendens, der allerede gjorde sig gældende efter første verdenskrig, til at intensivere denne form for kontakt med udlandets forskning, blevet forstærket efter 1945. Større betydning end de mange kortvarige besøg har det dog formentlig haft, at man en tid kunne indkalde *gæsteprofessorer* under vakancer, en mulighed, som nu ikke længere er til stede. En række af fakultetets lærere har på lignende vis virket i udlandet. Men siden krigen har også de mere officielle kontakter på fakultetsplan tiltaget i hyppighed. Således var fakultetet 1953 vært for den internationale kongres for gammeltestamentlige studier. Behovet for at mødes efter krigen førte til afholdelse af en række *nordiske teologkonferencer.* Den sjette og foreløbig sidste afholdtes i Uppsala 1969. Den stigende fagspecialisering har gjort det vanskeligt at samle lærere fra alle fag til fælles konferencer, men institutionen har medført mange kontakter og har således formentlig fået virkninger, der endnu mærkes. Siden 1965 har fakultetet også sendt repræsentanter til de

årlige »baltiske« teologkonferencer, et samarbejde mellem de skandinaviske fakulteter og teologerne fra de to nordtyske universiteter Rostock og Greifswald.

Det institutionelle *samarbejde med fakultetet i Århus* fortsætter i akademiske spørgsmål (bedømmelser og stillingsbesættelser). Det vidtstrakte faglige samarbejde, der på en række planer finder sted mellem Århus og København, vedrører ganske vist kun i ringe grad fakultetet som institution, men støttes i form af tilskud til faglige møder. Medens begge fakulteter har repræsentanter i Pastoralseminariets direktion og i Præstehøjskolens bestyrelse, er der kun een teolog i Det humanistiske Forskningsråd og i landsplanlægningsudvalg. Den sædvane synes at dannes, at man skiftes til at udpege repræsentant til disse organer.

Siden ændringen af *universitetets styre* 1936, der gav dets rektor større indflydelse og dermed en øget arbejdsbyrde, har det ikke længere været muligt at lade rektoratet gå på skift mellem fakulteterne. Fakultetet havde under den nævnte ordning to faste pladser i Konsistorium, heraf en plads i Konsistoriums forretningsudvalg. Den hidtil sidste teologiske rektor var Jens Nørregaard (1942-48). Med indførelsen af styrelsesloven 1970 reduceredes fakultetets indflydelse og med lovens revision 1973 mistede det sin faste repræsentation i Konsistorium. Det rummer for fakultetet den vanskelighed, at det indskrænker antallet af personer, der kan anvendes som dekaner, da dekanen nu er den eneste, der kan tale fakultetets sag i de centrale organer. Netop for et lille fakultet er dette meget besværligt.

Styrelsesloven har som bekendt ændret sammensætningen af de styrende organer betydeligt. I fakultetsrådet har kun 7 af 23 faste lærere sæde, i studienævnet 3. Overgangen til den nye styrelseslov har i Det teologiske Fakultet ikke rummet megen dramatik. Såvel i de centrale fakultetsorganer som i institutrådene er samarbejdet forløbet uden store vanskeligheder. For studenternes vedkommende har der været to valggrupper: fagrådet og Moderate Studenter. Sidstnævnte gruppe har, fra den dukkede op ved valgene og indtil 1978 haft en repræsentant i fakultetsrådet og en i studienævnet. Det er en almindelig erfaring, at den ikke ubetydelige arbejdskraft, der fra studenterside er blevet stillet til rådighed, ensidigt er kommet fra fagrådets liste. På lærerside har udpegningen af repræsentanter, bortset fra den første gang, ikke givet anledning til vanskeligheder, og det har siden 1973 kunnet lade sig gøre at gennemføre fredsvalg. Også TAP-gruppen udpeger sine repræsentanter ved et fællesmøde, og også med den har samarbejdet fungeret godt. Som en bekræftelse på denne vurdering må det betragtes, at fakultetsrådets overvejende flertal viste sig at være modstander af forslaget om at ændre styrelsesloven af 1973.

Fakultetets særlige struktur som ansvarligt for kun een uddannelse medfører, at en række faglige spørgsmål, der efter styrelsesreglerne finder deres afgørelse i fakultetsråd og studienævn, på et forberedende stadium behandles i forskellige institutter. I praksis har denne ordning fungeret godt, idet den forberedende sagsbehandling har sat de centrale organer i stand til at bevare overblikket og varetage helhedens interesser både i forskning og undervisning. Måske er overskueligheden og rationaliteten i dette system, der langt vanskeligere kan opnås i fakulteter med mange forskellige fag og eksaminer, stærkt medvirkende til den tilfredshed med styrelsesloven, som er udbredt ved fakultetet.

Det er dog først i senere år, fakultetet kun har haft med een uddannelse at gøre. Tidligere havde det også ansvaret for størstedelen af undervisning og eksamen i *kristendomskundskab* under Det filosofiske Fakultet. Siden denne eksamens oprettelse 1912 blev undervisningen i bibelsk eksegese, kirkehistorie og systematisk teologi varetaget af Det teologiske Fakultets lærere. Kun faget religionshistorie læstes under Det filosofiske Fakultet. Principielt ændredes der intet heri, da der 1962 oprettedes 4 amanuensisstillinger med specielt henblik på undervisningen af de kristendomskundskabsstuderende. Det teologiske Fakultet traf afgørelse om ansættelserne, og de fire amanuenser figurerede til at begynde med også som lærere ved Det teologiske Fakultet. Ansvaret for eksamen lå stadig hos de respektive faglærere i fakultetet, dvs. hos professorerne. Da studienævn oprettedes 1968, var det derfor ganske naturligt, at de kristendomskundskabsstuderende blev repræsenteret i det. På det tidspunkt var de fire amanuenser af budgettekniske grunde overført til Det filosofiske Fakultet, en disposition, der snart viste sig at få konsekvenser for fagets placering. Lærerne forlangte at få ret til at eksaminere og senere at få eneret herpå. Begge dele gik fakultetet med til. Da der derefter i henhold til styrelsesloven oprettedes et særligt studienævn for kristendomskundskab, hvori samtlige fire lærere fik sæde, var udskillelsen af undervisning og eksamen fra Det teologiske Fakultet en kendsgerning. Siden har dette minifakultet holdt stærkt på sin selvstændighed, og enhver formel forbindelse til fakultetet er ophævet. Medens altså Det teologiske Fakultet har kunnet glæde sig ved en stærk udvidelse af lærerstaben og dermed af den faglige spredning og kompetence, er man i faget kristendomskundskab gået den modsatte vej.

Takket være den saglige holdning, hvormed de nye deltagere i de styrende organers arbejde er mødt op, har *fakultetsrådet* uden vanskeligheder kunnet varetage de opgaver, der tidligere påhvilede fakultetet. Netop fakultetsrådets sammensatte karakter har på en gavnlig måde fremmet sondringen mellem faglig kompetence og almene fakultets- og fagpolitiske synspunkter. Der er heller ikke tvivl om, at det begrænsede antal pladser i fakultetsråd og

studienævn og muligheden for at foretage valg har fremmet bevægeligheden i fakultetets politik. Et »født« kollegium af professorer ville lettere kunne domineres af bestemte personer eller af tilfældigt sammensatte flertal.

Spørger man, hvorledes fakultetet tager sig ud udefra, er det meget svært at give entydige svar. Vor tid er ikke således præget af dominerende, ja knap nok af markante træk i det kulturelle billede, at man kan sige noget særligt klart herom. I *forholdet til universitetet* som helhed er det karakteristisk, at det har været rent formale betragtninger, ikke derimod fastlåste vurderinger eller bestemte verdensanskuelser, der har været bestemmende. Selvfølgelig vil man stadig på det personlige plan kunne møde en fordomsfyldt holdning over for teologien som sådan, men den er langt sjældnere end tidligere. På den anden side ville det være forfejlet at betragte dette som et klart vidnesbyrd om, at en større åbenhed over for teologiske problemer skulle have indfundet sig. Snarere er der tale om, at en del mennesker med tiden har opdaget, at de fleste teologer i deres forskning anvender de samme kriterier som de selv, eller måske skulle man hellere sige: har nøjagtig de samme problemer.

Fakultetet har før i tiden, som det også er blevet påpeget i denne fremstilling, ligesom stået mellem »videnskaben« og »kirken«. Formentlig er det symptomatisk, at man vil have lige så svært ved at sige noget klart om *universitetsteologiens forhold til kirkelige kredse* som ved at bestemme forholdet til de andre fakulteter. Den uvilje eller mistænksomhed, der tidligere kunne være ret udbredt i visse grene af folkekirken, mærker man ikke længere ret meget til. De fleste af fakultetets lærere finder næppe spørgsmålet om deres forhold til »videnskaben« eller »kirken« særligt problematisk. I faglig henseende gør meget forskellige holdninger sig gældende. De, der på baggrund af fagspecialiseringen kun betragter sig som ansvarlige for den disciplin, de selv repræsenterer, vil normalt betragte det som sagen uvedkommende, om det, de foretager sig, har nogen kirkelig anvendelighed. De vil derfor også anse det som sagen uvedkommende, at de kirkelige myndigheder betragter en teologisk uddannelse som den rette forberedelse for præster. Andre vil lægge vægt på at bevare teologien som en helhed og finde det afgørende, at fakultetet – fagenes selvstændige interesse ufortalt – nu engang har den opgave at uddanne mennesker, der vil være præster.

Da fakultetets lærere i alt, hvad de foretager sig, af offentligheden vil blive betragtet som dets repræsentanter, er det rimeligt også kort at omtale deres mere *udadvendte virksomhed.* Hvidbergs og Hal Kochs offentlige virke er allerede omtalt og iøvrigt velkendt. Flere af fakultetets lærere var aktive i forbindelse med partiet »Liberalt Centrum« (Noack, Diderichsen). Ligesom de teologiske lærere formentlig i politisk henseende indtager vidt forskellige holdninger, har en del af dem også kirkeligt engageret sig i forskellige sammenhænge. På linie

med den almindelige splittelse og ubestemthed i kulturlivet, er også de kirkelige retningers særpræg blevet mere udvisket. Til gengæld er trangen til oplysning stigende, og det er da naturligt, at man fra mange sider ønsker at gøre brug af fakultetets lærere. Mange har gennem årene medvirket til forskellige former for mere eller mindre formaliseret efteruddannelse, først og fremmest på Præstehøjskolen, men også ved kursusvirksomhed og ved præstekonventer.

Medens en sådan virksomhed svarer til, hvad man kender fra de fleste fag, må det nok antages, at teologien har et større publikum uden for akademiske kredse end mange andre fag. Ud over hvad der finder sted i aftenhøjskoler og lignende arrangementer holdes et meget stort antal møder med fagligt-teologiske foredrag på programmet. Sådan har det været, siden den folkelige oplysning tog sin begyndelse i sidste århundrede. Medens den rent opbyggelige mødeaktivitet er i aftagende, forholder det sig modsat med den oplysende. Det kan næppe betvivles, at teologien er et af de universitetsfag, hvis folkeligt-kulturelle indsats har mest efterspørgsel.

På lokalt plan har der, især siden oprettelsen af »Folkeuniversitetet i København« (1950), været afholdt mange forelæsningsrækker og kurser på Folkeuniversitetet. Hertil knytter sig nu, på linie med programmet i en række andre fag, et liniestudium i teologi, omfattende 6 semestre. En meget stor del af fakultetets lærere har medvirket i dette arbejde.

Forskningens vilkår og midler

Oprettelsen af fakultetet i Århus og senere de mange nye stillinger ved begge fakulteter har opsuget meget af det teologiske arbejde, som ellers ville have fundet sted uden for universitetsmilieuet. Det betyder ikke, at dygtige og velartikulerede teologer er blevet en sjældenhed uden for universiteterne. En del af dem er ganske vist fra tid til anden blevet inddraget i undervisning og forskning ved fakulteterne, men alligevel er det karakteristisk, at mange af de dygtigste just har bevaret deres selvstændighed ved både i form og indhold at sætte deres egne normer uden at bryde sig om de på universitetet gældende. Uden jag efter originalitet og frem for alt uden mindste lyst til at fremdrage hidtil ukendte snurrepiberier fra de teologiske discipliners randzoner er der fra disse kredse ydet selvstændige bidrag af største betydning for det teologiske arbejde i landet. For ethvert fags trivsel er det overordentlig væsentligt, at det udøves med talent og flid ud over de kredse, der professionelt er forpligtet til at udvikle det. Især har det teologiske arbejde blandt præster og seminarie- og højskolelærere medvirket til at holde

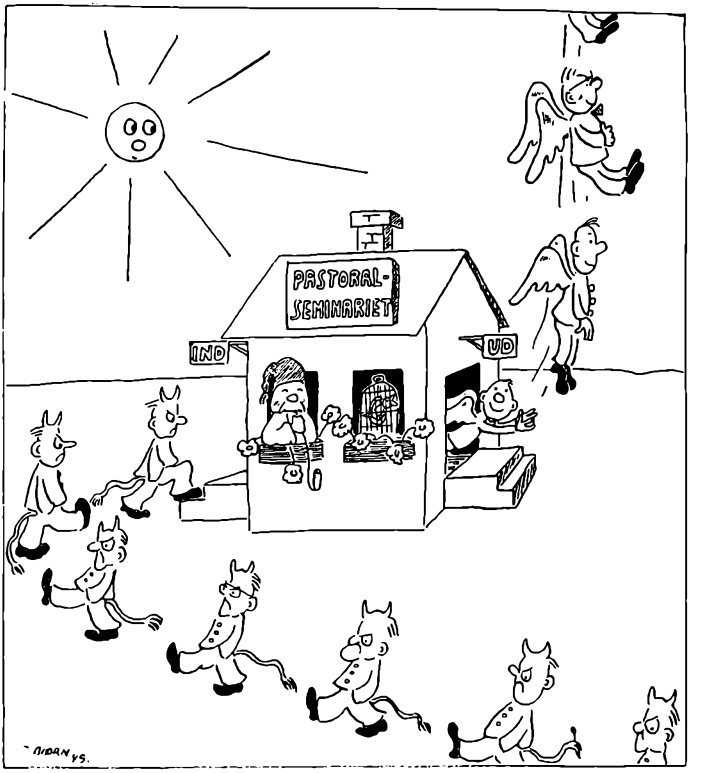

Fig. 120. Forside til bladet »Stud.theol.«, Oktober 1949. Tegningen, der er udført af nuværende sognepræst Svend Bjørn, kan vist tale for sig selv. Nissen skal forestille dr. L. J. Koch, der på denne tid, højt bedaget, vikarierede nogle år for forstanderen ved pastoralseminariet. Han gik blandt studenterne under betegnelsen »Nisse-Koch«, men var iøvrigt højt respekteret. Fuglen hentyder til biskop Fuglsang-Damgaard, der var lektor i religionspsykologi ved pastoralseminariet.

universitetsteologien fast på dens opgave. Den manglende respekt for de traditionelle akademiske spilleregler har sagligt bidraget til at understrege, at formale kriterier er nytteløse, hvis de blot tjener sysler, der ingen interesse har uden for universitetets mure. For dem, der befinder sig i praksis, og det vil først og fremmest sige præster, er det de teologiske grundspørgsmål, der især kan fange interessen. Bibeltolkning, forståelsen af hovedlinierne i den kristne tradition, forholdet til kulturproblemerne, synet på historien, forholdet mellem teologi og filosofi er eksempler på disse grundspørgsmål.

Efter anden verdenskrig er tendensen til at publicere videnskabelige afhandlinger på verdenssprogene blevet forstærket. For at skabe bedre muligheder herfor grundlagde de to fakulteter på Johannes Muncks initiativ serien *Acta theologica Danica,* der nu udkommer hos E.J.Brill i Leiden. Johannes Munck var også med fra begyndelsen, da det fællesnordiske tidsskrift *Studia theologica* blev grundlagt for at tjene et lignende formål ved at trykke skandinaviske forskeres tidsskriftartikler på fremmede sprog. Medens *Acta* har fået en udmærket placering, har det været noget vanskeligere at gennemføre *Studia* efter hensigten. Den internationale tidsskriftspecialisering

Fig. 121. Fra en disputats. Netop disputatser på udenlandske sprog dannede grundstammen i Acta theologica Danica lige fra begyndelsen. Tegningerne, der er udført af Otto C., forestiller fra venstre: K. E. Skydsgaard, professor, dr.theol. Regin Prenter, Aarhus, Torben Christensen, Niels Knud Andersen, Hal Koch og nuværende docent, dr.phil. Jørgen Raasted. Berlingske Tidende 9-6-1962.

er i dag så stærk, at en publikation, der er beregnet på at dække alle teologiske discipliner, måske ikke er så attraktiv for forfatterne. Det har undertiden været vanskeligt at finde tilstrækkeligt meget lødigt stof fra skandinavisk side, da forfattere med en international placering ofte har foretrukket at publicere deres afhandlinger i udenlandske fagtidsskrifter. Da redaktionen tilmed hele tiden har været i hænderne på eksegeter, er det naturligt, at *Studia* nutildags vel snarest følges af dem, der arbejder inden for de bibelske fag. Alligevel var ideen god, og mange yngre forskere har her kunnet få offentliggjort deres ting på et udenlandsk sprog.

Med 1937 ophørte Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. Det erstattedes 1938 af *Dansk teologisk Tidsskrift,* der endnu eksisterer. Samtidig overtog Hal Koch og N.H.Søe redaktionen, der 1946 suppleredes med Johannes Munck. Ved senere redaktørskifter har man altid sørget for, at begge fakulteter var repræsenteret. Den stigende internationalisering af forskningen har medført, at Dansk teologisk Tidsskrift ikke har kunnet bevare den repræsentative karakter, som har præget dets forgængere. Først og fremmest har det haft betydning ved at give unge forskere mulighed for at få deres ting trykt. Naturligvis har det også ellers publiceret meget værdifuldt stof, men et klart og alsidigt indtryk af problemer og interesser inden for den teologiske forsknings forskellige discipliner giver det ikke længere.

Under titlen *Teologiske Studier* udgav Dansk teologisk Tidsskrift nogle år en bogserie, der ligeledes bragte stof fra alle teologiske fag, men med oprettelsen af Institut for dansk Kirkehistorie overtog dette serien, der nu fik navnet *Kirkehistoriske studier.* En lang række værker og tekstpublikationer indgår i serien, samtidig med at instituttet udsendte en del arbejder som selvstændige publikationer. Hele denne udgivervirksomhed, der dog har været mindre

intensiv siden 1968, er et vidnesbyrd om, hvilken betydning det kan have for et fag, når ellers de øvrige nødvendige forudsætninger er til stede, at få sådanne muligheder, som Institut for dansk Kirkehistorie gav inden styrelseslovens gennemførelse. Netop den frie stilling i forhold til fagets administrative og pædagogiske opgaver skabte forskningsinitiativer, som har haft svært ved at vinde frem, efter at institutbegrebet omstruktureredes. Det er klart, at de nye styrelsesformer krævede snævert faglige organer inden for fakultetet, men det er i høj grad et spørgsmål, om det var heldigt at lade institutterne overtage disse opgaver. Trods vanskelighederne har dog også Institut for bibelsk Eksegese kunnet grundlægge en seriepublikation, *Tekst og tolkning*. Der er foreløbig udkommet 6 bind og flere er på vej.

Dansk kirkehistorie besad allerede inden universitetets aktivitetsudvidelser i 1950'erne et hæderkronet organ i *Kirkehistoriske Samlinger,* i mange år suverænt redigeret og for en stor del skrevet af Bjørn Kornerup. Iøvrigt har samlingerne altid blandt sine bidragydere haft mange, som ellers ikke skriver afhandlinger, eller som kommer fra andre fag.

Der findes her i landet en del tidsskrifter og årbøger, som fra tid til anden bringer teologisk stof i almentforståelig form, men et tidsskrift af udpræget teologisk karakter, der søger at give en bred orientering om grundspørgsmålene, har man i mange år savnet. Dansk teologisk Tidsskrift synes ikke at have haft andre redaktionelle kriterier end kravet om videnskabelig lødighed i traditionel forstand og har derfor ikke kunnet eller villet varetage denne opgave. Af den grund har en kreds af teologer, hovedsagelig fra Det teologiske Fakultet i København, siden 1976 udgivet tidsskriftet *Fønix*. Det er endnu for tidligt at udtale sig om dets betydning, men det er opmuntrende, at det har kunnet lade sig gøre at begynde det uden offentlig støtte. Tilsyneladende er

det muligt at skaffe både plads og stof til endnu et tidsskrift. Det er formentlig karakteristisk for situationen efter 1970, at Fønix netop er grundlagt på et ikke-institutionelt grundlag. Bureaukratiseringen af universitetet tvinger initiativer af denne art uden for systemet.

Fakultetets midler har hidtil ikke forslået til trykte publikationer eller blot til at yde bidrag til trykning, men det er formentlig berettiget at sige, at dansk teologisk forskning indtil nu ikke er stødt på større publiceringsvanskeligheder. De eksisterende tidsskrifter og en udstrakt brug af udenlandske har kunnet optage mindre afhandlinger. Større arbejder har fået støtte fra Rask-Ørsted Fondet og Statens almindelige Videnskabsfond (senere Statens humanistiske Forskningsråd) eller har kunnet publiceres som almindelige bogudgivelser i ind- og udland. I en tid, da presset på de offentlige midler øges stærkt, kan dette synes bemærkelsesværdigt. Det er svært at afgøre, om det skyldes, at den kvalitativt acceptable forskning er af relativt ringe omfang inden for teologien, om det skulle hænge sammen med større muligheder end i mange andre fag for at benytte internationale publiceringsmuligheder eller om det har sin årsag i, at relativt mange teologiske arbejder forekommer forskningsråd eller bogforlag at fortjene offentliggørelse.

Indtil grundlæggelsen af Institut for dansk Kirkehistorie 1956 foregik så godt som al teologisk forskning individuelt, og det er også i vid udstrækning fortsat tilfældet. Et snævrere samarbejde om større opgaver har især fundet sted inden for dansk kirkehistorie, religionssociologi, missionsvidenskab (Århus) og vedrørende oversættelse af Det gamle Testamente. I mindre institutionaliseret form finder et samarbejde naturligvis sted på mange planer. Her er der grund til at nævne nogle af de platforme for faglig drøftelse, som i efterkrigstiden har haft betydning. I *Collegium Biblicum,* endnu et foretagende med Johannes Munck som den vigtigste initiativtager, samles hvert år en række eksegeter, også uden for universitetslærernes kreds. Systematikerne holder på lignende måde jævnlige sammenkomster. Inden for kirkehistorien er det ganske vist på grund af specialernes mangfoldighed sværere at finde en fælles platform, men med *Kirkehistorisk Symposion,* der normalt afholdes en gang om året, har man i hvert fald gjort et forsøg. Omkring *Grundtvig- og Kierkegaardforskningen* er der dannet fælles teologisk-humanistiske forskningsmilieuer. I et land af Danmarks størrelse vil en formaliseret kollektiv forskning formentlig kun under sjældent heldige betingelser være mulig inden for de teologiske fag. Når det sker, beror det gerne på et samarbejde mellem studenter og en lærer, der under gunstige vilkår udvikler sig til et egentligt forskningsfællesskab. I almindelighed behøver en teolog ikke at gå ret langt bort fra alfarvej, før han her i landet står alene med sit forskningsområde. Men netop derfor er det af den største

Fig. 122. Svend Holm-Nielsen under en udgravning i Jerusalem. Han deltog i nogle år i Kathleen Kenyon's udgravninger i Jerusalem og Jeriko og var siden med til at afslutte en ældre dansk udgravning i Shilo. Erfaringerne udnyttes for tiden i en ny dansk udgravning i Umm Qeis i Jordan, hvori også flere andre lærere og studenter fra fakultetet har deltaget. Privat foto.

betydning, at forskningens internationale karakter i de fleste teologiske discipliner giver mulighed for at finde den manglende kontakt uden for landets grænser.

I sidstnævnte sammenhæng har det altid været af betydning, at fakultetet fra gammel tid råder over en række rejsestipendier for teologiske kandidater. Derved er det blevet muligt at lade praktisk taget alle, til hvis evner fakultetet havde tillid, tilbringe nogen tid ved et eller flere fremmede universiteter. Den stærke forøgelse af lærerstillinger og universitetsstipendier har bevirket, at disse midler trods inflationen stadig synes nogenlunde at slå til, da universitetsansatte kun behøver støtte til betaling af ekstra udgifter. Desværre hænger midlernes tilstrækkelighed dog også sammen med, at unge kandidater i nutiden ofte er underkastet vilkår, der gør dem mindre villige til at tilbringe længere tid i udlandet. Såvel studiegæld som familiære forpligtelser spiller i denne forbindelse en større rolle end tidligere. Men trods alt giver de eksisterende midler fakultetet en frihed over for de nu stagnerede økonomiske vilkår på universitetet, som er af største betydning for forskeruddannelsen. Sammen med de beløb, det trods alt stadig er muligt at afsætte på budgettet

til rejser, har disse midler medført, at universitetslæreres og kandidaters behov for kontakt med udenlandsk forskning kan dækkes i rimeligt omfang.

Alt i alt synes forskningsvilkårene at være blevet forbedret i betydelig grad efter anden verdenskrig. Institutopbygningen har stillet en række faciliteter til rådighed, som tidligere var aldeles ukendte, bibliotekerne er blevet udbygget og mulighederne for faglig kontakt er gode. Man kan så spørge, om disse betingelser også har banet vej for en forøgelse af forskningsaktiviteten. Nu lader den sig, trods de ministerielle teknokraters ønske herom, vanskeligt måle op, da kvaliteten naturligvis må være afgørende. Et svar på spørgsmålet skal ikke forsøges her, så meget mindre som en egentlig besvarelse også er umulig, fordi selv det bedst begrundede skøn ville være ude af proportion, hvis det ikke inddrog en række faktorer, som det ligger uden for denne oversigts rammer at undersøge. Her skal det blot forsøges at skitsere nogle hovedlinier i det arbejde, der *er* blevet gjort.

Håndværk og håndbog

De stærkt øgede bevillinger til begge fakulteter og til forskning i det hele taget har siden anden verdenskrig givet mulighed for i en ganske anden grad end tidligere at stille det instrumentarium af kildepublikationer og håndbøger til rådighed, som er så vigtigt for forskningen.

En række væsentlige *tekster* er blevet udgivet i dansk oversættelse. Den nye oversættelse af *Ny Testamente* af 1948 vakte som omtalt en del modstand, men efterhånden trængte den igennem, og der er, så vidt vides, ingen umiddelbare planer om at foranstalte en anden autoriseret oversættelse. Derimod har ægteparret *Anna Sofie* og *Paul Seidelin* 1974 udsendt en oversættelse af Det nye Testamente, udgivet af Det danske Bibelselskab. Det ser ud til, at den vil få en lignende betydning som i sin tid Skat Rørdams. Ganske uanset, hvorledes man vil stille sig til principper og detailler, er der tale om en imponerende præstation. Interessen har været så stor, at den seidelinske oversættelse vistnok er den mest solgte bog på dansk i det sidste årti. Også et par andre vigtige bidrag til forståelsen af Det nye Testamentes tekst kan nævnes, nemlig Johannes Muncks og Sigfred Pedersens oversættelse af Apostlenes Gerninger og Niels Hyldahls af Paulus' Breve.[25] De senere år er et arbejde med en ny oversættelse af Det gamle Testamente, med deltagelse af en række gammeltestamentlere fra Århus og København, sat i gang. Foreløbig er en prøveoversættelse af Davids Salmer udkommet.

25. *Apostlenes Gerninger. I dansk oversættelse med noter* ved Johannes Munck og Sigfred Pedersen, 1964. *Paulus' breve, oversættelse, indledninger, noter* ved Niels Hyldahl, 1977.

Ved et samarbejde mellem eksegeter ved de to fakulteter er det lykkedes at få skabt en oversættelse af *de gammeltestamentlige pseudepigrafer,* der hermed for første gang foreligger samlet på dansk.[26] Disse skrifter under »falsk« navn fra tiden ca. 200 f.Kr. til 100 e.Kr. udgør vigtige kilder til jødedommens historie på overgangen mellem Gammel og Ny Testamente og dermed også til urkristendommens historie. Interessen for dem øgedes yderligere, da det viste sig, at de i flere tilfælde var nært forbundet med de efter krigen opdukkede skrifter fra Qumran ved Dødehavet. *Qumranskrifterne* blev ligeledes oversat til dansk,[27] og det samme gælder en del af de i Nag-Hammadi i Ægypten fundne *gnostiske skrifter.*[28] Alle disse udgivelser tjener et videnskabeligt formål, men samtidig er de eksempler på solid og omhyggelig formidling af forskningen til videre kredse uden »populærvidenskabelige« kompromisser.

På samme linie ligger et par andre arbejder, som »Collegium biblicum« har dannet udgangspunkt for. *Gads danske Bibelleksikon,* under redaktion af Eduard Nielsen og Bent Noack, er et opslagsværk, der orienterer kyndigt og dygtigt om den historiske Bibelforskning. *Bibelen i kulturhistoriens lys,* redigeret af Svend Holm-Nielsen og Bent Noack, er en udgave af de bibelske skrifter med udførlige indledninger og noter. Inddragelsen af en lang række medarbejdere uden for universitetet vidner om bredden i dansk Bibelforskning, og begge værker demonstrerer ved deres »folkelige« sigte, at danske eksegeter har formået at skrive forståeligt uden afslag på sagligheden.

Medens eksegeterne i kraft af deres studieområdes sluttede karakter – trods de mange tænkelige specialer kan ingen ekseget tillade sig at være ukendt med nogen del af Bibelen – har haft forholdsvis let ved at organisere etableringen af sådanne hjælpemidler til Bibelstudiet, er noget tilsvarende langt vanskeligere inden for kirkehistorien. Med hensyn til den internationale kirkehistorie vil ethvert forsøg, der går ud over snævre perioder eller emner, nødvendigvis miste karakteren af videnskabelige arbejder i egentlig forstand, fordi en beherskelse af kilderne meget hurtigt bliver en umulighed. Der foreligger ganske vist forskellige spredte bidrag, der bygger på kilderne, men alle forsøg på at skildre større afsnit får nødvendigvis karakter af »læsefrugter«. Derimod er det inden for den danske kirkehistorie lykkedes at skabe en stor håndbog, skrevet af forfattere, der i vidt omfang selv kender kilderne, og som har

26. *De gammeltestamentlige pseudepigrafer. I oversættelse med indledning og noter* ved E.Hammershaimb, Johannes Munck, Bent Noack, Paul Seidelin. Foruden udgiverne har Arne Bugge, Svend Holm-Nielsen, Niels Hyldahl og Benedikt Otzen medvirket.

27. *Dødehavstekslerne. Skrifter fra den jødiske menighed i Qumran i oversættelse og med noter* ved Eduard Nielsen og Benedikt Otzen, 1959.

28. Søren Giversen: *Sandhedens evangelium. De gnostiske skrifter fra Nildalen,* 1957. *Thomasevangeliet. Indledning, oversættelse og kommentarer* ved Søren Giversen, 1959, og *Filipsevangeliet,* do., 1966.

Fig. 123. Grundtvigdisputats. Otto C.s tegninger viser fra venstre: Niels Knud Andersen, Torben Christensen, professor, dr.theol. E. Thestrup Pedersen (Lærerhøjskolen), biskop, dr.theol. Henning Høirup, Århus, professor Gustav Albeck, Århus, K. E. Skydsgaard, professor Franz From og Søren Holm. Berlingske Tidende 9. juni 1965.

formået at overskue og sammenfatte forskningen. *Den danske Kirkes Historie* (I-VIII, 1950-1966) under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup skulle danne en slags pendant til Schultz' Danmarkshistorie.[29] Som det altid vil være tilfældet med samleværker, er naturligvis også her både anlæg og stil præget af de enkelte forfattere. Skønt kvaliteten vel heller ikke overalt ligger på samme niveau, er der dog skabt et værk af stor betydning. En stor fremstilling var ikke forsøgt siden Ludvig Helvegs kirkehistorie. Til universitetsbrug har man siden 1945 haft P.G.Lindhardts *Den nordiske kirkes historie* (i de senere udgaver sammen med J.L.Balling). Også en ny håndbog i kirkens historie uden for Skandinavien er udkommet, Sven Göranssons og Torben Christensens *Kyrkohistoria* I-III (1969-1976).

De kirkehistoriske kilders uoverskuelighed medfører, at publikationer af kilder og oversættelser af kilder til enhver tid må få en spredt karakter. I det 19. århundrede havde striden om den grundtvigske anskuelse fremkaldt en del oversættelser af vigtige kilder til den ældre kirkehistorie, men derefter aftog interessen i lang tid, indtil Knud Bangs oversættelse af Eusebs kirkehistorie (med indledning af Hal Koch) udkom 1940-45. En samlet indsats for at skaffe andre oversættelser af oldkirkelige og middelalderlige kilder er ikke blevet gjort, men alligevel foreligger dog en del nye tekster på dansk. En række af *Luthers skrifter i udvalg* (I-IV, 1962-64) er kommet i ny oversættelse og med udførlige indledninger.[30]

29. Redaktionen af sidste bind ved Niels Knud Andersen og P.G.Lindhardt.
30. Udgiverne af de enkelte bind i *Skrifter i udvalg* er Niels Nøjgaard, Regin Prenter, E.Thestrup Pedersen og Torben Christensen.

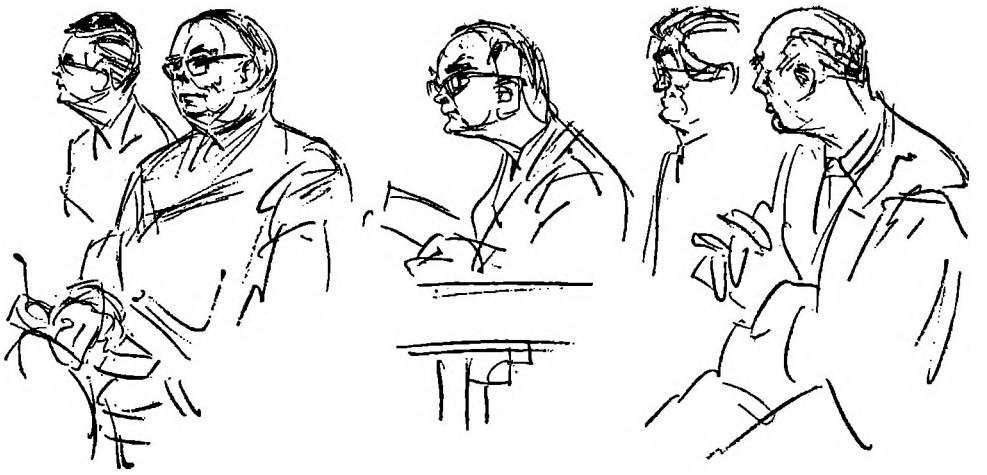

Også på dette felt ser det bedre ud inden for dansk kirkehistorie. Foruden mange andre har især *Bjørn Kornerup* og *P.G.Lindhardt* udgivet en lang række kilder fra offentlige og private arkiver. Særlig er et righoldigt materiale til det 19. og 20. århundrede på denne måde blevet stillet til rådighed, men i Kirkehistoriske Samlinger og andetsteds er også andre perioder, bl.a. reformationstiden, blevet tilgodeset.

Den samlede Grundtvigudgave, fakulteterne havde drøftet 1946, blev ikke til noget, men siden stiftelsen af Grundtvigselskabet (1947) er et par vigtige forudsætninger for en sådan udgave skaffet til veje. Først kom Steen Johansens *Bibliografi over N.F.S.Grundtvigs Skrifter* (I-IV, 1948-54) og senere *Registrant over N.F.S.Grundtvigs Papirer* (I-XXX, 1957-64) ved en række medarbejdere, bl.a. K.E.Bugge og Kaj Thaning. Opgivelsen af en samlet udgave har medført en række nye enkeltudgivelser, og det forlyder, at en udgave af Grundtvigs prædikener er under forberedelse. Et nyttigt arbejdsredskab har man i *Grundtvig-Studier* (siden 1948), der foruden afhandlinger bringer årlige oversigter over Grundtviglitteraturen. Også Kierkegaardforskningen har fået nyt materiale stillet til rådighed i *Niels Thulstrups* 2. forøgede udgave af *Søren Kierkegaards Papirer* (25 bind, 1968-78). Thulstrup har også besørget en del enkeltudgivelser af Kierkegaardskrifter med kommentarer. *Kierkegaardiana* yder tjenester af samme art som Grundtvig-Studier.

Blandt Grundtvigudgivelserne efter krigen er *Grundtvigs Sang-Værk* (I-VI, 1944-64) en af de vigtigste. Også Kingos og Brorsons salmer er blevet udgivet i nye samlede udgaver af deres værker. Hertil er kommet en del facsimileudgaver af ældre danske salmebøger. På Institut for (dansk) Kirkehistorie har man skabt en *salmeregistrant,* der medtager alt materiale på dansk. En af

medarbejderne, Anders Malling, har samtidig skrevet en stor *Dansk Salmehistorie,* der alfabetisk udnytter og bearbejder hele dette stof. Registranten er blevet til ved team-work under Niels Knud Andersens ledelse, og dette samarbejde har stærkt stimuleret salmeforskningen. Kredsen omkring registranten udgiver *Hymnologiske Meddelelser,* »et værkstedsblad om salmer«. På lignende måde er der på instituttet skabt et milieu omkring udarbejdelsen af en *registrant over kalkmalerier* i danske kirker, påbegyndt i et samarbejde mellem Otto Norn (i 60'erne en tid universitetsadjunkt under Det teologiske Fakultet) og Knud Banning. Også denne kreds udgiver et tidsskrift, *Den iconographiske Post.* De to sidstnævnte projekter, der nu teknisk set er tilendebragt, er klare eksempler på de muligheder, institutopbygningen har givet forskningen.

Tendenser og retninger

Tiden er ikke inde til en afsluttet vurdering af dansk teologisk forskning siden anden verdenskrig, og pladsen tillader ikke en blot nogenlunde rimelig omtale af den videnskabelige produktion. Det følgende kan derfor kun blive en kort skildring af en række forhold, som er velkendt for enhver universitetslærer inden for teologien, men som kan give den udenforstående et indtryk af tendenser og retninger i dansk teologi.

Betragter man universitetet udefra, er det ikke vanskeligt at pege på, hvorledes det almene kulturlivs forskellige, dels samtidige, dels hinanden afløsende strømninger i efterkrigstidens vestlige civilisation har påvirket problemstillinger og metodeovervejelser. Det er da også rigtigt, når man ser tingene indefra, men dér får man desuden øje på noget andet, nemlig en uforstyrret (i hvert fald indtil 1968!) og uforstyrrelig videnskabelig tradition, der bygger på førkrigstidens positivisme. Den kan optræde i forskellige former, bl.a. som tro på videnskabelig neutralitet, og som en human og humanistisk dannelsesvidenskab og lærdomstradition, der betragter lærdom og dannelse som uanfægtelige og ideologisk indholdstomme begreber. Teologien er naturligvis, som altid, præget af de samme tendenser. Det var den også, inden den vovede at kaste sit særlige teologiske forbehold overbord for at vinde agtelse hos sin næste. Men hvor megen umage man end har gjort sig for at ligne »de andre«, har det dog været svært helt at overse perspektivløsheden i et videnskabsbegreb, der i de »åndelige« fag er skabt af mindreværdskomplekser over for naturvidenskaberne. Alene tilstedeværelsen af de såkaldt systematiske fag inden for teologien har bestandig mindet også de historiske fags dyrkere om, at teologien, foruden hvad den ellers giver sig af med, også har en samfundsopgave, nemlig at forsyne kirken med teologer.

Denne påmindelse har især haft betydning i to henseender. For det første har den tilskyndet til metodiske overvejelser, ja, til mere end det: til en besindelse på selve tolkningens karakter og mulighed. *Det hermeneutiske problem* har med andre ord i forskellige former været aktuelt for alle teologiske discipliner, omend det ikke er alle deres udøvere, der har opdaget det. For det andet, og det er en følge af opmærksomheden på det hermeneutiske problem, har denne omstændighed bidraget til en større temabevidsthed. For en positivistisk videnskabsforståelse er det *principielt* ligegyldigt, hvad man beskæftiger sig med – omend smagen naturligvis er tidsbetinget. Finder man det derimod nødvendigt at besinde sig på, hvad det vil sige at forstå en tekst fra fortiden, tvinges man uvilkårligt til også at gøre sig klart, *hvad* man vil beskæftige sig med. Man foretager med andre ord en prioritering, et valg, som man kan få så meget mere ud af, når det foretages bevidst.

Nu er det væsentligt at gøre sig klart, at sådanne overvejelser ikke betyder, at teologiens historiske discipliner efter anden verdenskrig i større eller mindre udstrækning har opgivet sig selv som historiske i dette ords almene betydning. En rekurs til en særligt teologisk, det vil her sige: en for ikke-teologer utilgængelig og derfor uforståelig tydning af historien *sub specie aeternitatis* er der ikke og kan der ikke være tale om. Den hermeneutiske debat hentede især inspiration hos den tyske nytestamentler *Rudolf Bultmann* og hans skole. Skønt Bultmann kun har fået få danske disciple (især i Tidehvervskredsen), har han haft betydning også, hvor man søgte at løse problemerne anderledes. Hans berømte »afmytologiseringsprogram« med dets krav om, at Ny Testamentes mytiske sprog blev oversat, dvs. fortolket ud fra det »moderne menneskes« måde at betragte tilværelse og omverden på, vakte heftig diskussion i den teologiske verden overalt i Europa og Amerika. Bultmann knyttede til ved den tidlige Martin Heideggers Kierkegaard-inspirerede eksistensanalyse og fordrede en »eksistential« interpretation, dvs. en fortolkning, der lod den »livssammenhæng«, hvori de nytestamentlige udsagn hørte hjemme, komme til orde. I en sådan afmytologisering mente Bultmann at gennemføre en intellektuel befrielse, svarende til den, reformatorerne gennemførte på det etiske område. Myterne skulle netop ikke elimineres (det var liberalteologiens fejltagelse), men fortolkes, omsættes i nutidens myteløse sprog, for at evangeliets ægte forargelse kunne komme til orde.

Når spørgsmålet om fortolkningens opgave blev stillet så radikalt, som det skete hos Bultmann og hans elever, berørte det ikke blot den bibelske, særlig den nytestamentlige eksegese, men lige så vel kirkehistorie og systematisk teologi. Diskussionen skabte en opmærksomhed over for spørgsmålet om historisk forståelse, der har medført, at det ofte blev teologer, der måtte give de første danske indføringer også i forskellige former for filosofisk hermeneutik

Fig. 124. Flemming Hvidberg (1897-1959), dr.theol. 1928, docent i Gammel Testamente 1929, ekstraordinær professor i samme fag 1941. Undervisningsminister 1950-1953. Maleri af Karen Trier-Frederiksen 1958.

fra udlandet. En række yngre universitetslærere har fulgt denne linie op også i de senere år ved at fortsætte arbejdet med åndsvidenskabernes teoretiske problemer, herunder også som de stilles i marxistisk influeret hermeneutik (Peter Kemp, Jørgen K. Bukdahl, Bent Hahn, Jens Glebe-Møller). Det er iøvrigt karakteristisk, at disse spørgsmål i langt højere grad har givet teologien et problemfællesskab med de litterære fag end med den almene historievidenskab. Historikere synes, for så vidt de ikke er marxistiske, at bevare en stærk tilbageholdenhed over for den filosofiske side af det historiske arbejde.

Medens danske eksegeter kun i begrænset omfang har deltaget i den hermeneutiske debat, har de i vid udstrækning søgt at gøre den moderne Bibelforskning tilgængelig i videre kredse. Foruden de allerede nævnte oversættelser og samleværker foreligger en lang række arbejder, både inden for Gammel og Ny Testamente, skrevet i et almenforståeligt sprog, men uden afkald på den videnskabelige lødighed. Særligt flittig i så henseende har Bent Noack været. Især i de senere år har han udsendt mange bøger af denne type, idet frugterne af hans universitetsundervisning på denne måde er blevet gjort

tilgængelige for en større kreds. Men også de gammeltestamentlige lærere har ydet værdifulde bidrag af denne karakter (Holm-Nielsen, Eduard Nielsen, B.Otzen).

Den danske tradition for at vise stor tilbageholdenhed med at udsende videnskabelige kommentarer til enkelte bibelske skrifter er desværre blevet opretholdt også i denne periode. Den eneste undtagelse er hidtil Olof Linton,[31] der iøvrigt i en mængde mindre afhandlinger har ydet lærde og grundige bidrag til belysning af mange problemer i den nytestamentlige forskning. I arbejdet med de bibelske tekster er de formhistoriske studier fra før krigen blevet videreført i traditionshistoriske undersøgelser. I den senere tid har man, i en vis modsætning til den formhistoriske skole, atter interesseret sig stærkt for de enkelte evangeliers særpræg, dvs. for deres forfattere eller »redaktører«.

Inden for *Det gamle Testamente* var der efter krigen ikke den sædvanlige inspiration at hente i den tyske forskning, som under Naziregimets senere stadier på det nærmeste havde været afbrudt. I stedet for søgte man til Norge (Sigmund Mowinckel) og Sverige (Uppsalaskolen), hvor inspirationen fra Vilh.Grønbech og Johs. Pedersen var videreført, eller til de angelsaksiske lande. Efterhånden kom dog den tyske forskning i gang igen og formåede snart gennem en række fremragende forskere at genindtage den tidligere førende position. Dansk gammeltestamentlig forskning har kun haft få udøvere ud over professorerne i faget og deres kolleger i semitisk filologi. I sidstnævnte fag har professorerne i nyere tid alle været teologer (Buhl, Johs. Pedersen, E.Hammershaimb og F.Løkkegaard), og de har alle fortsat med at yde væsentlige bidrag til den gammeltestamentlige forskning. Det kan være svært at tale om bestemte tendenser. Der er givet vigtige bidrag til belysning af de ugaritiske tekster (Hammershaimb, Hvidberg, Løkkegaard) og af Qumranteksterne (Hammershaimb, Holm-Nielsen), ligesom der foreligger vigtige studier over gammeltestamentlig traditionshistorie (E.Nielsen), føreksilsk historie (Grønbæk) og jødisk religionshistorie i Gammel Testamentes seneste tid (B.Otzen).

Heller ikke *den nytestamentlige forskning* er kvantitativt særligt omfattende, skønt også den har hævdet sig på et internationalt plan. En betydelig inspiration er udgået fra Johannes Munck, hvis videnskabsorganisatoriske talent ledsagedes af en særlig evne og lyst til at problematisere tilsyneladende fastlåste standpunkter. Uden egentlig at danne skole har han haft betydning for flere af periodens mest selvstændige nytestamentlere. Med stærk uvilje

31. I serien *Tolkning av Nya Testamentet* har Olof Linton udsendt: *Pauli mindre brev* og *Brevet til hebréerna.*

mod den liberale eksegese og Bultmannskolen har han søgt at anlægge et nyt syn på forholdet mellem Paulus og urkristendommen i Jerusalem. Iøvrigt foreligger en række arbejder af danske teologer, der beskæftiger sig med traditionshistoriske (Noack, Diderichsen), redaktionshistoriske (Hejne Simonsen) og nytestamentligt-teologiske emner (Noack, Niels Hyldahl). Inspirationen har man i overvejende grad hentet fra Tyskland, omend også den angelsaksiske forskning har givet impulser. Ved siden af universitetslærerne i faget findes der enkelte andre dyrkere af det, som lejlighedsvis har ydet mindre bidrag, men det må trods alt undre, at det med de gode kår siden 60'erne ikke er lykkedes i et så væsentligt fag at oplære et antal forskere af »professoralt« format. Set fra dette synspunkt må det beklages, at det flere gange i perioden har været nødvendigt at hente assistance fra udlandet.

Det ligger i sagens natur, at *den kirkehistoriske forskning* er vanskelig at sammenfatte. I omfang udgør den langt den største del af den samlede teologisk-videnskabelige produktion. Mest iøjnefaldende er det intensiverede studium af *den danske kirkehistorie,* der har fundet sted både i Århus og København. Besættelsestiden havde foranlediget en besindelse på »den danske arv«, der gjorde det naturligt at studere vore traditioner fra det 19.århundrede. En betydelig inspiration udgik fra *Hal Koch,* der omkring Institut for dansk Kirkehistorie fra 1956 samlede en kreds af yngre medarbejdere, men den, der især må fremhæves, er dog *P.G.Lindhardt,* hvis mangfoldige større og mindre arbejder især dækker sidste halvdel af det 19. og det 20.århundrede. Lindhardt og Hal Koch gav stødet til det store værk om de gudelige vækkelser i første halvdel af det 19.århundrede, hvori en række yngre forskere med *A.Pontoppidan Thyssen* som hovedkraft med stor flid indsamlede og ordnede et righoldigt materiale. Værket kan vel ikke siges at have bekræftet den tese, som både Lindhardt og Koch hver på deres måde havde fremsat: at vækkelsen skulle udgøre en væsentlig del af forklaringen på den politiske opvågnen hen mod århundredets midte. Med Koch som organisator og Lindhardt som den betydeligste kender af perioden har en kreds af kirkehistorikere her ydet en indsats, der i tilbageblik forekommer virkelig imponerende.

I sammenhæng med udforskningen af det 19.århundrede bør også *Grundtvigforskningens* fornyelse omtales. Her, som i Kierkegaardforskningen, var der andre end teologer med i arbejdet, men både lærere ved de to fakulteter og andre teologer har ydet en væsentlig del af indsatsen. Først nu blev Grundtvig for alvor revet ud af den traditionalisme, der – bortset fra behørig omtale i litteraturhistoriske fremstillinger – havde holdt ham inden for en grundtvigiansk sammenhæng. De tre disputatser om Grundtvig, som siden 2.verdenskrig er blevet forsvaret ved Det teologiske Fakultet (Høirup, Thaning, Bugge)

hører alle til Grundtvigforskningens fundamenter, men også andre teologer har ydet væsentlige bidrag (f.eks. C.I.Scharling, P.G.Lindhardt og Chr.Thodberg).

Andre områder, hvis udforskning kunne foregå i kontinuitet med førkrigstidens arbejde, er studiet af oldkirken og reformationstiden. På begge felter er der blevet arbejdet flittigt, dels med det internationale forskningspublikum, dels med den almene læseverden i Danmark som adressat. Blandt andet foreligger der studier over forholdet mellem det romerske imperium og kristendommen (Hal Koch, Torben Christensen), over manikæismen (Jes P.Asmussen), Justin (Niels Hyldahl), Euseb af Emesa (Henning Lehmann), og gnosticismen (Søren Giversen). Den kvantitativt beskedne, men sagligt ikke uvæsentlige danske Lutherforskning er blevet fortsat, bl.a. med en række disputatser (Svend Lerfeldt, E.Thestrup Pedersen, H.Østergaard-Nielsen, Leif Grane), men også med monografier (Prenter, Grane) og almentforståelige fremstillinger (N.Otto Jensen, Hal Koch, Niels Nøjgaard, Regin Prenter). En betydelig indsats er ligeledes blevet gjort for at fortsætte Oskar Andersens arbejde med den danske reformation og ortodoksi (Niels Knud Andersen, Jens Glebe-Møller, Martin Schwarz Lausten, P.G.Lindhardt). Bortset fra disse hovedområder er også andre problemer og perioder blevet studeret med held, f.eks. embedstænkningen i 11.århundrede (Jakob Balling) eller vigtige sider af engelsk kirkehistorie i det 19.århundrede (Torben Christensen). Inden for de områder, der har en international karakter, har dansk kirkehistorisk forskning gjort sig smukt gældende, samtidig med, at studiet af den danske tradition i denne periode har gjort mere markante fremskridt end måske i nogen tidligere.

Da også *den systematiske teologi* er afhængig af arbejdet med kirkehistoriens klassiske tekster, er en skarp faglig afgrænsning hverken mulig eller ønskelig. Der er da også fra systematisk side ydet en lang række værdifulde historiske bidrag (Regin Prenter, K.E.Skydsgaard, Johannes Sløk, N.H.Søe, Søren Holm). Det er helt naturligt, det er sådan. Kun i randzonerne af de teologiske fag kan man glemme deres indbyrdes saglige afhængighed af hinanden. Medens den kirkehistoriske forskning har hentet sin inspiration fra en række lande, først og fremmest Tyskland, Frankrig og de angelsaksiske lande, er det karakteristisk for den systematiske teologi, at den ligesom eksegesen overvejende har været orienteret i retning af de tysksprogede lande. Dog spillede i den første del af perioden også den lundensiske teologi (Anders Nygren, Ragnar Bring) en betydelig rolle. Formentlig har også Grundtvig og Kierkegaard betydet mere for den systematiske teologi end nogensinde tidligere.

Det er ligeledes utvivlsomt, at Tidehvervsteologien især i de første 10-15 år

Fig. 125. Niels Hansen Søe (1895-1978), præst 1928-1933, docent i systematisk teologi 1934-1939, professor 1939-1965, dr.theol.h.c. (Oslo) 1951. Foto. KB. Billedsamlingen.

efter krigen øvede en bred indflydelse, der positivt eller negativt strakte sig til en del af fakulteternes lærere inden for alle fag. Den Kierkegaard- og Bultmann-inspirerede eksistensteologi må nok, skønt den nu er på retur, siges at have været den dominerende retning. Ikke blot har den præget mange teologer afgørende, men også nogle af de positioner, der har været med til at overvinde den, står i dyb gæld til den.

Fra mellemkrigstiden videreførtes den protest mod eksistensteologien, der med betoning af Guds Ord i skrift og bekendelse anklager den for at opløse al sammenhæng i kirken som stedet for åbenbaringen. Ofte er denne anklage forbundet med en af reformatorerne, eventuelt også af den senere Barth inspireret, bevidst *kirkelig teologi.* Ikke sjældent har denne holdning været forbundet med en stærk optagethed af det økumeniske spørgsmål. Der er altså her tale om en protest, der afviser det eksistensfilosofiske grundlag på kirkens og den kirkelige traditions vegne. Protesten er altså i den dialektiske teologis fodspor en rent teologisk protest, der ikke følges af et filosofisk opgør. Ved begge fakulteter og også i den kirkelige debat har den her skitserede holdning spillet en betydelig rolle, uden at man kan tale om en skarpt afgrænset

retning. Tværtimod er der både i grundsyn og enkeltheder ret store forskelle (Prenter, Skydsgaard, Søe), men aldrig mere, end at en samtale har kunnet føres, og man har også været fælles om afvisningen af Tidehverv og andre former for eksistensteologi, som man kun i ringe grad har kunnet udveksle synspunkter med i dialogens form.

Anderledes forholder det sig med den protest mod eksistensteologien, der under henvisning til skabelsen og loven som de givne menneskelige vilkår (også bortset fra kirke og åbenbaring) har søgt at påvise eksistensteologiens udleverethed til nihilismen. Denne protest blev her i landet til i selve det eksistensteologiske milieu, og først med tiden ændredes forholdet fra samtalens til afvisningens. Her er der tale om et filosofisk opgør, vendt såvel mod eksistensteologiens tilværelsestydning som mod den positivistiske videnskabsforståelses bortskæring af alle fænomener, den ikke kan indpasse i sine kategorier og følgelig ikke kan magte. Denne *Løgstrup'ske skabelsesteologi,* der virkelig har dannet skole, tager ikke sit udgangspunkt i en åbenbaringsteologisk besindelse på kristendommens krav om at være sandheden, og heller ikke i tolkninger af klassiske kristendomsforståelser, men i fænomenologiske analyser af de vilkår for menneskelivet, der afsløres i hverdagens konkrete situationer. Den har haft en virkning i den almindelige kulturdebat i 1960'erne og 70'erne, der i teologisk henseende er uden sidestykke i dette århundrede, måske bortset fra de kirkehistoriske professorer Hal Kochs og P.G. Lindhardts udadvendte foredrags- og skribentvirksomhed.[32]

32. Med de vide rammer, der er sat for denne fremstilling, vil det være umuligt at skildre dansk teologisk arbejde siden 1945 i detailler. Tiden kan heller ikke siges at være moden til en afvejet vurdering. For så vidt angår de teologer, der er eller har været ansat ved Aarhus Universitet, kan der nu henvises til Jakob Balling: *Det teologiske fakultet, Aarhus Universitet 1928-1978,* 1978, s.367-401. I sidste del af N.H.Søe: *Dansk teologi siden 1900* (s.159-233) er især de systematiske teologer, men også enkelte andre, der allerede 1965 havde markeret sig tydeligt (særligt Hal Koch og P.G.Lindhardt), behandlet, dog med undtagelse af Søe selv. Oversigter, der til dels kan supplere det her meddelte, kan man finde i P.G.Lindhardt: *Den danske Kirkes Historie* VIII (1901-1965). Endvidere kan nævnes Jørgen K.Bukdahl: *Fra vækkelsesreligiøsitet til – – –?, Den danske Folkekirke,* 1968, s.54-69 (med litteraturhenvisninger). Om den nytestamentlige eksegese i Danmark i dette århundrede har Niels Hyldahl skrevet i Kirkehistoriske Samlinger 1979.

Personregister

Henvisninger til afbildning er i kursiv. Hovedomtale er, hvor den strækker sig over mere end én side, angivet med bindestreg.

Abélard, Pierre 382.
Abildgaard, Nic. 321.
Adler, A. P. 367.
– Ada 290.
– Jacob Christian 265.
Adolf (hertug) 33.
Afrem Syrer 449.
Agricola, Johannes 418.
Alan, Hans Jensen 116.
Albeck, Gustav *579.*
Albertsen, Cathrine *61.*
– Hans 49 f., 53, 60, *61,* 63, 67.
– Peder 3 f.
Albrecht (hertug af Preussen) 35, 36.
Albrecht den Femte (af Brandenburg) 142.
Alenson, Robert 90.
Alethophilus, Christian se Morten Wolfburg.
Altdorfer, Erhard 30.
Ammianus Marcellinus 380.
Ammundsen, Valdemar 457, 458, 459 f., *461,* 463, 469, 472, 486, 487-89, *488,* 490, 492, 495, 496, 498, 499, 504, 511, 520, 529, 530, 537.
Ancher, Lorents 257, 262, 271, 276, 280.
Anchersen, Matthias 186, 122.
Andersen, Anders 473, *475.*
– Fr. Wilh. 348, 428.
– J. Oskar 46, 301, 439, 457 f., 459, 460, *461,* 465, 469, 473, 480, 495, 496 f., *497,* 498, *503,* 504, 508, *511,* 512, 514, 534, 535, 537, 585.
– Jacob 56.
– Laurids 66.
– Niels Knud 501, 546, *547, 573, 578,* 578, 580, 585.
Andreæ, Jacob 79, 80, 86, 113.
Anna (dansk prinsesse) 22, 33, 47, 77, 81.
Anselm af Canterbury 382.
Arctander, Niels Lauridsen 90.
Arildsen, Skat 503, 537.
Aristides 450.
Aristoteles 12.
Arndt, Johann 147.
Arnobius 307.
Arnold, Gottfried 189.
Arup, Erik 534.
Arvidsen, Bent 39.
Aslaksen, Kort 108, 110, 122-26, 128 f., 130, 131, 134, 157.
Asmund, Johs. 530.
Asmussen, Jes P. 585.
August (kurfyrste af Sachsen) 2, 3, 22, 33, 44, 45, 47, 48, 57, 58, 66, 73 f., 75, 77, 79, 80, 81, 86, 104.
Augustin, Aurelius 16, 179, 256, 379, 463, 498.
Augustus 64.
Aulén, Gustav 532.
Aurilesius, Niels Pedersen 135, 160.

Bagger, Hans 182, 183, 185.
Balle, Frederikke Severine (f. Grundtvig) 258.
– Nicolai Edinger 241, 250, 257-62, 263, 264, 268, 271, 275, 276 f., 278, 280, 282, 283, *289,* 289 f., 297, 299, 302, 303, 307, 312 f., 320, 322, 452.
– SørenPedersen 257.
Balling, Jakob 546 f., 578, 585.
Bang, Hans Otto 255, 276.
– J. P. 425 f., 458 f., 460, *461,* 463, 470 f., 479, 481, 486, 489 f., 492.
– Knud 578.
– Thomas 162, 165.
Banning, Knud 580.
Barby, Andreas von 36.
Barclay, Robert 226.
Baro, Peter 90 f.
Barth, Karl 362, 517 f., 521, 530, 531, 533 f., 539, 541, 543, 586.
Bartholdy, C. 523.
Bartholin, Caspar *140,* 141, 175.

Bartholin, Hans 94, 189, 193, 194 f., 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208.
– Thomas 183, 184.
Bartskær, Johan Dideriksen 149.
Bastholm, Christian 255, 499.
Bauer, Bruno 366, 368, 373.
Baur, F. C. 364, 371 f., 373, 437, 442, 477.
Beck, A. F. 331, 333, 368, 374, 376.
– Vilhelm 327, 421, 429, 430, 446, 447, 464.
Becker, Svend Aage 498, 504.
Begtrup, Holger 537.
Bellarmin (kardinal) 105.
Benedicht, Lorentz 81 f.
Benktson, Benkt-Erik 548.
Bentzen, Aage 462, 502, *503,* 504, 508, 514, 524, 545.
Berg, C. 440.
– Jens Justesen 170.
Berggrav, Eivind 566.
Bergmann, L. 462, 470, 501, *503,* 504, 505, 508, 509, *511,* 514, 545, 566.
Bernstorff, A. P. 249.
– J. H. E. 248, 249, 255.
Bertelsen, Laurids 88.
Beza, Theodor 89, 90, 91.
Biehl, Charlotte Dorothea 281.
Bieske, Knud 130, 131.
Bircherod, Jacob 183.
– Jens (d. 1686) 179 f., 182, 185.
– Jens (d. 1708) 182 f., 185, 208.
Birkedal, Vilh. 338.
Biøe, Siur Svendsøn 231 f.
Bjelke, Jens 105, 106.
Bjørn, Bjørn Andersen 87.
– Jacob 87.
– Svend 571.
– Trud 87.
Bjørnson, Bjørnstjerne 397.
Black, Niels 25, 26, 39, 54, 65.
Bloch, Matthias 207, 208.
– Michael 244.
– Søren 226 f.
– Tønne 227.
Bluhme, Johannes Bartholomæus 244.
Blædel, N. G. 388.
– Nic. 485.
Boccaccio, Giovanni 275.
Bodin, Jean 166.
Boie, Jørgen 27.
Borch, Ole 183.
Borchardsen, Hans 145.
Bording, Jac. 50.
Bornemann, F. C. 363, 382.
– Henrik 188 f., 190, 192, 196, 198, 199, 202, 208.
– J. A. 367, 381, 382, 383, 384, 386, 387, 389, 390, 391, 403.
Bosseck, B. O. 203 f.
Botsack, Barthold 189, 206.
Boye, B. C. 282.
Brahe, Sophie 143.
– Tyge 88, 123, 143.
Braker, Heinrich 187.
Brammer, G. P. 419.
Brandes, Edvard 403, 440.
– Georg 328, 400, 402, 403, 405, 408, 423, 432, 440.
Brandt, C. J. 380, 381, 416.
– H. C. 228.
Bredal, Matthias 118.
Brenz, Johan 30, 113.
Bricka, C. F. 498.
Brill, E. J. 571.
Bring, Ragnar 585.
Brochmand, Hans 132, 135, 144.
– Jesper 93, 122, 129, 130, 131-33, *134,* 135-38, 140 f., 143, 144 f., 148, 149, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 164 f., 170, 171, 179, 180, 184 f., 194, 202, 203, 240.
– Rasmus Hansen 171 f., 184.
– Rasmus Sørensen 131.
Brodersen, Paul 463, 541, 543.
Brorson, Hans Adolf 579.
Brostrup, Jens 3, 4.
Bruchofen, Henrik von 65, 73.
Brun, Lyder 473.
Brunner, Emil 518.
Bruun, T. C. 275.
Brücker, Valdemar 423, 431, 432, 445, 446, 454.
Brøchner, Hans 333, 366, 367, 368, 400, 401.
Brøndsted, Gustav 519, 529 f.
Bucer, Martin 30, 42.
Buchard, Johs. 144.

Buchwald, Balthasar Johan de 270.
Budde, Frederik 97.
– Godslev 97.
Buddeus, Johs. Fr. 227, 259.
Bugenhagen, Johannes 2, 14 f., 16-20, *19,* 21, 22, 23, 24, 28, 38, 39, 67.
Bugge, Arne 577.
– K. E. 579, 584.
Buhl, Frants 327, 424, 425, 427, 428, 429, 439, *443,* 443-46, 447, 449, 454, 462, 469, 493, 494, 525, 527, 583.
Bukdahl, Jørgen K. 582.
Bullinger, Heinrich 89.
Bultmann, Rudolf 517, 518, 521, 526, 528, 529, 581.
Böhme, Jacob 147, 148, 149, 150, 173, 188, 196, 211.

Calvin, Jean 42, 43, 48, 54, 76, 77, 79, 87, 89, 90, 101, 106, 111, 112, 129, 159, 388.
Carlsen, H. R. 392.
Caroline Amalie (dansk dronning) 347.
Charisius, Jonas 99.
Charles den Første 166.
Charlotte Amalie (dansk dronning) 178, 182.
Christensen, Anders 6 f., 10.
– Charles 9.
– Georg 538.
– J. C. 465, 486, 497.
– Torben *533,* 546, *547, 573, 578,* 578, 585.
Christian den Første 3, 4, 5.
Christian den Anden 5, 7, 8, 9, 10, 497.
Christian den Tredje 2, 3, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33 f., *34,* 35, 36, 38, 39, 41, 42 f., 44, 47, 48 f., 50, 51, 52, 53, 56, 62, 63, 64, 65, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 106.
Christian den Fjerde 65, 90, 91, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 120, 124, 133, 135, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 154, 156, 158, 164.
Christian den Femte 167, 168, 177.
Christian den Sjette 215, 216, 217 f., 219, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 228 f., 231, 232, 233, 235, 237, 244, 248, 249, 253, 288, 305.
Christian den Syvende 296, 309, 310.
Christian den Ottende 331, 347.
Christian (udvalgt prins) 131.
Christian Wilhelm (markgreve af Brandenburg) 135.
Christiane (kongedatter) 158.
Christiani, A. C. E. 410.
Christoffersen, Hans 147.
– Knud B. 388.
Chronick, Niels Svendsen 148-50, 151, 171, 188.
Chrysostomos 255.
Chrysostomus, Oluf 11, 22 f., 24, 25, 26, 27, 29.
Chytræus, David 30, 49.
Chønick, Jesper Baltzersen 159, 170-73, 188.
Cicero, Marcus Tullius 233, 248, 273, 292, 304, 313.
Clausen, H. G. 320, 347, 361.
– H. N. 299, 303, 307 f., 315, 326, 327, 328, 329, 330-32, 333, *334,* 334 f., 336, 337, 338, 339, 340, 341 f., 343, 344, 345, 347, 349 f., 351 f., 353, 354, 355 f., 357, 358, 359 f., 361, 363, 365, 367, 369-71, 373, 378 f., 383, 384, 385, 386, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 400, 401, 402 f., 405, 409, *411,* 412, 415, 418, 426, 428, 429, 450, 463, 505, 515, 527, 531, 535.
– Johannes (biskop) 418.
– Johannes (præst) 430, 447, 464.
Clericus, Johs. 211.
Climacus, Johannes se Søren Kierkegaard.
Clod, Peder 272.
Coverdale, Myles 48.
Crage, Nic. 27, 28.
Cramer, J. A. 248, 250, 255-57, 271, 276, 279, 282.
Cranach, Lucas 19, 30.

Dael, Niels 528.
Dançay, Charles de 81.
Daniel 159, 508.
Dannhauer, C. J. C. 203, 226.
David 30, 40, 119, 220, 237, 291, 313, 373.
David, C. N. 343.
Davidsen, Peder 1, 4, 6.
Delitszch, Fr. 444.

Detharding, Georg 239.
Dibelius, M. 526.
Diderichsen, Børge 501, 505, 547, 549, 569, 584.
Dietz, Ludwig 30, 32.
Ditlthey, Wilhelm 442.
Dippel, Johan Konrad 188, 189, 191, 192, 196, 205 f.
Dorothea (dansk dronning, d. 1495) 3.
Dorothea (dansk dronning, d. 1575) 79.
Dostojefski, Fjodor 521.
Drachmann, A. B. 485.
Drejer, Theodor 210 f.
Dury, John 150 f.
Dybvad, Christoffer 105, 106, 136.
– Jørgen (magister) 105.
– Jørgen (professor) 74, 83, 85, 86 f., 88, 96, 97, 98, 101, 104-107, 110, 123, 124, 138, 159.

Eber, Paul 19, 23.
Eberhard, Christoffer 190.
Eckehart (mester) 366.
Egede, Hans 199.
Eglon 175.
Ehud 175.
Eklund, P. 457.
Elisabeth (dansk prinsesse) 108.
Elisabeth den Første 64, 80, 105.
Elisabeth (hertuginde af Mecklenburg) 77.
Engelbreth, W. 347, 353.
Engelstoft, C. T. 329, 330, 331, 332, 335, 339, 340, 345 f., 347, 351, 355, 356, 357, 358, 359, 373, *379*, 380, 389, 394, 395.
Engnell, Ivan 525.
Epiktet 273.
Eppingius, Tilemann 37.
Erasmus af Rotterdam 8.
Eriksen, Erik 545.
Ernesti, Johann August 258, 276.
Ernst den Fromme (hertug i Gotha) 238.
Erslev, Kr. 451, 459, 498.
Esajas 224, 237, 274, 291, 313, 339, 373, 414, 445.
Esther 66.
Euseb af Emesa 585.
Euseb af Kæsarea 305, 578.
Ewald, Enevold 224.
– Johannes 296.
Ezekiel 113, 237.
Ezra 180.

Falster, Peder 5 f.
Fenger, H. M. 428.
– J. F. 329 f., 357, 358, 380, 416, 417.
– P. A. 388.
– R. Th. 416.
Feuerbach, Ludwig 425, 517.
Fich, A. G. 438.
Fichte, Johann Gottlieb 300.
Filesacus, Joannis 138.
Filip den Anden 105.
Fischer, J. C. H. 423.
Flacius, Matthias 35.
Flatt, J. F. 301 f.
Fleischer, Esaias 149.
– Johan 149.
Fløystrup, C. E. 439, 480.
Fog, B. J. 388, 389, 393, 438.
Fogtmann, Nikolai 328 f., 353.
Forell, Urban 548.
Foss, Desiderius 83.
– Mathias 173 f.
– Niels 17.
Fox, John 127.
Franck, Sebastian 114.
Francke, A. H. 187, 215 f., 219, 221, 222, 223, 232, 238, 244, 248.
Frank, F. 434, 435, 453, 479.
Frederik den Første 10, 12.
Frederik den Anden 2 f., 52, 53, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 92, 101, 102, 104, 114, 170, 204.
Frederik den Tredje 146, 158, 159, 160, 164, 165, 170, 172, 174.
Frederik den Fjerde 188, 189, 190, 196, 198, 199, 202, 204, 205, 206.
Frederik den Femte 248, 255, 281.
Frederik den Sjette 296.
Frederik den Ottende 428.
Frederik (arveprins) 277, 282.
Frederik Christian (hertug af Augustenborg) 286, 288, 307.

Fridrichsen, A. 545.
Friedrich Wilhelm den Første 222.
Fries, Bernart Wigbolt 24.
Friis, Christian (til Borreby) 95, 96, 97, 99, 102, 116, 124, 128.
– Christian (til Kragerup) 157.
– Johan 23, 55, 56, 61, 66.
– Jørgen Lauridsen 145 f., 162.
From, Franz *579.*
Fuglsang-Damgaard, Hans 463, *503,* 503, 509 f., 541, 543, 571.
Fædder, Christian 279.

Gade-Rasmussen, H. 556.
Gadegaard, Niels H. *533.*
Galén 146.
Garstein, Oskar 124.
Geismar, Eduard 462, 472, 481, 482, 488, 490, 491 f., 495, *503,* 503, 504, *509,* 509 f., 511, 512, 514, 517, 518, 519, 520, 521, 527, 533, 539 f., 541 f., *542,* 543.
Gellert, C. F. 258.
Gerhard, Johann 133, 142.
Gersdorff, Joachim 174.
Gesenius, W. 338.
Gichtel, Johann Georg 188.
Gilsheim, Rembert 34.
Giversen, Søren 585.
Gjellerup, Karl 431 f.
Gjerløff, L. T. 388.
Glad, Rasmus se Erasmus Lætus.
Glahn, L. 424, *475, 509.*
Glarbo, Chr. 419, *461,* 462, 463, 468, 471 f., 490 f., 492, 536.
Glebe-Møller, Jens 46, 582, 585.
Glüsing, Johan Otto 188, 189, 190.
Godiche, Matthias Jørgen 161.
Gogarten, Friedrich 517, 518, 543.
Grane, Leif 546 f., 548, 585.
Griffenfeld, Peder 183, 185.
Grundtvig, N. F. S. 295, 296, 301, 311, 316, 317, 319, 322, 327, 330, 331, 336, 349, 350, 352, 355, 356, 358, 359 f., 361, 362, 363, 375, 378, 379, 380, 381, 383, 385, 386, 395, 396, 399, 400, 404, 406-409, 410, 411, 412, 413, 414, 430, 440, 450, 452, 453, 456, 460, 476, 489, 495, 507, 529, 531, 535, 536, 537, 538, 539, 579, 584, 585.
Grynæus, J. J. 85.
Grønbech, Vilhelm 469, 480, 494, 524, 525, *528,* 528, 529, 538, 544, 583.
Grønbæk, Jakob 583.
Gude, L. 419.
Gudme, Hermann Peter Nielsen 230, 237, 238.
– S. 270.
Guericke, H. E. F. 335.
Gulartius, Simon 89.
Gunkel, H. 526.
Gunnerus, Johannes Ernst 265 f., *267,* 271 f., 279.
Göransson, Sven 578.
Goethe, J. W. 268, 296.
Gøtzsche, Johannes 523.
Gøye, Birgitte 57.

Hagen, J. F. 332, 340, 347, 356, 368, 376, 383, 387 f., 415.
Hagerup, Eiler 250.
Hahn, Bent 582.
Hald, P. T. 329, 330.
Hall, C. C. 383, 390.
Hammerich, Frederik 89, 380, *383,* 383 f., 385, 388 f., 391, 392, 394 f., 403, 412, 415, 422, 423, 424.
– Martin 388.
Hammershaimb, E. 505, 508, 513, 525, 577, 583.
Hans (konge) 5.
Hans den Ældre (hertug) 27, 33, 79.
Hansen, Anders 149.
– Hans 242.
– Henning 242.
– Knud 538, 539, *565,* 566.
– Marius 505.
– P. O. Ryberg 485, 494 f.
– Paul Verner 505.
Harboe, Ludvig 257, 282.
Hardenberg, Albert 44.
Harnack, Adolf 480 f., 482, 486, 487, 488, 518, 532.
Hase, Karl von 335.

Hauch, Adam 321.
Haxthausen, C. A. von 279.
Heegaard, P. S. V. 400, 438.
Hegel, G. W. F. 342, 360, 362, 363, 364, 365, 371, 450, 478, 548.
Hegelund, Peder 84.
Heiberg, J. L. (digter) 360, 362 f., 364, 366.
– J. L. (klassisk filolog) 485.
Heidegger, Martin 581.
Heise, F. I. 374.
Heje, Jep 25, 26.
– Niels Iver 519, 520, 521, 541.
Helgason, Jón 473.
Helgesen, Laurids 41.
– Povl (Paulus Helie) 1, 6, 7, 8-12, 39.
Helmont, J. B. van 183, 188.
Helveg, H. F. 373, 393, 400 f., 410, 411 f., 415, 444, 446, 450 f.
– L. N. 332, 348, *349,* 359, 368, 380 f., 393, 395, 416, 428, 451 f., 578.
Hemmingsen, Niels 2, 3, 30, 32, *38,* 38-42, 43, 44, 46 f., 48, 49, 52-59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70-79, *78,* 80, 81, 83, 84, 86, 88-92, 93, 94, 101, 104, 105, 106, 108, 112, 121, 122, 131, 136, 137, 138, 159, 168, 179, 197, 204.
Hengstenberg, E. W. 339.
Hennings, A. 269.
Henrik den Fjerde 80.
Henriksen, Hans 32.
– Jesper 3, 4.
Herder, J. G. 478.
Herman fra Nyenburg 5.
Hermansen, Christen 327, 331, 335, 338, 339, 359, 373, 374, 384, 385, 391, 394, 402, *406,* 414, 415, 423, 424, 429.
Herrmann, Wilh. 463.
Hersleb, Peder 244, 265, 268, 272, 278 f., 535.
Hesshusen, Tilemann 49.
Heynsius, Adriaan 403.
Hippokrates 146.
Hirsch, Emanuel 511, 539.
Hjort, J. M. L. 376, 381.
– P. 316.
Hoff, V. 466.
Hofmann, J. C. K. von 450.
Hoffmeyer, Skat 474.
Hohburg, Christian 148, 150, 171.
Hohlenberg, Mathias Hagen 308, 328, 329, 331, 335, 338 f., 352, 355, 356, 358, 373.
Hojer, Andreas 204-206.
Holberg, Ludvig 134, 153, 205, 240, 245-48.
Holl, Karl 532, 533.
Holm, A. K. 347.
– Niels Johannes 535.
– Peder Jakobsen 226, 230, 231, 232, 237, 240, 242, 244, 249-51, 256, 257, 258, 266 f., 268, 270, 271, 275 f., 277, 280, 282.
– Søren 503, 504, 505, 541, 543, 545 , *547,* 547, 548, *559, 579,* 585.
Holm-Nielsen, Svend 546, *575,* 577, 583.
Holmquist, Hjalmar 469, 508, 509.
Holstein, J. L. 244, 248, 250, 251, 268, 269, 270, 271.
Holte, R. 548.
Hornemann, Claus Frees 265, 276, 291-96, *294,* 313 f., 316, 328.
Horrebow, Otto *310,* 310 f., 321, 322.
Hoseas 292.
Huitfeldt, Claus 228.
Hussen, Tileman van 18, 21 f., 23.
Hutter, Leonhard 133.
Hvidberg, Flemming 502, 504, 505, 508, 512, 514, 523, 524, 525, 545, 546, *547,* 569, *582,* 583.
Hviid, Andreas Christian 265, 276, 280.
Hygen, Johan 547.
Hyldahl, Niels 548, 576, 577, 584, 585.
Høegh-Guldberg, Ove 249, 255, 265, 273, 277, 278, 282 f., 286, 291, 304.
Høffding, Harald 400, 464, 479 f., *481,* 482, 483, 485, 492.
Høgsbro, Halfdan Raunsøe 571.
– Sofus 388, 392.
Høirup, Henning *579,* 584.
Høyen, N. L. 416.

Ingemann, B. S. 338, 362.
Irenæus 298, 498.
Iversen, Peder 10, 27.

Jacobi, C. H. E. 423.
Jacobsen, J. C. 424, 425, 426, 427, 429, 439, 445, 446, 447, 449, 460, *461,* 464, 468, 473, 475, 476, 486 f., 493 f., 502, *503, 511,* 512.
Jakob 335.
James den Første (den Sjette) 62, 88, 99, 117.
James, William 482, 487, 490.
Janson, H. F. 248, 249, 250, 262, 264, 268, 275, 276, 277, 280, 285 f., 287, 288, 296, 300, 302, 317.
Jensen, N. Otto 533, 585.
– O. 447.
– Ole 548, 549.
Jeppesen, Knud 291.
Jeremias 50, 237, 339.
Jerusalem, J. W. F. 222 f.
Jesaja, se Esajas.
Jespersen, Peter 187, 208.
Job 111, 112, 237, 314, 414.
Joel 291.
Johannes 126, 127, 129, 135, 313, 408, 427, 436, 508.
Johannes Døberen 30, 185.
Johansen, Steen 579.
Jonas, Justus 21.
Judas 255, 335.
Juel, Christence 145.
Juliane Marie (dansk dronning) 321.
Jungersen, Fr. 432.
Justinus Martyr 314, 546, 548, 585.
Jülicher, Adolf 415.
Jørgen (prins) 158, 198.
Jørgensen, Jørgen 541.
– Poul Henning 547.
– Theodor 548.

Kalkar, Chr. H. 336, 373, 390, 391, 394, 405, 414, 417, 438, 444, 449.
Kall, J. Chr. 237, 251.
Kant, Immanuel 214, 283 f., 285, 292, 293, 294, 300, 301, 305, 306, 322, 323, 342, 360, 361, 362, 374, 477.
Karl den Femte 33.
Karlstadt, Andreas 45.
Katholm, Rasmus 61, 62.
Kemp, Peter 582.
Kenyon, Kathleen 575.
Kierkegaard, P. C. 332, 333, 339, 357, 358, 363, 373, 381, 382, 410, 414, 415, 424.
– Søren 327, 358, 360, 366, 368, 369, 375, 376, 385, 386, 398, 399, 400, 401, 406, 407, 409, 411, 414, 450, 462, 476, 492, 495 f., 511, 517, 521, 536, 539, 540, 548, 552, 585.
Kiim, Jesper se Jesper Baltzersen Chønick.
Kingo, Thomas 200, 535, 579.
Kircher, Heinrich 183.
Kjöllerström, Sven *565,* 566.
Kleinschmidt, J. J 201.
Klingemann, John 449.
Klopstock, Fr. G. 255.
Klosterlasse se Laurentius Norvegus.
Klotz, Stephan 143.
Knoff, Christoffer 62, 76, 77, 81, 82.
– Troels 149.
Knudsen, Jakob 521.
Koch, Gabriel 493.
– Hal 301, 354, 504, 505, *507,* 507, 508 f., 511, *511,* 515, 520, 528, 531 f., 534 f., 538, 546, *547,* 551, 556, *557,* 558, 562, 569, 572, *573,* 578, 584, 585, 587.
– Hans 519.
– L. 341, 360, 432, 452, 497, 498, 499.
– L. J. 494, 505, *509,* 527, 571.
Kock, Oluf Jensen 116, 117, 124, 127.
Kofoed-Hansen, H. P. 438.
Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. 351.
Kolding, Niels Nielsen 66.
Kolthoff, E. V. 333, 347, 348, 373.
Konstantin 166.
Kornerup, Bjørn 114, 119 f., 504, *534,* 535 f., 573, 578, 579.
Krabbe, Erik 55.
Kraft, Ole Bjørn 545.
Krag, Anders 95.
– Erik 170.
Krarup, F. C. 437, 458, 459, 479, 480, 482 f., *483,* 484, 487, 489, 490, 491, 516.
Krell, Nicolaus 101 f.
Køge, Anders Lauritsen 86.
Køster, Henrik 146, 147.
Kaas, Niels 73, 74, 76, 77, 81, 82 f., 83, 84, 86, 87.

Lafontaine, Jean de 275.
Lampe, Fr. A. 228.
Lange, Joachim 223, 227, 244.
– Julius 498.
Langebek, Jacob 229 f.
Larsen, A. C. 402, 403, 404, 405, 415, 423, 429, 445.
– Hans Martensen 425, 482.
– K. Olesen 519, 534, 539 f., 543.
– Peter 336.
– Rigmor 474, *475*.
Laski, Jan 43.
Lassenius, Johannes 181 f., *181*.
Lau, Samuel 227.
Laurentsen, Peder 11, 12 f.
Lauridsen, Anders 65 f., 69, 70, 76, 83, 85, 86.
– Hans 25, 26.
Lausten, Martin Schwarz 44, 585.
Lehmann, Edvard 472, 480, 483, 484, 487, 537.
– Henning 585.
– Orla 345.
Leibniz, G. W. 215, 293.
Lemvig, Anders 84, 85.
Lerfeldt, Svend 585.
Lessing, G. E. 260.
Leth, Christian Langemach 227 f.
Levinsen, C. 373.
Lind, P. E. 376, 390, 391.
Lindberg, Jacob Christian 330, 350, 355, 358, 373 f., 383, 396, 410, 414.
– Niels 395, *396*, 396 f., 400, 401.
Lindegaard-Petersen, V. 463.
Lindhardt, P. G. 403, 406, 420, 421, 422, 429, 482, 495, 513, 544, 578, 579, 584, 585, 587.
Lindskrog, Chr. 527.
Linton, Olof 545, *547*, 548, 583.
Lintrup, Søren 177, 202, 205, 210 f.
Linvald, Steffen 9.
Ljunggren, Gustaf 532.
Locke, John 226, 293.
Lodberg, Jakob 195, 199.
Lohmann, Hartvig 146-48, 150, 188.
Lombardus, Petrus 4.
Lotze, R. H. 477.
Louise (dansk dronning) 428.
Ludolf, Heinrich 198.
Lukas 313.
Luther, Martin 2, 8, 10, 11, 16 f., 18, 19, 21, 23, 26, 28, 32, 33, 35, 36, 42, 51, 56, 58, 68, 75, 76, 82, 83, 87, 90, 99, 100, 110, 114, 119, 123, 130, 147, 169, 172, 175, 189, 223, 226, 229, 238, 253, 259, 261, 273, 378, 407, 418, 453, 495, 496, 521, 532, 533, 534, 543.
Lütkens, Frantz Julius 187, 189, 198, 208.
Lætus, Erasmus 62-65, 66, 69, 70.
Løgstrup, K. E. 503, 504, 505, 513, 540 f., 543 f., 587.
Løkkegaard, F. 583.
Lønning, Inge 548.
– Per 548.

Machabæus, Christian 32, 49.
– Johannes (Johannes MacAlpyne) 2, 23 f., 25, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 35 f., 40, 41 f., 43, 47, 48 f., 50, 62, 67, 74.
Madsen, Anders 27 f.
– Jacob se Jacob Madsen Aarhus.
– Peder 327, 328, 384, 420, 421 f., *422*, 423, 424, 425, 427, 428 f., 432, 433, 434-37, 439, 444, 446, 447, 457, 458, 459, 460, 465, 469, 470, 471, 472, 476, 479, 485, 486, 487, 489, 527, 536.
– Poul 60-62, *63*, 69, 70, 74, 75 f., 77, 81, 82, 83, 85, 87, 90.
Maimonides, Moses 220.
Major, Georg 30, 63, 65.
Malling, Anders 580.
Margrethe (dansk dronning) 64.
Maria (jomfru) 30, 114.
Maria (engelsk dronning) 48.
Markus 313.
Martensen, H. L. 327, 329, 331, 332, 333, 335, 341, 342, 343, 344, 347, 349, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 363, 364 f., *365*, 366 f., 368, 369, 374-76, 377, 381, 382, 384 f., 397, 398, 399, 401, 404, 405, 409, 410, 411, 412, 414, 418, 419 f., 430, 432, 433, 535, 536 f.
Martinius, Laurentz 144.
Martzau, Melchior 161.

Masius, Hector Gottfried 168, 177-99, *178*, 180, 187, 208.
Mathiesen, Jacob 144.
Matthiasen, Martin 135.
Mattæus 116, 180, 237.
Mau, E. 380.
Mehren, A. M. F. van 374, 493.
Melanchthon, Philip 2, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 28, 29, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 74, 75, 79, 100, 130, 134, 259.
Meyer, Bent 154.
– Kajsa 556.
– Peter Krog 307.
Micha 291.
Michaelis, Johann David 258.
Michelsen, Niels 109.
Middelfart, Mads Jensen 146.
Mikkelsen, Christoffer 41.
– Hans 145, 146.
Moldenhawer, D. G. 265, 288, 290 f., 304, 307, 313, 316, 317.
Molinos, Miguel de 418.
Moltesen, L. J. 457.
Moltke, Joachim (d. 1664) 180.
– Joachim 204.
Monrad, D. G. 350, 400, 403, 412, *413*, 414, 428, 450, 535.
– Frederik 243.
– J. H. 446, 447, 460.
Moritz af Sachsen 33.
Morsing, Christiern 14, 15, 24, 26, 32.
Mortensen, Oluf 3, 4.
Mosbech, Holger 461 f., 470, 494, *503*, 504, 505, 508, 512, 514, 523, 526 f., 545.
Moses 30, 123, 310, 313.
Mosheim, Joh. Lorentz von 222 f., 259.
Mossin, Hans 227.
Mowinckel, Sigmund 525, 583.
Munck, Johannes 513, 515, 527 f., 531, 545, 571, 572, 574, 576, 577, 583 f.
Munk, Kirstine 145, 158.
Munthe, C. F. 237.
Mygind, H. J. 523.
Müller, P. E. 295, 300-303, *303*, 311, 314, 315, 317, 328, 329.
Münscher, W. 314.
Mynster, J. P. 288, 290, 295, 316, 323, 329, *330*, 330, 332, 336, 343, 349 f., 352, 353, 354, 358, 360, 361 f., 363, 367, 370, 373, 377, 381, 418, 432, 449, 537.
Münter, Balthasar (d. 1793) 296.
– Balthasar (d. 1867) 332.
– Fr. 289, 296-300, *299*, 305, 314, 316, 317, 320, 328.
– Magdalene (f. von Wangenheim) 297.
Møller, Christen 432, 438.
– Christiane Birgitte (f. Beeske) 304.
– Hans Larsen 452.
– Jens 295, 304-307, *304*, 314 f., 316, 328, 329, 345, 356.
– Jochum Christian 304.
– Karen (f. Bagger) 304.
– Malthe 308 f., 321.
– Otto 389, 390, 404, 421, 452-55, *454*, 489.
– Poul 335, 343, 363.
– Rasmus 305, 353.
Møllmann, Bernhard 270.
Maagh, Ingeborg (f. Skov) 317.
– Niels 317.
– Søren 317.

Nannestad, Nicolai Engelhardt 265.
Nebukadnezar 159.
Neiiendam, Michael 474, 499, 504.
Neppe (tjener) 281.
Nestle, E. 523.
Niebuhr, B. G. 371.
Nielsen, Ditlef 447.
– Eduard 545 f., *547*, 577, 583.
– Frederik (præst) 365.
– Fredrik (professor) 327, 421, 423 f., 425, 426 f., 428, 429, 430, 431, 432, 438, 439 f., *441*, 444, 445, 457, 459, 465, 469, 476, 496, 537.
– Hans 39.
– Hemming 39.
– Herman 98, 131.
– Laurids se Laurentius Norvegus.
– Rasmus 327, 369, 375, 376, 397-99, *399*, 400, 401, 404, 405, 432, 438.
– Trugels 148, 149, 151.
Nietzsche, Friedrich 518.

Noack, Bent 545 f., *547*, 549, 569, 577, 582, 584.
Nold, Christian (professor) 174-77, *174*, 182.
– Christian (præst) 230.
– Marie (f. Elligers) 175.
Norn, Otto 580.
Norvegus, Laurentius (Laurids Nielsen, Klosterlasse) 98-100.
Novatian 457.
Nyberg, H. S. 525.
Nyegaard, Laurids 404.
Nygren, Anders 504, 532, 585.
Nyholm, Asger *511*.
Nøjgaard, Niels 503, 504, 532, 585.
Nørgaard, Anders *536*, 537 f., 539.
Nørregaard, Jens 447, 462 f., 469, 498 f., *503*, 504, 508, 509, 511, *514*, 514, 515, 527, *533*, 545, 546, 550, 551, 567.

Obel, V. 424, 445, 447.
Olavides, Pablo 269.
Oldendorph, Johs. 72.
Ording, Johannes 483, 494.
Origenes 298, 531, 532.
Osiander, Andreas 32, 35, 36 f.
Ostenfeld, Harald 466, 476.
Otto den Tredje 126.
Otto, Rudolf 517.
Otzen, Benedikt 577, 583.
– Povl 523.
Overbeck, Franz 518.
Oxe, Peder 66, 74 f., 104.

Palladius, Niels 44, 50.
– Peder 2, 18, 20 f., *20*, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36 f., 41, 42, 43 f., 47, 48, 49, 50 f., 60, 63, 67.
Paracelsus 123, 147, 183, 188.
Parsberg, Manderup 116.
Paulli, Elisabeth (f. von Geldern) 195.
– Hieronymus Christian 189 f.
– Holger 189, 195 f., *197*.
– J. H. 369, 388.
– Simon 195.
Paulus 18, 55, 115, 171, 195, 210, 261, 283, 310, 313, 314, 460, 494, 529, 576, 584.
Pedersen, Christiern 7, 30, 32.
Pedersen, E. Thestrup *578*, 585.
– Johannes 462, 468 f., 473, 494, 523 f., *525*, 525, 528, 583.
– Jørgen *533*.
– Mathias 24 f.
– Niels 110.
– P. J. 421, 436.
– Sigfred 576.
Pedersøn, Christen 138.
Pelagius 256, 388.
Persson, Per Erik 548.
Peter 160, 165, 167, 172, 210, 458.
Petersen, Frederik Christian 307, 315.
– L. W. Schat 424 f., 427, 429, 439, 457, 458, 464 f., 469, 486, 527.
– Niels 538 f.
Petrafontanus, Johannes 97 f., 99.
Philon 291.
Piscator, Johs. 91, 112.
Plade, Matthias 176.
Platon 269.
Plenge, Axel 445.
Plum, F. 320.
– Niels Munk 463, 474, *503*, 503, 504, 505, 509 f., 513, 514, 537.
Plütschau, Heinrich 198 f.
Pontoppidan, Erik 220, 227, 228-30, *229*, 233, 245, 250, 251-53, 268-71, 272, 499.
– Morten 430, 431, 447, 480.
Poulsen, A. S. 424 f., 450, 493.
– Peder 65.
Prenter, Regin 530, 533, 548, *572*, 585, 587.
Prætorius, Elisa se Christian Hohburg.
Pusey, Edward 89.

Quoten, Julius von 244.

Rambach, Johann 222 f.
Rantzau, Christen 173 f.
– Johan 28.
Rasmussen, N. P. Arboe 449 f., 485, 486.
Rauschenbusch, W. 496.
Reedtz, Peder 174.
Rerav, Rasmus Hansen 52, 59.
Resen, Hans Hansen 118, 144, 145, 156 f.
– Hans Poulsen 1, 43, 48, 51, 66, 83, 88, 91, 95-98, 99, *100*, 100, 101, 102, 103, 104,

106 f., 108, 109, 110, 111, 112, 113-20, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 130 f., 136, 141, 144, 146, 147, 153, 154, 156, 157, 158, 184, 197, 206, 535.
Resen, Peder Hansen 17, 106, 118.
Reuss, Jeremias Friedrich *222,* 223-26, 227, 231 f., 237, 238, 248.
Reventlow, Christian Ditlev 249.
– Ditlev 262.
– Ludvig 249.
Rhud, Otto 257.
Riber, Laurids Nielsen 27 f.
Rimbert 383.
Ringkøbing, Anders Andersen 145.
Ritschl, Albrecht 436, 437, 439, 460, 477 f., 479, 489.
Rosenberg, Frands 145.
Rosenkrantz, Holger (den Lærde) 132, 137, 140, 141-43, *143,* 144, 145, 146, 150, 152, 153, 195, 457, 459.
– Jørgen 23, 29, 74.
Rosensparre, Birgitte 57.
Rosenstand-Goiske, Peder *252,* 253-55, 257, 276, 282.
Rothe, C. 376, 414, 449.
– Vilhelm 351, 394, 399, 418.
Rudelbach, A. G. 296, 301, 303, 331, 333, 355, 356, *357,* 357, 358, 379, 394, 410.
Ruth 388.
Rømer, Ole 189.
Rønne, Bone Falch 320.
Rønning, F. 537.
Rørdam, H. C. 332, 348, 373.
– H. F. 16, 38, 41, 104, 183, 416, *451,* 451, 457, 473, 497.
– T. Skat 382, 383, 384, *387,* 388, 389, 390 f., 393, 414, 419, 421, 422, 424, 428, 429 f., 449, 452, 454, 458, 465, 484, 576.
Raasted, Jørgen *573.*

Sadolin, Jørgen Jensen 22, 26, 41.
Salomon 171, 314.
Sartoris, Johannes 4.
Saxo 84.
Scavenius, Laurits Clausen 88, 99.
– Laurits Mortensen 144 f., 156 f.
Schack, Tage 480, 519, 541.
Schack-Rathlou, J. O. 286, 287.
Schandorph, Niels Poulsen (Nikolaj) 144 f., 156 f.
Scharling, C. E. 329, 331, 335, 340, 341, 342, 347, 351, 354, 355, 356, 357, 358 f., 369 f., *371,* 371-73, 376, 382, 384, 385, 389, 391, 393, 394, 412, 415, 418, 420, 421, 429, 450.
– C. I. 537, 585.
– Henrik 382, 383, 385, 392, 393, 394, 401, 402 f., 415, 420, 423, 426, 427, 428, 429, 433, 434, 436, 440, 457, 458, 460, *461,* 461, *471,* 471, 472, *475,* 475, 479, 484, 485, 486, 489, 536.
Schelling, F. W. J. 294, 316, 360.
Schiønning, Jørgen Leth 266, 276.
Schlecht, Tileman 4.
Schleiermacher, F. D. E. 330, 361, 362, 427, 433, 434, 477, 491, 517.
Schletter, Christopher 182, 183.
Schmidt, Rudolf 401.
– Valdemar 447.
Schrøder, Ludvig 388.
Schultz (manuduktør) 315 f.
Schwarz, Josua 187.
Schwenkfeldt, Caspar 114, 147.
Schønheyder, J. C. 269, 275, 308, 309 f., 322.
Seber, Peder 27.
Seidelin, Anna Sofie 576.
– Paul 527, 530, 566, 576, 577.
Semler, Johann Salomo 258.
Seneca, Lucius Annæus 248, 254, 256.
Seydlitz, Christian Gotthold 266, 276.
– Johann August 227, 266.
Sibbern, F. C. *343,* 343 f., 352, 361, 363, 397.
– Gabriel 400.
Simon, Richard 211.
Simonsen, Hejne 584.
Sinning, Jens 23, 26, 27, 28 f., 41, 49, 67.
Sixtus den Fjerde 3.
Skovgaard-Petersen, Carl 523.
Skydsgaard, K. E. 504 f., 509, 510, 513, 520, 543, *547,* 548, *559, 572, 579,* 585, 587.
Skårup, Janus Zeuthen 243.
Slangerup, Hans Olufsen 85 f., 88, 94 f., 97, 104.
Sløk, Johannes 585.
Smith, Daniel Peter 279 f.

Smith, L. 269, 280.
– Troels 279 f.
Sokrates 401.
Sophie Amalie (dansk dronning) 163.
Spend, Friderich 228.
Spener, Ph. J. 186 f., 193, 195, 215, 226, 259.
Spliid, Maren 138.
Steen, Adolph 397, 403, 404, 405, 429.
Steenberg, G. 381.
Steenbuch, Hans 94, 199, 202, 207, *209,* 210, 211, 219 f., 226, 232, 237, 238.
Steensen, Niels 175.
Steenstrup, M. G. G. 333, 335, 365, 386.
Stein, Harald 421.
Stephanius, Johannes 66, 88, 101, 108, 110, 124.
– Stephen Hansen 124.
Sthyr, H. V. 384, 390, 391, 421, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 438, 439, 445, 480.
Stilling, P. M. 375.
Stolberg-Wernigerode, Chr. E. 227.
Storck, Johannes 183.
Storr, G. C. 301 f.
Strandiger, Otto Lorentzen 187 f., 190, 191.
Strauss, D. F. 364, 366, 367 f., 370, 371, 477.
Strigel, Victorin 50.
Struensee, J. F. 249, 256, 266, 271, 272.
Strøm, C. L. 315 f.
Stub, Ivar 110-12, 117, 124, 131, 154.
– Peder 110.
– Valborg (f. Krampe) 110.
Studsgaard, Christian Beverlin 257, 271.
Stössel, Johan 57 f.
Svabe, Nikolaj 101, 102.
Svane, Hans 135, 149, 157-60, *158,* 161, 162, 163, 165, 169, 172, 180, 184, 185.
– Peter 188.
Süskind, F. G. 301 f.
Søe, N. H. 463, 503, 504, 509, 510, 514, 520, 530, 533 f., 541, 542 f., 544, 547, *547,* 572, 585, *586,* 587.
Sørensen, Arne 543.
– Peder 123.

Tauber, J. H. 240, 257, 276, 279, 280, 282.
Tauler, Johann 114, 147, 187.
Tausen, Hans 24, 28, 60.
Taylor, John 256.
Terning, Jens 25.
Tertulllian, Quintus Septimus Florens 298, 440.
Teting, Nikolaus 147.
Thaning, Kaj 529, 539, 579, 584.
Theissen, Gerd 549.
Theophilus, Nicolaus (Klaus) 97, 101.
Thisted, Jørgen 295 f.
Thodberg, Christian 548, 585.
Thomasius, Christian 177, 178, 215.
Thomesen, Hans 57, 62, 67.
Thomsen, Anton 479, 485.
Thorlacius, Børge 307, 315, 316.
Thorsen, Benedikt 145.
Thott, Otto 257, 271.
Thulstrup, Niels 547 f., 553, 579.
Thura, Albert 5.
Thyssen, A. Pontoppidan 584.
Tidemand, Peder 32.
Toletanus, Elipandus 192.
Tolstoi, Leo 486.
Torm, Fr. 425, 434, 439, 457, 458, 459, 460, *461,* 461, 462, 465, *467,* 469 f., 471, 480, 494, 498, *503,* 504, 508, 510, 514, 523, 526 f., 529.
Trellund, Johannes 94, 190-93, *191,* 199, 202, 203, 205, 207.
Treschow, Hermann 257, 271, 280.
Troeltsch, Ernst 491.
Tryde, E. 336, 353, 363.
Tryphon 314.
Tychonius, C. L. 191, 253.

Ulfeld, Jakob 116.
– Korfitz 145.
Ullensvang, Ivar 280 f.
Ullmann, V. 445.
Undset, Sigrid 521.
Urgelitanus, Felix 192.
Urne, Lage 7, 10, 11.
Ussing, Henry 425, 437 f., 447, 479, 484.
– J. L. 493.
Uzzija 166.

Walch, Christian Wilhelm Franz 258.
Waldkirch, Henrik 82.

Valkendorf, Christoffer 95.
Valla, Laurentius 418.
Wandal, Hans (den ældre) 159, 162, 165-68, *169,* 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 183, 184.
– Hans (den yngre) 179, 180, 182, 183, 184, 189, 192, 193 f., 195, 197 f., 208.
– Hans Iversen 169.
– Peder 142.
Vedel, Anders Sørensen 54, 84, 416.
Weibull, Curt 534.
– Lauritz 534.
Weigel, Valentin 114.
Weisweiler, Antonius 133.
Vejle, Hans Knudsen 121 f.
Wellhausen, Julius 442 f., 444, 468, 477.
Venusin, Jon Jacobsen 108, 110, 124.
Vergil 64.
Vermigli, Pietro 89.
Westergaard, Harald 464.
Westphal, J. 42.
Wetter, Gillis Albert P:son 473.
Wiberg, S. V. 241.
Widengren, Geo 525.
Vingaard, Hans 40.
Wingaard, Mads 83.
Winstrup, Jens 87.
– Peder Jensen 85, 86, 87 f., *89,* 92, 95, 98, 101, 104, 108, 110, 116, 117, 124, 144, 153, 164, 165.
– Peder Pedersen 143, 144, 180 f.
Viret, Pierre 88.
Witzleben, Georg 141, 175, 183 f.
Vogel, P. se A. P. Adler.
Vogelius (Vogel), Peder Mogensen 317.
Vogelweide, Walter von der 293.
Volf, P. R. 414, 424.
Wolfburg, Jochum Frederik 200.
Wolfburg, Morten 192, 200, 202 f., 204.
Wolff, Chr. 215, 223, 225, 230, 255, 282.
Voltaire, François de 322.
Worm, Christen 202, 203, 205, 207, 219, 224, 232.
– Ole 147.
Wormordsen, Frands 11.
Vorstius, Conrad 117, 126.
Wortwin, Balthazar 4.
Wächter, Nicolaus 206 f.
Wöldike, Marcus 220-22, *221,* 231, 232, 233, 237, 238, 242, 244.
Wøldike, P. 304.
Waage, O. 418.

Zahle, P. C. 421.
Zeller, E. 366.
Zeuthen, L. 394, 399.
Ziegenbalg, Bartholomæus 198 f.
Zinzendorff, Nicolaus Ludwig von 214, 223.
Zosimos 380.
Zwingli, Huldreich 45, 127, 495.

Æpinus, Johan 33, 37, 38.

Øcolampadius, Johannes 45.
Oehlenschläger, Adam 322, 352, 361.
Øllgaard, N. E. 320.
Ørsted, A. S. 311, 320, 322 f., 352, 382.
– H. C. 352, 364, 377.
Østergaard-Nielsen, H. 585.

Aagesen, Peder 83.
– Trude 97.
Aalborg, Hans 82, 101, 102.
– Niels Michelsen 126 f., 128.
Aarhus, Jacob Madsen 70, 76, 83-85.
Aastrup, Poul Mortensen 127.